Sarajevo, januar—mart. 1892 Сарајево, јануар—март.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga I. Godina IV.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига I. Година IV.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.

Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.

Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.

Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.

Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice
godine 1891.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

God. 1890. otpočeto prekopavanje u rimskom gradu Domaviji kod mjesta Gradine blizu Srebrenice[1]) nastavljeno je god. 1891. pod prokušanim rukovodstvom rudarskog meštra Ljudevita Pogačniga, a išlo se je za tim, da se posve otkopa velika zgrada niže Grada, i da se nadalje otkrije kastrum, za koji se je mislilo, da je uz desnu obalu Saske rijeke.

Osim toga priredio je rečeni rudarski meštar nov nacrt grada Domavije, u kome su naznačeni svi otprije poznati i od jeseni godine 1890. obreteni ostanci rimskih zgrada.

Ali prije nego što pregjem na opisivanje tih radnja i pri tome postignutih rezultata, htio bih da ispravim pogrješku, koja se je potkrala u izvještaju o prekopavanju godine 1890. Počasni spomenik cara Septimija Severa (Glasnik 1891. str. 15. i 389.) sastavljen je ovdje, pošto su uzeti snimci od oba njegova dijela, pri čemu je slučajno desni okrajak većega snimka tačno pristajao uz lijevi okrajak manjega, pa je prema tomu i fak-simile nacrtan. Ali kad je srebreničko kamenje ovamo prispjelo, pokazalo se je, da manji dio kamena ne ide uz desnu, nego uz lijevu stranu većega. Redakcija „Glasnika“ tu je pogrješku doduše već ispravila (Glasnik 1891. str. 390.) i pridala je svome ispravku nov fak-simile rečenog kamena. Ali pošto taj drugi fak-simile ne prikazuje okvir sada sastavljenog kamena, i pošto su se nadalje za vožnje na žalost od oba dijela kamena otkrnili komadi i izgubili, pa i ovih nema na novom fak-similu, to ja ovdje u *slici 1.* još jednoć donosim potpunu sliku rečenog ispisanog kamena, kako po originalu

[1]) Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 1. i d. i str. 387. i d.

i po ona dva snimka slijedi, pri čemu primjećujem, da su poslije odlomljeni dijelovi punktiranom linijom ocrtani.

Nadalje bih na tome mjestu na tvrdnju dra Truhelke[1]), da je rimska cesta uz lijevu obalu Drine, koju je on velikom pomnjom potražio u duljini od 45 *km* od prilike, prelaziła preko ušća doline Saske rijeke, ne odvajajući se u tu dolinu, i na njegov otuda izvedeni zaključak, da je Domavija s glavnom dolinom, odnosno s rimskom podrinskom cestom, samo stazom bila spojena, imao ovo da primjetim: Ja držim, da taj nazor nije osnovan, jer mi se od prve čini posve nevjerojatno, da Rimljani, poznati kao prilježni graditelji cesta, tako veliku i znamenitu industrijalnu varoš, kao Domavija, sa jednom, nešto preko 4 *km* udaljenom cestom ne bi spojili kolnikom, gdje uz to gradnji takoga kolnika zemljište nije činilo nikakih poteškoća. Ta valja nam uzeti na um, da je Domavija, kao znatna rudarska varoš u jednu ruku velike množine srebra i olova imala da izvozi, a u drugu, da su vapnenasti kamen za svoje gradnje i spomenike, ako ne baš iz Srbije, a ono za cijelo iz okoliša Drine, dakle kroz dolinu Saske rijeke morali dobavljati. Jer u dolini Gradine i Sasa ima samo trahita i paleozoičkog škriljevca, a na visokom Kvarcu konglomerata i kvarcita, ali nema vapnenca. A mnogi taki vapnenac, kao n. pr. spomenici s natpisima, glavice od stupova, pragovi od vrata, tesano kamenje za zid i t. d. ima veliku težinu, pa bi se mimo potrebu i u velike oteščavalo dovažanje tolikoga kamenja, kad se za to dovažanje ne bi mogli služiti kolnikom.

Slika 1. ($^1/_{10}$)

Nadalje je poznato, da su Rimljani svoje rudničke zdônje u Domaviji kopali u veoma velikim dimenzijama, tako n. pr. zdônju Kovačicu u visini od 3 *m* uz $2^1/_2$ *m* širine, što je moglo imati jedino tu svrhu, da se kolima može zalaziti unutra i izvoziti iskopanu rudu. Vide se i u šumama iznad Gradine i Sasa često ostanci rimskih kolnika, koji su od pojedinih majdana vodili do talionice.[2]) Pa kad su se dakle Rimljani već i pri samom rudo-

[1]) Rimska cesta u kotaru srebreničkom. Glasnik zem. muzeja 1891., str. 240.
[2]) Lj. Pogačnig. Stari rudokopi u Bosni. Glasnik zem. muzeja 1890., str. 129.

kopu služili kolima, to se onda ne može ni pomisliti, da oni svoju varoš Domaviju ne bi kolnikom spojili s blizom podrinskom cestom.

U ostalom otkopane su pri gradnji ceste iz Sasa preko Gradine u Han Bjelovac godine 1890. blizu Hana Gradine glave jednog mosta, a u blizine Biljače (vidi „Glasnik“ 1891., str. 2. karta *slika 1.*), gdje takogjer ima ostanaka rimskih zgrada i obilatija rimska nekropola s ispisanim nadgrobnicima, ostanci pokaldrmljene rimske ceste, kojoj potankih dimenzija na žalost nijesam mogao da saznam.

Ja sam s tih razloga tvrdo uvjeren, da je od Domavije kroz dô Saske rijeke u dolinu Drine vodio kolnik i da se je ovdje hvatao velike podrinske ceste.

Priklopljena *tabela 1.* prikazuje nacrt varoši Domavije, kako izlazi tačnije izveden i po daljem ispitivanju 1891. god.

Ovdje su protumačeni znaci na karti:

■ zgrade, koje postoje u selu Gradini;

⊏ iskopane zgrade i zidine;

⊏ ruševina, pod kojom vjerojatno da će biti podovi od zgrada;

⁂ rasut gragjevni materijal (opeke, komadi lijepa, crepovlje);

⊐ stara, valjda rimska groblja.

Iz toga nacrta vidimo, da je rimska varoš, naročito prama jugu duž Saske rijeke, zapremala veće zemljište, nego što je prije bilo poznato. Komadi gragjevnog materijala, rasuti po obragjenom zemljištu oko gromila, pod kojima su ruševinom zatrpani podori zgrada, dopuštaju megju tim još dalji zaključak, da zapadno od današnjeg sela Gradine, sjeverozapadno megju Majdanskim potokom, Zelenikom i Podgajem, onda sjeverno uz lijevu obalu Majdanskog potoka i uz desnu obalu Saske rijeke, napokon na istoku i jugoistoku uz obje obale Saske rijeke ima sa zemljom sravnjenih zidanih temelja, pa da se je po tome Domavija na sve strane još mnogo dalje prostirala, nego što se može suditi po ruševnim gromilama, koje se onuda vigjaju.

Veoma je nadalje po nas to znamenito, što je po novijem opažanju Grad zapremao daleko veću površinu, nego što se je prije mislilo, te je po svoj prilici dopirao do najsjevernije zgrade sela Gradine. A što su se ruševne gromile našle kako sjeverno, tako i zapadno i južno od sela, to nam napokon svjedoči, da je bez sumnje Domavija imala svoj gornji grad.

Kako već rekosmo, lanjske je godine velika zgrada pri sjevernom podnožju brda Grada, koju su god. 1890. počeli otkopavati, kao i obje njene pobočne zgrade, gotovo posve otkopana, pri kome je poslu valjalo maknuti 1132 m^3 ruševine, a s iskopanom

Tabla I.

GRADINA – DOMAVIA

1/2500.

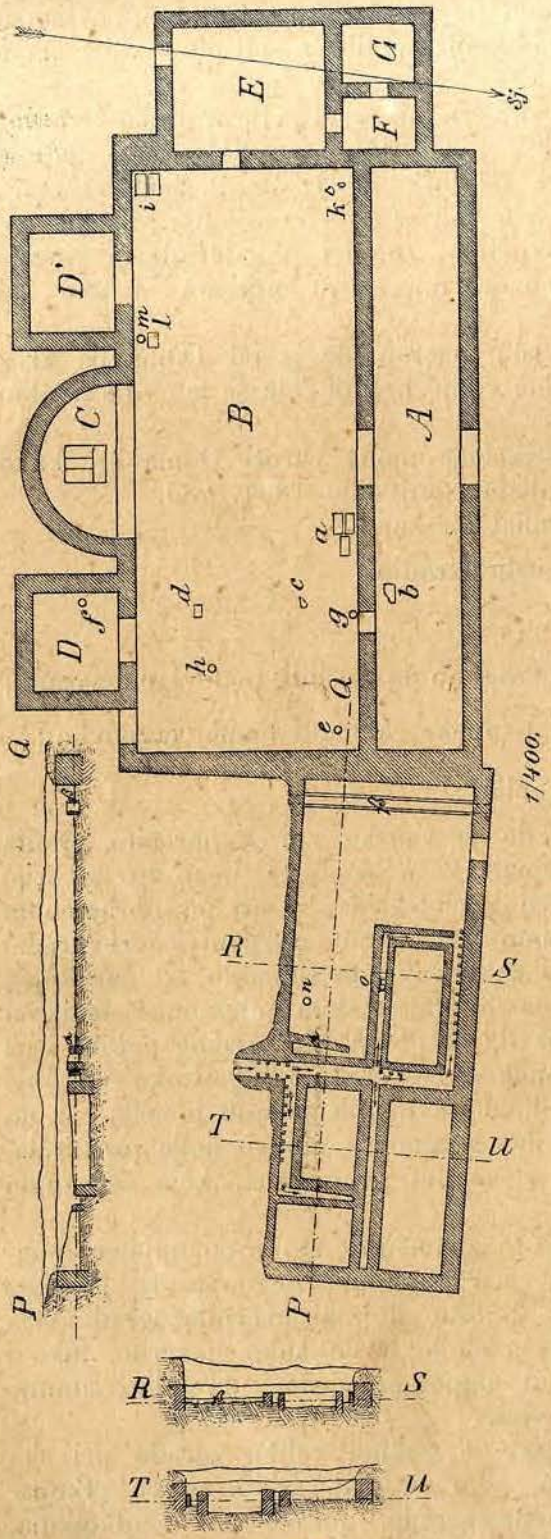

Slika 2.

godine 1890. ruševinom od 782 m^3 u svemu 1914 m^3.

Pridana ovdje *slika 2.* prikazuje nam tlocrt tih zgrada i tri presjeka istočne sporedne zgrade.

Glavna zgrada čini po tome duguljast pravokutnik od 33·1 m spoljašne dužine i 18·7 m spoljašne širine, kome je glavno pročelje obrnuto k sjeveru. Otraga hvata se zgrade u sredini polukrugla apsida a njoj s obje strane po jedan pravokutni prigradak, koji izlazi iz južne linije zida.

Kroz glavna vrata od 3 m širine, koja su u sredini sjevernog pročelja, dolazi se najprije u predvorje *A*, koje se prostire duž cijele zgrade, te pri širini od 4·65 m ima dužinu od 31·3 m.

To je predvorje s glavnim prostorom *B* spojeno dvojim vratima. Jedna su u sredini, kako to priliči glavnom ulazu, i široka su 3 m, dok su druga, koja su istočno od prvih, samo 1 m široka.

Glavni prostor *B* čini dvoranu od 31·3 m dužine i 11·9 m širine, te po tome bez južnog predvorja zaprema prostor od 372·5 m^2. Usred južnog duljeg zida smještena je naprema glavnom ulazu spomenuta već, u svoj širini od 8 m prama dvorani otvorena apsida *C*, a njoj sa svake strane po jedan pravokutni prigradak *D* i *D'* od 5·3 m dužine od istoka k zapadu i 4·5 m širine od sjevera k jugu. Svaki od ta dva pri-

gratka spojen je s dvoranom vratima 2·3 *m* širokim. Osim toga vode blizu jugoistočnog ugla zgrade kraj istočnog prigratka jedna vrata, široka 1·9 *m* na dvor, a u zapadnom zidu dvorane jedna vrata od 1 *m* širine u zapadnu pobočnu zgradu.

Zapadna pobočna zgrada čini pravokutnik od 14·8 *m* dužine, pri 7·6 *m* širine i sastoji od tri prostorije.

Glavni prostor *E* dug je 8 *m*, širok 6·65 *m*, te je spojen rečenim već vratima s velikom dvoranom glavne zgrade.

Druga vrata od 1 *m* širine vode kroz južni glavni zid na dvor, a jedna isto tako široka vrata vode kroz sjeverni srednji zid u prostor *F* od 3·95 *m* dužine i 2·7 *m* širine, iz koga se kroz vrata, takogjer 1 *m* široka dolazi u zadnji prostor *G* zgrade od 3·95 *m* dužine i 3·25 *m* širine.

Svi zidovi glavne i opisane pobočne zgrade imaju iznad temelja jednaku debljinu od 95 *cm*, a samo srednji zid izmegju prostorija *F* i *G* ima debljinu od 70 *cm*.

Da li i koja su se do rečenih vrata mogla zatvarati, ne može se sada više ustanoviti.

Pri dvojim glavnim vratima u sjevernom spoljašnjem zidu i u srednjem zidu glavne zgrade bili su pragovi od vapnenca, a prag izmegju prostorija *E* i *F* zapadne pobočne zgrade potaracan je ciglom od 40 × 30 × 6 *cm*.

Istočna pobočna zgrada, kojoj južni kraj megjutim još nije posve otkopan, nije s glavnom zgradom sastavljena nikakim vratima, nego na sjevernoj strani, dakle na svom glavnom pročelju ima posebna vrata od 120 *cm* širine, te po tome nije glavnoj zgradi neposrednim dijelom, makar da joj je prizidana.

Ona i nešto koso stoji spram glavne zgrade, čemu je valjda uzrokom cesta, koja onuda prolazi, po kojoj se je onda vladao i plan te pobočne zgrade. Cijela dužina te istočne pobočne zgrade iznosi 28 *cm*, te dojako iskopani sjeverni joj dio ima jednu jedincatu, dvorani priličnu prostoriju od 26·1 *m* dužine i 9 *m* širine, dakle 234·9 m^2 površine.

Različiti nutarnji pregradni zidovi, što ih ima u toj prostoriji, dopiru, kako se iz presjeka te zgrade po dužini *PQ* i iz poprečnog joj presjeka *RS* i *TU* vidi, samo do ispod poda dvorane, te pripadaju kanalima za grijanje vrućim zrakom, kako je to po rimskim zgradama u studenijim podnebjima običajno bilo.

Time, što se je istočna pobočna zgrada mogla grijati, razlikuje se ona bitno od glavne zgrade i zapadnog joj prigratka, gdje nema ni traga kakim uredbama za grijanje.

Za bolje razumijevanje takog rimskog ogrjevnog sustava može služiti pridana ovdje *slika 3.* Provagjali bi se naime ispod poda različiti kanali, u kojim bi se, da se podupru ilovaste ploče, kojim su bili natkriveni, poredali stupići od opeke ili od kamena. Osobito u vrućoj prostoriji kupatila (caldarium) bio je cijeli pod položen

na take stupiće, tako da je ispod poda bio šupalj prostor. Kanali su bili natkriveni velikim pločama od opeke, ili je pak načinjen posve šupalj pod od samih takih ciglenih ploča, te bi se onda na takav pod nalio lijep. Jedan ili više pobočnih zidova obložili bi nadalje ispod lijepa ogrjevnim cijevima od ilovače, koje su bile smještene jedna nad drugom, pa bi izlazile u dônje kanale ili u šuplji prostor pod podom. *Slika 4.* prikazuje nam taku ogrjevnu cijev, koja je nagjena u istočnoj pobočnoj zgradi. Cijevi su četverouglaste sa zaobljenim ponešto bridovima pri visini od 25 *cm*, dužini od 14 *cm* i širini od 9 *cm*. Bokovi su im nešto deblji od 1 *cm*, a spoljašna je površina ogrjevnih cijevi u Domaviji glatka, obično

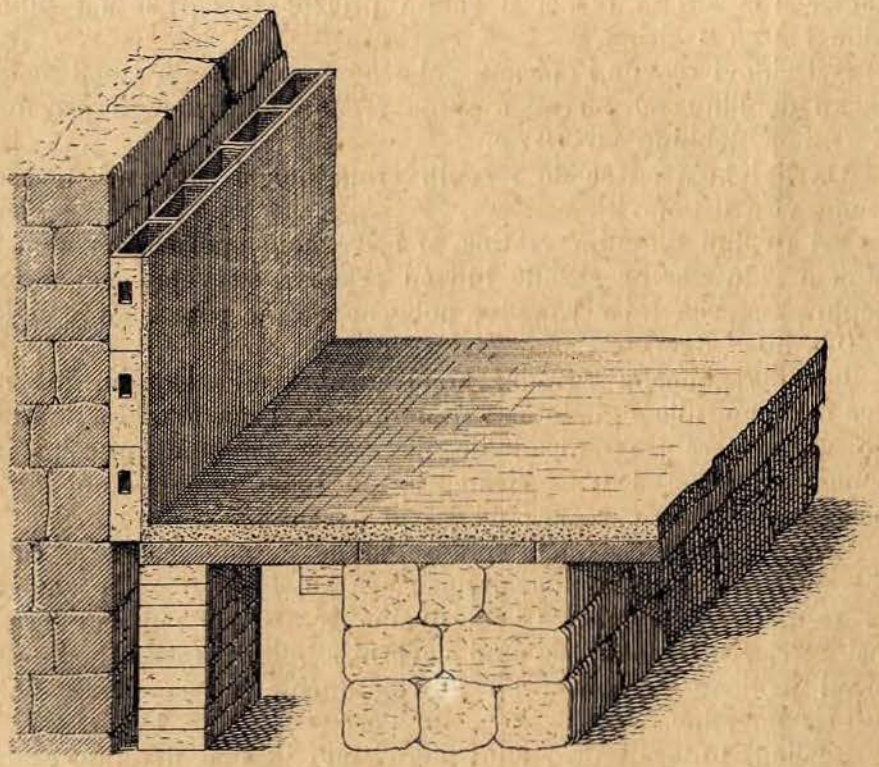

Slika 3. ($^1/_{20}$)

pak, kao n. pr. u rimskoj kući u Laktašima (Vidi Glasnik 1890., str. 60. slika 3—7.) veoma isprutana, da ih se lijep lakše može prihvatiti. Nadalje imaju s obje šire strane pravokutne, ili i okrugle rupe, kojim su, uložene u zid, bile spojene s drugim cijevima, tako da je ugrijani zrak po pojedinim redovima lako mogao kolati. Peć sama bila je na kraju dovodnog kanala, u našoj zgradi valjda ispod njenog, još neotkopanog glavnog južnog zida, te se je obično ložila drvenim ugljem. Iz toga prikaza vidi se, da je takvo zagrijevanje kućnih prostorija bilo ne doduše štedljivo po našim pojmovima, ali vrlo zdravo i čisto, i da su se na taki način prostorije za obitavanje mogle izdašno grijati.

U rečenoj zgradi u Domaviji bili su u tlocrtu i u presjecima naznačeni stupići 90 *cm* visoki, poprečno do 40 *cm* izmegju se razmaknuti, te dijelom od kvadratične opeke od 19 *cm* širine i $5^1/_2$ *cm* debljine, a stranom su za to opet upotrebljavane ploče od škriljevca i komadi krovnog crijepa. Bokovi kanala bili su sagragjeni samo od potočnog kamenja s lijepom.

Nasuprot je ponešto kosi zid α (*slika 2.*) vrlo solidno uzidan od lomljenog kamena, te pošto mu se nikako ne može razjasniti svrha, pak je nadalje opaženo, da cijela zgrada nije sazidana na samorodom živcu, nego na jednom sloju ruševine, to će on pripadati nekakoj zgradi, koja je prije ondje stajala.

Napokon valja spomenuti, da su pobočni zidovi 60 *cm* širokog kanala β kome se za sada još ne zna svrha, samo nešto preko 10 *cm* debeli i do visine od 15—20 *cm* očuvani, te lijepom uzidani od komada škriljevca i trahita.

Megju stvarima, koje su 1891. nagjene u glavnoj zgradi, valja nam prije svega spomenuti dva kamena s natpisima, nagjena pri jugozapadnom uglu zgrade u tački *i*. Oba sastoje od vapnenca, ležala su jedan uz drugi, s natpisima obrnuti k zemlji, pa je za to pismo dobro očuvano i lako se čita. Oba su kamena jednakih dimenzija, visoki su 120 *cm*, široki 60 *cm*, a debeli 46 *cm*. Slova nijesu onako precizno izvedena, kao na nekim prije nagjenim spomenicima, i čini se, da su im zaresci bili crveno oličeni.

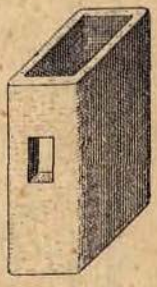

Slika 4. ($^1/_{10}$)

Ja sam snimke od ovih, kao i od svih ostalih, 1891. god. u Domaviji nagjenih kamena s natpisima poslao univerzitetskom profesoru Alfredu pl. Domaszewskom u Heidelbergu, i on je bio tako prijazan, pa mi je natpise, koliko se je moglo, s najvećom pripravnošću popunio. Vršim ugodnu dužnost, kad mu za to na ovome mjestu izrečem najusrdniju blagodarnost.

Ovdje pridana *slika 5.* prikazuje prvi od ovih kamenova i glasi mu natpis ovako:

IMP(eratori) · C(aesari) ·
G(aio) · VIBIO ·
TRAEBO
NIANO ·
GALLO · P(io) ·
F(elici) · INV(icto) · AVG(usto) ·
ORDO · DEC(urionum) ·
COL(oniae) · M..... · D(omaviae) ·

Natpis na drugom kamenu nije kao onaj na prvom, okviren profiliranim, nego samo koso sploštenim okvirom. Prikazuje ga *slika 6.*, te se čita:

IMP(eratori) . C(aesari) ·
G(aio) · VIBIO ·
TRAEBON(iano) ·
VELDVM(niano) .
VOLVSI
ANO · P(io) · F(elici) ·
INV(icto) · AVG(usto) .
ORD(o) · DEC(urionum) ·
COL(oniae) · M.... · D(omaviae) .

Po tome su oba kamena počasni spomenici, koje je rimskim carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu, koji su vladali od

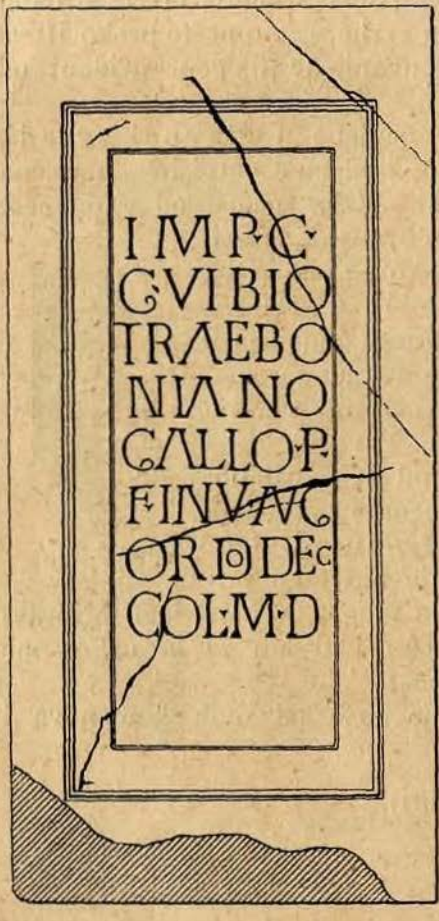

Slika 5. (1/10)

Slika 6. (1/10)

251. do 254. po Hr. postavilo općinsko vijeće kolonije Domavije. Ti su spomenici za nas veoma zanimljivi, jer iz njih vidimo, da je Domavija, koja je pod carem Aleksandrom Severom (225.—235. po Hr.)[1] samo bila municip, oko polovice trećeg kršćanskog vijeka

[1] Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 8.

već postigla dostojanstvo kolonije. Pismence *M* u zadnjem redu na oba kamena ispred riječi Domaviae čini se, da je početno slovo nekog pridjevka te varoši.

Osim toga nagjeha su pri sjeverozapadnom uglu velike dvorane u tački *k* dva ulomka od ispisanih spomenika.

Prvi od njih, prikazan u *slici 7.*, sastoji od sivog vapnenca, pa se ono nekoliko slova na njemu nije dalo odgonetnuti.

Drugi, koji sastoji od rastrošenog trahita, te je prikazan u *slici 8.*, ima slova *IM*, bez sumnje početna slova riječi Imperator. Biće dakle, da je i to ulomak nekome caru postavljena spomenika.

Nadalje je pri južnome zidu velike dvorane u *l* nagjena jedna ploča od vapnenca. Na gornjoj su strani, kako to pokazuje *slika 9.* usječene dvije udubine, koje nekako priliče stajalištu dviju ljudskih stopa. Ploča je djelomice razbijena, a komadi su zaljeveni olovom.

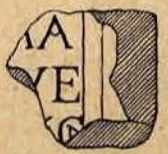

Slika 7. ($^1/_{10}$)

Inače našlo se je od kamenja samo još nekoliko komada u četvero tesanoga kamena s rupama za spajanje i ulomak od korniža, kome je materijal dijelom siv, dijelom bjelocrvenkast vapnenac.

Od kovinskih predmeta nagjeno je u glavnoj zgradi 16 komada različitog, ali rgjom već veoma istrošenog bakrenog novca, mnogo komada šuplje ljevenog bronca, koji su valjda pripadali kakoj broncanoj štatui, ulomak broncanog koluta pravokutnog presjeka i sa 45 *mm* u premjeru i mala broncana fibula. Ta je fibula u *slici 10.* prikazana u naravnoj veličini, a potječe po kazivanju moga poštovanog prijatelja, kustosa J. Szombathyja pri bečkom dvorskom muzeju, kome sam pokazao nekoje u Domaviji nagjene predmete, iz srednjeg doba rimskih careva. Te fibule imaju tu osebnost, što se u njih glava završuje u pravokutni nastavak, u koji se je učvrstila špiralna zavojka. Fibule te vrste nijesu česte, ali ih se nalazi sve gore do skandinavskog sjevera.

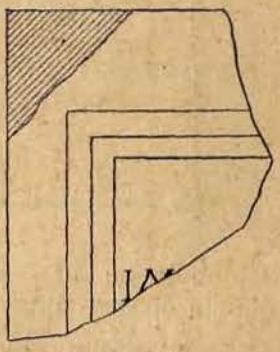
Slika 8. ($^1/_{10}$)

U tački *m* glavne dvorane nagjen je olovni kruh od 3 *kg* težine, koja na gornjoj svojoj površini ima zabilježen znak **II I**. Po okrajcima te grude vidi se još olovna glegja, što se je prihvatila uz olovo, pak će po tome materijal tog kruha biti čišćeno olovo, dobiveno iz glegje, pošto je kupelovano srebro.

Od željeznih predmeta nagjen je ključ, 9 *cm* dug, nepotpuna polovica veoma zargjanih, dvokrakih nožica, tri ulomka vrlo širokih, ali tankih i istrošenih potkova, oštrica od noža, kuka iz duvara i 15 čavala različite veličine.

Utaraka od ilovastih i staklenih posuda bilo je mnoštvo onuda rasuto. Ilovasti su utarci sploham od posuda, gragjenih na točilo, a pripadaju raznim posudama običnih rimskih oblika.

Stakleni utarci, koji često iriziraju, stranom su komadi od staklenih ploča, stranom od okruglih i kvadratičnih posuda različite veličine od zelenkastog i žutkastog stakla. Megju ostalim dade se osobito razlikovati debeli okrajak veoma prostrane, po svoj prilici zdjelaste posude.

Megju ruševinom od zida i lijepa ima dakako mnogo komada opeke i crijepa, ali izmegju ovih čitavih komada opeke iz korniža, sličnih onima, što su naslikani u Glasniku 1891., str. 13. *slika 19.*, onda čitavih kvadratičnih cigala, kojima je stranica duga 20 *cm*,

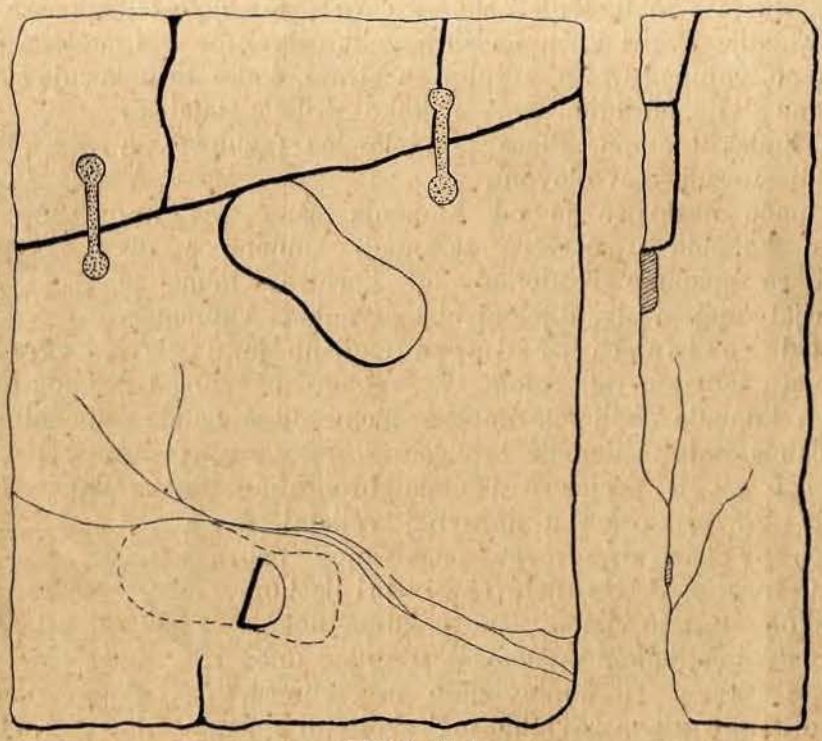

Slika 9. ($^1/_{10}$)

a debele su $5^1/_2$ *cm*, i drugih, kojima je stranica duga 15 *cm*, a debele su isto tako $5^1/_2$ *cm*.

Na jednom komadu opeke poznaje se otisak ovčijeg papka, a jedan komad krovnog crijepa od $2^1/_2$ *cm* debljine (*slika 11.*) sav je pokriven raznim krivudastim crtama. Najednom komadu opeke iz taraca od 6 *cm* debljine (*slika 12.*) urezana su slova SAT (Saturninus?).

Najposlije nagjena su u prigratku *D* dva bakrena novca.

U zapadnoj pobočnoj zgradi nagjen je u prostoriji *E* cilindrast lončić od finog bakrenog tenećeta (*slika 13.*), od 5 *cm* visine i 4 *cm* u premjeru, u prostoriji *F* rastaljeno olovo od 7 *kg* težine po prilici i u prostoriji *G* osim dva bakrena novca i više željeznih čavala i nešto polupanog stakla.

U istočnoj pobočnoj zgradi nagjen je jedan srebreni i sedam bakrenih novaca, nekoliko komada ljevenog bronca i u

tački *n* prikazana u *slici 14.* ruka male jedne štatuete od bronca. Nadalje nagjeno je više komada krupnozrno-ledastog olovnog sjajnika, olovnih grumenova, poviše olovne glegje i tarotine, tako da se je u prvi mah, kad se počela ta zgrada otkopavati, mislilo, da bi to mogla biti olovna talionica.

U tački *o* ležala je megju ruševinom veoma dobro očuvana pločica od crnog škriljevca (*slika 15.*), 122 *mm* duga, 74 *mm* široka, 8 *mm* debela; dônja joj je strana lijepo ulaštena, a gornja izbrušena. To je paleta, kakve su upotrebljavali za natiranje boja.

Osim ogrijevnih cijevi, od kojih je jedna u *slici 4.* ove rasprave već prikazana, nagjena je u toj zgradi i pravokutna ilovasta

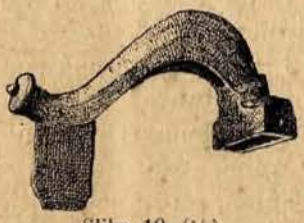

Slika 10. (1/1)

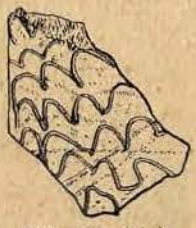

Slika 11. (1/10)

Slika 12. (1/10)

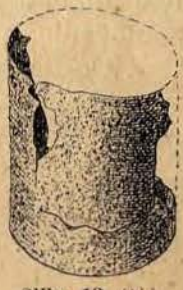

Slika 13. (1/2)

cijev (*slika 16.*), 25 *cm* visoka, 16 *cm* duga i 14 *cm* široka, dakle većih dimenzija u presjeku, nego ogrijevne cijevi, o kojima je prije bila riječ. Ta se cijev i time razlikuje, što po njenim užim stranama

Slika 14. (1/1)

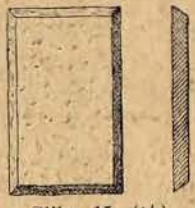

Slika 15. (1/5)

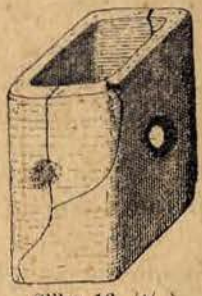

Slika 16. (1/10)

nijesu usječene pravokutne luknje, nego je na sve četiri strane na pola visine po jedna okrugla rupa, koja je usječena tek onda, pošto je cijev već bila pečena. Te okrugle rupe imaju na širim stranama svaka po 3 *cm*, a na užim stranama samo 15 *mm* u premjeru. Svakako i ta cijev pripada ogrijevnim nastrojima zgrada, makar da bi mučno bilo pogoditi naročitu joj svrhu.

Nadalje bilo je onuda mnogo ploha od pečene ilovače u različitim dimenzijama, koje su plohe služile kao poklopci ogrijevnim kanalima.

Jedna je takva ploha mjerila 58 × 58 × 6 *cm*, druga jedna 55 × 55 × 6 *cm*. U tački *o* ležala je na bokovima kanala slična ilovasta ploha od 56 *cm* dužine, 38 *cm* širine i 5½ *cm* debljine

(*slika 17.*), a našle su joj se u sredini dvije rupe od 5 *cm* u premjeru, takogjer usječene, tek pošto je ilovača već bila dopečena. Možda su za to služile, da se teška ploha lakše može postaviti na svoje mjesto. Pošto su te plohe, koje su služile kao poklopci, svakojako bile naljevene lijepom, to su se time te rupe i onako opet zatvorile.

U ruševini te zgrade veoma su se često opazili komadići drvenog uglja, valjda ostanci uglja, koji se je ondje palio. U koliko su od toga bili očuvani veći komadi, vrlo su to dobro učinjena grabova (carpinus betulus) debalca i ogranci od 2—3 *cm* u premjeru.

Ako se sad upitamo, kakoj su svrsi mogle služiti gore opisane zgrade, to nam prvi pogled na tlocrt glavne zgrade kazuje, da ona nikako nije mogla služiti za privatne svrhe, a najmanje za stanovanje.

Ogromne njene prostorije, kako dvorana *B* od 372·5 m^2, tako i predvorje *A* od 145·5 m^2 površine, onda široka vrata, otvorena prema dvorani, slikarijom po zidu ukrašena i lijepom popogjena apsida svjedoči nasuprot, da je ta zgrada bila odregjena za javne svrhe, a po tome, što nije bilo uredbe za grijanje, može se suditi, da ta zgrada nije neprestano upotrebljavana.

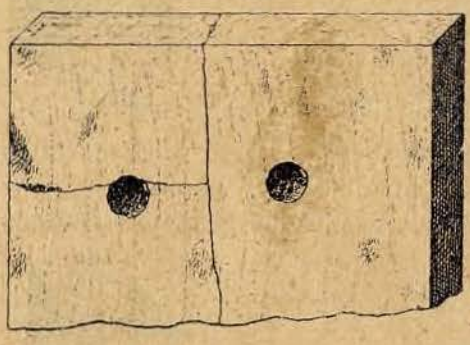

Slika 17. ($^1/_{10}$)

Ni bogoštovne svrhe nije ta zgrada mogla imati, jer se tome već protivi velika širina i maleni razmak od prednje do protivne strane, pa i nije u cijeloj zgradi ništa nagjeno, po čemu bi se moglo suditi o takvoj namjeni te zgrade. Ja dakle mislim, da se ne varam, ako reknem, da je ta zgrada bila općinska kuća, kurija varoši Domavije.

Jer ta zgrada, ne gledeći na pobočne uz nju zgrade, stoji osamljena na glavnome mjestu u varoši, a bila je ispred nje 10 *m* široka cesta, na kojoj je stajao kameniti žrtvenik Jupitra i genija varoši (Vidi Glasnik 1891., strana 4. i d., *slika 5.*). Na očuvanom jošte postamentu usred apside (ibid. strana 9., *slika 10.*) stajala je posvema ili bar djelomice pozlaćena broncana štatua valjda kojega cara, i to barem u naravskoj veličini, kojoj su mnogobrojni ulomci rasuti po cijeloj zgradi (ibid. strana 10., *slika 11.* i strana 16., *slika 28—30.*).

U zgradi stajali su nadalje počasni spomenici cara Marka Aurelija (161—180), Lucija Vera (161—169.), a po svoj prilici i Kommoda (176—192.) (ibid. strana 390.); onda cara Septimija Severa (193—211., *slika 1.*), Aleksandra Severa (222—235.) i njegove matere Julije Mammaee (Glasnik 1891., strana 8.), careva Gala i Volusiana (251—254.) (*slika 5.* i *6.*) i još jednog

cara, čije nam se ime na žalost nije očuvalo (*slika 8.*). Osim toga nagjen je u zgradi počasni spomenik carskog prokuratora i rimskog gragjanina Kaja Julija Silvana Melanija (Glasnik 1891., strana 14., *slika 25.* i strana 388.) i valjda i počasni spomenik prokuratora metallorum Lucija Domicija Erosa (ibid. str. 6.), koji je pošljednji, očevidno sa svog prvašnjeg mjesta prenesen, nagjen megju kamenjem po jalovniku pri jugo-istočnom roglju glavne zgrade.

Zapadna pobočna zgrada kurije jest, kako je već rečeno, s velikom dvoranom spojena vratima, pa se za to smatra sastavnim dijelom kurije. Na što su negda služile tri njene prostorije, ne može se pouzdano rasuditi, ali valjda je tu stanovao koji općinski zvaničnik ili službenik, a djelomice biće da su te prostorije služile i kao skladište za iskopanu rudu, što bi se moglo suditi po nagjenom olovu. U ostalom nijesu nahogjaji te ruke u zgradama rudarske varoši ništa neobično, već su se nasuprot dešavali gotovo u svim do sada otkopanim kućama u Domaviji. Uz to je na više gore navedenih počasnih spomenika izrikom spomenuto, da su postavljeni po gradskom magistratu, pa po tome jedva može biti sumnje, da je rečena kuća bila kurija varoši Domavije.

Nasuprot može o svrsi, kojoj je služila istočna pobočna zgrada samo biti nagagjanja.

Po posebnom ulazu sa ulice može se misliti, da je to samostalna zgrada, koja megjutim s obzirom na to, što se neposredno hvata kurije, i što ima samo jednu jedincatu dvoranu od 235 m^2 površine, biće da je takogjer služila javnim svrhama. Po ogrijevnom nastroju, nagjenom u toj prostoriji, mogla se je ona upotrebljavati u svako doba godine, pa ja po tome moram suditi, da je to bila ili uredovna prostorija varoškog tribunala, t. j. sudbenog stola, ili zgrada za edile, kojima je (edilima) megju ostalim pripadalo i redarstvo sjegurnosti i tržišta.

U isto vrijeme, kad su otkopane gore opisane zgrade, prešlo se je i na otkopavanje gragjevina uz desnu obalu Saske rijeke, koje su se smatrale za kastrum, te pridana ovdje *tabela II.* prikazuje stanje dotičnih radnja svršetkom godine 1891. Najprije se je išlo za tim, da se pravac pojedinih zidova ustanovi járcima, a uspjeh je bio taj, da se je otkopala daleko proširena hrpa zgrada.

Našlo se je pri tome, da se pod gromilama ruševine, što se onuda vigjaju, ne prostiru uvijek zidine, pak se je raspitivanjem o tome saznalo, da su ovuda prije 18—20 godina prekopavali, tražeći blaga. Da se bolje razumije *tabela II.*, primjećuje se, da su otkopane zidine zagasitije, a netaknute gromile ruševine izmegju njih otvorenije crtane, a iskopani járci da su bijelo ostavljeni.

One zidine napokon, što se u gromilama ruševine jasno mogu raspoznati kao nastavak djelomice već otkopanih zidina, označene su u tlocrtu punktiranim crtama.

Zidovi sastoje ovdje kao i u kurije od lomljena kamena, zidana lijepom. Tamo amo vigjaju se pojedini komadi opeke, uzidani ili i po koji zid, opekom izjednačen.

Izuzima se od toga samo zid *a*, od koga su se megjutim održale samo dvije vrste; jer je taj zid uzidan posve od kvadratične cigle sa stranicom od 25 *cm* i 5 *cm* debljine. Taj zid od opeke prikazuje pridana ovdje *slika 18.* Mjestimice održao se je po zidovima još gladak, ali samo bijelo oličen maz.

Inače bi još valjalo primjetiti, da je 80 *cm* široki trijem *b* na istočnom kraju vapnenim kockama, koje se s obje strane iz zidova ističu, sužen do na 45 *cm*. Nadalje je na uglu zida kod *c* smješten velik ugaoni kamen od kvarcita, a južna, 2·05 *m* široka vrata *d* s obje su strane okvirena lijepo tesanim vapnencem (sa svake strane po jedan) od 52 *cm* duljine, 26 *cm* širine i 20 *cm* visine. Zapadno otuda u *e* u pod je uložena jedna poveća vapnenasta ploča od 175 *cm* dužine i 50 *cm* širine, na kojoj megjutim nema natpisa.

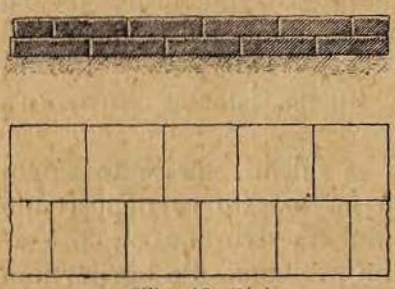

Slika 18. ($^1/_{20}$)

Kod *f* i *f'* (vidi *tabelu II.* tlocrt i presjek *A B*) nagjene su pri vjerojatnom glavnom ulazu u veliku zgradu, što je na istočnoj strani, dvije stepenice, koje sastoje od mramorastog vapnenca te su na svojoj površini polirane. Te su stepenice 4 *m* duge, 54 *cm* široke i 29 *cm* visoke, položene su na podzid, prostor izmegju njih je potaracan. Svaka stepenica sastoji od dva komada, duga 2·2—2·4 *m* a pri sastavku u sredini zaljeveni su olovom. Od gornje stepenice *f'* bila je južna polovica maknuta sa svog mjesta i ležala je kraj svog prvašnjeg mjesta u ruševini razbijena.

Po tome je vjerojatno, da su je razbili i odonud makli, kopajući onuda blago, kako gore napomenusmo, misleći kao obično, da je blago sakriveno pod kamenom ili u njemu. To se mnijenje potvrgjuje i time, što ruševina iznad toga mjesta čini plitku kotlinu, dok je uokolo zgrnuta u oveće gromile. Prednji brid rečene kamene stepenice oštećen je ili već pri izragjivanju ili i kasnije, te je opravljena naljevanjem olova i to od prilike 15 *kg*.

Samo je još vrijedno spomenuti, da su se pri zidu *g h* našli ostanci ogrjevnog nastroja od ilovastih cijevi, kako je prikazan u *slici 4.* Uz istočni zid *i k* nasuprot nagjeno je više cijevi druge vrste, koje bijahu složene u naporedo postavljenim redovima.

Te su ilovaste cijevi (*slika 9.*) u svemu 33 *cm* visoke, 12 *cm* duge i 9 *cm* široke. S dônjeg su kraja nešto sužene i imaju pri dônjem kraju grlce od 5 *cm* dužine i stranice od 6 odnosno 5 *cm*

širine. Izragjene su, kad ih isporediš s ogrjevnim cijevima, dosta traljavo.

Redovi tih cijevi postavljeni su neposredno na taracu od ilovastih ploča od $58 \times 56 \times 6^1/_2$ *cm*, koje su ujedno prekrivale kraj onoga mjesta pa kroz vrata *d* proveden kanal. Najniži redovi tih cijevi bili su postavljeni nauznako, t. j. s grlcem na tlu i 9 *cm* visoko lijepom zaljeveni. Svaki gornji red bio je grlcem zataknut u šira zjala dônjeg reda. Te u redove svrstane cijevi bile su dakle s dônje strane zatvorene, pa pošto i po stranama nemaju nikakog otvora, to nijesu izmegju sebe komunicirale, te po tome nijesu mogle služiti za grijanje zrakom. Ali pošto se zemljište prama istoku uzdiže, te je po tome zgrada ovdje već uzidana u ostrminu, to bih ja rekao, da je zrak u cijevima, koji je ožbukanim iznutra zidovima posve bio odlučen, imao služiti kao izolator protiv spoljašnje vlage, pa da je i provedeni onuda kanal imao služiti na to, da se zgrada održi suha.

Slika 19. ($^1/_{10}$)

Nastavljajući otkopavanje, došlo se je doskora do tog uvjerenja, da otkopana gromila kuća nije pripadala kastrumu, kako se je to mislilo po spoljašnom obliku ondašnjih hrpa ruševine, pak su predmeti, poslije onuda nagjeni, to mnijenje i potvrdili.

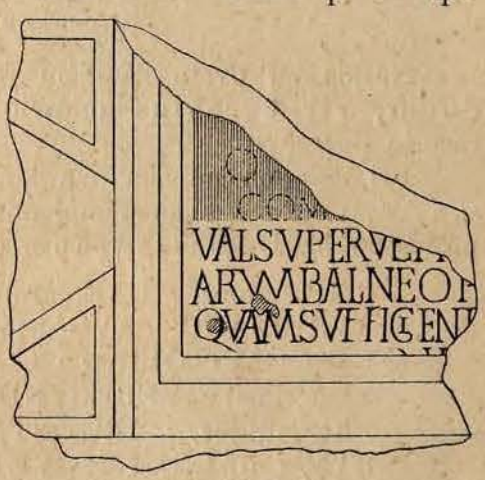

Slika 20. ($^1/_{10}$)

U tački *l* nagjena su naime dva ispisana kamena od vapnenca, od kojih je prvi prikazan u *slici 20.* te se po profesoru pl. Domaszewskom čita kako slijedi:

[IMP(eratore) · CAES(are) · M(arco) · AVRELIO ·
ANTONIO · PIO · FEL(ice) · AVG(usto) · III · ET ·
COMAZONTE · CONSVLIBVS ·] VAL(erius) ·
SVPER · V(ir) · E(gregius) · PR[OC(urator) · AR
GENTARI]ARVM · BALNEO · P[VBLI
CO · A]QVAM · SVFFICIENT[EM · I
ND]VX[IT] ·

Taj je natpis ispisan god. 220. p. Hr. i kaže nam, da je prokurator srebrenih rudokopa Valerius Super za vrijeme konzula Aurelija Antonija (za cara Heliogabala) i Comazona u javno kupalište vodovodom obilato naveo vode. Cijeli je gornji dio natpisa izbrisan, a zadnja riječ induxit od kojeg se vide samo gornji dijelovi slova V i X dopirao je pravo do okvira oko natpisa.

Tabla II.

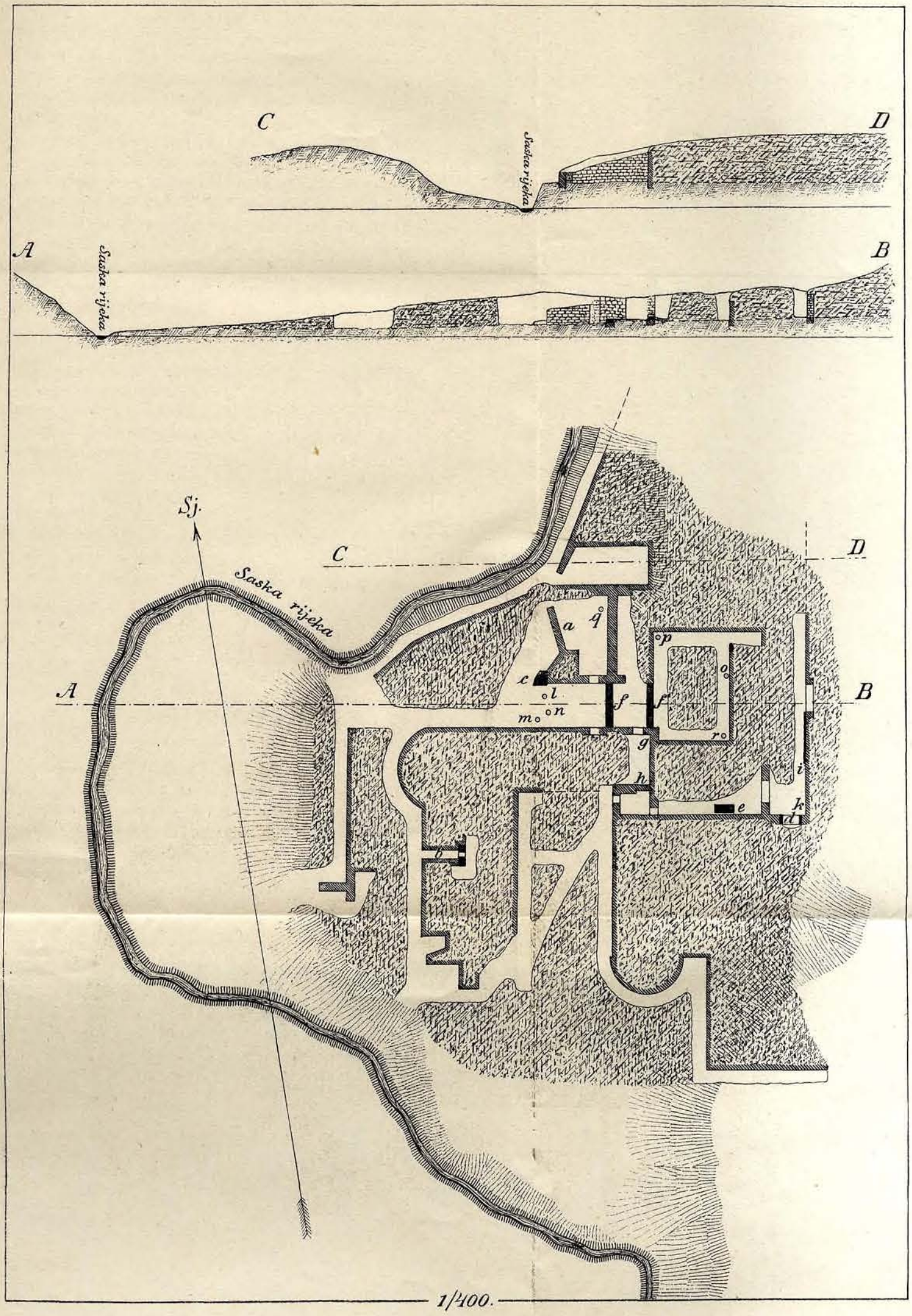
C
D
Saska rijeka
A
Saska rijeka
B
Sj.
C
D
Saska rijeka
a
q
p
c
o
A
l
f
f
B
m
n
r
g
h
i
k
e
b
1/400.

Ime prokuratora Valerija Supera nalazimo i na jednom drugom kamenu, koji je nagjen pri pregragjivanju mosta na Drinači, te je pohranjen kod kotarskog ureda u Zvorniku.

Slika 21. ($^1/_{10}$)

Natpis na ovom zadnjem kamenu kazuje, da je Valerius Super, vir egregius opravio pazarnicu (macellum), koju je razorio požar.

Pri drugom od oba ova kamena takogjer je, kako se vidi u *slici 21.*, prvi red s imenom jednoga konsula izbrisan, a čita se po profesoru pl. Domaszewskom ovako:

[IMP(eratore) · CAES(are) · L(ucio) · DOM(itio) ·
AVRELIANO · AVG(usto) ·] II(= iterum) ·
ET · CAPITOLINO · CO(n)S(ulibus) ·
AVR(elius) · VERECVNDVS · V(ir) · E(gregius) ·
PRO(curator) · ARGENTARIA
RVM · BALNEVM · VETVSTATE ·
CONLAPSVM · AD · PRISTINAM ·
FACIEM · REFORM(a)RE · CVRA
VIT ·

Iz ovog, god. 274. po Hr. podignutog spomenika vidimo, da je prokurator srebrenih ruda, Aurelijus Verekundus za oba

Slika 22. ($^1/_{10}$)

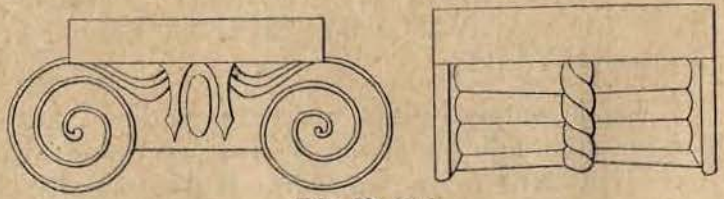

Slika 23. ($^1/_{10}$)

konzula cara Aurelijana i Kapitolina porušeno kupalište uspostavio u prijašnje mu stanje.

Oba su ova kamena za nas veoma znamenita, jer nam daju nova imena prokuratora rimskih srebrenih ruda u Domaviji, jer im se vrijeme može pravo ustanoviti, i jer nas najposlije upućuju, da je velika, pravokutna zgrada istočno od otkopane hrpe kuća, gdje su pred glavnim vratima nagjeni, bila javno kupalište varoši Domavije.

Nedaleko odonud u tački *m* nagjena su dva ulomka od spomenika s natpisima od trahita, kojih jedan prikazuje *slika 22.* Drugi je ležao odmah ispod ledine, pak su za to slova, što su na njemu bila, sasvim izlizana. Okviri su na oba kamena različiti, pak po tome nijesu mogli pripadati jednoj natpisnoj ploči.

I kamen u *slici 22.* sasvim je mučno u ostalom odgonetati, te bi ona slova možda mogla značiti (nu)MINI D(evotissimus) ili devotissima.

Uz opisane gore dvije veće natpisne ploče ležala je u *slici 23.*

Slika 24 *a.* (2/11)

Slika 24 *b.* (2/11)

Slika 24 *c.* (2/11)

prikazana glavica jonskog stupa od vapnenca, a u tački *n* glava jedne štatue od trahita.

Glava, koja je u *slici 24.* pod *a*, *b* i *c* prikazana s prijeda, sa strane i odzada, osakaćena je time, što joj je odbijen nos i gornja usna, te se čini da je okićena vijencem. Visoka je 18 *cm*.

Slika 25. ($^1/_{10}$)

Slika 26. ($^1/_{10}$)

U nutrašnjosti kupališta nagjena su nadalje u tački *o* dva odlomka natpisa od trahita, koji su prikazani u *slici 25.* i *26.* Na prvom vide se slova MP, što je valjda dio riječi imperator, a slova na drugom komadu valjda pripadaju riječima (PR)OC(urator) · AR(gentaria)RVM.

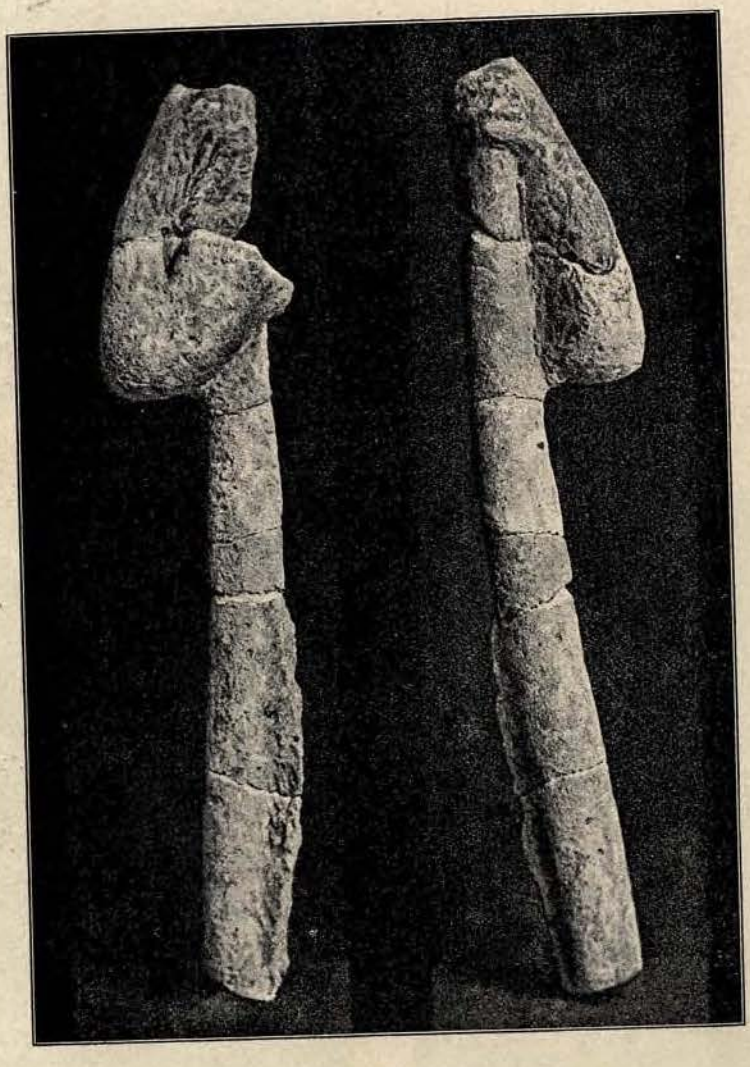

Slika 27. ($^1/_5$)

Uz ove ulomke od natpisa nagjena je ruka, gdje drži nekaku, motki sličnu stvar, valjda držak od koplja, takogjer od trahita.

Slika 27. prikazuje tu ruku, u koliko se je mogla reštaurirati, s dvije strane. Ruka je od lakta do vrška prsta 25 *cm* duga, te ruka zajedno s očuvanim komadom kopljanog drška ima ukupnu dužinu od 61 *cm.*

U istoj odaji nagjen je u tački *p* opet komadić natpisa od trahita (*slika 28.*), na kome se u gornjem redu samo dônji dio slova *A*, a u dônjem redu samo slovo M pravo može razabrati. Kraj toga ulomka ležala je u *slici 29.* prikazana lijeva čovječija noga od 13 *cm* dužine, koja je takogjer od trahita načinjena. Noga stoji na pravokutnoj ploči od 13 1/2 *cm* širine, te u nekadašnjoj sredini svoje dônje strane pokazuje rupu za spajanje, koja se i na slici vidi, te mora po tome da je stajala na nekom podstavku. Uz tu nogu ima okruglasta uzvisina, koja očevidno sačinjava dônji kraj kopljanog drška, što ga drži ruka (*slika 27.*) Materijal je u ruke i noge posve isti, pa pošto je oboje nagjeno u istoj prostoriji zgrade, a i veličina jedne pristaje

Sl. 28. (1/10)

Slika 29. (1/5)

Slika 30. (1/5)

uz drugu, i pošto je dônji kraj motke od sulice do noge, to nema sumnje, da sve to pripada jednoj štatui. Tomu je nasuprot glava, (*slika 24.*), nagjena pred ulazom u kupalište, prevelika, makar da je od istog materijala, te je po tome bez sumnje pripadala drugome kipu.

Štatua, od koje smo našli ruku i nogu, stajala je, kako već rupa za spajanje prikazuje, na podstavku, od koga nam je natpis valjda djelomice sačuvan u malim odlomcima *slika 25., 26.* i *28.*

Materijal od sva tri odlomka jednak je izmegju sebe i s materijalom ostanaka štatue. Uz oba ta ostanka od štatue nagjeno je i 40 od prilike komada trahita, većinom bez oblika, koji su valjda pripadali razlupanome podstavku, pošto se u nekojih od tih komada vidi brid. Možemo se u ostalom nadati, da će još i drugi dijelovi te štatue i natpisa izbiti na vidjelo, kada se rečena prostorija sasvim otkopa.

Uz rečenu nogu od trahita nagjen je još postamenat od žutkaste trahitne sedre, na kojoj se vide dvije ljudske noge od $7^1/_2$ *cm* dužine (*slika 30.*).

Uz desnu, bolje očuvanu nogu, ima dônji dio ptice, bez sumnje orla, kome se kandže posve dobro mogu razabrati, pa ja otuda sudim, da je to komad male carske štatue. I ona mora da je stajala na podstavku, jer je u dônju stranu postamenta, koji je dug 27 *cm*,

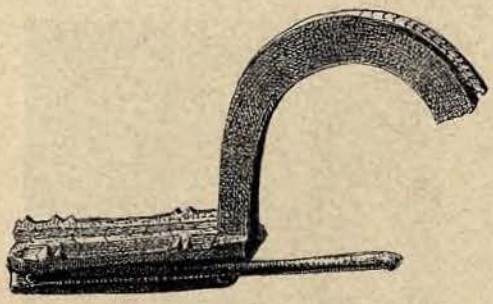

Slika 31. ($^1/_1$)

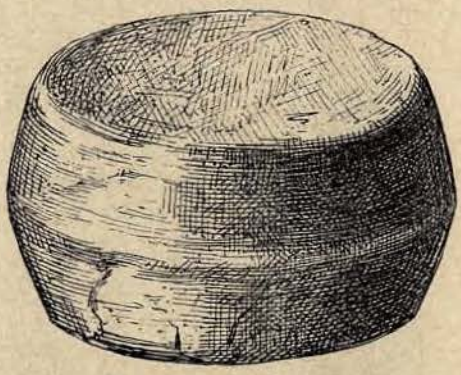

Slika 32. ($^1/_1$)

a širok 13 *cm*, usječena rupa za spajanje, sa 3 *cm* dužine po stranici, a $2^1/_2$ *cm* dubljine.

Još je vrijedno spomenuti veće odlomke bjelocrvenkaste 2 *cm* debele mramorne ploče, s obje strane polirane, koji su nagjeni u tački *q* nekog prostora sjeverno od glavnog ulaza.

Od kovinskih predmeta nagjena je kod takozvanih južnih vrata *d* lučasta fibula (*slika 31.*), kojoj je karakteristična glava na žalost otkinuta. To je oblik fibule, koji pripada kasnijem vremenu rimskih careva, vrlo se često nalazi i koja je već i u kuriji domavijskoj nagjena (Vidi „Glasnik zem. muzeja 1891. str. 17. *slika 31.*).

Od novaca nagjen je jedan srebreni novac, dva bilonska novca, t. j. srebreni novci male vrijednosti sa znatnom primjesom bakra, i 9 komada bakrenog i broncanog novca.

Od olova nagjeno je nekoliko rasutih tankih trakova.

Kod južnih vrata *d* ležala je nadalje sasvim okrugla, u sredini probušena olovna plojka od 40 *mm* u premjeru, 8 *mm* široke rupe i 5 *mm* debljine. Plojka je 50 *gr* teška, pa može biti da je bila uteg,

makar, da joj oblik u tom pravcu nije karakterističan. Nasuprot ima u *slici 32.* gotovo u prirodnoj veličini prikazani olovni uteg, koji je blizu noge od trahitne štatue nagjen u tački *p*, tipični oblik rimskih utega. Težina mu iznosi 1024 *gr.*

Nego se ta težina ne da pouzdano odrediti. Jer rimska libra težila je 327·45 *g*, dakle 3 libre iznose 982·35 *g*, što je za naš uteg premalo, a 4 libre čine 1309·8 *g*, što je opet previše.

Najprije bi taj uteg pristajao za 3 talijanske mine, pošto je po Nissenovoj „Metrologiji“ jedna talijanska mina težila 341 *g*,

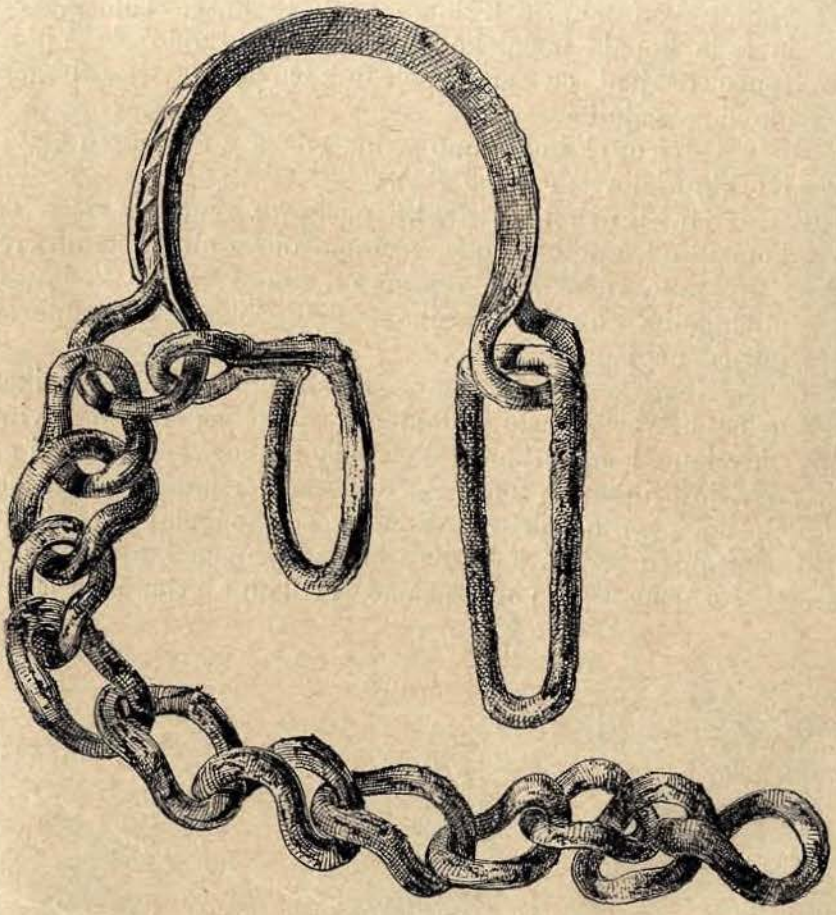

Slika 33. (1/2)

te bi po tome 3 takve mine sa 1023 *g* do razlike od 1 *g* pristajale za naš uteg.

U ostalom može i to biti, da je postojao kakav osobiti ili dalmatinski funt. Najposlije moglo bi i to biti, da je to tek olovna jezgra za kakav veći uteg. Jer, kako mi je rekao gospodin kustos Szombathy, bili su rimski utezi često od željeza ili bronca šuplje ljeveni, te bi ih onda olovom napunili.

Od željeznih predmeta valja napomenuti mnoštvo čavala raznog oblika i veličine, izmegju kojih osobito 5 komada udara u oči, koji su nagjeni izvan južnih vrata *d*. To su jaki čavli sa polukrugljastom glavicom od 55 *mm* premjera, te ja mislim, da su njima bila okovana vrata, što su negda ovdje bila. Na istome je mjestu nagjena i oštrica od noža, neka vrsta dlijeta i polovica konjske spone, koja je pošljednja prikazana u *slici 33.* Ja se baš ne bih usudio tvrditi, da je ta spona rimska, ali svakako se razlikuje od spona, kakve su danas običajne u zemlji. Od ruda nagjena je u kupalištu u tački *r* hrpa komada bulanžerita, velikih kao šaka, s težinom od nešto preko 150 *kg*, koja se je ruda kopala nedaleko od Srebrenice kod sela Vitlovica. Inače nagjeni su samo pojedini, kojekuda rasuti komadi olovnog sjajnika.

Sl. 34. ($^1/_1$)

Od kosti ima samo jedna bočka s okruglom glavicom i otkinutim rtom (*slika 34.*).

Staklenih je utaraka nasuprot nagjeno više. To su komadi od šupljih posuda, većinom okruglih staklenih vrčeva, s tipičnim rimskim okrajkom na dnu i široko izvinutim ili udebljanim gornjim okrajkom. I dugačko grlce jedne suzne bočice nagjeno je ovdje.

Nego je vrijedno da se napomene u *slici 35.* prikazano grlce četverouglastog staklenog vrča sa ravno izvinutim okrajkom i s kratkom, ali sasma tankom ručicom pri grlcu. Sva je prilika, da tomu grlcu pripada i komad dna i strana (*slika 36.*), načinjen od posve jednakog zelenog stakla, koje je za to vrlo zanimljivo, jer na jednoj strani pri dônjem kraju ima utisnut natpis. U gornjem redu vidi se samo vertikalna crta, koja je mogla

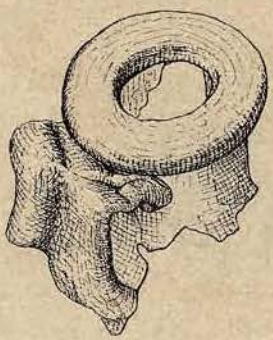

Slika 35. ($^1/_2$)

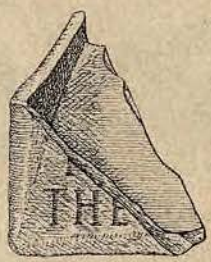

Slika 36. ($^1/_2$)

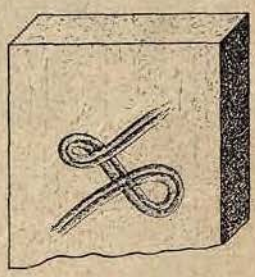

Slika 37. ($^1/_{10}$)

pripadati slovu I ili T, a u dônjem redu slova THE. Biće to valjda ulomak firme dotične tvornice stakla.

Utaraka od ilovastih posuda nagjena je u ruševini velika množina, te su osim jednog, prostom rukom gragjenog dna svi ostali na točilo zidani. Oblici im ne pokazuju ništa osobito, te bi samo

valjalo spomenuti, da megju njima ima mnogo poklopaca s okruglim drškom u sredini, mala, sa sjajnim crnim firnisom oličena zdjelica i razbijena lampa od crvene ilovače, koja se megjutim može reštaurirati.

Od ciglastog materijala, koga takogjer ima mnogo u ruševinu zamiješana, ima krovnog crijepa, žljebaste opeke (ćeremita), zidne opeke, ploča za tarac i opeke za korniže. Vrijedno je spomenuti, da na opekama za zidanje i za tarac često ima u *slici 37.* prikazano, petlji slično znamenje.

Neobičan, duguljast oblik od 41 × 13 × 5 *cm* ima nadalje cigla, prikazana u *slici 38.*

Osim navedenih već prije oblika cigle bilo je tuda i opeke od 30 × 30 × 5 *cm* i 16 × 15 × 6 *cm* veličine.

Osobito ukusan oblik pokazuju napokon opeke iz korniža, od kojih jednu prikazuje *slika 39.* Da u pravokutnoj, istočno situiranoj zgradi cijele one skupine kuća, što se je počela otkopavati, na temelju predmeta nagjenih u njoj i pred njom, nazirem javno kupalište varoši Domavije, to sam već rekao; a eventualno odregjivanje ostalih, prostranih zidina biće tek moguće, kad se posve otkopaju zidovi i nutrašnje prostorije očiste.

Slika 38. (1/10)

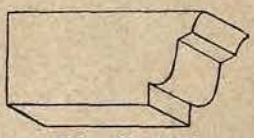

Slika 39. (1/10)

Ostaje mi samo još, da nekoliko riječi reknem o rimskom novcu, nagjenom prigodom prekopavanja godine 1891., koji je većinom nagjen u veoma zargjanom stanju. Ja sam prvu pošiljku toga novca od 16 komada poslao direktoru umjetničko-historičkih zbiraka c. kr. dvorskog muzeja u Beču, gospodinu Fridriku Kenneru, koji ih je s velikom pripravnošću sve odredio, te mu ovdje za to usrdno blagodarim.

To su ovi novci:

1. Broncani novac. Senatski kov, valjda iz druge polovice I. vijeka po Hr., dakle najstariji, u Domaviji dosele nagjeni novac;
2. Srebreni dinar Antonija Pija (138—161.);
3. Jedna sestercija od bronca, cara Kommoda (180—192.);
4. Srebreni dinar Septimija Severa (192—211.);
5. Bakreni dinar, po svoj prilici od svršetka II. ili iz početka III. vijeka po Hr. od Karakale? (198—217.);
6—9. Četiri bakrena novca Galliena (254—268.);
10—13. Bilonski dinar i tri bakrena novca Klaudija II. Gotika (268—270.);
14. Bilonski dinar M. Annija Florijana (276.);
15. Bakren novac Proba (276—282.);
16. Bakren dinar Konstantina Velikog (306—337.).

Od kasnije jedne pošiljke sa 24 bakrena novca pošlo je nadalje gospodinu kustosu dru Truhelki za rukom, još 7 komada odrediti,

i to jedan novac Filipa Arapina, col. Viminacium (244—249.), novac Gallijenov (254—268.), novac Klaudija II. Gotika, (268—270.) i novac Aurelijanov (270—275.), dva novca Probova (272—282.) i još jedan neodregjeni novac col. Viminacium.

Неколико херцеговачких натписа.

Priopćio dr. **Ćiro Truhelka.**

I. Натпис на Некуку.

Vidi sliku I. (strana 25.)

Љетос. (1891. год.) био сам у Стóцу, те сам своје вријеме употријебио, да ревидирам неке натписе, који су доселе приопћени у „Виестнику хрв. археологичког дружтва“. Том сам се згодом увјерио, да се је наша епиграфика оним публикацијама слабо окористила, па да сваки редак тек онда може служити, ако се испореди с оригиналом.

Врло је карактеристичан примјер онај велики крст на Некуку код Стóца.

Ево транскрипције дописника Вијесникова (VII., стр. 19.), а и преписа са самога оригинала.

По Вијеснику:	По оригиналу:
Ва име	1. Ва име
Бога Исус-	2. бога и Све-
а гроб Ивана	3. тога Ивана
си(е) лежи Ра-	4. Се лежи Ра
досав Ва-	5. досавь Ва-
лаховић	6. лаховићь
ме спасе	7. Ме спасе
сама ере	8. сама јере
лег(о)х	9. лег(о)хь
на свое	10. на сво(ј)
племе	11. племе
(у) и(с)тој ба-	12. нитој ба-
шт(и)ни	13. шт(и)ни
(а) се	14. Се
писа Ра-	15. писа Ра-
дић Ра-	16. дичь Ра-
досалић	17. досалићь
а сиече	18. И сиечеч
1048 лето	19. ми лето
кам се	20. Ковачь Кр-
Радић	12. илићь

По томе се разабире, да многе погрјешке, које ћемо наћи у Вијесниковим преписима, није скривио оригинал, већ нетачно

преписивање. Примјерице у том натпису већ почетак „Ва име бога Исуса гроб Ивана“ (под којим нотабене не лежи Иван, већ како се даље изрично каже Радосав Валаховић), у оригиналу није несмисао, већ нешто необични, али за народ значајни усклик: „Ва име бога и светога Ивана!“

Исто тако не вели оригинал, да је покојник легао „на свое племе у истој баштини“, већ напросто „на свој племенитој баштини.“ Највећа погрјешка почињена је на концу натписа, јер је преписач читао бројке, гдје их управо нема: „а сиече 1048. лето кам се Радић“.

Ја бих овдје свакому, који се бави нашом епиграфиком, ово препоручио: Ако нађе на њему логички или стилистички несмисао, нека увијек за стално узме, да је он криво прочитао, а натпис да је прав. Стари Бошњаци нијесу лијепо писали, али су лијепо мислили. Па онда нека се свак окани тражити бројке. У нашем случају има у 19. ретку додуше **ми**, што би значило 48, али откуд хиљадарка?

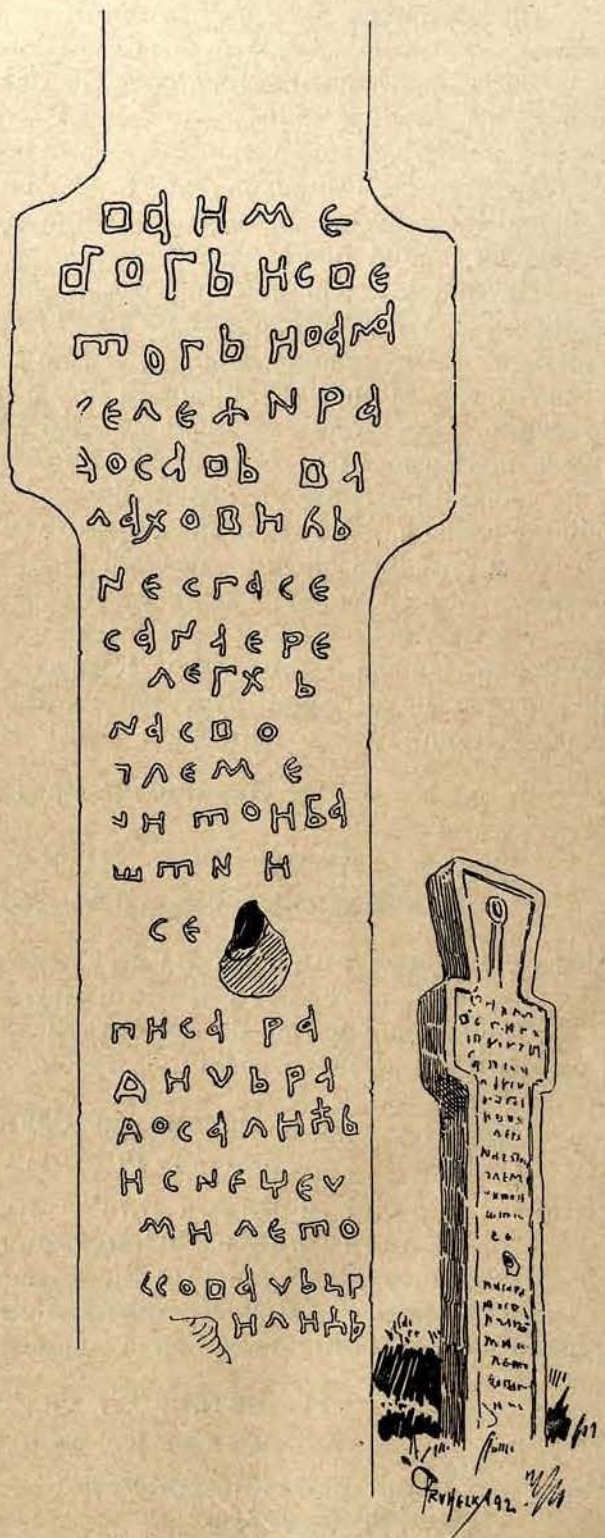

Слика натписа I.

Да је то узео на ум дописник Вијесников, он би био једино читао „а сиече ми лето (легало — гроб) ковач Крилићь“.

Да је мјесто Крилића прочитао Радића није баш несрећа, али да се натпис, који једва у XVI. вијек иде, смјести у XI., то је свакако без основа.

Пет вијекова мијења облик у класичкој палеографији знатно, а некмо ли у босанској, гдје већ индивидуалност ковача толико утиче на значај писма.

Натпис је врло читљив, камен мало обрастао бијелом маховином, али кад се око свикне на то, лако га је читати. Писац или ковач испустио је само овдје или ондје које слово, тако у 9. ретку ѳ, у 10. и, у 13. и, дочим је у 18. оно ѵ на крају јамачно сувишно. Име Радич не пише се како „Виестник“ хоће са ћ већ посве коректно са ѵ. Ковач није био баш вјешт правопису, те употребљујући слова чешће гријеши. Тако му је у 2. ретку необично слово ѣ, двапута пише ь мјесто ъ (у 2. и 3. реду), двапута и мјесто ѧ (у 7. и 8. ретку), мјесто п пише у 7. ретку г. и мјесто н читамо у 4. и 18. ретку, а у 20. му је оно к некако чудно изашло.

Тај натпис знаменит је, јер њиме у низу домаћих скулптора добивамо новога „ковача“ Крилића. Име Валаховића не читамо овдје први пут, јер га налазимо и код Радимње близу Стóца, гдје је написано: Влâч Влаховић.

II. Натпис на Радимњи.

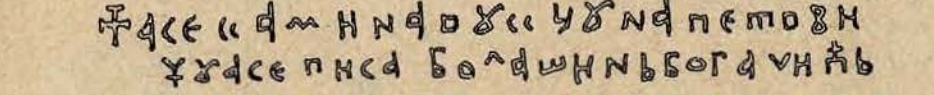

Чита се: † Асе ками на Вукцу напетови
ћу, а се писа Болашинь Богачићь

Први редак могао би се читати и . . . . на Вукцу Напетовићу тим више, што по првом читању испада презиме.

III. Натпис на Радимњи.

Види слику III. (страна 27.)

Чита се: (Се леж)и Влачь Влаховичь
(а сиече ка)ми Ратко Бративоичь

У натпису два пута је ѵ мјесто ћ.

Оба су натписа (II. и III.) већ публицирана (у „Виестнику“ V., страна 117. и 118.), па им само дајем факсимиле.

IV. Натпис на Радимњи.

Види слику IV. (страна 27.)

Чита се: † Азь рабь б(о)жи Радое
Вуковић синов-
аць воев(о)де Петра.

Натпис, макар што му почетак „Азъ рабъ божи“ заноси на црквену словјенштину, ипак је истодобан с осталима на Радимњи, али ако узмемо, да је тај Радое био синовац војводе Петра Милорадовића, утемељитеља цркве и манастира у Житомишљићу, лако је протумачити ту фразу међу иначе народнима.

Натпис се налази на маломе стећку — једва 90 *cm* високом — на макар што је на врху самога стећка, још га није нико до

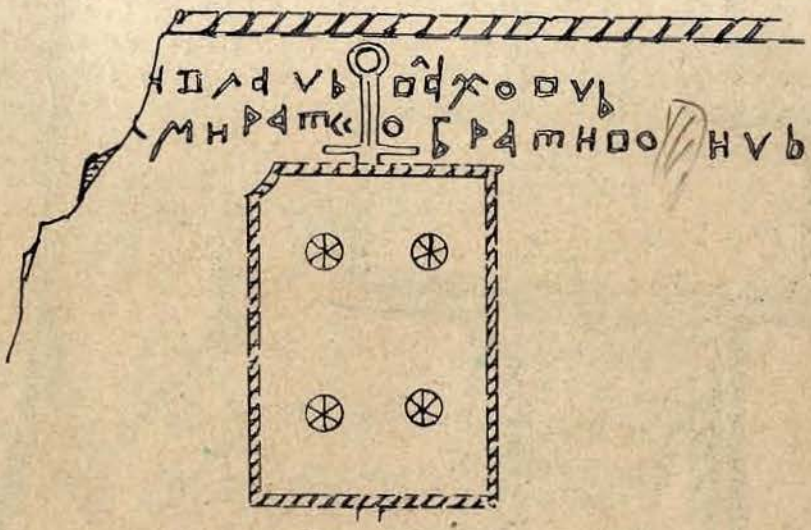

Слика натписа III.

Слика натписа IV.

сада опазио и преписао. Сам Ашбот, који је на страни 112. свога дјела приопћио слику прочеља томе стећку, и не мисли, да на њему има натпис.

Рељеф тај приказује младића, одјевена доламом до кољена. Лијевом се руком подбочио, а десну дигао у вис. Под њом уклесано је два пута слово **б**, а исто тако и под лијевом руком **б б**. Ашбот је од та четири слова — којима у осталом не знам значења — само једно препознао, а остало држи за бројке 56—66.

V. Натпис код Хана Побрднице.

Види слику V. (страна 28.)

Натпис налази се на крсту тик самога пута, којим се иде из Стóца у Домановиће. Био је обраштен шикаром и сувише

намазан густом кором креча, те га је мало ко опазио, а прочитао га није још нико.

Учиних, те с њега скидоше креч, али уз сву муку нијесам га могао свега прочитати. Ето му факсимила оних слова, за

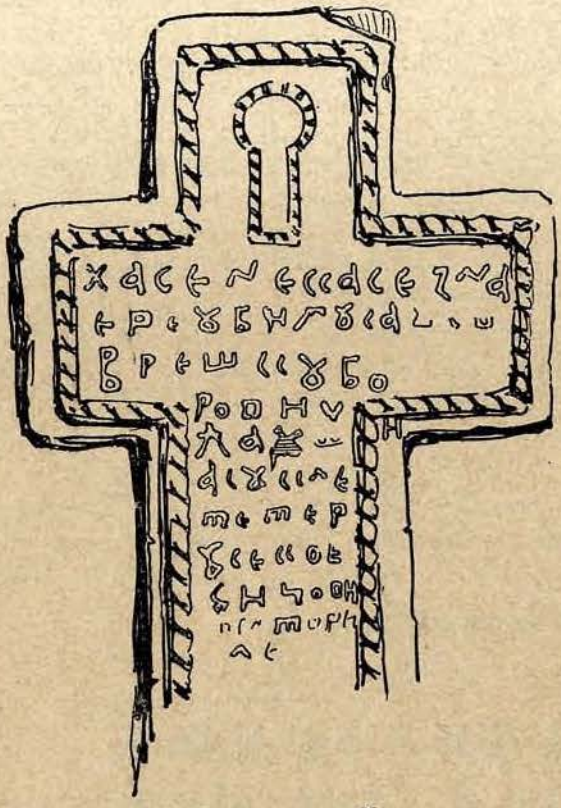

Слика натписа V.

Слика натписа VI.

која не сумњам да сам их добро прочитао, а што је нејасно, изоставио сам.

Прве редове читао бих: „† Асе нека се зна јере уби Гуса . . Врешку Боровића . . .“ а у 8. и 9. ретку читао би „усекоше синови“.

VI. Натпис из Попова поља.

Види слику VI.

Натпис тај налази се на једном неотесаном ступу, који се осовио уз десну обалу Требињчице једно пô сата уз ријеку од Завале према Грмљанима. Народ казује, да је и с друге стране био такав камен, те да оба од давнине служе да ондашњем народу казују гâз преко ријеке.

Како је камен крхак, орунио се мјестимице, те је мучно читати натпис. Ја сам га овако прочитао

1.	богъ	богъ
2.	гдѣ п	гдѣ п-
3.	омоз |	омоз(и)
4.	да п |	да п(р-)
5.	| дє	(и)де

„Бог господ помози да приде.“

VII. Натпис код Закова (Попово поље).

Други натпис, који се односи на ријеку Требишњицу нађох код села Закова, једно 300 *м* од ријеке на десној обали, а уклесан по тлима на станцу камену. Натпис је већ из нашега

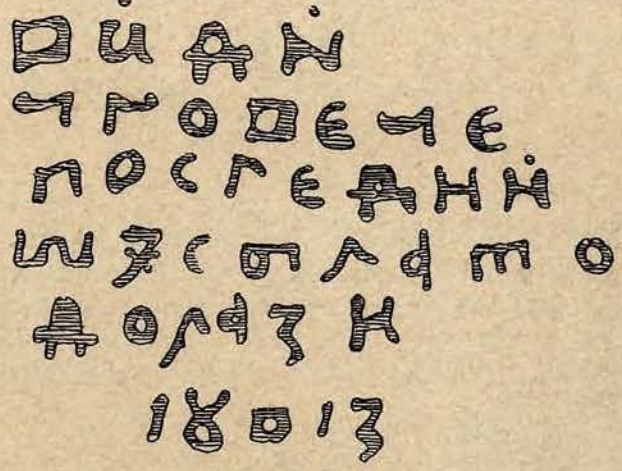

Слика натписа VII.

вијека, врло рђаво писан, пуно слова фали, а приопћујем га само с тога, јер по њему разабиремо, да је Требишњица год. 1813. тако набујала, да је вода до онога мјеста око 15 *м* над нормалну површину дошла.

Чита се: „Види чловече последни (пут је) оз(д)е блато долази(ло) 18 · 13.

VIII. Натпис код Среде (Височица планина).

Види слику VIII. (страна 30.)

Натпис налази се на крсту нешто необична облика а чита се: „Асе лежи напокон [1]) и Рабрењ Вукићь Долиновићь.“

Рђав препис добио сам прије неколико година од дра Бека из Беча, који је онуда путовао, а недавно факсимиле из Коњица, по кому је наша слика.

---

[1]) Или „на покој“.

IX. Натпис из Пољица.

Натпис налази се при дну нешто необична нишана или крста (види слику IX.) а урезан је у камен нашироко, и доста

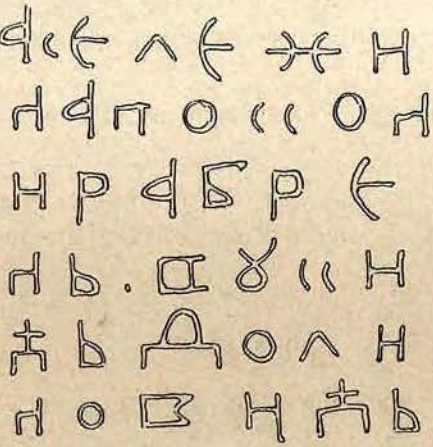

Слика натписа VIII.

читљиво. Само задње слово у другом реду нејасно је, те изгледа као пола ш, а у задњем ретку биће предзадње слово

Слика натписа IX.

Слика натписа IX.

ваљда мјесто ћ, дочим задњи знак није него пикња, којом натпис почиње и завршује.

Чита се: „Асе лежи Николавуш (?) раголић.“

Уза све то нешто је необичан, јер би име гласило „Николавуш“, мјесто лат. Nicolaus а и презиме једва да је било „Раголић“ већ прије „Драголић“.

За Николавуш било би име мађарског краља Људевита вел. на натпису на Дрежанки аналогија, које ту гласи „Лауш“ а у споменицима често и „Лавуш.“ Како му драго, што је на натпису, то је и на факсимилу.

X. Натпис у Пољицама код Требиња.

Завршујем овај низ херцеговачких натписа са једним врло занимљивим примјером. Занимљив је, јер иде у број оно мало и ријетких хисторичких натписа — а на жалост је окрњен, а занимљив је и због тога, што је већ једноћ приопћен у Вијеснику хрв. арк. др. на начин, те нам изнова доказује, да се досада није пазило на вјерност у преписивању нашијех натписа. У другом случају не би то био можда гријех, али код тако знаменитих споменика треба особите пажње у читању.

Натпис бијаше јамачно на гробници, али се ова послије отесала, те се узидала под праг црквени. Отесана су скоро цијела

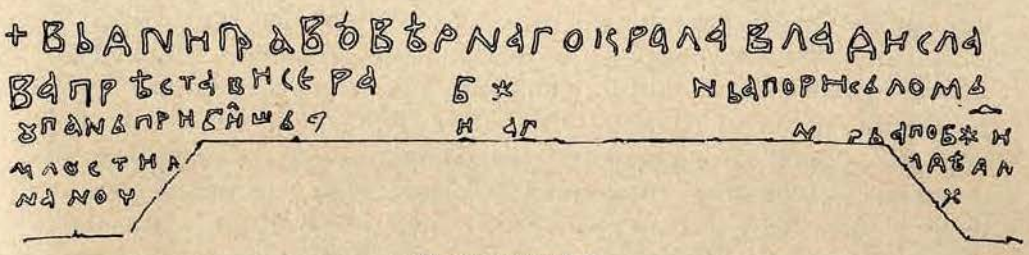

Слика натписа X.

два задња редка а и 2. и 3. редак, газећи народ по натпису ногама, излизаше се на сриједи тако, да словима нема ни трага.

Дописник Вијесников (IX. стр. 114.) читао је, и како вели „надопунио натпис по смислу и по размаку слова“ овако:

1. (на) вѣчнаго крала влад(ислав)
2. а г(ревь д(ае) (ар)ачь а поркю
3. (ва)сиал(ь) г(юрьгь)

На нашем факсимилу опет читамо:

1. ✚ вь дни правовѣрнаго крала владисла
2. ва престави се ра.. бж.....нь а порикьломь
3. (ж)упань прибилшьа....н..ап.....н...рь а по бжи
4. м(и)лости н . . . . . л дѣд н
5. наноч . . . . . X...

Чита се:

1. ✚ Вь дни правовјернаго крала Владисла
2. ва престави се ра(бь) бж(и)..... нь[1]) а порикломь
3. (ж)упань Прибил. . . . . а по божјој
4. милости н . . . . . дјед н
5. . . . . .

Прва погрјешка Вијесниковог дописника јест, што не спомиње, да се онда натпис није сав видио, јер му десни и

[1]) (господи)н или можда (ба)н

лијеви крај прикрише довратнице, већ он оно неколико слова на сриједи држи за сав натпис.

Друга му је погрјешка, што је читао оно, што нема, и што је превидио, да је обични наслов српских краљева „правовјерни“ а не „вјечни“. Мимогред треба и то споменути, да у XIII. вијеку о турском арачу (харачу) у Европи није могло бити говора, као ни о њемачкој ријечи „der Vasall“, коју је он нашао у форми vasial. Исто тако нијесам могао наћи поркију („порчију = portio tributum“) али досјетих се да је читао у 2. ретку **поркю** мјесто **порикьломь**.

Штета је, да ни онај г(юрьг) не стоји на камену, о коме дописник вели, да је склопио 1242. уговор са Дубровчанима, али мјесто њега нашли смо на срећу „жупана Прибила“.

Тај споменик, којега је и Врчевић мимогред споменуо[1]) можда је најзанимљивији од свих осталих епиграфских споменика у Босни и Херцеговини. Знаменит је, јер је једини, који спомиње српскога владара, и јер је најстарији од свију досада познатих датираних споменика. Стефан Владислав I. владао је до год. 1261., а Владислав II. негдје до 1323., дакле иде наш натпис најкасније у прву четврт XIV. вијека, дочим је доселе познати најстарији натпис, на Дрежанки из доба бановања Тврткова, дакле негдје до год. 1376.

Наш факсимиле начињен је по садреној копији, која се налази у музеју. На њему је само оно, што се јасно види, без попуњака, а ко жели, да га надопуни — што би се можда у 2. и 3. ретку дало, нека сам нагађа.

„Scolytidae“,[2])

koje su do sada poznate iz Bosne i Hercegovine.

Prilog za poznavanje bosansko-hercegovačke zarezničke faune.

Priopćio **Jovan Knotek.**

A. Hylesinini.[3])

I. Genus: *Hylartes* Erichson.

1. ***ater*** Payk. U Čevljanoviću i Vučjoj luci kod Sarajeva na panjevima od Pinus silvestris.
2. ***cunicularius*** Er. Bjelašnica i Igman-planina, kod Višegrada, kot. Krupa i Vučja luka kod Sarajeva.

---

[1]) У Словинцу, 1880., III. бр. 12., стр. 236.

[2]) Ovdje spomenute vrste sabrao je većinom pri izletima s učenicima šumskog odjelenja u tehn. srednjoj školi u Sarajevu g. prof. Miklau i ja, a i g. kustos-pristav Apfelbeck, od g. 1888. do početka 1892., i nahode se dijelom u zbirci tehn. srednje škole, dijelom u mojoj privatnoj zbirci, dijelom pak u zbirci zem. muzeja.

[3]) Red je po Eichhoff: „Die europäischen Borkenkäfer“ Berlin 1881.

3. *attenuatus* Er. Sa ater u Čevljanoviću.
4. *palliatus* Gyll. Igman-planina na omorici, Čevljanović na boru; Vučja luka.
5. *trifolii* Müll. P. Brandis[1]) spominje ga kao u Bosni sabranog, no ne spominje mjesta; možda potiče iz okolice Travnika.

II. Genus: *Myelophilus* Eichhoff.

6. *piniperda* L. Prilično rasprostranjen; sabran je dijelom pod korom ležećih ili stojećih borova, dijelom u njihovim mladicama u Vučjoj luci, Romaniji pl., Präd. Medna luka (Semeć) kotar Rogatica (i na sa svijem mladim stablikama pod tankom korom), izmegju Kalinovika i Jeleća.
7. *minor* Hart. Izgleda da je veoma rijedak. Obadva dojako poznata mjesta jesu Semeć, kot. Rogatica na ležećim crnim borovima pod debelom korom sabran, i Ruište (Zimlje) blizu Mostara (Herceg.) u krunama od Pinus leucodermis zajedno sa Tom. amitinus i quadridens.

III. Genus: *Carphoborus* Eichhoff.

8. *minimus* Fabr. Na vrhu Trebevića kod Sarajeva na Pinus montana sa quadridens i chalcographus.

IV. Genus: *Phloeosinus* Chapius.

9. *Aubei* Perris. 15. maja 1891. našao sam ovog kukca na istom oborenoj smreki na Dragulja pl. (Stari grad) kod Sarajeva na visini od preko 1000 *m*, baš kako je istom doletio. Jaja je već bio većim dijelom bacio, a neke larve u pojedinim jajašnim zalegama (Eiernischen) već bjehu razvijene. Iz komada, koje sam zatvorio u bocu, izlijećali su kukci od početka do sredine augusta, pojedine larve prezimiše.

26. juna nagjoh ♀ gdje se baš utočila na Cupressus kod Mostara; 8. jula na Trebeviću (1400 *m*) kod Sarajeva već prilično razvijene larve, koje prezimiše. Isto tako 8. augusta kod Ustikoline kot. Foča istom razvijene larvice, u isto doba s onijema thujae. Po tome izgleda, da je generacija u višim položajima samo jednostruka, a u dubljim i južnim dvostruka.

Glavni prohod (Muttergang) koji se razlikuje od onoga thujae samo time, što je primjerno debljini kukca širi, to je 1·5 do 3 *cm* dug dvoručan uzdužni hodnik sa ulaznim prohodcem (Eingangsstiel) na strani, koji se proširuje u malešnu kotionicu (Rammelkammer), odaklen otpočinju obadva rukavca, obično usporedno ispreturana. Od ovih je jedan mahom tako skraćen, da sa ulaznim prohodcem čini viljušku, te u tom slučaju ili nema isti nikakvih larvinih prohoda ili ima samo jedan do dva. Bjelika je samo slabo zagrižena.

Jajašne zalege veoma su velike, jedna od druge vrlo udaljene i malobrojne. Larvine bušotine idu najprije poprijeko, da odmah svrnu te slabo se vijugajući uzmu pravac od osovine stabla. Isprva idu samo u

---

[1]) P. Brandis „Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu“, god. 1890., knjiga II., strana 177.—187. „Coleopteri u srednjoj Bosni“, napominje dalje poimence: Tom. typographus, Xyl. dryographus, Trip. lineatum.

liku, jedva da ostavljaju traga u bjelici; u docnijem tečaju kreću se izmegju bjelike i lika. Kukuljične zipke uvaljene su za $^1/_3$ u bjeliku.

10. *thujae* Perris. Dragulja pl. (Stari grad) nedaleko od nalazišta od Aubei, Ustikolina kot. Foča, Koševo dolina kod Sarajeva. 17. jula g. 1891. našao sam ga u Rečici kod Sarajeva na jednoj smreki u množini i istom doletjela; pojedini kukci još ne bijahu istamnjeli, dakle bijahu mladi kukci od prvog legla.

Rekao bih, da je generacija kao kod Aubei uslovno dvostruka.

V. Genus: *Hylesinus* Fabricius.

11. *crenatus* Fabr. Rijedak. Telm. srednja škola imade grizotine na jasenu iz kot. Čajnica. Druge grizotine sabrane su na izletu u godini 1891. ispod Karolinen-sedla prema Prači sa debelo-kornih ležećih jasenovih balvana, za tijem u Igbar-dolu kod Konjica (Herceg.) na jasenovoj grani i u Sarajevu na prastarom prevršenom jasenu.

12. ***Henscheli n. sp.*** Duguljasto ovalan, sveden, slabo sjajan, zlatno žuto dlakav, mrko-crn s mrkim ticalima i tarsima.

Protorax mnogo širi no dug, sveden, sprijed veoma i podjednako sužujući se, stražnji ćoškovi zaobljeni. Veoma gusto krupnozrnasto istačkan, sa strane i sprijed do preko sredine sa raštrkanim jakim grbama i osim toga sa kratkim žutim čekinjicima, a u sredini pred basisom ima slab utisak.

Čelo slabo svedeno, gusto i fino istačkano, sa prilično dubokom, glatkom duguljastom brazdicom i sa kratkim, zlatno-žutim čekinjicama.

Pokrilje prosto mrko-crno, sastrag slabo koso, veoma duboko istačkano prugasto. Pojedine tačke nešto duguljaste, redovi tačaka pravilni. Razmaci izmegju istačkanih pruga slabo svedeni, veoma poprijeko bornoviti, sa pravilnim redom jako uzvišenih, sjajnih grba. Osim pojedinih sa svijem kratkih čekinjica na kraju golo.

Donja strana krupno i duboko istačkana sa zlatno-žutim dlakama, osobito na trbušnim kolutima. — Dužina: 3 *mm*.

Ne uzimajući u obzir grbav protorax i red grba na pokrilju, ovaj kukac u boji i skulpturi pokrilja najviše naliči crenatus-u, premda je ovaj potonji skoro dvojinom toliko dug.

Karakteristični pravilni redovi grbâ na poprijeko bornovitim razmacima izmegju tačkastih pruga, kao što i jako grbav protorax.

Jedini primjerak, što imam, našao sam 22. juna god. 1891. zajedno sa H. fraxinus na jako oborenom, oko 30. god. starom jasenu blizu Jovanović-karaule kod Nevesinja (Herceg.) i posvećujem ga mojemu visokocijenjenom učitelju, g. c. kr. šumarskom savjetniku prof. Gustavu Henschelu.

Oblik prohoda nije mi poznat.

13. *fraxini* Fbr. Ima ga u Bosni i u Hercegovini. Kao rijetku pojavu valja ga zabilježiti na jorgovanu (Syringa) u jednoj bašči u Sarajevu.

14. *vittatus* Fbr. Kod Sarajeva zajedno sa Xylopertha sinuata na Ulmus montana i na Igmanu sa Scolytus laevis takogjer na Ulmus montana.

B. Scolytini.

VI. Genus: *Scolytus* Geoffroy.

15. *Geoffroyi* Goetze. Samo na Treskavici planini ispod Vratlo-klanca sa S. laevis na Ulmus montana 4. augusta 1891. nagjen. Bacanje jaja obadvaju bješe većim dijelom odskora dovršeno.
16. *Ratzeburgi* Janson. Rijedak. Pojedini kukci potiču sa Viteza; grizotine sa Han Pod-Prače i iz Čajničkog kotara.
17. *laevis* Chapius. Našao sam ga na Igman-planini sa H. vittatus 23. jula kad je bacao jaja, i na Treskavici planini sa Geoffroyi 4. augusta, sa većim dijelom dovršenim bacanjem jaja.[1])

    Pošto ženke, kako mi je poznato, još nigdje nijesu opisane, dajem ovu diagnosu:

    Čelo prilično jako svedeno, skoro golo, duguljasta brazda na tjemenu, prednjih žutih čekinjica ♂ nema nikako. Svi trbušni koluti bez nastavka. Glavni prohod je preko 6 *cm* dug, u bjeliku zadrijet, skoro prav, ide uzdužno (Längsgang), te je ispod ulaza raširen poput kotionice.

    Bušotine ličinaka vrlo su mnogobrojne i vrlo guste, najprije se kreću samo u liku i docnije ostavljaju samo na bjelici trag za sobom. Zakukuljivanje biva u kori.
18. *carpini* Ratz. Na bukovim i grabovim drvima u okolici Sarajeva.

    Glavni prohod na grabu je samo 1 *cm* dug, slabo iskrivudan, duboko u bjeliku zadrt, te ide poprijeko. Bušotine ličinaka kreću se u pravcu osovine stabla i urezane su na grabu duboko u bjeliku. Na debelo-kornoj bukvi bjehu isključivo u kori, isto i kukuljične zipke.
19. *pruni* Ratz. U okolici Sarajeva često se nahodi. Imam izrasle primjerke u svijem stepenima boje od crne do crveno-mrke iz debla od jabuke, dakle tipične pruni i castaneus, koji bez sumnje kao vrste nijesu različni.
20. *intricatus* Ratz. Izumrle ženke i izgrizine u gorivu sa Rečice kod Sarajeva.
21. ***aceris n. sp.*** Crn, sjajan, tanko dlakav, sa crno-mrkim pokriljem i žućkasto-mrkim ticalima i tarsima.

    Protorax nešto duži nego širi, do iznad sredine skoro paralelan, s prijeda nešto sužen; sa strane duboko i gusto, na štitu rijetko i finije istačkan; pojedine su tačke ovdje nešto produžene.

    Pokrilje je duže od protorax-a, skoro paralelno, sastrag mrve suženo, jako prevazilazeći zadnjicu, sa prugama od pravilnih, gustih, krupnih i dubokih, skoro jednakih tačaka, a veoma uski razmaci megju njima su glatki i sjajni.

    Čelo nabrano, izbockano, skoro golo. Kod ♂ i ♀ svi trbušni koluti bez nastavka, zatka jako udubljena.

    Dužina 3·5—4·5 *mm.*

    Mužjak: Čelo plosnato, sprijed sa žutijem dlačicama.

---

[1]) Koncem jula 1888. našao sam laevis na brestovim cjepanicama kod Weitre u Dônjoj Austriji kao izrasle kukce u kukuljičnim zipkama. Jesu li to bili kukci iz prezimljenih larva, ili oni od prvoga legla, nije mi poznato.

Ženka: Čelo slabo svedeno, skoro golo, sa razgovijetnom, dugom brazdicom.

Kukac je ponajviše nalik intricatusu, ali se od njega razlikuje u tome, da je njegov prostorax duži i plosnatiji, a pokrilje je manje suženo; tačkice krupnije i dublje, tačkaste pruge nijesu kao u intricatus-a crtama i grebotinama isprekidane, dlake ima malo, razmaci glatki, ušljed čega dobiva kukac veći sjaj. Zatka je jako udubljena. Šav iza štitca takogjer nije utisnut.

Sedam primjeraka, što ih ja imadem, potječu iz raznih mjesta Bosne i Hercegovine, a našao sam, da su im razne vrste javora isključivo životno drvo.

Jedan ♂ razvio se početkom augusta iz komadića javora (Acer pseudoplatanus), koji bješe jedva nešto preko četvornog centimetra okoren, a našao sam taj komadić koncem februara u mojem gorivu iz okolice Sarajeva. Na žalost bješe još samo jedna larva pod korom.

Izumrlu ♀ našao sam u glavnom prohodu na Acer campestre kod Jeleća, kotar Foča. Prevršen već izumrli javor bješe gusto naseljen, od leglanaravno ne bješe ništa više na njemu.

Ostalih 5 komada su iz Ruišta blizu Mostara, gdje sam 25. juna 1891. 3 ♀♀, baš kad su jaja legle, isjekao iz slabog, istom oborenog Acer obtusatum. Iz zatvorenog komada razvio se početkom septembra jedan ♂ i jedna ♀. Ostale larve prezimiše.

Glavni prohod je 1·5—5 *cm* dug, preko 3 *mm* širok, duboko u bjeliku zadrt, skoro prav, te ide uzdužno. Larvine bušotine veoma su mnogobrojne i guste, na jednom komadu do 110 na broju, od kojih su naravno mnoge utrte. Pojavljuju se od česti poprijeko, od česti uzdužno jače razvijene, dostižu u potonjem slučaju dužinu do 12 *cm*; od početka su duboko urezane u bjeliku, ne dodiruju se ili ne ukrštavaju nikad i slabo su izvijugane. Uz ove kukce našao je prof. Miklau nekolike slične izgrizine u gorivu od javora i iz okolice Sarajeva u zimu 1890. i 1891.[1])

22. *rugulosus* Ratz. Izgleda da je vrlo običan. U Sarajevu i okolici, kao i u Mostaru mnogobrojno na šljivama i jabukama.
23. *multistriatus* Marsh. Moje nekolike primjerke našao sam 18. jula 1891. na oborenom slabom brijestu istom kako su doletjeli u Rečici kod Sarajeva.
24. *triornatus* Eichh. Jedini primjerak našao sam zajedno s naprijed spomenutima u Rečici.

C. Tomicini.

VII. Genus: *Crypturgus* Erichson.

25. *pusillus,* Gyll. Čest. Ruište (Hercegovina) u prohodima od Tom. amitinus sa cinereus na P. leucodermis, Pešurići i Semeć na crnim borovima, na Trebeviću u P. montana, Višegrad, Čevljanović na boru.

---

[1]) Isto sam tako našao u januara 1891. u bašti c. kr. velike škole za zemljoradnju u Beču na izumrlom javoru (A. campestre) sa svijem slične bušotine i pojedine rudimente od izumrlih kotilica, za koje mislim da spadaju aceris-u.

26. *cinereus,* Hbst sa pusillus na Ruištu u P. leucodermis, na omorici u Bijeloj stijeni kod Sarajeva.

VIII. Genus: *Hypoborus,* Erichson.

27. *ficus* Er. U okolici Mostara množina na bolesnim smokvama.
20. juna većim dijelom svježe izmiljele larve; jedan dio ovog legla izletio je u drugoj polovini septembra, drugi je prezimio kao Imago.

IX. Genus: *Cryphalus* Erichson.

28. *piceae* Ratz. Vučja luka i Hranisava planina.
29. *fagi* Fabr. Našao sam samo izgrizine na Ivanu i Treskavici planini. G. Reitter[1]) našao ga je u Nemili.

X. Genus: *Pityophthorus* Eichhoff.

30. *micrographus* Gyll. Prilično rasprostranjen. Semeć i Pešurići na crnom boru, Čajnica i Vučja luka na omorici, Igman planina na jeli.

XI. Genus: *Taphrorychus* Eichhoff.

31. *bicolor* Herbst. Svagdje, gdje ima bukava.

XII. Genus: *Thamnurgus,* Eichhoff.

32. *varipes* Eichh. Sabran od g. Apfelbecka na Euphorbia Spec? u Reljevu.

XIII. Genus: *Xylocleptes* Ferrari.

33. *bispinus,* Duft. Našao sam ga blizu Konjica, za tijem u Rečici kod Sarajeva.

XIV. Genus: *Tomicus* Latreille.

34. *6-dentatus* Boerner. Pešurići na crnom boru, Ruište na P. leucodermis, Zeleboj kod Tuzle, Ozren planina (Gračanica), Vučja luka i Čevljanović na borovima.
35. *amitinus* Eichoff. Pešurići na crnom boru, Ruište na vršikama Pinus leucodermis.
36. *typographus* Linn. Običan u svemu području.
37. *acuminatus* Gyll. Česta pojava. Sabrano gradivo potječe iz Pešurića, Duboštice, Čajnice, Vareša, Vučje luke i Čevljanovića. Nekoliko komada od P. leucodermis na Ruištu.
38. *rectangulus* Eichh. 2 komada nagjoh megju proximus laricis i accuminatus iz Vučje luke.
39. *proximus* Eichh. i
40. *laricis* Fbr. Ratz. u Vučjoj luci i Čevljanoviću obična pojava.
41. *curvidens* Germ. Jako rasprostranjen; Vučja luka, Petrovac, Pale, Hranisava; jedna izgrizina na bijelom boru, potječe iz kot. Čajnica. U

---

[1]) Deutsche Entomolog. Zeitschr. Band XXIX. 1885. Heft I. „Coleopt. Ergebnisse einer Excursion nach Bosnien im Mai 1884, von E. Reitter. Osim fagi napominju se ovdje za Nemilu: Taph. bicolor, Hyl. Saxeseni, mono- i dryographus. Tryp. domesticum i lineatum.

kasinskoj bašči u Sarajevu bio je napao ovaj kukac nekoliko boležljivih mladih arižovih stabalca.

42. *chalcographus* Linn. Na omorikama običan. Valja istaknuti njegovu pojavu na boru u Vučjoj luci, na Trebeviću kod Sarajeva, na P. montana, u prädiumu Medna luka (Semeć) na Picea omorica i P. leucodermis u botaničkom vrtu u Sarajevu.
43. *bidentatus* Hbst. Nagjen je samo u Vučjoj luci na bijelom boru sa quadridensom.
44. *quadridens* Hart. i
45. *bistridentatus* Eichh. Zajednička pojava u Pešurićima na crnom i bijelom boru, Vučja luka na bijelom boru, Ruište na P. leucodermis.

XV. Genus: *Dryocoetes* Eichhoff.

46. *autographus* Ratz. Kot. Krupa, Jasenova kod Mokrog, na slabom, ležećem stablu omorike. Glavni prohodi nahode se vazda pod početkom grane i skoro su prave uzdužne bušotine, prividno od jedne plosnate izlupine do četiri paralelno izlazeći.
47. *coryli* Perris. Koncem januara god. 1892. nagjoh u truhlom granju jedne lijeske u Lukavici kod Sarajeva kako istamnjele tako i neistamnjele kukce pa i larve.

Glavni prohodi su mahom nepravilni i zbrkani, ali se u najviše slučajeva poznaje zvjezdast oblik. Jako su usječene u truhlo drvo, dijelom ispunjene crvotočinom. Bušotine larva veoma su rijetke i pružaju se takogjer po bjelici.

XVI. Genus: *Xyleborus*, Eichhoff.

48. *dispar* Fabr. Nemila (Reitter) ♀♀ iz Reljeva i Bradine, iz Mokrog jedna izgrizina na jovi.

Gosp. Miklau našao ga je na Kozari planini na 10—15 god. zakržljalim hrastićima u gustoj mladoj šumi blizu zemlje ubušena. U istom predjelu razvio se i to u vrhovima više slobodnih ili dominirajućih 20—30 godišnjih hrastovih stablića za Bosnu novi Coraebus bifasciatus. Tanke grane istih vrhova bjehu jako posjednute od Xyloperha sinunata a djelomice i od Sinoxylon muricatum.
49. *eurygraphus* Ratz. Jednog ♂ i jednu ♀ sabrao g. Hensch u Bijelom brdu na crnom boru.
50. *Saxeseni* Ratz. U okolici Sarajeva običan. Nemila (Reitter).
51. *dryographus* Ratz. Sabrao ga g. Reitter u Nemili; napominje ga P. Brandis bez navoda mjesta.
52. *monographus* Fabr. Nemila (Reitter). Gosp. Miklau našao ga je u Kozari pl.

XVIII. Genus: *Trypodendron*. Stephens.

53. *domesticum* Linn. Običan u svemu području.
54. *quercus* Eichh. Jedan primjerak u Treskavici pl. isječen iz jednog oguljenog mjesta jedne stojeće stare bukve.
55. *lineatum* Oliv. Hart. Običan.

Dodatak.

Genus: *Polygraphus* Erichson (Hylesinini).

Polygraphus L. Dok se je ovo štampavalo, našao sam na stupovima ograde kod vrela Mošćanice blizu Sarajeva mnogo prohoda kao što i nekolik izumrlih starih ženaka i neistamnjelih mladih kukaca.

Старинска плоска (чутура).

Приопћио **Коста Ковачевић.**

Има већ, ако се не варам, око четири до пет година, како сам ја у овдашњега грађанина Стојана Јанковића нашао једну старинску плоску, од које слику ево овдје донашамо, и коју сам ја накан био још одавно послати у музеј наших старина у Сарајево. Ту плоску, вели Стојан Јанковић, да је добио као поклон од некога свога побратима мухамедовца, који је у Азију ту неке године одселио, и онда је она била прилично здрава и за употребу згодна, а сада је доста искварена и расклимана, тако, да сам је ја тешком муком утврдио, да се не растави и не распе. Поменути Стојанов побратим ходао је, вели он, у прваша времена много по свијету, те више пута био и пљачкаш а и силеџија, па је можда и ту плоску негдје у таком скитарењу добио. Ова плоска сасвим је слична оној, коју је приопћио у „Глас. земаљског музеја“ учени господин К. Херман у књизи IV. од 1890. године. Него, чини ми се, да је ово боља и савршенија израда од оне Херманове, премда је можда и једна и друга из једнога времена. Један инжинир, који је гледао ову плоску, вели, да је израда њена врло лијепа, а да би могла бити стара од 150 до 250 година. Дрво је у плоске од тисових дужица састављено, а окована је бијелијем лимом, који је

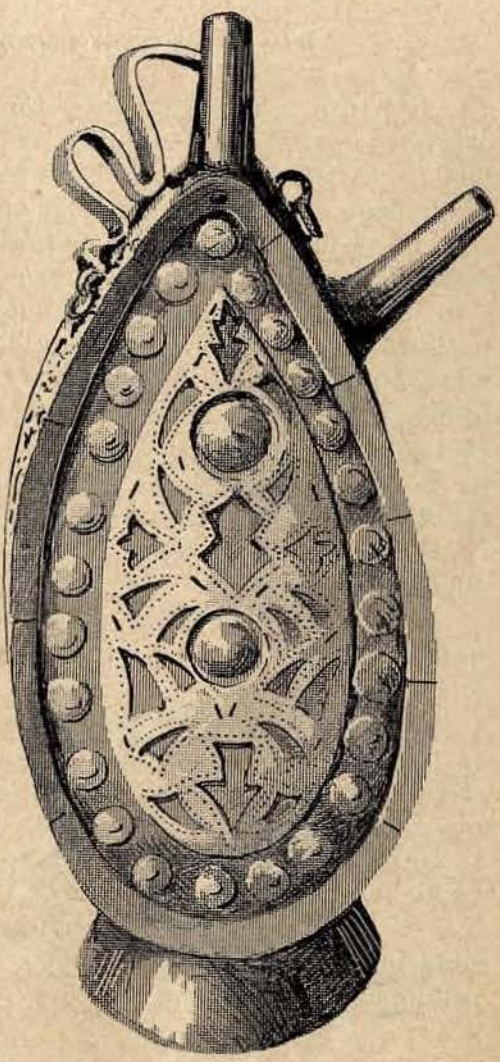

украшен разним симетричким шарама. Испод лима могу се опазити незнатни комадићи од црвене чохе, која је ваљда подметана за то, да је плоска чвршћа и да боље жидину држи. Са два супротна краја набијена су на плоску два гвоздена обруча, који чувају, да се плоска не растави и не распе. Што се тиче мјере и величине њезине, рекао бих, да је она у величини једнака са оном, која је у Сарајеву нађена, јер јој је по мојој мјери висина са огрљком 30 *цм*, ширина у трбуху 17 *цм*, дебљина такођер у трбуху 13 *цм*, носаљ је дугачак 6 *цм* а у обиму дебео 7 *цм*.

Ова слика показује $^1/_2$ наравне величине, а предочава нам ужу страну од плоске.

Ošanić kod Stóca.

Priopćili **Kosta Hörmann** i **V. Radimsky.**

Stolac, glavno mjesto istoimenog kotara u Hercegovini, drevno je mjesto, te je ondje već u vrijeme rimskog gospodstva bila oveća naseobina, od čije je ruševine sagragjen ne samo lijepi grad, nego većinom i zgrade današnjeg Stóca.

Dva rimska kamena s natpisima, mnogi arhitekturni komadi, pod od mozaika u bijelo i crno, rimski ravni skeletni grobovi s naušnjacima, fibulama i novcima kao prilozima, od kojih su pošljednji nagjeni pri otkopavanju temelja za bolnicu, kao i često nagjeni grčki i rimski novci, onda u novije vrijeme nagjena broncana fibula, glava jedne štatuete od olova — sve to svjedoči, da je tamo postojalo rimsko mjesto. To se je mjesto dosta na daleko protezalo, jer je svekoliko zemljište jugozapadno od Stóca, počevši od istočno-pravoslavne crkve, pa sve do vojničkih baraka, posuto ostancima rimskih zidina i crijepa, te će onuda bez sumnje biti i mnogih zidnih temelja.

Ali i u prehistoričko doba bio je predio oko Stóca dosta gusto naseljen, kako to pokazuje gradina na Vrsniku[1]) i gromile, što se onuda vigjaju.

Iz srednjeg vijeka naročito valja istaknuti stolački grad, koji se pod svojim pregjašnjim imenom Berga smatra jednim od najstarijih gradova hercegovačkih, samo što valjda u ono starije doba nije imao današnji oblik i opseg, onda jednu od najkrasnijih, makar i ne najvećih sredovjekih nekropola zemlje nedaleko od današnje vojničke streljane u Papratima.

Položaj i od prilike obim rimske naseobine stolačke, kao i situaciju starina ošanićkih, koje će se niže opisati, pokazuje nam priklopljena karta *slika 1.*

---

[1]) Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu 1890., strana 292. i d.

Za pojedine predmete upotrijebljeni su ovi znaci:

za podore gradina,

za razvaline čitavih naseobina,

za starobosanske stećke,

za starobosanske stećke s natpisima,

za kamenite stolice,

za gromile,

---- za puteve i ceste.

Uz ovo se primjećuje, da crveno obilježeni objekti pripadaju rimskom vremenu.

I ako po ovome, što rekosmo, cijela okolina stolačka za arheologa ima osobitu vrijednost, to nas ipak ošanićko područje zanima u još višem stepenu, jer se je tamo očuvalo mnoštvo ostanaka iz sve tri rečene glavne epohe zemlje, iz prehistoričke, rimske i sredovjeke.

Slika 1.

Iz prehistoričkog vremena nalazimo iznad jugoistočnih zgrada na dugo otegnutog sela Ošanića jednu osamljenu, veliku gromilu, a iznad sjeverozapadnih zgrada tog sela dvije gromile jednu uz drugu.

Tri gromile stoje na blizu jedna do druge na kosi Toprkali, južno od rita Dočine, a daljih 28 gromila najzad stoji južno od gradine ošanićke, o kojoj će biti riječ, i to u dolu potoka Rotimlje[1]) uz obje obale.

Ali još mnogo zanimljiviji od rečenih za nas su ostanci iz rimskog doba.

Kad se iz Stóca u sjevero-zapadnom pravcu stanemo uspinjati prema Ošaniću, doći ćemo južno od mjesta Nekuka izmegju toga mjesta i gore spomenute kose Toprkale na malu visoravan Dočine, koja je svud unakrst posuta komadima rimske opeke, većinom crijepa, komadima lijepa i utarcima crvenih, rimskih ilovastih posuda. Mora dakle, da je na tome mjestu stajala rimska zgrada, ili što je još vjerojatnije, više njih, pa će biti, da su to bili ljetni dvorci bogatijih Rimljana iz današnjeg Stóca.

Kada, pošavši dalje, progjemo kroz mjesto Ošanić, prispjećemo na sjevero-zapadu sela na zaravanak, slabo zarašten grmljem, i

[1]) U narodu čuje se i drugo ime ovoga potoka: „Radimlja".

opazićemo na kraju tog zaravanka na neznatnoj uzvisini gorostasnu ciklopsku zidinu rimskog bedema sa dvije kule, koji zovu Gradinom.

Kako se vidi iz nacrta *slika 2.*, i iz presjeka *slika 3.*, što ih je načinio inžinir Komadina, opada zemljište, izuzevši južnu stranu, veoma strmo prema Rotimlji, koja vrletne obronke optiče u velikom luku. Za utvrdu toga mjesta bilo je dakle samo nužno ograditi ravnu južnu stranu, što je vrlo zgodno i postignuto od istoka

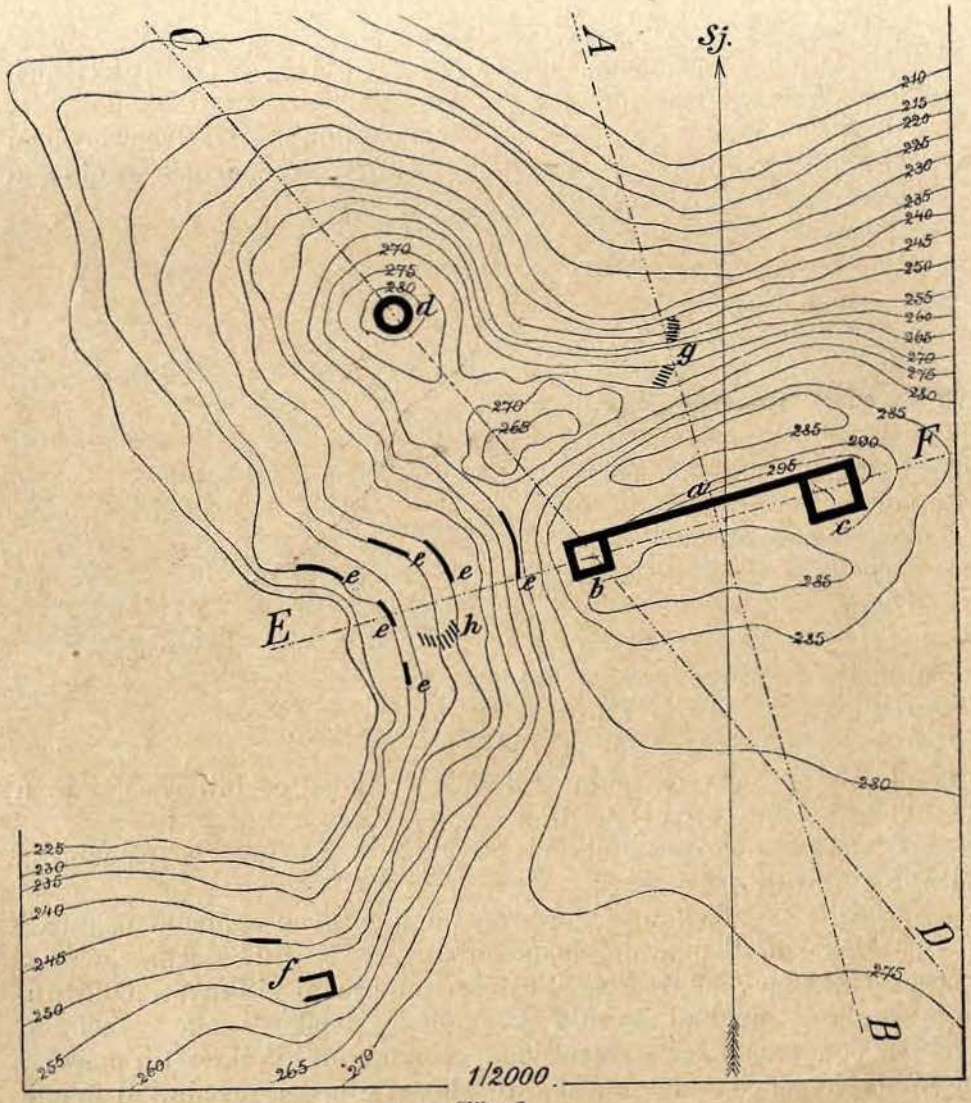

Slika 2.

prema zapadu povučenom, 54 *m* dugom i 2 *m* debelom zidinom *a* i pravokutnim kulama *b* i *c*, nadozidanim za obranu na oba kraja te zidine.

Tesani kamen, od koga je uzidan taj bedem i obje kule, golemih je dimenzija, jer je dug do 2 *m*, širok do 120 *cm*, a u dônja četiri reda visok je do 90 *cm*, u gornja pak još održana tri reda

do 55 *cm*. Tih sedam redova imaju po tome ukupnu visinu od 525 *cm*. Tesani je kamen, slično zidovima u utvrda staro-etruščanskih gradova u srednjoj Italiji, uzidan bez ikakog lijepa i samo na suho naslagan jedan na drugi, a na spoljašnoj strani, dakle u dugog zida na južnoj strani, imadu do na 15 *cm* izbočene bose.

Obje kule cijelim svojim prostorom na spoljašnjoj strani vire iz bedema, tako da su s unutrašnje strane s ostalim zidom izjednačene. Po dimenzijama nejednake su, te je zapadna kula *b* u četvero zidana pri 11 *m* dužine spoljašnje stranice, dok je nasuprot

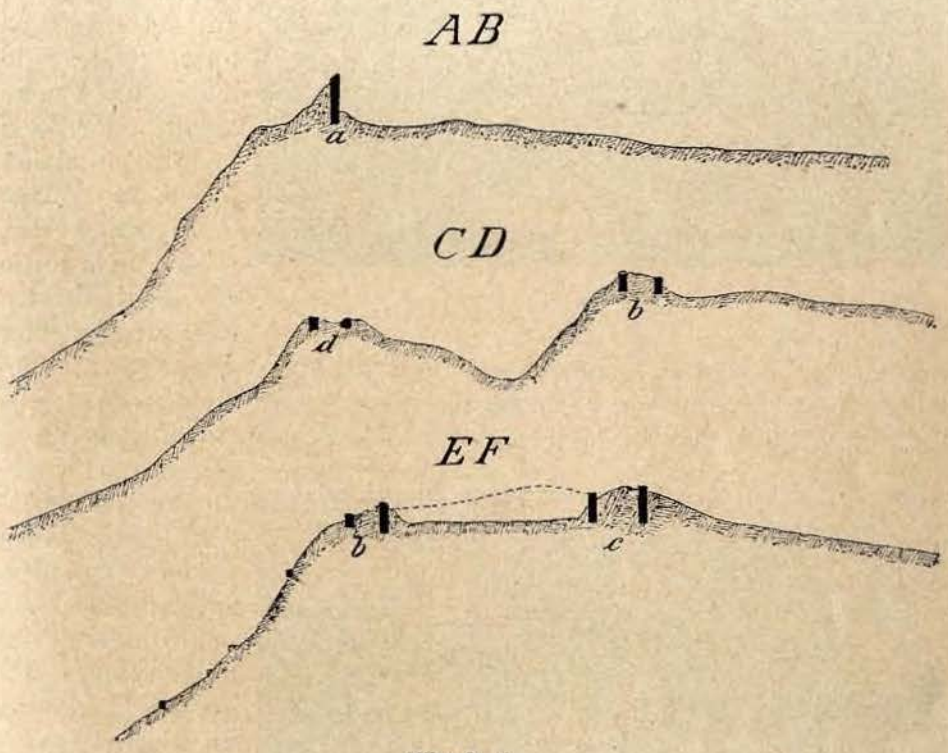

Slika 3. $^1/_{2000}$

istočnoj kuli *c* spoljašnja dužina od istoka k zapadu 15 *m*, a spoljašnja dužina od sjevera k jugu 14 *m*.

Ni u bedema, ni u kula ne može se s južne, dakle sa spoljašnje strane opaziti izlaz, te takav mora da je bio ili zapadno ili istočno uz jednu od obje kule.

Da li su kule imale vrata na svojim sjevernim stranama u visini zemljišta, ili da li se je u njih ulazilo sa bedema, ne da se ustanoviti, dok se ne bi uklonila ruševina iz kula i od sjeverne strane zida. (Vidi presjek *A, B, slika 3.*).

Detaljni pogled utvrdnog zida prikazuje nam *slika 4.*, a zid zajedno s kulama *slika 5.*

Kako već spomenusmo, zatrpana je sjeverna strana zida i kula gotovo do očuvane im visine ruševinom i šuljevima, megju kojima

je u ostalom rasuto mnoštvo ulomaka od rimskog crijepa, onda utaraka od ilovastih posuda, koje crvenih koje žutih, i gragjevnog kamenja, omazanog lijepom. Po tome se može suditi, da je na tome mjestu bilo ovećih kuća, pokrivenih crijepom. Sjeverozapadno od kule *b* spušta se povor gradskog hrida, koji je na toj strani iskočio u prodô od prilike za 25 *m* dublji, ali se iza toga opet uzdiže do male, 15 *m* visoke oble glavice, koja onda strmo opada prema Rotimlji. (Vidi presjek *C, D, slika 3.*). Na toj je glavici Radimsky u maju god. 1890. našao na suho zidane temelje kamenite zgrade *d*, sa zidom 2 *m* debelim, koja mjeri 11 *m* u premjeru, a inžinir Komadina našao je ondje u oktobru 1891. samo još u kolo zgrnutu hrpu ruševine s mnoštvom razlupana crijepa i utaraka od ilovastih posuda. Valjda je za toga vremena neko onuda rovio, hoteći kopati blago. Ta je glavica na svaki način pripadala utvrdi, te je na njoj stajala okrugla kula, koja ne samo da je imala čuvati pristup Gradini sa istočne, sjeverne i zapadne strane, nego ujedno podava prekrasan pogled u dolove potoka Rotimlje i rijeke Bregave, gospodujući nad obje te doline.

Slika 4.

Slika 5.

Osim toga ima po strmim zapadnim pristrancima Gradine različitih terasastih zidina *e*, koje ili su sačinjavale dio utvrde, ili su na njima možda i zgrade stajale. Južno od tih terasastih zidina najposlije, — na zapadnom obronku, ima podor pravokutne zgrade *f*, a ispod toga opet se vidi komad terasaste zidine.

Osim ulaza u utvrdu, što je, kako već spomenusmo, svakako morao biti kraj jedne od kula, polazeći od južne visoravni, koji je valjda služio i za provale, vodila je iz utvrde niz strmi sjeverni obronak u hrid usječena, od prilike 1 *m* široka stuba sa 20 *cm* visokim stepenicama dolje k potoku Rotimlji, kojoj se ostanci u tlocrtu (*slika 2.*) vide kod *g*.

Po sličnim drugim stubama *h* salazilo se je niz zapadni pristranak u dô Rotimlje u nekoj udubini toga pristranka. Sada je tle u toj udubini ispod ostanaka rečenih stuba zasuto šljunkom, po kome se doduše može salaziti, ali vrlo tegotno. Šljunak je ondje ozgor do dolje sav ispremiješan mnoštvom utaraka od rimskih ilovastih posuda, kojih bi se onuda moglo nakupiti na vozove.

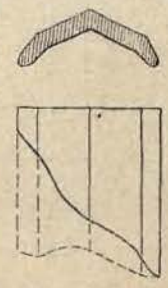

Slika 6. ($^1/_{10}$)

Najposlije valja još napomenuti, da je grmljem zarašteni zaravanak južno od Gradine na ovećem prostoru posut većim i manjim, ponegdje i duguljastim hrpama kamenja, u kome ima mnoštvo utaraka od rimskih ilovastih posuda. Svakako su to ostanci rimskih gragjevina, koje su izgragjene izvan rečenih utvrda, ali pod njihovom zaštitom. Nagjeni komadi crijepa ili su žmurnjaci običnog rimskog načina, ili su žljebast ćeremit, a svi su žućkasti. Na zadnjem mjestu nagjeni ćeremit ima oblik, kakav u ovim krajevima još nije nagjen — *slika 6.* On naime nije okrugao, nego na dnu ima oštriji, a blizu svake stranice nešto tuplji brid, te tako u presjeku pokazuje dijelove šestokuta.

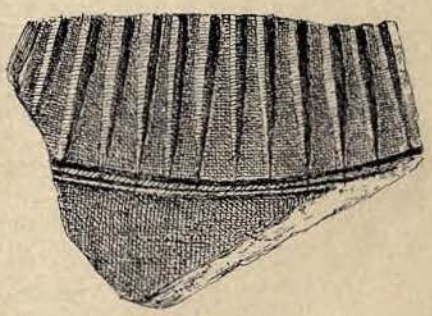

Slika 7. ($^1/_1$)

Utarci od ilovastih posuda splohom su bez ukrasa, veoma dobro pečeni, većinom crvenkasti, a donekle i žućkasti, i većinom su od velikih posuda, kojima su bokovi imali do 15 *mm* debljine.

Dadu se megju njima razlikovati velike amfore, t. j. do 1 *m* dugački cilindrasti vrčevi za vino s tijesnim grlcem i s dvije ručice pri grlcu, a dolje zašiljeni, da su se mogli zataći u pijesak.

Osim toga ima utaraka od velikih, trbušastih vrčeva s ručicama i s debelim, ponešto izvijenim okrajkom, za tim od posuda sličnih loncima, takogjer s izvijenim, oštrim okrajkom i od zdjelica.

Od tih posuda jednostavnog oblika izuzima se samo u *slici 7.* prikazani utarak lijepo isprutane rimske zdjelice od bijele ilovače, koja je s obje strane sjajno crno oličena, a našao ju je inžinir Komadina na sjevernom obronku hrida, na kome je grad. Makar da su nam po gornjem opisu očuvani na žalost samo neznatni

ostanci ove ogromne rimske gradine, koja je po svom veoma zgodnom položaju vladala nad cijelim predjelom, to oni ipak pripadaju najznamenitijim spomenicima rimskih gragjevina, koji su nam poznati u ovim zemljama.

Prelazimo sada na opis nekih veoma zanimljivih objekata iz srednjeg vijeka, koji se nalaze u Ošaniću.

U tamošnjoj pravoslavnoj crkvi, kojoj tlocrt prikazuje *slika 8.*, dvije su nadgrobne ploče. Jedna leži tik do ulaza u crkvu, pa se

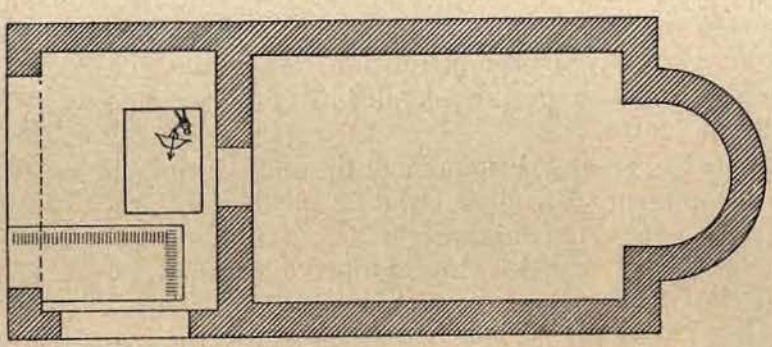

Slika 8. ($^1/_{100}$)

na njoj vidi dosta prosto usječena podoba strijelca, koji je nategao tetivu, da odapne položenu na njoj strijelu. Na toj ploči nema natpisa. Desno od te ploče i od ulaza u crkvu leži druga nadgrobna ploča, kojoj je uz okrajke na dvije strane nanizan starobosanski natpis.

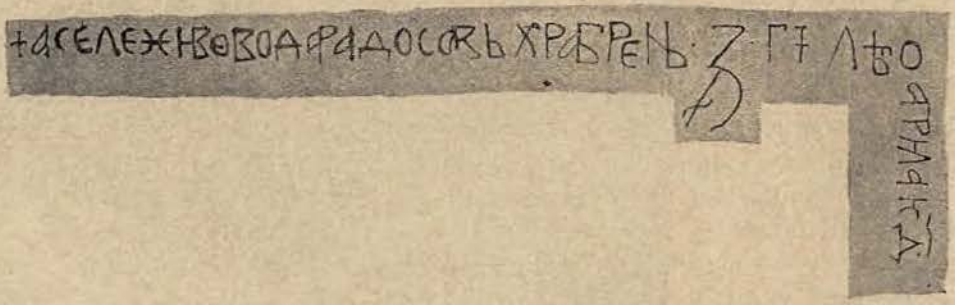

Slika 9.

Faksimile toga natpisa prikazan je u *slici 9.*, a čita se ovako:

✚ асе лежи воевода радосавь храбрень ҂зг҃т лѣто априла к҃д. (Slova о i е, а i р, а i в, а i б, ѣ i т, za tim а, п i р ligirana su.) Broj godine protumačićemo, kad slovo т҃ uzmemo jednako kao н, te onda dobivamo god. 7013. od stvorenja svijeta, dakle 1505. po Hr. Otuda slijedi, da je vojvoda Radosav Hrabren god. 1505. umr'o i sahranjen u crkvi u Ošaniću.

U žitelja sela Ošanića i okolnih mjesta do današnjeg se je dana održala tradicija, da je staro-hercegovačka porodica vojvoda Hrabren-Miloradovića sagradila crkvu u Ošaniću.

Od prilike 100 koraka sjevero-zapadno od crkve ošanićke dvije su sudijske stolice, a vidi im se oblik u *slici 10.*, priregjenoj po fotografiji. Obje su te sudijske stolice priprosto istesane od samorodih šuljeva i nejednake su veličine. Veća je visoka 2·50 *m*, a manja 2·05 *m*. U veće je sjedište široko 0·79, duboko 0·50 *m*, a podnožje i naslonjač visoki su po 0·50 *m*. U manje je stolice sjedište po širini i dubljini, onda visina podnožja i naslonjača prosjekom za 10 *cm* manja nego u velike stolice. Veća stolica ima dva staro-bosanska natpisa i to jedan, što ga prikazuje *slika 11.*, na gornjoj strani naslonjača.

Slika 10.

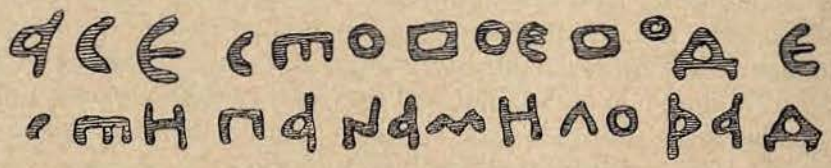

Slika 11.

Taj natpis glasi:

ΔCЄ CTO ВОЄВОДЄ | СТИПАНА МИЛОРАД(ОВИЋА)

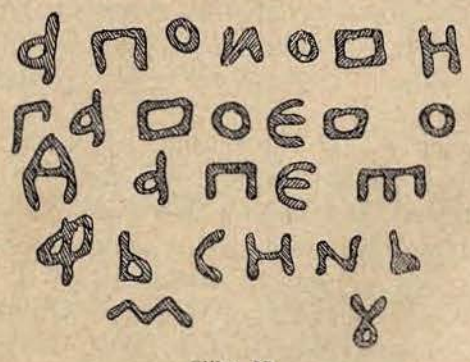

Slika 12.

Na strani, obrnutoj prama manjoj stolici, ima drugi natpis, prikazan u *slici 12.*, a kazuje ovo:

Δ ПОНОВИ | ГА ВОЄВО|ДА ПЕТ|ДР СИНЬ | МŠ

(U 4. su redu slova Δ i ρ ligirana).

Oba su faksimila priregjena po snimcima, koji su pohranjeni u zemaljskom muzeju.

Gosp. profesor Vid Vuletić-Vukasović već je objavio nadgrobni natpis iz ošanićke crkve,[1]) ali ga je on čitao bez snimka, pa za to po njemu taj natpis glasi ovako:

асє · лєжи · робь · дфадосозьх · роб · рєнь · з · гі лѣо апріла ѕд

dakle posve krivo. Vukasović na istom mjestu spominje i sudijske stolice i jedan natpis na njima, pri čemu primjećuje, da je tu valjda riječ o onome Stjepanu Miloradoviću, koji je u zajednici sa svojim bratom Gjorgjom u službi kneza trebinjskog, Petra Pavlovića, god. 1416. s Osmanlijama združenu četu Pavlovićevu vodio na dubrovačku republiku.

O tome dogagjaju, veli, da govori jedno pismo od 23. marta god. 1416. u dubrovačkom arhivu.

Poštovani naš suradnik, g. Vukasović, vrlo bi nas zadužio, kad bi nam uz priliku poslao autentičan prepis toga „pisma", jer se čini, da bi se u njemu našle znamenite vijesti o porodici Miloradović-Hrabrena.

Naša tri, pravo po snimku priregjena faksimila iz crkve i sa veće sudijske stolice u Ošaniću, kazuju imena triju članova hercegovačke vojvodske porodice Miloradović-Hrabren, i to Radosava Hrabrena, Stipana Miloradovića i njegovog sina Petra. Toga vojvodu Petra spominje i drugi nadgrobni natpis iz kotara stolačkog, a taj je na nadgrobnom spomeniku Radoja Vukovića, nećaka vojvode Petra.[2])

Za jednoga Miloradovića, imenom spahiju Miloša, vele, da je prije god. 1389. sagradio manastir Žitomišljić.

Za ovu narodnu tradiciju, koja govori o tom znamenitom pravoslavnom manastiru, nema megjutim nikakvih pouzdanih podataka; nasuprot čuva rečeni manastir u svome arhivu turski spis iz g. 1556., po kome je otomanska vlada nekome vojvodi Petru dopustila, da manastir — koji da je onda bio razvaljen, — opet podigne.

Na jednome stupu u manastirskoj crkvi žitomišljićkoj čita se ovaj natpis:

вь лѣто ҂зоа сїи стьлпи поставишє сє

Ovdje navedena godina ravna je godini 1563. po Hristu.[3]) Da li je sagraditelj manastira Žitomišljića isti onaj Petar, sin vojvode Stipana, koji se spominje u natpisu na sudijskoj stolici kod Ošanića, ne može se baš posve stalno tvrditi, makar da se to već za to čini vrlo vjerojatno, jer slova u natpisima ošanićkim po svome karakteru mogu da potječu najkasnije iz XVI. vijeka.

---

[1]) „Viestnik arheoložkog družtva". Zagreb, 1883., str. 22.

[2]) Isporedi sastavak u ovom svesku „Nekoliko hercegovačkih natpisa" od dra Truhelke, str. 24.

[3]) Arhimandrit Nikifor Dučić. Monografija o manastiru Žitomišljiću u njegovim „književnim radovima". Biograd 1891., I. sv. str. 54.

U crkvi žitomišljićkoj ima slika spahije Hrabrena, na kojoj je zapisana godina ҂зрги = 1609. po Hr. Tamo ima i drugih starina iz XVII. i XVIII. vijeka, koje blagodarno spominju mnoga dobročinstva, što ih je porodica Miloradović-Hrabrena iskazala manastiru Žitomišljiću.

Po Dučiću stolovale su u XVI. vijeku tri grane te porodice u Hercegovini, i to u Trijebnju, Ošaniću (Dučić krivo veli Ošević) i u Žitomišljiću, ali djedovina, veli, da im je bila u Crnićima u Dubravama u kotaru stolačkom.

Mi bismo po našem natpisu, i po tome, gdje su smještene stolice, na kojima su Miloradovići sudili, tvrdili, da im je djedovina bila u Ošaniću, gdje su i svoju crkvu imali, makar da je za to opet vojvoda Petar (1563.) i spahija Hrabren (1609.) manastir Žitomišljić mogao sagraditi, odnosno potpomagati.

Najposlije veli Dučić: „Ta se hercegovačka porodica nalazi u listinama i zapisima iz XVI. vijeka, kao što rekoh, pod imenom „Hrabreni". U tome vijeku nijesam mogao naći njezino drugo prezime Miloradović", po čemu on onda zaključuje: „Bez sumnje je ime Hrabreni docnije zamijenjeno imenom „Miloradovići". Ali natpisi na našoj sudijskoj stolici svjedoče mimo svaku sumnju, da je porodično ime Miloradović postojalo već u XVI. vijeku, a možda već i koncem XV. vijeka, po čemu se onda mora suditi, da je to prezime postajalo u isto vrijeme, kad i Hrabren, ako ne još prije.

Pri kraju još bismo spomenuli, da okolica ošanićka obiluje starobosanskim stećcima, a ima ih:

a) kod mjesta Nekuka, na jugoistočnom kraju sela Ošanića, oko 70 komada, dva od njih s natpisima;[1])

b) na brijegu Gorici uz put u Poprate s obje strane puta hrpa od 49 ravnih i na oblik sanduka izragjenih nadgrobnih spomenika, od njih nekoji s natpisima; onda zapadno oko 100 *m* odonud na jednom brijegu 4 ovaka nadgrobnika;

c) na glavici „Krstici" zapadno od rita „Dočine", ploča, i kraj nje velik kamenit krst.

Популарне зоолошке расправе.

II.

Cicade и биљни ушенци = Hemiptera-Homoptera.

(Равнокрилни полукрилци).

Приопћио **Виктор Апфелбек.**

Врсте II. одјелења Hemiptera или полукрилаца, Cicade и биљни ушенци, разликују се од I. одјелења, стјеница, да су

---

[1]) Objavio dr. Truhelka u „Glasniku zem. muzeja" 1891., str. 381. i u ovom svesku, str. 24.

предња и стражња крила од равне конзистенције и да у миру вазда прилеже у облику крова.

II. одјељење полукрилаца дијели се опет на 3 веће групе: *a)* Cicade или цврчке, Cicadina, *b)* биљне ушенце, Phytophthires, *c)* паразите.

Предмет ове расправе биће само Cicade и биљни ушенци; паразите и то из реда кљунаша, Rhynchota и из реда звакача, Gymnognatha, описаћу у слиједећем чланку.

a) Cicade или цврчци, Cicadini.

Ови живе, као и њихове ларве, искључиво на биљкама, којима сисају сок. Досад је познато око 3000 врста, од којих већи дио живи у тропама, које се од оних врста, које живе у умјереном појасу, одликују својом величином, красотом боје и необичним обликом.

1. род: *Stridulantia,* цврчак.

Глава нормална, тицала на челу савијена. Троме, страшљиве животиње, које се само на подневној врућини више крећу. Својим рилцем буше младе огранке дрвећа и сисају из њих сок.

Сок истиче још и послије убода, суши се на ваздуху и даје на некојим биљкама, на пр. на црном јасену (Fraxinus ornus) т. зв. ману.[1]) Мужјаци овога рода разликују се од оних других родова тијем, што на доњој страни између прсију и задњице носе посебно пјевало или цврчало, с којим могу да производе веома гласне, далеко чујне цврчаве гласове. У женке је ова справа крњава; оне не цврче. Стари Грци цијенили су цврчке као пјеваче, држали их с тога у кафезима и славили у причама и пјесмама. Тако су се два глазбена умјетника Еуношус и Аристон надметали у свирци. У томе надметању пуче првом жица на харфи; у тај мах слети један цврчак на његову харфу, сједе на мјесто препукле жице и својим пјевањем поможе Еуношусу да побједи свога такмаца. С тога је у Грка важио цврчак сједећи на харфи као симбол музике. Анакреон је цврчку посветио своју 43. оду. Ксенархос хвали само мужјаке цврчака, велећи: „За срећне сматрам цикаде, јер имају — нијеме жене“. Омир упоређује најбоље говорнике са цврчцима. По Аристотелу Грци су и јели цикаде и њихове ларве; вели да најбоље пријају прије него што им

Сл. 1. *a.* Цврчак, потпуно израштен. *Cicada (Tettigia) orni.* (1/1)

Сл. 1. *b.* Ларва овог цврчка. *(Cicada [Tettigia] orni).* (1/1)

[1]) Данашња мана у трговини производи се умјетно хоризонталним засјецима у кору.

пукне чаура; мужјаци пријају боље испрва, а женке послије кад су пуне јајашаца.

Вријеме учаурења цврчака веома је дуго и код једне врсте (Cicada septemdecim L.) траје чак 17 година. Од цврчака познато

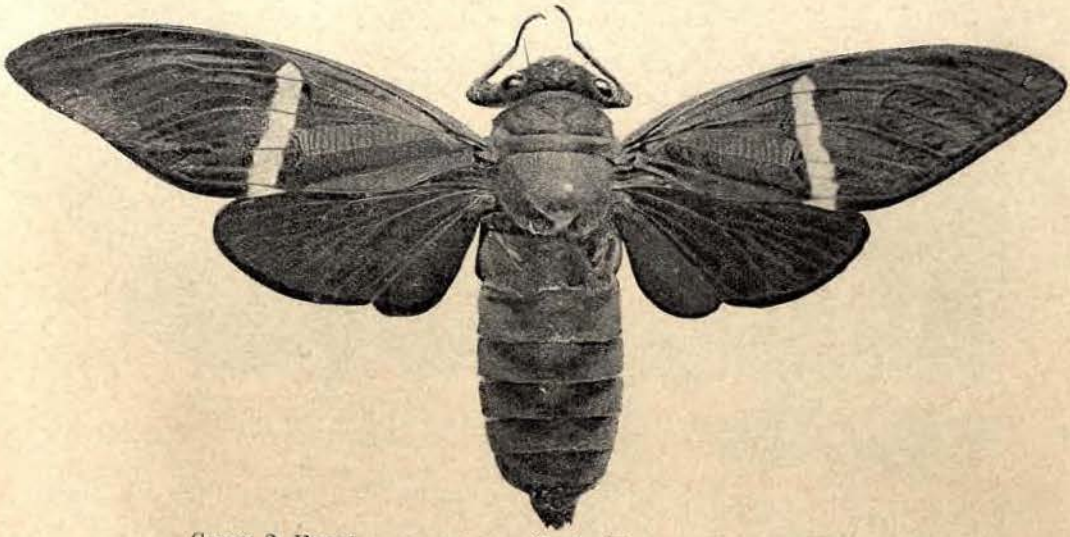

Слика 2. Кадифли-црн цврчак. *Cicada (Tosena) melanoptera.* (1/1)

је око 500 врста, но ове већим дијелом припадају тропама. У сјеверној Јевропи и Азији находи се само изузетно C. montana. У средњој Јевропи C. haematodes, plebeja и atra (concinna); у

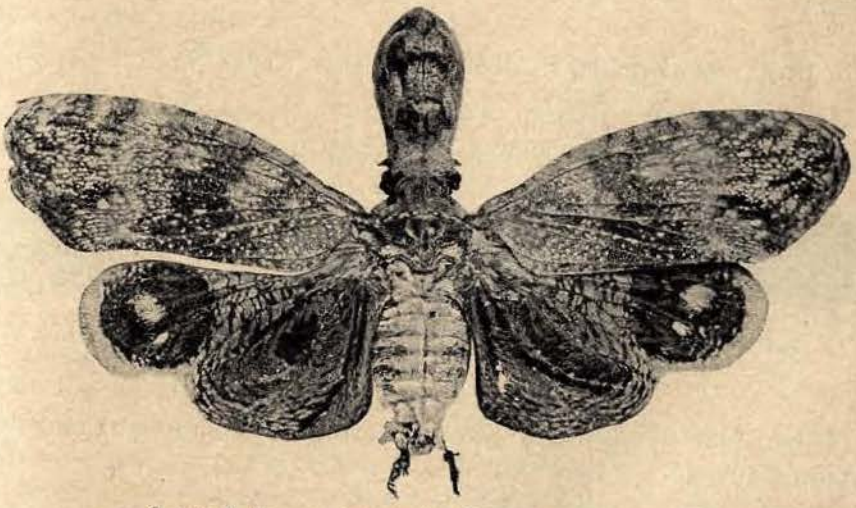

Слика 3. Цврчак фењерџија. *Fulgora laternaria.* (1/1)

јужној Јевропи је на дому цврчак C. (Tettigia) orni (*слика 1.*); овај се често налази и у Херцеговини на јасену и орахову дрвету. Од тропских врста имаде у земаљском музеју међу осталим C. (Tosena) melanoptera (*слика 2.*) кадифли-црн су двије бијеле траке, горња крила сјаје зелено.

2. род. *Fulgorina*, свијетли цврчци.

Чело је до зачудних облика претјерано. Тицала испод очију увијена. То су велике, у бојама красне, скоро искључиво тропске врсте. Назив „свијетли“ управо је погрешан. Многе врсте излучују између колутова задњице неко снијежно-бијело, воштано творивo, које превлачи тијело, или, гдје је већа множина тога творива, чини у кончаним бичевима сличан перчин као у лисних

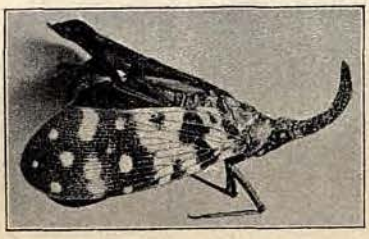

Слика 4 *a*. Рожнати цврчак. *Poeciloptera spec.* (1/1)

Слика 4 *b*. Рожнати цврчак. *Poeciloptera spec.* (1/1)

ушенаца. Амо спада међу осталим суринамски фењерџија, Fulgora laternaria (*слика 3.*), с великим као мјехур испупченим челом, и један Poeciloptera spec. из Хондураса (*слика 4.*) са рожнато испупченим челом; потоњи с лијепим кадифли-црним, бијело пјегавим горњим крилима и плаветним, на рубу црним доњим крилима. Обадва су снимљена по примјерцима, што се у земаљском музеју находе.

3. род: *Membracina*, грбави цврчци (*слике 5., 6., 7.* и *8.*).

Вратни колут имаде особите грбаве, рожнате израштаје. Ови зарезници могу да скачу. Такођер су махом тропске врсте.

Слика 5.

Слика 6.

Слика 7.

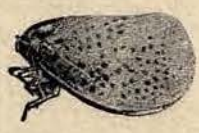

Слика 8.

Грбави цврчци. *Membracina.* (1/1)

Земаљски музеј имаде међу осталим са свијем зачудну врсту Cyphonis ornata. (*Слика 9.*)

4. род: *Cicadellina*, мали цврчци.

Малешне, махом незнатне, врло живахне врсте, које веома могу да скачу; често се находе на свакаквој шикари, биљу и цвијећу, на ливадама и т. д.

Амо спадају познате пјенуше, Aphrophora, чије се ларве на биљкама опколе густом, слинавом пјеном, која као мјехурићи

излази из задњице („кукавичја пјена“). Aphrophora spumaria L., A. salicis F. (lacrimans Ev.) и др.; потоњи често. Врло често на Salix- врстама (врбама), којима понекад све гране покривају. Највећа средњо-јевропска врста, која живи на храстовима и буквама, то је ушни цврчак, Ledra aurita L. (*слика 10.*), зеленосив, 14 *мм* дуг, вратни колут има на свакој страни по један ушнато испупчен наставак. Даље: крваво-пјегави чеони-цврчак. Cercopis sanquinolenta, црн са као крв црвенијем пјегама.

b) Биљни ушенци, Phytophthires.

Малешни, мекани, мало консистентни, слабашни полукрилци.

Махом живе на биљкама, сисајући своју храну из најразнијих дијелова биљака; живе које појединце на њима, које у колонијама, сједећи на густо по њима. Многи произведу својим убодима зачудне мицине и деформације на убоденим мјестима, неки могу сувише знатно да уназаде растење биљака, чак и да је униште, као на пр. ушенац винове лозе. Понеки, као на пр. мајушне лисне бухе „Psyllodes“ (ваља их разликовати од оних земних или лисних буха „Halticides“ из реда зарезника, које имају усне справе за грижење и тврдо покриље) могу изванредно да скачу.

Слика 9. Тропски грбави цврчак. *Cyphonis ornata.* (1/1)

Слика 10. Ушни цврчак. *Ledra aurita.* (1/1)

Дијеле се на двије групе:

1. Прави црвци, *Coccina.*

Амо спада кермес-црвац, Lecanium ilicis. Живи на шикарастом храсту, Quercus coccifera у јужној Јевропи, особито у грчком Архипелу. Концем маја, пошто су женке достигле врхунац својега растења у величини грашка и већ легле јаја, те као мртве љуске леже над њима, онда их сабирају чобани, дјеца и жене, који нарочито поради тога пусте да им нокти дуго израсту, те долазе као кермес-зрна (Alkermes) као бојило у трговину. Нарочито се употребљавају о Васкрсу за бојење црвених јаја, а и за бојење хранива као невино бојило. Ко је вјешт у томе, сабере на дан до двије фунте. Најчувенији је од овијех црваца Coccus cacti, који изворно живи у Мексику на широком чкољу (Opuntia coccinellifera) ондје Nopal званом. Из Мексика пресађен је на некоја острва у зап. Индији па у Алжир и јужну Јевропу. Од 1526. год. је женка овог зарезника кано драгоцјено бојило знатан извозни артикул за Мексико. Док је Мексико још само производило овај артикул, извожено је на годину 900.000 фунти за близу 7 1/2 милијуна холандских форинata у Јевропу а Ал.

Хумболт напомиње још из времена, кад је он боравио у јужној Америци извоз од 32.000 ароба у вриједности од пô милијуна фунти штерлинга. Буше (Bouché) је одгојио овог правог црвца у двадесетим годинама овога вијека у Берлину а постигао је 4 кота уз трајну топлоту од 16—20° R. За развитак једнога кота требало је шест недјеља. Још прије уважања америчког црвца познавао се у Јевропи мање вриједни пољски црвац т. зв. Јованска крв, Porphyrophora polonica, који се око Јовандана сабирао (отуда му и име). Живи на коријењу неких опште распрострањених биљака (Seleranthus, Herniaria и Parietaria). Источно-индијски црвац-лаковац, Coccus lacca, даје из својега тијела црвени лак а као излучење из своје коже разне облике производа, који под именом Stocklack, Schellack и Gummilack долазе у трговину.

2. Лисни и корни ушенци, *Aphidina.*

Свиколики живе од биљних сокова, које обично усисну на извјесним биљним врстама и дијеловима, као листовима, гранама, коријену, пошто својим убодима махом произведу на биљкама бабушке, мјехуре и т. д. Множе се на са свијем чудноват начин, двоструко: у јесен нормално (оплођењем) а у љето партеногенетички (без оплођења). У јесен налазимо нормално развијене мужјаке и женке. Послије парења носе женке јаја, која презиме. Индивидује, што се на прољеће из њих развију, налик су на женке, али нема у њих Receptaculum seminis. Без претходног опхођења образују се у њима ембриони, који чим се роде, такођер опет спонтано узимају нове клице те рађају даље. Тако пониче генерација за генерацијом овијех кожуравих клица (Keimbälge), око 9 пута у једном љету, док се најпослије у јесен опет не појаве покрај нормалних женака и мужјаци за оплођење. Неколике врсте рода Chermes чисто су партеногенетичке. Од овијех животиња одиста је погубан дотичнијем биљкама само амо припадајући ушенац на виновој лози, Phylloxera vastatrix Planchon. Овај биљни ушенац, који искључиво живи на лози, односно на њезином коријену, познат је од год. 1853., а амерички државни ентомолог Asa Fitch назвао га је Pemphigus vitifolii. Год. 1863. нашао је славни ентомолог Westwood ову животињу у инглеским биљним гојилиштима, мислио је да је нешто ново и назвао ју Peritymbia vitisana. Год. 1868. описао је Planchon ову животињу као Phylloxera vastatrix. Правилно име јој је по приоритетном закону оно, које је Fitch поставио (Pemphigus vitifolii). Изван сваке сумње је утврђено, да је лозни ушенац, као и колорадо-кромпирни зарезник (Leptinotarsa decemlineata), из Америке пренесен у Јевропу.

Осим лозиног ушенца и на храсту живећег храстовог корног ушенца (Phylloxera quercus) ваља ми споменути: јовин

ушенац, Chermes laricis и јелов ушенац Ch. abietis; први се расплођује на иглицама јове партеногенетички без да праве бабушке, други на базису јелиних пупољака, гдје се послије у првом пролећу развија т. зв. „мајска клица“, у којој живи ушенац и полаже темељ љепушној бабушци, у којој се његови потомци развијају.

Од правих лисних ушенаца, који само на листовима живе, Aphidina у строжијем смислу, род Aphis, познато је само у Јевроии 350 врста, који живе на свакаквом дрвећу, грмљу и биљкама. Карактеристично је за род Aphis, што на полеђици 6. сегмента имају са стране узвис подигнуте прирепке, т. зв. сочне цијевчице (медене трубе), из којих цури слатка течност, те их с тога лижу мрави, али иначе не тичу у њих. Ја сам у позној јесени и у зиму често налазио врсте Aphis-a у мрављим колонијама (особито међу врстама мрави, што на дрвима живе) и то живе и са свијем читаве. Изгледа, да мрави прије зимске студени увлаче биљне ушенце у своје зимње станове, па с њима презиме и као паразити живе на њима у зиму при благом времену, кад сами нијесу замрзнути.

Мрави траже просто из лакомости оне биљке и грмље, на којима живе врсте Aphis-a, јер ови ушенци излучују на те биљке много љепива, слатка сока, са чега листови изгледају као да су фирнисом превучени (медљика, медена роса). Али мрави ни овдје не кидишу ушенцима, већ јагме само за оном медљиком, која из њих цури. Најзад ваља још споменути: крвног ушенца, Schizoneura lanigera, опасног непријатеља јабука; читаве колоније тог ушенца исисају кору и бјелику младог дрвећа и проузрокују болесна мјеста на њима; даље ушенца на тополама (ушенац-кесичар, Pemphigus bursarius), који живе у опће познатим нешто увијеним чворовима петељака тополина лишћа, што се у позном љету отварају у дугуљастој пукотини, да кроз њу испусти своје крилате житеље.

Бос.-херц. зем. музеј имаде до сада ове врсте цикада:

	Име	Примјерака
1.	*Tettigia orni* L.	10
2.	*Cicada plebeja* Scop.	5
3.	*Tibicina haematodes* Scop.	12
4.	*Cicadatra atra* Ol.	6
5.	*Cicadetta tibialis* Pz.	8
6.	„ *argentata* Ol.	6
7.	„ *montana* Scop.	2
8.	*Phantia subquadrata* Friv.	4
9.	*Helicoptera marginicollis* Scop.	2
10.	*Cixius pilosus* Ol.	4
11.	„ *cunicularius* L.	2
12.	*Hyalesthes obsoletus* Sig.	6
13.	*Oliarus melanochaetus* F.	2
14.	*Oliarus Panzeri* Löw.	8
15.	*Dictyophora multireticulata* M. R.	2
16.	*Dictyophora europaea* L.	10
17.	*Caloscelis Bonelli* Ltr.	4
18.	*Peltonotellus quadrivittatus* F.	2
19.	*Mycterodes nasutus* H. S.	10
20.	*Issus dilatatus* Ol.	4
21.	„ *coleoptratus* Fab.	6
22.	*Hysteropterum grylloides* Fab.	6
23.	„ *immaculatum* F.	6
24.	*Hysteropterum corniculatum* Puton nov. spec. (у Билеку)	2
25.	*Asiraca clavicornis* Fb.	12
26.	*Chloriona unicolor* H. S.	2
27.	*Eurysa lineata* P.	2
28.	*Conomelus limbatus* Fab.	2
29.	*Delphax sordidula* Sahl.	2

Име	Примјерака
30. *Delphax Bohemanni* Stål	2
31. *Dicranotropis hamata* Bh.	7
32. *Stiroma Pteridis* Am.	9
33. *Tettigometra virescens* Pz.	2
34. „ *lepida* Fieb.	4
35. *Tettigometra impressopunctata* Dl.	6
36. *Tettigometra obliqua* Pz.	4
37. *Tricephora arcuata* Fieb.	4
38. „ *vulnerata* Gm.	5
39. „ *mactata* Germ.	6
40. *Lepyronia coleoptrata* L.	8
41. *Alphrophora Salicis* Dg.	6
42. „ *Alni* Fall.	18
43. *Ptyelus lineatus* L.	4
44. „ *campestris* Fall.	6
45. „ *spumarius* L.	10
46. *Centrotus cornutus* L.	12
47. *Gargara Genistae* Fb.	6
48. *Ulopa trivia* Germ.	6
49. *Megophthalmus scanicus* Fall.	6
50. *Ledra aurita* L.	10
51. *Idiocerus scurra* Gm.	4
52. „ *notatus* Fab.	4
53. „ *tibiatis* Fieb.	2
54. „ *taeniops* F.	3
55. „ *aurulentus* Kb.	4
56. „ *ustulatus* M. R.	4
57. „ *populi* L.	2
58. *Macropsis Lanio* L.	6
59. *Bythoscopus Alni* Schk.	6
60. „ *flavicollis* L.	12
61. *Pediopsis cerea* Germ.	2
62. „ *virescens* Fab.	6
63. „ *nassata* Gm.	7
64. „ *nana* H. S.	6
65. *Agallia dimorpha* Löw.	4
66. „ *venosa* Fall.	20
67. *Tettigonia viridis* L.	3
68. *Euacanthus interruptus* L.	10
69. „ *acuminatus* Fb.	4
70. *Penthimia atra* Fab.	8
71. *Errhamenellus brachypterus* F.	4
72. *Eupelix producta* Gm.	4
73. „ *spathulata* Gm.	2
74. *Acocephalus striatus* Fb.	10
75. „ *bifasciatus* L.	5
76. „ *albifrons* L.	8
77. „ *histrionicus* Fab.	5
78. *Anoterostemma Henschii* Löw.	2
79. *Fieberiella Flori* Stål	6
80. *Selenocephalus obsoletus* Gm.	6
81. *Stegelytra Bolivari* Sig.	1
82. *Paramesus nervosus* Fall.	5
83. *Gnathodus punctatus* Thb.	6
84. *Cicadula sexnotata* Fall.	6
85. „ *punctifrons* Fall.	4
86. *Grypotes staurus* Fieb.	2
87. „ *illyricus* Kb.	2
88. *Doratura stylata* Bot.	8
89. *Graphocraerus ventralis* Fall.	4
90. *Phlepsius intricatus* H. S.	4
91. *Thamnotettix fenestratus* H. S.	5
92. „ *lineatus* Fab.	2
93. „ *fuscovenosus* Ferr.	4
94. „ *attenuatus* Gm.	6
95. „ *abietinus* Fall.	3
96. „ *vitripennis* Flor.	4
97. *Athysanus stactogala* Am.	2
98. „ *interstitialis* G.	10
99. „ *striola* Fall.	2
100. „ *obscurellus* Kb.	5
101. „ *subfusculus* Fall.	6
102. „ *erythrostictus* Leth.	6
103. „ *plebejus* Zett.	10
104. „ *obsoletus* Kb.	4
105. „ *prasinus* Fall.	2
106. *Goniagnathus brevis* H. S.	6
107. *Jassus atomarius* Gm.	2
108. „ *mixtus* Fab.	2
109. „ *modestus* Zett.	4
110. *Platymetopius guttatus* F.	2
111. „ *filigranus* Leth.	2
112. „ *undatus* Dg.	4
113. *Deltocephalus formosus* B.	4
114. „ *socialis* Fbr.	4
115. „ *pulicaris*	1
116. „ *multinotatus* B.	5
117. „ *flori* Fieb.	20
118. „ *striatus* L.	10
119. „ *collinus* Db.	2
120. „ *striifrons* Kb.	4
121. *Alebra albostriella* F.	2
122. *Dicraneura citrinella* Z.	2
123. *Chlorita flavescens* Fb.	4
124. *Kybos smaragdulus* F.	4
125. *Eupteryx aurata* L.	4
126. *Typhlocyba quercus* Fb.	6
127. *Zygina scuttellaris* H. S.	4
128. „ *parvula* Bh.	6
129. „ *Tiliae* Gff.	6
130. *Notus aureola* F.	3

Осим ових врста има музеј још неки број тропских врста.

Katakombe u Jajcu.

Priopćio dr. Ć. Truhelka.

Nedaleko od tornja Sv. Luke a tik drevne kule jajačke otvorio se u samoj stijeni ulaz u jednu od najzanimljivijih gragjevina bosanskih.

Kada sigješ niz dvije tri stepenice, otvara ti se put na mala gvozdena vrata u tijesno predvorje podzemnoga hrama, a na druga vrata ući ćeš u samu zgradu. Cijeli hram istesan je golemom mukom iz žive stijene. Običaj prozvao je tu zgradu katakombama[1]), a i mi ćemo taj naziv prisvojiti, makar da se s katakombama samo u tome slaže — što su i ove iz stijene istesane. Skoro sve poznate katakombe Rima, Napulja i t. d. tek su mreža tijesnih, zamršenih, razgranjenih, katkada i na duljinu od više kilometara raširenih hodnika, koji se samo mjestimice proširiše u pomanje odaje, dok nam katakomba u Jajcu predstavlja cijelu jedinstvenu arhitektoničku zgradu — hram, sa svim sastavinama, te u tome naliči na stare indijske hramove, koji su dakako mnogo gorostasnije istesani iz žive stijene.

Zanimljivo je kod te zgrade, u koju se jamačno silno muke i rada potrošilo, da joj u starim povjesnim spomenicima nema nigdje traga ni spomena, a tradicija o postanju te gorostasne gradnje posve se vremenom izgubila. Potonji pisci, koji spominju taj spomenik, ne umiju da mu ustanove početak, a i dosele još se nitko nije našao, koji bi ga potanko opisao.

Dr. Hörnes (Alterthümer der Hercegovina II.) katakombe samo u nekoliko riječi opisuje a svom opisu dodaje dvije vrlo naivne sličice, koje sve drugo prikazuju, samo ne katakombe, a i Asboth (Bosnien und die Hercegovina) zadovoljio se time, što im je nekoliko redaka namijenio, te ih opet Hörnesovim slikama ilustrovao. Ni jedan ni drugi, a ni prijašnji pisci ne umiju o njima ništa da iznesu, do romantičnih priča. Asbot još je u svojem djelu donio i sliku grba, što je usječen nad jednim sada zazidanim vratima u jajačkom gradu. Ovaj grb prikazuje nam *slika 1.*

Razgledamo li potanko ovu gradnju, opet ne ćemo naći pouzdanih podataka, da je pripišemo ovoj ili onoj umjetničkoj epohi, pa da

[1]) Narod upotrebljava tursku riječ „halvat“ = soba.

joj vrijeme postanja bar približno odredimo. Najveća neprilika biće nam u tom poslu ta, što nigdje nema traga gragjevnim ornamentima i drugim potankostima, kao što su kapiteli, stupovi, profili i t. d. Osvrnemo li se opet na samu osnovu i pojedine joj dijelove, naći ćemo mnogo nesuglasja.

Jedno je već to, što je taj hram istesan u stijeni, te time sjeća na prva stoljeća kršćanstva, gdje se je ovo i pod zemlju krilo, da se ukloni progonstvima. Cijela osnova zgrade, njena razdioba, a osobito činjenica, da se pod njom nalazi još druga manja — kripta — ponukala bi nas opet, da je pripišemo romanskomu stilu, dakle

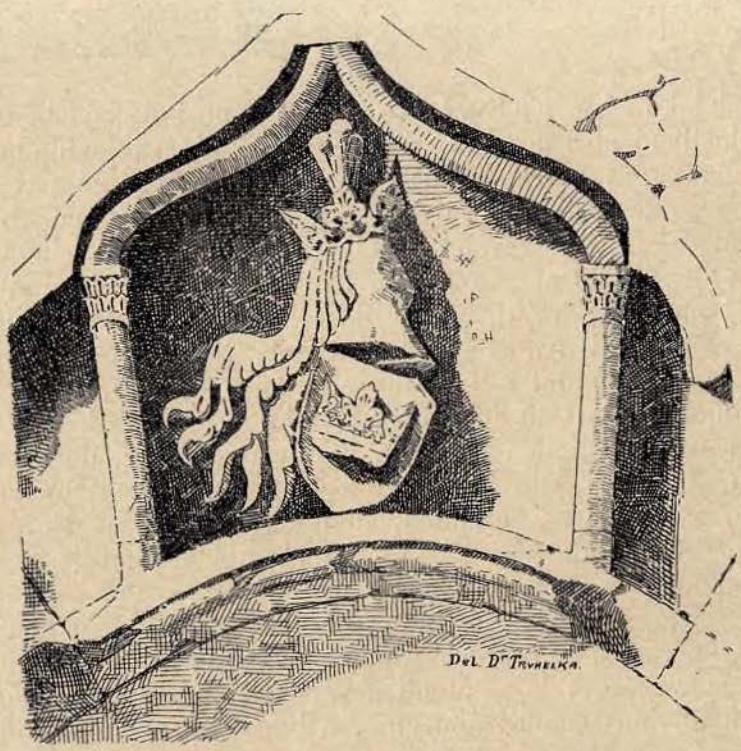

Slika 1. Grb nad vratima u jajačkome gradu.

početku srednjega vijeka, ali ćemo opet u svodovlju naći oblika čisto gotskih, koji jamačno tek pod kraj srednjeg vijeka ugjoše u običaj.

U ostalom ti gotski oblici — u šiljak svedeni svodovi, — u ovom nam slučaju ne bi ni bili pouzdanim pomagalom s razloga, što oblik šiljatog luka nije noviji, već vrlo star, pače stariji od obloga, jer ga nalazimo već na starim babilonskim gragjevinama a i u promijenjenom obliku u Mikeni. Samo konstrukcija toga šiljatoga luka, kako je nalazimo na gotskim gragjevnim spomenicima, izum je i značajno obilježje tog stila, a u našem slučaju ne možemo oblik i konstrukciju ni razdvojiti. O potonjoj ne može biti ni govora, jer svodovlje nije zidano, u njemu nije naslagan pravilnim redom kamen na kamenu, već je sve istesano iz jedne goleme stijene.

Mene bi ipak pravilnost tih lukova i svjesna im primjena prinukala na mnijenje, da se taj oblik osniva na oduljoj gragjevnoj tradiciji.

Ta neizvjesnost i nestašica svakog pismenog spomenika bijaše razlogom, da se do sada niko nije usudio da izvjesno sudi o postanju te zgrade, a i ja sâm, makar da sam češće imao prilike potanko razgledati je, nijesam do nedavno znao, što da o tome sudim.

U predvorju, tik do ulaza u sam hram nalazi se doduše s lijeve i desne strane vrata u stijeni nešto poduboko uklesano, ali niko nije razabrao, što je to. Nagagjalo se ovo i ono, ali sve neizvjesno.

Zimus imao sam opet prilike da razgledam katakombe, a gospodin mi predstojnik Windakiewicz reče, da misli, da je u onim klesarijama s desne strane vrata ugledao mač. Pogjosmo zajedno

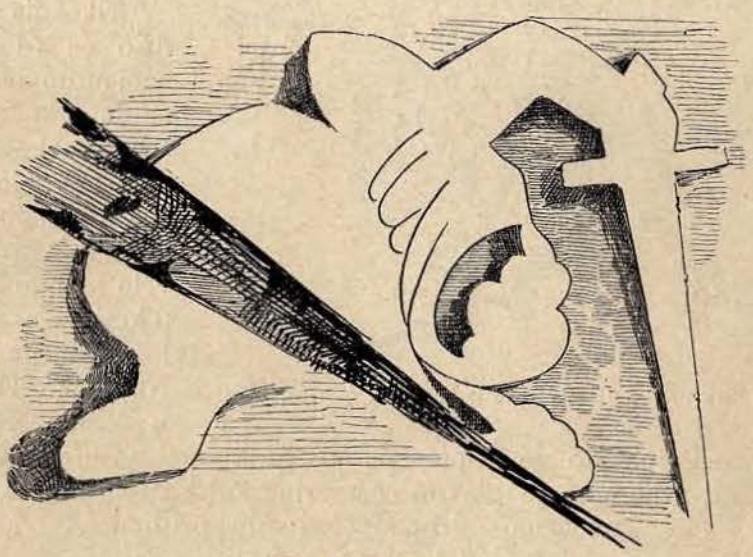

Slika 2. Grb Hrvoje.

onamo, te se uvjerih, da je tome tako, ali da to nije sve, već da je još više toga zalijepljeno krečom, koji se vremenom nadimio, te pocrnio kao i sama stijena. Bijaše nam sada prva briga, da se taj kreč skine i domala je posao u toliko uspio, da smo razabrali cijelu tek u crtežima na duboko urezanu kompoziciju.

Tik do vrata stajao čovjek, noge mu utonule u zemlju. U desnici mu koplje, a u ljevici balčak golemoga mača. Do njega na lijevo bijaše heraldička slika. Golema kaciga (šljem) po obliku iz konca XIV. i prve polovine XV. vijeka, na tjemenu joj štit, sa koga se spuštaše niz zatiok kacige odjeća (Wappenmantel) a po vrh štita nalazi se ruka, držeći golemi mač.

Kroz cijelu tu kompoziciju prodrla je stanac poširoka pukotina, koja bijaše, kako po nekim ostancima razabrasmo, zazidana kamenom i krečom.

Taj grb — drugo to nije — bijaše klesar tek započeo. Označio je tek konture (crteže), pa je stao prije nego li ga plastično izradi, dubiti dno, a u tome morao je posao prekinuti.

Priložene *slike 2.* i *3.* prikazuju nam grb, kako ga je kipareva ruka nedovršena ostavila, i kako je po svoj prilici imao izgledati dovršen.

Nastaje sada pitanje, čiji je to grb.

Jedini velikaš, koji je u bosanskoj povijesti imao veliku riječ i koji je na grbu nosio ruku s mačem, bijaše veliki vojvoda bosanski a herceg spljetski, Hrvoja.

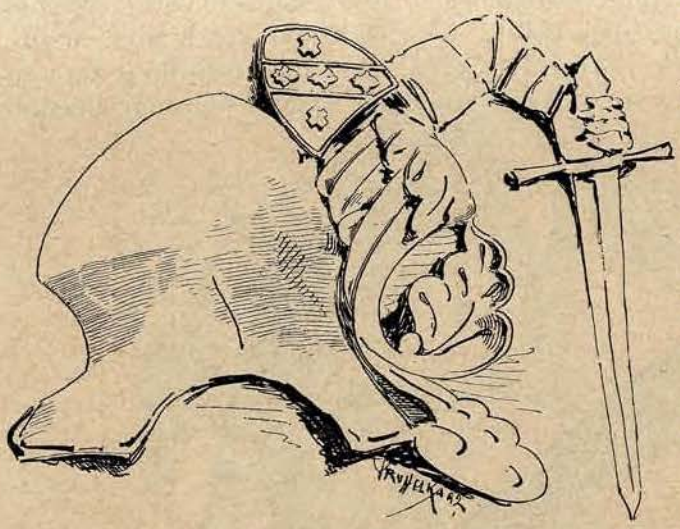

Slika 3. Grb Hrvoje kako je imao biti dovršen.

Njegov grb, — kako ga nalazimo na njegovim novcima — prikazuje *sličica 4.* Ako će tu čitatelj naći nešto drugi red, naime kacigu na štitu, neka mu to ne smeta, jer ćemo baš u vrijeme, kada je Hrvoja živio, naći vrlo mnogo grbova, u kojima je štit poviš kacige namješten. Na našem grbu nema u štitu heraldičkih znakova za to, što je kipar posao prekinuo, prije nego je to označio, ali gdje nam je glavna čest grba, ruka s mačem tako jasna, možemo mirne duše i onu pruticu sa tri ljiljana, a gore i dolje krst, smjestiti u štit.

Slika 4. Grb Hrvoje na novcima.

U ostalom i tome nagjosmo s desne strane vrata dopunjak. Tu je isto tako započeo kipar da iskleše drugu kompoziciju — jamačno ženu, kako drži u ruci ljevici ljiljan, drugi Hrvojin simbol (*slika 5.*).

Taj grb razbistrio je pitanje o postanju katakomba, a po njemu doznajemo, da im je utemeljitelj bio Hrvoja. Iz povijesti znamo, da je župa Doljni kraj, a u toj je i okolica Jajca, pripadala Hrvoji, koji se već u godini 1404. nazivlje vojvodom Doljnih krâj[1]) a kada se je s bosanskim kraljem Ostojom zavadio, te pristao uz ugarskog kralja Sigismunda, potvrdio mu je i ovaj 1411. posjed te župe.[2])

---

[1]) Pucić: Spom. Dubr. arkive str. 54. Listina je od 27. maja 1404.
[2]) Klaić: Povjest Bosne str. 311.

Te iste godine bijaše Hrvoja sam u Jajcu, valjda da se združi s ugarskom vojskom, koja je pošla dolinom Bosne protiv Ostoje. 27. aprila 1411. izdao je Hrvoja u Jajcu onu listinu, kojom nalaže svojim Splićanima, da se odmetnu od Ostoje[1]), a 2. marta 1412. izdao je u Jajcu drugu listinu, kojom dariva kraljici Katarini kuću, koju je dobio od dubrovačkog vijeća[2]). Te dvije listine svjedoče nam, da je Hrvoja godinu dana boravio u Jajcu, a u to vrijeme može se staviti postanje tih katakomba.

Ovdje mi valja još samo spomenuti učenu tradiciju, koja veli, da je Hrvoja uopće sazidao cijeli grad Jajce, a ako ta tradicija do sada nije imala nikake pouzdane podloge, sada joj se tek prvi trag našao u onom grbu u katakombama.

Slika 5. Lik žene sa liljanom.

Prije nego što ću opisati same katakombe, nešto mi je napomenuti.

Ja sumnjam, da bi Hrvoja, koji je u Spljetu ostavio toliko umjetnih zgrada, htio da u katakombama stvori nešto originalno. Ta starokršćanska ideja ne bi bila na mjestu u ono vrijeme, kada se već kultura renesanse počela pomiljati i u dalmatinskom primorju. Sva je prilika, da je tu nekoć bila naravna pećina, koju pretvoriše u crkvicu. Hrvoja došavši u Jajce, naumio je možda da je proširi i umjetnije izradi, pa tako je dobila ta zgrada oblik, koji danas nagjosmo.

Koja je svrha tome hramu bila, o tome ne može biti sumnje: one bilo gotove, bilo započete rake u stijeni, a prije svega kripta pod samom crkvom jasno nam svjedoče, da je to imala biti grobnica — možda ju je Hrvoja načinio za se i za svoju porodicu.

Tradicija priča, da je to grobnica bosanskih kraljeva, no mi znamo da nijedan od potonjih osim pošljednjega, nije u Jajcu umr'o. Ostoja bijaše krvni neprijatelj Hrvojin, pa ni mrtav ne bi legao pod njegovu zgradu. Kralj Toma poginuo je s ubojničke ruke na Bilajskom polju, a Stefanu Tomaševiću nije sudbina ni kršćanski grob dosudila, već je poginuo kao sužanj turski.

U ostalom crkva nije dovršena, a ako je ičemu služila, možda da je tu u blizini crkve svetoga Luke bilo sahranjeno tijelo toga evangjelista, koje je amo preneseno iz Srbije.

---

[1]) Lucius: De regno Croatie, Slavonie et Dalmatie pag. 391.
[2]) Pucić: O. c. pag. 175—176.

O sudbini toga hrama u potonje vrijeme ne bih umio ništa pouzdano reći. Stari mi ljudi u Jajcu kazivahu, da ovdje bijahu tamnice, te je u njima mnogo uznika stenjalo a mrka im noć kosti sisala. Za Omer-pašine vojne sakriše se ondje žene i djeca iz Jajca pred ratnom olujom, a kad je god. 1878. ušla austro-ugarska vojska u grad, pretvori neki Muhamedanac katakombe u podrum, gdje je pivo točio. Tek u novije doba svrnula se pažnja na taj vrijedni spomenik, koji je sada pročišćen i uregjen jedan od najzanimljivijih gragjevnih spomenika, što će ih stranac ugledati u Bosni.

Tom prilikom valja mi spomenuti neke slične gragjevine, istesane iz stijene u našim krajevima. Jedno je ćelija kod Rataja, priopćena ukratko u Glasniku [1]), a drugo crkva manastira Zavale u Popovu polju.

Ćelija tako je maljušna izbica, da se o jajačke katakombe ni mjeriti ne može, ali zanimljivo je, da se i ondje nad apsidom nalazi slični gotski čemer kao i u Jajcu. Crkvica u Zavali [2]) tek je uz stijenu prizidana. Samo oltar stoji pod njom, koja ga je kao streha donekle nadvisila, a ostali su zidovi prizidani.

Ta crkvica nije jedina, koja se sazidala na mjestu već od prirode donekle zaštićenom, a ja se sjećam, da sam u Dobrunju našao taku stijenu, a pod strehom urezano nekoliko krstova i hrišćanskih simbola. Moguće je, da se je tu u davno vrijeme, prije nego što se nedaleko sazidala crkva, služila služba pod vedrim nebom i pod onom strmom kršnom stijenom.

* * *

Opis crkve. Crkva razdijeljena je posve pravilno kao sve starije crkve romanskoga sloga. Glavne su joj sastavine (vidi osnovu i prorez, *slika 6.* i *7.*): nartex (predvorje), baptisterij sa krstionicama, sama crkva, kojom se upoprečio sanktuarij ili prezbiterij na oblik krsta i oltar.

Nartex je uska prostorija, 2·18 *m* širine, 5·50 *m* duljine, svedena gore na badnjasti čemer (Tonnengewölbe) bez ikaka arhitektonskoga uresa. Samo s lijeve i desne strane crkvenih vrata uklesani su opisani grbovi. Ta prostorija nije sva iz žive stijene istesana već je sa dvije strane, gdje je trebalo, ozidana kamenom.

Na tijesna i niska, na čemer svedena vrata, koja se nalaze nasred debela zida, ulazilo se u crkvu. Prvi joj dio proširio se s lijeva i desna te se s obje strane završuje u dvije panjege (*C*, Nischen), gore svedene.

U desnom uglu istesana je od kamena klupa, a u njoj urezane su tri okrugle jame, gdje bijahu nekoć smještene posude sa svetom vodom.

---

[1]) God. 1889. svezak II.

[2]) Sravni Glasnik god. 1890., knjiga II., str. 130. i d.

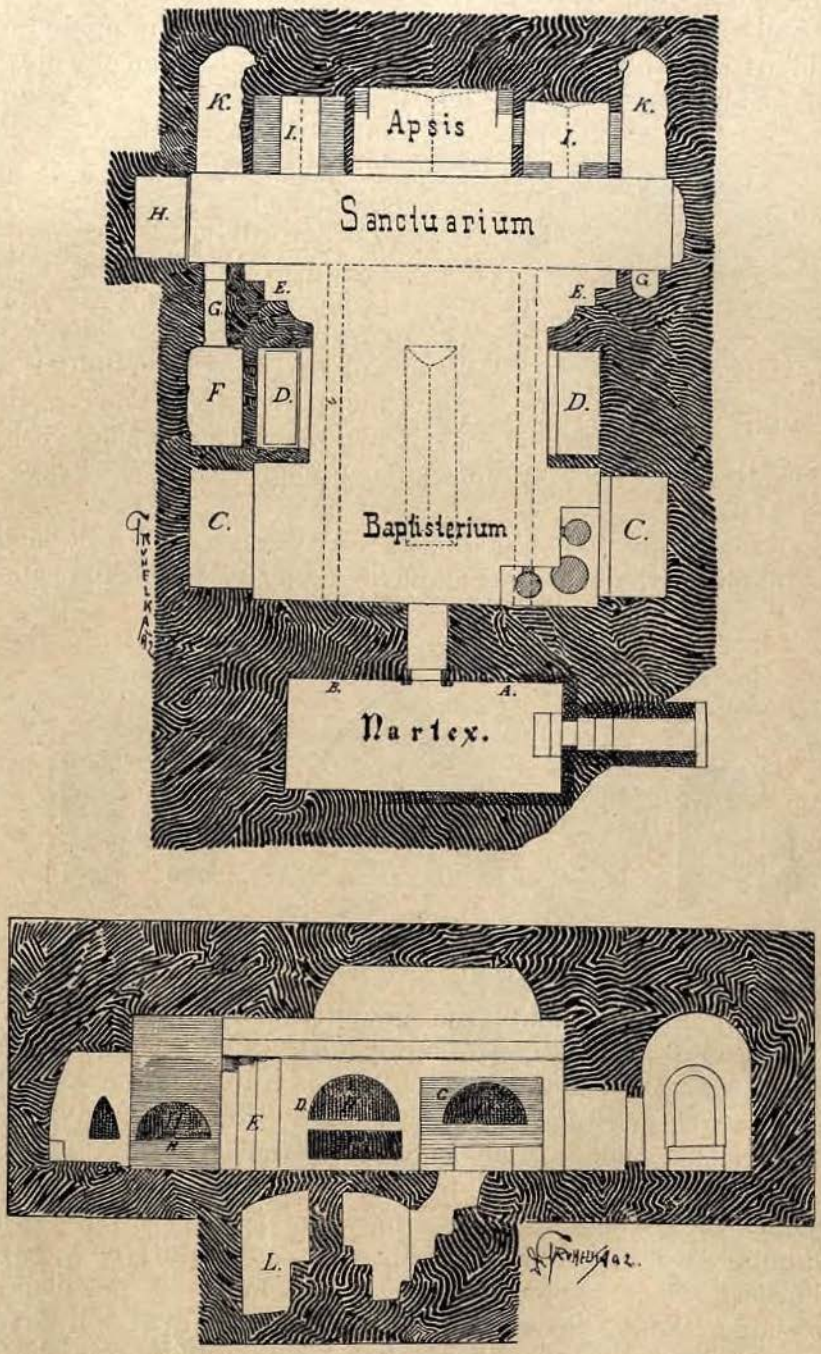

Slika 6. i 7. Osnova i prorez katakombâ u Jajcu.

Taj baptisterij širok je 7·50 *m*, odnosno 9·50 *m*, a dug 2·05 *m*. Glavni dio crkve, koji slijedi za baptisterijem, uži je i razmjerno kratak (2·80 × 4·60 *m*). S lijeve i desne mu strane isklesan je u stijeni obli niski čemer, oko 1·20 *m* dubok, u dnu te udubine urezan je u zid dvostruki krst, s obje mu strane mjesec i sunce. Taj čemer pokriva jedno 2 *m* duboku raku (*D*). Lijeva raka (*slika 8.*) iskopana je sasvim a desna je tek započeta i jedva 10 *cm* pod patos iskopana.

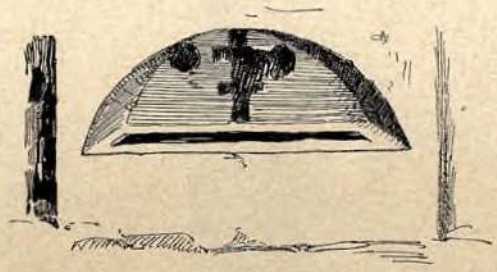

Slika 8. Panjega *D.* na lijevoj strani katakomba.

Te dvije rake zapremaju cijelu dužinu pobočnih zidova same crkve, koja se prema prezbiteriju znatno raširuje. Oba pobočna zida završuju se tu u niz pilova (*E*), koji se prema prezbiteriju razmiču. Prezbiterij uzak je, ali dug (2·94 × 10·66 *m*), te se poprječio preko crkve, kao krilo u krsta.

S desne strane započeta je ista taka panjega, ali tek je jedno 20 *cm* duboko izvagjena stijena, pa je posao ostao nedovršen.

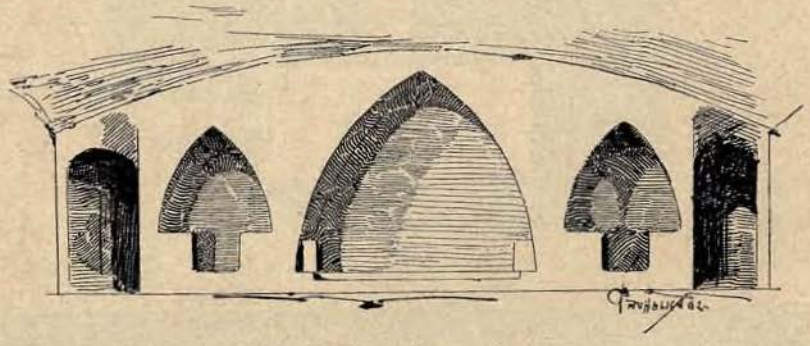

Slika 9. Dno crkve sa oltarom.

S lijeve strane sanktuarija imadu u pobočnom zidu usječena mala niska vrata. Kroz tijesni hodnik ulazi se tu u malu odajicu (*F*) — 1 *m* široku, 2 *m* dugu — a pošto je i tu dno do neke dubljine iskopano, valjda je i tu imala biti raka, koja stoji usporedo za rakom.

Simetrički imala se jamačno i s desne strane iskopati slična raka, ali tu su tek označena i slabo iskopana vrata.

Dno crkve zaprema niski široki oltar (*slika 9.*). Na prostranu i poduboku apsidu, pod kojom se imao smjestiti žrtvenik, savio se šiljati gotski lûk, a s lijeve i desne strane oltara, dva su slična lûka, samo manja. Te maljušne izbice (*I*), jamačno nijesu bili žrtvenici već su možda ondje imali kod obreda sjediti viši svećenici. Desna je dovršena (*slika 10.*), te ima osim lûka u pročelju s lijeve i desne strane po jedan prozor, dočim je lijeva panjega (*slika 11.*) tek na prosto prorezana i nedovršena.

Na lijevom dnu prezbiterija opet je u stijenu usječena panjega (*H*), kao i u baptisteriju, od koje se time razlikuje, da joj prednju polu prikriva niski široki čemer, a dno manji šiljati svod (*slika 12.*).

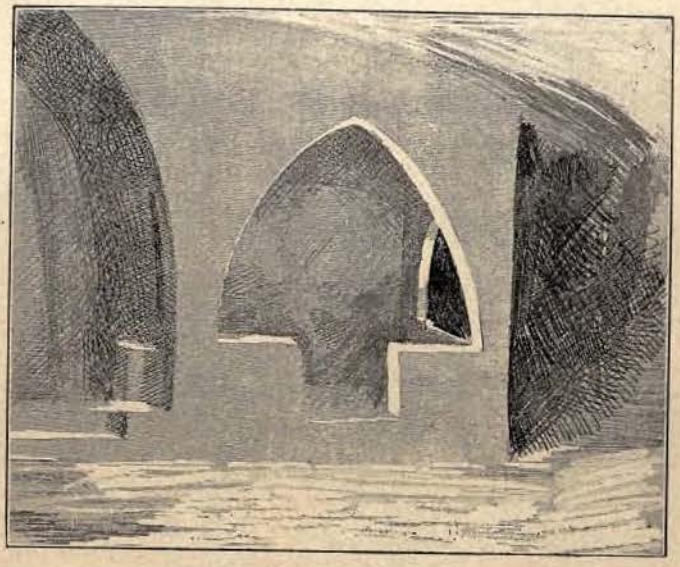

Slika 10. Desna strana oltara.

S obje strane oltara iskopan je tijesan hodnik, koji se malo savio oko njega a onda ostao nedovršen. Bez sumnje imao je taj hodnik opasati oltar, te je tako ovaj imao stajati osamljen, opasan korom, kako je to običajno u svih crkava romanskoga stila. U dnu toga kora imala bi doći polukružna konha, kojom završuje crkva.

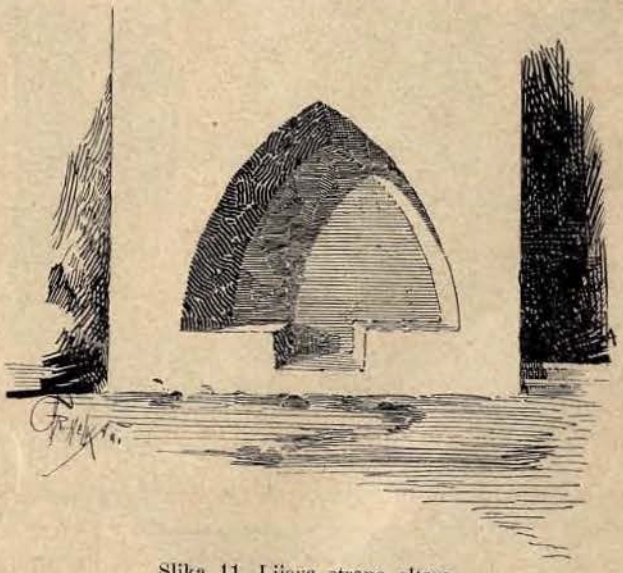

Slika 11. Lijeva strana oltara.

Kako se razabire iz tog kratkog opisa, crkva nije dovršena, a ni osnova joj nije do kraja provedena. U *slici 5.* i *6.* ocrtao sam tu osnovu kako je do sada izragjena, nedovršena, a u *slici 13.* kako je osnova imala biti pošto se gradnja dovršila.

Po toj osnovi bila bi crkva dosta široka, prostrana zgrada.

Svod crkve nejednak je, te se mijenja. Nartex je u vrhu ščemeren običnim oblim načinom, baptisterij i crkva poniskim oblim, kojega je u sredini nadvisio uži gotski čemer, sveden na šiljak. Taj svod pomno je izglagjen. Nad sanktuarijem nadvio se uski, dugi, plitki svod, koji je zahvatio cijelom dužinom od jednoga do drugoga kraja.

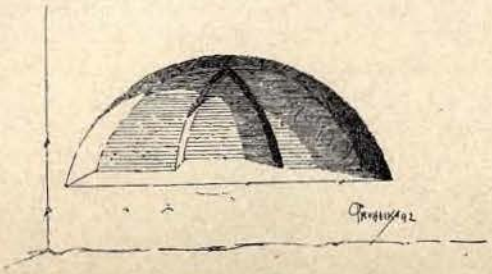

Slika 12. Panjega *H* u sanktuariju.

Nekoliko koračaja od ulaza, skoro nasred crkve nalazi se u podu četverokutna jama, a niz nju proći ćeš preko nekoliko strmih stepenica u kriptu. To je tijesna niska izba, 3·92 *m* duga, 4·22 *m* široka, 1·90 do 2·20 *m* visoka, nepravilno istesana, a cijelu sredinu zaprema joj golemi iz stanca istesani žrtvenik, koji je dosegao do čemera, te ondje s njime srastao. U onoj ploči, koja se nad žrtvenikom osovila, prorezan je opet onaj dvostruki krst s mjesecom i suncem — simboli mrtvačkog kulta — koje već vidjesmo i iznad raka u gornjoj crkvi (*slika 14.*).

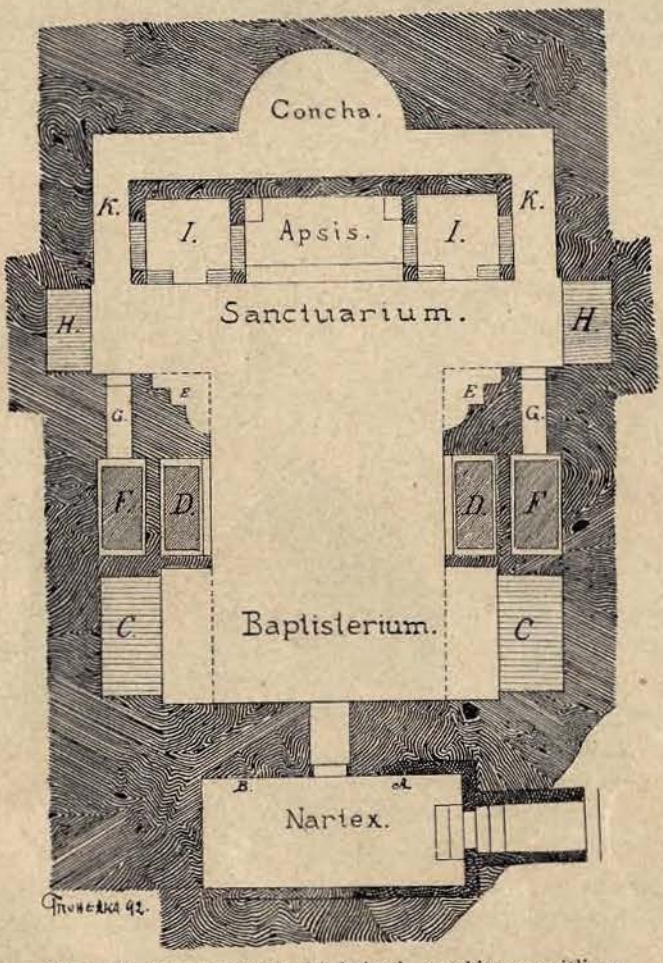

Slika 13. Osnova katakombâ kako je prvobitno zamišljena.

Već je gore u onom mraku i zadušljivom dimu zubalja mučno opstati, ali tu dolje atmosfera tako je mutna, da čovjeku otima dah i sapu. Ta kripta bijaše glavna čest te crkve, a u njoj imali su se služiti u srednjem vijeku mrtvački obredi. Sa umjetničkog gledišta ne možemo ocijeniti tu gradnju, jer joj, kako rekoh, fali svaki umjetnički nakit, a i sa gragjevnog gle-

dišta moglo bi se primjetiti, da joj visina nije ni u kakom razmjeru sa duljinom (ukupno 13·72 *m*) i širinom. Crkva je najviša pod gotskim svodom na sredini, a i tu jedva 4·15 *m*, dočim je pri kraju tako nizak svod, da ga se skoro glavom dotičeš. Tama, koja te obuhvata u tim prostorijama, dim što se kadi iz zubalja i svijeća, koje ti putem svijete, otimlju ti dah i nesigurno čuvstvo, da ti se glava dotječe skoro onog svoda, istesana iz živca kamena, nad kojim stoji silni teret cijelog brda,

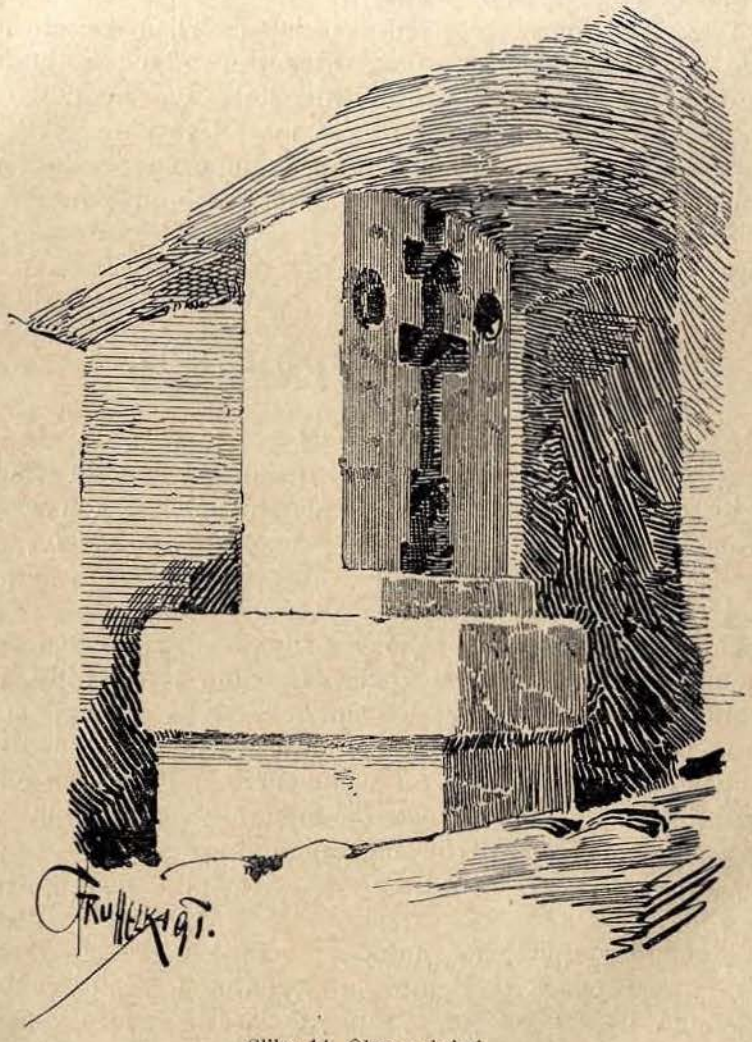

Slika 14. Oltar u kripti.

čudno će te se dojmiti, kada ugješ u taj hram; — a baš takih tjeskobnih osjećaja htjelo se je, da se bude u crkvi, posvećenoj smrti i vječnom pokoju. Svaki, ako nije okorio u materijalizmu, sa štovanjem će gledati taj spomenik, a ako i nijesu istinite sve romantičke bajke o uznicima, koji su ondje stradali, o progonjenom kršćanstvu, koje se ondje krilo, o kraljevima, koji su tu našli vječni pokoj, koje su svakom posjetniku u prvi tren na umu, ipak je to

zanimljiv spomenik. Što se same radnje tiče, valja nam spomenuti, da nije baš tako golema, kako bi se u prvi tren činilo. Nije tu stijena od krutog granita ili porfira, već stijena od meke, lake sedre, kako ju je rijeka Pliva kroz hiljade i hiljade godina, sve sloj po sloj naslagala, dok se nije stvorilo ono golemo brdo, na komu sazidaše grad Jajce.

Te stijene imaju često šupljina i pećina, pa možda se je takva upotrijebila i samo znatno raširila.

Uza sve to bijaše to velik posao u vrijeme, gdje se svaki kamenčić morao dlijetom i rukom otrgnuti, gdje još nijesu radnicima lagumovi pomagali. Takav rad nije stojao možda mnogo novaca, ali mnogo ljudi, koji su, hoćeš ne ćeš, morali tu na zapovijed svoga gospodara svojim znojem robotati. Katakombe su prema tome i sa tog gledišta zanimljiv spomenik sredovjekovnih prilika.

О цркви Озренској.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

О цркви Озренској већ је писано у овоме часопису[1]) с тога ћемо овдје само нешто да исправљамо и допунимо.

Стародревна црква Озренска находи се 5 *км* од станице Петрово-Село жељезничке пруге Добој—Симинхан, а стоји на сјеверној страни планине Буковице.

Овај споменик наше средовјеке архитектуре саграђен је по византијскоме стилу. Као и црква Павлица[2]) на Ибру, исконом није имала звоника. Црква је Озренска била у вријеме турске владавине задуго пуста; прича се, да је тек назад једно 40 година новим кровом прекривена и опет богоштовној намјени својој повраћена. Данашњи звоник пак бје подигнут добровољним прилозима народа год. 1878., послије аустро-угарске окупације, а кућу, што сада за стан игумана служи, саградио је народ године 1884.

За древност цркве свједочи — осим самога грађевинскога стила — прије свега живопис по дуварима у унутрашњости, који припада цвјетноме добу народнога црквенога сликарства, и који — премда тек од чести учуван — рјечито свједочанство пружа о развијеном умјетничком чуству и доброј техници.

Натписи у унутрашњости цркве дају се, погледом на њихову палеографску различност, на троје раздијелити.

---

[1]) Гласник год. 1889., страна 32., „Манастир Озрен“ од Тимотија Витановића.

[2]) М. Ђ. Милићевић „Кнежевина Србија“, Биоград 1876., на страни 713. казује, да се црква Павлица налази на десној страни Ибра, сахат и пô од Рашке на сјевер, и „у најновије вријеме настављена је звонара и црква сва оправљена.“

А. Врло лијепи натписи на самим живописима, састављени на старо-словјенском језику, а за цијело из времена, кад је црква подигнута — по свој прилици XIII. или XIV. вијека.

Б. Натпис на надвратнику у припрати, испод лијепе иконе св. Богородице. Карактер ових писмена разликује се од оног прваш̃ьих, а распоред редака је неспретан — све упућује на касније доба. То потврђује и записана година 1662. (т. ј. зрзі). Натпис је интересантан из разлога, што нам казује имена и број[1]) чланова браства у прошло неко доба. Из истога је времена по свој прилици и речена икона, јер се боје подударају. Овај образ Богоматере у припрати, одступа и стилом и бојом од живописа у главној просторији цркве.

В. Натпис[2]) на надвратнику у прâвој цркви пак, релативно је најмлађи, т. ј. из године 1697. (зсє). Потоњи се односи на обнову плочника црковног.[3]) У цркви се доиста и находе плоче од двојака камена. Понајприје плоче од обична бијела вапненца, које су — као што нам на лицу мјеста рекоше — постављене приликом задњега прекривања цркве; за тим има појединих лијепих плоча од мрамораста црвена кречника. Веома је вјероватно, да се натпис тиче направке овога црвенога плочника — који је, по томе, млађега постања него црква сама. То пак, што је обнова плочника већ прије двјеста година од потребе била, и опет свједочи о великој старости грађевине.

Што се живописца главне црквене просторије (цркве и апсиде) тиче, то држимо, да му се име поуздано дознати може.

Пошљедња икона (лик), уз ивицу јужнога дувара велике олтарске апсиде, приказује (као што натпис вели) св. Ћирила, који у рукама држи лист папира или пергамент. Текст је извађен из Св. Писма; на свршетку стоје пак још ова три ретка:

помéни г҃и
прѣзви́тера
страхиню̑.

т. ј. Помени Господи презвитера Страхињу.[4])

---

[1]) Гласник год. 1889., стр. 38. — Отац игуман (име нечитко), духовник Христофор, јеромонаси: Јосиф, Силвестар. Исаије, Игњат, Сдамискин (т. ј. Св. Јован Дамаскин), Рувим, Тимотеј; ђакони и старци. — У чланку г. Витановића година је погрјешно преписана.

[2]) Гласник године 1889., страна 34. (у већ именованоме чланку) има факсимилија натписа. У том је снимку погрјешна година (Ѳ умјесто С), за тим фали слово Т у ријечи „божеставни“ — што је врло интересантан облик; — најзад не чита се „в спасение“ већ „в споменіе“. Натпис гласи: Си свети и божеставни храм попатоса поп Јаков род от племене Марић в споменије себе и родитељем в лето зсє (испод ове године, између прва два слова урезано је још IX т. ј. Исус Христос).

[3]) Приликом разговора, прочитао нам је једном г. др. Трухелка, у копији реченога натписа, претпошљедњу ријеч првога ретка као „попатоса“. Слово је с, по невјештој руци резара, примило облик од о. Видјевши натпис својим очима, пристајемо посве уз ово читање.

[4]) У натпису постављено је слово т повише р, али спојено с њиме.

Скромно име проста свећеника усред овога великољепнога живописа, не да се свакако друкчије протумачити, него тако, да се умјетник тим начином на крају свога дјела овјековјечити хтио.

Нама је драго, што ту сазнајемо опет једно име наших средовјеких трудбеника на пољу умјетности.

O stravi.

Prilog narodnom ljekarstvu Bosne i Hercegovine.

Priopćio dr. **Leopold Glück.**

Uz uroke, ogramak, namet ili čine, pripada u narodnoj patologiji Bosne i Hercegovine i stravi dosta znatna uloga.

Istina je, da nenadani i nagli duševni potresi, koji se obično označuju užasom i stravom, bivaju uzrokom, te se više ili manje poremeti živčevlje, suviše u rjegjim prilikama, tako zvanim shokom, t. j. naprasnom klenuti živaca u glavnijim organima, naročito u srcu, može i smrt nastupiti. Ma da se je to i rijetko kad utvrdilo, opet je to narod primijetio, samo što je to u duhu narodnjeg ljekarstva postalo svagdašnjom pojavom.

„Strava“ je u narodnom vjerovanju, slično kao i uroci i ogramak, u isto vrijeme i uzrok bolesti i bolest sama. Samo je strava, kao i sve druge fiktivne bolesti narodne medicine u svojim pojavama veoma nestalna i promjenljiva.

Dakako da stravu zamišljaju kao nešto nadzemno, ali se ona različito personificira, kao i sve druge bolesti, koje se svode na nevidljive i nedohvatne uzroke.

Misle naime, da mimo bolesnika iznebuha i kao munja preleti kaka god živinska ili drugojačija prikaza, pa se on od toga tako prestravi, da se razboli.

Malu djecu najviše spopada strava, ali su joj podvrgnuti i odrasli, makar i rjegje.

Sve u svem može se ustanoviti dvojaka strava: u živcima i u crijevima.

Prvi oblik pojavljuje se u djece većinom kao tako zvani dječinjak ili trzavica, i kao padavica (goropaščina, velika bolest), a u odraslih kao akutni umobol, ili kao žestoka glavobolja. Slabost u udovima, naročito drhtavica u nogama, tamni koluti oko očiju i prepadanje u snu takogjer su pojave strave.

U crijevima se pojavljuje u obliku kroničkog proliva, od koga bolesnik sasvim iznemogne.

Dijete, koje je spopala trzavica, ne smije se dirnuti ni hraniti, dok grčevi traju, najviše ako mu krpu zamočenu u sirće metnu

pod nos. Kako grčevi stanu popuštati, treba djetetu prije svega otrti slinu sa usta, a onda mu valja u sirćetu nakvašene platnene krpe metati na glavu i na pupak. Istom kad grčevi za duže vrijeme sasvim prestanu, smije mati da nadoji dijete.

Kad bolest udari u crijeva, onda prije sunčanog ishoda treba nabrati rute, stucati je, pak je pomiješati sa nešto vode i onda kroz komadić beza procijediti.

Toj se vodi onda primiješa malo meda i šećera, pak se za 24 sata stavi na sunce i na zrak.

Taj se onda lijek djetetu dva tri dana izastopce daje jedan sat prije sunčanog ishoda.

Odraslim se kroz više dana za lijek daje sa šećerom stucano lišće rutino, ili pak voda, u kojoj su nakiselili lišća od „stravne trave". Ta se biljka (neka vrsta povijuše) uopće na različit način priregjena upotrebljuje za sve oblike strave. Daje se i kao profilaktičko sredstvo trudnim ženama, rodiljama i djeci na prsima, da ih ne spopada strava.

Po narodnom mišljenju skrati strava bolesnika, pa da to utvrde, mjere ga uz različite obrede, a to zovu „urezivanje krajčice". Bolesnik legne potrbuške na zemlju, opruži noge i raširi ruke. Onaj, koji mjeri, uzme sada ječmeno zrno, razdijeli ga na četiri jednaka dijela, pa jedan dio metne pod desnu ruku, drugi pod lijevu nogu, treći pod lijevu ruku, a četvrti pod desnu nogu. Sad onoga, što na zemlji leži, uzicom ovako unakrst izmjere. Jedan kraj uzice stavi se na vršak desnog srednjaka, a drugi na vršak lijevog nožnog palca, pri čemu se uzica dobro nategne, za tim se onaj kraj uzice, koji je bio na vršku desnog srednjaka, metne na članak lijevog srednjaka, a onaj kraj, koji je prije bio na vršku lijevog nožnog palca, stavi se na vršak desnog nožnog palca, te se uzica opet tako nategne, kao kad se je uzela prva mjera.

Ako se sada pokaže razlika izmegju prve i druge mjere, to je onaj, koga su mjerili, obolio od strave, ili pravo rekavši, on pati od strave, a ako je jedna i druga mjera jednaka, onda je bolesti drugi uzrok.

Kad u bolesnika utvrde stravu, onda uzicu razrežu na devet jednakih dijelova pa je bace na najbliže raskršće.

Ona četiri dijela ječmenog zrna istim se redom, kao što su položena, metlom razmetu na četiri strane svijeta, pa se pri tome ponavlja formula: „Bježi strava, ubošće te krava".

Isto se tako četiri ogranka iz metle razbacaju na četiri strane svijeta.

Kad se ta manipulacija dovrši, onda onaj, što ga izmjeriše, ustane, pa otigje, ne ogledajući se niti na povratku i s kim zastajući.

Oni, koji se prestrave, obično ne znaju od čega su se prestravili, pa pošto narodna patologija polazi od tog načela, da se

time, što se bolesti upozna uzrok, često i bolest sama izliječi, to se razumije, da u svakoj prilici nastoje pronaći, od čega je bolesnika spopala strava. To se postigne „saljevanjem strave“.

Iz puške već izbačeno tane saljevaju u kositrenoj žlici nad žeravicom.

Bolesnika, koji megju tim u blizini čuči, prekriju za toga čaršavom ili kabanicom, a pred njeg postave ilovastu zdjelu s nenačetom vodom. Rastaljeno olovo sad brže saspu u vodu.

Pošto se je razišla para, koju bolesnik ima da uvlači, onda onaj, koji je talio olovo, gleda na dno posude, pak iz oblika, koji sada dobije skrućeno olovo, upoznaje stravi uzrok.

Ako taj narodni lječnik misli, da je u obliku olova upoznao, — recimo — konja, onda će bolesnika da razodjenu, te će ga on natrti zobnom vrećom i baciće je na kućni krov, gdje mora da leži do prvog ishoda sunčanog. U tome je i bolesnik već ozdravio.

U gdjekojim krajevima onaj, što tali olovo, za ono vrijeme, dok sasipa olovo, na jedan mah u tri puta izgovori ovu formulu:

„Bježi stravo! goni te materina para i očeva sila u sivo kljuse, u raževu slamu, u trulu panjinu!“

Glavobolja od strave liječi se ovim zapisom, što ga kao hamajliju bolesniku ušivaju u kapu.

„Adama zaboljela glava; — Adam predade Evi, Eva predade zmiji, zmija predade jabuci, jabuka predade suncu, sunce predade moru, more predade vjetru, a vjetar raznese.“

Isto tako uspješna, vele, da je ova formula, ali se mora tri puta ponoviti i bolesnik svaki puta zadahnuti:

„Oh udarcu, oh pogancu,
Hajd' otale udarčino,
Na najvišu planinu
Na debelu Vlahinju,
Gdje vô ne buče,
Gdje krava ne riče,
Gdje ovca ne bleči,
Gdje koza ne dreči,
Gdje oroz ne pjeva,
Gdje kokoš ne kokoče.“

Ima u mene još jedna veoma originalna formula iz fočanskog kraja, koja — po narodnom mišljenju — nesumnjivo liječi svaki oblik strave, pravu panaceu; ama ne mogu da je ovdje priopćim zbog njenog odviše krepkog naturalizma.

Босански рунолист

(Gnaphalium Leontopodium).

Приопћио **Фрањо Фиала,** пристав земаљског музеја.

Нема за цијело биљке, која би с високим горама и туристиком била тако уско скопчана, као рунолист (Edelweiss). Данданас додуше многи свој шешир окити рунолистом, немајући никакво право на такав накит, а ту судбину дијели с ловачким биљезима: „с брадом од дивокозе и с пером од малог тетријеба“, који су *од поносних уреса постали играчком „моде“.*

Како је рунолист стигао свој глас? Кога је срећа послужила, те је иза напорног верања по високим брдима убрао китицу тога сребро-бијелог цвијећа, тај га је с великом бригом чувао и кући донио као неувениву успомену на свладане опасности и запреке. Прије туристâ вераху се ловци и чобани по планинама и донашаху киге рунолиста, који је, макар и посушен, веселио многа срца, те их је као њежан становник врлетних стијена побуђивао на многу заносну ријеч и љубавни поздрав у долини. У народној пјесми алпинских становника игра рунолист са пјенишником (Alpenrose) и сиришгаром (Enzian) као свега „trias“ велику улогу. Та је биљка права планинкиња. Досада је нађоше у источним, централним и западним Алпама, у Карпатима, у Јури (la Dôle), у Пиренејима, Абруцима, у Србији, хрватским горама и у Босни и Херцеговини. У нашем су је подручју дуго безуспјешно тражили, и многи ботаничари тврдили су, да у Босни и Херцеговини не расте, али само ради тога, што га нијесу могли наћи. Бијаху опет ловци, који наиђоше на такву ријетку траву; многи се преварише, сваки га је хтио наћи и видјети, али ниједан га не видје у вријеме цватње. Тако сам добио много биљака, само да су биле и добро бијело-рутаве као рунолист. Први га нађе и одреди пл. Кадић године 1886., ловећи дивокозе у јаругама Грабовице (Пласа). Инжинир Кауг нађе године 1888. рунолист у великој множини на становишту дивокоза, Мухарница названом, која је дио Пласе планине.

Први ботаничар-стручњак др. Г. пл. Бек могаше рунолист поуздано констатовати за Херцеговину, који га у јулу године 1888. у стијенама Грабовице на Пласи поновно нађе.

У јулу године 1889. посјетисмо кустос Рајзер и ја, вођени по инжиниру Кауту, налазишта рунолиста на Мухарници. Биљка се ту налази у висини од 1800—1900 *м* на осојним стијенама у друштву са: Potentilla appenina Ten., Achillea capitata Willd, Senecio Doronicum L., Salix glabra Scop., Saxifraga cariophylla Gris., Potentilla Clusiana L. и другим биљкама на тешко приступним рубовима врлетних стијена. Инжинир Кауг устврди, да је рунолист у истој планини у висини од 1000 *м* нашао, што је лако могуће, пошто Мухарница према долини Дољанке има врлетне осојне стијене, које биљци пружају истовјетне услове живота и путовање у долини.

Професор Вандас наишао је на ту биљку године 1889. на врлетним стијенама Прислап-планине у Херцеговини и на дољим обронцима Чврснице код Јабланице. Вандас каже, да се биљка налази у алпинском и субалпинском

појасу. За Босну се биљка не могаше констатовати, премда су стијене од Трескавице, Бјелашнице, Маглића и Волујка најпомније претражене. Истом године 1891. могао сам је ја и кустос Рајзер у Босни наћи. Пригодом једне ботаничке екскурзије у бихачко окружје, саставши се у Петровцу, попесмо се на 1961 *м* високу Клековачу. Овај пут држим за најтегобнији у читавом подручју. Пењући се седам сати кроз густу, од вјетра јако оштећену шуму од горостасних јела, немајући капи воде, продријевши кроз косодрвенасту букову шумицу, дођосмо на мали, од вртлача сасвим испрекидан чаир, у висини од 1700 *м*, који се у уским појасима између велике (1961 *м*), и мале Клековаче (1782 *м*), стере. На степеницама врлетних клисура нађосмо у изобиљу љепушасте звијезде рунолистове, али на тако опасним мјестима, да би до њих једва највјештији туриста допузао. И на плочастом врхунцу, који носи пирамиду триангулирања (1961 *м*), расте биљка са нормалним цвјетовима, али само 2 *цм* висока. Наш вођа, стари дрвар Обрад из Дринића, машући главом, чуди нам се, како човјек може ради једне траве, која не мирише и од које се ни ракија не пече, врат ломити. Народног имена не знаде нам казати. Тако и код свих сељакâ и чобанâ у дотичном горју та биљка нема имена. Али је замјењују често пута са „пелимом“, Achillea capitata, ради сребро-бијелог лишћа, која је као љековита биљка код сељака у бихаћком окружју на гласу. Друго налазиште у Босни нађосмо такођер у петровачком котару на Осјеченици (1795 *м*), на коју се најлакше може из Петровца доћи. Од споменуте вароши долази се за два сата до подножја, а од Колунића може се на прилично и за коње добром путу, кроз малу нешто теготну косодрвину за $3^1/_2$ сата у алпински појас Осјеченице стићи. Ту нађосмо много стручака рунолиста у најљепшој цватњи у горском кршу на подножју стијена, које и њежна женска рука лако може докучити. У клисурама, које смо могли претражити, биљка је ријетка. На Осјеченици је рунолистово налазиште између 1680—1700 *м*. Сељак из Очијева, наш вођа, не умједе нам казати народног имена, али га сасвим добро са простим звијездама наших потчасника (каплара) присподоби. Код те прилике морадох се сјетити грађења умјетног рунолиста у аустријским Алпама, за који употребљују чоху бијелих аустријских војничких кабаница.

У нади, да ће овај састављак још друге побудити, да на другим мјестима рунолист траже, хоћу за оне, који у ботаници нијесу са свим извјежбани, да му увртим опис.

Gnaphalium Leontopodium Scop. иде у фамилију главочика (Compositae). ред цијевњача, има вретенаст, чвораст, чунав, бусенаст поданак. Стабљика је једновита, усправљена, бијело-рутава; лишће читава окрајка, тубасто, на горњој страни више мање као паучина руњаво, на дôњој бијело-рутаво, дôње линеално-клинасто, горње линеално-ланцетно. Цвјетне су главице јајасте, на врху стабљике у грожђу скупљене, од дугог, елиптичног рутавог палишћа у облику звијезде окружене. Стабљика може понарасти од 2—10 *цм* у висину; цват мјери до 5 *цм* у ширину. Босанска се биљка по овом Најбрајховом опису ни у чем не разликује од оне у аустријским Алпама.

Гојење рунолиста у низини може лако успјети, ако се опрезно с њим поступа. Биљка се мора са неозлијеђеним коријеном ископати, на којем

треба да буде земље од првотног налазишта, најбоље у пролеће или јесени па и љети, ако пут у горе није напоран, те ваља убрати младе бесцвјетне стручке, или оне, које се још нијесу потпуно расцвале. Усадити се може или у саксију или на хрпу камења у земљу црницу, којој је нешто пијеска и грудастог вапненца примијешано. Рунолист се мора више пута преко дана водом попрскати, и од јаких сунчаних зрака чувати. Преко зиме, ако је у башчи, може се покривати, и то најбоље јеловим грањем. Добро је да се запријечи пребрзо пупање, и то тако, да се биљка дуго под снијегом држи.

Сва вјештина у томе стоји, да се гојенче стави у исте животне прилике, које му пружа високо горје. Биљке, које сам ја гојио, цвале су доста пута, али покрај све опрезности, на цичој су зими угинуле.

Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, za tim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Na njivi bega Šiprage u mjestu Šipragi kotara kotor-varoškog stajala je uz desnu obalu gornje Vrbanje, jugozapadno i sasvim blizu džamije toga sela okruglasta humka, koju su zvali „Crkvinom“, i koju su žitelji onoga kraja smatrali podorom nekadašnje crkve, pa su joj od vajkada iskazivali neko mističko poštovanje. Tako mi pripovjediše, da je nedavno neki seljak svog bolesnog konja, koji već od dužeg vremena nije mogao vodu puštati, po savjetu hodže tri puta htio oko Crkvine da povede; ali već pri drugome ophodu bio je konj izliječen.

Prigodom neke novogradnje, koja se je izvela u okolici, izvadiše iz rečene humke godine 1890. različito tesano kamenje, koje vapnenca, koje sedre. To je u oči udarilo kotarskom predstojniku u Kotor-Varošu, gosp. barunu Schweigeru, te on obustavi dalje vagjenje kamena sa onog mjesta i pod sopstvenom upravom otpoče otkopavati u onoj humci zasuti podor. Kada sam u proljeće 1891. ja pohodio ono mjesto, već je gosp. barun Schweiger bio otkopao sav spoljašni zid i jedan dio nutarnjih zidova zgrade. Pošto pri tome raskopavanju ništa nije nagjeno, a nutrinja zgrade kopanjem blaga za prijašnjih vremena vrlo razrovana bijaše, odlučismo, da ćemo, otkopavši posvema nutarnje zidove, samo još raščistiti nutarnji prostor okrugle apside.

Za vrijeme toga posla obišao sam najbližu okolinu Crkvine i našao, da je njiva bega Šiprage u prostoru od 1 *ha* sasvim zasuta komadima rimske opeke, te mi tom prilikom rekoše, da se ovuda

pri oranju mjestimice nailazi na zidane temelje. Po tome mora da je u Šipragi bila cijela naseobina rimska.

Zgrada u Crkvini, kojoj tlocrt prikazuje *slika 1.*, čini pravokutnik od 18·42 *m* dužine i 14·2 *m* širine, kome stranice gotovo pokazuju četiri strane svijeta.

Zgrada je sastojala od tri prostorije, te je s polja imala dva ulaza *a* i *b* na južnoj strani, od kojih je jedan vodio u predvorje *A*, a drugi u glavni prostor *B*. Predvorje *A* prostiralo se cijelom širinom zgrade, a bila mu je nutarnja dužina 13·9 *m*, a širina 4·09 *m*. Glavni prostor *B* imao je nutarnju širinu od 8·3 *m*, i duljinu od 12·38 *m*. Na istočnoj strani završio se posve okruglom apsidom *D*, tako da mu je ukupna duljina dosegla 15·90 *m*. Glavnog prostora

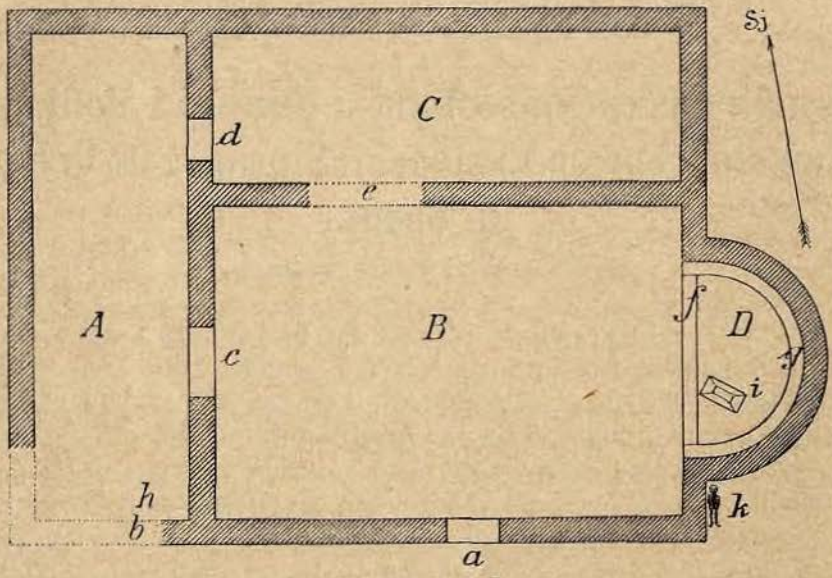

Slika 1. (1 : 200)

napokon hvatao se na sjevernoj strani sporedni prostor *C*, koji je imao nutarnju širinu od 3·95 *m* i nutarnju dužinu od 12·38 *m*.

Iz predvorja *A* vodila su vrata *c*, široka 1·90 *m* u glavni prostor *B*, a vrata *d* široka 1·2 *m* u sporedni prostor *C*.

Vjerojatno je, da je i sporedni prostor *C* vratima bio spojen s glavnim prostorom *B*, koja su mogla biti kod *e*, ali je na tome mjestu zid, koji je te prostorije dijelio, prijašnjim kopanjem do temelja razoren, kao i jugozapadni rogalj zgrade.

Glavni i nutarnji zidovi jednako su debeli i to 65 *cm*, a sastoje od lomljenog kamena, u koji su u dônjim dijelovima zamiješani i šuljevi, što ih je dovaljala Vrbanja. Lijep je veoma čvrst, kamečcima izmiješan, ali nema u njega primiješanih komadića opeke, kakvi su vrlo česti pri rimskim gragjevinama. Po vratnicama i oko prozora bio je zid obložen vapnenom sedrom, koje na nekom obronku u blizini ima mnoštvo. Ima i kvadratične cigle različite veličine u

ruševini, i ako ne baš mnogo, pa će biti, da je bila uzidana po višim mjestima zida, koji se je do sada održao do 1 i 1·3 *m* visine iznad tla, pošto za taracanje poda nije služila. S polja nema na zidovima traga, da su kada bili ožbukani, iznutra pak našlo se pri dnu zidova dosta komada lijepa, ali samo bijelog.

Sve su prostorije te zgrade popogjene čvrstim lijepom, pod kojim je šljunak i primiješano u njemu sitnije kamenje.

Krovnog crijepa, i to kako žmurnjaka, tako i žljebastog ćeremita nagjena je u ruševini množina, te po tome mora da je ta zgrada bila pokrita crijepom.

Vrijedno bi nadalje bilo spomenuti, da je ulaz u apsidu prepriječen lijepo izragjenom kamenitom stepenicom, uzidanom u pod, a uz nutarnji zid da je oko apside tekla neka vrsta kamenite klupe od 60 *cm* visine i 34 *cm* širine.

U unutrašnjem jugoistočnom uglu predvorja *A* pri tački *h* nagjeno je nadalje mnogo ulomaka od rimskih ogrjevnih cijevi i komada drvenog uglja, te po tome slijedi, da se ovdje ložilo radi ogrjeva, ali se nije moglo pronaći, kuda se prostiralo to loženje.

Osim spomenutog već gragjevnog materijala našlo se pri kopanju 7 jakih željeznih čavala s glavicom, savijenom poput kvake, od 11 do 29 *cm* dužine, komada željezne troske, komadić suzne bočice od stakla, koje je veoma iriziralo i dva žrvnja od bjelutkovog kršnika. Jedan je od žrvnjeva dônjak, debeo 25 *cm*, a drugi gornjak debeo 34 *cm*.

Ali najzanimljiviji je predmet nagjen u apsidi na mjestu *i*. To je konzola (nosač, babac, strčun = Kragstein) od mekog vapnenog lapora, koji je na samom podu apside ležao razlupan i na $1^1/_2$ *m* od prilike ruševinom zasut.

Slika 2. prikazuje oblik i ornamentiku toga kamena. Potonja na čelu čini krst, a na protivnoj strani šestotraku rozetu, okvirenu kružnicom, a tako je izvedena, da su konture u kamen urezane. Meni nijesu poznati oblici krsta, kako su upotrebljavani za prvih vijekova kršćanstva, a i ovdje nemam prilike, da se o tome uputim, pa da onda po obliku krsta prosudim starost toga kamena. Nego sam pred više godina u groblju kod Orlica blizu Nove Novalje na ostrvu Pagu u Dalmaciji, gdje je bilo pristanište rimskog brodovlja, vidio više nadgrobnih ploča bez natpisa, ali s ornamentima, koji su po jednakoj maniri, t. j. prostim urezivanjem konture u kamen izvedeni. Ove nadgrobne ploče kod Nove Novalje smatraju nadgrobnim spomenicima, koji potječu od rimskih vojnika kršćanske vjere. Ne misleći u tom pravcu ništa stalno da tvrdim, ja bih po jednakoj maniri, kakom je obragjen naš kamen, izrekao mnijenje, da on potječe iz kasnijeg doba careva.

Još bi valjalo napomenuti, da je uz istočni spoljašni zid, i to blizu jugoistočnog ugla za 1 *m* po prilici niže od naljevenog lijepom poda nagjen kostur, koji s glavom na sjevernoj strani, ležaše pružen

od sjevera k jugu, ali bijaše u veoma trošnom stanju i ne imaše nikakog priloga.

Po upotrijebljenom gragjevnom materijalu, naročito po tipičnom rimskom crijepu i po ogrjevnim cijevima, po naljevenom podu, za tim po nagjenoj suznoj bočici i po željeznim čavlima s kvakastim glavicama možemo posve pouzdano suditi, da je podor kod Šiprage bio rimska zgrada. Poredanje prostorija i apsida pokazuju nadalje, da je zgrada mogla služiti samo bogoštovnim svrhama, što u ostalom svjedoči i grobnica neposredno do spoljašnjeg zida zgrade. Po znaku krsta na jednom ondje nagjenom ornamentiranom kamenu rekao bih najposlije, da je ta zgrada bila kršćanska crkva.

Predvorje *A* moglo bi se onda smatrati kao prostor za katehumene ili za one, koje je stigla crkvena kazna, glavni prostor *B*

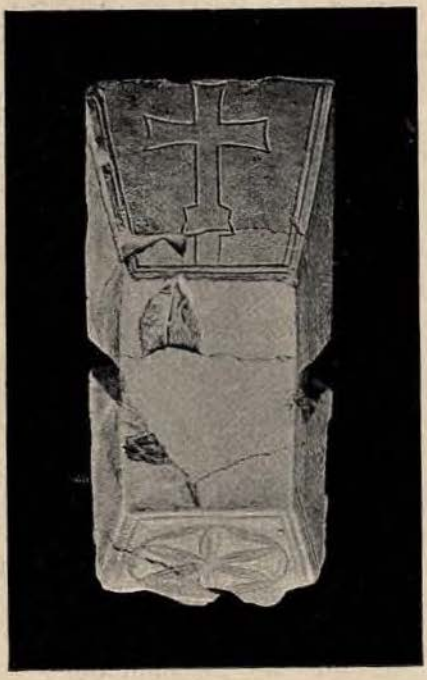

Slika 2 *a*.

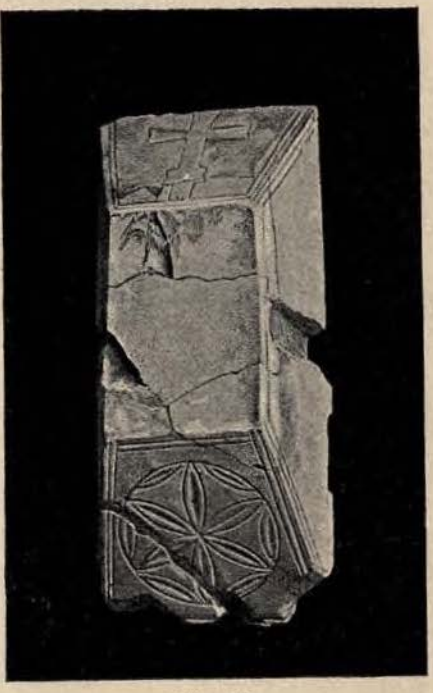

Slika 2 *b*.

bio bi sama crkva, a prostor *C''* bio joj je sporedni prostor, valjda poput današnje sakristije.

U koliko ovo moje mnijenje ima osnova, našli bismo u Šipragi podor kršćanske crkve iz rimskog doba, dakle prve takve zgrade u zemlji, koja je do sada stalno zasvjedočena i koja je stajala usred rimske naseobine.

U ostalom Šipraga nije bila jedina rimska naseobina uz Vrbanju; jer u Podbrgju, od prilike 6 *km* niz rijeku od Kotor-Varoša, vidio sam uz desnu obalu Vrbanje kod stupa za kilometre broj 28 zapadno uz cestu na jednoj njivi više nanesenih hrpa kamenja, koje

su pune ostanaka od rimskog crijepa i to kako od žmurnjaka tako i od žljebastog ćeremita i od zidne opeke.

Razgledavši njivu pobliže, našao sam, da već po samoj površini njenoj ima na prostoru od $^1/_2$ *ha* po prilici rasutog takog rimskog crijepa i opeke.

Druga prostorija, gdje ima rasuto mnoštvo komada cigle, nalazi se od prilike 800 *m* jugoistočno od mjesta, o kome smo sad govorili, uz desnu obalu Vrbanje duž potoka Svinjare pri ušću mu u Vrbanju.

Dakle su i ovuda, niže Kotor-Varoša, stajale rimske zgrade. Sasma blizu, istočno od džamije u Šipragi ima uz lijevu obalu potoka Crkvenice, odnosno uz desnu obalu Vrbanje 14 starobosanskih nadgrobnika, od kojih dva imaju oblik sarkofaga, dok su ostali samo ploče različite debljine. Ti su nadgrobnici načinjeni od vapnenaste sedre, što je onuda ima množina, te mi je udarilo u oči, da od onog jednog sarkofaga ima samo polovica njegove prijašnje podobe, te izgleda, kao da su ga nedavno prerezali. Kad sam o tome raspitivao, rekoše mi, da žitelji onoga kraja, i to kako muhamedanci, tako i hrišćani, onaj kamen rune, pa onda prah s vodom pomiješan ljudma i životinjama u svakoj bolesti daju da piju kao lijek.

Taj običaj, da kamenje, koje nar d smatra svetim, ili mu udara u oči, rune, pa kao lijek upotrebljuju, rasprostranjen je kako po Bosni, tako i po Hercegovini.

Tako je u Čerinu u Brotnjem polju kotara mostarskog u Hercegovini pri izvoru vrela Čerina od pradavnih vremena stajao rimski temelj s lavjim nogama od mekog vapnenca, koji je, prije nego što od njega načiniše posudu za svetu vodu i u crkvu ga odnesoše, u žena hercegovačkih na daleko bio u velikoj cijeni. Jer od tog bi kamena nastrugale praška, koji su s vodom pile kao pouzdan čudotvoran lijek, kada bi materama nedostalo mlijeka. Kad od tog kamena načiniše posudu za svetu vodu, onda su po općoj želji naroda iverje od toga kamena za rečenu svrhu pohranili u župnom dvoru.[1])

Po Jukiću[2]) ima nadalje u Kakanju uz Bosnu u kotaru visočkom u Bosni na muhamedanskom groblju velik, na pola razbijen turski nišan, koji žene stružu, pa prašak s vodom piju, da dobiju više mlijeka.

Vid Vuletić-Vukasović[3]) priča takogjer o starobosanskom nadgrobniku, koji stoji 4 sata zapadno od Slatinske ćuprije na Rami, dakle svakako u bosanskom kotaru prozorskom, od koga ondašnji narod prašak upotrebljuje za lijek od različitih bolesti.

---

[1]) Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spljet, 1867., str. 87.

[2]) Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb, 1851., str. 38. Opaska.

[3]) Viestnik hrvatskog arheol. družtva. Zagreb, 1891., str. 56.

I Tomo Dragičević[1]) javlja za starobosanski, nadgrobniku slični sarkofag, na brdu Stonu kod Koraja u bosanskom kotaru bijeljinskom, a Jovan Čokić[2]) govori o sličnom sarkofagu u šumi Bitoraju, općini Mrežici u bosanskom kotaru fočanskom, da mu prašak na daleko raznose, te ga upotrebljuju kao lijek za ljude i živinu.

Najzad mi reče gosp. gragjevni savjetnik Balif, da je jedan od rimskih miljokaza u Petrovačkom polju u Bosni sasma ostrugan, jer mu okolni žitelji prašak upotrebljuju za lijek.

Na takav način upotrebljavanog kamenja biće još na mnogim mjestima u zemlji, pa nam ono najbolje svjedoči, kako mašta može da zavodi čovjeka.

Двије старине из бакреног доба и сјекира од мједи, нађене у Босни.

Приопћио др. **Ћиро Трухелка.**

Приопћујем два занимљива налаза из прехисторичког доба, што су нашему музеју у задње вријеме стигла. Једно је сјекира од бронца, нађена прошле јесени близу Сарајева, што ју је даровао музеју госп. савјетник и вл. повјереник др. Лотар витез Беркс, а друго је налаз из бакреног доба, нацак и длијето из тешањског котара, које је даровао тамошњи велепосједник Фехимбег Смаилбеговић.

Ова два задња комада бијаху: нацак са двије унакрст постављене оштрице, од које је једна окрхана, и длијето. Као сви бакрени предмети ковани су, а не љевени, а особито нацак израђен је и изглађен великом помњом.

Оба та комада предочују наше слике, а ево им још и мјере:

Нацак (*слика 1.*):

Дуљина нацаку, како је окрхан јест 20·7 *цм*, а док је био читав, била му је око 26 *цм*, ширина на оштрици 5·4 *цм*, на сриједи 5·5 *цм*, а дебљина на сриједи 3 *цм*.

Тежина 1320 *гр*.

Длијето (*слика 2.*):

Дуљина 18 *цм*, ширина оштрице 5·0 *цм*, дебљина на врху 1·7 × 2·7 *цм*.

Тежина 800 *гр*.

---

[1]) Viestnik hrvatskog arheol. družtva. Zagreb, 1888., str. 51.
[2]) Ibid: 1888., str. 73.

Оба су комада занимљиви останци из такозваног бакреног доба,[1]) кому је знаност одредила у низу културног развитка мјесто тик за неолитичком а пред бронцаном добом, а штета је, што се ни у том случају, као у већине осталих нахођаја из тог доба није могло установити за стално мјесто и прилике како су нађени. Нама се ваља задовољити чињеницом, да су нађени лане у тешанском котару, када се градила цеста из Добоја у Бањулуку.

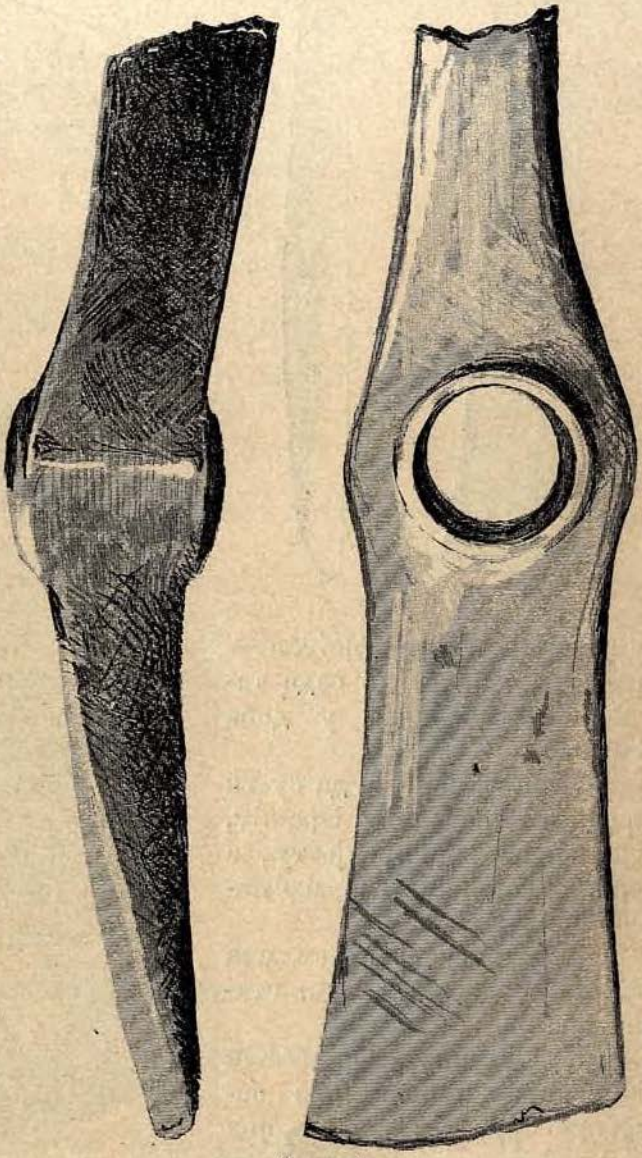

Слика 1.

Ово није досада једини те руке налаз у Босни. У Орашју код Толисе нађено је више таких предмета, од којих је 5 комада дошло у загребачки музеј.

Ту је један млат или сјекира посве слична нашему нађаку, дуга 15½ *цм*, и четири длијета дуга 11·5, 15 и 16 *цм*.

Ш. Љубић пријепћио их је у свом попису аркеол. одјељења нар. музеја у Загребу, те су му се поткрале двије погрјешке: једна је, што вели, да су ти предмети од мједи а не од бакра, друга, што наводи, да су заједно са других 10 предмета, који су од бронца, нађени у могили. Колико су год досада нађени бакрени предмети испитани, а Пулски и Мух учинили су то врло помно, до сада није

[1]) Испореди: Franz v. Pulszky: Die Kupferzeit in Ungarn. Budapest, 1884. Dr. M. Much: Die Kupferzeit in Europa. Wien, 1886.

ни један познат, који би се нашао у громили (или могили), то јест у гробници, већ су сви случајно нађени. Већ нам то не да право вјеровати, да је баш тих пет комада уз 10 ком. из доба бронца нађено у громили. У осталом наводи се међу тим пред-

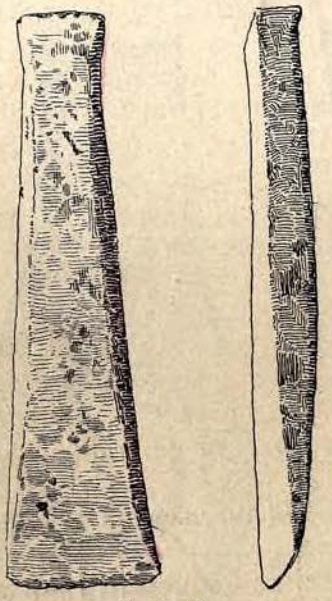

Слика 2.

метима још и једна фибула — предмет, који се до сада такођер није нашао у доба бакрено.

Сва је прилика, да су ти предмети нађени у Орашју, али не на једном мјесту, а оних 5 бакрених свакако нијесу из громиле.

И у сусједним земљама нашло се доста сличних старина.

У „Старинару“ приопћен је недавно цијели низ бакрених предмета, од којих нам ваља споменути 10 комада наџака, нађених на разним мјестима Србије, код Јелашнице, Рипња и Бора и три длијета, нађена на ушћу Колубара.

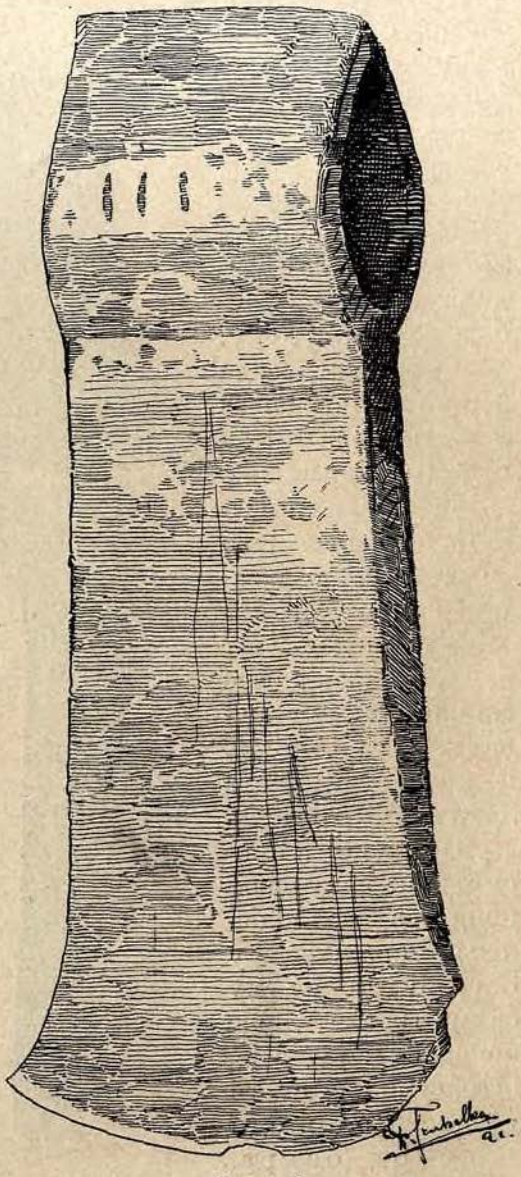

Слика 3.

Један од споменутих наџака приопћен је и у слици, те је посве сличан нашему и скоро исто толик.[1])

[1]) Испореди: „Старинар“. VII., стр. 65. и д. чланак Валтровића: Бакрене и бронцане старине из Србије, и приложене слике на табли VI., сл. 2, 3. и 4.

Врло често налазе се сличне старине у Хрватској а у новије доба нађено их је код Граховишта, Ритинске, Пристанка и др., док су из Далмације познати из Спице (Ластве), Будве и Мућа.

Сва та налазишта, а и наша босанска, тек означују јужне огранке културе, којој је било средиште Угарска. —

Други налаз, споменута сјекира од бронца, обретен је тик Сарајева на Дебелом брду, гдје се налази градски каменолом, а нађоше га радници ломећи пут за плâз.

Госп. савјетник витез Беркс, имао је доброту одмах ми споменути о томе налазу, те сам са надмјерником г. Сокалом изашао на налазиште. Но ту нигдје не бијаше ни трага старом гробишту или другој остави, те нам је ваљало закључити, да је тај предмет ондје изгубљен остао на стијени, па га временом земља засула.

Врло је занимљиво том згодом примијетити, да се Дебело брдо налази тик до познате прехисторичке насеобине на Златишту више Со-бунара, па да се на њему налазе останци прехисторичке насеобине. Нема дакле сумње, да је тај налаз у савезу с том насеобином.

Сама сјекира (*слика 3.*) је велика, лијепо љевена и слична је нашим модерним.

Дуљина јој је 20·7 *цм*, ширина на понешто окрханој оштрици 9·5, односно 10 *цм*, на сапу 5·5 *цм*. Сап је овалио пробушен, а на врху се свршава бридом. Тежина 1200 *гр*.

Тај облик (сравни слику) приказује нам по Осборну[1]) типичну врсту сјекире, која се до сада налазила понајвише у италским налазиштима из млађег доба бронца, у Сицилији, Напуљу, Пијемонту, Генови и у Грчкој, а он је тај облик с тог разлога прозвао и италским типом.

Комад из Генове, што га је у свом дјелу као карактеристичан примјерак у слици приопћио, посве је једнак нашему.

Dr. Julije Makanec

i

Ljudevit Pogatschnig.

Neumitna smrt otrgla je iz kruga suradnikâ bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja ova dva neumorna i vjerna poslenika na polju muzejskog istraživanja.

---

[1]) W. Osborne. Das Beil, стр. 59. и табла XVIII., сл. 2.

U dru Juliju Makancu izgubismo jednog od najvjernijih prijatelja muzeja. Ustanovljenje muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu u 1885. g., kojemu bješe zadatak, da pripravlja gradivo za kasnije oživotvorenje zemaljskog muzeja, spada u glavne zasluge dra Makanca. Kano potpredsjednik ovog društva, pokojnik je ulagao svoje opširno znanje, svoju poznatu energiju i mnoga lična poznanstva u zemlji, da privede društvu novih članova i da pribavi muzejskim zbirkama one arheološke objekte, koji se već u zemlji nalažahu.

Njegovom neumornom nastojanju valja dakle poglavito zahvaliti, što je muzejsko društvo u 1888. godini moglo predati tada osnovanom zemaljskom muzeju obilnu zbirku starina iz predistorijskog, rimskog i srednjovjekovnog doba.

No dr. Makanec je i dalje potpomagao djelovanje muzeja; o svom trošku učestvovao je pri iskopavanjima u Sretešu i Čatićima, razgledao je ponovno radove na predistorijskom groblju na Glasincu i poduzimao razne ekskurzije zarad ispitivanja arheoloških nalazišta.

Ovoga čovjeka, od čije osvjedočene snage mogaše muzej s pravom da se još mnogom nada, snašla je u julu 1891. iznenadna smrt daleko od domovine i porodice svoje, pošto je, — istom 36 godina star — pošao na daleki put u Džiddu na Crvenom moru, da kao liječnik prati hadžije iz Bosne i Hercegovine na povratku njihovu iz Meke. Ondje u Džiddi pokosila ga je tifozna groznica poslije kratkog bolovanja. U analima našeg zemaljskog muzeja vazda će se s poštovanjem spominjati ime dra Julija Makanca. Slava mu!

Ljudevit Pogatschnig, rudarski meštar društva „Bosnia“ u Srebrenici otet je isto tako iznenadno 14. februara o. g. iz naše sredine.

Prava sreća bješe, da je Pogatschnig 1881. godine pri otkopavanju starog srebrenog majdana na Kvarcu bio pozvan u Srebrenicu, da otvori ovaj starodrevni majdan, kojim je — sa kratkim prekidanjem u proljeću 1883. — do svoje smrti svojim savršenim stručnim znanjem upravljao. Godine 1883. našao je Pogatschnig prigodom premjeravanja u Gradini dva, a god. 1884. opet dva važna kamena s rimskim natpisima. Ušljed njegovog dotičnog izvještaja povjerila je „Bosnia“ u proljeću 1885. pokojniku neka prekopava ondje, te su tada otkrivene zidine kurije i osim manjih nalazaka dobivena su još dva rimska kamena s natpisima.

Kad je za tijem god. 1890. i 1891. naredila zemaljska vlada dalje kopanje u Gradini, opet bješe uprava tijem poslom Pogatschnigu povjerena. On je oko ove povjerene mu zadaće nastojavao neumornim trudom i velikom brigom, pa je u tome potpuno otkrio kuriju grada s uzgrednim zgradama kao i javna kupališta, pri čemu su opet dobiveni veoma zanimljivi nalasci i izvan svake sumnje utvrgjeno dojako sasvim nepoznato ime rimskog grada Domavije. Tačnim snimanjem otkrivenih zgrada i nagjenih razvalina dokazao je ujedno i znameniti prostor Domavije.

Pri svemu tome, što naš prijatelj nije bio srećan, da dovrši otpočeto djelo, ipak će ime Pogatschnigovo sa daljim otkrivenjem Domavije isto tako biti skopčano, kao što je u otkrivenju starog majdana na Kvarcu za vazda osigurao sebi časnu uspomenu.

Књижевност. — Književnost.

„Кукци средње Европе“

обрадио **Људевит Ганглбауер,** пристав ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу.

Ту скоро изашла је у наклади К. Геролда сина у Бечу (1892.) дјело, „Die Käfer von Mitteleuropa“, што га је обрадио Људевит Ганглбауер, пристав ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу. I. свезак: род Caraboidea.

Писац тога у ентомолошкој литератури јединог дјела своје руке, описује ту строго знанственим, суставним начином, додајући дихотомичке табеле за одређивање фамилија, трибуса, врста и одлика, све у аустро-угарској монархији заједно с Босном и Херцеговином, у Њемачкој, Швицарској, као и у француском и талијанском алпинском подручју познате кукце. То ће дјело имати 6 свезака, сваки по 30—40 табака.

Први свезак обрађује род Caraboidea (адефага у ширем смислу), у другом ће бити говор о роду Staphylinoidea (некрофага у ширем смислу), у трећем о роду Clavicornia и Lamellicornia, у четвртом Serricornia (у смислу Леконта и Хорна) и Heteromera, у петом Rhynchophora, у шестом Phytophaga (у смислу Леконта и Хорна). При крају шестог свеска придаће писац испоредну морфологију колеоптера.

То нам дјело долази баш у добри час, пошто је одлично за своје вријеме дјело покојног директора ц. кр. зоолошког дворског кабинета, ц. кр. владиног савјетника Људевита Ретенбахера, „Fauna austriaca“ у трећем издању већ распачано, и јер је литература о кукцима средње Европе расијана по небројеним ентомолошким стручним списима и монографијама домаћим и страним, које су такођер већ распачане и којих приватни изучавалац већином не може ни да намакне, а уз то нарочито и полиглотно обрађивање предмета стручном ентомологу велике тешкоће чини.

Босанско-херцеговачки музеј у Сарајеву, коме је једним од главних задатака и интензивно изучавање босанско-херцеговачке фауне као и оне осталих земаља на балканском полуострву, послужио је писцу, те је у своје дјело могао узети и фауну Босне и Херцеговине, и тако је, потегавши у своју радњу и то, нада све знаменито и веома занимљиво подручје, које чини прелаз к јужно-европској и балканској фауни, могао прегледати већи круг облика, пак своме дјелу дати тим већи опсег и вриједност.

Откако је отпочето то дјело, т. ј. од године 1889., босанско-херцеговачки је материјал колеоптера у земаљском музеју сарајевском списателју био непресушиво врело најзнаменитијих опажања, података и утврда за распрострањивање појединих врста, њихове способности за варијације и за шпецифично им раздвајање или стапање.

Знаменитост и обилатост подручја босанско-херцеговачке фауне види се већ отуда, што се у I. свеску тога дјела, који обухвата само род Caraboidea, т. ј. око $^1/_7$ укупне фауне, већ наводи 20 нових врста и 6 нових одлика, послије 3-годишње тек праксе земаљског музеја, које припадају једино окупираном подручју, и то:

страна 46—47.	*Megodontus sarajevoensis* Apfelb. .	nov.	var.
„ 47.	„ *bosnicus* Apfelb. . .	„	„
„ 47.	„ *Schmidti* Apfelb. . .	„	„
„ 68.	*Carabus Ganglbaueri* Apfelb. . .	„	„
„ 106.	*Nebria Apfelbecki* Ganglb. . . .	nov.	spec.
„ 107.	„ *bosnica* Ganglb.	„	„
„ 198.	*Trechus bosnicus* Ganglb. . . .	„	„
„ 201.	„ *obtusiusculus* Ganglb. . .	„	„
„ 210.	*Anophthalmus pilifer* Ganglb. . .	„	„
„ 210.	„ *treskavicensis* Ganglb.	„	„
„ 212.	„ *Reiseri* Ganglb. . .	„	„
„ 219.	*Aphaenops Apfelbecki* Ganglb. . .	„	„
„ 230.	*Omphreus Beckianus* Ganglb. . .	„	„
„ 238.	*Antisphodrus bosnicus* Reitt. . . .	„	„
„ 239.	*Calathus bosnicus* Ganglb. . . .	„	„
„ 289.	*Pterostichus Meisteri* Reitt. . . .	nov.	var.
„ 290.	„ *Reiseri* Ganglb. . .	nov.	spec.
„ 303.	*Molops bosnicus* Ganglb.	„	„
„ 304.	„ *vlasuljensis* Ganglb. . . .	„	„
„ 304.	„ *obtusangulus* Ganglb. . .	„	„
„ 304.	„ *curtulus* Ganglb.	„	„
„ 305.	„ *Apfelbecki* Ganglb. . . .	„	„
„ 307.	*Stenochoromus nivalis* Apfelb. . .	nov.	var.
„ 307.	„ *Ganglbaueri* Apfelb.	nov.	spec.
„ 475.	*Hydroporus Apfelbecki* Kuw. . .	„	„
„ 539.	*Leïstus Apfelbecki* Ganglb. . . .	„	„

Знаменовање и практична вриједност земаљског музеја сарајевског, као завода, који је науци од пријеке потребе, баш при овоме заиста величајноме дјелу своје руке излази на видјело, те ће земаљски музеј при томе за десет година имати посла.

Ми не можемо, а да то велико дјело господина пристава Ганглбауера најрадосније не поздравимо, те га најтоплије препоручујемо свим пријатељима ентомологије у Босни и Херцеговини.

Nekoliko riječi na kritiku

dra Hoernesa o knjizi „Prehistorička nalazišta“.[1])

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Gospodin dr. M. Hoernes bio je tako prijazan, te je o mojoj knjizi „Prehistorička nalazišta“ napisao veoma povoljnu i za me laskavu kritiku, pa kao što sam tome opće uvaženom stručnjaku blagodaran za mnoge savjete, koje mi je s velikom pripravnošću davao pri sastavljanju te knjige, naročito u pogledu ilustracija, isto me je tako zadužio priznanjem, koje njegov sud izriče o mojoj radnji.

Pri kraju njegove ocjene ima megjutim mali prigovor, pa makar da mi, kao prostome amateru, ni na kraj pameti nije, da odbijem pouku priznata stručnjaka, to opet moram priznati, da me je naročiti sadržaj toga prigovora u jednu ruku iznenadio, a da u drugu ruku nije rasklimao mojih prijašnjih nazora.

Ali pošto sam potpuno uvjeren, da su dra Hoernesa pri pisanju njegove kritike vodili najprijazniji osjećaji spram mene, to u tome i obvezu nalazim, da ona mjesta u mojoj knjizi, kojih se tiču prigovori, razjasnim, odnosno opravdam.

Dr. Hoernes naročito mi ne odobrava, što sam nekoje bronce, kao n. pr. one od Krehinog Graca u Hercegovini, onda one od Sreteša i Čatića u Bosni, uvrstio u nalaze iz broncanog doba, pošto je u glasinačkoj nekropoli nagjeno sličnih broncanih rukotvorina.

Potonja je tvrdnja doduše posve istinita, ali samo ne smijemo zaboraviti, da smo na Glasincu megju mnoštvom broncanih predmeta, koji svakojako idu u red halštatske kulture, i megju mnoštvom željeznih rukotvorina, naročito oružja, ipak našli samo relativno malen broj tipa iz broncanog doba, koji su se u ovim zabitnim i od mora udaljenim gorskim krajevima za cijelo dulje upotrebljavali, nego u predjelima, koji su bliži moru, te po tome i svjetskom prometu, kao n. pr. Krehin Gradač, gdje su se sve novotarije bez sumnje brže primale i širile.

U ostalom prostrano zemljište glasinačko još ni iz daleka nije tako potpuno pretraženo, da nam svaki dan ne bi mogao iznijeti bilo ravnih grobova, bilo gromila, koje pripadaju čistoj broncanoj periodi, čim bi se to, što se onuda nalaze oblici, koji pripadaju broncanoj periodi megju halštatskim tipima, najjednostavnije i posve naravski razjasnilo.

Izmegju sva 33 broncana predmeta, nagjena u pećini kod Krehinog Graca, nema nadalje nikako željeza, a isto tako ni u Sretešu kao ni u Čatiću, koja sam ja oba mjesta lično pretražio, nema ni traga željeznim rukotvorinama. Isto se tako ni na jednom od rečenih mjesta nije saznalo za bronc, koji bi se sasma pouzdano mogao pribrojiti halštatskoj periodi. Nasuprot imamo iz Krehinog Graca broncanih keltova (*slika 56.*) tako zvanog ugarskog tipa i iz Sreteš-Čatića spiralnih naušnica (*slika 66.*), kojih oblika na Glasincu

[1]) Glasnik zemaljskog muzeja 1891., strana 449. i d.

nikako nema. Pešijerska fibula iz Sreteša (*slika 65.*) nalazi se nadalje i u švicarskim sojenicama iz broncanog doba. Broncana fibula iz Čatića (*slika 70.*) slična je doduše po obliku glasinačkim oblučastim fibulama (*slike 183.—187.*), ali je, kako rečene slike pokazuju, puno prostije ragjena. Pa i ako taj pošljednji oblik fibule iz broncane perijode dosad nije bio poznat, to je ona eto nagjena u zemlji još slabo pretraženoj, te imamo i sa Glasinca različitih predmeta, kakih se dojako nije vidjelo u inventaru halštatskih nekropola naših istočnih Alpi.

Napokon je velika razlika u tome, što glasinački predmeti potječu iz gromila, nasuprot pak nalazi iz Sreteša i Čatića iz ravnih grobova, i što se sreteške rbine ilovastih posuda, od kojih sam poviše prikupio, od onih iz glasinačkih grobova bitno razlikuju kako oblikom, tako i ornamentacijom.

Ja po tome mislim, da bi barem prerano bilo, da sam nalaze iz Krehinog Graca, Sreteša i Čatića, o kojima sam još morao raspravljati, pribrojio halštatskoj umjesto broncanoj periodi.

Dalji nazor dra Hoernesa, da obje broncane otke iz Dornbirna i Dürenberga (*slike 37.* i *38.*) prije pripadaju halštatskoj nego broncanoj periodi, može biti da je istinit, pošto se tome ne protivi ni njihov oblik ni ornamentika. Ali pošto dr. Much[1]) oba predmeta navodi megju nalazima iz broncanog doba, i pošto mi ih je dr. Hoernes u svoje vrijeme bez ikakve primjedbe iz toga atlasa izabrao da ih upotrijebim za svoju knjigu, i pošto se napokon doba pojedinih prehističkih predmeta bez pobližeg poznavanja ukupnog inventara i svih prilika, u kojima su nagjeni, pri obilju prelaznih doba, često ne mogu pouzdano odrediti, to ja nijesam imao povoda, da ovim dvama predmetima odredim drugo mjesto, nego što je to učinio poznati prehističar dr. Much.

Za broncani mač iz Drine kod Zvornika (*slika 83.*), koji dr. Hoernes hoće da uputi u halštatsko doba, nijesam ja ni tvrdio, da pripada broncanom doba, nego sam samo rekao, da bi mogao pripadati broncanom vremenu, jer u onom kraju ima i drugih predmeta, za koje nema sumnje, da su iz broncanog doba. To je tek oblik, koga ima i u jednoj i u drugoj prehističkoj periodi; nego je svakako naš zvornički mač puno sličniji antenskom maču broncanog doba iz Bludenca (*slika 25.*), nego antenskom maču iz Halštata (*slika 86.*).

Ako je broncana fibula (*slika 106.*) u istinu rimska, o čemu ja po izričnoj tvrdnji kritičarevoj ni malo ne sumnjam, to je ona u društvo halštatskih fibula došla tek samo posredovanjem samog dra Hoernesa, koji ju je sa tablice LXV. atlasa od dra Mucha izmegju ostalih halštatskih nalaza glavom izabrao i meni za publikovanje preporučio.

Stremenka i nožica rečene fibule nemaju ništa karakterističnо, a sastav jezička sa stremenkom tako je nejasno naslikan, da se ne može pravo razabrati, da li je tu špirala ili šarnir, te se samo sobom razumije, da u potonjem slučaju toj fibuli ne bi bilo mjesta u mojoj knjizi.

Valjda je dr. Hoernes istom kasnije vidio ili original ili bolju sliku od njega, pa je onda svoj prijašnji nazor o toj fibuli promijenio.

---

[1]) Kunsthistorischer Atlas. Od dra M. Mucha. Beč 1889., I. dio, strana 62.

Nadalje dr. Hoernes izriče mnijenje, da zemunice (strana 81. i d.), ne idu u prehistoričke objekte.

To je stvar, o kojoj je dopušteno različito mnijenje. Jer najnovija tvrdnja oca Lamberta, najboljeg poznavaoca tih zemunica, da je u njima našao neolitičkih stvari od kremena, čini se i meni, da dosad nije dovoljno zasvjedočena, pa za to je u mojoj knjizi nijesam ni spomenuo. Ali pošto se zemunice često nalaze blizu velikih gromila i žrtvišta, to će biti, da su ipak u nekakvoj svezi s ovim prehistoričkim gragjevinama, pa ja mislim, da bi mi koji drugi ocjenitelj s većim pravom mogao prigovoriti, da te zemunice nijesam barem ukratko spomenuo. Za me, kao praktičara, odlučilo je megjutim to, što sam doznao, da u okolici Zemuna, dakle u Posavlju, ima sličnih, djelomice danas još nastanjenih podzemnih stanova, koji se baš ondje zovu zemunice, te kojih bi po tome moglo biti i u Posavini i svakako bi zavrijedile veću pažnju.

Ja zemunskih zemunica za to nijesam spomenuo u mojoj knjizi, jer o njihovim oblicima ništa pobliže ne mogoh da saznam.

Konačno nijesam tvrdio, da je naseobina na Sobunaru (strana 95.) iz neolitičkog doba trajala samo do broncane periode, nego sam rekao, da je valjda postala u neolitičkoj periodi, te se održala barem do u vrijeme čiste broncane kulture, a to je ipak velika razlika. Sada posve dobro znam, da je na Sobunaru oficijal gosp. Fiala našao predmeta iz halštatske periode, ali je šesti arak moje knjige već bio doštampan, kad mi je rečeni gospodin pokazao prvu ondje nagjenu stvar, te po tome nijesam više mogao da mijenjam dotično mjesto u mojoj knjizi.

Различито. — Različito.

Рабош у околици чајничкој.

Приопћио **Стеван Р. Делић.**

Наш сељак не познаје бројки, нити умије водити писмена рачуна. Он умије да памти, а да га не би памћење изневјерило, он је себи створио и измислио „рабош.“

Рабош је многоме познат, а то они зарези и црте по комаду дрвета или зиду, којих има више врста. Најобичнији је на љесковом или јасеновом пруту (штапу). Прут се расцијепи по средини и гони до близу дна, гдје се косо ножем засијече, да остане при једној поли (главном дијелу) облац — ручица. Главни дио остане код газде, а краћи узме дужник. — Сад, кад се хоће што да забиљежи, припоје се те двије поле добро једна уз другу, те се на једној страни споја зарезива, а кад је овај пун, онда на другом. Ово се ради због тачности и пријеваре, те на овај начин узима турски аскер таин (хљеб), т. ј. колико је засјека (I), онолико је комада; а

колико је исјека (**V**), онолико чивта (пâри). Слично овоме имају и наше сељакиње, које сукно или прељу масте (боје). Онај главни дио привеже се за сукно и зове се — „кокош“ и — „квочка“, а онај мањи остане код власника и зову га — „пиле“. Кад се „пиле“ с „квочком“ подудара у свему (и у зарезима), онда власник добије омашћено сукно — по томе се познаје.

Но сељацима за њихове домаће потребе не треба два дијела; њима је доста један, па по њему зарезују и воде рачуне у длаку.

То би био рабош прве врсте, или прости рабош. Но ја сам један рабош прибиљежио овдје у Чајничу од једног сељака кириџије, што је на коњима гонио черпич. Његов рабош бијаше комад глатка дрвета — од штапића — у дуљину 2 *дм*, ширину 11 *мм*, а дебљину 6 *мм*, те га носаше за пàсом. Изгледао је овако баш:

XXXXXXXXXXXXXXXXIIIIIII¹...

Кад сам га запитао: Знаш ли колико си дотјерао черпича? Он потегне горњи рабош и стаде бројити, те ми рече: „1678 комада“ да је дотјерао. Упитам га: а како то знаш, и шта су ти ови зарези? Он одговори: „Ево ови крстићи; то су ми „стотине“. Има их 16, а то је $16 \times 100 = 1600$! Ови зарези, ово је свако по „десет“. Има их 7 читавих, а то је $7 \times 10 = 70$. То би с првијем било 1670! Ево овај зарез до пола (није читавом ширином дрвета), то је половина од оног дугог, што је десет, а то је „пет“. Ове три убодотине врхом од ножа, то је свако по „један“. Има их 3; а и она половина зареза, што је 5, то је са ова три свега 8, те би у свему било 1678!“ . . . .

Тако ми кириџија разложи свој рабош, што се у длаку слагаше с рачуном газдинијем. По томе би овај рабош био сличан римским бројевима; јер рим. десет (**X**), то је у сељака 100; рим. један (**I**), то је 10; половица зареза, то је пет, што опет неки цијелу црту засијеку само, а не изрезују (**I**); убодотине, врхом од ножа, то су јединице!

Ово би био рабош друге врсте, што их познајем и овдје биљежим; а колико их је још у народу за које не знам!

Odakle je postalo ime „Vitina“.[1])

Priopćio **Ivan Zovko.**

Prekrasno i pitomo mjesto, starodrevna Vitina, koju ljubakaju veseli vali dražesne Vrioštice, niže se uz drum, koji vodi iz Ljubuškog put stare i nekad slavne Imote a današnjeg Imotskog. Visoki i tanani kavadžici (jablani) i zelenotamne masline, još više uljepšavaju ovo neznatno mjestance. Osobito se čovjeku strancu lakome oči, kad gleda sa vrioštičke ćuprije, te mu se upravo i srce mami

---

[1]) Ovom prilikom zahvaljujem u članku već navedenom gospodinu pripovjedaču i na ostalom njegovom lijepom i zanimljivom pripovijedanju, koje sam pribilježio. Pisac.

onim divotnim pogledom na prekrasno imanje tamošnjih begova. I nehotice čovjek pomišlja, è je ovo Eden — pravi zemaljski raj.

Žitelji su većim dijelom muhamedovci i katolici, uz to ima jedna ili najviše dvije kuće hrišćanske. Pa kako je ovo mjestance dobilo svoje ubavo ime „Vitina“?

O tome najbolje mi je kazao ondašnji čestiti i vrijedni trgovac i posjednik Anto Babić, kako i što narod u tom pogledu misli.

Po tome mišljenju, za vremena hercegovih ovo je bilo vrlo znamenito mjesto. Šta se je god zamašnije dogagjalo u hercegovoj zemlji, to se je ovdje pretresalo i o tome se ovdje raspravljalo i vijećalo. Ovdje je bio zbor i sastanak prvijeh vijećnika hercega Stjepana, kao i njihova stalna rezidencija. Pa pošto se je ovdje vijećalo o svemu i svačemu, o dobrom ili zlom udesu hercegove zemlje, i pošto su ovdje stalno stanovali njegovi vijećnici, to je dobilo od toga „vijeće, vijećnici“ ili kako sam narod kaže: „vitnici“ — i ovo pitomo mjesto svoje ime „Vitina“.

„Кози-град“, „Звони-град“ и „Градина“ у котару фојничком.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

„Кози-град“ знаменита је градина по народном причању, те се находи на једној главици истога имена, два сахата југо-западно од вароши Фојнице. Кренеш ли из Фојнице западно уз брдо, звано „криж“, доћи ћеш, пењући се мучном стазом за један сахат уз то брдо, на врело, које се зове „Веселица“. Отален идући један километар пута старом калдрмом, која води на планину Зец, наићи ћеш на једну малу стазицу с лијеве стране пута. Идући том мучном стазом за један сахат прије̇ко к југу, доћи ћеш на главицу „Козо“, на којој се је некада град ширио, а сада се виде само развалине.

С југо-западне стране управ под градом находи се једна провалија, коју народ назива тавницом. Када човјек добро размотри, прије би рекао, да је ово била чатрња, у коју је вода за град довођена. Ово би још и то доказивало, што се и сада изнад града находи „јажва“, кудијен је вода у град довођена.

С источне стране спрам села Бистрице очувало се још до данас нешто зида. Зид је на томе мјесту веома дебео и очуван у висину до једно два метра. Кроза зид се виде рупе у једном правцу и једнаком размаку једна од друге. Ове су рупе доста малене: једва да би се дјетиња рука могла увући. Народ ове рупе зове „пушкарицама“, бива куд се пуцало на непријатеље; но ја бих рекао, да су у овијем рупама биле гвоздене греде, које су зидове града везале, и то тим прије, што су све рупе у једном правцу по зиду, а кроза зид су истосмјерне. Зид је зидан кречом и ситнијем финијем шљеском.

Сјеверо-источно од града спушта се низ једну литицу бедем, донеклен зидан кречом, а даље сухозидом. На наставку сухозида находи се један заподак. На овоме запотку имаде један мали простор обзидан и шчемерен.

Простор је до два метра дугачак, мање од метра широк и сада до један метар дубок. Народ приповиједа, да су овдје била тајна врата од града.

Југо-западно, гдје су од прилике врата била, имаде на једној литици натпис босанчицом. Натпис је врло кратак и почиње са: „Се писа“ а остало је нечитљиво. Из натписа се може видјети, да није вјештом руком писан. По свој ће прилици бити из познијег времена него град сам. Изнад града на једно сто корака имаде једна њиветина, на којој би се могло од прилике усијати до 300 ока бијелога жита. Крајем ове њиве има прокоп. Народ прича, да је овијем прокопом вода у град довођена.

Приповиједа се, да су Турци овај град најпослије освојили и да је испред њих потоња босанска краљица побјегла отален. Турци опколе град, али му ради тврђе не могну за дуго времена ништа учинити. Пошто су се на све начине узалуд мучили, рећи ће им једна баба: „Затворите коња пастуха, па му не дајте за три дана воде, а онда га пуштајте и добро гледајте, гдје ће закопати ногом! Ондје копајте, па ћете наћи воду што иде у град, па им је пресијеците! Кад воду пресијечете, град ће се предати“. Тако они и ураде. Када у граду нестане воде, нареди краљица, те коње поткују наопако, натовари благо и ноћью побјегне. Приповиједају, да је при тој прилици убила краљица са „Кози-града“ из топа турскога заповједника спрам себе у Острожници, 4 сата далеко. Када заповједника свукоше, да га окупају, видјеше, да је женско. (Види чланак у „Гласнику“ од 1890. год. „Гроб гази-дјевојке!“)

Спуштајући се од „Кози-града“ за једно по сахата источно кроз једну тврду лит, дође се на једну главицу, која је као и она од „Кози-града“ и остале главице свуда до под град шумом обрасла. По овој се главици налази преко хиљаду омеђина разне величине. Ваљда је ту била варош. Као чудо удара ти у око оволики скуп омеђина на једном мјесту и да су све сухозидом зидане. Народ приповиједа, да су све преко једне зиме начињене, кад је био око града некакав збјег од непријатеља.

Спрам „Кози-града“ у даљини од 3 сахата пута находи се у гвожђанском џемату више села Божића једна велика главица, коју народ зове „Звони-град“. „Звони-град“ се је одржао само у причи, јер на самој главици нема никаквијех развалина, нити их је — како ми се чини — када било.[1])

О „Звони-граду“ приповиједа народ ово. На „Звони-граду“ живио је некакав ваљан тежак Божо, по коме се село назвало Божићи. Испод „Звони-града“ има веома плодна земља, те је њу тај Божо обрађивао и тако грађанима „Кози-града“ храну прибављао. На „Звони-граду“ био је начињен звоник и на њему велико звоно. За то је звоно била свезана жица, која је водила на „Кози-град“. Кад би у „Кози-граду“ нестало хране, потегнули би само за ону жицу, а тежак Божо, чим би чуо звоно, одмах би храну носио. Једне године не уроди љетина овоме тежаку, те се он упути краљу на „Кози-град“ да му зајми новаца, да набави хране. Краљ му одби молбу, али он замоли и по други и трећи пут, но сваки пут

---

[1]) То се не може тврдити, док се онуда не би стало прекопавати. Народна традиција у таким приликама једва да ће икада бити без основа. Ур.

прође као и први пут. Тежак уздахну, па ће рећи краљу: „Доћи ће вријеме, кад ћеш давати за товар мога клâка[1]) товар пара, а ни онда ти дати не ћу“; те се ко јадан ко жалостан врати својој кући, обори звоник, пресијече жицу и сваку свезу са „Кози-градом“. Тај тежак остане некако жив до љета, док му приспије љетина. За кратко вријеме иза тога опколи некакав непријатељ град, те у њему нестане хране. Сад се краљ сјети тежака и његове пријетње, па натовари товар блага и посла му га, да му пошаље товар жита, али тежак не хтједе на то ни погледати.

Краљ је имао у Прозору некаква побратима, који се бјеше тада намјерио у „Кози-граду“, те га замоли и посла тежаку, не би ли он куртарисао макар товар жита, да не умре од глади. Овај побратим оде тежаку, а овај не знајући, да ће жито на „Кози-град“ дадне му, те се тако они спасоше у граду.

Оволико о „Кози-граду“ и „Звони-граду“, што сам могао по народном причању докучити.

Додати ми је још, да се приповиједа, да је вода за град чак испод Црног Камена вођена. Господин рударски инжинијер Рихтер приповиједао ми је, да се уз сву Зец-планину и данас види правац, кудијен је вода вођена.

Градина. Сјеверно од Фојнице за једно 4 километра, а над фојничком котлином до 100 метара находе се развалине града, округла облика, који народ зове „Градина“. Град није био велик, — по прилици до 30 метара шупљине. Темељни су зидови прилично очувани, а зидани су кречом и ситним финим пијеском.

Одмах уз град спрам истока находи се једна громила од каквијех 50—60 корачаја дужине у облику елипсе. Громила као да није довршена. него само из окола основана и каменом са сјеверне, западне и јужне стране по два метра набацана. Према овоме судећи, могло би се рећи, да је служила као шанац за обрану града. Камење, што је у громилу ношено, вађено је из земље.

Од громиле југо-источно за једно 50 корачаја находи се једна каменица на подобу двију бешика, једна уз другу. У обје има вазда воде, и љети, кад је највећа суша. Ова каменица није вјештачки грађена него је по природи од више камена састављена, те изгледа — као што већ рекох — као двије бешике, међу којима се једна мала литица уздиже.

Испод града имаду три опкопа, један испод другога, који су по прилици до два метра широки били. На западну страну града, гдје су од прилике врата у град била, састају се сва три опкопа. Пошавши од запада према истоку удаљују се опкопи један од другога, те је према истоку удаљен први од другога за један километар пута, а трећи од другога за једно 20 метара.

Са свијем источно долази трећи опкоп до над једну косу, која се са свијем стрмо обара спрам Чемерничког потока.

---

[1]) Ваљда „класја“ (жита).

Крај другога опкопа досиже на истоку до једне њиве, која се зове „Шетало“. Ова је њива широка 5—6 метара и доста је равна. Идући њоме сјеверо-западу 500—600 корака, дође се опет у најдôњи опкоп, те идући њиме, дође се сасвим западно граду пред врата. Док би се овим најдоњим опкопом обишло око цијела града, требало би, умјерено идући, један сахат.

Пошавши сјеверно од града и пењући се уза шуму „Путьиковачу“ за један километар пута, дође се у једну долиницу, коју народ зове „Лађа“ или „Језерина“. Ова је долиница баровита, те је пуна воде, кад има и мало кише. Народ приповиједа, да је у ову „Лађу“ била доведена вода са „Језерâ“ и то са „Језерâ“ на „Влашку раван“; отален преко „Шћит-планине“ изнад „Старога Села“ на „Обојак“, а одавлен преко „Зеленика“ на ову „Лађу“. Веле, да има и данас туда пут, колико би могла кола проћи, који је у народу познат под именом „Јажва“ или „Стари пут“.

С дôње стране од ове „Лађе“ а управ спрам града може се и данас познати отвор, кудијен је вода у град доведена била.

Приповиједају, да се у овој „Лађи“ препирала руда, која је у овоме брду и брду Чемерници вађена. Говори се, да је вода с ове „Лађе“ вођена изнад Острожнице и Шћитова, гдје су такођер руде вађене и преппране. Изнад ова два ђемата познаје се и данас оширок зарастао јарак, који народ зове „јажва“ а у околици имаде много старих рудокопа. Још приповиједају, да је вода са косе на косу превођена преко олука, направљених од биволеће коже.

Стари пут води управо од рудокопа у Чемерници пред овај град.

По свему овоме могло би се рећи, да је овај град из средњег вијека, да су у њему рудари становали, који су около њега копали руде или барем заповједник њихов. Још ми је додати, да су се опкопи добро сачували: дубоки су негдје пô метра а негдје и читав; около су обрасли ситном шумом а по сриједи нема ни кукрице.

Ово се мјесто зове још и „Лагуми“. Причају, да су га непријатељи лагумом поткопали и уништили, те да је по томе добило име.

Kako je postalo ime „Tribižetu“.[1])

Priopćio **Ivan Zovko.**

Desna pritočica pećinaste i vrtložne Neretve, što protječe ubavim ljubuškim poljem, a saljeva se kod Gabele, koju hrvatski neprežaljeni romansijer i pjesnik pok. August Šenoa u jednoj svojoj velepojnoj pjesni ovjenča i proslavi — zove se „Tribižet“ ili kako mu neki i drugačije reknu „Trebižet“. Po pričanju du-

---

[1]) U samom članku naveo sam ime i prezime ćestitog pripovjedača, koji mi je kroz samu badnju veče i noć a pokraj onijeh divnijeh badnjaka, napričao preko stotine raznih pripovjedaka, što je mene ponukalo, da se i više puta s njime sastanem i družim, od koga sam do sada do dvjesta i sedamdeset priča zabilježio. S toga dakle neka mu je ovdje izrečena najveća hvala i poštovanje s moje strane! Pisac.

hovitog i osobitijem darom pamtenja i pripovijedanja nadarenog seljaka Mate Pehara iz Humca, pomenuta pritočica dobila je svoje ime od nasilne provale za vrijeme povodnja i kad bi se prokop provalio, što je u prijašnje vrijeme češće bivalo, te bi tako tom nepogodom sva žita, što bi se zavrnula ili u vršaju ili na guvnu, ili kako mu već bilo, postradala i potrijebljena vodom bila. Najskoli s ove elementarne nepogode stradala bi žita u Berišu, kao n. pr. kukuruz i sijerak. Pritočica dakle istrijebila bi i potrijebila tako žita i odnijela ih svojom bujicom i poplavom. I baš s toga, po tome svome bijesnom i navalnom napadaju iznebljušila (iznenadila) bi i uevijelila do zla boga radene i jadne obdjelavaoce polja, potrijebivši im sve gotovo, što bi se god tu zavrnulo od žita, zbog čega joj i nadjenuše ime „Tribižet“, jer trijebi i plavi žito, što je već bilo neprevarljivi nagovještač crne i gladne godine. Na moj dalji upit, kada i ko joj najprvi nadjenu tako ime, da li je i od kog čuo pripovijedati, ne znade mi čestiti naš Mate ni bijele ni crne o tome obijeliti ni opepeliti.

Село Зеленци и његове старине.

По предању приопћио **Петар С. Иванчевић.**

I.

На југо-западној страни од Бањелуке, а у даљини 4 добра пјешачка сахата има једно село — или боље рекавши сеоце, које се зове „Зеленци“. Оно је управо као у једној долини, а опкољено је мало не са свију страна високим бреговима и шумом.

Зеленци граниче: са источне стране селом „Кола“, са западне селом „Вилуси“, са сјеверне селом „Перван“, а са јужне стране селом „Шљивно“. Сва поменута села припадају котару и окружју бањалучком. Кроз село Зеленке тече рјечица истог имена, она извире и увире у селу Зеленцима. У Зеленцима има 12 српско-православнијех кућа, које су без разлике од дрвеног материјала начињене. Житељи су поменутог села јако сиромашни, јер им земљиште баш није Бог зна како плодно, али су иначе поштени и врло гостољубиви — као што су уопће сви Крајишници без разлике вјере.

На југо-западној страни од Зеленака — бива баш на крају — налази се једно брдо, које народ „градина“ зове, а и на генералној карти стоји „градина“, те је високо 674 *м.* Народ приповиједа, да је ту био град некаква краља Зеленка, па да је и поменуто село по том краљу своје данашње име „Зеленци“ добило; а једни опет веле, да је село „Зеленци“ добило име отуда, што у првашња времена — (особито док се није шума око тога села исјекла), никад није могла љетина честито сазрети, већ би је мраз убио, а сиромашни сељаци више су зелену љетину брали, него зрелу — помисливши: „Боље је ишта, него ништа“; или „Боље је и црн комад, него празна торба“, или како још једна пословица вели: „Кад је круха икаква, не бој се госта никаква“.

Сјеверно од градине пружило се поље, које је преко ¼ сахата дугачко, а исто толико и широко. Ово поље натапа рјечица „Зелена“, те тим

прилично плодно постаје. Источно налази се брдо „Кукрика“, које је од прилике високо 700 *м*, по том брду највише има кукрике, па се због тога и зове „Кукрика“, а југо-источно од градине јест врх, зван „Воденички-врх“; ово је једно од највећих брда, што је у близини села Зеленака, а припада худуту села Кола. Између поменутог брда и градине има пут, који води из села Зеленака на главну цесту, што из Бањелуке води у Јајце.

На градини нијесам могао разабрати, да ли се је што год од каквијех старинских ствари налазило, а сад је градина шумом обрасла, те мотрилац или испитивач не може ни по чем рећи, е је збиља ту кад-год што било; но по народном предању могуће је, да је нешто и било.

Сјеверно од градине у пољу има један камен, те изгледа баш као повелика бика, а народ глагоља, да је то и била бика једног човјека, па да га је отац уклео, па му се ту окаменила. Одмах у близини тог камена прије 10 година копао је житељ поменутог села, Миле Поповић, и рече ми, да је налазио: комада од машљина (трнокопа — Krampen), мотика, штокаквих халки и испреплетених синџира, али он вели, чим се је ког комада хватио, одмах се је од ђе у рукама распао.

Ма да сам се трудио, да добијем макар што год од поменутијех комада то ми ипак не пође за руком. Поповић ми вели: „Е ја, господине учитељу, нијесам знао, да то што вриједи, па сам одмах и ако се који комад и не би распао, бацио га, а право да ти кажем, господине, и плахо сам се био ражљутио, што не могох наћи пара, а има их — тако му његове грешне душе — ондје букадар, само не може инсан трефити на оно мјесто, гдје су управо закопане, или још имају на себи тилсум“.[1])

II.

Западно од Зеленака има један крст (нагробни камен). Тај крст налази се управо покрај пута, што води из села Зеленака у село Кола. Право се не зна, ко је ту закопан, а стари људи кажу, да је поменути крст ту већ од толико стотина година. Он је око 1·30 *м* висок, а 50 *дм* широк, од простог је камена, на њему нема баш никаква натписа. Приповиједају, да је један човјек у том крсту нашао силне новце, а предање вели: „Био је један сиромашак, и он ти под Богом јединим нигдје ништа није имао, осим једно дијете. Управо у очи свог крсног имена, св. Ђурђа, пође, да прода то једно дијете, па да прослави св. Ђурђа; у путу сједне и превари га сан, па заспа. У сну му се нешто јави и рекне му, да иде к поменутом крсту, па да ће наћи новаца. Сиромашак, како се пробуди, одмах оде, и збиља нађе и весело се врати кући славити своје крсно име св. Ђурђа“. И сад је поменути камен шупаљ, тако да би у ту шупљину двије људске шаке стати могле, а вођа ми рече, да су новци у тој шупљини нађени.

III.

Сјеверо-западно од села Зеленака, а у шуми званој „Стрмац“, има једно брдо, које је око 600 *м* високо; на том брду налази се једна разва-

---

[1]) Тилсум, арапска ријеч, значи тајна сила.

лина, и ту развалину народ зове „градина“; на генералној карти тражио сам то брдо под тим именом, али не могох наћи, а на карти надаље нијесам могао наћи ни знака од какве рушевине у поменутој шуми, а у истину има развалина.

С источне стране граничи градина долом — зван „Мухо-дô“, а добио је име отуда, што говеда чим се заобадају лете у тај дô; са западне стране „Златним-долôм“; са сјеверне њивом, која се „Варошиште“ зове, веле да је ту била варош, гдје је сад поменута њива, па се због тога̀ и зазвала „Варошиште“; а са јужне стране градина граничи путем, који иде из села Вилуса — па ако хоћеш бива чак и из Воведенског манастира Гомионице, па у село Кола, а отален побро си мој у шехер Бањулуку.

На поменутој градини, или боље рекавши развалини, дан-данас може се видјети с источне стране један комад зида, који је 75 *цм* висок, дебљина му је 50 *цм*. Осим тога виде се неколике јаме, које изгледају баш ко какве развалине, кад се кућа сруши, а само темељ остао; и те јаме имаду облик једне кружнице, које је обим — односно поменутијех јама 7·50 *м*.

Поглед је с речене градине јако диван, особито према Бањојлуци, а на села Перван, Кола, Голеше; да ли се је што-гођ на градини налазило, то не могох докучити, него једино ми рече воћа, да је шћерка Ристе Поповића из Зеленака, чувајући туда крмке, нашла некакво копље, ама вели, оно је ократко, дугачко је око $1^1/_2$ аршина.

Како је с дјевојчицом још један човјек из истог села крмке чувао, то је он од ње копље узео себи. Ја сам питао тог човјека, да ли му је сад нађено копље у животу, но он ми рече: „Не знам гдје су га укућани забацили, а ако га нађем, сигурно ћу Вам га донијети“.

Uspomene na jedno staroslovjensko božanstvo.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Sudeći na temelju četiriju stvari, koje se još i sada čuju u našem narodu, dolazimo do takog zaključka, da možemo bar približno tvrditi, da je kod starih poganskih Slovjena bilo neko božanstvo pijančevanja, isto onako, kao što bijaše kod klasičkijeh naroda Grka i Rimljana Dionis i Bako, — sa svojijem dakako nekijem osobitijem kultom. Za to ćemo mi ovdje odmah iznijeti naše premise, a to su one četiri stvari ili pravije reći uspomene narodne, po kojima stvorismo pomenuti zaključak.

Kako već rekosmo, četiri su uzroka i razloga, koji će bar donekle, akoprem i problematično, jamčiti za naše mnijenje i za našu tvrdnju. Još i sada naš se narod, gdje je ikoliko vinogradarstvo razvijeno, drži ove praznovjerice, da valja o dva istoimena svetitelja najglavnije radove u vinogradu smiriti. Dani pak tijeh svetitelja padaju nekako na 25. februara i na 21. septembra. I narod te svetitelje, čija se uspomena slavi u kršćanskoj crkvi na rečene dane, zove ovijem imenima: Sveti Matija „Vinoriz“, koga dan pada u februaru, i sveti Matija „Vinotrg“, što dolazi u septembru. Oko ove dvije vremenske faze svrša-

vaju se najglavnije vinogradarske radnje, a to je rezanje i uregjivanje loze i trganje ili berba. Dojako je otprije bilo upravo kao neko kardinalno pravilo, da je najbolje i najhairnije za jednu sedmicu prije i za jednu sedmicu poslije rečenih svetiteljskih dana, tako da ovi nekako u sredini dogju, smiriti i urediti gore navedene radnje, jer tada, vele, da će vino biti baskin i ćeskin (dobro, u redu), a loza dobro ponijeti, kad se u ove berićetne dane o tome radi. Upravo ova dva svetitelja, kako im i samo ime potvrgjuje, smatrani su još i tada kao pravi patroni plodovitosti loze i vrsnoće vina. Bog sami znade, ne potječe li ova vjera od najdavnijih vremena drevnog poganstva ili je kojim drugim narodnijem iskustvom istome (narodu) duboko u pamet i. srce uvriježena i ukorijenjena.

Pokraj toga u narodu se još i to čuje, kad je ko tuntrakli (pjan), te mu se obično prišije ona poznata, da je „bogin“, što je sve karakteristično i od ne male vrijednosti za našu više navedenu tvrdnju. Uz ovo osobito će nam doći i ona u prilog, kad je ko pjan, da mu se uz običajne stereotipne nazive, kao: pjan kô čep, pjan kô zemlja, pjan kô sjekira, i onaj epitet ornans nadodaje: pjan kô molitva. Uzevši dakle sve ovo na um, možemo, kako već odmah u početku naglasismo, barem približno tvrditi, da i u starijeh Slovjena upravo kao kod Grka i Rimljana, bijaše neko božanstvo pića, koje možda imagjaše i svoje bakanalije.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.

Sarajevo, april—juni. 1892 Сарајево, април—јуни.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga II. Godina IV.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига II. Година IV.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.

Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija

Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.

Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.

Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Glasinac u srednjem vijeku.

Priopćio prof. **Konst. Jireček.**

Ime polja Glasinačkoga u pošljednjim je godinama postalo poznato u dalekom svijetu starinama „predistoričkim“, iz vremena ilirskoga. Ali i srednjega vijeka ovo visoko polje nije bilo bez važnosti, ležeći na mjestu, gdje se sastaju putovi od unutarnje Bosne, od Lima i od donje Drine. Već u našim „Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“ (1879) str. 86 spomenuli smo Glasinac kao carinu 1429 i 1430, po zapisnicima vijeća dubrovačkoga. Kad smo nedavno našu radnju u Dubrovniku nastavili, osobito u starim sudskim i notarskim knjigama, našli smo još devet drugih bilježaka o Glasincu.

U knjigama arkiva dubrovačkoga Glasinac se spominje svega 11 puta, u g. 1404—1430. Najčešće se govori o njemu u dogovorima dubrovačkih trgovaca, vlastele i pučana, sa Vlasima „ponosnicima“ iz raznih „katuna“ hercegovačkih i crnogorskih, koji su se pred notarom općinskim usmeno obvezivali, u koje vrijeme i za koju platu će stoku karavana na svojim konjima donijeti na ugovoreno mjesto. Tu se početkom 15. vijeka kraj Prijepolja, sv. Petra na Limu (današnje Bjelopolje), sv. Nikola u Banji na Limu, Foče, Goražde, Ustikoline, Prače, Vrhbosne, Olova i drugih mjesta čita i ime Glasinca. Razumije se, da ova mjesta nijesu bila svagda pošljednji cilj karavane; tamo su trgovci pustili Vlahe „ponosnike“, koji su stoku donijeli iz Dubrovnika, i ugovorili se opet s drugim ponosnicima, da nose tovar, ili kako se je onda govorilo „ponos“ u „turmi“ ili „karavani“ dalje u Srebrnicu, Zvornik, Rudnik, Novo Brdo itd. Tako biće bilo i kod Glasinca, koji je bio samo prolazno mjesto.

U zapisima forma imena je Glasinac (masc. sing.). Glavno mjesto u njem je bila „crkva u Glasincu“, „mjesto rečeno

crkva Glasinačka" ili prosto „crkva rečena Glasinac." Da je to sadašnja Crkvina kod obeliska na uspomenu bitke kod Šenkovića g. 1878., izveo je u Glasniku zemaljskog muzeja 1891. str. 331. g. Gjorgje pl. Stratimirović, kojemu sam o tim zapisima o nekoj crkvi na Glasincu bio rekao lani u Sarajevu. Jedan put se spominje mjesto, rečeno Obra na Glasincu (1404.); u Bosni sad ima dva sela Obre, kod Visokoga i kod Konjica, ali ima li na samom Glasincu ili blizu njega koji trag ovoga imena, nije mi poznato. Vidi se, da se je u 15. vijeku u Glasinac brojilo i Mokro; tamo je kuća ili selo nekoga Butka, jamačno vlastelina, bilo mjesto, gdje su Vlasi karavanâ imali stoku stovariti. Ovo je Mokro bilo 1402. Sandaljevo, pa i carina na Glasincu 1429. i 1430. bila je ili Sandaljeva ili barem pod uplivom Sandalja.

Evo svi ovi spomeni o Glasincu:

1. **1404., 24. oktobra.** Jedan Vlah iz katuna Prvotinjića će donijeti stoku trgovca Lukca Ostrovića „usque ad Glasiniça a Obra" (Div. Canc. 1403—1405 u arkivu c. kr. okružnoga suda dubrovačkoga).

2. **1406., 10. oktobra.** Prijenos stoke „in Vlassinez ad domum Budche". Malo prije 5. septembra se spominju ponosnici Vlasi „de catono Regoye", koji će nositi sukna (pannos) „usqe ad locum Mocroy ad domum Butci". (Div. Canc. 1405). Osim toga je zapisan 9. novembra 1402. transport Vlahâ „ad unum locum vochatum Mocro voiuode Sandagli" (Div. Canc. 1401—1403) i 10. maja 1408. karavana „ad locum dictum Mocro in villam vocatam Butcho" (Div. Canc. 1408.).

3. **1425., 14. augusta.** Hlapac Stanković Vlah donijeće stoke dviju vlastelina dubrovačkih, Gučetića i Bobaljevića (Ser Gozcho de Goze i Ser Stephanus de Babalio), „usque Glasinaç" (Div. Canc. 1424).

4. **1426., 30. dekembra.** Dubravac Miličević Vlah, čovjek vojvode Radoslava Pavlovića, će prenijeti 9 tovara sukna (salmas novem pannorum) „usque ad ecclesiam in Glasinaç in Bosinam" (Div. Canc. 1426).

5. **1428., 12. januarija.** Dubravac Miličević Vlah iz katuna Prvotinjića će nositi stoke vlastelina Dimitra Gradića i drugovâ njegove karavane, koja „iter parat in Subsuonich" (podgragje Zvornika), „usque ad locum dictum ecclesiam de Glasinaç" (ib.).

6. **1428., 25. maja.** Stanihna Stanković Vlah donijeće stoku vlastelina Luke Sorkočevića „usque Glasinacium ad ecclesiam" (ib.).

7. **1428., 27. junija.** Stoke vlastelina Žuna Saračića i drugova će se nositi „ad Glasinaç penes ecclesiam unam" (Div. Canc. 1428).

8. **1428., 25. augusta.** Dubravac Miličević prenijeće trgovcima stoku „ad ecclesiam Glasinaç" (ib.).

9. **1429., 5. augusta.** Pismo senata Marinu Gunduliću i Gjurgju Gučetiću, poklisarima kod vojvode Sandalja, kojima se daje nalog, da se tuže radi carina „a Buna, a Vrabaç, a Glasinaç, et a Zerniza" (Lett. e Comm. di Levante 1427—1430 u c. k. državnom arkivu dubrov.).

10. **1429., 12. novembra.** Hlapac poći će sa stokom vlastelina Vlaha Bobaljevića i drugih „usque ad ecclesiam nominatam Glasinaç“ (Div. Canc. 1429).

11. **1430., 23. marta.** Zaključak vijeća umoljenijeh (consilium rogatorum), neka se dade puna vlast knezu i malomu vijeću „scribendi pro gabella Glasinaç voiuode Sandagl et aliis, de quibus sibi videbitur“ (Lib. Rog. 1427—1432 u istom arkivu).

Нове течевине земаљског музеја од птицâ Босне и Херцеговине.

Приопћио кустос **О. Рајзер.**

Од како је објелодањен лањски додатак ка критичком списку птица Босне и Херцеговине[1]), получен је — као што се разлогом могло и очекивати — мален број нових налазака на орнитолошком пољу, ушљед чега је у једну руку порастао број онијех врста, које су примјерцима доказане, на 277, дочим у другу руку број сумњивих и непосвједочених опада на 36.

Овдје хоћу да саопштим те новине заједно са поближим околностима при упљачкању.

Acrocephalus aquaticus Gm., 1788.

(Трстењак шевар, Binsenrohrsänger).

Дуго времена није било прилике, да се уз пркос свему тражењу на згодним мјестима по земљи нађе ова скривена птичица, премда ју г. Кадић још отприје спомиње као легалицу за Утовско блато. Све ондје и по другим мјестима уловљене птице посвједочиле би се вазда, да припадају phragmitis-у. Тек 27. априла о. г. пошло је за руком препаратору Е. Целебору, да улови једну ♀, очевидно још у сеоби, на локвама равнице пред Жупањцем и да ју препарира. Надајмо се, да ће се временом уловити још даљи докази за појаву ове птице.

Budytes melanocephalus Licht., 1823.

(Плиска црноглава, Schwarzköpfige Schafstelze).

Пошто је проф. Коломбатовић у више прилика доказао ову птицу за Далмацију, а г. Кадић ју чак и у Херцеговини опажао, то сам с почетка узео на око црноглаве плиске, али тек 16. априла о. г. уочио сам прву птицу ове врсте у Босни и Херцеговини. У сеоби најпше се често Budytes flavus са cinereocapillus помијешано, и потоња се врста одиста леже у

[1]) Гласник земаљског музеја. Год. 1891. Књига III. Страна 362.

Мостарском блату и у околици Ливна. Права је отаџбина Budytes melanocephalus-a више на истоку, почиње на истоку Србије и провлачи се кроза сву Бугарску и Ист. Румелију. Кад сам пролетос о Васкрсу у друштву с мојим пријатељем, рачунским савјетником Погорелцем походио Мостарско блато, нијесу плиске биле спарене, већ су у великој множини летале тамо амо својим познатим начином између стоке на паши. На вечер 6. априла, кад је већ стока потјерана била кући односно у близину насеобина, навали за њима велико јато плисака, и колико могох дурбином познати, све саме Budytes flavus. Од једном долети из ваздуха још једна жута тамноглава плиска, али је весело друштво птица поздрави знацима очевидног непријатељства и зловоље, те се ова одвојено спусти на један грмић. Отолен је улових те имадох у рукама давно тражену врсту.

Сјутра дан могосмо само у првијем часовима јутра ловити птице, јер се доцније на жалост подиже јак вјетар попраћен честом кишом. Употријебио сам вријеме колико сам могао, и између 200 плисака уочио још двије црноглаве, а једну уловио. Ваља ми нарочито истакнути, да је глава у птице савршено црна, а не можда тамно пепељава. Веома је мучно сабирати у овој земљи ♀ од ове врсте, јер је веома тешко разликовати их од женака других сродних врста и кад их човјек у руци држи, а камо ли при вјечитом трчкарању њихову у слободи.

Aegialitis hiaticula L., 1758.

(Кулик блатарић, Sandregenpfeifer).

Године 1879. потврдио је капетан Карло Бајер појаву ове птице у Херцеговини (Mittheilungen des ornithologischen Vereines in Wien, 5. Jahrgang, pag. 21.). Онда када се састављао каталог, музејска збирка још није имала ове врсте, тек 26. септембра 1891. уловио је професор Кнотек на Мостарском блату једног младог мужјака за музеј. Исти је сједио усамљено на једној локвици тада скоро са свијем сасушеног блата на његовом јужном крају.

При доста јакој бори бјеху ондје тада осим овог најинтересантнијег посјетника још многи Totanus fuscus и glottis, даље 6 Tringa alpina. Кулик блатарић више пребива у правом приморју и као такав находи се често на обали Црнога мора, гдје није стрма обала.

Limosa aegocephala L., 1758.

(Муљача црнорепа, Uferschnepfe).

Чини се, да се ова муљача ни у једном дијелу балканског полуострва не находи као легалица и да њезин обични пут за сеобу ваља тражити на источној страни полуострва. На дивљачним сајмовима Софије и Пловдива виђева се ова птица у вријеме сеобе у великој множини, међу тијем у Босни и

Херцеговини спада међу велике ријеткости. Г. Кадић опазио ју је на Утовском блату, а натпоручник Е. Гросман уловио је један примјерак 27. фебруара 1889. г. код Требиња, који је недавно љубазно подарио земаљском музеју. Легалица је ова муљача већ у Угарској и Галицији.

Phalaropus fulicarius L., 1758.

(Лисконога плоснокљуна, Plattschnäbeliger Wassertreter).

Кад у позном пролећу наступе ружни кишњиви дневи, а по висовима, застртим густом маглом, чак и снијег пане, онда је вријеме, када ваља неуморно крстарити по Сарајевском пољу, јер се у то доба обично задржавају ондје ријетки гости. Тако бјеше и ове године. 8., 9. и 10. маја гмизале су по ријекама многе стотине морских ластавица (Hydrochelidon nigra и leucoptera, ковачић-мигавци (Totanus glareola, Bruchwasserläufer) мотаху се по ваздуху, по угарима и грмовима уз обалу скакутаху весело вјетруше копчићи (Erythropus vespertinus, Rothfussfalken), — све их је густа магла и танка кишица спријечила у даљем путовању.

На вечер 9. маја вратише се препаратор Целебор и житељ сарајевског поља Иван Гргић са излета у Жупањцу и потоњи изиђе у Рајловцу из воза, да отолен пође кући у Сврακино село код Илиџе. Дошавши до средњег рукавца Босне према Осијеку зачује некакво фино звиждукање. У поплављеној трави сједаху 3 њему непознате муљаче, које не показиваху никаква страха, а у сједењу често даваху од себе неко зивкање, које опоминье на оно Totanus calidris-a, али је њежнијег звука.

На ове дошљаке није Гргић опалио из пушке, већ је пошао даље. На Жељезници, око 500 корака ниже жељезничке станице нађе на обали опет на такву птицу, која ревно пливаше по води тамо-амо и гњураше кљуном под воду, тражећи зар себи хране. Гргић улови ову птицу сачмом бр. 20, а набујала Жељезница довађа му госта пред ноге. 10. маја изјутра донио је ту птицу у зем. музеј, бјеше то дивна ♀ лисконоге плоснокљуне. На то одмах пожурим у Сарајевско поље, али на жалост доцкан: птице бјеху даље одлетјеле.

И ако г. пл. Кадић спомиње „не одвећ ријетку“ појаву (?) ове птице у Мостарском блату, то је ова споменута појава у тако позно доба ипак веома зачудна и неочекивана. Лисконога плоснокљуна је прије свега типична морска птица, која се нерадо раздваја од слане воде. Даље она пребива у много вишим ширинама него ли њезин најближи сродник Phalarapus hyperborens. Његова је љетна отаџбина арктичка Сјеверна Америка, Гренландија, а само неколики парови легу се на Исланду. Колико ја знам, у Аустро-Угарској уловљена су досад само 3 комада и то по једно код Повереда, Сплета и Лавова.

Лисконога плоснокљуна (Plattschnäbeli

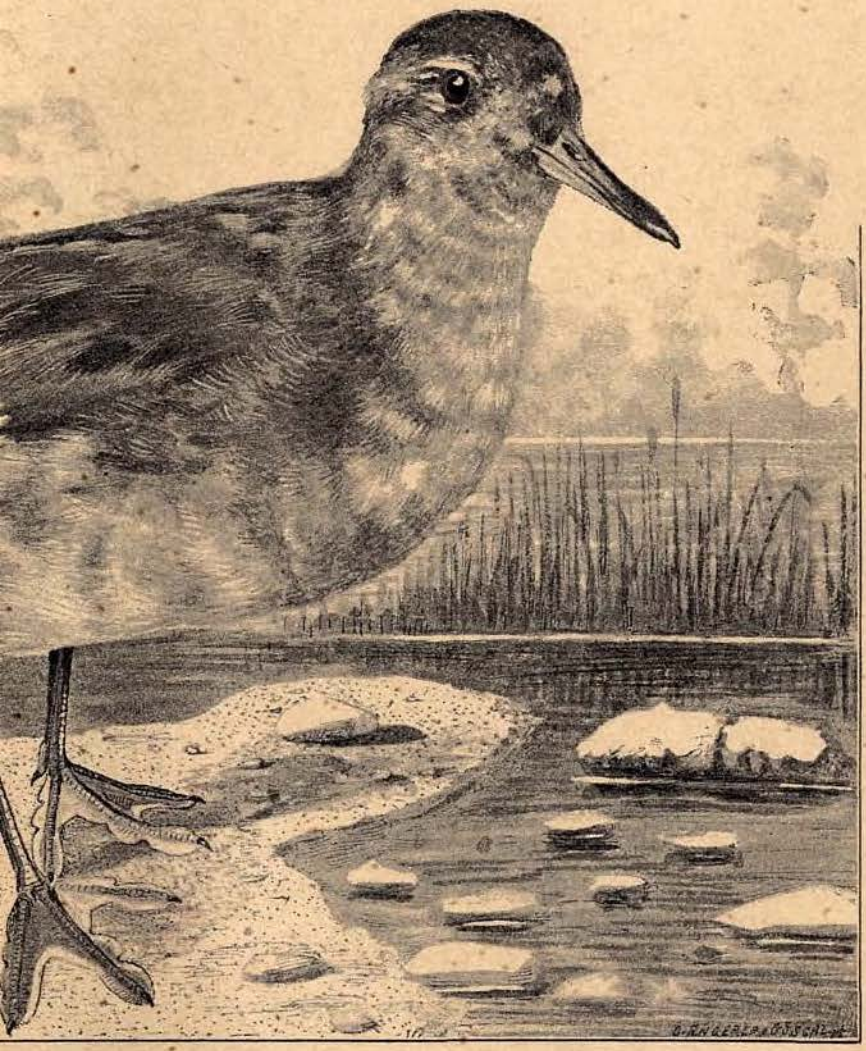

r Wassertreter, *Phalaropus fulicarius*).

Босански примјерак имаде за двије трећине лијепо љетње перје, које нарочито пада у очи својом њежно рђасто-црвеном доњом страном. Прилажемо овдје слику ове птице.

Та чињеница, да је ова птица уловљена близу Сарајева, доказује изнова, колико се далеко на југ селе чак и оне птице, које на високом сјеверу пребивају.

Glagolski misal hercega Hrvoje u Eski-saraju u Carigradu.

Priopćio **dr. Lj. Thallóczy.**

Što je ovo krasno dielo (Missale Glagoliticum Hervoiae Ducis Spalatensis. Beč, god. 1891. Izdala bosansko-hercegovačka zemaljska vlada. Sa pet potpunih slika i 36 koloriranih inicijala) obreteno, valja nam zahvaliti u jednu ruku revnosti, kojom ugarski naučenjaci izučavaju povijest kulturnog rada onoga Matije Korvina (god. 1450.—1490.), koga uzvišena podoba sja u prvim redovima preporogjaja znanosti i umjetnosti, u drugu ruku liberalnosti Njegovog Veličanstva sultana Abdul-Hamida II., promicatelja svakom plemenitom nastojanju.

Učestvovanje kralja Matije Korvina u renesansi ne samo da je jedno od najzanimljivijih poglavja ugarske kulturne povijesti, nego ono ujedno obilježava razmegje te tako silne duševne revolucije spram istoka. On je ljubio i unapregjivao znanost i umjetnost. U njegovom su se dvoru udomili umjetnici i naučenjaci, on je gradio divne zgrade i osnovao je jednu biblioteku, Corvinu, koja je preživjela njegove političke stečevine. Cijela jedna literatura i lijep broj čuvenih naučenjaka proučavali su sudbu te bogato snabdjevene književne riznice, kojoj se divimo u pojedinim eksemplarima, što ih nalazimo po različitim bibliotekama evropskim.

Zbog sveze izmegju istraživanja, koje se tiče Corvine, sa izdanim kodeksom, valja nam najprije nešto pripomenuti o sudbi rečene knjižnice.

Poslije smrti velikog joj osnovatelja (6. aprila 1490. godine) ostala je doduše biblioteka u budimskom dvoru; državni baroni spoznaše, da je ona pro regni decore exstructa, te je smatrahu kao državnu biblioteku (G. Pray: Epistola Procerum I., str. 370.). Do godine 1526. s mnogih strana oplijenjena biblioteka propade poslije bitke na muhačkom polju sasvim.

Sultan Sulejman el kanuni, veliki osvajač i zakonodavac, a i njegov vezir Ibrahim, podrijetlom Grk, umjeli su zaista cijeniti vrijednost umjetničkih i naučnih djela, kada su kako godine 1526., tako i poslije konačnog zauzeća ugarske prijestonice u jednu ruku

štatue Herakla, Apola i Diane, ljevene od mjedi po glasovitom umjetniku Jakovu Statileu iz Trogira (Kukuljević Ivan: Slovnik umjetnika jugoslavenskih. — Dictionarium artificium slavicorum meridionalium. Zagrabiae 1854., str. 426.—430. — N. Istvánffy: Historiarum de rebus hungaricis, 1758. Lib. VIII., strana 83.), u drugu ruku većinu knjiga iz Corvine prenijeli u Carigrad. Ali kako ona djela, koja su prenesena na Bospor, tako i ona, koja su ostala u Budimu, sačuvaše Osmanlije, pa kako svjedoči jedna bilješka u djelu Codex Ciryllus Alexandrinus u Požunu, i čistili su ih („Hunc libellum quidam captivus hungarus liberatus e turcica captivitate de Buda ibidem dum semel debuisset Bibliothecam regiam purgasse, hunc clam etulit" navodi Ivan Csontosi).

Tečajem XVII. vijeka nastojahu grof Althan, zapovjednik Komorna, veliki erdeljski knez Gabrijel Bethlen, kao i glasoviti (g. 1613.—1629.) kardinal i nadbiskup ostrogonski Petar Pázmány i godine 1631. Gjuro Rákóczy I. erdeljski, da prekupe ostanke od Corvine, što su preostali u Budimu (Archaeologiai Értesitő, Magyar Könyvszemle 1882., str. 336.—340. et Schmitt: Archiep. Strigoniensis II., strana 114.). Nije im to pošlo za rukom, makar da je porta kako od onih kodeksa, što su u Carigrad preneseni, tako i od onih, koji su u Budimu ostali, češće diplomatama darove prikazivala. Godine 1686., kad je Budim opet povraćen, nagjen je u budimskom dvoru 101 rukopis i 208 štampanih knjiga, što onda sve bude preneseno u bečku dvorsku biblioteku.

Ali tek u našem vijeku (godine 1845.), kada po liberalnosti mudroga sultana Abdul-Medžida učeni svijet saznade za blago u Eski-saraju, u nekoliko se je izbliže upoznao carigradski znanstveni materijal. Najviše je dakako Ugarsku zanimalo ispitivanje toga blaga, koja je u više sabora potakla reštituciju Corvine, a najživlje u saboru od godine 1843./1844.

Makar da su biblioteke u Beču i Berlinu i Britisch-Museum već godine 1846. imali pouzdanih vijesti o rukopisnom materijalu u Eski-saraju, proučio ga je tek godine 1849./1850. pruski filolog Mordtmann, koji je taj materijal promatrao jedino sa filološkog stanovišta. U godišnjaku „Philologus" (strana 758.—761.) pod naslovom „Slavonische Handschriften" navodi dva od njih: 1. Die vier Evangelien (četiri evangjelja), 2. Legenden von Heiligen (legende o svecima). Ali je Mordtmann godine 1854. priopćio puno savršeniji spisak nego rečeni, pod naslovom: Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek Seiner Majestät des Sultans („Philologus", g. 1854., strana 582.—584.), gdje pod br. 43. navodi četiri evangjelja, pod br. 44. legende o svecima glagolicom.

Ove pod br. 44. navedene legende o svecima glagolicom, jedan od najzanimljivijih slovjenskih spomenika, a svakako najkrasniji glagolski, čine misal Hrvoje, hercega spljetskog.

Godine 1862. igjahu ugarski akademici Franjo Kubínyi, Emerik Henszlmann i Arnold Ipolyi u Carigrad, da iz temelja prouče pitanje o Corvini. Nagjoše ondje misal i spoznaše da je Hrvojin, te bijahu prvi, koji taj kodeks navedoše kao Hrvojin; a kao takav naveden je i u spisku, sastavljenu po dru Ernestu Dithieru za ugarsku akademiju. Poslije ugarskih ispitača dogje — kako tvrde po nalogu cara ruskog — državni savjetnik Tischendorf u Carigrad i ponese Hrvojin misal sa sobom u Petrograd, ali kodeks nije bio znanstveno obragjen, tako da se prva ekstradicija misala ne može smatrati pouzdanom.

Od godine 1862. počevši, činila je ugarska akademija znanosti različite pokušaje, da izvede uspješnu ekspediciju, nekoji bijahu i oduševljeni za tu ideju, ali do toga nije došlo. Uza sve to vladala se je visoka porta prijazno spram toga nastojanja. Sultan Abdul-Azis II. darovao je godine 1869. prigodom putovanja Njegovog Veličanstva cara i kralja Franje Josipa I. na istok k otvorenju sueckog prokopa četiri kodeksa Corviniane, koje je naš car i kralj poklonio ugarskom narodnom muzeju.

Godine 1877. darovao je sultan 35 kodeksa Corviniane jednoj sveučilišnoj deputaciji iz Budimpešte, a ova ih je ustupila sveučilišnoj knjižnici u Budimpešti.

Ostalo je na Arminu Vámbéryju, poznatome orijentalisti i turkologu, da iz carigradskog vrela sredovjekih rukopisa obilato i bez zapreke crpa. Njegova je zasluga, što je sultan Abdul-Hamid II. početkom godine 1889. ugarsku akademiju pozvao u Carigrad, da ispita spomenike, koji je zanimaju. Akademija je s iskrenom blagodarnošću primila taj poziv, a dostala se je tom prilikom i Previšnje milosti Njegovog Veličanstva našeg cara i apostolskog kralja, koji je tu ekspediciju udostojao materijalne potpore.

Pod vodstvom Armina Vámbéryja bude sastavljeno povjerenstvo, u kome su bili ovi članovi: dr. Vilim Fraknói, potpredsjednik akademije, Koloman Thaly, Ivan Csontosi i Evgenije Abel.

To povjerenstvo prispije 21. septembra 1889. g. u Carigrad, bude milostivo primljeno, te je ondje radilo s najvećom udobnosti.

Od naučnih uspjeha te znanstvene ekspedicije glavni su, u koliko se tiču južnoslovjenskih spomenika, koji su u srednjem vijeku s ugarskim tijesno spojeni te se uzajamno popunjuju, dva dragocjena spomenika: po bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj vladi već izdani Hrisovulj kralja Uroša Milutina II. srpskog (Светостефански Хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина. Изнесла на свијет земаљска влада за Босну и Херцеговину. У Бечу г. 1890., 49 страна са 4 снимка) i misal Hrvoje, vojvode spljetskog. (Vidi izvještaj komisije Akadémiai Értesitő. Akademički vjesnik, g. 1890., strana 36.—43.).

Oba spomenika dospješe u Budimpeštu, te su vladi Bosne i Hercegovine stavljeni na raspoloženje, da ih izda, a ona je tu

publikaciju iznijela pred učeni svijet, pa je time stekla opće priznanje, kako to svjedoče objave stručnih glasila i tople zahvalnice pojedinih naučnih zavoda.

Publikacija raspravlja o misalu Ducis Hervoiae s tri gledišta. Kao liturgički, jezikoslovni i paleografski spomenik za južnoslovjensku je literaturu uopće znamenit, a kao rukopis, posvećen odličnome bosanskome oligarhu Hrvoju Hrvatiniću ide u rijetke sredovjeke ostanke bosanskog izvora, te po tome pripada bosanskoj kulturnoj povijesti; kao bogato ilustrovani spomenik, kome megju glagolskim spomenicima — može se upravo reći — nema ravna, pripada povijesti adrijatičke sitnoslikarije i zavrijedio je, što ga je poznata bečka firma Angerer i Göschl najnovijim kemičko-hromofotografskim načinom reproducirala kao original te ruke.

Pri izboru ilustracija vodili su one, koji su ga obragjivali, umjetničko-tipični kao i historičko-arheološki obziri.

Držeći ta tri vida na umu, zamolila je zemaljska vlada profesora bečkog sveučilišta, dvorskog savjetnika dra Vatroslava Jagića, da ga raspravi s literarno-historičkog gledišta, direktora zajedničkog financijalnog arhiva, dra Ljudevita Thallóczyja, da osvijetli historičko-heraldičke momente, a profesora bečkog sveučilišta, dra Franju Wickhoffa, da ga opiše s umjetničko-historičkog gledišta.

Toliko o povijesti krasnog tog djela, pri čemu upućujemo na raspravu o vojvodi Hrvoji i njegovu grbu, što slijedi u ovom svesku.

Стари херцеговачки натписи.

Приопћио **др. Ћиро Трухелка.**

Приопћујем опет неколико натписа, које сам имао прилике прољетос, путујући Херцеговином, по оригиналу преписати. За већу сигурност од свакога сам наредио снимак, који ће се прелити у садру. Неки од тих натписа приопћени су већ у „Вијеснику хрв. археол. друштва“, но пошто сам се толико пута увјерио, да су оне публикације већим дијелом лоше и неопуздане, нијесам се на њих осврtao, те вјерујем својим очима више но туђим. Уз сваки натпис прилажем као и доселе вјеран факсимиле.

Бољуни[1]).

Једна од најзнатнијих средовјеких некропола Херцеговине, налази се у Бољунима, једно три сата Стóцу на југ.

Гробнице запремају ту доста велики простор, а већина их је обрасла густом шумом и утонула у шикари и ледини, да их

[1]) Три натписа из Бољуна приопћио сам у Гласнику од год. 1891. Страна 88.—90.

је мучно свију наћи и избројити. Има ту преко сто големих плоча, а и неколико стећака. Знамените су те гробнице са својих скулптура, којих се може наћи на већини, па и с тога, што је многи од ковача-скулптора на своме дјелу забиљежио своје име. Нашао сам ту ова имена ковача: Грубач, Семорад, Илић, Петко Вукчић, Зелија и Обрад.

Натпис, писан по Грубачу, приопћио сам већ у Гласнику од године 1891., на страни 88. Тај скулптор разликује се од осталих Бољунских тиме, што своје мраморове обично украшава животињама. Има ту коња, птица, змајева и још других звјерки, које се не даду ни по имену набројити.

Остали скулптори, а на челу им Семорад, употребљавају за декорацију плоча понајвише гране и неке хералдичке мотиве: штит и мач.

Грана се попут ћенара овија око плоче а из ње ниче у правилним размацима лишће дјетелине. У том ћенару има натпис, а под њим често и грб. Тај мотив наћи ћемо врло често на гробним споменицима јужне Херцеговине, а рекао бих, да су потекли из Бољуна, гдје нам се сачуваше имена знаменитих народних умјетника.

Семорад потписао се је на овим натписима:

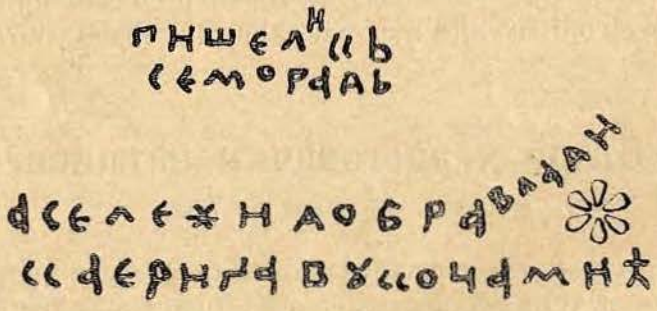

Слика 1.

Читај: Асе лежи добра Владика Јерина Вукоцамић
Пише лик Семорадь.

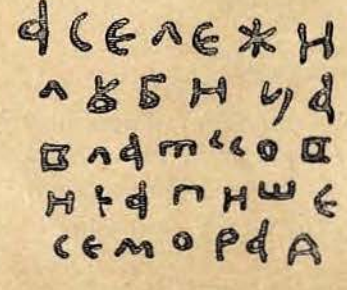

Слика 2.

Читај:

Асе лежи Л(ј)убица Влатковица пише Семорад.

Истому Семораду приписао бих осим десетак плоча без потписа, судећи по техници скулптуре, још и ону плочу, на којој се налази исти ћенар и натпис *(слика 3.)*:

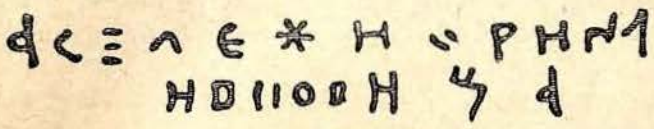

Слика 3.

Читај:

Асе лежи Јерина Ивковица.

Ковач Илић спомиње себе на једној плочи, опасаној граном, а у њој натпис *(слика 4.)*:

Слика 4.

Читај: Илић ковач сиче

Натпис и скулптуре одају невјешту руку.

Осим тих натписа има ту још ових:

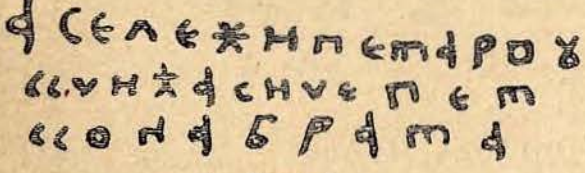

Слика 5.

Читај:

Асе лежи Петар Вукчић а сиче Петко на брата

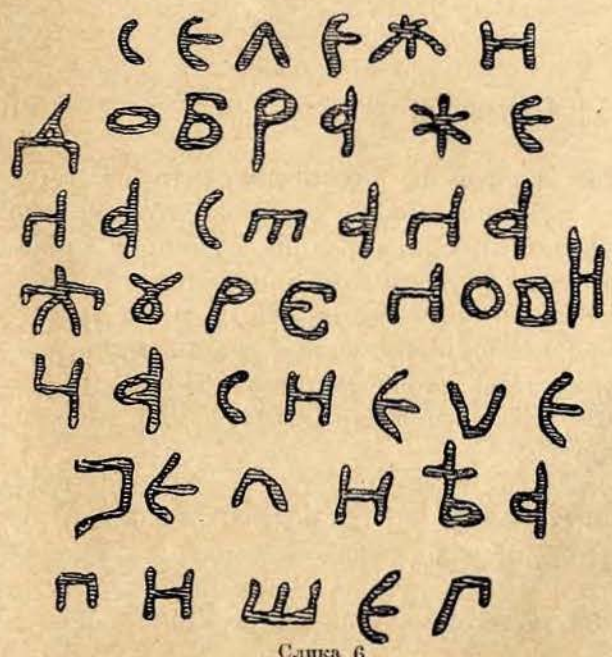

Слика 6.

Читај:

Се лежи добра жена Стана Ђуреновица. Сиече Зелија а пиште Г(рубач)

Занимљив је натпис, јер се напосе именује мајстор, који је камен изрезао из стијене, и мајстор, који га је исписао. Овај

потоњи забиљежио је само своје почетно слово Г., али већ сам карактер слова одаје нам, да је идентичан са Грубачем, што га на истом мјесту налазимо.

Мала припроста плоча без накита а невјешто писана, што се на истом мјесту налази, можда нам означује гробницу тог ковача.

На тој плочи овај је натпис *(слика 7.)*:

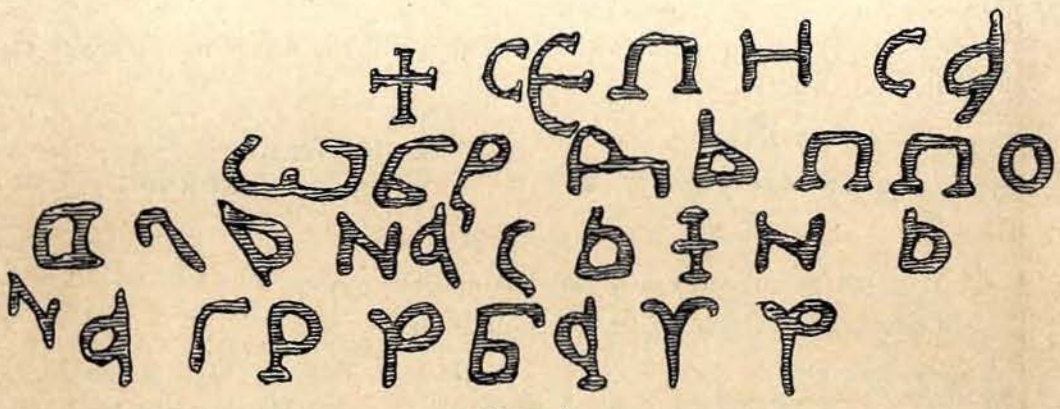

Слика 7.

Чита се: ✚ Се писа
Обр(а)дь П(о)повл(ј)ана сьинь
на Грубачу.

Крушево.

Некропола крушевска налази се једно два сата на југозапад од Сто́ца у родној долини. Доста је велика, те има око четрдесет мраморова, већином плоча, од којих су многе урађене скулптурама. Мотиви тим скулптурама понајвише су гране и штитови с мачем. Мјесто то јамачно је старо, а на јужној страни народ још и данас показује рушевине старих кућа, око четрдесет на броју, и три стара плочаста гувна. Народ прича, да је тој старој насеобини некоћ име било Бубреговина, а данас зове то мјесто „Кулинама“.

На почетку саме некрополе, која се једним правцем протеже кроз до̑, налазе се останци малене црквице ($3{\cdot}40 \times 6{\cdot}55\ m$), са апсидом на источној страни, а пред црквом нашла се зидана гробница, покрита чемером. Бијаху у њој двије лешине, једна на дну, друга на зиданом подношку, који запремаше половицу гробнице.

Од натписа, нађених на мраморовима те, јамачно средовјеке насеобине, која је доласком Турака пропала, најзнаменитији је

онај, што га нађох на простом неуријешеном стећку *(слика 8.)* а гласи:

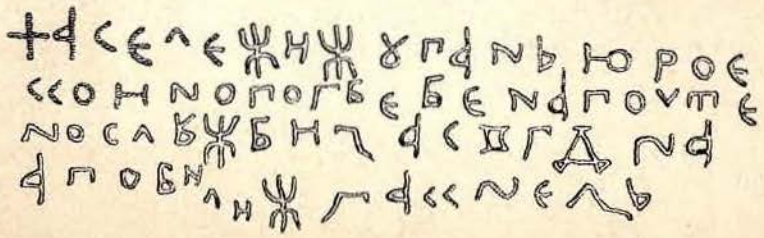

Слика 8.

✚ Асе лежи жупань Јурое
коино пог(и)бе на почте-
но(ј) служби за св(ога) г(оспо)д(и)на
а побилиж(и) га кнезь.

У другом је ретку ковач сувише словку **бе** два пута исклесао а даље неколико слова испустио.

Тај сам гроб дао раскопати, али не нађох ништа осим кости.

Други натпис налази се на големој плочи, обрубљеној лиснатом граном, на сриједи уклесан мач и штит, а на штиту натпис *(слика 9.)*, који бих овако прочитао:

Асе лежи
Вукосавь
Кучмани-
са Тобие
(т. ј. син)

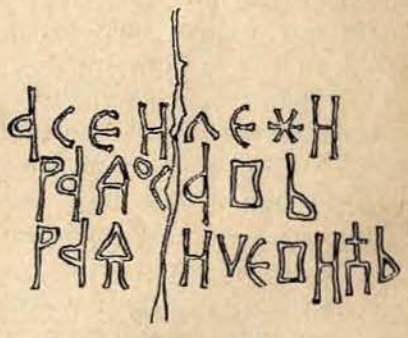

Слика 9.

Слика 10.

На другој плочи има више штита натпис *(слика 10.)*, којему су слова подубоко а умјетније урезана но у пређашњих. Плоча је распукла, те је баш посред натписа раздвојена.

Чита се на њој: Асеи лежи | Радосавь | Радичевићь.

Ластва.

Тај натпис *(слика 11.)* приопћен је једном у „Вјеснику хрв. археол. друштва“, год. IX., страна 13., али дописник и опет је више тога читао, него што има на натпису, а гдје се је држао донекле оригинала, криво га је читао.

Вијесник приопћује натпис овако:

✚ Асе лежи Радивое Јадрашић добри јунак бих једноћ ев гадјаи ти ми те видје те би ти како ја, а ја мора бити како и ти.

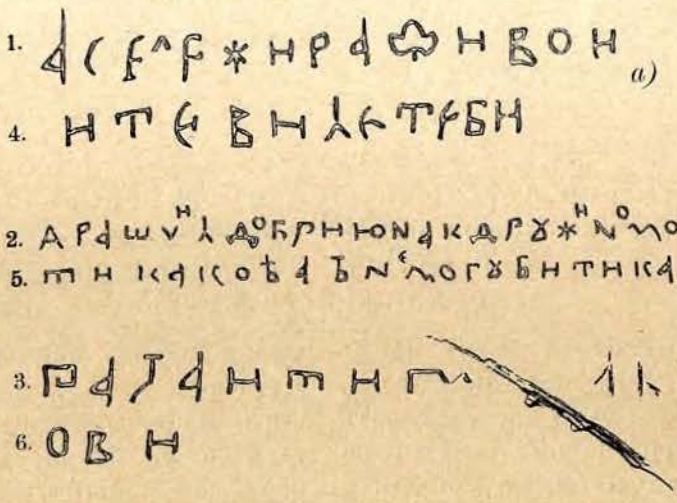

Слика 11.

Када то испоредимо с оригиналом, ваља нам мјесто Радивое читати посве јасно Радивој, даље мјесто Јадрашић, које је врло необично име, Драшчић, патронимикон од „Драшко“; ових пет ријечи читамо посве јасно и читљиво „добри јунак дружином“, јамачно „оче(вом)“.

Први редак на трећој страни замршен је, јер је камен на крају излизан, па се слова не виде. Јасна су само слова **гаћаи тим . . .** која ће бити у свези са наставком у другом реду на првој страни **ите**. Овдје нам читање не може да буде потпуно, јер и ако се разабиру трагови појединим словима, врло су нејасни.

Исто је тако сав даљи текст у Вијеснику нетачан и невјероватно је, да дописник није ту тако добро ушчувану страну натписа читао како ваља: **ви ћете вити како ѣ а ѣ не могѫ вити како ви.**

Према томе ћемо читати:

Асе лежи Радивој Драшчић добри јунак дружином оћев(ом). Гаћај ти ми . . . . ите ви ћете бити како ја а ја не могу бити како ви.

Радимња код Стóца.

Осим она три натписа са Радимње, што сам их приопћио у прошлој књизи Гласника, има ту још један на големом стећку, на којему је уклесан у прочељу покојник, а до њега штит. Те

скулптуре споменућу још другом згодом. Натпис (*слика 12.*) започиње на прочељу, те иде у два реда на три стране стећка.

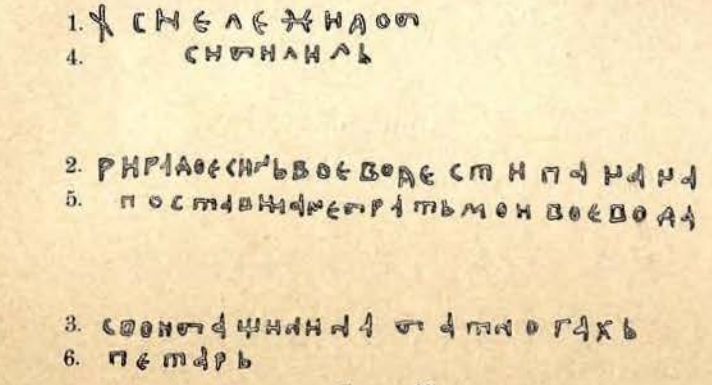

Слика 12.

Чита се: ✚ Сие лежи добри Радое синь воеводе Стипана на свој баштини на Батногахь. Си билигь постави на ме брать мои воевода Петарь.

Водоштак код Стóца.

Натпис (*слика 13.*) је на осовљеној плочи у повећем гробљу крај врела Видоштака, идући старим путем из Стóца у Мостар, од прилике сât хода од Стóца. О томе натпису не бих споменуо друго, већ да је писан чистом ћирилицом, понешто невјешто али разговијетно. Под крај налази се, што је у наших споменика ријеткост, забиљежена година ,ϛ Ρ Λ Θ или 6139, по нашем рачуну била би то година 631. послије Исуса, што никако није могуће, те нема сумње, да је оно ,ϛ погрешно или мјесто ,ѕ = 7000, или мјесто ,ᵃ = 1000 написано. У првом случају био би камен стављен год. 1631., у другом год. 1139. По свом карактеру

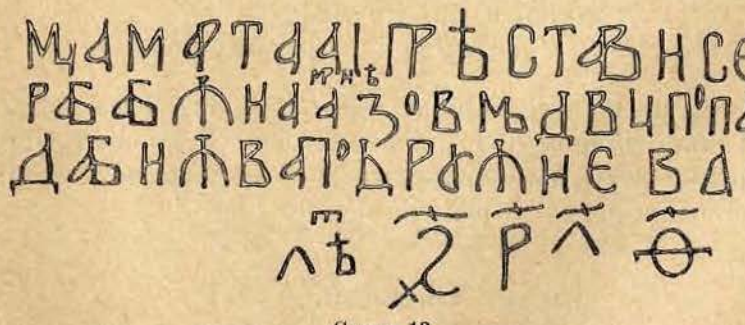

Слика 13.

могла би слова лако бити већ из XII. вијека, али је могуће да су и млађа, пошто их је писао човјек свештеник, вјешт старој словјенштини.

Натпис ваља читати:

„М(јесе)ца Марта 11. прјестави се раба Б(о)жиа М(а)рија зов(о)мь Д(је)виц(а) попа Дабиж(и)ва Подружие ва љет(о) 7139.“

Ходово.

Чело натписа показује *слика 14./а.*

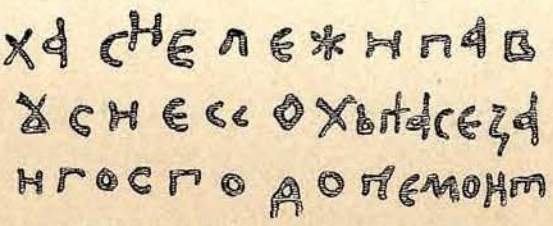

Слика 14./а.

Наставак натписа налази се са стране стећка *(слика 14./б)*:

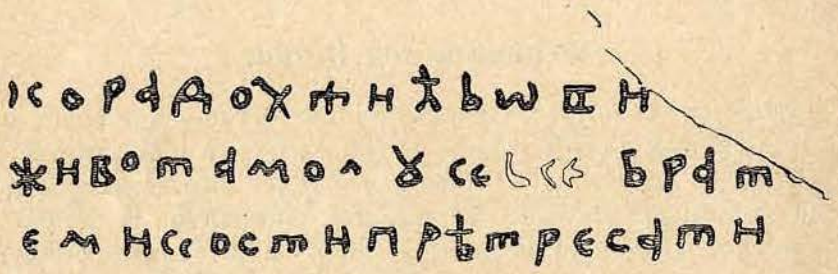

Слика 14./б.

Чита се: ✚ Асие лежи Пав-
ко Радохтиѣь. Ови (ками)
усиекохь на се за
живота. Молу се . . . брат(ю)
и господо не мојт-
е ми кости прјетресати.

Стећак, на коме је натпис, има облик тумбе са подношком. Дуг је 1·85 *m*, широк 85 *cm* а висок осим подношка 1·20 *m*.

У трећем ретку са стране оно „се“ — јамачно погрешно — два пута је написано у реченици „молу се“.

Бјељани.

На Горици крај Бјељана на цести Столац—Билек, има подоста мраморова, низа страну пореданих. Одмах крај цесте нађох на големој плочи трагове словима, које је кипа тако изапрала, да их је мучно и опазити.

Ето факсимила томе натпису *(слика 15.)*:

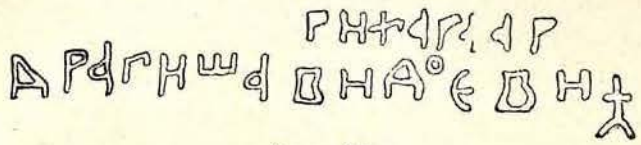

Слика 15.

Написана су два ретка. У првом једва се види неколико слова, остало све је вријеме испрало и изравнило; у другом ретку виде се слабо али ипак сва, те се бар може читати име „Драгиша Видоевић“.

Једно сто корачаји на ниже нађох на малој вапненој плочи (70 × 150 *cm*) други натпис. И тај је од времена врло патио. Слова била су крупно и дубоко урезана, али киша проглодала

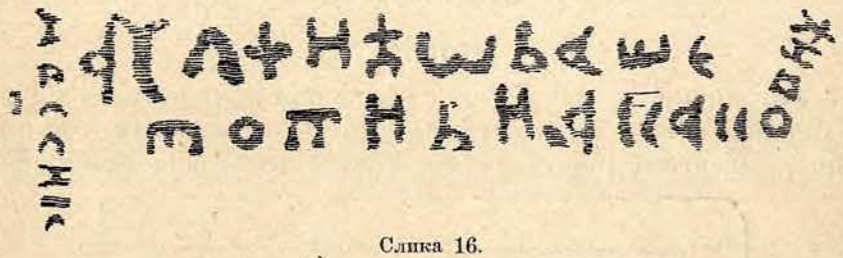

Слика 16.

је меки вапненац, те је слова тако замрсила, да сам натпис могао додуше преписати, али не прочитати. Прилажем слику тог натписа без икаквог тумача *(слика 16.)*.

Жупа.

Натпис *(слика 17.)* налази се на високом стећку, који лежи на мјесту Ткелици крај цесте путем од Дивина према Плани,

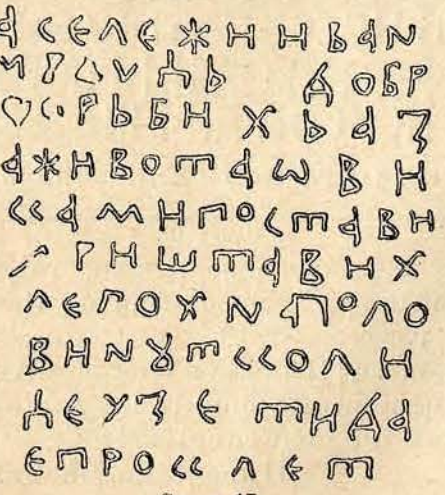

Слика 17.

крај мјеста Жупе. Стећак је са двије стране лијепо уријешен. До пô врха усјечене су аркаде, које носе тријем, уријешен

лиснатом граном, а изнад ње низ цвијетова. Натпис је на челу стећка, те је особито у горњем дијелу доста оштећен, па га и није могуће свега прочитати.

Оно што је разговијетно, гласи:

Асе лежи Иван
М(р)ьчић(?).. добр(о)
(ск)рбихь а з
а живота ови
ками постâви
х риштавих(!)
(и) легох на поло
вину. Тко ли
ће узети да
је проклет.

Равно (Попово поље).

У католичкој цркви у Равном узидана је мала камена плоча, која бијаше некоћ у рушевинама старе цркве. На тој плочи урезан је вјештом руком натпис *(слика 18.)*, који нам показује

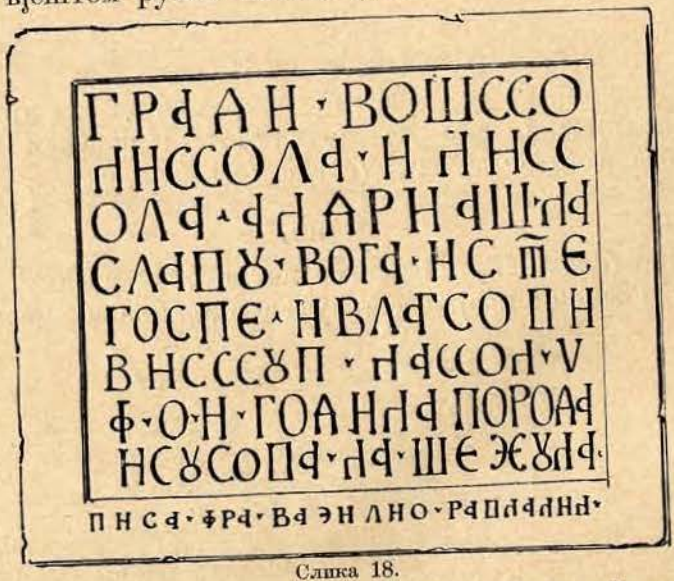

Слика 18.

босанско писмо у најсавршенијој форми, те је већ с тога вриједан, да се приопћи у вјерној копији. Натпис односи се на градњу цркве а гласи:

„Гради · Бошко, | Никола и Ник|ола Андриаш на|славу Бога и сѣе|Госпе и благ(о)сови|бискуп након 1|579 година пород|а | Исусова на ше(стога)|жуна.

Писа Фра Василио Равнанин."

Занимљиво је у овом натпису, што се за слово Б употребило латински B а не знак **Б** из старе босанчице.

Arheološke crtice.

Priopćio rudarski satnik V. Radimsky.

Pod tim naslovom hoću da u neusiljenom redu priopćim štošta, što sam prigodom moga putovanja mogao vidjeti, kao i različite sitne vijesti, što sam ih dobio od pouzdanih lokalnih motrilaca.

Uz to sam se ponovno uvjerio, da je u našim starijim topografskim izvornicima gdješto krivo naznačeno, pa ti krivi navodi opet prelaze i u novija djela. Gdje dakle mognem, da takove navode ispravim, učiniću to takogjer u mojim crticama, ne misleći se time nikome zamjeriti.

1. Podor gradine Stržnja kod Šuice.

Tik uz megju kotarâ livanjskog i bugojanskog pružilo se u uskom jarku, duboko na istočnoj strani ispod ceste Livno — Kupres, malo seoce Stržanj. Otud na sjever uzdiže se strm, rastrgan, vapnenast hrid, na kome sjedi podor Stržanj ili Stržanjski grad. Ispod podora provire iz grozovite divlje pećine potok Šuica, te se poslije južnog toka od 35 *km* po prilici na duvanjskom polju opet gubi u ponor.

Vrijedni, ali ne uvijek posve pouzdani otac Bakula[1]) kaže o Stržnju ovo:

„A domo capellani (in Šuica) ad austrum sunt rudera insignissimae arcis „Stržaj“, dictae etiam Ungarae grad. Ex eo, quod Divus Hieronymus, Stridonii in confinibus Panoniae et Dalmatiae se natum fuisse scribat, plures opinantur, Stržaj mox dictum, reapse locum natalem fuisse praeclari Ecclesiae Doctoris Hieronymi.“

Nadalje: „Stržaj in Šuica, antiqua civitas, de principalioribus in Illyrio; quam, ante turcarum adventum traditio adserit, suum habuisse principem, et quadraginta millia habitantium.“

Ipak se Bakula ne može da otme sumnji o tome, da je Stržanj nekoć bio toliki grad, a isto tako zapinje on i za ime „Ungarae grad“ u onome kraju.

Da stvar ispitam do temelja, ogledao sam prigodom nekog puta iz Livna u Kupres selo i podor Stržanj, koji je potonji na specijalnoj karti (1:75000) zoni 30. Col: XVI. zabilježen kao Strmica grad, pri čemu me je pratio glavar i neki stariji žitelj stržanjski. Imena Ungarae grad i Strmica grad bila su megjutim mojim, u Stržnju rogjenim pratiocima posve nepoznata i obojica odrješito tvrgjahu, da podor nema drugog imena osim Stržanjski grad. Isto tako ništa oni ne znadijahu za priču o nekadašnjem većem mjestu (sa 40.000 stanovnika) kod Stržnja, te ja sada, pošto

---

[1]) Schematismus topografico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spalato 1867., str. 147. i d.

sam na svoje oči vidio onaj kraj, nimalo ne sumnjam, da tome pričanju nema nikakog temelja.

Jer i ne gledeći na to, da uskim jarcima ispresijecano i veoma neravno zemljište kod Stržnja uopće nikako nije zgodno za veće kakvo mjesto, nailazi se samo južno ispod podora na neznatne ostanke od nekoliko manjih zgradica, koje megjutim, kako se čini, potječu iz novijeg vremena.

Inače u cijelom području Stržnja nema ni traga ostancima od zidina, gragjevnog materijala, komada lijepa i sl., a ipak se ne može ni pomisliti, da bi ostanci veće kakve naseobine u predjelu onako krševitu i slabo obragjenu, koji se većinom sastoji od kamenitih pašnjaka, sasvim iščezli.

Podor sam sastoji se od dva dijela različitog doba. Stariji dio čini od tesanog kamena uzidana kula stražarnica, sagragjena na izbočenoj prama jugu stijeni, koja je samo na sjevernoj strani uskim grebenom spojena s hridom, na kome je gradina, dok su joj sve ostale strane okomite, te joj se samo sa zapadne strane po onom grebenu može pristupiti. Strane su toj kuli duge do 10 *m*, a zidana je od kamena lijepom. Zidovi su debeli 2 *m*, odjeveni su klesancem, a lijep je izmiješan sitnim komadićima opeke. Ta je kula po tome rimska gragjevina, i biće da je za to služila, da štiti rimsku cestu, zvanu Stržanjski put, koja vodi ispod doline Šuica-Stržanj na Kupresko polje i kojoj se mjestimice još razabire trag.

Od te kule prostiru se mimo jednu zidanu čatrnju preko napomenutog već grebena prema sjeveru, na više dijelove hrida različiti ostanci zidova, od kojih se megjutim više ne da sastaviti potpun tlocrt nekadanje gradine. S obje strane tih zidina dube na dva najviša oštrelja veoma ispretrganog hrida podori po jedne okrugle kule, kojima se sada nikako ne može pristupiti, već ako bi se čovjek s najvećom opasnošću života do njih uspeo. Ali zidine cijelog gornjeg podora sastoje se samo od lomljenog kamena, nijesu onako pomno gragjene, kao kula stražara i ne samo što nijesu obzidane klesancem, nego nema ni primiješanih komada opeke u lijepu. Ja po tome mislim, da gornji podor potječe iz srednjeg vijeka, a mogla je ta gradina imati samo malen obim, te po tome epiteton „insignissima arx“, što joj ga je dao Bakula, ne će vrijediti doslovce.

Megju zidinama gornje gradine ima špiljâ, za koje svijet, što onuda živi, misli, da su negda bile tamnice, a pri jednoj mogu se jasno razabrati oveći tragovi kopanja blaga, bez koga već ne može da bude nikoja bosanska starina.

Unatoč najprilježnijemu traženju ne mogoh niti na zidinama kule stražare, niti na hridovima naći nikakav natpis, a ne umjedoše mi ni ondašnji stanovnici reći, da ima gdje god kakav.

Konačno bih još pripomenuo, da se je narodu posve nepoznata priča o nekadašnjem velikom mjestu Stržnju po mome sudu rodila

u glavi neke, živom maštom obdarene pobožne duše, koja je htjela da makar i ne baš veliku sličnost izmegju imena Stržanj i Stridonium na to upotrijebi, kako bi se sveti Jeronim mogao za Bosnu rekvirirati.

2. Rimsko sredovjeko grobište kod Loznice, u kotaru srebreničkom.

Kada od Han-Bjelovca u općini Loznici uz Drinu pogjemo niz vodu, onda u daljini od $1^3/_4$ *km* po prilici dolazimo impozantnoj, visokom paprati obraštenoj nekropoli, kojoj djelomice gorostasni nadgrobnici već iz daleka udaraju u oči.

Ona se sastoji od 36 rimskih nadgrobnika, koje kvadratičnih, koje pločastih stela, od kojih je sedam njih ukrašeno skulpturama. Jedan od tih skulpturnih kamenova, koji na svakoj strani prikazuje podobu pastira, već je objavio kustos dr. Truhelka[1]), ali ga je pometnjom premjestio u Sikirić. Drugi pločasti kamen, od koga ja imam fotografiju, pokazuje dva reda svedenih panjega jedan nad drugim i u njima pet poprsja.

Osim mramorova našlo se je na onom mjestu i mnoštvo arhitekturnog kamenja, i to po gdjekoje vrlo lijepo izragjeno, te je po tome ovdje morala nekoć stajati neka divotna rimska zgrada. Na žalost mnogo je toga kamenja, a naročito ulomaka od korniža, uzidano u potporne zidove nekog blizog drvenog mosta, na općinskom putu, što onuda prolazi. U pridanoj ovdje *slici 1.* vidi se nacrt ulomaka takog jednog korniža.

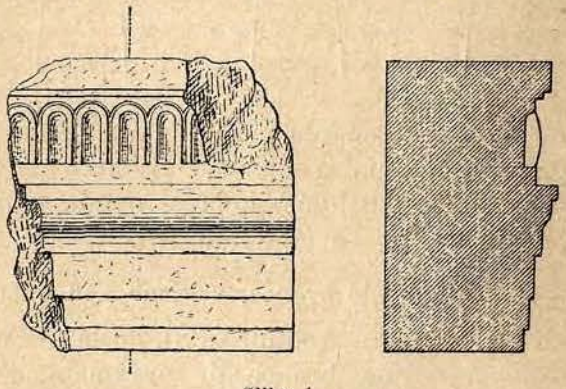

Slika 1.

Tik do rimskih mramorova nalaze se, osobito na južnoj strani, sredovjeki nadgrobnici, od kojih sam nabrojio 13 sarkofaga, 5 tumba, 39 ploča i jednu stelu, dakle ukupno 58 komada. Stela, koja mi je najviše udarila u oči, bila je maknuta sa svog nekadašnjeg mjesta i ležaše tik obale potoka, što onuda s južne strane protječe, i to nešto iznad gore spomenutog mosta. Bez sumnje je i ona bila odregjena, da je uzidaju u potporne zidove toga mosta, ali se onda nije baš činila zgodna i tako je ostala.

Slika 2. pokazuje sve četiri strane tog zanimljivog nadgrobnika, kome su primitivne crtarije izvedene manirom tremoliranja, t. j. tako, da se crteži sastoje od samih jamica, usječenih jedna do druge. Makar da sam u Bosni i Hercegovini vidio već na hiljade takog

[1]) Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini, godina 1891., str. 242., lik 2. i 3.

sredovjekog kamenja, to je ovaj ipak prvi, što sam ga našao ukrašena po takoj maniri.

Inače na sredovjekim mramorovima kod Loznice nijesam vidio nikake ornamentacije, a na cijelom grobištu nijesam našao ni latinskog ni staroslovjenskog natpisa.

Sasvim blizu nekropole, o kojoj je ovdje riječ, tvori nadalje Drina na svojoj lijevoj obali prud, a na ovome ima, djelomice u šljunku, zatrpanih valjda više od 40 velikih pravokutno tesanih, ali glatkih vapnenaca, te je ovdje nagjen i onaj rimski kamen s jednom

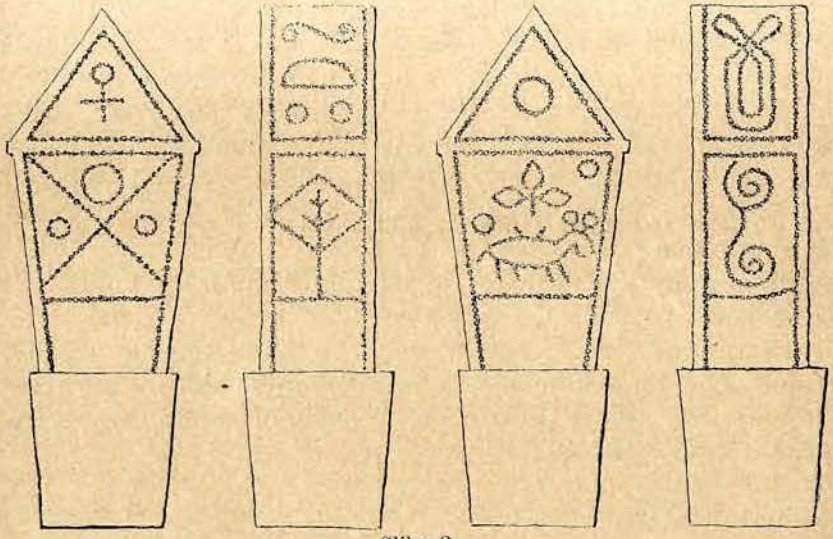

Slika 2.

muškom i s jednom ženskom podobom i s jednim jahačem, što sam ga već objavio u našem Glasniku[1]). Čini se, da su to pošljednji ostanci rimske kuće, koja je negda ovdje stajala, no koju je Drina podrovala, pa se je u nju srušila.

3. Skladište bronca, nagjeno kod Šumeca u kotaru cazinskom.

U januaru godine 1890. došla je zemaljskom muzeju u Sarajevu oveća množina broncanih predmeta, većinom srpova i keltova iz broncanog doba, koji su nagjeni ukraj neke njive u Dônjem Šumecu, općine Peći pri oranju, te ih je opisao kustos dr. Ćiro Truhelka u našem Glasniku (1890. godina, strana 64. i d.).

Ali pometnjom javio je gospodin dr. Truhelka, da su te stvari nagjene u Podzvizdu, čemu je valjda to uzrok, što su muzeju u isto vrijeme prispjela dva komada ljevena bronca, nagjena pod gradinom Podzvizdom.

Ali pošto od Šumeca do Podzvizda ima oko 14 *km* prama sjeveru, i pošto sam ja ono nalazište prigodom nekog rudarsko-geološkog ispitivanja razgledao, mislim da mi valja ispraviti onu pogrješku.

---

[1]) *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1889., sv. III., str. 44 i d.

To je nalazište kraj puta iz Šumeca prama Šabićima uz neki položiti pristranak od prilike $1^1/_2$ *m* od njive, a broncani su predmeti bili 20 do 30 *cm* pod zemljom.

Raskopavanjem, koje sam ovdje pokušao u društvu s gospodinom kotarskim predstojnikom pl. Szirmay-em, nijesam došao ni do kakog rezultata, a i gospodar one zemlje, Hasan Šabić, uvjeravao me je, da uz broncove nije bila nikakva posuda od ilovače ili od kakog kova, već da su bez opreme ležali u zemlji.

Megjutim sam u Cazinu dobio od onog nalaza još jedan komad veoma bogate, kristalizirane crvene bakrene rude, koja je očevidno imala služiti za dalje proizvagjanje bronca.

Najposlije budi još spomenuto, da je u jeseni godine 1891. kotarski ured u Cazinu dobavio još jedan broncani kelt i ulomak jednog broncanog srpa od istog nalaza i predao zbirci našeg zemaljskog muzeja.

4. Rimska naseobina i utvrda kod Čitluka u Brotnjem polju.

Plodno Brotnje polje u kotaru mostarskom poznato je već iz prijašnjih publikacija kao nalazište rimskih starina, ali su stariji ispitači svoje promatranje većinom stegli samo na rimske mramorove s natpisima i relijefima, pak onda na novac i sl.

Ali ako hoćemo da temeljito upoznamo naseobene prilike naše zemlje za doba rimskog gospodstva, onda je po mome sudu od prijeke potrebe, da prije svega ona mjesta obigjemo, gdje su stajale rimske zgrade, jer novaca iz grobova i drugih nalaza bude i u većoj daljini od naseljenih mjesta.

Kad su me moje rudarsko-geološke študije godine 1891. dovele u Čitluk u Brotnjem polju, saznao sam, da je ondje godine 1889. uz kuću Volarevu kraj kule Lakišića nagjen ispisan rimski kamen, pa za to odlučim s obzirom na moje gornje nazore, da ću po Čitluku malo razvidjeti, da li igdje ima ostanaka od rimskih zgrada.

Najprije se uputim Volarevoj kući i nagjem ondje ispisani rimski kamen, koji je gospodar zemljišta iskopao, udešavajući svoje guvno. Kupim taj kamen, pa je on sada u našem zemaljskom muzeju.

Taj je kamen *(slika 3.)* debela ploča od 130 *cm* duljine, 60 *cm* širine i 40 *cm* debljine, a natpis nije okviren, kao što i inače ploča nema nikakih razdjeljaka.

Na ispisanoj strani ima manja, a ispod nje veća okrugla jama, koje su oboje tek kasnije usječene. Po svemu biće da je kamen isprva bio veći i da je poslije upotrijebljen u kakvu ratarsku svrhu.

Natpis je u nekim dijelovima veoma izlizan, ali je ipak gospodinu sveučilišnom profesoru Domaszewskomu pošlo za rukom, te ga je po priposlanu mu snimku pročitao.

Natpis glasi:

AEL*(iae)* · P*(ublii)* F*(iliae)* · PROCIL
LÆ · SANCTISSIMÆ
FEMINAE
C*(aius)* · SAFINIVS SEVERVS
MARITVS · EX · VOLVN
TA*(t)*E · IPSIVS
PROCILLAE.

To je po tome nadgrobni kamen Aelije Procille, kćeri Publija, žene najčišćeg života, koji je njezin muž Kajo Safinije Sever po (zadnjoj) volji Procile, t. j. po odredbama njezine oporuke postavio.

U zidovima Volareve kuće, kao i kule Lakišića uz nju, uzidani su razni tesani vapnenci ovećih dimenzija, za koje djelomice još prianja tipični vapneni lijep s primiješanim komadićima opeke, a okolina sva je posuta komadima rimske zidne opeke, žljebastog crijepa i žmurnjaka, kao i lijepa i naljevene podine. Mora dakle da je uz kulu Lakišića bila jedna ili više rimskih zgrada, te su od njihova materijala, makar barem dijelom, sagragjene kula Lakišić i seljačke kuće, što su onuda.

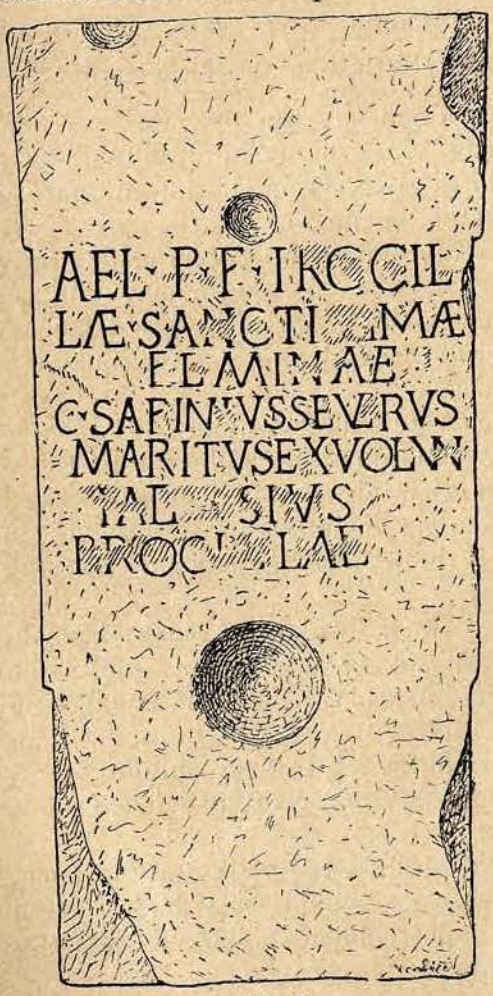

Slika 3.

Od kule Lakišića prostire se vapnenasti povor prama sjevero-zapadu u dužini od $1^1/_4$ *km* po prilici, te se na njegovom sjevero- zapadnom kraju vidi velika gromila, koju zovu Karlovac ili Karlovića gradinom. Na moje zapitkivanje saznao sam nadalje, da u ravnici pod Karlovcem ima rit „Crkvina“, na kojoj se po mještanskoj tradiciji nailazi na razvaline kršćanske crkve.

Kod Crkvine, koju sam sada obišao, vidio sam njive — u prostoru od 4 *h* po prilici — posve zasute komadima crijepa i zidne opeke, crvene i žute. Ima tu nadalje velika hrpa gragjevnog kamena i cigle, a u tome i lijepog tesanca s rupama za željezne kuke, kamenitih ploča, ulomaka i

temelja od stupova, lijepa s primiješanim komadićima opeke i sl., nadalje utaraka i ručica od amfora i drugih, većinom rimskih ilovastih posuda.

Nema dakle sumnje o tome, da je na Crkvini bila oveća rimska naseobina.

Razabravši sve to, uspeo sam se na Karlovića gradinu, te sam tu na gorskom zaravanku našao veliku, od prikupljenih kamenica uzdignutu gromilu, kojoj pri južnom podnožju ima pravokutna čatrnja s dužinom nutarnje stranice od 4 *m*. Ova je potonja zidana od lomljena kamena, a lijep je izmiješan komadićima opeke.

Na sjevernoj strani gromile neki ju je, tražeći blago, blizu vrha raskopao, pa se tu vidi, da je temelj od nasutog kamenja, od koga je gromila podignuta, naljeven odnosno pričvršćen preko 20 *cm* debelim slojem crvenkastog cementa.

Od temelja gromile prostire se nadalje uzak greben kao zadnji ogranak te gorske kose prema sjevero-zapadu, pa su ti grebeni, kao i gromila posve pokriveni temeljima neke zidine, kojoj je lijep ispremiješan stucanom opekom.

Osim toga su gromila, najbliža joj okolina i pristranci brda posuti fragmentima rimskog žmurnjaka i žljebastog crijepa i sl., a izmegju toga ima mnoštvo utaraka crvenih, na točilo zidanih ilovastih posuda, fragmenata od amfora, ali opet i posuda gragjenih iz ruke. Karlovac je po tome bio mala rimska, crijepom pokrivena utvrda, koja je služila u zaštitu oveće naseobine, što se je ispod nje prostirala, i koja je sagragjena na zatečenoj ondje već prehističkoj gromili, ili možda zrtvištu.

5. Rimska naseobina i utvrda kod Krehinog Graca u Brotnjem polju.

Starine od Krehinog Graca, poznatom prvom nalažištu broncanih rukotvorina broncane perijode u Hercegovini, više puta su već opisane kako po Bakuli[1]) i naročito po dru M. Hoernesu[2]), pa ako ja ipak opet hoću da govorim o rimskim gragjevnim ostancima toga mjesta, biva to samo za to, da ona starija opažanja stranom popunim, a stranom i ispravim.

Selo Krehin Gradac čini dugu ulicu pri kraju veoma plodnog Gradačkog polja i pri podnožju jedne kose vapnenastih bregova, koja, prostirući se od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, polje sa sjevera zatvara. Na sjevero-zapadnom kraju te bregovite kose prostiru se na daleko gragjevine Krehinog dvora.

Ravnica oko Krehinog dvora puna je zidnih temelja i rasutog rimskog gragjevnog materijala, kao n. pr. zidne opeke, krovnog žljebastog crijepa i žmurnjaka, koji se potonji vigjaju po

---

[1]) Schematismus topogr. hist. custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spljet, godina 1867., str. 92. i d. i Mostar, godina 1873, str. 103.

[2]) Sjednički izvještaji c. kr. akademije nauka u Beču, godina 1880., str. 519. i d. i arheološko-epigr. vijesti iz Austrije. Beč, godina 1880., str. 33. i d.

njivama prama sjeveru od Krehinog dvora na 150 *m* po prilici, t. j. do nakraj sadanje bašče, prama zapadu do blizu razvaline Grudine, o kojoj će još biti riječ, do na 200 *m* južno do 150 *m* po prilici u polje i istočno u uskoj pruzi duž kuća sela Krehinog Graca do ispod „Gradine“, dakle u dužini od 600 *m* po prilici.

Ostanci nekadašnje rimske naseobine gradačke čine dakle, počevši ispod Gradine, pa sjeverno do iznad Krehinog dvora lûk od 1 *km* dužine po prilici oko rečene kose, i mora da je svakako veća bila, nego rimska štacija na Crkvini u blizome Čitluku. Na mjestu današnjeg Krehinog dvora biće da je stajala znatnija zgrada, a druga na zapadnom kraju naseobine u ritu Grudine.

Kuće Krehinog dvora sastoje se većinom od materijala prijašnjih rimskih zgrada, te je osobito mnogo lijepih komada mramora i drugog tesanca uzidano u kuli. Ispisani rimski nadgrobnik Viktorine Anne, koji je u jugo-zapadnom roglju kuće uzidan prilično visoko, ali izvrnuto, već je Hoernes objavio, a isto je tako spomenuo poklopac malog sarkofaga s ugaonim čelima, koji je 77 *cm* dug i 52 *cm* širok. Potonji je izvrnuto uzidan na čatrnji i služi kao kopanja. Kamenito spremište za pepeo, koje takogjer Hoernes napominje, proviruje na sjevernoj strani kule visoko iz zida.

Ali u sjevero-zapadnom uglu zida, kojim je opasan Krehin dvor, udario mi je u oči oveći vapnenast šulj, dug 68 *cm*, širok 42 *cm* a debeo 30 *cm*. Bližim promatranjem našao sam, da na tom kamenu ima natpis, koji se posve jasno razabire, a nije ga, što ja znam, do sada još niko objelodanio. Ima tri reda a glasi:

I · O · M ·
M A X I
M I N V S

To je dakle oltarni kamen Jupitrov, na kome nijesu mogle biti druge riječi, jer je ispod natpisa održan još oveći, ali posve čist komad kamena. Natpis nema nikakog okvira, a vijenac i temelj valjda su odbili, da ga lakše mogu uzidati.

Gradina kod Krehinog Graca leži jugo-istočno od Krehinog dvora na strmoj u dužinu pruženoj glavici, koja se iznad sela uzdiže nad zaravanak rečene kose. Na neravnoj ploštini glavice nalaze se mnogi temelji zidina, zidanih lijepom, onda na istočnoj strani pravokutna zidana čatrnja.

Na južnome pristranku glavice ima druga, takogjer pravokutna i zidana čatrnja. Povrh toga kako ploština glavice i njezini obronci, tako i strmi, južni pristranak spram sela posuti su ulomcima rimske opeke i komadima lijepa, u kojim ima primiješanih komadića cigle, za tim utarcima rimskih ilovastih posuda. I nekoliko utaraka od ilovastih posuda iz ruke gragjenih pokupio sam onuda, ali utaraka od ilovastih posuda gragjenih na točilo ima puno više.

Po tome što rekoh, ne mogu se doduše trošni gragjevni ostanci na Gradini kod Krehinog Graca označiti kao „copiosa arcis rudera“,

kako je to Bakula poetički iskitio, ali su ipak ti ostanci dovoljni te se može konstatovati, da su na toj Gradini bile rimske gragjevine, koje su bez sumnje pripadale omanjoj utvrdi, koja je imala da štiti rimsku štaciju ispod nje.

Ja sam već prije napomenuo, da je u ravnici na zapadnom kraju nekadanje rimske naseobine, u ritu nazvanom Grudine ili Crkvina, morala nekoć biti znatna gragjevina. Po lokalnoj tradiciji, koju i Bakula spominje, pripadali su gragjevni ostanci, što se ovuda nalaze, nekadanjoj kršćanskoj crkvi.

Grudine su prostrano mjesto s razvalinama, s mnogim, lijepom zidanim temeljima, te su gusto šikarjem obrasle. Leže onuda rasuti mnogi komadi korniža i rogljeva s lijepom, rimskim profiliranjem, gorostasni tesanci s rupama za zagvozde, od kojih sam jedan komad izmjerio, te je bio 150 *cm* dug, 85 *cm* širok i 60 *cm* debeo. Na takom sam jednom tesancu našao i ornamenat u reljefu na odskok, koji se sastojao od akantova lišća. Vele, da je odavle odveženo mnogo kamenja za gradnju Krehinog dvora. Te velike arhitekturne komade smatra ondašnji narod starobosanskim stećcima, a i Bakula naveo je odavle preko 100 takih nadgrobnika, dok u istinu onuda sasvim blizu razvaline nema više od 10 po prilici komada sredovjekih sarkofaga i ploča. Još valja primjetiti, da je nagjeno mnoštvo utaraka rimskog crijepa izmegju tesanog kamenja nekadašnje divne rimske zgrade.

Slika 4.

Za dokaz, da je ta gragjevina nekoć bila kršćanska crkva, pokaza mi neki seljak ispisan kamen, za koji mi reče, da ga je iskopao nasred razvaline na Grudinama, kome oblik i natpis ovdje *(slika 4.)* vjerno priopćujem. Po tome bila je ta crkva posvećena sv. Ivanu krstitelju. Nego je vrlo čudnovato, da bi u srednjem vijeku slovjenski natpis zapisali latinskim pismenima[1]), pa ja vještijim poznavaocima prepuštam da rasude, da li je to zbilja falsifikat, kao što ja mislim, ili ne[2]). Ali zgrada, koja je tu nekoć stajala, bila je bez svake sumnje rimska monumentalna zgrada, može biti da

[1]) Pa još *r* u riječi „crkva“ bez muklog samoglasnika pred njim, sasvim po današnjem pravopisu. Op. ur.

[2]) Mislimo da ne mora biti falsifikat. Lasno da pod konac prošlog ili početkom ovog vijeka ondje podigoše kaku crkvicu, koja je od onda propala. Ur.

je služila religijoznim svrhama, a možda je baš bila i rimska kršćanska crkva.

Konačno moglo bi i to biti, da su na Grudinama u kasnija vremena na razvalinama stare zgrade podigli kršćansku crkvu. Te bi se sumnje megjutim mogle razbistriti jedino kopanjem na onom svakojako zanimljivom mjestu.

6. Rimski kamen kod Fatnice.

Godine 1890. slučajno saznadem u Mostaru, da kod Fatnice (selo uz cestu iz Stóca u Bilek) u Hercegovini ima razvalina male zgrade, u kojoj se nalazi ispisan rimski kamen.

Pošto je u ono doba gospodin Hugo Jedlička u službenom poslu imao da putuje u onaj kraj, umolih ga, da kamen odanle makne i u Mostar dopremi, što je rečeni inžinir s najvećom pripravnošću i učinio. Tečajem lanjske zime bude taj kamen prevezen iz Mostara u Sarajevo i postavljen u našem muzeju.

To je nadgrobna ploča, 86 *cm* visoka, 54 *cm* široka i 22 *cm* debela, koja je po prilici ispod sredine svoje prelomljena.

Natpis je, kako pokazuje pridana ovdje *slika 5.*, okviren jednostavno profiliranim okvirom, a nad njim ima u trouglastom čelu listu sličan ornamenat. Na lijevoj uskoj strani ima, kako slika

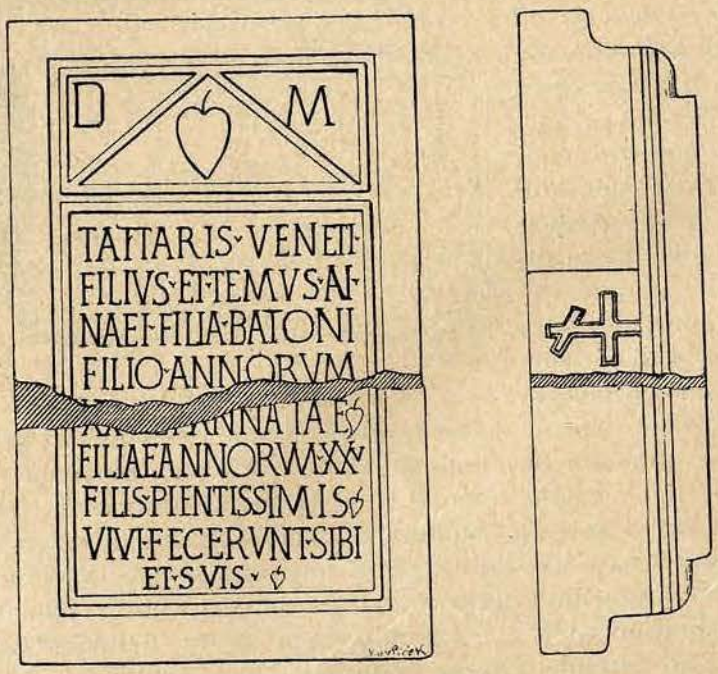

Slika 5.

pokazuje, dvogub krst, kome je dônja priječka duža, a gornja, koso namještena, kraća, te se čini, da je taj krst već od prvog časa na kamenu usječen.

Veoma dobro očuvan natpis glasi ovako:

D(iis) M(anibus)
TATTARIS · VENETI ·
FILIVS ET · TEMVS N
NAEI · FILIA BATONI
FILIO · ANNORVM ·
XX · · ET ANNAIAE ·
FILIAE ANNORVM · XX^{V} ·
FILIS PIENTISSIMIS ·
VIVI FECERVNT SIBI ·
ET · SVIS ·

Po tome postavili su taj spomenik Tattaris, sin Venetov i Temus, kći Annejeva, sinu Batu, koji je živio XX. godina, i kćeri Anneji, koja je doživjela 25. godinu, — svojoj preljubeznoj djeci — za života ispred sebe i svojadi.

Vrijede da se istaknu ilirska imena na tome kamenu, megju kojima se, kako mi piše profesor pl. Domaszewski, na imena Tattaris i Temus dosele nije naišlo.

Божји судови (ordalia) и поротници (conjuratores) у Босни и Херцеговини.

Приопћио професор **Ем. Лилек.**

а) Божји судови.

Сваки народ вјерује у својој дјетињској доби, да ће код судачког истраживања Бог чудом објавити, ко је прав ко крив. С тога налазимо тако зване божје судове не само у средњем вијеку у Германа и Романа, него такођер у данашњих мање наображених народа, који још не знаду, да се природни закони не мијењају сваки час, кад човјек то жели.

Божји судови се употребљаваху и још се употребљују као доказало код судачке истраге. Најобичнији начини, којима је окривљеник морао у средњем вијеку доказати невиност своју а тужитељ поткријепити истину своје тврдње, бијаху: двобој, божји суд ватром (judicium ignis, Feuerprobe), божји суд водом (judicium aquae, Wasserprobe), божји суд крвљу (judicium feretri, Bahr- oder Blutprobe) и божји суд посвећеним јелом (judicium offae, Probe des geweihten Bissens). Од ових божјих судова познаје овдашњи народ, те их у свом народном суђењу употребљује: божји суд ватром или вађење мазије, божји суд крвљу, божји суд посвећеним јелом, овдје записом и божји суд водом. Осим тога држи овдашњи источно-православни народ много

до амина и клетвених денија, а мухамедовци до истихареклањања. Познато је још пренашање трна, буса и камена.

I. Вађење мазије.

Ријеч мазија значи у овдашњег народа „челик“, „шипка од челика.“ Порijекла је персијског, гдје значи шишку[1]). Како је ријеч мазија у овдашњег народа дошла до значења челика, је ли се и обичај вађења мазије с истока амо пренио, можда по Турцима из Арабије, гдје је још и сада вађење мазије законито дозвољено[2]), — о томе се још не да ништа извјесног казати.

Када и како се мазија вади, о томе ми је гимназијални ученик Шћепан Грђић слиједеће написао:

„Кад кога обиједе ради чега, а нема се свједока и он не ће да призна да је то и то учинио, онда иште од њега, да се закуне, или, ако се на његову душу и заклетву не могу ослонити, да вади мазију. Мазију ваде само у тешкијем приликама, н. пр. кад обиједе каква момка или човјека, да је каква дјевојка или удовица с њиме родила дијете, или кад обиједе кога, да је што друго непоштено учинио. С тога је и настала она народна пословица: „Он је поштен. Ја бих за њега мазију вадио.“ Кад дјевојка обиједи момка или каква другога човјека, да је он с њоме родио дијете, онда родбина дјевојачка не ће само, да се закуне тај човјек, јер би се многи у такијем приликама и криво заклео, само да остане свијетла образа, него тражи, да он мазију вади, или да се ожени оном дјевојком.

Мазију ваде овако: На равни, изван куће, узваре кот'о воде а пода њ' метну мазију у жераву, да се загрије. За мазију узимљу већином или плочу коњску или сјекиру. Док се мазија и вода грије, дотле се човјек, који хоће да вади мазију, умива сафуном по рукама све до изнад лаката. Када се плоча, односно сјекира, у жерави заплатни, да од жеге изгледа бијела као млијеко, онда је узму, те баце у кот'о у узаврелу воду, а онај човјек приђе с голом умивеном руком ка котлу па гледајући у воду рекне: „Водо, стани к'о што си и стајала; тако ти Бога, који те створио и тако ти неба и земље! Ако ја био прав, Бог ме очистио, а ако крив, на мени се огледало! Стани, кумим те Богом и светијем Јованом и водом Јорданом! Ха помози ти мени јаки Боже!“ па голом руком извади мазију из узаврелe воде. Народ вјерује, да му руци не ће ништа бити, ако је прав, а ако му се рука опрешти, па послије зарањави, онда је крив, те га нагоне да узме дјевојку, односно удовицу, себи. Народ полаже неку пажњу и на оно умивање, те вјерује, да се гдјеко умије умити, да му мање нашкоди врућина.

---

[1]) Миклошић у „Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften“, XXXVII. свеска.

[2]) Др. Едв. Б. Тилор: Einleitung in das Studium der Anthropologie und Civilisation, страна 514.

Кад сам био лањскијех школскијех празника код куће, онда сам присуствовао једноме народноме суду при таквијем приликама. Једна удовица бијаше родила дијете, те сву кривицу обори на једнога ожењена сељака. Тај сељак зовне попа, неколика кнеза и неколика одабрана (угледна) човјека са своје и удовичине стране. Он се је драге воље хтио заклети, да његово дијете није, али му она није дала: „Не ћу“ вели, „он би се заклео криво. А што и не би? Тако ми Бога, бих се и ја пет стотина пута сјутра криво заклела, само да ми се није дијете нашло. Ја његове заклетве не примам, до нека се закуне за њега његов брат, оли ти кнез, оли ти који други поштени човјек, па ја црна образа а он свијетла и поштена! А ако се не ће нико за њега заклети, нека он вади мазију, па нека нам сам Бог суди!“ Овом приликом није дошло до вађења мазије, а то ни суд сада не би допустио. Ономе човјеку је помогло и то, што удовица није била од јака браства а дјевери јој нијесу је ни бранили толико, већ су је одмах из куће истјерали. Народни суд је ондје осудио, да човјек плати 50 форинти здравијех пара, и да плати пиво, што су онда попили, па макар било његово дијете макар не било, само да скине напаст с врата. Али ни човјек ни удовица нијесу били тијем задовољни, но су се још послије гонили.

За турске владе бијаше вађење мазије дозвољено. Отиди пред кадију па га замоли, још му подај ћуп масла, ја двије три кајиме, — па готов посао. Кад би год вадили мазију, увијек би скоро замолили кадију, да им то допусти.“ —

Вађење мазије описано је такођер у летопшьем „Требевићу“ од брата горе споменутог гимназијалца. Ту се каже, да се је потоње вађење мазије обавило године 1860. у Кифину селу у Невесињу.

Мени је Рецеповић еф., бивши софта у шеријатској судачкој школи, лањске године причао, да су у бос. Градишкој двојица обијеђени ради краће вадили мазију између година 1882. до 1884. (није се могао сјећати на годину), те да се је више окривљени и више опржио.

II. Божји суд крвљу (Blutprobe).

1. Доведење окривљеника пред убијеног (judicium feretri).

Довести пред убијеног све оне, који су икако могли починити убијство, те сматрати кривим онога, пред којим потече крв из ранâ, устију или носа убијеног, — то је по својој Босни и Херцеговини познат обичај и суд.

Гимназијалац Сафет бег Башагић написао ми је слиједећи случај:

„Године 1884. под јесен нађу сељаци мртва човјека у селу Дôцу покрај Ченгића двора, па оду и јаве то оружницима, који су у истом селу на стражи били. Једноме од тих

оружника бијаше име Зулфо Омербеговић, родом Херцеговац, а другоме Никола Дујић, родом Крајишник. Оружници вођаху све сељаке из те околице и сумњиве људе, који пролажаху џестом на пазар у Сарајево над мртваца и натјериваху их да му редом руке на чело или на прса мећу; јер они тврдо вјероваху у народно приповиједање: „Кад убојица дође над своју жртву, да ће јој крв на нос или на уста ударити.“ У томе мнијењу подупираху их слуге Ченгића. Један између њих, именом Тахир Шаковић, приповиједаше, како је он, кад је био у кордонима, два пута убојицу на тај начин нашао. Када је котарска комисија са лијечником дошла, споменути Шаковић савјетоваше судији да остави лешину до мрака: јер ако убојица нада њ дође, да ће му сигурно крв ударати.“

Сличан случај приповиједала ми је слушкиња из Вијаке. Гимназијалац Шћепан Грђић написао ми је о томе:

„Кад сам прошлијех школскијех празника дошао у Фојницу код Киселјака, имао сам прилику да се разговарам с једнијем Фојничанином о народном сујевјерју. Премда сам га ја у томе побијао што сам знао боље, опет се он не даде ни осолити, те не хтједе ни за длаку попустити од свога вјеровања. Између осталога ми је он причао, да ће из човјека потећи крв на ране, када дође крвник нада њ'. Ја му то нијесам вјеровао, а он ми ово исприповиједа: „Ето ти велиш да није истина а ја ти кажем да јест. Није било давно. Нема ни четрдесет година, како је тај и тај из Фојнице (казао ми је и име, али сам већ заборавио) пошао са својијем првијем пријатељем у лов. Ловили су ти они ловили, убијали, неубијали; еле ће ти се ономе пријатељу омаћи ороз с пушке: там! и друг му паде на земљу. К'о јадан, к'о жалостан, зовне још два три човјека, те онога ни жива ни мртва унесу у кућу. Сјутри дан пошао ти он да обиђе пријатеља, кад га нађе у највећијем мукама: све му из ране крв лопи. Тако га је он неколико пута обилазио, а сваки би пут крв потекла. На пошљетку се укућани досјете његову јаду: да му крв лопи за то, што крвник нада њ' долази, те то кажу бонику. Да би боник себи олакшао ране, проговори пријатељу, кад му је дошао: „Халал ти, брате, моје ране и моја смрт! Знам, да ме нијеси убио хотимице но нехотице. Шта ћу, тако хтио Бог и моја худа срећа. Кумим те Богом, не долази ми више нити ме обилази! Видиш да ми увијек крв на ране потече, кад ми ти дођеш.“ Ето шта ми је причао тај Фојничанин и говорио ми је још, да је син онога убијеног, који је од оне ране касније умр'о, још и данас жив.“

2. „Крв притеже убојицу“ или „Стезање крви“.

Ако неко човјека убије, онда се убојица не може одмаћи од убијеног, јер га ухвати така вртоглавица и несвјестица, да

се узалуд мучи да побјегне. То може само онда, ако штогод од својега (пушку, капут или др.) баци мртвацу.

На ово стезање крви вјерују у источној Босни, како ми је приповиједао гимназијалац Беговић и у Херцеговини. Хаџић еф., софта на шеријатско-судачкој школи написао ми је слиједећи случај: „Неколико година прије окупације дочека Ахмед Капазбашић неког Шахина и распори га ножем. Пошто се је Шахин срушио мртав, Ахмед не умједе да побјегне, него се је непрестано око њега врзао. Свијет говори, да га је крв стезала. И премда је било људи, који су хтјели „криво“ посвједочити, да је Шахин сам себе распорио, ипак је Ахмед био осуђен тога ради, што се је на жртви затекао и што је био збуњен.“

3. Очина кост попије дјетињу крв.

О овој врсти народног суђења написао ми је Хаџић еф. што слиједи:

„По смрти неког краља роди му се син. Било је препорно, да ли је то његово законито дијете или не. Мостарац шех Јујо упитан у тој ствари каже, нека се ископа једна кост краљева, те нек се дјетету зареже на тијелу, па она крв, што потече из дјетињег тијела, ако се упије у мртву кост краљеву, дијете је његово, ако ли не, онда није. И збиља, кад се је покушало, краљева је кост упила дјетињу крв, дочим је друга туђа кост није могла упити. — Овако приповиједа народ. (Шех Јујо родио се је у Мостару 1061. године по хеџри, а умр'о 1119.).“

4. Мешање дјетешта на праг.

Ако се момак ожени, па му супруга роди прије 9 мјесеци, онда он посумња, да је дијете његово. Будући да жена тврди да је баш од њега, метне он дијете на кућни праг. Ако дијете падне у кућу, онда је сигурно његово, ако ли пред кућу онда није његово; жена му га је „донијела под пасом“. Овако суде у рогатичком котару, како ми је то казивао гимназијалац Беговић, родом из овог котара.

III. Прождирање записа.

У Мухамедоваца постоји обичај, да се неке кривње осумњичени присиле, да сваки од њих прождере по један запис. Крив је онај који се надме.

Посебног случаја до сада још нијесам дознао.

IV. Божји суд водом.

У „Босанској Вили“ из године 1888. читао сам у чланку „Опис Гацка са старинама и обичајима народним“ на страни 184 слиједеће:

„Смаил-агина вакта, овако негдје преко зиме, почеше дјеца мријети, те се народ побуни против вјештица и хоћаше макар 20 жена да под камен тури. Но Смаил-ага томе злу доскочи. Он скупи преко 50 жена на Душац (вир) више куле, па их стаде бацати у воду говорећи: „која не потоне, оно је права вјештица!“ Када баципе једну циганку, нуто чуда не може потонути“. — Ово прочитавши, замолио сам приват. гимназијалца Башагића, који познаје прилике у гатачком котару, нека поближе о горе споменутом случају испитује. Башагић нашао је на моју радост човјека, који му је могао потанко причати о бацању „вјештица“ у воду. Написао ми је ово: „Хусага Ченгић, старац од 70—75 година приповиједао ми је, да памти, када је „морија“ по гатачком муселимату дјецу харала. Тада бијаше у Гацку муселим Смаил-ага Ченгић. Он одмах сазове све гатачке аге на збор својој кули у Липник, да распита шта је узрок тому, да морија тако немилостиво дјецу хара и имали икакво средство, којим би се могла одстранити. Аге на то једногласно одговоре, да су свему вјештице криве и да се томе лахко може лијек наћи. Пошто су све вјештице само маторе (старе) бабе, нека Смаил-ага све ове зовне на одређени дан својој кули, па они ће вјештице између њих по староме обичају пронаћи. Смаил-ага одмах опреми слуге на све стране, гдјегод има која матора баба, да је до сјутра доведу у Липник. Кад би сјутри дан, ево ти баба са свију страна гатачкога муселимата у Липник, да чују, зашто их Смаил-ага зове. Аге одмах уреде ствар овако: све једну по једну бабу одведу на ријеку Драмешину, свежу је ужетом и баце у вијер. Која потоне одмах је изваде и пусте да иде слободно кући. Ну међу тима једна циганка и двије хришћанке осташе на врху воде. „Ево оно су вјештице“, рекоше Смаил-аги, њима треба међу плећима коњску плочу запржити, па не ће моћи више никоме нахудити.“ Смаил-ага одмах то учини — и глеј, понестало је одмах морије.“ —

Приповиједач Хусага Ченгић казао је, да ће сакупљене аге вјештице по староме обичају пронаћи. Из тога би човјек могао закључити, да је суђење водом у гатачком котару са свијем обично било, да се није само у овом случају овако судило. Из другијех мјеста Херцеговине и Босне нијесам до сада ништа дознао о овој врсти божјег суда.

V. Амини, клетвена денија и истихаре-клањање.

Амини и клетвена денија (правилно бденија — vigilia — ноћна црквена служба) чине се од источно-православних попова у ту сврху, да Бог злочинца смете, да га помами и да тако помамљен исповједи своју кривицу. Како се чине амини, о томе је већ писао Лука Грђић-Бјелокосић у „Босанској

Вили“, год. 1891. број 3., стр. 39. Исти писац писао је такођер о клетвеним денијама у „Вили“ исте године број 12., стр. 373. Ја ћу с тога овдје само о сличном мухамедовском обичају говорити.

Ако се н. пр. једном Мухамедовцу штогод украде, а он не може никако дознати, ко му је украо, онда иде неким даром к побожном мухам. човјеку па га замоли, да му истихару клања. Побожник, ако се његовој жељи одазове, узеће у поноћи абдест, онда клањати и прије него ли заспи Бога молити, да му у сну даде знак, по којем би могао распознати, ко је пријављену крађу починио.

Чуо сам, да је Хаџи Мехмед еф., учитељ на Газином мектебу, сам приповиједао, како је једноч истихару клањао у ту сврху, да би овако дознао, ко му је новце украо. И заиста 2—3 дана послије тога пријавио му се је крадљивац ријечима: „Ја сам ти украо новце, ето ти их натраг осим онога, што сам већ међу тијем потрошио; само немој ме издати.“

VI. Пренашање трна, буса и камена.

Ако се комшије посваде ради земљишних граница, те се иначе не могу помирити, захтијева тужитељ од туженог, да пренесе бус, трн и камен оним путем, којим он мисли да им иде права међа. Народ вјерује, да ће носилац у оваквом случају пасти под теретом трна, буса и камена и своје савјести, ако носи кривим путем. Овај обичај познат је у Херцеговини, и како сам чуо и у брдовитим предјелима Посавине. Поближе описао га је вриједан сабиралац народног правосуђа, Лука Грђић-Бјелокосић у овогодишњем „Требевићу“, из којега сам и ја за њ дознао.

б) Поротници (conjuratores, Eidhelfer).

У средњем вијеку бијаше у Босни обичај, да је тужитељ од туженика захтијевао, нека он своју тврдњу поткријепи присегом својих рођака, суплеменика или земљака, обично њих 5 (у Њемачкој 7).

У „Вађењу мазије“ казала је удовица: „Ја његове заклетве не примам, до нека се закуне за њега његов брат, оли ти кнез, оли ти који други поштени човјек.“ Из тога можемо разабрати, да установа поротничка још данас постоји у гатачком предјелу. Како се они зову, који се за другога закуну, тога још нијесам могао дознати. Богишић каже да се зову оклетвеници, те да их има још дан данас у Црној Гори, и у неким херцеговачким и бокељским крајевима[1]). У средњем вијеку звали су се поротници.

[1]) Гласник XLIV., стр. 205.

Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni.

Etnografska študija.

Priopćio **dr. Leopold Glück.**

Bez obzira na nadnaravne lijekove, u koje narod vjeruje, upotrebljava on u bolestima većinom i one lijekove, koje mu priroda obilato pruža. Prije svega služe se lijekovima, što ih daje flora u zemlji. I ako su u gdjekojim prigodama mitološke reminiscencije i sujevjerja, ili surova analogija bile ponukom, te je narod neke biljke stao upotrebljavati za lijek, to se ipak ne da tajiti, da ga je u mnogim prilikama na upotrebljavanje bilinskih lijekova navelo trijezno promatranje i iskustvo.

Nauka o lijekovima zadnjih je desetlijeća mnoge biljke, koje su tečajem čitavih vijekova megju ljekarijama znamenito mjesto zapremale, izbacila, pak je po tome većina današnjih liječnika biljevne lijekove izgubila iz vida.

Ali izučavanje profesora Koberta i njegovih učenika u Dorpatu tečajem zadnjih godina pokazalo je, da pogdjekoja biljka, koju je današnja naučna medicina označila zastarjelom, te se samo još u narodnom ljekarstvu upotrebljuje, ima veću terapeutičku vrijednost, nego čitavo čislo farmaceutičko-kemičkih preparata, koji se s mnogih strana preporučuju, nad svaku mjeru hvale, a poslije kratke slave prijegju u zasluženu zaborav.

Pri izučavanju narodnih lijekova iz bilinstva u različitih naroda prije svega dvoje udara u oči: prvo, da mnoge biljke u naroda, koji su daleko jedni od drugih nastanjeni, služe u istu svrhu, makar i ne uvijek na isti način; i drugo, da su mnoge ljekovite biljke, što ih danas narod upotrebljava, već prije više hiljada godina grčki i rimski ljekari preporučivali za iste bolesti.

Kako se sad te činjenice mogu razjasniti? Ljekovito djelovanje nekih biljaka bilo je ljudskome rodu bez sumnje već u njegovom prvotnom stanju poznato. To zaključujemo ne samo po tome, što u naroda, koji su danas još na vrlo primitivnom kulturnom stepenu, ima razmjerno obilata zaliha lijekova iz bilinskog carstva, nego i po tome, što, kako se svaki dan može vidjeti, čak i gdjekoje naše domaće životinje nekoje biljke traže za lijek i za užitak, dok od drugih zaziru.

Za nekoje biljke bio je za cijelo neobičan im miris ili okus povodom, te se upotrebljavaju za lijek, za druge opet šar cvijeta, oblik lišća, podoba korijena ili najposlije neko znamenovanje, koje su imale u bogoslužju. Poznavanje ljekovite snage nekojih biljaka prelazilo je s jednoga koljena na drugo, pak se rasprostranilo ne samo mirnim trgovačkim saobraćajem pojedinih naroda, već i ratovima, koji su izmegju njih bivali.

Kako asklepovci, tako i kasnije hipokratici i rimski liječnici osnovali su zalihu svojih ljekarija većinom na medicinskom znanju

naroda, pri čemu su se dakako i pogdjekojim svojim izumom okoristili. Liječnički autoritet u jednu je ruku utvrdio vjeru naroda u ljekovitu moć lijekova, kojima se je služio, a u drugu je ruku učinio, te su po liječnicima pronagjene ljekovite biljke vremenom postale narodni lijekovi. Takim je načinom naučna medicina velik dio svoga znanja crpala iz narodnog ljekarstva, dok se je ovo opet obogatilo množinom lijekova, koje je prihvatilo od nauke.

Ovdje naznačeni odnosi izmegju narodnog i naučnog ljekarstva postoje za pravo i dandanas, samo su po naglom napredovanju nauke u sadašnjem vijeku, i zbog konzervativnost narodne medicine, koja novotarije teško prima, slabiji nego prije.i

Uz poznavanje biljaka, koje narod upotrebljava za lijek, zanimljiv je i način, kako ih priregjuje i upotrebljuje. Kao spoljašnji lijekovi ne samo da se upotrebljuju lišće, izbojci, peteljke, cvijeće, plod ili korijenje i sok za oblaganje, natiranje, pranje i grgutanje, kao mehlem ili mast, nego ih i dodavaju kupkama, pri parenju i kagjenju. Kao nutarnji lijekovi uzimaju se cijele biljke ili pojedini im dijelovi kuhani, prženi, stucani, u vidu praha, ili se pak samo naljevaju, vare s vinom, vodom ili medom. O nekim se biljkama misli, da valjaju samo u svježem stanju, o nekojim pak, da ih treba sušiti na suncu ili pak samo u hladu.

Mnogi od tih načina upotrebljavanja prešli su u naučnu medicinu, drugi su se opet sve do danas jedino nalazili u narodu.

Uz zasebnu slovjensku, utjecale su na narodnu medicinu u Bosni intenzivno rimska i grčka kultura u staro doba, germanska i kasnije talijanska u srednjem vijeku i konačno osmansko-arapska u novije doba, jer se u nazorima naroda o sućstvu i uzrocima bolesti, kao i o djelovanju lijekova, koji se protiv njih upotrebljuju, bez muke mogu naći jasni tragovi svih tih utjecaja.

Naročito u biljevnom ljekarstvu i u načinu, kako se upotrebljavaju pojedine biljke, jasno se razabire, iz kojih je izvora narod u Bosni crpao svoje znanje.

Žilavo prianjanje naroda uz ono, što mu je prelazeći s koljena na koljeno došlo od starine, učinilo je, da se i danas još iste biljke upotrebljavaju na isti način i za iste bolesti, kao i prije mnogo vijekova, makar da mu često učinak pojedinih biljaka ni malo nije jasan, kad n. pr. pas ujede, onda općenito meću rascijepan bijel bob na novu još ranu, pa ga dotle ostave, dok ne otpane.

Unatoč mnogome raspitivanju nijesam mogao da saznam uzrok, za što samo na rane od pasjeg ujeda meću rascijepan bob i za što da baš mora biti bijel bob?

Ja ni malo o tome ne sumnjam, da rascijepan bob vrlo dobro zaštićuje onako male ranice, kakve često ostaju iza pasjih zuba, naročito ako pas samo zagrize a ne zakine, ali zašto da baš samo bijel bob pomaže, to do danas ne znam.

Biljevnih lijekova ima u naroda u Bosni toliko, da bi trebalo mnogogodišnjih študija i sabiranja po više njih, da se mognu potpuno prikazati.

Pabirčenje iz velike zalihe u Bosni i Hercegovini upotrebljavanih biljevnih lijekova, što ovdje slijedi, ima tu svrhu, da se pažnja daljih krugova svrati na taj predmet i da potakne dalje študije o tome. Ja se nadam, da moj slabi pokušaj ne će ostati osamljen.

Uz mnogobrojne bilješke, što sam ih pribrao na temelju sopstvenog motrenja i po kazivanju domaćih liječnika, ljekarica i bolesnika, služili su mi pri mojoj radnji ovi izvori:

1. Pet rukopisnih „doktorskih knjiga“ iz zadnjeg vremena prošlog i iz prvog vremena sadašnjeg vijeka, što mi ih dobrostivo prepustiše velečasni oci franjevci: Barbarić, Batinić i dr. Ban[1]). Ti rukopisi potječu od bosanskih franjevaca, koji su nekada bili i tjelesni liječnici svoga stada. Od rukopisa, sastavljenih na bosanskom jeziku tri su potpuna i dobro očuvana, naročito jedan od fra Christićevića iz Fojnice, pisan godine 1834.; od jednog latinskog i jednog talijansko-bosanskog održali su se samo ulomci, ali i oni ipak u gdjekojem pogledu mogu dobro poslužiti.

2. Rukopis jedne ljekarske knjige iz prošloga vijeka, što ga je izdao i u Glasniku (sv. IV., 1889., str. 95.) priopćio kustos dr. Ć. Truhelka.

Nadalje još sam upotrijebio:

3. Народна медицина у Срба, написао др. Владан Ђорђевић. Нови Сад, 1872.

4. Jugoslavenski imenik bilja, sastavio dr. Bogoslav Šulek. Zagreb, 1879.

5. Lehrbuch der Pharmakognosie, von Prof. Dr. Albert Wigand. Berlin, 1879.

6. Handbuch der pharmaceutischen Praxis, von Dr. Hermann Hager, zwei Bände, 1883.

7. Volksmedicin und medicinischer Aberglaube in der Steiermark, von Dr. Viktor Fossel. Graz, II. Auflage, 1886.

8. Ueber die in der hippokratischen Schriftensammlung erhaltenen pharmakologischen Kenntnisse von Dr. Rudolf von Grott (Historische Studien etc., herausgegeben von Prof. Dr. R. Robert in Dorpat. Heft I., Halle na Sali, 1889.).

9. Russische Volksheilmittel aus dem Pflanzenreiche, von Dr. Wassyli Demitich. (Hist. Stud. von Kobert. Sv. I., 1889.).

10. Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Dr. Marjan Udziela. Warszawa, 1891. (Narodna medicina i medicinsko praznovjerje u Poljaka).

---

[1]) Rečenoj gospodi, kao i gospodinu c. i kr vojničkom svešteniku Jungiću, koji mi je priopćio vrlo dragocjenih podataka, neka je ovdje za njihovo prijazno potpomaganje u mome radu izrečena najusrdnija blagodarnost.

1. **Abdovina** (avdovina), *Sambucus Ebulus* L.

Upotrebljava se korijen, lišće i bobice i to:

Uvaren korijen protiv padavice (debela, debela bolest);

prašak od osušenog korijena ili kriške svježeg korijena kao spoljašnji lijek od bradavica;

lišće u vidu salate kao nutarnji lijek a kao spoljašnji lijek u vidu obloga, kad nateknu goljenice, od dalka i žutice. Iz lišća iscijegjen sok čisti crijeva;

bobice piju se u vodi za pročist.

Abdovina upotrebljava se dakle u Bosni iznutra za pročist pri lokalnoj i općenitoj vodenoj bolesti, pri žutici i dalku, a s polja protiv bradavica.

U Srbiji upotrebljuju od zgnječenih bobica pečenu rakiju protiv srdobolje. Aleksandar iz Trallesa i Dioscorides preporučuju sok iz korijena protiv vodene bolesti, a i sada ponegdje osušene zrele bobice upotrebljuju kao lahak lijek za pročist.

2. **Avdisalatin,** *Euphorbia Lathyris* L.

U prašak stucane sjemenke na varenom jajetu služe za povraćanje i za pročist.

Nekoje odlike euforbiacea već su hipokratici upotrebljavali kao drastične lijekove za pročist; u pojedinim dijelovima Rusije i Poljske upotrebljava ih narod iznutra u istu svrhu. Što se naročito tiče one vrste, koju u Bosni upotrebljavaju, pokazali su pokušaji, da 6—12 sjemenki euforbije lathyris, kada se popiju, mogu da proizvedu povraćanje, proliv, pače i nervozne bolove.

Ulje te sjemenke, poznato pod imenom Oleum Lathrydis (huile d'epurge) ordiniraju na jugu ponegdje protiv zatvora.

3. **Bob,** *Vicia faba* L.

U sirćetu vareno brašno bobovo upotrebljava se kao kataplazma za dozrijevanje gnoja u čirovima. Tu doduše toplota čini više, nego indiferentno bobovo brašno.

4. **Bobovac,** *Sedum telephium* L.

Osušenom tom biljkom kade kožu, kada se po njoj ukazuju čirovi i pri sifilitičkim pojavama.

Hipokratički pisci više puta spominju bobovac, pak ga pribrajaju oštrim lijekovima.

Hager (sv. II., str. 944.) kaže o toj biljci ovo:

„Bobovac je samo još narodni lijek te se iznutra upotrebljava da hladi i groznicu suzbija. Za sok vele, da spolja liječi peručac, kraste na glavi, rane od vatre, a iznutra padavicu.“

5. **Bokva** (bokvica), *Plantago*. Bokvica muška = *Plantago major* L.
Bokvica ženska = *Plantago lanceolata* L.

Bokvica u Bosni u mnogim prilikama služi za lijek; upotrebljavaju joj list, korijen, sjeme i sok od biljke, spolja i iznutra.

List se spolja često upotrebljava kao zaštita za različite rane, da dozrije napon i bijeli prišt, a iznutra varen s vinom i s vodom protiv groznice i gljista (gujavica). Osušen i u prašak stucan list upotrebljava se iznutra za otvor. Osušen i u prašak stucan list sa hljebom, vele, da liječi od bjesnila.

U prašak stucano sjeme pije se s bijelim vinom i to hvale kao lijek od disenterije (srdobolje).

Sokom te biljke natiru dojke, da linja mlijeko, nekoliko kapi toga soka blaži bolove u uhu; kada se pije kao nutarnji lijek, goni mokraću pri vodenoj bolesti (debela nemoć).

U Srbiji se bokvicom vrlo često liječe rane. U ruskoj narodnoj medicini imaju obje vrste bokvice veliku vrijednost kao lijek od rana; osim toga upotrebljavaju se pri nutarnjem krvarenju, prolivu i ustavljanju mokraće.

Hager piše o upotrebljavanju te biljke u medicini ovo:

„Bokvica ili njezin sok upotrebljavali su u staro doba protiv sušice; Themison je njome liječio bolove u trbuhu, krvotoke, izbacivanje i pljuvanje krvi, disenteriju, drugi su opet tom biljkom liječili hemoroidalne bolove, gonorhöe, fluor albus i groznicu. Spolja su njome liječili čirove, pištanjak, rak, naboje, kad se ko ožeže, upalu očiju, osobito kroničku skrofuloznu upalu kapaka i vezica, kad se na rožnici načine mozoli i t. d.“

6. **Bor,** *Pinus silvestris* L.

Izbojci borovi vare se kao lijek od hemorhoida i disenterije. Prije su borove izbojke mnogo preporučivali kao lijek za izlučivanje mokraće i čišćenje krvi, sad ih više ne upotrebljavaju.

7. **Božur,** *Paeonia officinalis* R.

Od božura se upotrebljava korijen i sjeme. Razrezan i provrtan korijen naniže se na uzicu pa se nosi o vratu kao lijek od padavice, ludila, promuklosti i vratobolje.

U prašak stucan korijen s vodom liječi srdobolju, u vinu kuhan podražuje na povraćanje, a liječi i groznicu, ako se uzme, prije nego što se vrati. Korijen, varen u vinu, liječi od padavice.

Sjeme s vodom ili s vinom liječi bolesti živaca i možgjana, a upotrebljava se pače i kada kome pane kap.

Hipokratici upotrebljavali su božur samo kao spoljašnji lijek za rane, koje se veoma gnoje, šire i lako krvare.

Prije se je korijen od božura mnogo upotrebljavao kao antepilepticum i antisposmodicum, ali pošto od njega nema nikakog učina, nikako ga više ne ordiniraju.

8. **Breberina** (breberina trava, šumarica), *Anemone nemorosa* L.

Svježa, razmečena biljka, upotrebljava se kao prištilo (*vesicans*).

Breberina poznata je u Esta kao sredstvo, od koga veoma nabreknu prištevi; za Kamčadale vele, da njome truju strijele. U Maloj Rusiji upotrebljuju narodni ljekari tu vrstu anemona protiv lišaja na glavi. Neku vrstu anemona već su hipokratici spolja upotrebljavali, kad je na pojedinim mjestima trebalo nadražiti kožu. Učin breberine potječe od jetke, žitke tvari, anemonskog kamfora, koji kada se na kožu stavi, tvori prišteve. Način, kako narod upotrebljuje tu biljku, posve je dakle opravdan.

9. **Broć,** *Rubia tinctorum* L.

Broć se broji u one biljke, koje unatoč neznatnoj svojoj terapeutičkoj vrijednosti već od starine u različitih naroda služe za lijek.

Hipokratici preporučuju korijen od broća protiv srdobolje; Grott misli, da ih je pri tome vodila vjera u simpatiju. U medicini smatrahu tu biljku kao okrepljiv lijek, koji umnožava mlijeko i goni mokraću.

U Bosni se korijen vrlo mnogo upotrebljuje ili kao prašak ili u vinu varen, a biljku samu kao lijek od potajnice (amenorrhöe).

Parenje s lišćem od broća upotrebljava se pri porogjajima ne samo za pospješavanje poroda, već i za izagnanje obamrlog ploda, pošljetka (neoprašćine) i za čišćenje poslije poroda.

Uvarak biljke s medicom unapregjuje, tvoreći krv, djelatnost nutarnjih organa. Sok iz korijena s medom liječi sve bolesti po koži, pri kojima se koža crveni.

Po Hageru upotrebljava se broć za olakšanje porogjaja i pri teškom mokrenju.

Crveni sok u korijenu, koji glavni materijal daje pri tako zv. turskom crvenilu, bez sumnje je prvi bio povodom, te su tu biljku stali upotrebljavati za lijek. Po tome sudimo, da će se

većinom upotrebljavati za take bolesti, gdje hoće da krvotok ili pospješe ili obustave.

10. **Brštan** (bršljan), *Hedera helix* L.

Brštanov se list, za 24 sata razmočen u sirćetu, spolja upotrebljava pri ubojima (kontuzijama), a u sirćetu varen valja za zanemarene rane, koje već zaudaraju.

U vinu varen list blaži zubobolju, kada se njim obloži lice, ali se u isto vrijeme uvarak mora i u ustima držati.

Iznutra blaži uvarak od lista i izbojaka brštanovih, kada reže mokraća i pri kamencu. U maslu pržen list upotrebljava se pri vodenoj bolesti goljenica.

Sok iz lišća liječi od sljepoće, kada se njime peru oči.

Uvarak brštanova lista s vinom liječi gute.

U prašak stucani plod brštanov s rutom i lišćem od šaloje (kadulje), kada se uzima s medom, liječi potajnicu (amenorrhöe, necvijet, bezvrijeme).

Lišće i korijen brštanov preporučivali su hipokratici za vrlo gnojave čirove ili za rane, koje lako krvare.

„Brštanov list valjao je već od davnih vremena kao lijek od kroničkog katara, sušice, uloga (podagre), za rahitis i škrofule. Svjež list upotrebljava se spolja kad se ko oprži, za vidanje čirova i rana sa smrdljivim gnojem, za razdjeljivanje hladnih, limfatičkih nateklina.“ (Hager sv. II., str. 73.).

Kao oblog za rane može taj list da vrijedi.

11. **Crkvina** (crkvina trava), *Parietaria officinalis* L.

Svježa biljka, stucana, liječi, kad se ko poreže, pa je na ranu privije; izbojci valjaju za poganac (crveni vjetar, požarac), kad se ko opržì, za abscese (čirove) i upalu kože uopće.

Biljevni sok s medom prenose kistom na upaljenu kožu, u vinu ili medici varena biljka lijek je od zastarjelog kašlja.

U medicini slabo su tu koprivu upotrebljavali, najviše za rane; sad je ne upotrebljavaju nikako.

12. **Crni trn,** *Prunus spinosa* L.

Uvarena kora od korijena preporučuje se kao lijek od žutice. Ako se hoće da bude hasne od tog lijeka, treba u nj baciti dukat, dok se vari.

Svježi cvijet crnog trna upotrebljava se ponegdje još u vidu naljeva kao lak lijek za pročist.

13. **Čemerika,** *Veratrum album* L.

14. **Kukurijek,** *Veratrum nigrum* L.

Osušen i u prašak stucan korijen od čemerike uzet s vodom, liječi od groznice, jer uzrokuje jako povraćanje i proliv; spolja se preporučuje za uboje i svrab.

Rane, koje dugo ne će da progju, pare se cvijetom od kukurijeka.

U staro vrijeme često su davali čemeriku za povraćanje, manje za pročist.

U Rusiji narod obje vrste upotrebljava s polja za kožne bolesti, iznutra za pročist.

Poljski seljaci preporučuju osušen i u prah stucan list od čemerike za kihanje pri okorjeloj nazimi i glavobolji.

15. **Čičak** (repulj), *Lappa major* G., *Lappa tomentosa* Lam.

Sjeme od čička u prašak stucano pije se u vodi, kad ujede bijesna životinja. Biljka se kao uvarak s vinom uzima protiv kamenca. Stucani korijen promiješan sa zečijom mašću izvlači strana tijela iz rana, n. pr. saćmu (šprihu); s običnom mašću dobar je lijek od peruta.

Na trbuh položena biljka, vele, da umiri malu djecu, kad plaču.

Fiziološko djelovanje te biljke nije dosele dosta ispitano, makar da je već u drevno doba spominju rimski liječnici, te se i sada u različitih naroda upotrebljava spolja za rane i bolesti po koži, iznutra za pročist, protiv reumatizma i škrofula. Osobito je Rusi hvale kao mehlem za rane; u Engleskoj njome liječe vodenu bolest.

16. **Čubar,** *Satureja hortensis* L.

Kao spoljašnji lijek upotrebljuju čubar, da njime u vreloj vodi pare nazebe, a s rakijom uvaren služi kao obloga pri očnoj bolji. Iznutra uzima se kao lijek teškog mokrenja i protiv suhog kašlja. Grci su ga kao lijek, koji izlučuje slinu, uzimali protiv katarâ u prsima. Sada se u medicini više ne upotrebljuje, ponegdje još služi kao mirodija.

17. **Čuvakuća** (pazikuća), *Sempervivum tectorum* L.

Svježi list čuvakuće spolja se upotrebljuje kao lijek od poganca, serpiginoznih čirova na koži i za ižege; sok iz lista, vele, da kao spoljašnji lijek pomaže, kad upekne škorpion (jakreb), a iznutra da liječi srdobolju i proliv.

U vinu vareni list, kad se pije, izgoni gujavice.

Ta se biljka u medicini ne upotrebljuje, u narodnom se ljekarstvu upotrebljuje za mazanje majasila (hemorhoidalne kvržice), mrtve kosti, kurjih očiju, kad ubode pčela i za ižege.

Ime čuvakuća ima ta biljka otuda, jer se misli, da ne može grom udariti u onu kuću, na kojoj ona raste. Seljaci za to u nekim krajevima goje tu biljku na krovu.

18. **Dinjica,** *Pimpinella Saxifraga* L.

Za sok te biljke vele, da lice čisti od osipa i da liječi životinjske ujede.

Uvarak štiti od zaraznih groznica. Korijen od dinjice upotrebljava narod samo kao lijek od promuklosti i nazime.

19. **Divizma,** *Verbascum Thapsus* L.

U vinu raskiseljeni listovi divizme utaže krvavi kašalj. Kako lišće tako i sok te biljke meću se spolja na uboje. Grlobolja, vele, liječi se tako, da se vrat spolja oblaže lišćem, a uvarkom od te biljke da se grguta.

Varena biljka kao spoljašnji lijek liječi prelomljenu kost, u kozjem mlijeku vareno cvijeće liječi bijelo pranje i sluzotok.

Već Dioscorides preporučuje neku vrstu divizme kao nutarnji lijek od kašlja.

U Rusiji upotrebljava narod divizmu kao nutarnji lijek od kašlja, bacanja krvi, sušice, hemorhoida, proliva, sluzotoka i vratoboljâ.

Hager veli, da divizmu ponegdje upotrebljavaju kao sluzavu oblogu, kao čaj protiv kašlja i za klistire.

20. **Djetelina,** *Trifolium pratense* L.

Ova u narodnim pjesmama često spominjana biljka služi kadšto i kao simpatičko sredstvo pri bolestima, s kojima je spojen krvotok ili crvena nateklina kože, a upotrebljava se crvena cvjetna glavica.

Stucano sjeme, vele, da liječi teško mokrenje, kad se pije u vinu.

Neki engleski liječnik, imenom Howard Sargent preporučuje napitak od livadnog djetelinog cvijeća protiv velikog kašlja. On veli, da je time bolest izliječio za 10—14 dana.

21. **Drijen,** *Cornus mascula* L.

Kao simpatičko sredstvo upotrebljuju sok od drijenka protiv nekih ženskih bolesti, a sok iz drveta protiv osipa na koži.

Osušeni se sok kuha u vodi, pa se pije kao lijek od srdobolje. Za korijen vele, da liječi, kad se ko otruje.

Hipokratici preporučivali su drijenak kao hranu, koja zatvara. U medicini upotrebljavao se je prije drijenak kao lijek od srdobolje i proliva, sad se više nikako ne daje.

22. **Drinjak,** *Cinanchum Vincezoxicum* Persoon.

U vinu vareni korijen daje se, kad ujede otrovna zmija.

Uvarak s vinom blaži nutarnje bolove i pomaže naročito u vodenoj bolesti time, što tjera znoj.

Prije su drinjak mnogo upotrebljavali za povraćanje, pročist, znojenje i mokrenje; sad ga nikako ne daju.

23. **Dupčac,** *Theucrium Chamaedrys* L.

S vinom i vodom varen preporučuje se plemeniti dupčac kao lijek od kašlja i padavice. U zejtinu varena biljka, vele, da kao obloga liječi kline (prijedor).

U staro su vrijeme naliv od dupčaca pili kao želudačni lijek i za t. zv. čišćenje krvi, sad je zastario.

24. **Duhan,** *Nicotiana tabacum* L.

U rakiji raskiseljenim duhanovim listom oblažu uboje, s medom namazan list upotrebljavaju protiv sandžija. Voda, u kojoj je raskiseljen duhanov list, služi za desinficiranje otrovanih rana i kao lijek od svraba.

Ponegdje i u medicini upotrebljuju naliv od duhanovog lista, da time ublaže grčeve. S polja samo još služi kao narodni lijek od zaraznih kožnih bolesti u ljudi i domaće živine.

25. **Fudikovina** (kalina), *Viburnum lantana* L.

Obična lukšija, u kojoj se svâri lišće i bobice fudikovine, obustavlja ispadanje vlasi i oni od toga pocrne.

Od lišća priregjeni uvarak s vodom ili s vinom učvršćuje klimave zube, kada se time usta ispiraju, krijepi zubno meso i liječi mu upalu.

O upotrebljavanju te biljke u medicini nije ništa poznato.

26. Gavez, *Symphitum officinale* L.

Imenom „gavez“ označuje narod dvije različite *Borraginee* i to *symphitum officinale*, koji inače nazivaju i „klinjak“, i *cynoglossum officinale* L. Prva od ove dvije biljke služi više za ranarničke svrhe, jer se većinom upotrebljava spolja pri upali žlijezda, protiv rheumatizma, klina (za to se i zove klinjak) i za liječenje slomljene kosti, odnosno za konsolidiranje koštanih zarastica.

Cynoglossum officinale nasuprot većinom se uzima kao nutarnji lijek za pročist, pri krvotoku maternice i protiv padavice.

Plinij i Dioskorides liječahu klinjkom slomljenu kost; *cynoglossum* preporučivao je pošljednji protiv pasjeg ujeda, ćelavosti i ižega.

U Ruskoj i Poljskoj mnogi klinjkom (żywokość, čitaj živokošć) liječe prelomljenu kost, prelom dok je još nov; *cynoglossum* upotrebljavaju u Rusiji za trijebljenje mišâ, i spolja protiv gamadi pri čovjeku. Vele, da ova biljka osim toga blaži bolove u kostima, da liječi slomljenu kost i da popravlja poremećenu probavu.

Vjerovanje u svojstvo klinjka, da može izliječiti slomljenu kost, nalazimo više manje gotovo u svih naroda Evrope.

Obje gore opisane biljke prije su se u naučnoj medicini veoma često upotrebljavale, i to *symphitum* pri bolovima pluća i prolivu, a *cynoglossum* kao lijek, koji blaži grčeve i bolove.

27. Gorušica (hardala), *Sinapis arvensis* L.

Mačjim gnojem i sirćetom u mehlem pomiješano gorušično sjeme liječi gnjilost kosti (živo u kosti). Stucano sjeme vareno sa sirćetom, vele, da pomaže pri perutu i krastama na glavi, onda protiv bolova u krstima i u prsima i najposlije pri trudovima (gubi). Na modar papir namazana upotrebljuje se rečena smjesa, t. j. stucano gorušično sjeme sa sirćetom kao „hardal jakija“.

Kao nutarnji lijek, preporučuju stucano sjeme protiv groznice, a s medom pomiješano protiv potajnice, kad voda stane, i protiv zaduhe (asthma).

U naučnoj se medicini danas upotrebljava samo crna gorušica *(sinapis nigra)* kao spoljašnji lijek, i to većinom za nadraživanje kože kao odvodno sredstvo.

28. Grah, *Phaseolus vulgaris* L.

Grah se u narodnom ljekarstvu upotrebljava i prijesan i kuhan. Rascijepan bijel grah meće se na pasji ujed, u prah stucan grah šmrče se, kada krv udara na nos. Varena cijela zrna graha meću

se vruća na napon (potkrvljene čirove), skuhan i stucan grah upotrebljava se kao kataplazma pri otoku dojaka.

Grčki su liječnici grah preporučivali kao lijek za pročist, sada se samo ponegdje grahovo brašno upotrebljava za posipanje požarca (poganca).

29. **Imela,** *Viscum album* L.

Svareni listovi s bjelancetom od jajeta upotrebljavaju se kao nutarnji lijek od krvarenja hemorhoida.

Prašak od osušenog lista, uzet s vodom, liječi sifilis i sušicu pluća. Imela se pribraja onim biljkama, koje su znamenite u narodnim bajkama, pa su je s toga mnogi narodi cijenili kao osobit lijek od padavice i grčeva. Pošto toj biljci terapeutička vrijednost u istinu nije nikaka, to u naučnoj medicini danas niko na nju i ne misli.

30. **Ivanova trava,** *Hypericum perforatum* L.

Uvarak ivanove trave u vinu ili vodi s podbjelom i ovnakom preporučuje se kao lijek od zastarjelog kašlja i sipotljivosti.

Stucana biljka, ili stucan i s uljem uvaren joj plod liječi ižege.

Kad se osušen plod naniže na uzicu i nosi kao hamajlija, onda te to čuva, da te ko ne začara i ne zatravi.

Ivanova trava u narodnom vjerovanju i narodnoj medicini mnogih naroda ima znamenito mjesto; pripisuje joj se moć, da može čuvati od sile zlih duhova i od čarolija.

Crvena boja njenog uvarka čini se, da je zadosta bila povodom, što su je negda upotrebljavali za ustavljanje krvi i liječili njome ižege.

U Rusiji upotrebljavaju ivanovu travu, slično kao i u Bosni, kao nutarnji lijek od bolesti u plućima, a spolja da ranama blaži bol i da ih liječi.

31. **Jagorčina,** *Primula officinalis* Jaquin.

Svarena se jagorčina upotrebljuje kao nutarnji lijek od uzetosti, nervoznog drhtanja udova, bubrežnog pijeska, zglobobolje, pače i kad se kost prelomi ili ugane; spolja upotrebljava se biljka i njezin cvijet za vidanje rana.

U stara su vremena kako jagorčinu, tako i njezin korijen, na različit način upotrebljavali za lijek, sada se samo zbog svog ugodnog mirisa ponegdje pridaju naljevima, kad se hoće da se time tjera znoj (Nothnagel).

O upotrebljavanju cvijeta i korijena jagorčike piše Hager kako slijedi: „Jagorčinu su u starije vrijeme pili u naljevu kao lijek od prsobolje, kasnije nagje Chomel u njoj lijek od migrene, nesvjestice i drugih živčanih bolova. Današnji je liječnici ne upotrebljavaju.“

Jagorčikin korijen smatrali su prije kao ugodan *expectorans, anodynum* i kao blag *hypnoticum*, a i kao osobit lijek od kostobolje, reumatizma, uzetosti i t. d. Kao *anodynum* i *hypnoticum* preporučili su jagorčinu Boerhave i Linné.

32. **Jasen,** *Fraxinus ornus* L.

Sok, što se cijedi, kad se pali ugalj od jasenova drva, upotrebljavaju protiv bradavica, natirući ih njime, a sok, što izlazi, kad se ugrijavaju klipovi, liječi od nagluhosti; kad se pepeo od jasenova drva sa sapunom i borovom smolom pomiješa u mehlem, onda se time dobije lijek protiv crnog prišta.

Protiv natečenih nogu i protiv bolova u nogama preporučuje se u vinu varen jasenov list.

Prašak od jasenove kore ili sok iz jasenova korijena i vladisavka u vinu liječi od groznice. Hladan naljev od kore blaži grčeve u želucu, a uvarak od nje izgoni trakavicu (metilj).

Sjeme jasenovo preporučivali su grčki liječnici kao lijek, koji pospješuje mokrenje. Na zraku isušen jasenov sok poznat je u medicini pod imenom „*manna*“, a dosta se često upotrebljava za pročist.

33. **Jasenjak** (jasenik), *Dictamnus albus* L.

Iz biljke iscijegjeni sok upotrebljavaju pri vodenoj (debeloj) bolesti za pospješavanje mokrenja.

Jasenjakov korijen smatrali su negda kao lijek, koji ublažava grčeve i goni mokraću, nego ga od dulje vremena već nikako ne upotrebljavaju.

34. **Ječam,** *Hordeum vulgare* L.

S mlijekom vareno ječmeno brašno služi kao kataplazma za dozrijevanje crnog prišta.

Stucano ječmeno zrnje vari se sa čkaljem i s cvijetom od zovike, pak se time oblažu otvrdnjele dojke.

Voda, u kojoj je svaren stucan ječam, pije se vruća protiv zastarjelog kašlja, a hladna protiv srdobolje.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama našeg stoljeća mnogo su tako zvano preparirano ječmeno brašno hvalili kao lako probavljivu hranu prsobolnim, sušičavim, i rekonovalescentima, sad se (možda nepravo) više ne upotrebljuje.

35. **Jelenski jezik,** *Scolopendrium officinarum* L.

Vele, da ta biljka, kad se svarena meće na šljepoočnice, liječi od groznice. Uvarak lista od te biljke s vinom pouzdan je lijek protiv otrovane krvi od zmijskog ujeda, onda protiv srdobolji i griži.

Prije su tu biljku smatrali izvrsnim lijekom za prsobolne, osobito od kašlja (Hager). U Bukovini je to u naroda obljubljen lijek od plućnih bolesti.

36. **Jelenov rog** (ruj), *Rhus coriaria* L.

Rujev prašak spolja upotrebljuju protiv uši na glavi, a prašak od osušenog lista protiv znojavih nogu.

Rujev uvarak smatraju, da je dobar za ispiranje usta, kad otekne zubno meso i za grgutanje, kad resica pane.

Sok te biljke s medom, vele, da tjera mokraću, a srčika od drveta da ublažava bolove.

Hipokratici su ruj upotrebljavali za grgutanje pri običnoj grlobolji. U medicini ga sada ne upotrebljuju, negda su ga upotrebljavali pri krvo- i sluzotoku, jer ima svojstvo, da zatvara.

37. **Kadulja** (šalvija, žalfija), *Salvia officinalis* L.

Spolja upotrebljava se kadulja kao obloga na čelu, kada krv ide na nos i zavijaju njome rane.

Kao nutarnji lijek daju uvarak od korijena i lista pri ženskim bolestima, djetinjaku (eklampsija), a kao uvarak s vinom protiv sandžije.

Alkoholna tinktura ne samo da krijepi želudac, već i groznicu liječi.

Sok od lista s medom blaži kašalj i liječi sušicu u plućima.

Prašak od osušene kadulje s mesnom juhom liječi nervozno drhtanje nogu i ruku.

Kaduljom u medicini od starine liječe iznutra nazebe u dihalima i kašalj, i preporučuju je za grgutanje pri grlobolji.

38. **Kaloper,** *Tanacetum balsamita* L.

Za grčeve u maternici daje se prašak od osušena lista u vodi. Uvarak od te biljke blaži bolove u trbuhu. Kad se vari i uzima s klinjkom i kaduljom, ublažava vodenu bolest i liječi bolove u maternici. Sa ženskim mlijekom pomiješani sok od te biljke liječi upalu očiju, kad se njime oči oblažu, a sok sam i sjeme, kad se uzima, ubija gujavice, krijepi želudac i obustavlja povraćanje. U medicini smatrali su kaloper prije lijekom, koji krijepi želudac i blaži grčeve.

39. **Karanfil,** *Caryophyllus aromaticus* L.

Od karanfilovog praška tvore se s praškom od modre galice, pridavši tome kisela mlijeka, pilule, te je to u franjevaca od starine prokušan lijek od sifilitičkih bolesti.

Karanfilov prašak s mlijekom liječi kraste i druge osutke na glavi.

U medicini se sada karanfil više ne upotrebljuje, prije su njime dosta često liječili ženske bolesti.

40. **Kiseljača,** *Rumex Acetosa* L.

41. **Ščavlika,** *Rumex Aquaticus* L.

Ta biljka, kad se stuca, pak se onda njome oblože tabani, liječi vatru [1]). Natrt i s mašću u mehlem pomiješan list čini, te crni prišt sazrijeva i otvara se. Prašak od osušene ščavlike, pomiješan sa solju, liječi majasin.

Od ščavličinog i bokvinog sjemena priregjen prašak uzima se s jajetom protiv srdobolje.

Ščavlika krijepi i steže, njeni učini naučno još nijesu ispitani, ali gore opisano upotrebljavanje čini se da nije bez temelja. Hipokratici liječili su ščavlikom bubuljičave osutke.

42. **Kitica** (kičica, grozničavka, grčica, trava od groznice), *Erythrea Centaurium* Pen.

Prašak od korijena te biljke, koji se uzima u vodi, hvale kao lijek od groznice. Sok od te biljke ili uvarak s vinom preporučuju protiv potajnice.

---

[1]) Tabani su u Bosni uopće često mjesto za aplikaciju lijekova, koji se preporučuju protiv grozničave vatre.

Kitica se pribraja onim lijekovima, koji krijepe želudac i liječe od groznice, te je njeno upotrebljavanje u tom smislu vrlo rasprostranjeno. U Grčkoj zove se slično, kao i u Bosni, groznićavka.

U Ruskoj i Poljskoj to je omiljeli lijek od bolesti u želucu i prsima, ali se vrlo često upotrebljava i protiv groznice i ženskih bolesti.

Učinak grozničavke valja tražiti u gorkoj tvari, što je ima u njoj, te se u istinu ne upotrebljava bez koristi.

43. **Komorač,** *Anethum foeniculum* L.

44. **Kopar,** *Anethum graveolens* L.

Pošto su i komorač i kopar kako po svojim sastojcima, tako i po svojim terapeutičkim učincima vrlo slični, jer oba unapregjuju probavu i pospješuju izlučivanje mlijeka, znoja i mokraće, to ćemo o objema zajedno govoriti, makar da se u narodnom ljekarstvu ne upotrebljavaju uvijek za iste bolesti.

Kad želudac boli i protiv nadima, uzima se kroz dvije nedjelje u maslu i medu varen komorač na tašte.

U ženskinja taj lijek isto tako kao i kopar pospješuje izlučivanje mlijeka.

S dječijom mokraćom pomiješan sok komorača liječi navlaku na očima.

Biljevni sok komorača liječi groznicu.

Uvarak od komorača služi za izlučivanje pošljetka, uvarak od kopra upotrebljava se kao lijek od potajnice. U mlijeku kroz dulje vrijeme ukiseljen list od komorača pospješuje zaplogjivanje.

45. **Konoplja,** *Cannabis sativa* L.

Prašak od konopljenog sjemena u vinu liječi groznicu, u hladnom naljevu izgoni trakavicu (metilj). Sok od konopljenog sjemena, kad se pije, ublažava sandžiju.

Konopljeno sjeme i konopljeno ulje od starine se je spolja hvalilo protiv ižega, a iznutra protiv potajnice. Konopljeno ulje može, kao i sva ulja, služiti za pročist i za izgon gujavica.

46. **Kopriva** (žigavica, žara), *Urtica urens, Urtica divica* L.

Prašak od lista i korijena koprivina, vele, da izgoni gujavice, kada se položi na tabane.

Tinktura, priregjena od stucanog sjemena sa sirćetom, ubija gnjide na glavi, kad se više puta njome glava natare. Kako sok od biljke, kad se njime obloži čelo, tako i prašak za šmrkanje od osušene koprive ustavlja krv, kad ide na nos. Sok iz korijena liječi mucanje, kad se danomice nekoliko puta po 2—3 kapljice kanu na jezik.

Svjež sok te biljke, kad se njime grguta, liječi grlobolju. Sok iz lišća blaži pri upali očiju.

Na čelo položeno lišće liječi glavobolju; stucan i solju pomiješan list blaži reumatizam i zglobobolju uopće. Kada se izvali maternica, tuku je koprivom, da se povuče natrag.

Sok od te biljke ili sjeme s vinom blaži grčeve u želucu, liječi bacanje krvi i krvarenje maternice. Uvarak korijena s vodom blaži sluzotok, hemorhoidalne bolove, a uvarak korijena s vinom i medom liječi zaduhu i kašalj. Uvarak od koprivina lišća blaži grčeve u crijevima. Sa sirćetom vareno sjeme protivno je otrovu od žive i zmijskoga ujeda.

O upotrebljavanju obiju vrsta koprive u Ruskoj i Poljskoj može se uopće reći, da je još življe nego u Bosni.

Po Anenkovu upotrebljava se lišće od koprive pri krvarenju svake ruke, u početku sušice i protiv srdobolje iznutra.

U Srbiji se kopriva u mnogim prilikama slično upotrebljava, kao i u Bosni. Starogrčki liječnici preporučivali su koprivu kao nutarnji lijek protiv sušice pluća i krvotoka iz nutarnjih organa, spolja protiv ispadanja vlasi.

O upotrebljavanju koprive u medicini govori Hager (l. c. sv. II., str. 1215.) ovo: „Iznutra se iscijegjeni sok koprivin više puta preko dana 10·0—15·0 gramova uzima protiv krvljenja, naročito kada ko baca krv, kad udara krv na nos, pri hemorhoidalnom i menstrualnom krvotoku, a i pri početku sušice pluća, rikavca (velikog kašlja), griži i kostobolji.

47. **Križalina,** *Cyclamen europaeum* L.

Kao obloga na vratu blaži ta biljka vratobolju. U Dalmaciji šmrču sok te biljke protiv zastarjele glavobolje.

U toj biljci ima po Saladinu pronagjena kristalinička otrovna tvar, ciklamin, koja je od prilike tako žestoka, kao t. zv. strelični otrov Curare, i koja po istraživanju Tufanova već u neznatnoj mjeri uzrokuje povraćanje.

48. **Kunica,** *Achillea millefolium* L.

Prašak od osušene kunice ili uvareno lišće, kad se uzima sa žumancetom, liječi od srdobolje.

Sa nešto soli i stipse pomiješan sok te biljke i bokve, liječi, kad se time oči peru, navlaku, kad se pije, ustavlja krv iz pluća; kad se sa smolom, solju, voskom i mašću pomiješa u mehlem, liječi kunica nove i stare rane.

Sa solju natrto svježe lišće blaži, kad se na lice položi, zubobolju.

Uvarak te biljke preporučuje se za zaduhu (sipotljivost) i za groznicu.

Rimski liječnici, kao n. pr. Dioskorid i Plinij upotrebljavali su kunicu kao spoljašnji lijek protiv krvljenja i za rane.

U Poljskoj, Maloruskoj i Rusiji, kao i u Italiji, narod kunicu mnogo upotrebljava kao spoljašnji i kao nutarnji lijek od krvljenja, rana, bolesti u plućima i crijevima.

Nothnagel veli, da kunica nema nikakve znatne terapeutičke vrijednosti, ali eterično ulje i gorka tvar u njoj još nije pomnije ispitana.

49. **Kupus,** *Brassica capitata* L.

Sjeme s rakijom upotrebljava se protiv gujavica, a vareno sjeme protiv grčeva u želucu.

List, ili stucan korijen s bjelancetom liječi ižege, ukiseljen list dozrijeva žlić (panaricije).

Kupus niti se je prije upotrebljavao, niti se sad upotrebljava u medicini; kelj su starogrčki liječnici preporučivali za pročist.

U Poljskoj mnogi liječe rane kupusovim listom.

50. **Lan,** *Linum usitatissimum* L.

Laneno sjeme ili samo ili sa smokvama služi na to, da se njim oblaže micina i da je omekša; meće se i na ižege, a maloj djeci na trbuh, kad imaju bolove u trbuhu.

Stucano i s medom pomiješano sjeme preporučuje se kao sok protiv rana i osutaka u ustima. Iz sjemena iscijegjeno ulje uzima se protiv upale pluća.

Praškom od te biljke posipaju se sifilitičke rane, pri bolovima u babinama upotrebljava se prašak od te biljke iznutra i kadi se njime spolja.

Hipokratici upotrebljavali su laneno sjeme zbog njegove sluzave tvari protiv proliva, i spolja kao lijek pri zastarjelim ranama.

U medicini upotrebljava se laneno sjeme često za obloge, kao kataplazma za smekšavanje, laneno ulje s krečevitom vodom meće se na ižege, a ulje sámo uzimaju ponegdje za pročist.

51. **Lavorika,** *Laurus nobilis* L.

Iz lista iscijegjen sok blaži, kad se u ustima drži, zubobolju.

Prašak od osušenih bobica s medom ili vinom uzimaju protiv sušice pluća. Uvarak iz bobica pomiješan s uvarkom vina iz ljiljanovog cvijeta uzima se protiv potajnice.

Lavoričin list uzimali su prije vrlo često kao gorak lijek od groznice i potajnice i za pospješavanje bolova u babinama, sada služi samo za mirodiju.

52. **Lazarica,** *Cochlearia officinalis* L.

Prašak od lazarice i od divlje kadulje *(salvia pratensis)* preporučuju za „živo u kosti“ (gnjilež kosti).

Od lazarice, koja se je prije u raznom vidu u medicini upotrebljavala, naročito za ispiranje usta i grla, priregjuje industrija više tajnih lijekova, t. zv. špecifičnih lijekova, koji megjutim, kao i lazarica sama, nemaju terapeutičke vrijednosti.

53. **Ljiljan bijeli,** *Lilium candidum* L.

54. **Ljiljan modri** (perunika), *Iris germanica* L.

Cvijet bijelog ljiljana u Bosni se često upotrebljuje kao simpatičko sredstvo.

S medom pomiješan, vele, da liječi, kad se mišica presiječe, s uljem pomiješan, privodi, kada se spolja upotrijebi, menstruaciju.

Žuti pelud s vodom, u kojoj je dukat ležao dvanaest sati, liječi, kad se u večer uzima, žuticu.

Sok od perunike sa žumancetom, kad se pije kroz 15 dana, liječi vodenu bolest.

Bijeli se ljiljan u medicini ne upotrebljuje, pod imenom paprena korijena ili kosaca poznati korijen od perunike mnogo se upotrebljava u kosmetičke svrhe.

55. **Ljubica pčelina** (medenka, pčeloperka), *Melissa officinalis* L.

Ta se biljka kao obloga upotrebljava protiv škrofuloznih guta s namjerom, da jenjaju; s titricom svarenu upotrebljavaju je, kad ispane rodiljka (maternica) i protiv kostobolje, za tim kao vodicu za usta protiv zubobolje.

Mladi pupovi, vareni u vinu, uzimaju se, kada ubode pauk ili jakrep, kad ujede pas, i protiv bolova u crijevima.

Uvarak pčeline ljubice s vinom ili vodom uzima se protiv zaduhe, padavice, klopota srca (kad srce mlati) i perijodičke glavobolje (nastupa u glavi).

Pčeloperka smatra se blagim lijekom, koji krijepi želudac, a vele, da joj ulje grčeve blaži.

56. **Loza,** *Vitis vinifera* L.

S medom namazani list privija se na rane; iz lista iscijegjen sok, pojednako pomiješan s medom, liječi osutke u ustima.

Uvarak od korijena s vodom ili vinom daje se protiv vodene bolesti i groznice.

Prije su list od vinove loze uvaren davali kao lijek od ženskih bolesti, a ekstrakt za krijepljenje živaca, sada su ti lijekovi u medicini zastarjeli.

57. **Luk bijeli,** *Allium sativum* L.

58. **Luk crveni,** *Allium cepa* L.

Kako bijeli, tako i crveni luk pribrajaju se narodnim lijekovima, koji se u Bosni i Hercegovini najviše upotrebljuju. S polja se oba upotrebljuju bilo kao obloga (stucani s rutom i solju), ili kao mehlem (pomiješan s rutom i medom ili sirćetom), kad ujede bijesno pseto.

Mehlem od bijelog luka, natrt s pelinom i mašću, meće se pri velikom kašlju na tabane. Mehlem, u kome je prašak od bijelog luka, kiselo mlijeko ili sapun i ulje, upotrebljava se protiv majasina. Stucanim bijelim lukom nataru se tabani pri bolestima, koje daju vrućinu, jer ga smatraju lijekom protivnim groznici.

Crveni luk, natrt i pomiješan s kiselim mlijekom i solju, upotrebljava se, kad natekne lice; kada se pržene kriške crvenog luka meću na uho, blaže trganje u ušima; s uljem i solju pržen crveni luk ubija uholažu (strižavku), kada se nakapa u uho; kad se crvenim lukom natare glava, onda bolje raste kosa.

Sok od bijelog ili crvenog luka pije se u vodenoj bolesti, da izlučuje mokraću.

Bijeli luk u kozjem ili magarećem mlijeku, uziman s medom u pojednakim dijelovima, olakšava suhi kašalj, a isto čini i crveni luk, pržen s medom.

U medu i maslu pržen bijeli luk daje se kao nutarnji lijek protiv groznice, stucan i s vinskim sirćetom pomiješan bijeli luk preporučuje se protiv vrućine u groznici.

Bijeli i crveni luk pribrajaju se najstarijim lijekovima ljudskoga roda. Hipokratici ga upotrebljavahu kao nutarnji lijek za izlučivanje

mokraće, a spolja da kosa raste, bijeli su pak luk naročito preporučivali i za groznicu. Dioskorid pak oboje je upotrebljavao i pri ujedu otrovnih životinja.

Poljaci i Rusi liječe crvenim i bijelim lukom bradavice i osutke različite vrste, meću ga kao kataplazme na čirove, iznutra ga daju protiv gujavica, kašlja i vrućine u groznici.

U Srbiji natiru bijelim lukom ižege, crveni luk upotrebljava se kao kataplazma pri upali staničevine, a naročito protiv žlića.

Radi zaštite od raznih zaraznih bolesti bijeli se luk ne samo iznutra upotrebljava, već ga i nose kao hamajliju.

U medicini se danas ne upotrebljava ni bijeli ni crveni luk, ali je po iskustvu Kruckenberga i Koberta sok od crvenog luka sa šećerom sasvim dobar lijek od suhog kašlja.

59. **Mašina,** *Usnea* L.

Mahovina se vrlo često privija na rane i ustavlja se njome krv, a upotrebljava se ili osušena, ili u prašak stucana, ili pak svježa; sa sirćetom ugrijanu preporučuju je kao oblogu na uboje i protiv kroničkog reumatizma.

60. **Metilj** (trava zmijac), *Lysimachia Nummularia* L.

Tu, u naučnoj medicini ne upotrebljavanu biljku u Bosni i Hercegovini prže i liječe njome osutke na koži.

61. **Metvica** (metva), *Mentha Pelugium* L.

62. **Metvica pitoma,** *Mentha crispa* L.

Kako divlja, tako i pitoma metvica upotrebljava se posvuda gotovo iznutra i spolja kao lijek. U vinu i kozjem mlijeku svarena potiče pitoma metvica na povraćanje; kad joj se listom po više puta natare jezik, prestaje mucanje.

Uvarak od pitome metvice, u kome ima i kopriva, množi mlijeko, pri čemu svarene biljke vruće treba metati na dojke. Smjesa tih dviju biljaka razbija u ostalom i upalu dojaka.

Uvarak metvice s vodom ili s vinom, kad se pije, blaži bolove u želucu i trbuhu; hladan naljev od nje uklanja neugodan zadah iz usta.

Kad se metvica sa svježim maslom i slatkim vinom kuha dotle, dok se sve ne zgusne, onda to služi kao nutarnje sredstvo za izgon mrtva ploda (to sredstvo za pravo podražuje na povraćanje); s medom kuhana olakšava trudove u babinama.

Stucano lišće od metvice liječi reumatičke bolove u udovima, kad se ovi time ublaže; kad se prašak od osušene metvice s mekim jajima uzima 40 dana, onda to liječi padavicu. U sirćetu varena metvica, ili sa sirćetom pomiješan njezin sok blaži, iznutra uzet, svako krvljenje u nutrašnjosti tijela. Taj lijek u ostalom i gujavice izgoni.

Miris od metvice krijepi mozak, oštri pamet i budi u nesvjestici.

Divlja metvica, kad se upotrijebi kao obloga, vele, da blaži krvotok i da izlučuje mokraću.

Terapeutičku vrijednost ovih dviju biljaka, o kojima je ovdje riječ, valja svesti na terpene, eterička ulja i mentol u njima; liječnici ih s toga kao naljev često upotrebljavaju protiv bolova u želucu i grčeva u crijevima. Kad se uzimaju s mjerom, čine čovjeka slatkohrana i popravljaju probavu. Poznato je upotrebljavanje mentola protiv polovične glavobolje.

63. **Miloduh,** *Ligusticum Levisticum* L.

Prašak od korijena, kada se spolja upotrebljuje, pomaže od ujeda svake životinje i samog bijesnog pseta, jer blaži bol i suzbija otrov.

Sa sirćetom i medom kuhano lišće služi za grgutanje pri grlobolji.

Parenje s miloduhom unapregjuje mjesečno pranje i izgoni mokraću. Prašak od korijena, kad se pije, razgrije želudac, unapregjuje probavu i blaži bolove. Pol drama (2 grama) praška od te biljke, kad se pije, čini, te nastupa menstruacija i izgoni mokraću.

Uvarak od miloduha s rutom i smokvama blaži prsobolju.

Demić kaže o upotrebljavanju te biljke u Rusiji ovo: Narod u Rusiji pripisuje toj biljci svojstvo, da krijepi želudac, liječi groznicu, a izgoni gujavice i mokraću.

U naučnoj su medicini prije davali korijen od miloduha protiv vodene bolesti i sluzotoka iz mokraćeg žlijeba, protiv kroničnih srčanih bolesti i t. d. Kao sredstvo za izlučivanje mokraće danas je zastarjela.

64. **Mišjakinja,** *Anagallis arvensis* L.

Ugrijanom tom biljkom oblaže se vrat i lice pri vratobolji i kad lice otekne. Hipokratici liječili su time rane, koje teško zacjeluju; prije su mišjakinju u medicini davali protiv bjesnila, sad se nikako ne upotrebljava.

65. **Neven,** *Calendula arvensis* L.

Uvarak od cvijeća ili sok od biljke preporučuju jedni protiv potajnice, a drugi protiv menorhagije.

U medicini se ta biljka ne upotrebljuje.

66. **Odoljen veliki,** *Valeriana Phu* L.

67. **Odoljen mali,** *Valeriana officinalis* L.

Sjeme velikoga odoljena i biljka sama liječi rane i uklanja, naročito iz rana na glavi, strana tijela; uvarena s vinom bistri, kao očna vodica, vid, i liječi rane; prašak od lista i korijena, kada se uzimaju, blaže glavobolju.

Uvarak od korijena malog odoljena služi kao preservativ protiv otrovanja i za odvraćanje zaraza i liječi nastup (migrenu). Kad se prašak od korijena 4 puta na dan uzima kroz 40 dana, liječi padavicu, a kad se uzima s vinom, unapregjuje menstruaciju i izlučivanje mokraće.

Uvarak te biljke blaži grčevit kašalj. Hipokratici davali su odoljen protiv ženskih bolesti; da grčeve blaži, nije im bilo poznato. U Rusiji preporučuju tu biljku protiv groznice, bolova i grčeva u želucu.

I u naučnoj medicini mnogo se upotrebljava odoljen, naročito korijen mu. Prijatno djelovanje te biljke u padavici ne poriču ni skeptički autori, ali da li šta vrijedi u ženskim bolestima, ne da se ustanoviti.

U velikoj mjeri svakako ga ne treba uzimati, jer odoljen može i da otruje, a vidi se po tome, što onda nastupa nesvjestica, glavobolja i potamni vid.

68. **Orah,** *Jugulans regia* L.

Sokom od mladih izdanaka orahovih natire se koža protiv osutaka, u sirćetu varen list liječi upalu kože i škrofulozne otoke.

Prašak od mladih izdanaka u vinu blaži, kad se pije, preobilato krvljenje u menstruaciji; kad se uzima u vodi, izgoni gujavice.

Prašak od prženih oraha pije se u vodi protiv nadima, a od ljuske orahove, kad se ustavi mokraća.

Po Hageru sok zelene ljupine orahove krijepi želudac, izgoni gujavice i čisti krv, naljev od lišća pije se protiv škrofula i rahitičke bolesti, svareno lišće služi kao očna vodica. U medicini je orah zastario.

69. **Ostruga** (ostružica, crna jagoda), *Rubus fruticosus* L.

Od ostružice upotrebljavaju se spolja kao uvarak i naljev peteljke, izdanci i bobe protiv gnjilosti u ustima, nečistih čirova i kraste. Od izdanaka, varenih u lukšiji, pocrne sijede vlâsi. Uvarak od peteljaka, upotrijebljen spolja i iznutra, steže, uvarak praška od korijena izgoni kamenac iz bubrega.

Lišće od ostružice davali su hipokratici „protiv vrlo gnojavih čirova ili protiv razvriježenih granulacija, koje lako krvare.“ (Grott).

Za list i cvijet vele, da spolja steže.

70. **Ovnak** (veliko zelje), *Inula Helenium* L.

S ljudskom mokraćom varen ovnak liječi svrab; prašak od te biljke zatvara sifilitičke rane.

U vinu vareno lišće blaži reumatičke bolove, kada se upotrijebi za oblaganje. U lukšiji iskuhan korijen, kada se spolja upotrijebi, liječi vratobolju, u prašak stucan i u vinu varen, smanjuje kilu.

Prašak od osušena korijena preporučuje se kao lijek od sušice pluća, sipotljivosti i kašlja. Korijen, varen u vinu ili vinska tinktura od njega, unapregjuje izlučivanje mokraće pri općenitoj vodenoj bolesti. Uvarak korijena s borovicom i medom blaži prsobolju.

Hipokratici davali su ovnak protiv bolesti u maternici; Dioskorid preporučivao ga je protiv prsobolje.

U Rusiji je ovnakov korijen u naroda spoljašnji lijek svraba i osutaka na koži. Iznutra daje se protiv kašlja i prsobolje kao sredstvo, koje unapregjuje izlučivanje znoja, onda protiv groznice i reumatičkih bolova.

U Ukrajini daju ovnakov korijen kao nutrašnji lijek protiv sifilitične bolesti.

U naučnoj medicini prije su taj korijen davali za izlučivanje slinavice i mokraće kao nutarnji lijek, a kao spoljašnji protiv parazitnih kožnih bolesti; sada se gotovo nikako ne upotrebljava.

71. **Paprat** (paprać), *Polypodium filix mas* L.

72. **Paprat slatka,** *Polipodium vulgare* L.

Osušeno lišće paprati pospe se po žeravici, pak se udiše dim, koji ubija crva u zubima (blaži bol, kada su šuplji zubi).

Natrta zelena biljka liječi od zmijskog ujeda.

Prašak od osušenog korijena u vinu izgoni trakavicu, u medici blaži bolove u trbuhu.

Obje vrste paprati mnogo su se prije upotrebljavale kao lijek od trakavice (metilja), sada na to služi samo obična paprat *(filix mas)*, i to većinom kao ekstrakt.

73. **Pelen** (pelin), *Artemisia Absinthum* L.

74. **Metlika,** *Artemisia vulgaris* L.

Pelin, koji se i u narodnoj pjesmi često spominje, ima u bosanskom narodnom ljekarstvu dosta znamenito mjesto.

U medu varen pelin meće se na bionu pri upali očiju, za tim kao obloga na trbuh protiv poremećene menstruacije; s bijelim lukom varen valja protiv gujavice, a s lanenim sjemenom u vinu varen služi protiv grozničave vrućine u djece.

Uvarak preporučuje se kao nutarnji lijek od bolova u želucu, vodene bolesti u trbuhu i žutice.

Hipokratici upotrebljavali su od pelina kako gornju biljku, tako i korijen, iznutra protiv žutice i potajnice, spolja pri bolestima maternice i grčevima. Po Dioskoridu imao bi učin pelina biti „diuretičan, antifebrilan i protivan upalama, pelin nadalje pospješuje menstruaciju i t. d.“

Rusini uzimaju pelin protiv groznice, Rusi njime krijepe i liječe želudac i povrh toga uzimaju ga protiv groznice, gujavica, kostobolje, žutice i kamenca. U gdjekojim krajevima pripisuju mu i to svojstvo, da pospješuje trudove.

Nema sumnje, da pelin zbog svoje gorčine pri nekim želudačnim bolestima i kao lijek od groznice ima neku terapeutičku vrijednost.

S pelinom botanički srodna komoljika, s kojom Slovenci spajaju gdjekoju praznovjeru, upotrebljava se u Bosni kao uvarak protiv potajnice i za čišćenje žena poslije poroda.

U Poljaka, Rusina i Rusa preporučuju komoljiku kako kao unutrašnji, tako i kao spoljašnji lijek od ženskih bolesti, naročito kad se poremeti vrijeme i pri teškim porodima, za tim i od padavice i grčeva.

75. **Peršin** (majdonos), *Petroselinum sativum* L.

Sokom iz korijena natare se pri zubobolji lice, stucano sjeme uzeto u vodi, pospješuje izlučivanje mokraće.

Peršin već su hipokratici pribrajali diuretičkim lijekovima. Eteričko mu ulje kao podražica za kožu ne će biti bez vrijednosti.

76. **Piskavica,** *Succisa pratensis* Moench.

Piskavica (ruski čertogriz) pripada onim biljkama, oko koje je vazda bujna narodna fantazija nanizala čitavo čislo legendi i bajaka. U Rusiji pripisuju joj tu moć, da može izgoniti vraga, Slovenci

misle, da može očuvati od zla pogleda, a svagdje ga upotrebljavaju kao lijek. U Bosni tu biljku smatraju zaštitom od zaraza. Uvarak s vinom liječi od crnog prišta i bolesti u maternici, pa pošto rastvara krv, misle čak, da zgusnutu krv može razrijediti.

U medicini se piskavica ne upotrebljuje.

77. **Podbio** (kopitnjak), *Tussilago farfara* L.

Podbio spolja upotrebljuju protiv glavobolje i požarice, sok od te biljke protiv uhobolje, a stucanu biljku protiv gnjileža kosti (živog u kosti).

Iznutra daju ili prženo lišće, ili uvarak s vinom odnosno vodom protiv teškog kašlja, sušice pluća, zaduhe, za izgon mrtvog ploda i za znojenje u vrućini.

Hipokratici upotrebljavahu podbio za olakšavanje kašlja; od onda su ga često i u novije doba liječnici u istu svrhu preporučivali.

Po mnijenju dra Grotta čini se, da podbio ima neku tvar, koja osobito vrijedi za kašalj, jer mnogi narodi u Evropi i na istoku njime kašalj liječe.

78. **Pogančeva trava,** *Physalis alkekengi* L.

Prašak od bobica služi za posipanje poganca (požarice). Sva je prilika, da je na upotrebljavanje te biljke pri požarici navela njezina žarka boja.

Po kazivanju dra Pordesa kade u okolici visočkoj osušenom tom biljkom one, koji pate od sifilitičke (pogane) bolesti.

Bobice pogančeve trave imaju diuretičku snagu, te su ih prije upotrebljavali pri bolestima u bubrezima, pri vodenoj bolesti i kostobolji, sad je taj lijek zastario.

79. **Preslinac,** *Dipsacus fullonum* L.

Sok od te biljke preporučuje se kao spoljašnji i nutarnji lijek za ustavljanje krvi.

Uvarak te biljke daju protiv klina i srdobolje, a s bobama od borovice prženu tu biljku u vodi hvale kao dobar lijek od kamenca u mjehuru.

Megju lijekovima naučne medicine ne mogoh toj biljci naći traga.

80. **Proha** (proso), *Milium Panicum* Mill.

Ugrijano zrnje meće se pri grčevima u trbuhu u lanenoj vrećici na trbuh.

81. **Ranjak** (ranjenik), *Betonica officinalis* L.

Ranjak je pao s velike terapeutičke visine, jer su ga nekoć mnogo slavili i upotrebljavali, ali je danas unatoč nekoj talijanskoj poslovici, koja njegove „krijeposti“ diči, ipak posve zastario.

Nekoć su tu biljku spolja na rane privijali, a iznutra su je uzimali protiv padavice, sušice, glavobolje i grčeva, a sada za tu jadnicu jedva ponegdje u zapadnoj Evropi mare vračare i travari.

U Bosni ranjak većinom privijaju na rane. Ranjakov list sa zečijom mašću izgoni strana tijela iz rana; sok te biljke, kada se šmrče, ustavlja krv na nos; isti taj sok piju, a smečenu biljku privijaju, kad zmija ujede.

Oslabljela muška snaga vraća se, kad se uzima sok te biljke, ali se list mora i lokalno upotrijebiti.

Uvarak te biljke, kada se uzima za mjesečeve mijene, lijek je od potajice.

82. **Rast** (hrast), *Quercus Ilex* L.

Prašak od žira, varen u vinu ili sirćetu, ustavlja krv iz rana, kada se privije.

Čaj od žirovog praška liječi srdobolju i ustavlja krv iz maternice. Uvarak od kore preporučuje se protiv nadima.

Hipokratici upotrebljavahu prašak od lužnikove kore zbog toga što steže, za ustavljanje krvi iz rana.

Da hrastova kora steže, o tome nema sumnje, pa su je prije u medicini dosta upotrebljavali.

Žir se pod imenom žirove kave i danas još ponegdje kao domaći lijek daje škrofuloznoj i rahitičnoj djeci.

83. **Ren** (hren, morska rotkva), *Cochlearia Armoracia* L.

Natrt korijen hrenov služi kao podražica kože protiv reume, sandžije i glavobolje. Sok iz korijena liječi gluhoću, a s medom pomiješan, preporučuje se protiv otoke lica.

U mlijeku varen list privija se na otečeno koljeno.

Uvarak hrena s vinom pospješuje izlučivanje mokraće; s mašću preporučuje se protiv kašlja i sušice pluća. S crnom rotkvom kuhan blaži nutarnje bolove. Sjeme ili korijen, kad se upotrijebi kao nutarnji lijek, liječi mucanje.

Vele, da su hrenom već Egipćani liječili prsobolju, naročito sušicu pluća. Hipokratici ga upotrebljavahu kao dražilo za povraćanje; Plinije hvali mu svojstvo lokalnog nadraživanja. U Rusiji hren upotrebljuju spolja kao nadražicu kože protiv reume, bolova

od nazeba, groznice i vodene bolesti, a iznutra protiv groznice, kašlja, krvljenja i vodene bolesti.

Spoljašnji je učin hrena nesumnjiv, a osniva se na eteričkom ulju, koje je srodno s gorušičnim uljem.

84. **Repa morska,** *Scilla maritima* L.

Sok od morske repe daje se protiv gujavica, a uvarak protiv vodene bolesti i teškog mokrenja.

Hipokratici upotrebljavahu morsku repu za kihanje. Morska je repa dobar lijek kad treba olakšati izlučivanje mokraće, nego je valja oprezno uzimati, pošto, kad je se uzme previše, može da otruje.

85. **Rodakva** (rotkva), *Raphanus sativus* L.

Stucana rodakva, pomiješana s medom, privija se na ižege i upotrebljava se protiv ispadanja vlasi; sokom od rodakve natiru se udovi, kada trga u njima i čiste se rane. Stucano sjeme meće se s kvasom na tabane protiv groznice.

Pilule od stucanog sjemena s medom draže na povraćanje, sok iz sjemena daju protiv gujavica. Rodakvin sok piju, da se olakša izlučivanje mokraće pri bolovima mjehura i za blaženje želudačnih bolova.

Grčki liječnici preporučivali su sjeme, list i korijen kao spoljašnji lijek protiv ispadanja vlasi a iznutra protiv sušice, kostobolje i t. d. Dioskorid upotrebljavaše ga za izlučivanje mokraće i za povraćanje. Celsus ga preporučivaše za povraćanje.

U Rusiji rodakvin sok općenito daju djeci protiv kašlja, osim toga privijaju ga na čirove i natiru njime udove protiv reumatičkih bolova.

Vele, da rodakva unapregjuje probavu.

86. **Rogač,** *Ceratonia Siliqua* L.

U Hercegovini praškom od ploda rogačeva posipaju žeravicu, pa onda udišu dim. Time se otvaraju prištovi u grlu.

Rogač je nekoć bio sastojak t. zv. bečkog grudnog čaja, sada je samo djeci oblizica.

87. **Rosopas,** *Chelidonium majus* L.

Od soka iz korijena te biljke ispadaju vlasi, sok iz biljke s djećijom mokraćom liječi bionu. Pri grčevima u maternici preporučuju parenje tom biljkom.

Uvarak te biljke s vinom preporučuju protiv žutice, a uvarak s korijenom za izlučivanje mokraće u vodenoj bolesti. Dioskorid upotrebljavao je korijen od rosopasa kao nutarnji lijek od padavice i žutice. Po njemu sok iz korijena oštri vid.

U Rusiji liječe sokom te biljke mnoge kožne bolesti i bionu, iznutra ga daju protiv žutice i bolesti u jetrama.

Pri upotrebljavanju žutog soka rosopasovog protiv žutice čini se da je glavno bilo žuta mast toga soka.

Ako već sok te biljke spolja nadražuje i pali, to u utrobi mora da izravno truje, jer od njega već kad ga se malo uzme, nastupi muka, povraćanje, grčevi u trbuhu i proliv. U većoj mjeri uzet, može i smrt da privede.

Rosopas treba dakle vrlo oprezno upotrebljavati.

88. **Ruta,** *Ruta graveolens* L.

Sok od rute spolja upotrebljuju protiv osutaka na koži, a sa šećerom pomiješan protiv upale očiju. Uvarkom od rute peru se djeci glava i lice protiv peruta; prašak od sprženе biljke vele da liječi bionu. Prašak od te biljke, kad se jede s mesnom juhom, liječi nervozno drhtanje rukû. Uvarak te biljke blaži bolove u utrobi trudnih žena, a osim tog vele, da izgoni gujavice.

Trudne Španjolke i koje su u babinama, imaju rutu uza se kao zaštitu od zla pogleda.

Hipokratici pribrajali su rutu dijetetičkim lijekovima za pročist. U rute ima eterično ulje, od koga može da bude žestoka upala kože i sluzavke. U nekim krajevima Njemačke upotrebljuju rutu za abortiranje.

89. **Ruža,** *Rosa Gallica* L. *Rosa canina* L.

20 do 30 listaka crvene ruže preporučuju kao blag lijek za pročist; za cvjetni sok vele, da liječi koleru.

Prašak od šipkovog korijena vele, da preprječi bjesnoću, kad se uzima u vinu.

Šipak, vele, da liječi krvavi kašalj, preobilno pranje (menorhagiju), srdobolju i kroničko protjecanje svake ruke.

Varen šipak daju u srednjoj Bosni protiv padavice.

Grčki liječnici parili su ružičnim liscima rane i čirove.

Prije su od različitih vrsta ruže priregjivali više farmaceutičkih preparata, kao ružičnu vodicu, ružični sok, ružični sirup i t. d., nego to sada liječnici vrlo rijetko propisuju.

Za šipak vele, da je veoma dobar lijek od griže.

90. **Sirak** (sirk), *Holcus Sorghum* L.

Prašak od sjemena s vinom ustavlja sve istoke iz tijela. Prašak osušenog cvijeta upotrebljuju protiv potajnice.

Hipokratici davali su sjeme od sirka protiv proliva, sad je zastario.

91. **Sit** (sita), *Juncus conglomeratus* L.

Uvarak te biljke s orasima, vele, da rastvori kamenac u mjehuru, kada se kroz 40 dana uzima.

Diuretički je učin sirkovog korijena poznat, ali se vrlo rijetko upotrebljuje.

92. **Šljez** (sliz, skliz), *Althea officinalis* L.

Na tanko izrezan šljezov list s ječmenim brašnom na gusto svaren privija se na čirove, da sazriju, a liječi i požaricu (poganac). Sok iz te biljke blaži trganje u ušima. S bjelancetom i solju stucanim korijenom oblaže se crni prišt.

Svarenim korijenom i listom, nakiseljenim u sirćetu, natire se pri glavobolji čelo. Korijenom od šljeza, varenim s ljudskom mokraćom, liječe se osuci po glavi. Prašak od šljezova korijena, položen na tabane, vele, da izgoni gujavice.

Uvarak od cvijeta upotrebljuje se protiv grudnih katara, uvarak te biljke sa nešto sapuna i ulja liječi zatvorenost.

Šljezov se korijen u medicini zbog svoje sluzavosti često upotrebljava protiv katara u dušniku i u crijevima. Po Nothnaglu je terapeutička vrijednost šljeza vrlo malena.

93. **Smokva,** *Ficus Carica* L.

Mast od osušenih smokava, šljezovog lista, omorikove smole, soli, sapuna, žumanceta i mlijeka privijaju na sifilitičke rane.

Sok svježih smokava blaži upalu i bolove od jakrepovog uboda.

Hipokratici upotrebljavahu svježe i osušene smokve spolja za ljepotu lica, a iznutra za pročist. Na istoku smokva je obljubljen lijek pri srdobolji.

Kao domaći lijek smokva se još ponegdje upotrebljuje kao nutarnji lijek protiv grudnih katara, a kao spoljašnji lijek pri vratoboljama u vidu vodice za pranje grla.

94. **Smreka,** *Juniperus communis* L.

U vinu varena, stucana borovica upotrebljuje se za obloge protiv grčeva u želucu i protiv dalka. Protiv gluhoće pare dotično uho borovicom, kuhanom u mlijeku. Smrekova smola natare se na modru hartiju, te sa natrtim hrenom privija na uboje.

Uvarak od borovice uzima se kao lijek od vodene bolesti, prsobolje i grčeva.

Grčki su liječnici borovicom liječili bolesti u maternici i poticali su njome izlučivanje mlijeka; u Poljaka, Rusina i Rusa služi kao poznat lijek za izlučivanje mokraće. Osim toga je preporučuju protiv groznice i bolova u trbuhu; neko ulje, koje priregjuju od borovice, upotrebljuje se u Rusiji protiv reume.

U Českoj borovicu takogjer pri vodenoj bolesti upotrebljuju za izlučivanje mokraće i osim toga protiv tuberkuloze; u Dalmaciji je upotrebljuju jednako kao u Rusiji. Od četine, natrte sa sapunom, grade mehlem, pa ga upotrebljuju protiv žlića.

Uvarak od borovičinog praška upotrebljuju u medicini pri trbušnoj vodenoj bolesti za znojenje i izlučivanje mokraće.

95. **Sporiš** (hajdučka trava), *Verbena officinalis* L.

Sporiš, koji su nekoć smatrali svetom travom i po tome lijekom od svake bolesti, i kome su čak moć pripisivali, da čovjeka može učuvati od svakog oružja, u novijim se ljekarskim knjigama i ne spominje, samo u nekojim krajevima Njemačke, u Dalmaciji i Bosni zadržao ga je narod megju svojim ljekarijama kao nutarnji i spoljašnji lijek.

U Bosni sporiš privijaju na rane, upotrebljuju ga kao spoljašnji lijek protiv glavobolje i dalka, a iznutra upotrebljuju prašak ili uvarak od njega protiv groznice, padavice i kad se ko otruje.

96. **Srčanik** (srčenik, želučnjak), *Gentiana lutea* L.

Prašak od korijena, uzet u vodi, preporučuju protiv groznice i želudačnih bolesti.

Prije nego što u Evropi zavedoše kininovu koru, upotrebljavali su srčanik i liječnici i lajici protiv groznice. Sada ga u tu svrhu samo narod upotrebljuje. Nesumnjivu terapeutičku vrijednost ima srčanik pri t. zv. atoničkoj slabosti probave, pa ga za tu bolest preporučuju i najznamenitiji liječnici.

97. **Šenica** (pšenica), *Triticum vulgare* Vill.

Pšenično brašno s jajevim bjelancetom i solju privijaju kao mehlem na uboje.

Sokom, što iz zrnja izmili, kada se ono razgrije, natiru perutac.

Uvarak pšeničnih mekinja s vinom pije se topal protiv kašlja, a iz zelenog zrnja iscijegjen sok preporučuje se protiv sušice pluća.

Hipokrat preporučio je neki pšenični napitak protiv groznice.

Pšenično se brašno u medicini upotrebljuje vrlo rijetko, i to ili kao vezilo ili za obloge na otvrdnute žlijezde; češće se primjenjuje pšenični škrob i to stranom u kozmetičke svrhe, a stranom za klistire.

98. **Tikvina debela,** *Bryonia alba* L.

Rane od zmijina ujeda ili se nataru debelom tikvinom, ili se oblože svježim kriškama od korijena. Prašak od korijena izvlači koštano iverje iz rana; u vinu varen korijen čini, te dozrijevaju čirovi; obloge od svježih, nasoljenih kriški korijena na trbuhu liječe vodenu bolest.

Sok iz korijena pije se za pročist i jenjava od njega kamenac.

Korijen debele tikvine upotrebljavali su hipokratici iznutra za pročist, a spolja pri bolestima maternice.

Stariji liječnici upotrebljavali su često korijen od debele tikvine protiv najrazličitijih bolesti, sad ga samo ponegdje u Franceskoj daju histeričkim ženama.

Kao drastički lijek za pročist prokušao je taj korijen g. 1889. Mankovski, nego je to ipak vrlo opasno sredstvo, koje treba s osobitom opreznošću upotrebljavati.

99. **Tis** (tisovina), *Taxus baccata* L.

Uvarak od korijena daju protiv sušice pluća, a s maslom varena kora, kada se uzima kroz 40 dana, liječi padavicu.

Tisova se kora u medicini ne upotrebljuje; u listu ima osim nekog eteričkog ulja i otrovan alkaloid.

100. **Vrba,** *Salix alba* L.

U vinu varena kora ili pepeo od kore sa sirćetom liječi bradavice i kurja oka (žuljeve). Lukšija od vrbovog pepela liječi prišteve na koži. Sok iz lišća liječi nove rane.

Iznutra uzima se sok iz lišća sa solju protiv groznice, u istu se svrhu priregjuje uvarak od kore sa korijena ili vrbovog lišća.

Vinski uvarak lišća sa nješto bibera liječi grčeve u trbuhu. Uvarak sjemena i cvijeta ili kore valja, kada ko baca krv.

U medicini, kako prije tako i sada, vrlo se rijetko kada upotrebljuje vrbova kora. Ljekoviti su joj sastojci t. zv. salicin i treslovina.

Salicinom učinio sam godine 1876. više fiziološko-terapeutičkih pokusa, koji su Maklaganove navode o antipiretičkom i antireumatičkom svojstvu salicina potvrdili.

101. **Vrisinje** (borovnica), *Vaccinium Myrtillus* L.

Svježe ili osušene bobe od vrisinja daju se protiv srdobolje radi zatvora.

Demić misli, da u staro doba borovnica nije bila poznata kao lijek.

O svojstvu te biljke, da zatvara, čini se da nema sumnje, jer je gotovo svuda, gdje je god ima, u tu svrhu upotrebljuju.

102. **Zelenkada,** *Narcissus Pseudonarcissus* L.

S listom stucan korijen meće se na upaljene dojke, s medom pomiješan korijen privija se, kad se ko sprži, i protiv reumatičkih bolova.

Kad se ko poreže, pa privije korijen, brzo rana zacijeli.

U medicini tu biljku ne upotrebljuju.

103. **Zimorad** (ruzmarin), *Rosmarinus officinalis* L.

Vinski uvarak te biljke valja, kad je ko zlohran; lišće spolja upotrebljavaju protiv vrtoglavice.

Ruzmarin, odnosno njegovi preparati, spolja se upotrebljuju za nadraživanje kože, iznutra, vele, da pospješuje probavu, nije dakle bez osnova, što ga narod u Bosni upotrebljuje.

104. **Zimzelen,** *Vinca major* L.

Izdanci i plod, vareni u vinu, unapregjuju izlučivanje mokraće i pospješuju menstruaciju, od toga jenjava kamenac, čisti se mokraća, gubi se žutica i prestaje glavobolja.

I prašak od korijena s vinom preporučuje se u istu svrhu.

U Slovenaca je zimzelen zaštita od zla pogleda.

U zimzelena ima glikosid, koji, po svoj prilici, pospješavajući djelatnost srca, može da unapregjuje izlučivanje mokraće (Nothnagel).

105. **Zobovina** (zova, zovika), *Sambucus nigra* L.

Na bradavice u dojaka privijen list ustavlja izlučivanje mlijeka, u maslu prženo lišće, ili s bijelim vinom ugrijan osušen cvijet, upotrebljava se protiv otoka goljenica (vodene bolesti) i protiv kostobolje.

Sa sirćetom i uljem stucano lišće služi kao obloga protiv glavobolje, a u sirćetu varenim cvijetom dobro je pariti se protiv reumatizma.

Uvarak osušenog cvijeta preporučuju protiv kašlja, a uvarak od lika protiv upale pluća i protiv teškog mokrenja.

Hipokratici upotrebljavali su zoviku za pročist i da olakšaju mokrenje, osim toga mnogo je služila kao lijek od ženskih bolesti.

U Poljskoj i Rusiji upotrebljuju zoviku protiv kašlja, prsobolje i vodene bolesti.

Sok iz kore po Mistlavskom je pouzdan lijek od vodene bolesti.

Demić o toj biljci veli ovo: „U sjevernoj Evropi dobilo je upotrebljavanje te biljke, kako je od starine na nas prešlo, još mitološko znamenovanje. Po A. Treichelu (Volksthümliches aus der Pflanzenwelt) bilo je u Prusa, Rusa i Litvana neko šumsko božanstvo zvano Puskaitis, koje je obitavalo u zoviki. I njemačko ime po nekim autorima ima mitološko značenje.“

106. **Žabljak** (kamilica, rumanj, titrica), *Matricaria Chamomilla* L.

Uvarak od cvijeta s bijelim vinom služi za izganjanje mrtva ploda, onda protiv potajnice, sačnog graška i prsobolje.

Cvjetni uvarak u vodi hvale kao vrlo dobar lijek od bolova u želucu, grčeva u crijevima, i u babinama.

Grčki su liječnici titricu pridavali, kad bi kakim jetkim sredstvom palili.

Za kardialgičke i grčevite bolove bez sumnje je titrica dobra; kad je se uzima poviše, izaziva i povraćanje.

Ревидиран натпис из Хумца.

Приопћио др. **К. Пач (Dr. Karl Patsch).**

Међу многим красним садреним снимцима римских натписа, што се чувају у сарајевском земаљском музеју, има снимак натписа, што је објављен у збирци латинскнх натписа, III. књига, број 8495 (C. I. L. III. n. 8495).

Кад се тај натпис испореди с оним, како је приопћен у реченој публикацији, наиђе се на таке разлике, да ће добро бити, да се тај натпис још једноћ објелодани.

Ото Хиршфелд читаше:

VANAIVS · VENIC
DOMO ◊ BODION t.e ◊ COH
III · ALP · AN · LIIII sti P · XXV
H · S E · VALERI an ⅄ · ET ·
5 MARCELLA · P ≻

На одљевку, који је по једноме писму господина др. Трухелке лањске године снимљен, не такнувши при томе ни учем икоје слово, не види се, осим у првом реду, никака озледа натписа а види се на њему ово:

VANAIVS · VENIC ıII
DOMO · BODIONAE · EQ · COH
III · ALP · AN · LIII · STIP · XXV ·
H S · E VALERIA ET ·
5 MARCELLA · P

т. ј. Vanaius Venio(*nis*) fil(*ius*) domo Bodionae, eq(*ues*) coh(*ortis*) III Alp(*inorum*), an(*norum*) LIIII, stip(*endiorum*) XXV, h(*ic*) s(*itus*) e(*st*). Valeria et Marcella p(*osuerunt*).

Vanaius син Venia био је, како натпис каже, из Bodione. Мјесто тог имена досле није било познато, али се по Плинију и из натписâ зна племе „Бодионско“ (Bodiontici), коме је предграђе по Плинију н. х. 3, 37, била варош Дипиа (данас Дињ [Digne], сјевероисточно од Марсиља), пак ту треба и Бодиону тражити.

До цара Галбе припадали су Бодионтици прокураторској провинцији Alpes maritimae, од тог владара почевши сенатској покрајини Gallia Narbonensis; Диоклецијан је опет поврати у стару свезу. (Испореди О. Хиршфелд C. I. L. XII., стр. XIII., 49. 184.).

Чини се, како у осталом свједоче и имена Vanaius и Venio на нашем натпису, да су Бодионтици били келтског подријекла. Alpes maritimae припадале су дијелом новачкому котару кохорте Alpinorum; за тај кор и то за трећу му кохорту уновачили су Ванаја у необичној старости од 29 година и одаслали га у Далмацију[1]), гдје је кохорта била штацијонирана, откад ми за њу знамо. Он је у њој служио као коњаник, нов доказ, да је трећа алпинска кохорта била cohors equitata, т. ј. да је осим пјешака имала и одјел коњаништва. Послије 25-годишње службе,

[1]) Римска покрајина Далмација обухватала је и Херцеговину, Босну и неке дијелове Србије.

дакле мало прије него што ће бити отпуштен, — у помоћним четама служило се је 25 година — стиже га у Хумцу смрт. Својад његова, можда жена и кћи, Valeria и Marcella, поставише му овдје надгробни камен.

Неког његовог земљака, који је такођер у Далмацији умро, спомиње C. I. L. III. n. 9907. (нађен код Книна):

Verus Ve . . . . eae [f(*ilius*)] d[om]o [Bod] ionti(*c*)u[s], mil(*es*) coh(*ortis*) I[II] Al[p(*inorum*], a[nn(*orum* . . .)] stip(*endiorum*)] . . . .

По надгробном камену активног војника може се унапријед судити, да је на ономе мјесту, гдје је камен нађен, у посади била она чета, којој је припадао. Мнијење, које се упире о наш камен, да је cohors III Alpinorum equitata за свога боравка у Далмацији била и у Хумцу, староме Бигесту, показало би се дакле врло вјероватним.

Та хипотеза постаје потпуном истином по натпису, нађеном у Куцу, дакле у најближој близини Хумца C. I. L. III. n. 6366 = 8491: Primus Titi f(*ilius*) tubicen domo Caturix, mil(*es*) coh(*ortis*) III. Alp(*inorum*), an(*norum*) XLIIX, stip(*endiorum*) XXIII, h(*ic*) s(*itus*) e(*st*), t(*estamento*) f(*ieri*) i(*ussit*); L(*ucius*) optio et Tullius veter(*anus*) h(*eredes*) p(*osuerunt*).

Оба натписа, како Ванајев, тако и Примов заухвано припадају првоме вијеку, то свједочи: прво облик слова, „litteris primi, in fallor, saeculi“, каже Хиршфелд a. a. o. од n. 8491; друго имена и с тиме правни положај обају војника, који су још посвема туђинци. За цара Нерона имале су већ цијеле Alpes maritimae jus Latii (латинско право), али то овђе још није изражено; и треће, завичај Ванаја и Прима, — оба су још у старом новачком котару кохорте уновачена. У другом вијеку састоје већ ауксилијарне чете према томе, како је код њих прије отпочео мјесни попис него код легија, готово већ сасвим од припадника оних покрајина, у којима гарнисонирају, дакле cohors III. Alpinorum од Далматинаца.

Хумац биће да је било једно од првих гарнизонских мјеста наше кохорте, можда је овдје била већ у првој половици првога вијека.

Ако смо право обавијештени о предјелу хумачком (исп. Hörnes: Archeologisch-epigraphische Mittheilungen IV., str. 40), онда се је табор хумачки, гдје је ваљда сукцесивно иза алпинске кохорте стајала и cohors I. Lucensium, (C. I. L. III. 8486, 8492 исп. 8494), cohors I. Belgarum (C. I. L. III. 8484 = 6362 = 1790 из год. 173. послије Хр.) и cohors VIII. voluntariorum (C. I. L. III. 8490.), — простирао на пољу Грачинама, четврт сата јужно од тамошњег самостана, тик до ријеке Требижата. Али о томе ће нас заухвано доскора ревна управа музеја ископинама поучити.

Vojvoda Hrvoja i njegov grb[1]).

Priopćio dr. Lj. Thallóczy.

I.

Hrvoja je sin Vukca Hrvatinića, koji je za vladanja bana, potonjeg kralja Tvrtka, imao veliku ulogu. Hrvatin, osnovatelj te familije, bio je rogjak banova Pavla i Mladena Šubića, stekao je u sjevero-zapadnom kraju Bosne prostrane zemlje, te mu je time lični uticaj vrlo porastao[2]).

Hrvoja se na tom pouzdanom temelju uzdigao do najodličnijeg člana toga plemena i bio je za tri desetlijeća (god. 1386.—1416.) znamenit muž, koji je u velike odlučivao u povijesti Bosne i susjednih zemalja. On je odrastao u školi kralja Tvrtka, te je poslije njegove smrti bio neke ruke mentor uz bosanske kraljeve, samo što često nije ni forme radi nalazio za vrijedno, da radi barem u ime nominalnih svojih gospodara. On je bio pravi gospodar, „regulus Bosnensis", kakim ga označuju isprave.

Njegova se moć u prvom redu očitovala za onih velikih smutnja, koje su poslije smrti kralja Ljudevita velikog god. 1382. razrovale Ugarsku, Hrvatsku i Bosnu, i koje su do godine 1408. bile povodom neprekidnim ratovima.

Hrvoja bio je poslije smrti kraljeve, zajedno sa svojim mlagjim bratom Vukom, jedan od najrevnijih pristaša nesretnog kratkotrajnog kralja Karla Malog[3]) (godine 1386.). Poslije njegove smrti izabra njegova stranka malodobnog sina Ladislava za kralja. God. 1392. u veliko je na glas izišao Ivan Horvat (Horváthy) kao vrhovni kapetan tog mladog pretendenta, ističući se usuprot ženskom potomstvu kralja Ljudevita, kome je po državnom pravu jedino pripadalo našljedstvo, zatočnikom našljednih prava muške loze anžuvinske. Hrvoja je po staroj tradiciji kao protuban Dalmacije i Hrvatske, prianjao uz stranku Ladislavljevu.

Nije nam ovdje namjera, da se bavimo pojedinostima toga pokreta, nama je dosta da ga označimo razmegjem novog odsjeka u političkoj povijesti Ugarske, kao orijentalne vlasti. Mi tu unutrašnju revoluciju ne smatramo narodnim pokretom, — kakvim su ga krivo shvaćali — nego momentom isto tako znamenitim internacionalno, kao i za povijest Balkanskog poluostrva, koji je bio priprava turskoj okupaciji. Južnoslovjenske junačke narodne pjesme opijevaju narodne junake, te ih prikazuju kao muževe tvrde glave i tvrda srca. I zaista u tim bojevima stoje take ljudine jedan spram drugog.

---

[1]) Missale Glagoliticum Hervoiae Ducis Spalatensis. Recensuerunt: V. Jagić, L. Thallóczy, F. Wickhoff. Vindobonae 1891. Autoritate et impensis Regiminis publici Bosniae et Hercegovinae Pars II. Commentatio historica.

[2]) Cod. Dipl. Andegavensis IV., strana 546.

[3]) Napuljski državni arhiv, Angiovina 362. 1391. 17. jula.

Na jednoj strani imamo Ivana Horvata s Hrvojom, na drugoj neustrašive borce kralja Sigismunda, Gorjane (Garayje) i Ivana Maróthyja. To je osobna borba tih plemena, u kojoj se stječu sve ratne strasti, što ih je priroda zasadila u čovjeka: mržnja i osvetljivost, neumitnost i divlja ćud. Kroz sve te dogagjaje provlači se u običnom govoru već poznata crvena nit, ali u vidu rijeka prolivene krvi. Samo tako se mogu razumjeti lični motivi i pojedinosti nada sve promjenljive slike, što je ispitaču prikazuju razne te stranke u neprestanoj borbi.

Godine 1393. savladaše kraljevske čete stranku Horvatovu, a vogja im plati glavom za sva ta krvava djela. Hrvoji pak valjade birati izmegju mira i propasti. Činilo mu se je pametnije odlučiti se za prvi, te on kralju Sigismundu i kraljici Mariji prisegnu vjernost i pokornost[1]).

Ali je tu prisegu od njega samo iznudio časomični njegov položaj. Bogati vojvoda, — koji je 13. jula 1393. stekao mletačko gragjansko pravo[2]), držao je riječ samo dotle, dok nije minula opasnost. Onda opet ostaje na čelu pretendentske stranke Napuljčeve, te se ističe kao njegov zastupnik, dijeleći u ime mladoga kralja dobra i milosti[3]).

U tadašnjem društvu Dalmacije i Bosne razabiremo tri faktora. U primorju odlučivao je romanski elemenat po gradovima, po kopnu su zapovijedala feudalna gospoda, a oba ih je kraljevski autoritet držao u stezi. Potonji je bio od prijeke potrebe, pravo reći gola nužda. Ni jednome od vogja raznih stranaka ne pada ni na kraj pameti, da posumnja o kraljevskoj vlasti, ni onda, kada su vladalačka prava već bila samo nominalna, ili da bi je htio zamijeniti drugim kakim organizmom. Svaki nastoji, da kralja predobije za svoje lične interese. Svak hoće, da ga učini svojim privatnim kraljem, kome za pravo on zapovijeda, koji samo njemu daje, a drugima samo zapovijeda, te im otima njihovu imovinu na njegovu korist. Tečajem tih neprestanih sukoba i bojeva dodijalo je najzad dalmatinskim gradovima, da ih samo uvijek varaju, te najposlije ne htjedoše nikakvog kralja da imaju[4]). Turska moć, koja se je stala primicati, već se je osjećala, kako uz obale sinjeg mora, tako i u Dinarskim planinama. Nijesmo mi prvi, koji izričemo mnijenje, da balkanski narodi zajedno s Ugarskom širenje islama nijesu motrili religijozno-političkim okom rimskog pape. Nasuprot tursku su moć preslabo cijenili, a mudra politika sultanova upotrebila je razmirice zavagjenih naroda u svoju korist.

Pri tome valja još zamisliti neugodnu situaciju, u koju je kralj Sigismund dospio poslije bitke kod Nikopolja (godine 1396.). Njegovi

---

[1]) Godine 1393. 23. augusta u gradu Zuchanu. Fejér: Cod. Dipl. X. 2. 158. Original u bečkom kućnom, dvorskom i državnom arhivu.

[2]) Copia dei Commemoriali. VIII. 305. Državni arhiv u Beču.

[3]) Godine 1394. 4. jula. Državni arhiv u Napulju. Reg. Ang. no 363. Fol. 187.

[4]) Lucius: De regno Dalmatiae. Lib. V. cap. III.

ljudi počiniše jednu nespretnost za drugom, tako da je Turcima prijazna stranka Ladislavljeva[1]) na jugu došla na kormilo, te se godine 1402. gotovo sva Dalmacija pobunila protiv Sigismunda. Duša je cijelome pokretu bio Hrvoja (Naslov mu je glasio: „Hervoja supremus voyvoda regni Bosnae ac vicarius generalis principum serenissimorum regum regis Vladislai et regis Ostoyae"). On zapovijeda vojsci u zemlji i potiskuje moć zakonitog bana hrvatskog Pavla Bessenyeja de Erdego.

Godine 1403. (9. jula) dogje najposlije Ladislav sa sjajnom pratnjom — 12 galija vozilo je zairu — sam u Dalmaciju, gdje ga je dočekao Hrvoja za znatnom vojskom. „Taj je čovjek", — kaže naš izvor, — „pataren, ali ima put, kojim bi se mogao privesti svetoj vjeri, a to je, kad bi ga se učinilo krajiškim grofom bosanskim, tako veli njegov prijatelj, nadbiskup spljetski"[2]).

Ta nam vijest u veliko razjašnjava Hrvojin postupak. On je bio pataren, t. j. pristaša bogumilske šljedbe, kojoj je u ono doba pripadala većina bosanskog plemstva a i patriciji dalmatinskih gradova. Hrvojino bogumilstvo potvrgjuje i poznati, njemu posvećeni hvaljski testamenat (pisan za vremena djeda Radoslava god. 1404.[3]).

Hrvoji to ništa nije smetalo u njegovom prijateljskom općenju s Ivanom Aragonskim, tadanjim nadbiskupom spljetskim. Bogumilska njegova vjerska revnost mora da baš nije bila golema, pa mi mislimo, da crkva i od eventualnog njegovog prijelaza na katoličku vjeru ne bi imala osobite koristi. Nego nam se nameće znamenito pitanje, što je florentinski sekretar u svome izvještaju htio da rekne izrazom: marchionatus? Hrvoja bio je, sudeći po njegovim naslovima, vrhovni vojvoda kraljevina Raške i Bosne, i generalni vikar u Dalmaciji i Hrvatskoj po kralju Ladislavu[4]).

Unatoč ovim zvučnim naslovima, ipak je Hrvoja bio samo vazal, dostojanstvenik. Pod markgrofovstvom bosanskim možemo dakle samo da razumijevamo nastojanje Hrvojino, da stvar prikaže tako, kao da je svoja dobra od kralja dobio u vidu feudalnog teritorija, kako su to nekada i grofovi bribirski imali (do god. 1322.). Imalo je to da bude stepenica do kraljevskog dostojanstva. On je svoju svrhu i postigao. Nema sumnje, da bi Hrvoja postigao još i više, kad bi Ladislav bio uspio. Ali bojažljiva ćud mladoga kralja osujetila je svako odvažno djelo[5]).

Okrunio se je doduše majčin sinak — 5. augusta u Zadru, 13. se je oktobra zaputio u Spljet, 23. u Trogir, ali da razvije

---

[1]) Fejér: X. 2., strana 563.

[2]) Matheus de S. Miniato, Secretarius regii consilii civitatis Florentiae. 1403. 11. jula. Mon. Vaticana. IV., strana 611.—612.

[3]) Original u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji. Rački: Starine I., strana 92.—109.

[4]) Supremus Voyvoda ac in partibus Dalmatie et Croatie Serenissimi principis et domini nostri naturalis, domini Ladislavi, dei gratia Ungarie, Dalmatie, Croatie etc. regis vicarius generalis. Original u biblioteci budimpeštanskog narodnog muzeja. Datum 15. maja 1402. sub arce Knin.

[5]) God. 1403., 13. jula „rex iste mihi satis pravidus videtur". Mon. Vat. loco cit., str. 615.

višu energiju, nije mu bilo dano. Hrvoja je zajedno s većinom dalmatinsko-hrvatskog plemstva neprestano uz njega, on sve naregjuje, pa za to je u leno dobio Spljet, ostrva Brač, Vis, Lešanj i Korčulu kao vojvodstvo s naslovom dux[1]).

Taj za Hrvoja tako znameniti dogagjaj pada u vrijeme izmegju 13. oktobra i 16. novembra godine 1403., jer republika dubrovačka u inštrukciji od 16. novembra Hrvoji, koji je 13. oktobra; još bio vojvoda, već daje naslov dux[2]). Sve, što je zapisano, izlazi na to, da se je Hrvojina najživlja želja ispunila 19. oktobra; po našem sudu postigao je on svrhu svoga nastojanja 19. oktobra, pa ga je zapao najljepši grad, biser Dalmacije, Spljet.

Ali unatoč toga uzvišenja Hrvojina na toliko dostojanstvo, ostaje još uvijek otvoreno pitanje, da li je Hrvoju njegov prijatelj Ivan, nadbiskup spljetski, u istinu obratio na katoličku vjeru. Nemoguće nije, makar da je rečeni hvaljski bogumilski testamenat od g. 1404. datiran čitavu godinu dana poslije dukáta, pored toga je on sasvim lijepo mogao biti katolik, isto tako, kao što se iz misala, izdana bosanskom zemaljskom vladom, ne može izvoditi nesumnjiv njegov katolicizam. Pa ipak je taj, vjerojatno po almiškim fratrima ravno za njega napisan misal njemu posvećen.

On je bio dosta bogat, da je mogao pripadati dvjema vjerama, t. j. nijednoj od njih. To se jasno vidi iz pravca njegove politike: kakav je već kada vjetar duvao, naginjao je sad ovoj, sad onoj konfesiji. Nego kao dux grada Spljeta, ove eminentno katoličke varoši, već u svom sopstvenom interesu nije mogao da bude protivnik crkve. Njegova supruga, kći gospodina Ivana Nelipića, bila je revna katolikinja; ona je kao prilog za sarkofag sv. Dujma u Spljetu darovala 40 maraka u srebru[3]).

Hrvoja, stekavši Spljet, došao je do velike moći. Ne nosi doduše kraljevskog naslova, ali gotovo čitavih deset godina odlučuje njegova riječ u sjevero-zapadnom kraju balkanskog poluostrva. Bez njegove volje ništa ne može da bude, on je god. 1404. srušio kralja Ostoju, on odregjuje pravac vladavini Tvrtka II. (godine 1404.—1408.), a poslije opet rukovodi Ostoju. Faktično njegovo suverenstvo, koje je on i u spoljašnjem vidu nastojao da ističe, ne može se poreći. Držao je svoju vojsku, šiljao je vlastima poslanike, kovao je novce i držao svoj dvor dijelom u Bosni u Jajcu, dijelom u Spljetu. Mleci su mu davali luksurijozne stvari, oružja, a do potrebe i novaca. Glavni izvor njegovu bogatstvu bili su rudnici, koji su za onda lijepo napredovali.

U isto vrijeme stekao je u južnoj Bosni (a dijelom i u Dalmaciji, u Hercegovini i u Boci) velikaš Sandalj Hranić najveći

---

[1]) Lucius lib. V., strana 261. Izdanje 1668. — „Dono a Hervoya — il re Vladislavo — la città di Spalato con il titolo di duca insieme con le isole di Corzola, Lesina, Lissa e Brazza". Paulo de Andreis: Storia della città di Trau. M. S. S., strana 114./6.

[2]) Gelcich-Thallóczy: Diplomatarium Ragusanum, strana 131.

[3]) Godine 1409. 13. juna. Bulletino di Archeologia e storia dalmata, XIV., str. 74. Može biti, da je taj dar bio ustuk žene Hrvojine protivnicima njenog muža.

politički uticaj. Hrvoja je bez sumnje surovija, samosvojnija pojava nego lukaviji, prevejaniji Sandalj. Oba u to doba imagjahu zajedničke interese, te se od god. 1404. do god. 1408. uzajamce živo potpomagahu.

Kralj Sigismund upotrijebio je za vremena Ladislavljeve pustolovine priliku, te je udario odlučnim stalnim pravcem.

Željeznom je rukom satr'o one elemente, koji su htjeli da okrnje moć njegove države, one države, koja je kao „tutto l' arzago" (po ugarskoj riječi ország, država) i „ruszag" dospjela i u južni diplomatički govor[1]). Sigismund je bio i dosta pametan, a da ne bi zaboravio neprestane pobune mogućeg Hrvoja (god. 1393.—1408.) te kada je, napustivši konačno Ladislavljevu stranku, došao u Budim, dočekao ga je s velikim počastima.

On je potvrdio njegovo herceško dostojanstvo zajedno s posjedom Spljeta[2]) i podario mu je zmajev red[3]).

Biće da je slavohlepnome gospodinu to odlikovanje veoma godilo, jer se je zmajev red davao samo vladarima i najvišim odličnicima[4]). Vitezovi zmajeva reda imali su pravo nositi insignije toga reda kao pridatke uz svoj grb. Može se dakle suditi, da je Hrvoja insignije toga reda spojio sa svojim grbom. Ali pošto slika tog grba na misalu ne prikazuje tih insignija, a zmajev je red ustanovljen 12. decembra 1408.[5]), to, mislimo, možemo tvrditi, da je misal napisan prije godine 1408.

Slavlje Sigismundovo i izmirenje bosanskih velikaša pomutio je samo jedan dogagjaj zamašnih pošljedica. Kad je naime Ladislav vidio, da su mu propala njegova prava, prodade on Zadar Mlecima za 100.000 dukata. Time je republika, koja je predvidjela domašaj tog svog djela, opet uhvatila temelj na istočnoj obali Jadranskog mora, te je mirno gledala, kako se gospoda izmegju sebe svagjaju, dok plod, konačno osvojenje Dalmacije, za nju nije sazrio.

Hrvoja se je time za nekoliko godina politički smirio, stigao je vršak svoje slave.

Ali sad se je spram vremešnog Hrvoja stao isticati Sandalj Hranić. Obojica se stadoše takmiti o milost kralja, od godine 1410. rimskog cara.

Godine 1412., kad je izmegju Sigismunda i poljskog kralja Vladislava sklopljen lublinski ugovor, dogjoše oba vladara, i to o duhovima u Budim, koji je po brižljivosti Sigismundovoj sada postao središtem evropskog viteštva. Izvodile su se svečane igre,

---

[1]) Diplomatarium Ragusanum.

[2]) Hrvojino je golemo dostojanstvo dva puta ispravama priznato. Jednoć, kada mu je podareno po Ladislavu god. 1403. Na žalost ne mogosmo da nagjemo originalnu ispravu; niti dotičnu registraciju u napuljskom državnom arhivu, niti o Sigismundovoj potvrdi ne nagjosmo pobližih podataka.

[3]) Lucius lib. V., str. 268.

[4]) Državni arhiv u Beču. Državni registar E., strana 201. J. 83/b. L. 53/b.

[5]) Ibidem. Državni registar H. 135/b.

a viteštvo srednje i južne Evrope bilo je prisutno. Bosanski vitezovi pri tome ne imagjahu zadnju ulogu. Kako nam jedan spisak na njemačkom jeziku, pohranjen u bečkom državnom arhivu (repert. XVI.) javlja, bili su tom prigodom ovi vladari i gospoda prisutni:

„Sigismund, rimski car i kralj ugarski, kralj poljski, kralj bosanski (Tvrtko II.), despot gospodar u Srbiji (Stjepan Lazarević), Karboj od Hrvata (knez Krbavski), jedan vojvoda turski, vojvoda spljetski (Hrvoja), herceg Ernesto austrijski, herceg Albrecht austrijski, herceg Ljudevit od Bryga (Ljudevit II. od Liegnitz-Briega), herceg Henrik od Leubena (Lüben), hercega Krista sin (Hristofor), herceg Serner od Nöllsa (senior od Oelsa, Konrad III. ili njegov sin), herceg Hans od Münsterberga, herceg Hans od Raczporna (Ratibora), herceg tješinski, herceg opavski, herceg Reszynsky (Henrik X. glogovski i krosinski), „Zandal“ (Sandalj), dva grofa od Ursyna (blagajski), dva velika grofa iz Ugarske, dva grofa od Zyla, jedan grof od Bossena (Bozin, grofovi od Sv. Gjurgja), grof Albrecht Schwarzenburški, grof od Maydburga, gospodar u Hardeggu, grof Hang od Heiligenberga, grof Etzel od Ortenberga, Henrik, gospodar u Planu, gospodar od Wallsee-a, kraljev maršal iz Catteya (Cattreya?), legat od Koma, nadbiskup ostrogonski, biskup zagrebački, biskup pečujski, biskup krakovski, biskup tridentinski, biskup riški (od Riga), biskup pasovski, biskup nappelnski (iz ciprokorzičkog Napulja, od godine 1390. Bartolomej), biskup „zyrfejski“ (iz Srbije), maršal pruski, kontur melvinški, kontur od Einspürga, kontur od Dürana, dva kontura od njemačkih zemalja, tri gospodara od Pernera (Verona), dva gospodara od Padove, poslanstvo grofa Sofoyskog (Savojskog), Mürijanus (Méri János?) sa 1000 konja.

Nadalje od mogućih poklisara: engleski, francuski, i od drugih kraljeva i gradova iz latinskih i njemačkih zemalja.“

Eberhard Windeck[1]) izvješćuje o svečanom zboru u Budi:

„I tako pogje Sigismund prama Budimu i naredi, da se sazove veliki dvor. Tu je na dvoru bio kralj Sigismund sam, Vladislav, kralj poljski i krakovski, Marolt, kralj bosanski (Ivan Maroth, koji je megjutim samo bio ban Mačve i gospodar Usore), herceg Albrecht austrijski, herceg Ernesto austrijski, dva kneza bavarska, k tomu devetnaest rogjenih hercega, dvadeset i četiri grofa, pedeset i osam zemaljske gospode, četrnaest stotina viteza i mnogo dobrih ljudi, najposlije dvije stotine četrdeset i osam glasonoša i konjanika.“

Drugi jedan rukopis[2]) pripovijeda:

„Nadalje bilo je veoma mnogo kneževa, gospode, viteza i sluga na dvoru budimskom u Ugarskoj, i to 3 kralja, 3 kapetana

[1]) Historia imperatoris Sigismundi cap. XXVII.

[2]) Gradski arhiv i Frankfurtu, izborni akti T. I. 22. marta 1412. — Feyér X. 5. 246.—8. Aschbach Geschichte Kaiser Sigismunds I., strana 441.

triju zemalja, despot srpski, onda 13 hercega, 21 groť, 26 gospodara bez ugarskih, 2000 viteza i 3000 sluga od prilike, jedan kardinal, jedan legat, 3 nadbiskupa, 11 drugih biskupa, 86 svirača i trubača, 17 glasonoša i od prilike 40.000 konja svake ruke.

Bilo je tu ljudi od 17 zemalja i jezika, kao: Magjara, Čeha, Poljaka, Prusa, Rusa, Litvanaca, Grka, Tatara, Turaka, Vlaha, Bošnjaka, Srbijanaca, Venda, Latina, Nijemaca, Francuza, Engleza, Arbanasa, abrahamskih ljudi od svetoga groba i inače mnoštvo ružnih pogana s dugim bradama i velikim trbusima, s visokim klobucima i dugim gušama.

Dvorska je svečanost povrh onoga vremena, za koliko je bila odregjena, još za 8 dana produžena.

Najbolje se je ponio vitez iz Šleske, zvan gospodin Nemsche, i jedan sluga iz Austrije, koga su zapala dva osedlana konja sa zlatnim i srebrenim potkovama."

Tom prilikom izvješćuje nam poljski kronista Ivan Dlugoss[1]): „Sendal, herceg bosanski i kralj „Carwen" (Hrvoja) učiniše u prisustvu svojih supruga[2]) tu slavu osobito svečanom, pošto se i njihovi vitezi, visoki i plemenita stasa, hrabro i junački na mejdanu poniješe."

Ovdje je kralj Sigismund zadnji put vidio divnim viteštvom sjajna Hrvoju. On je zaista odlikovan, ali kako iz kasnijih isprava slijedi, postade Sandalj „fidelis noster dilectus", dok se iz Hrvoje sve malo po malo razvi capitalis noster infidelis.

Poslije svečanosti za cijelo se u položaju Hrvojinu ništa nije promijenilo; on svojih prijašnjih sveza s Mlecima nije razriješio, a velikaši, koji su vazda vjerno stajali uz Sigismunda, nijesu mu baš ni od prije dobro mislili radi učinjene im krivde.

Kako on, tako i „gran voivoda di Bosnia", Sandal (Archivum Venetum Tom. X. reg. 164.) imali su svoje sopstvene poslanike i agente u Dubrovniku, Mlecima i Srbiji, koji su uz internacionalni položaj svojih mandatara zastupali i njihove posebne, njihovim suzerenima često protivne interese.

Dokaza za nevjeru Hrvojinu moglo se je doskora naći. Sigismund mu nikada nije pravo vjerovao, a ličnih prijatelja samovoljni Bošnjak nije imao nikako. U njega je prijateljstvo i rodbinstvo trajalo samo dotle, dok se nije dostao moći. Kratko, ali istinito karakteriše kronista Andrija Trogiranin[3]) pad Hrvojin: „Ovih dana srušen je Hrvoja, koji je kod Njegova Veličanstva u Ugarskoj bio veoma ugledan, pak se htio uzdići nad sve ostale, ali je za to ponižen i buntovnikom proglašen i konačno sramotno postade prognanim razbojnikom."

---

[1]) Historia Polonica l. XI., ed. Ign. Zegota Pauli Cracoviae t. IV. g. 1877., str. 140.—141.

[2]) Supruga Hrvojina bila je kći grofa Nelipića od Cetine, a supruga Sandalja nećaka Hrvojina.

[3]) Op. cit., str. 121. ab.

U prvom ga redu oboriše njegovi dušmani na dvoru, onda Sandalj, njegov takmac, čija je popularnost Hrvoji uvijek bila trn u oku i na čije je on gradove sa svojim ljudima nasrtao, kad je Sandalj „s kraljevskim vjernicima iz Bosne despotu raškomu, Stefanu Lazareviću, pošao u pomoć, pošto su dušmani Hristovi, Turci, u njegovu zemlju došli i pustošili je", sklopivši s Turcima savez[1]). To je bio neposredni uzrok krvavoj vojni Hrvojinoj.

Kralja Sigismunda za ono su doba posve zaokupile vjerozakonske smutnje u Kostnici. Za njegova odsustva vladala je zloglasna kraljica Barbara, koja je odmah iza provale Hrvojine, početkom juna god. 1413. plemstvo pozvala na oružje. Hrvojini lični neprijatelji: Pavao Čupor de Monossló, Ivan Gorjanski, Ivan de Maróth, požuriše se s ofenzivom i svjetovahu, da se Hrvoja sasvim uništi. 1. augusta iste godine osudio ga je Sigismund; kralj ga je formalno bacio u progonstvo, i proglašen je lišenim svega svog posjeda.

Kad je ta osuda proglašena, ostaviše Hrvoju svi. Već prije, 1. jula 1413. god. izvješćuje Dubrovnik: „Spljećani su se od ropstva i jarma vojvode Hrvoja, koji su dulje vremena snosili, zadnjih dana hvalevrijednim načinom junački riješili, utičući se pod okrilje Vašeg Veličanstva"[2]). 13. jula otposlani su poslanici rečene republike na ostrva Korčulu, Lešanj i Brač, da na zapovijed kraljevu ondje istaknu kraljevu zastavu[3]), a 17. jula povjerena im je i uprava. Ali je republika zbog spletaka mletačkih i spljetskih ta ostrva samo vrlo mučno mogla dobiti u svoju vlast. 25. juna 1414. god. izagje nova zapovijed Sigismundova[4]).

Šta je Hrvoja sad mogao da uradi? Lišen svog imetka, lišen svoje moći, — u takim prilikama nije se moglo od njega drugo očekivati, nego da će pomoć ondje zatražiti, gdje je mogne naći.

Njemu nijesu smetali ni religijozni ni državni obziri; on je učinio u malom sasvim isto, što je jedno stoljeće kasnije u velikom štilu izveo francuski kralj Franjo I., kad se je protiv Karla V. udružio sa Sulejmanom Velikim. On eto ništa nije naučio iz srpske povijesti, a kao gorski kralj niti je imao niti je mogao imati kakvog proročanskog dara, da unaprijed vidi, kako Turci zemlju, jednom u nju dovedeni, više ne će ostaviti.

Mleci, u kojih je zatražio pomoć, odbiše ga, ne zbog Sigismunda, nego je republika sama težila za imanjima Hrvojinim u primorju. Sigismund je bio daleko od Ugarske, kraljica Barbara vladala je rgjavo, ukupna ugarska vojska nije se digla na oružje, samo krajiške čete povedoše u boj. Sve to prinuka prognanog vojvodu, da se, uzdajući se u gradove, koji su mu još bili ostali, spoji s Turcima,

---

[1]) Isprava Sigismundova, datum u Pulsanu kod Lucija, lib. V.
[2]) Dipl. Rag., strana 221.
[3]) Op. Cit., strana 222.
[4]) Dipl. Rag., strana 244.

koji su već za ratovanja hrabrog Muhameda I. s primorjem i južnom Bosnom imali sveze.

Već tečajem ljeta provališe turski gusari u Bosnu. Kralj Ostoja, prijatelj Turcima, sklopio je s ovim nezasitnim nametnicima ugovor, po kome je njegovo zemljište imalo ostati neopustošeno, dok Turci bez zapreke mogoše provaljivati u ugarsko područje[1]). Ugarske se krajiške čete nastaviše uz Savu, dok je Hrvoja svoju vojsku koncentrisao na jugo-zapadu Bosne, naoružavši je on sam u Almisi kod Spljeta.

Turske čete, kojim je glavni dio vodio Isak-bej, mogoše se bez muke spojiti s Hrvojinom vojskom, koja je dolazila od Dalmacije. Za toga kretanja vogjeni su ugarski banderiji duž Bosne do grada Doboja.

Grad Doboj pripadao je banovini usorskoj, koja je zajedno s mačvanskom sačinjavala jedno vojničko područje. Taj grad leži na sutoku Bosne i Spreče, te je u jednu ruku čvor dolinama rečenih rijeka, u drugu pak vlada nad dolinom Usore, koja nekoliko kilometara južno od Doboja utječe u Bosnu. U tome je kraju bila bitka, o kojoj izvori samo posve općenito javljaju.

Gradovi Doboj, Dervent, Gradačac i Tešanj bili su svaki središtem po jednog vojnički znamenitog područja, te imagjahu ugarske posade. Taj lanac utvrda činio je vojnički kordun izmegju Ugarske i turske moći. Ugarska svoje megje nije branila na Savi, nego na izlazima klanaca u Posavinu.

Toliko je bilo prijateljstvo izmegju Isak-beja i Hrvoje, da je ovaj pod svoju zapovijed naročito dobio muslimskih četa. Turskobosanske čete bile su bez sumnje jače od ugarskih. Ta vojska sada sebi uze zadaćom, da najprije Doboj uzme na juriš, i da onda, prekinuvši kordon utvrda, prijegje preko Save, pa da opustoši južnu Ugarsku. Ugri su s banderijima bili utaboreni na dobojskom polju, te ako uzmemo, da Bosna nije od onda promijenila svoj tok, bili su utaboreni na desnoj obali. Lasno naime može biti, da je Bosna, primivši Usoru, nekoć tekla prema Milkovcu. Bosanske čete dogjoše uz Usoru, i bez sumnje posjedoše brežuljke kod Makljenovca. Bitku opisuje ugarski kroničar Thuróczy[2]) vrlo živo. Po njegovu opisu bila je to konjanička bitka, koja je otpočela bijesnim nasrtajem. Naivni kronista uzdiše: „Ko je mogao da predvidi lukavost Bošnjaka? Ugarske su čete bile u probitku, to opaziše bosanske straže na bregovima, pa zavikaše iz sveg grla: Ugri bježe! Na to se Ugri poplašiše i u divljem se bijegu raštrkaše.“ Ta lukavština, koja možda pristaje u kamenito doba, teško da je u bijeg natjerala Ugre, nego je vjerojatno, da su ih Bošnjaci iznenada pograbili s boka, pa ih tako natjerali u strah i pobili. Sve vojskovogje

---

[1]) Dipl. Rag., strana 249.
[2]) Thuróczy: Chronicon Cap. XVI.

dospješe u sužanjstvo. Čupor je platio glavom, Maróthy morade platiti 40.000 dukata, Ivan Gorjanski dugo je vremena stradao u sužanjstvu, teške svoje verige prikazao je poslije toga crkvi u Bátta-Széku. Bošnjaci i Turci dostaše se velikog plijena.

Kritički razmotrivši svjedoči ta bitka (koja je po našem mnijenju bila god. 1415.), da su Ugri bili u manjini — kako to jasno slijedi iz izvještaja grada Dubrovnika Sigismundu od 18. augusta 1415. g.[1]) — i da su ih pretekli, jer se inače ne bi moglo protumačiti zasužnjenje triju vojskovogja. U ostalom nije ta izgubljena bitka naudila ugarskom ugledu, već političke njezine pošljedice. Krvni dušmanin Hrvojin, Sandalj, združi se s njime, megje, kako prama južnoj Ugarskoj, tako i prama Hrvatskoj, bijahu otvorene, ništavi kralj bosanski, Ostoja, postade igračkom Hrvojinom, a Sigismund se ne mogaše još latiti nikakvih energičnih srestava, Hrvoja je pobijedio, ali je skupo platio svoju pobjedu.

Hrvoja je bio neograničeni gospodar u zapadnoj Bosni, u tako zvanoj Kulinovoj zemlji, ali veći dio zemlje bio je u turskim rukama. Isak-bej osvoji foćanski, čajnički, plevaljski i nevesinjski kraj, zauze sarajevsko područje, te na savjet Hrvojin, koji je sultanu vrlo ugodio, bude imenovan sandžak-begom.

I tako je turska vlast malo po malo uhvatila korijena, bosanski kraljevi samo još vegetiraju, a ugarska se vojena snaga povlači u defenzivu.

Hrvoja nije za dugo preživio to svoje slavlje. U aprilu god. 1416. umrije on s nasladom u srcu, što se je osvetio svojim dušmanima. Njegova je osoba markantna pojava u bosanskoj povijesti.

Bosanska monarhija nije mogla da apsorbira jake familije, ponosne oligarhe, nije se tu razvila vjernost ni spram koje dinastije, ni spram kakve ideje. Nema u zemlji središta, kuda bi narod težio, svaki mogućnik smatra svoje obitalište središtem zemlje. Na karakter pojedinca ne utječe nikakav općeniti pravac, nikakva tendencija ni čustvo. Svaki mogućnik ide za svojim posebnim svrhama; politička volja i ujedno svrha svakom pojedincu jest što veće uveličanje svoje moći. Najsjajnije razvijanje toga pravca, združeno s najzamamnijim, ali i sa najružnijim crtama, vidimo upravo na susjednom poluostrvu južne Evrope, u Italiji.

Ta je epoha u Italiji uporedo tekla s najsjajnijom perijodom umjetnosti i literature, a uspjesi na tome polju daju Italiji u povijesti karakter radionice, prema kojoj se ostali narodi odnose kao naučnici prema majstorima.

Ta talijanska kultura i politika prebacivala je svoje zrake na istočnu obalu sinjeg mora, na kopnene krajeve i na nizine u Podunavlju; svak, ko je htio, da ga smatraju čovjekom više naobrazbe, vladao se je po prosvjetnom središtu Italiji.

---

[1]) Dipl. Rag. 250.

običajima, to mu se ban Pavao, koji mu se je uvijek podsmijevao, nekom prilikom poslije pozdrava, kakav je dolikovao njegovu dostojanstvu, uz gromoran smijeh naruga rikom bika.

Kad je poslije ban u bici, koja je godine 1415. uz pripomoć Turaka bila u usorskoj banovini, po Hrvoju zasužnjen, obdari ga ovaj opravom od bikove kože, te mu reče: „Ti, koji si se u ljudskoj podobi služio glasom bika, podiči se sad i spoljašnjim oblikom njegovim.“ (Chron. Hungarorum C. XVI.).

Lične crte vojvodine pokazuju namjeru slikarevu, da individualizira, ali nije imao dosta umjetničke vještine, da ga zadahne dušom Hrvojinom.

Vojvoda sasvim po modi svoga vremena nosi kosu na tjemenu priglagjenu, iznad ušiju odrezanu i ukovrčenu[1]). Umjesto šljema nosi Hrvoja crveno-bijel šapel[2]), nakićen čelenkom i sa tri čapljina pera.

Na oklopu ne vide se nikakva zasebna obilježja, ali se u njemu jasno raspoznaje oklop, kakvi su se nosili u drugoj polovici XIV. vijeka, vremenu prelaza na potpuno plosnat oklop u onom vijeku, koji je slijedio; nadalje ovdje pojedini dijelovi oklopa nijesu izmegju sebe spojeni karičicama, nego je svaki za se prikopčan ili remenjem uz tijelo pritegnut.

Pri opisivanju slike mnogo mi je pripomogao gospodin dvorski savjetnik Kvirin pl. Leitner, kome ovdje na tome iskrena hvala!

Ali svi dijelovi tijela, kojima treba pri kretanju rastezanje ili stezanje mišica, kao: vrat, trbuh, laktovi i koljena još su uvijek obloženi gipkim pancijerom; na laktima i pri ramenima prikopčani su uz to nad pancijerom sa oklopi od gvožgja sa školjkama, isto su tako na koljenima, potkoljenici i pregibu nagizdani ljušturama. Ramena su pojačana naslaganim plojkama. Na stopama vidi se čarapasti zaglavak crvenih čakšira[3]), na koje se je, kad je oprema imala biti potpuna, navlačio ili pancijer ili gvozdene cipele. Prvo se čini vjerojatnije, jer su i prsti na rukavicama od pancijera. Zlatne kolutaste ostruge nategnute su preko nožnog spleta.

Oprema paripova jednostavna je i nema ništa osobito na njoj da se pripominje. I sedlo s uvijenim naslonilom svojim pripada onome vremenu; rjegji je dvostruki kolan i trouglasti stremen. Neobičan je i nimalo zapadnog oblika podrepnjak. Udara nadalje u oči i naglavnjak s nošnjacima i jednostruke žvale, kojima je

---

[1]) Za takvo češljanje kaže limburška kronika od godine 1380.: „Onda je moglo biti, da se ne nose nakudrane vlasi ni pletenice, nego gospoda vitezi i sluge nošahu ošišane vlasi ili krule.“

[2]) Šapel (starofrancusko chapel), što su u srednjem vijeku muževi i žene nosili na glavi, nalik na vijenac ili na turban, savijeno od dvije raznobojne tkanine, a u viših staleža okićeno čelenkom i perjanicom. U heraldici dolaze šapeli (poslije nazvani bund) kao lisnati vijenci ili kao samostalan ukras na šljemovima, ili kao spona za pokrov navrh šljema, isto tako kao obod pri dnu cimijera, kao što se vidi na šiljastom šljemu na Hrvojinom grbu. Svuda se nalaze na porodičnim grbovima po Dalmaciji i krajevima istočnog primorja.

[3]) Ove su u ono doba imale nogavice, koje su se svršavale na oblik čarape, i tako ujedno bile obućom.

konj zažvaljen[1]), gdje su žvalama na oblik šipke u Njemačkoj već za prvih vremena srednjeg vijeka zauzdavali bojne konje, a pod kraj XIV. vijeka, iz kojeg vremena slikovni kodeks potječe, o kome je ovdje riječ, obično su bivale šipka i žvale zajedno.

Interesantne analogije nalazimo na jednom reljefu u Zadru (iznad ulaznih vrata negdašnjeg lojdovog kapetana Milčevića), koji prikazuje sv. Grisogona, zaštitnika grada Zadra, u istom položaju i u jednakoj opremi kao Hrvoja. Svezu u tome prikazivanju pokazuje nam jedna slika u udinskoj glavnoj crkvi (u sakristiji iz XIV.—XV. vijeka) o umorstvu Bertranda, blaženim proglašenog patrijarha po frijaulskim plemićima (svi na konjima isto tako zauzdanim i s onakim držanjem, kao Hrvojin). Bertrand je ubijen godine 1346., njegova je lešina najdragocjenija relikvija frijaulska.

Od oružja, što ga ima Hrvoja, vidi se na slici od mača samo neki pojas, što mu pripada. Po obliku bio je to po svoj prilici kratki konjanički mač, kakav se vidi na cimijeru grba.

Zanimljivo je koplje sa zastavom, uza nj pričvršćenom. Pravo nositi zastavu, imali su redovno samo neodvisni vladari, isticanje zastave u taboru ili na gradskoj kuli bio je znak gospodstva, zastava ili stijeg nosio se je pred njima u ratu i u miru i oni se nikada nijesu pokazivali ni na pečatima, ni na nadgrobnicima ili inače bez tog znaka svoje vlasti.

Naša slika prikazuje nam vojvodu, kao da misli stijeg poput sulice upotrijebiti za navalu, te ga polaže u isječak štita. To je bojni čin, koji se s opremom ne podudara, te samo u tipičnom prikazivanju ima svoj uzrok. Jednako prikazivanje nalazimo ne samo u slikovnim kodeksima, koji potječu iz istog vremena kao naš, nego i na puno starijim konjaničkim pečatima neodvisnih vladara[2]).

Grb Hrvojin *(slika 2.)* pokazuje nam u bijelom polju kao glavu štita dva crvena traka, ispod njih uspravnu, crveno odjevenu ruku sa željeznim pregibom i željeznim rukavicama, koja drži mač, mašući njime poprijeko na lijevo, a na lijevoj je strani crven, dvorep lav.

Šljem je šiljast sa izreckanim crveno-srebrenim i zlatom obrubljenim pokrovom i bijelo-crvenim oblukom.

Šljem je uriješen crveno odjevenom rukom, koja mač drži, kao i na štitu.

Taj je štit, kako natpis svjedoči: · arma · dñi · cheruoc · ducis · spalatēn · (arma . Chervoe . ducis . spalati), vojvodski (ducale) grb Hrvojin. Grb, koji se u konceptivi, u izvedbi i u štilu može pribrojiti najboljim svoga vremena, onaj je, što ga je Hrvoja upotrebljavao

---

[1]) Istodoban primjer jednostrukim žvalama zažvaljenog bojnog paripa vidimo na spomeniku Bernarda Visconta, što ga je sam postavio godine 1354. prije svoje smrti. Taj monumenat, konjanički kip, smješten je u museo lapidario Brera u Milanu.

[2]) Na konjaničkim pečatima ima položeni stijeg očevidno samo tu ornamentalnu svrhu, da se prazno polje pečata nad glavom jahača popuni lepršavom zastavom. To je možda namjeravao i slikar slike Hrvojine. Isp. K. pl. Sava: Pečati austrijskih vladara i izvještaji centralne komisije i t. d. Godina IX., XI., XII. i XIII.

običajima, to mu se ban Pavao, koji mu se je uvijek podsmijevao, nekom prilikom poslije pozdrava, kakav je dolikovao njegovu dostojanstvu, uz gromoran smijeh naruga rikom bika.

Kad je poslije ban u bici, koja je godine 1415. uz pripomoć Turaka bila u usorskoj banovini, po Hrvoju zasužnjen, obdari ga ovaj opravom od bikove kože, te mu reče: „Ti, koji si se u ljudskoj podobi služio glasom bika, podiči se sad i spoljašnjim oblikom njegovim.“ (Chron. Hungarorum C. XVI.).

Lične crte vojvodine pokazuju namjeru slikarevu, da individualizira, ali nije imao dosta umjetničke vještine, da ga zadahne dušom Hrvojinom.

Vojvoda sasvim po modi svoga vremena nosi kosu na tjemenu priglagjenu, iznad ušiju odrezanu i ukovrčenu[1]). Umjesto šljema nosi Hrvoja crveno-bijel šapel[2]), nakićen čelenkom i sa tri čapljina pera.

Na oklopu ne vide se nikakva zasebna obilježja, ali se u njemu jasno raspoznaje oklop, kakvi su se nosili u drugoj polovici XIV. vijeka, vremenu prelaza na potpuno plosnat oklop u onom vijeku, koji je slijedio; nadalje ovdje pojedini dijelovi oklopa nijesu izmegju sebe spojeni karičicama, nego je svaki za se prikopčan ili remenjem uz tijelo pritegnut.

Pri opisivanju slike mnogo mi je pripomogao gospodin dvorski savjetnik Kvirin pl. Leitner, kome ovdje na tome iskrena hvala!

Ali svi dijelovi tijela, kojima treba pri kretanju rastezanje ili stezanje mišica, kao: vrat, trbuh, laktovi i koljena još su uvijek obloženi gipkim pancijerom; na laktima i pri ramenima prikopčani su uz to nad pancijerom sa oklopi od gvožgja sa školjkama, isto su tako na koljenima, potkoljenici i pregibu nagizdani ljušturama. Ramena su pojačana naslaganim plojkama. Na stopama vidi se čarapasti zaglavak crvenih čakšira[3]), na koje se je, kad je oprema imala biti potpuna, navlačio ili pancijer ili gvozdene cipele. Prvo se čini vjerojatnije, jer su i prsti na rukavicama od pancijera. Zlatne kolutaste ostruge nategnute su preko nožnog spleta.

Oprema paripova jednostavna je i nema ništa osobito na njoj da se pripominje. I sedlo s uvijenim naslonilom svojim pripada onome vremenu; rjegji je dvostruki kolan i trouglasti stremen. Neobičan je i nimalo zapadnog oblika podrepnjak. Udara nadalje u oči i naglavnjak s nošnjacima i jednostruke žvale, kojima je

---

[1]) Za takvo češljanje kaže limburška kronika od godine 1380.: „Onda je moglo biti, da se ne nose nakudrane vlasi ni pletenice, nego gospoda vitezi i sluge nošahu ošišane vlasi ili krule.“

[2]) Šapel (starofrancusko chapel), što su u srednjem vijeku muževi i žene nosili na glavi, nalik na vijenac ili na turban, savijeno od dvije raznobojne tkanine, a u viših staleža okićeno čelenkom i perjanicom. U heraldici dolaze šapeli (poslije nazvani bund) kao lisnati vijenci ili kao samostalan ukras na šljemovima, ili kao spona za pokrov navrh šljema, isto tako kao obod pri dnu cimijera, kao što se vidi na šiljastom šljemu na Hrvojinom grbu. Svuda se nalaze na porodičnim grbovima po Dalmaciji i krajevima istočnog primorja.

[3]) Ove su u ono doba imale nogavice, koje su se svršavale na oblik čarape, i tako ujedno bile obućom.

konj zažvaljen[1]), gdje su žvalama na oblik šipke u Njemačkoj već za prvih vremena srednjeg vijeka zauzdavali bojne konje, a pod kraj XIV. vijeka, iz kojeg vremena slikovni kodeks potječe, o kome je ovdje riječ, obično su bivale šipka i žvale zajedno.

Interesantne analogije nalazimo na jednom reljefu u Zadru (iznad ulaznih vrata negdašnjeg lojdovog kapetana Milčevića), koji prikazuje sv. Grisogona, zaštitnika grada Zadra, u istom položaju i u jednakoj opremi kao Hrvoja. Svezu u tome prikazivanju pokazuje nam jedna slika u udinskoj glavnoj crkvi (u sakristiji iz XIV.—XV. vijeka) o umorstvu Bertranda, blaženim proglašenog patrijarha po frijaulskim plemićima (svi na konjima isto tako zauzdanim i s onakim držanjem, kao Hrvojin). Bertrand je ubijen godine 1346., njegova je lešina najdragocjenija relikvija frijaulska.

Od oružja, što ga ima Hrvoja, vidi se na slici od mača samo neki pojas, što mu pripada. Po obliku bio je to po svoj prilici kratki konjanički mač, kakav se vidi na cimijeru grba.

Zanimljivo je koplje sa zastavom, uza nj pričvršćenom. Pravo nositi zastavu, imali su redovno samo neodvisni vladari, isticanje zastave u taboru ili na gradskoj kuli bio je znak gospodstva, zastava ili stijeg nosio se je pred njima u ratu i u miru i oni se nikada nijesu pokazivali ni na pečatima, ni na nadgrobnicima ili inače bez tog znaka svoje vlasti.

Naša slika prikazuje nam vojvodu, kao da misli stijeg poput sulice upotrijebiti za navalu, te ga polaže u isječak štita. To je bojni čin, koji se s opremom ne podudara, te samo u tipičnom prikazivanju ima svoj uzrok. Jednako prikazivanje nalazimo ne samo u slikovnim kodeksima, koji potječu iz istog vremena kao naš, nego i na puno starijim konjaničkim pečatima neodvisnih vladara[2]).

Grb Hrvojin *(slika 2.)* pokazuje nam u bijelom polju kao glavu štita dva crvena traka, ispod njih uspravnu, crveno odjevenu ruku sa željeznim pregibom i željeznim rukavicama, koja drži mač, mašući njime poprijeko na lijevo, a na lijevoj je strani crven, dvorep lav.

Šljem je šiljast sa izreckanim crveno-srebrenim i zlatom obrubljenim pokrovom i bijelo-crvenim oblukom.

Šljem je uriješen crveno odjevenom rukom, koja mač drži, kao i na štitu.

Taj je štit, kako natpis svjedoči: · arma · dñi · cheruoe · ducis · spalat· (arma . Chervoe . ducis . spalati), vojvodski (ducale) grb Hrvojin. Grb, koji se u konceptivi, u izvedbi i u štilu može pribrojiti najboljim svoga vremena, onaj je, što ga je Hrvoja upotrebljavao

---

[1]) Istodoban primjer jednostrukim žvalama zažvaljenog bojnog paripa vidimo na spomeniku Bernarda Visconta, što ga je sam postavio godine 1354. prije svoje smrti. Taj monumenat, konjanički kip, smješten je u museo lapidario Brera u Milanu.

[2]) Na konjaničkim pečatima ima položeni stijeg očevidno samo tu ornamentalnu svrhu, da se prazno polje pečata nad glavom jahača popuni lepršavom zastavom. To je možda namjeravao i slikar slike Hrvojine. Isp. K. pl. Sava: Pečati austrijskih vladara i izvještaji centralne komisije i t. d. Godina IX., XI., XII. i XIII.

„sicut supremus voivoda regni Bosniae ac vicarius generalis regis Vladislai“. Kako je već rečeno, velika je šteta, što se ne može naći diploma kralja Ladislava napuljskog, jer već ruka s mačem očevidno

Slika 2.

upućuje na vazala kralja, koji je svome vjerniku podario mač, u zapadno-evropskoj heraldici simbol herceškog dostojanstva.

Da je to onaj grb, što je podaren vojvodi spljetskome, vidi se iz toga, što je porodični grb kuće Hrvojine, Hrvatinića, bio posve

drugi, od ovog sasvim različit. To nam svjedoče novci Hrvojini, kao i naslikani grbovi, kojima su u ovome kodeksu ukrašena slova.

Megju novcima Hrvojinim nalazimo dvojake tipe[1]).

U knjizi, spomenutoj na prvom mjestu, nalazimo pod br. 18. i 20. na pismu, koje uokolo ima natpis: MONETA-CH.ERVOI-DUCIS SPALATII posve isti grb, kao onaj u kodeksu, što je ovdje u *slici 2.* preslikan, s mačem i s lavom.

Drugi tip pokazuje nam (br. 21.—27.) uz male razlike na pismu porodični grb Hrvojin *(slika 3.)*, a to je kosa priječka sa tri ljiljana i uz nju dva srebrena krsta. Na šiljastom šljemu ima uzdignuta ruka s mačem, uza nj tri krstića a unutar ruke tri ljiljana jedan iznad drugog. (Ljubić tab. XVII., br. 23., 24., 26., 27. pokazuju razlike u broju krstova i ljiljana). I zaista je to grb Hrvatinića, koji u knjigama o ilirskim grbovima, naročito u onima, što su u bečkoj dvorskoj biblioteci[2]), u bojama nalazimo naznačen kao grb porodice Harvoevich (Hervoja). U ovima je štit crven, priječka je zelena, ljiljani su crveni, a krstovi srebreni. Krstići iznad ruke s mačem crveni su, a ljiljani na njoj zlatni[3]). Da ovdje imamo pred sobom dva grba, to osobito potvrgjuje misal Hrvojin. Dok vojvodski grb na zadnjem listu (254*a*) kodeksa zaprema cijelu sliku, nalazimo na stranama 4.*a*, 11.*a*, 21.*a* verso, 25.*a*, 195.*b*, 200.*a*, inicijale, ukrašene porodičnim grbom, i to u bojama prema tadašnjem shvaćanju[4]).

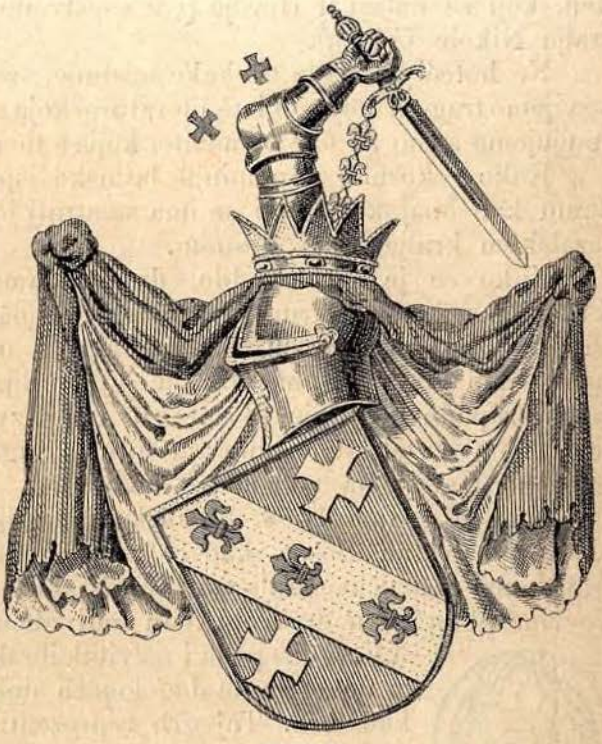

Slika 3.

---

[1]) Šime Ljubić: Opis jugoslavenskih novaca. Descriptio nummorum Slavorum meridionalium. Zagrabiae, 1875. Tabula XVIII., br. 19.—27. I kod J. Érdy: a régi szerb es bosnyák pénzek. Veteres nummi serbici et bosnenses, et Nani: tab. XVIII., br. 23.

[2]) MSS. br. 7683., tab. XXVII. Thallóczy L.: Az illyr. czimergyüjtemények. 1888. Budimpešta. Collectio armalium illyricorum, strana 56.

[3]) Te reć bi po zraku prosute, neheraldičke figure valjda su potekle s kakvog pečatnog polja, posutog krstićima i ljiljanima.

[4]) Grb na strani 4.*a*, bijelo je damascirano polje, u štitu modra priječka s tri ljiljana jednim iznad drugog, uz nju dvije zlatne tačke; 11.*d*, isto bez tacaka; 21.*a* verso, polje bijelo, bez damasciranja, mjesto zlatnih tačaka zlatni krstići; 25.*a*, kao strana 4.*a*, 195.*b*, kao 21.*a* verso, 200.*a* kao 4.*a*, samo bez zlatnih tačaka. Tako bismo po misalu imali i porodični grb u oličenoj kompoziciji, pri čemu se oblik 21.*a* verso i 195.*b* može smatrati pravim.

Vojvodski grb Hrvojin nasuprot mnogo je pravilniji, jer on u razvoju bosanskog zemaljskog grba ima puno znamenitiju ulogu. Jer dok je tako zvani bosanski kraljevski grb do početka XVI. vijeka bio grb s krunom, valjao je po ugarskom državnom pravu i po habsburško-dinastičkom shvaćanju kao grb Rame (u ugarskoj diplomatici isto što Bosna) in campo aureo cubitus rubens gladio armatus[1]).

Hrvojin grb podava nam ključ za rješavanje pitanja, kako je ta crveno odjevena ruka tečajem triju stoljeća postala grbom cijele Bosne, posve u istom obliku, samo barokno štiliziran, bez dvorepog lava, koji se nalazi u Hrvoje (i u sopstvenom štitu na nadgrobniku kralja Nikole Ujlaka).

Ne hoteći da cijelo to, kako mislimo, sretno riješeno pitanje opet razvijemo tragom dosta obilate literature, koja se bavi bosanskim grbom, upućujemo samo na one momente, koji se tiču ovog Hrvojinog grba[2]).

Kako rekosmo, napominju latinske isprave iz Ugarske uvijek Ramu kao onaj kraj, koji se ima smatrati identičnim s nekadašnjom vazalskom kraljevinom Bosnom.

Kako se je to dogodilo, da je Rama ili Bosna još tečajem XV. vijeka uz svoj krunski grb (što se još danas vidi na vratima tvrgjave jajačke) prihvatila i taj grb s oružanom rukom, to se može samo tako rastumačiti, da je familija Hrvoja Hrvatinića u sjevero-zapadnom kraju Bosne, u tako zvanoj Krajini, u sasma neobičnom vazalskom odnošaju prema ugarskoj kruni držala to leno, po Hrvoji na vojvodstvo uzdignuto.

Kad je godine 1463. bosanska dinastija propala, ostade Jajce i sjevero-zapadna Bosna kao ostanci pri Ugarskoj, koja je tome krajiškom području kraljevstvom Nikole Ujlaka, kasnije Ivana Korvina, dala neku državopravnu individualnost. U drugu polovicu XV. vijeka pada i razvitak ilirsko-dalmatinske heraldike, te nova Bosna Jagelonaca dobi mačem oružanu ruku kao grb. Taj grb reprezentira Hrvojin naročiti vojvodski grb, koji se na nadgrobnom spomeniku zadnje kraljice bosanske († 1478. godine u Rimu) u glavnom štitu nalazi i primorje znači, koje je Hrvoja držao zajedno sa Spljetom. Kao porodični grb upotrebljavala je kraljica na svome pečatu — kako se ovdje vidi — krunu *(slika 4.)*[3]).

Slika 4.

[1]) Pravilnije: u zlatnom polju crveno opremljena ruka, koja je oružana mačem, pružena iz oblaka. Titulatura i grbovi Nj. rimskog i austr. carskog i kraljevskog Veličanstva godine 1804. 11. augusta 1836.

[2]) Dr. Fr. Rački: O starom grbu Bosne. Arhiv za slovj. filologiju god. 1880., strana 342. — Jagić V. ibidem, strana 500. — Ivan Bojničić, ibidem, strana 497. — Klaić: Bosnensia 1879. II., strana 13.—33. — Dr. Thallóczy Lajos: a bosnyák czimer és zászlokérdés. Die bosnische Wappen- und Fahnenfrage. Arch. Értesitő 1881., strana 23.—39. — Katalin bosnyák királynő sirköve. Grabmal Königin Katharinas. Epitaphium Chatherinae reginae Bosniae. Ibidem, g. 1885., str. 328. — Az Ujlakyak siremlékei Epitaphia Ujlakyensium, ibidem, g. 1889., strana 1.—8. — Onda u J. pl. Asbóthа: Bosnia és a Herczegovina (Bosnien und die Hercegovina), sv. II., str. 197.—202.

[3]) Na pismu kraljičinom markgrafu Ljudevitu Gonzagi od Mantue, dne 23. jula 1470. g. Dvorska biblioteka u Beču.

Sa gledišta heraldike zavregjuju u novije vrijeme obreteni i u ovome „Glasniku“[1]) po dru Truhelki objelodanjeni grbovi svakojako pažnju. Oba po nama reproducirana relijefa pokazuju nam, makar da se grb više ne vidi, — ruku s mačem u istom štilu, kako ga pokazuje grb na misalu *(slike 5. i 6.)*.

Relijefi nagjeni su u katakombama jajačkim u nekadašnjem, po Hrvoji sagragjenom glavnom gradu njegovog dijela zemlje, koji istom kasnije postade svojinom bosanskih kraljeva, a najposlije ugarska pogranična tvrgjava. Dok je bio u bosanskoj vlasti, služila je grbom kruna, što se još danas vidi, a počevši od Matije Korvina dala je ugarska heraldika Hrvojinom vojvodskom grbu državopravno znamenovanje.

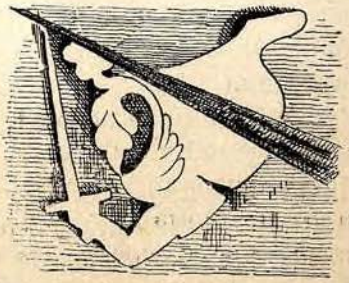

Slika 5.

Ne gledeći na sve ostale podatke, upućujemo u tome pogledu samo na novce Jagelonca Ljudevita II., kralja ugarskog i na Habsburgovce, koji su taj prvobitno Hrvojin grb sada primili kao bosanski. Već godine 1525. vidimo na jednom srebrenom talijeru Ljudevita II. megju štitovima na pismu ispod dalmatinskoga grb ramski u vidu mačem oružane ruke[2]).

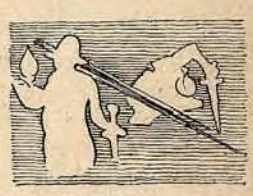

Slika 6.

Od onoga vremena služi taj u našemu misalu onako krasno izragjeni grb bez lava kao bosanski zemaljski grb. Kao takav udomio se je u carskoj i kraljevskoj heraldici.

S ovim historičko-heraldičkim momentima nijesmo u ostalom ni iz daleka iscrpili bogatu sadržinu misala, koji je uz hvaljsko evangjelje jedini bosanski kodeks. Tijem je zanimljiviji taj spomenik, jer je svezan za uspomenu na jednoga muža, koga su doduše guslari opjevali kao junaka, ali koga bismo jedva tražili megju licima sredovjeke prosvjete.

Ботанички прилози.

Приопћио **Фрањо Фиала.**

I.

Прилози к хисторији ботанике у Босни и Херцеговини.

Најстарији књижевни споменик о природописним одношајима Босне и Херцеговине, то је дјело: Ami Boué „La Turquie

---

[1]) Glasnik zemaljskog muzeja, godina 1892., knjiga I., strana 57.—68.

[2]) Original u kabinetu pjeneza i starina u Beču, izdan kod I. Ruppa: Nummi Regni Hungariae. Tab. XXIII., br. 575 i drugi tip od iste godine br. 577. Kod Weszerla, tab. XV. XVI. Habsburgovci sabrani u Nyárýjevom napomenutom djelu, strana 15.

D'Europe", штампано у Паризу 1840. Гласовити писац, који је на својему путу кроза јевропску Турску у год. 1836., 1837. и 1838. походио Босну и Херцеговину, сабрао је осим својега главног циља: геолошког испитивања балканских земаља, и множину зоолошких и ботаничких података. Осим неколико погрјешака они као први научни податци о флори и фауни Босне и Херцеговине имају барем хисторичке вриједности.

Намјера је овој скици, да критички прегледи за Босну и Херцеговину напоменути флористички материјал на темељу дојакошњих књижевних података као и личних опажања пишчевих.

Многи наводи Ами Буеови тако су тачни, да се и данас још могу наћи биљке на цитираним налазиштима; други, махом генерализовани податци, нијесу тачни, па би их ваљало исправити за Далмацију, а дијелом за Србију и Албанију. Изгледа да су многе врсте само ушљед лажног одређења унишле у списак, дочим понеке, и ако нијесу до данас изнова нађене, пружају доста вјероватности да ће се изнова наћи.

Enumeratio.

Usnea barbata Fr. Понаособ у јеловим шумама Босне. Boué.

Lecidea atrovirens? Босна.

Aspidium Filix mas Sw. Босна.

Triticum polonicum L. Култивисан у Херцеговини.

Avena sativa L. Посијан у Босни.

Oryza sativa L. Сијан у Херцеговини, но од скора је сјетва пиринча у Херцеговини са свијем напуштена с тога, што су повећа земљишта заблатавила.

Smilax aspera L. У Босни и Херцеговини.

Alisma parnassifolium L. Сјев. Босна, но дојако није више нађена. Каниц и Ашерсон сумњају, да се ова биљка находи у Босни. Но ја сам мислим, да ће се у Посавини можда ипак наћи, пошто је у сусједној Славонији за сигурно констатована.

Ornithogalum sulfureum Bert. Сјеверна Босна.

Ornithogalum reflexum Auct? Херцеговина. Чини се, да је измијењена са *O. refractum* W. K., коју врсту Каниц и Ашерсон напомињу за Херцеговину, премда сумњиво.

Scilla autumnalis L. Босна. У Босни дојако није опет опажана, но на некојим налазиштима у Херцеговини.

Scilla pratensis W. K. Сјев. Босна.

Allium ochroleucum W. K. Сјеверна Босна.

Erythronium dens canis L. Сјев. Босна.

Tulipa silves ris L. Босна.

Fritillaria Meleagris L. Сјев. Босна.

Fritillaria pyrenaica L. На Алпама између Босне и високе Албаније.

Veratrum album L. Босна.

Veratrum nigrum L. Босна.

Epipactis microphylla Sw. Сјев. Босна.

Satyrium monorchis Pers. Босна.

Ophrys cordata L. Босна. *(Listera cordata* Br.).

Iris tuberosa L. Херцеговина.

Iris pallida Lam. Херцеговина. Дојако није опет нађена, Каниц и Ашерсон сумњају за Херцеговину.

Narcissus poeticus L. Јужна Босна.

Juniperus nana W. Алше у јужној Босни.

Juniperus oxycedrus L. Херцеговина.

Abies excelsa D. C. Босна.

Pinus maritima L. Јужна Босна. Нема је ни у Босни нити у Херцеговини;

биће да је побркана са *P. nigra* или *P. leucodermis*.
Phillyrea media L. Нижи дијелови Херцеговине.
Periploca graeca L. Доњи дио Неретве, Херцеговина.
Gentiana utriculosa L. Босна.
Gentiana germanica L. Босна.
Gentiana asclepiadea L. Босна.
Gentiana lutea L. Босна.
Hyoscyamus niger L. Босна.
Atropa Belladonna L. Босна.
Euphrasia lutea L. Виша Херцеговина.
Digitalis purpurea L. Босна. Од тога времена није више опажана у Босни и Херцеговини; њезина је појава више но сумњива.
Stachys obliqua W. K. Сјев. Босна. До данас није више опажана у Босни; у каталогу Каниц-Ашерсона неизвјесно означена.
Myosotis alpestris L. Јужна Босна.
Onosma stellulatum W. K. Сјеверна Босна.
Centranthus ruber D. C. Сјев. Босна. Налази се у Хрватској и Славонији, можда ће се опет наћи у сјеверној Босни.
Crepis Dioscoridis L. Сјев. Босна.
Senecios Doronicum L. Босна.
Asperula longiflora W. Kit. Сјеверна Босна.
Campanula Hostii Baumg. Јуж. Босна.
Phyteuma cordatum Will. Херцеговина. Можда ће требати да значи *Ph. cordatum Mut.* = *Ph. orbiculare* L.
Primula longiflora All. Сјев. Босна.
Androsace lactea L. Босна.
Androsace villosa L. Сјеверна Босна.
Cyclamen europaeum L. Босна.
Vaccinium Myrtillus L. Босна.
Ledum palustre L. Искључиво у Сјев. Босни на угар. међи. Дојако није опет нађена.
Azalea procumbens L. Високо горје Босне. — Нема је за извјесно у Босни и Херцеговини.
Polygonum Fagopyrum L. Сијана у Босни.
Aristolochia pallida. W. K. Сјеверна Босна.
Daphne alpina L. Сјеверна Босна.
Populus nigra L. Босна.
Populus dilatata Ait. = *P. pyramidalis* Roz. Међа између Босне и Херцеговине. Сије се додуше на многим мјестима Босне и Херцеговине, али се дивље не појављује.
Alnus glutinosa Gärtn. Коњица.
Castanea vesca Gärtn. Сјеверна Босна.
Ostrya vulgaris W. Херцеговина.
Sedum Telephium L. Брда у Херцеговини.
Saxifraga aretioïdes Lap. Јуж. Босна. Јамачно побркана са *Saxifraga glabella* Bertol.
Saxifraga Tridactylites L. Босна.
Lathyrus inconspicuus L. Херцеговина.
Cytisus Laburnum L. Херцеговина. Култивише се, али није никад дивље опажана.
Prunus Cerasus L. Херцеговина.
Crataegus nigra W. K. Сјев. Босна. За Херцеговину поуздано констатована, за сјеверну Босну врло сумњива.
Dryas octopetala L. Високо горје у Босни.
Geranium tuberosum L. Херцеговина. Појава врло сумњива.
Cerastium ciliatum W. K. Горје у сјев. Босни.
Sabulina laricifolia L. Сјеверна Босна.
Arenaria grandiflora L. Сјев. Босна.
Cherleria sedoïdes. L. Горје у Босни. Тек 1889. пронашао ју је изнова Мурбек на Маглићу.
Paliurus aculeatus Lam. У Херцеговини и у југо-западном дијелу Босне.
Polygala major Jacq. Јужна Босна.
Acer obtusatum Kit. Херцеговина.
Acer platanoides L. Босна.
Arabis procurrens W. K. Сјев. Босна.
Cardamine hirsuta L. Сјев. Босна.
Cardamine chelidonia L. Сјев. Босна.
Draba muralis L. Сјеверна Босна.
Punica granatum L. Херцеговина.
Circaea alpina L. Босна.
Smyrnium perfoliatum Mill. Сјеверна Босна.
Eryngium alpinum L. Сјеверна Босна.
Aconitum pyrenaicum L. Смиљевица-планина у Босни.
Isopyrum thalictroides L. Босна.
Helleborus atrorubens W. Сјев. Босна.
Trollius europaeus L. Босна.
Ranunculus parviflorus L. Сјеверна Босна.
Anemone Ranunculoides L. Босна.

II.

Нова флористичка опажања.

Pinus nigra Arnold. Састојна у Лађаница-долини изнад Главатичева. Сабрао О. Рајзер у априлу 1892.

Pinus leucodermis Antoine. Примјерак у зидинама Лађаница-дола и лијепе примјерке на десној обали Неретве код Гушћа опазио О. Рајзер у априлу 1892.

Leucojum aestivum L. На Мостарском блату код Широког бријега. Сабрао у априлу 1892. О. Рајзер.

Daphne Blagayana Frey. На најгорњој ивици Лађаница-дола, на кречу. Сабрао О. Рајзер у априлу 1892.

Erica carnea L. Зидови Лађаница-дола. Сабрао О. Рајзер 1892.

Empetrum nigrum L. На сјеверозападној низбрдици Лочике врха у Враница-планини; око 1900 *m* морске висине. Нова за Босну и Херцеговину. Сабрао О. Рајзер 15. августа 1891.

Saxifraga coriophylla Gries. Зидови Лађаница-дола. Сабрао О. Рајзер 1892.

Pulsatilla vulgaris Moll. Травни обронци Грдоња код Сарајева, 1200 *m* м. вис. Сабрана концем марта 1892.

Aconitum paniculatum Lam. Предалпински регион Трескавица-планине; на узлазу на Огорјели кук, око 1800 *m* мор. в. Нова за Босну и Херцеговину. Сабрана у августу 1891.

Dentaria enneaphyllos L. У Лађаница-долу, даље на Ормању код Хаџића близу Сарајева. Април 1892.

Arabis verna R. Br. Неум и Поплат код Стóца. Април 1892.

Dalji predmeti, nagjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja[1]).

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Po prijaznoj dobroti gospodina direktora Eduarda Pora dobio sam za naš narodni muzej opet nekoliko stvari, koje su nagjene prigodom daljega prekopavanja na rimskoj gradini Crkvenici, u Makljenovcu kod Doboja.

Prvi, u *slici 1.* prikazani predmet ukusno je ragjen rimski stilus (pisaljka) od bronca, dug 10 *cm.* To je spravica, dolje šiljata a na drugom se kraju svršava plojkom, a upotrebljavala se je za pisanje na voštanim tablama tako, da bi se rtom urezivala slova u vosak.

Slika 1. ($^1/_1$).

Kad se je htjelo što god ispraviti ili cijelo pismo izbrisati, okrenuo bi se stilus, pa bi se plojkom vosak opet zagladio. Nagjen je na Crkvenici još i drugi, posve jednak eksemplar, koji je gospodin direktor Por sebi zadržao za uspomenu.

---

[1]) Vidi: V. Radimsky: Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. God. 1891., str. 251. i d.

Drugi predmet sastoji se od jednog cijelog i od jednog posve jednakog, ali prelomljenog naušnjaka, od kojih je onaj čitavi prikazan u *slici 2.* To su naušnjaci, koji posve priliče nekom počestom obliku ranijeg srednjega vijeka iz merovinških grobnica u zapadnoj Njemačkoj.

Ipak ne bih htio da preciziram starost naših komada, jer ne znam, koliko se je od prilike taj oblik održao u Bosni.

Najposlije ne mogu da na tom mjestu ne spomenem rimski natpisni kamen, što ga je kustos dr. Truhelka većprije više vremena našao na istočnom podnožju Crkvenice, dakle izvan rimske utvrde, i koji je nedavno smješten u lapidariju zemaljskog muzeja.

Oblik toga, s jedne strane do okvira oko pisma otesanog nadgrobnog kamena prikazuje pridana ovdje *slika 3.* Natpis je vrlo dobro očuvan, ali je, kako slika pokazuje, nelijep i nejednak. Svojim ortografičkim pogreškama i neobičnom razdjelbom slova — n. pr. u riječi CONIVGI dokazuje nevještu ruku nekog seoskog majstora, a glasi kako slijedi:

D*(iis)* M*(anibus)*
C*(aius)* IVLIVS MAXI
MVS · VETER*(anus)*
COH*(ortis)* · I · BELG*(arum)*
V*(ivus)* · F*(ecit)*
SIB*(i)* Et · AVIL*(iae)*
AMABILI · CO
NIVGI · SV(A)E ·

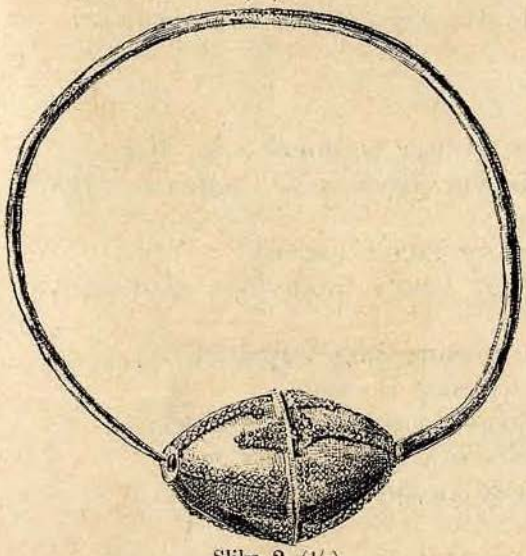

Slika 2. ($^1/_1$).

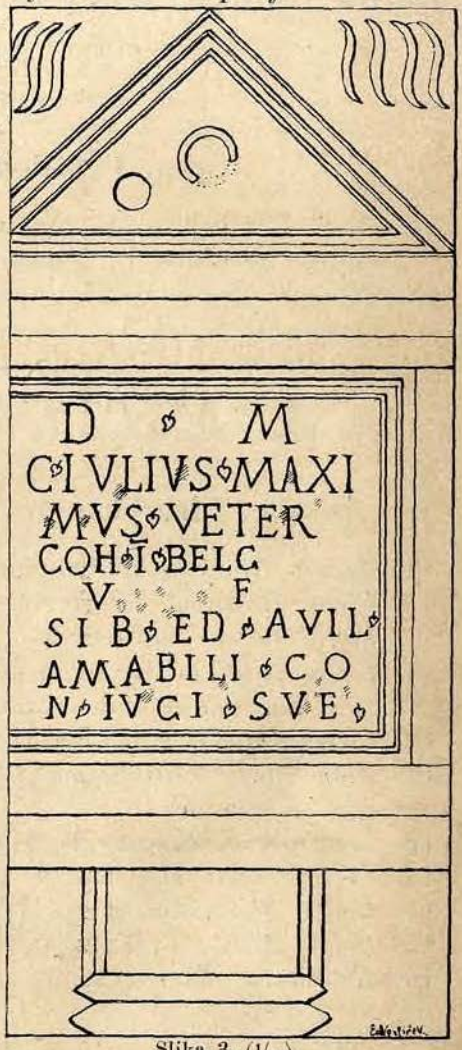

Slika 3. ($^1/_{10}$).

Taj je spomen-kamen po tome za života postavio veteran prve kohorte Belgijanaca, Kajo Julije Maksim sebi i svojoj ljubeznoj supruzi Aviliji.

Ovaj je natpis za nas za to veoma zanimljiv, što naročito spominje veterana prve belgijske kohorte, dok smo mi iz pojedinih slova na ulomku jednog spomen-kamena, koji je nagjen u rimskoj gradini na Crkvenici (Glasnik, godina 1891., str. 256., *slika 13.*) zaključili, da je ondje bilo zapisano Cohors I. Flavia Belgarum, te gornjim nadgrobnim natpisom vjerojatnije postaje naše mnijenje, da je gradina na Crkvenici bila zaposjednuta prvom kohortom Belgijanaca.

Дојако у јужној Босни и Херцеговини опажане врсте Rhopalocera (Дневни лептири).

Прилог к познавању бос.-херц. лепидоптера.

Приопћио **В. Апфелбек.**

I. род: **Papilionidae** (Ritterfalter).

1. *Papilio Podalirius* L. Од маја у свему подручју.
2. *Papilio Machaon* L. Много ређи но прваши.
3. *Thais Polyxena* V. У априлу; риједак.
4. *Parnassius Apollo* L. Аполо. Распрострањен у високим горама; често на Романија-планини; Требевићу код Сарајева и код Чемерна (Херцеговина).
5. *Parnassius Mnemosyne* L. Црни Аполо. Чест у Сарајеву.

II. род: **Pierridae** (Weisslinge, бијели лептири).

6. *Aporia Crataegi* L. Обичан.
7. *Pieris Brassicae* L. Исто.
8. *Pieris Rapae* L. Чест код Сарајева већином var. *Manuii.*
9. *Pieris Napi* L. Код Сарајева var. *Bryoniae* O.; риједак. Прилаз алпинском облику.
10. *Pieris Daplidice* L. На Игману код Сарајева.
11. *Anthocharis Cardamines* L. У свему подручју, али нигдје веома чест.
12. *Leucophasia Sinapis* L. На Игману код Сарајева.
13. *Colias Hyale* L. Свагдје у јужној Босни.
14. *Colias Myrmidone* Esp. Шемеч-планина код Вишеграда.
15. *Colias Edusa* F. Распрострањен у јужној Босни.
16. *Rhodocera Rhamni* L. У свему подручју обичан.

III. род: **Lycaenidae** (Bläulinge, модри лептири).

17. *Thecla Spini* V. Шемеч-планина; чест.
18. *Thecla Ilicis* Esp. У друштву с пријашњим, али много ређе.

19. *Thecla Quercus* L. Код Домановића (Херцеговина).
20. *Thecla Rubi* L. У свему подручју.
21. *Polyommatus Virgaureae* L. (Ducatenfalter). У брдима код Коњица (Кисер) многобројно сабиран.
22. *Pol. Thersamon* Esp. Крбљина код Трнове; риједак.
23. *Pol. Hippothoë* L. Свагдје чест.
24. *Pol. Alciphron* Rtb. Риједак; Коњица.
25. *Pol. Dorilis* Hufn. 1 комад код Сарајева.
26. *Pol. Phlaeas* L. Није чест.
27. *Lycaena Argiades* Pall. Код Подорошца у Херцеговини.
28. *Lycaena Aegon* V. У Херцеговини; Подорошац, Граб код Требиња.
29. *Lycaena Argus* L. Обичан у свему подручју.
30. *Lycaena Orion* Pall. Риједак.
31. *Lycaena Agestis* V. У јужној Босни, риједак.
32. *Lycaena Eros* O. Око Граба код Требиња није риједак.
33. *Lycaena Icarus* Rtb. Распрострањен.
34. *Lycaena Eumedon* Esp. Риједак.
35. *Lycaena Amanda* Schu. Код Вишеграда.
36. *Lycaena Bellargus* Rtb. Није риједак.
37. *Lycaena Corydon* Poda. Чест на Требевићу код Сарајева; подалпински.
38. *Lycaena Baton* Berg. Риједак; код Сарајева.
39. *Lycaena Meleager* Esp. Крбљина, Вишеград; риједак.
40. *Lycaena Argiolus* L. Риједак.
41. *Lycaena Sebrus* Hb. 1 примјерак код Сарајева.
42. *Lycaena Minima* Fsl. 1 примјерак код Лаката (Невесиње).
43. *Lycaena Semiargus* Rtb. Обичан у свему подручју.
44. *Lycaena Cyllarus* Rtb. Риједак; код Подорашца и Граба (Херцеговина).
45. *Lycaena Alcon* F. Риједак.
46. *Lycaena Arion* L. Није риједак; код Вишеграда и Крбљине.

IV. род: **Erycinidae.**

47. *Nemeobius Lucina* L. Чест код Сарајева у мају.

V. род: **Lybitheidae.**

48. *Libythea Celtis* Esp. Код Пазарића; риједак.

VI. род: **Apaturidae.**

49. *Apatura Iris* L. Распрострањен; но свагдје риједак.
50. *Apatura Ilia* V. Код Сухе (Сутјеска-кланац) једном опажен.

VII. род: **Nymphalidae.**

51. *Limenitis Populi* L. Код Рогатице, Вишеграда и Лаката (код Невесиња); није веома риједак.
52. *L. Camilla* V. Риједак.
53. *L. Sibylla* L. Чешће.
54. *Neptis Lucilla* V. С пријашњим код Пазарића (Крупадолина).
55. *Vanessa Levana* L. Риједак.
56. *V. Egea* Cr. Риједак.
57. *V. C. album* L. Свагдје чест.
58. *V. Polychloros.* Исто.
59. *V. Xanthomelas* Esp. Риједак.
60. *V. L. album* Esp. 2 комада из Травника.
61. *V. Urticae* L. Чест.
62. *V. Io* L. Обичан.
63. *V. Antiopa* L. Рјеђи.
64. *V. Atalanta* L. Није чест.
65. *V. Cardui* L. Обичан.
66. *Melitaea Maturna* L. var. *uralensis.* 1 комад код Коњице (Кисер).
67. *Melitaea Auxinia* Rtb. Један комад из Невесиња; прелази у var. *orientalis* H. S.
68. *M. Cinxia* L. Није риједак.
69. *M. Phoebe* Kn. Рјеђи.
70. *M. Didyma* O. Чест; var. *meridionalis* Stog. ријетка.
71. *M. Trivia* V. Код Невесиња (Лакат).
72. *M. Athalia* Rtb. Обичан.
73. *M. Dictynna* Esp. Није чест.
74. *M. Aurelia* Nk. С пријашњим.
75. *M. Parthenie* Bkh. Риједак.
76. *Argynnis Euphrosyne* L. Није риједак у брдима око Сарајева.
77. *A. Pales* V. Прелази к var. *graeca;* на Волујку на црногорској међи високо алпински у својих 2200 *m* висине.
78. *A. Dia* L. Није риједак; код Подорошца (Херцеговина) и Сарајева.
79. *A. Amathusia* Esp. У брдима јужне Босне, али није чест.
80. *A. Daphne* V. 1 комад из Коњица.
81. *A. Ino* Esp. На подножју Вележ-планине код Лаката (Невесиње).
82. *A. Hekate* Esp. С пријашњим.
83. *A. Latonia* L. Свагдје чест.
84. *A. Aglaja* L. Распрострањен у свему подручју.
85. *A. Niobe* L.; var. *Eris* Meig. Код Трнова (јужна Босна).
86. *A. Adippe* L.; var. *Cleodoxa* O. Код Сарајева.
87. *A. Paphia* L. Чест.

VIII. род: **Satyridae.**

88. *Melanagria Galathea* L.; var. *procida* Hb. Чест код Вишеграда.
89. *Erebia Epiphron* Kn. Алпински на Требевићу код Сарајева.
90. *E. Medusa* F.; var. *Psodea* Hb. Исто ондје и на Волујку.
91. *E. Medusa* F.; var. *Eumenis* Fr. Код Лаката на подножју Вележ-планине.
92. *E. Tyndarus;* var. *Ottomanna.* На Требевићу код Сарајева; алпински.
93. *E. Gorge* Esp.; var. *Erynnis* E. ? На Волујку, високо алпински.
94. *Erebia Medea* Hb. Чест у горским шумама јужне Босне.
95. *E. Ligea* L. Исто но махом у вишим положајима; подалпински.
96. *Satyrus Hermione* L. Свагдје; но нигдје често.
97. *S. Briseis* L. Често на Требевићу код Сарајева; подалпински.
98. *S. Semele* L.; var. *Aristaeus* Bon. Код Драчева (Метковића), Херцеговина.
99. *S. Dryas* Scop. Распрострањен, али не често.
100. *S. Cordula* F. 1 примјерак са Требевића; алпински.
101. *Pararge Maera* L. Није риједак око Сарајева.
102. *P. Hiera* F. Нешто рјеђи.
103. *P. Megaera* L. Код Коњица; и једна var. *Lyssa* B.
104. *P. Egeria* L. Није риједак код Сарајева.
105. *Epinephele Lycaon* Rtb.; var. *Lupinus* Costa. 2 комада код Сарајева.
106. *E. Ianira* L. Веома чест око Сарајева.
107. *E. Tithonus* L. Код Коњица.
108. *E. Hyperanthus* L. Код Сарајева.
109. *Coenonympha Iphis* V. На Шемећу код Вишеграда.
110. *C. Arcania* L. Код Сарајева.
111. *C. Pamphilus* L. Свагдје чест; један велики varietät ове врсте на Волујку, дакле на црногорској међи, високо-алпински.

IX. род: **Hesperidae.**

112. *Spilothyrus Alceae* Esp. Код Коњица.
113. *Sp. Altheae* Hb. Код Сарајева.
114. *Sp. Lavatherae* Esp. Код Трнова.
115. *Syrichthus Sidae* Esp. На подножју Вележ-планине код Лаката.
116. *S. Carthami* Hb. Распрострањен.
117. *S. Alveus* Hb. Риједак.
118. *S. Malvae* L. Свагдје чест; до алпиног региона и на висини Трескавица-планине (2000 *m*).
119. *S. Orbifer* Hb. Код Подорошца и Граба (Требиње).
120. *Nisoniades Tages* L. Веома риједак.

121. *Hesperia Lineola* O. Романија-планина; није риједак.
122. *H. Actaeon* Esp. Код Сарајева.
123. *H. Sylvanus* Esp. Није риједак; Сарајево.
124. *H. Comma* L. Чест.
125. *Carterocephalus Palaemon* Pall. У свему подручју све до Требиња.

Različito. — Различито.

Konzerviranje ptica.

Neki prijatelji zemaljskog muzeja umolili su redakciju da im dade upustva, kako mrtve životinje, koje žele poslati muzeju, treba konzervirati, da se prigodom prijevoza ne oštete.

Ponukani tim upitima objavljujemo niže prokušanu metodu, po kojoj muzejalni preparator Edmund Zelebor konzervira mrtva životinjska tijela, te je osobito svim onim preporučujemo, koji i u buduće namjeravaju muzeju namjenjivati daljih, svagda dobro došlih darova te ruke.

Rečeni preparator piše o tome:

Pogdjekojem će lovcu i sabiraču vrijediti, da sazna kako valja postupati s takim eksemplarima, koji se misle preparirati, odmah čim se ulove.

Prije svega treba rane od uboja, nosnice i otvor kljuna svilenom hartijom ili pamukom dobro začepiti, da se krv ustavi, koja će, ako se to ne učini, svakojako iznovice teći i dotični eksemplar tako pokvariti, da ne će biti za prepariranje.

Da se ptica uopće ne pokvari, treba je za vrućeg godišnjeg doba još isti dan, kad je ubijena, oguliti.

U zimsko doba može se s time početi 8 do 10 dana, ako se je ptica kruto smrzla.

Ptica se ovako oguli: Najprije pticu treba škapelom (malim nožićem) rasporiti na trbuhu i to baš u sredini počevši od gornjeg vrha prsa, pa sve do zatka, pri čemu prsti lijeve ruke perje na prsima i po trbuhu razmiču desno i lijevo, da se koža ugleda. Pri samome paranju valja biti na oprezu, da se ne prereže trbušna koža, koja leži pod gornjom kožom. Sada pincetom i uz pripomoć prsta treba odići gornju kožu, čime se polovica spoljašnje gornje kože malo po malo oguli. Za toga treba ovamo nasuti mekinja ili piljevine, što osobito onda valja činiti, ako se pojavi krv. Pri tome ne smije se ništa na silu raditi niti nožem rezati. Sve se radi odlučivanjem i potiskivanjem pomoćju prsta, pri čemu nada sve treba strpljivosti. Kad je koža od obiju grudnih mišica odlučena, treba gledati, da se zadak izluči. Kad je to gotovo, onda nožicama (makazama) treba oprezno prerezati zadnju kost, ne ozlijedivši time kožu na hrptu, ali neka se pri tome ne zaboravi sve zasuti piljevinom, da dobro upije židinu i izmetine, koje obično proviru i da se tako perje ni malo ne ukalja.

Sada noge dolaze na red. Najprije valja jednu nogu prihvatiti desnom rukom, drugom u isto vrijeme valja pridržati grudnu kožu dotične strane, i onda zglob od koljena valja istisnuti iz kože na što se ova pri zglobu prereže.

Isto se tako čini i s drugom nogom. Pošto su noge i zadak na pravom mjestu oguljeni, onda kožu treba prstima pažljivo potiskivati do ramena i povrh njih, dok se ne ukažu krilne kosti. Krilna se kost oguli pri lopatici. Sada je trup ptice oguljen sve do vrata i glave. Obično se sad više nema šta rezati. Koža na vratu i glavi obično se do kljunova korjena izvrne, kao kad bi izvrnuo čarapu (vidi *sliku 1.*). Samo u sova, djetela i drugih ptica široke glave treba duž tjemena kožu rasporiti, da glavu mogneš oguliti. Slušna kožica, koja poput kesice zalazi u uho, ne smije se prerezati, jer bi inače otvor bio prevelik, a mogla bi i židina, koja se upotrebljuje za konzerviranje, lasno iscuriti. Ta se kožica za to pincetom polako izvlači. Kad se s glave koža guli spram očiju, treba je, koliko se može podići s očiju, pa onda oštrim nožićem prerezati, tako da se oči raskriju. Nakon toga treba nožićem odlučiti sve one mišice, koje oko drže i vidni živac, pa ih rtom od nožića prerezati pri dnu očne šupljine, te se onda pincetom oko izdigne. Sada se koža s glave bez muke zguli sve do kljuna, a onda se ždrijelo zajedno s jezikom izreže i ujedno se izvuče čep, kojim je ždrijelo bilo začepljeno.

Nakon toga se nožicama vrat odmah pri glavi odreže i ukloni se trup zajedno s vratom. Sada treba ukloniti mozak. Najprije treba otvor pri zatiljku sa dna zareza prema nepcu proširiti i onda se pincetom izvuče mozak. Onda se lubanja sa svim svojim dijelovima od mesa posve očisti i najposlije se natare arsenikovim sapunom, a očišta se dobro začepe pamukom. I vratna koža namaže se arsenikovim sapunom, onda se koža pažljivo izvrne. Pri glavi je posao nešto sporiji. Ništa se silom ne smije natezati, jer se inače vrat lasno prekine. Koža se lagano potisne s glave, što obično ne bude teško. Ostali se mesni dijelovi s nogu i krila iznutra, što se bolje može, sastružu s kostiju, a onda se pomoćju kista namažu arsenikovim sapunom i kudeljom zamotaju, da koža dobije suhu podlogu. Konačno se sva mješina, natrijevši još kožu s nutarnje strane pomoćju kista dobro arsenikovim sapunom, nakljuka kudjeljom ili pamukom i povrati joj se pravi oblik.

Na taj način preparirana i osušena, može se ptica ostaviti više godina, a da se ne pokvari. Hoćemo li poslije da pticu nadjenemo, onda se mješina, kad god nam drago, u pijesku može razmekšati.

Pridana ovdje *slika 1.* pokazuje nam oguljenu pticu, kojoj je koža sve do kljunovog korijena posve izvrnuta.

Pri sabiranju takih mješina od prijeke je potrebe, da se preparat obilježi etiketom.

Na toj etiketi treba prije svega da je razgovijetno zapisano ime ptice, a osobito vrijedi, da se naznači, kako narod tu pticu naziva.

Za drugo treba da se na etiketi tačno naznači dan i mjesto, kada i gdje je ptica ubijena ili ulovljena. Najposlije vrlo je nužno, da se naznači, je li mužjak ili ženka, jer je perje mužjaka i ženaka u mnogih ptica posve jednako. Da se spol sasvim pouzdano može odrediti, treba saderani trup ptičiji pomno pregledati. U mužjaka (♂) nalaze se pri dnu trbušne šupljine dva jajeta, prema

Slika 1.

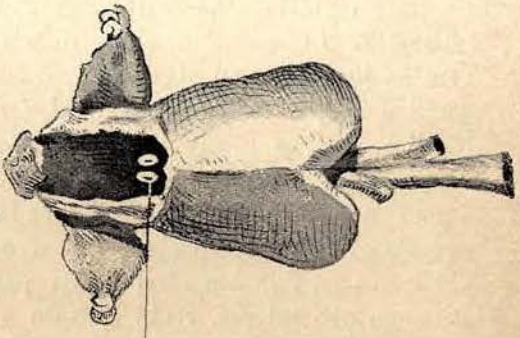

Slika 2.

jaja u muŝjaka

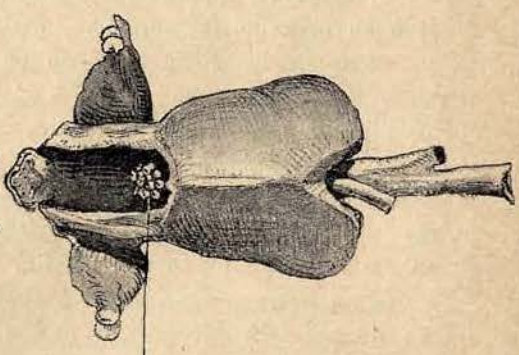

Slika 3.

jajnjak u ženke

veličini ptice sad kolik glavica od bočke, sada kolik grah; ta su jaja obično bjelkasta, kadšto i zagasita (vidi *sliku 2.*).

U ženke (♀) nasuprot leži na strani pri dnu trbuha grozdoliki jajinjak.

Za parenja jajinjak je vrlo razvijen i lako se uoči, inače ga je mučnije naći, jer izgleda, kao da je sastavljen od najsitnijeg prosinog zrnja (vidi *sliku 3.*).

Spol se najlakše odredi, kada se trbuh kraj zadnjeg rebra na strani raspori, te sa pincetom ili malim klipićem utroba oprezno u kraj pomakne.

Народно гатање.

Приопћио **Марко Р. Марковић,** учитељ.

Наш је народ пун разноврсна гатања и у свакој незгоди најприје ће ту потражити помоћи. Вјера у моћ гатања тако му је чврста, да га никако не можеш разувјерити. Узалуд му говорио ово или оно, он што зна — зна. Ако о том почнеш расправљати са каквом старачком особом, па ако не признајеш већ побијаш, љубав је међу вама прекинута. — Другог лијека нема за ово, ван школа. И за кратко вријеме лијепо се њен утицај и у овом правцу опазио. Мало по мало доћи ће вријеме, кад ће и то нестати. Да се не би сасвијем загубило или заборавило, није згорег оваке ствари биљежити, да остану потомству као спомињање. С тога ево и ја прилажем у цијењени „Гласник“ неколико гатки, скупљених у народу.

1.

Ако је момак у неку дјевојку заљубљен, а она га не ће, најбоље је скинути прстен с мртваца или у кога позајмити, па кроз њега погледати на дјевојку и три пута око ње обнијети. Ако ово који момак уради, дјевојка је заувано његова, готова је и сама му доћи у кућу. На овај начин може и дјевојка момка премамити.

2.

Дешава се, да по нека дјевојка мало позастане с удајом, а боме и по која удовица. У овом случају нема им ништа боље, до ли отићи над женског мртваца, три пута га ударити ногом и сваки пут рећи: „Тебе носили, мене просили.“ Која то учини, одмах нек рухо спрема.

3.

Ако ти је човјек или која друга својта цјаница, па хоћеш да га одбијеш од пића ти угаси у ракији ону свијећу, што гори више мртваца.

Ову ракију, што се у њој свијећа угасила, подај ономе да попије, кога желиш одучити пића. Ово је мало потеже, јер се не може криомице учинити, ни без договора оне чељади гдје је мртвац, јер се слабо деси да се сам остави. А неко није рад да му свак зна. Лакше је одкинути фитиља, кад се свијећа усече. Не треба онда друго ништа, већ овај фитиљ метни у ракију, па нека је онда попије.

Може се ово још и друкчије угатати. Новцем мртвацу очи затвори, па за њ' купи ракије ономе, што га желиш одвићи.

4.

Често се пута деси, да момку или дјевојци под вратом гуша нарасте, па је онакази. Да гушу излијечиш, премажи је три пута мртвачком руком и реци: „Као што је ова рука усахнула онако и гуша."

5.

Много се пута деси, кад ко умре, па му се не могу очи добро да притворе и народ по овом гата. Ако му десно око није притворено, иза њега ће мушко умријети, а лијево отворено показује, да ће прво умријети женско.

Ако је мртвац неукочен, или ако при спроводу (укопу) пада киша или снијег, слободно знај, да ће опет неко на скоро умријети.

6.

Деси се, да на кога напане жућаница (то бива обично иза болести); човјека обузме неко жутило, па није га лијепо ни видјети; онда се то водом лијечи. Метне се у воду миразли[1]) дукат, па се та вода пије и умива се њом седам дана. Још се нађе кокош или ороз жутијех ногу, према томе, је ли на мушку или женску жућаница. Сперу му ноге у води, па се њом окупа.

Postanak „Dônjeg Vakufa".

Prema pripovijedanju Muhamed eff. Hadži-Ahmetovića napisao **Tomislav Vuksan,** učitelj.

Pred 300 godina po prilici živio je u današnjem selu Kutanji — udaljenu pô sata od Dônjeg Vakufa — neki Ibrahim beg. Neki nagagjaju da se je zvao Veletanlić. Bio je veliki hanedan. K njemu dogje neki šeh iz Azije. Beg opazi, da je to dobar[2]) čovjek, pa ga zadrža više vremena u sebe. Svako bi večer oba sjedili u aharu, a kad bi došlo vrijeme počinku, beg bi otišao u kuću, a šeh bi ostao u aharu.

Jednom će momci (sluge) svomu begu: „Ti mnogo hvališ ovog šeha, veliš, da je dobar čovjek, a on svaku večer odmah izagje iz ahara, dok Ti odeš u kuću, pak hoda kojekuda po cijelu noć (Momci su naime mislili, da on ide ašikovati). Beg im megjutim nije vjerovao, no ipak odluči, da se one noći iza toga sam o tome uvjeri i da vidi svojim očima, kuda šeh hoda.

Iste su večeri opet obojica sjedili u aharu, a kad bi vakat spavati, ode beg u svoju kuću na počinak, a šeh osta u aharu. Beg megjutim ne leže, nije se pače ni skinuo — obučen čekaše, dok šeh ne izigje iz ahara. Kad izigje uputi se beg za njim, da vidi, kuda će. Je ensko je vrijeme bilo i baš u novu

---

[1]) Мираз — нашљедство, по томе је „миразли" дукат онај, што се у нашљедству добије.
[2]) Kršćani bi kazali „svet".

zimu prvi put pao snijeg. Napomenuti valja, da je današnje, dakle i tadanje selo Kutanja na lijevoj strani Vrbasa, a Dônji Vakuf je na desnoj. Šeh dogje do Vrbasa a beg kriomice za njim. Šeh prijegje preko Vrbasa (na desnu obalu) kao po suhu. Beg se megjutim ne usudi za njim, bojeći se da će se utopiti, pa stade na lijevoj obali, gledajuć za šehom; ovaj pak znajući, kao dobar čovjek, da beg ide za njim, stade na desnoj obali, okrenu se begu i reče mu: „Hajde slobodno mojim stopama, ne ćeš se utopiti.“ Beg posluša i prijegje Vrbas, kao po suhu.

To zemljište (današnji Dônji Vakuf), na kom stajahu, bilo je Ibrahim-begovo, nu neobragjivano, pusto i zaraslo šikarom. Tu je bilo krasno vrelo pod bukvom; tuj će šeh probesjediti begu: „Pošto moje tajne izagjoše na mejdan (vidik), te mi se ne mili više živjeti na ovom svijetu[2]), učiniću Bogu dovu, da još ove noći umrem, pa me ukopajte na onom mjestu, gdje sjutra nagjete prokopnicu; no prije toga učiniću vam vasijet, da ovdje sagradite džamiju, ozigjete ovo vrelo i namjestite ćupriju preko Vrbasa, pa vam mogu unaprijed kazati, da će se tu otvoriti krasna varoš.“

Pošto tu klanjahu, odoše opet u Kutanju.

Kako šeh reče, tako i bude. On još iste noći umre, a sjutra dan ga ukopaše na onom mjestu, gdje su uočili prokopnicu (rekosmo, da je te noći pao snijeg), ukopaše ga naime na lijevoj obali tik uz Vrbas, gdje mu se i danas vidi turbe, okruženo nekolicinom zastarjelih grobova, udaljeno od dônjo-vakufske ćuprije oko 500 koraka napram Bugojnu. Beg sagradi krasnu džamiju, ozigje vrelo tik uz nju, malo podalje namjesti ćupriju na Vrbasu i dade toj džamiji za njeno uzdržavanje sve svoje zemlje, što su bile na desnoj strani Vrbasa tik džamije.

Dok se sagradila džamija, odmah se i muhamedanci iz obližnjih mjestâ — navlastito iz Kutanje — počeše oko nje naseljavati i graditi kuće.Tu prvu naselbinu prozvaše persijski „Nev Abad“, što bi u našem lijepom bosanskom jeziku značilo „Novo naselje“, a kako su ono što je bilo bliže džamije još onda nazvali „Ibrahim-begov džemat“ tako se i danas zove. Naseljavanje se poslije znatno poveća, tako da je domalo ta naseobina imala oko hiljadu kuća (dok ih danas ima samo 500), te je po prilici pred 180 godina nazvaše arapski „Vakfi Kebir“ (Vakuf golemi). Kad je poslije po našoj domovini morila kuga, znatno se umanji svojim stanovništvom i Vakfi Kebir, koji za razliku od Gornjeg Vakufa dobi po prilici pred 80 godina današnje svoje ime „Dônji Vakuf“.

Naći će se možda ko, pak će pitati, odakle dolazi ta riječ „Vakuf“.

Rekosmo da je zemljište „Nev Abada“ bilo Ibrahim-begovo i da ga je on poklonio džamiji za njezino uzdržavanje. To je dakle zemljište bilo džamijsko ili — što je jedno te isto — vakufsko, pa otale se i sama naseobina poslije prozva „vakufska naseobina“.

Sad još jednom da se obazremo na Ibrahim-begove spomenike.

---

[2]) Ljudi, koji su poput ovog šeha obdareni krijepostima nadzemaljskog bića zovu se kod muhamedanaca „dobri“, a kod krštenih „sveti“. Takovi ljudi kod muhamedanaca obično taje te svoje vrline. Gdjekoji takvi ljudi zamole odmah Boga za smrt, dok im ostali ljudi saznadu ta tajna nadzemaljska djela, a gdjekojim se mili još i poslije toga živjeti na ovom svijetu. Našem se šehu nije više mililo živjeti na ovom svijetu, s toga učini Bogu dovu, da ga makne s ovog svijeta.

Ta krasna džamija, što je on sagradi, i danas stoji kao glavna džamija, neoštećena u prijašnjem svom liku, te je najveća i najljepša od svih poslije sagragjenih u ovoj varoši.

Odmah od temelja same džamije po prilici 15 koraka napram sjeverozapadu nalazi se to vrelo, što ga je ozidao Ibrahim-beg, a zove se još danas „Buka“ po bukvi, što je tu prije bila. Poslije kako je Ibrahim-beg umr'o, sagradiše sasvim umjesno mejtef na tom vrelu (taj mejtef još i danas stoji), a za otjecanje vode ispod mejteta napraviše u temelju jedanajest točkova, koji se nalaze s triju strana mejteta i to: sa jugo-istočne strane (do džamije) pet, sa jugo-zapadne tri, a sa sjevero-zapadne tri. Tuj uzimlju muhamedanci avdest, kad idu klanjati u džamiju, a i za napitak služi ta voda.

Kamena ćuprija, što ju sagradi Ibrahim-beg, nalazi se na glavnoj cesti, koja vodi u Bugojno. U najnovije vrijeme odnese nabujali Vrbas onu polu, što je bila do Dônjeg Vakufa. Ćupriju opet opraviše ali tako, da je netaknuta ostala ona pola, što je Vrbas nije odnio.

Kad bje sugjeno Ibrahim-begu, da umre, ukopaše ga po njegovoj želji tik uz džamiju, digoše mu turbe, a na bašluku napisaše turskim jezikom — što se i danas jasno vidi — da je kuran prepisao 61 put, da je bio veliki hanedan, te da je mnogo radio za opće dobro: sagradio 2 džamije (za jednu se ne zna, gdje je), namjestio ćupriju, ozidao vrelo — Buku zvano i t. d.

Od njegove porodice nema danas nikoga, a zemljište, na kom je sagragjen Dônji Vakuf, nije više džamijsko (osim desetak dućana), već za burnih prošlih vremena dopade raznim svojim današnjim gospodarima.

Старине у фојничком котару.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

а) Градац.

На лијевој страни ријеке Лепенице, једно пола сахата хода од Хомољске ћуприје, а управ на међи џемата Хомољског и Буковићког, находе се на једној главици развалине, које народ зове „Градац“. Главица је истог имена, доста је висока и ситном шумом обрасла.

Градина је била доста пространа а имала је и предграђе, али је оно данас сасвијем развалено, те ништа од њега нема осим темељних зидина. Градина је зидана кречем, у коме је било примијешано ситно стуцане добро печене опеке. Поједине прегради биле су озидане седром. О самој градини не зна народ ништа причати; само кажу, да је стара.

Спрам градине сјеверо-источно, а од Хомољске ћуприје управ западно, находе се двије велике њиве, које народ зове „Оцркавице“. При врху ових њива имаде до 30 стећака, које народ зове „Грчко гробље“. Приповиједају, да је крај овога гробља била црква, а испод цркве, гдје су сада њиве, варош.

Када је сушна година, веле, да се могу опазити преко ових њива три улице, које су водиле од сјевера југу. То народ закључује по овоме: љети

кад настане суша, најприје ће жито пожутјети у истоме правцу на три мјеста, као три трага, што би могла њима по двоја кола упоред ићи.

Толико народ приповиједа о овоме Грацу и безименој вароши испод њега, а ја мислим, да би било свакако добро, да когод, томе послу вјешт, ову градину испита.

б) Од шта је Тјешило[1] *добило име.*

Приповиједа се, да је у старо вријеме, кад су Босном још краљеви владали, лежала вода у Фојничкој котлини као и у Острошком[2] пољу, која се је од ријеке Фојнице и Гвожђанке скупљала. Бива у то старо доба дођоше некакви странци у Босну, да траже руда. Пошто им се свиди ова околица, замоле краља, да им допусти, да копају руде. Краљ им то допусти уз погодбу, да просијеку пут води и да осуше данашњу Фојничку котлину и Острошко поље.

Они се лате тога посла, те започну расијецати кланац под Шћитовом, гдје се данас находи „Мукочин хан“. Пошто с великом муком сврше тај посао, почну тражити руда у околици, али не нађоше ништа, те се веома ражалостише. Најпослије дођоше на брдо, гдје је сада Тјешило, те ту нешто руда нађоше и са тијем се утјешише, а мјесто доби име „Тјешило“.

Dvije narodne pripovijetke.

Priopćio **M. R. Marković.**

I.

Za što su u čovjeka tabani izdubljeni.

Gjavoli, natema ih bilo, ukradu sunce s neba i odnesu ga u more, pa ga tamo sakriju. Od velikog rahatluka, što su ga donijeli, učine šenluk (veselje). Kad se šćednu razilaziti, tudi se zdogovore, te jednog ostave kod sunca. Progje neki vakat (vrijeme), a nit ima sunca na nebu, nit otkle svijet obasjava. Gospod Bog pošalje angjela da kako god izbavi sunce. Onaj gjavo, što je ostao kod sunca, ode se igrati kraj mora, a ostavi švraku da čuva sunce. Angjeo, vjerni sluga božiji, posluša Gospoda, ode u more, uzme sunce i ponese na nebo. Švraka to vidi i poče krečati. Na njezinu kreku doleti gjavo, pa kad vidi angjela, gdje je sunce ponio, namršti se — k'o nalet — i potjera ga. Kad je gotovo angjeo bio ujagmio, gjavo ga dostigne i svojim pandžama zdrpi ga za nogu, pa mu u tom zoru[3] otkine mesa s tabana. Kad angjeo dogje pred Boga reče: „Gospode, evo ti sunce, a ma što ću ja sad, gdje ostadoh nakazan.“ Ko je milostiv k'o Bog, pogleda angjela i reče mu: „Umiri se, ne ćeš biti nakazan, ja ću to dati svima ljudima, nek im je taban kao i u tebe“. — Od onda u ljudi s božijom voljom mjesto ravnijeh postaše izdubljeni tabani. Švraka s toga, što je gjavolu služila i javila mu za angjela, ostade na vijeke prokleta.

---

[1]) Село $^1/_2$ сахата сјеверно од Фојнице.
[2]) Острожица је село на путу од Фојнице на Кисељак.
[3]) snazi, brzini.

II.

Kako su postale „Babine Huke“.

U narodu ima jedan naziv za dobu od prilike izmegju 5.—27. februara po st. kalendaru. Ovo vrijeme narod naziva „Babine Huke.“ Odakle i dokle traju te Babine Huke, računa se po sedmicama počevši od božića. Tako vele, da su Babine Huke od pola šeste, pa do pola devete nedjelje (hefte). O postanku ovog imena narod priča evo ovo:

U planinskim prijedjelima Bosne, gdje narod malo poviše goji stoku, obično je ustanovljeno vrijeme Gjurgjev-dan, kad se stoka diže na planinu, a Mitrov-dan, kad se kući vraća.

Još negdje davno razgali se vrijeme i proljepota na mnogo vakta pred Gjurgjev-dan. Neka baba imagjaše nekoliko koza, ljepota je prevari i ona naumi da krene na planinu sa svojim mâlom. Ljudi joj govoriše: „Ne idi jadna baba, kuda ćeš u ovo doba, rano je to.“ Uzalud što je svijet svakojako razbijaše, baba na što je navrla — navrla. Uzme koze preda se, te goni put planine tepajući im: „Ajte moji jarčići, moji petoroščići.“ Siromašna baba mišljaše: „Ove ću godine poviše sira i masla imati, jer će kozlići ranije okusiti planinske trave.“ Ama nije na ljudsku, već na božiju, vrijeme iznevjeri. Bog dade veliku mećavu k'o u sred zime, te i babu i koze snijeg zamete. Od tog doba osta i ova priča i prozvaše se Babine Huke od pola šeste do pola devete nedjelje po božiću.

За што је у козе узгор реп?

Приопћио **Стеван Р. Делић.**

Свачему је наш народ нашао узрок; у њега није ништа без чудесâ; он на свако — „за што?“ има — „за то!“ Он није ни козу пустио у миру и њезин реп, што вазда стоји узгор, но и њему је у својој бујној машти одгонетнуо и нашао узрок и одговор горњем питању.

Кад је Бог казао Ноју, да ће бити потоп и да начини лађу и у њу од сваке животиње по пáр узме; он послуша божију заповијед и изврши, што му је Свемогући наредио. Кад је било, да животиње у лађу утура, све су мирно и задовољно уљегле, до ли упорне козе. Она никако, да уђе у лађу, и тако се Ноје с њоме мучаше. Најпослије је већ некако шчепа за „реп“ и једва у лађу увуче. У тој великој љутини прокуне је: „Хајде — дао Бог, те у сваке животиње реп доље висио, а у тебе вазда узгор; био а осим тога у лијевој ти нози вазда ђаво стајао!“ ..

Што тада Ноје рече, то и би, те је и дан данас у козе реп узгор, а ђаво у ногама, да се вере и пентра по највећим вратоломијама!

Zemaljska štamparija u Sarajevu.

Sarajevo, juli—septembar. 1892 Сарајево, јули—септембар.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga III. Godina IV.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига III. Година IV.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.

Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.

Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.

Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.

Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Катарина, кћи Тврткa I. бана (од 1353.—1377.) и од 1377.—1391. краља босанскога.

Приопћио архимандрит **Иларион Руварац.**

Кажу и пишу, да је Тврткo I. имао кћер Катарину и да је ту кћер удао за Хермана I., грофа цељског, која је родила сина Хермана II., потоњег таста угарскога краља Жигмунда, и да је томе Херману II., грофу цељском, жупану загорском и бану славонском, Тврткo II. Тврткoвић, босански краљ, и Тврткo I., као своме сестрићу, листом, изданим дне 2. септ. 1427. у Бобовцу, записао босанску краљевину. (Види: L. A. Gebhardi, Allg. Weltgeschichte, XV. Band, III. Abth., XXXV. Buch, Gesch. des Reichs Bosnien und Rama, Leipzig 1781, стр. 742. и 759.; Engel III. 313 и 374; Fessler IV. 1033; Aschbach, Gesch. Kaiser Sigmunds III. 273; Jukić u povjestnici Bosne, стр. 107. и 118.; Мајков у Даничићевом преводу, изд. I. 170; Рачки, (Rad. III. 112 и IV. 23; Клаић, Повијест Босне, стр. 268. и 284.; Klaić-Bojničić, Gesch. Bosniens, Leipzig 1885, S. 204 u. 345; Huber, Gesch. Oesterreichs II. 530; Љуб. Ковачевић, Отаџбина, II. год. кн. IV. 444. и Историја српског народа за средње школе, кн. II., дио 1., стр. 35.).

Орбин и Лукаревић, дубровачки писци из почетка XVII. вијека не знају за ту Катарину, кћер Тврткову и за њезину срећу, и кад они не знаду за њу, то не зна ни Дифрен, француски писац и родословац јужнославенских династија из истог вијека.

Први је дознао за њу поменути горе на првом мјесту Гебхардије, који на стр. 742. пише, да је угарски краљ Лудовик приликом једном задржао босанскога бана Тврткa и није га пустио, док није пристао на уступ земље хумске краљу, као баштине супруге своје Јелисавете, кћери предходника и

стрица Твртковог, бана Стефана, и на то, да даде кћер своју Катарину за жену (г. 1362.) краљевом љубимцу Херману грофу цељском; — и који на стр. 759. примјећује под *r)* Dipl. Stephani Tvertkonis R. d. in castro Bobowatz d. 2. Sept. 1427 in Tray Ann. III. 393. Hermann heisst hier in der Urkunde des Königs frater et consanguineus, weil seine Mutter Katharina des Königs Tvertko (II.) Schwester war. Da diese Katharina ehelich, Tvertko aber unehelich war, so hielt man sie schon bei ihrer Vermählung 1362 für die Erbin des bosnischen Reichs. (S. Zillerische Chronik in Hahns Collect. monument. veterum, T. II. 677.)

Гебхарди је дакле из цељске кронике извео, да је жена цељског грофа Хермана I. а мати Хермана II. била кћи бана-краља Твртка I. и да се удала за Хермана I. г. 1362., а да је она била законито а поменути Твртко Твртковић незаконито дијете Твртка I., то он није сазнао из цељске кронике, већ је у погледу Катарине претпоставио само, а у погледу Твртка Твртковића примио и усвојио је казивање Лукарићево.

Бошњак Јукић мислио је, да се Твртко I. двапут женио; да му је прва жена била Доротеја, кћи Страцимира, цара бугарскога у Видину, а друга Јелица, племенита Босанкиња, но да ни од једне није имао порода, а Твртка, потоњега краља и Катарину, удату за Улриха(?) цељскога жупана г. 1362., да му је родила Вукосава, жена незаконита. Но Хрват В. Клаић, писац повијести Босне, пише на стр. 157., да се Твртко I. послије крунисања за краља (дакле послије г. 1377.) оженио споменутом Доротијом, бугаркињом, и да му је ова до мало родила сина, каснијег краља Твртка Твртковића, позивајући се за то на повељу Тврткову од г. 1382., у којој се спомиње „син краљевства му“; а о Катарини и њезиној удаји нема у глави VIII. о Твртку I. ни помена, већ се у глави XI. на стр. 268. каже просто, да је Херман II., бан славонски и т. д. био син сестре Твртка Твртковића, Катарине, а за потврду те тврдње не позива се Клаић ни на кога.

Рачки пак, поменувши на стр. 112. у III. књизи Рада, да је Твртко I. оставио иза себе сина Твртка Твртковића и кћер Катарину, удату за Хермана, цељскога грофа, вели на стр. 23. у IV. књизи Рада, да је Фридриков син Херман постао зетом краљу Твртку I. године 1377.

Но ако је Херман I. постао зетом Твртковим већ г. 1377., како је могао Херманов син истога имена (дакле Херман II.) служити краљу Људевиту до његове смрти (1382. г.), као што на истој страни 23. помиње сам г. Рачки. На истој страни примјетио је Рачки, да за повијест цељских грофова уз остале изворе може служити и Ороженова „Celska kronika, u Celju 1854.“. Па и у тој кроници пише на стр. 37.: „1385. 21. marca vmrel celski grof Herman I. Njegova žena Katarina kči bosniškega kralja

Štefana I. Tvartka mu je rodila dva sina, naime Ivaneza (vmrel 1372.) ino Hermana (J. C. Aquil. An. III. 273). И тим хронолошким податком већ је побијена тврдња Рачкога, да је Херман постао зетом Твртковим г. 1377.; та како да се тек те године ожени Херман I. бошњакињом Катарином, кад се зна, да је те исте године млађи син његов, главом Херман II. ишао с војском краља Лудовика против Пруса.

Херман се дакле свакако морао раније оженити Катарином, па била Катарина жена његова законита или незаконита кћи Твртка I.

Кронес у књизи: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883, II. Theil, каже на стр. 205., 209. и 219. (у регистру) и на придоданој родословној таблици, да је Катарина, жена Хермана грофа цељског од г. 1360. или 1361., била кћи босанскога краља Твртка I., а Твртко II. Твртковић да је био „natürlicher Bruder Katharinas der Mutter Hermanns II. von Cilli“.

Но кад се каже, и кад то што се каже стоји, да је Катарина, кћи бана Твртка, дана за жену Херману, грофу цељском године 1360. или 1361. (који се гроф родио г. 1333.—1334. а умр'о 21. марта 1385.), онда тек настаје заплет или управ расплет, јер уз тај хронолошки податак не може постојати тврдња, да је та Катарина била ма каква кћи Твртка I., јер Твртко није никако могао имати г. 1360.—1361. кћер за удају. И како само да има Твртко, који се могао најраније г. 1339. родити, године 1361. кћер за удају? То абсолутно не може бити; и тако свиколици горе изређани писци, који пишу, да је Катарина жена Хермана I. а мати Хермана II. грофа цељског, била кћи Твртка I., пишу и тврде нешто, што бити не може.

Као што је већ поменуто, први је био Гебхардије, који је то извео, искомбиновао и написао — а остали, који су послије њега писали, писали су по њему слијепо, без сваког разбора. Или ако баш нијесу писали по Гебхардију, ако може бити нијесу ни завирили у Гебхардијеву повијест босанске државе, а оно су завирили у Енгла ихи Феслера, — а то излази на једно, јер и Феслер и Енгл исписали су из Гебхардијеве повијести оно што су о Катарини, босанској принцези написали. И тако свакако стоји што рекох, да су поменути писци писали с вјером и исписивали вјерно — без испита и разбора.

Но најпослије да узмем и допустим, да нијесу ни по ком писали, већ да је сваки писао по „првим изворима“ и изводе из тих првих извора изводио својим умом — опет остаје истина, да није истина оно, што они тврде, — да није истина, да је Катарина, жена Хермана, грофа цељског, била кћи бана или краља Твртка I.; ни законита ни незаконита кћи његова. А кад Катарина није била кћи Твртка I., онда није била ни сестра

Тврtку Тврtковићу, и онда ни Херман II. син Катарине није био сестрић том Тврtку II. Тврtковићу, краљу босанском. Из самога записа овога краља од 2. септ. 1427., а наиме само из тога, што у том запису краљ тај Хермана II. грофа цељскога и бана славонскога, назива братом и сродником по крви (frater et consanguineus) не мора се извести, да је Херман тај био краљу Тврtку II. сестрић или нећак; јер могао је Херман II. бити њему и даљи род, па опет могао је краљ назвати га фратром и консангвинеусом. Шта више, да је Херман II. збиља био Тврtку II. сестрић, тешко да би га краљ назвао у запису фратром, но би га назвао непотом.

Кронес је у поменутом дјелу издао критички текст кронике цељске и у том тексту гласи мјесто, које се нас тиче, овако:

„Do das alles, was oben bemelt ist, beschach (а кроничар поменуо је пред тим у глави VI. да је Фридрих, господар цељски, умро г. 1359., да је оставио за собом два сина, Улриха и Хермана, да је исте римски ћесар и краљ чешки Карло IV. начинио грофовима), do gab König Ludwig von Hungarn sein mumen, frauen Catharinen, die ein rechter erb war zu dem königreich Wossen (Босна), dem obgeschriebenen graff Hermann zu einer ehelichen gemahl durch seiner grossen frumkeit willen, darnach sy an ehren und an guth grosslich aufnahmen.“

У кроници тој каже се дакле само то, да је угарски краљ Лудовик своју свастику, госпођу Катарину, која је била права баштиница босанске краљевине, дао за жену грофу Херману, сину Фридрика цељског, због његове велике побожности и оданости, — а о Тврtку I. нема у њој ни помена.

Кроника каже, да је госпођа Катарина била угарском краљу Лудовику „мумен“, то јест или рођена сестра, или даља сродница супруге Лудовикове, Јелисавете, кћери бана Стефана, стрица Тврtкова.

Катона, писац критичке повијести угарских краљева, приопћио је у XII. спису, који је г. 1790. издан на свијет, више пута поминьату листину босанскога краља Тврtка II. Тврtковића од 2. септ. 1427., у којој исти ипак назива Хермана грофа цељског братом и крвним родом својим, па на питање „Cur autem Hermannum Tvartcus suum consanguineum vocet?“ мјесто одговора додао је ову родословну таблицу:

Stephanus, Bosnae banus

Vladislaus	Catharina-Hermannus I.
Tvartcus I.	Hermannus II.
Tvartcus II.	Fridericus — Barbara-Sigismundus.

По тој родословној таблици била би Катарина, о којој је овде ријеч, кћи Стефана бана босанскога а сестра Владислава (оца Твртка I.) и Стефана II. (бана од г. 1319.—1353.) и Инослава; била би дакле кћи Јелисавете, кћери српског краља Драгутина, супруге претпоменутога бана Стефана (I.). Твртко I. и Херман II. били би по тој таблици један другом братучеди, а Твртку II. Твртковићу падао би Херман II. као стриц.

Но и то не може бити. Да је поменута Катарина била кћи Стефана I. бана босанскога и Јелисавете, кћери краља Драгутина, а сестра Стефану II. бану, Владиславу и Инославу, то би она г. 1361., кад је руку дала Херману грофу цељском, морала имати преко 46 година. А шта ће младом и поносном грофу Херману усиђелица илити удовица, којој је преко 46 година од рођења, која би му могла бити мати.

Па чија је онда кћи била та бошњакиња Катарина, кад није била, нити је могла бити кћи Твртка I. бана-краља, ни кћи дједа Твртковa, Стефана I. бана босанскога?

Ја мислим — јер мислим, да није доста побијати казивања и тврђења других, већ ваља нешто казати и од своје стране и тиме дати прилике и побијенима и онима, који се тако лако не даду побити, да и они могу претресати и побијати твоје мишљење и твоје тврђење, а побијајући и мрвећи твоју тврдњу радовати се у себи мишљу и помишљу, да су те сасвим побили и утукли.

Ја дакле мислим, да је Катарина збиља била кћи Стефана бана босанског, али не кћи Стефана I., већ сина његовога истога имена, дакле Стефана II. Котроманића, бана од 1319.—1353.

И према тој мисли изгледала би родословна слика овако:

Стефан I., бан босански
(жена му Јелисавета, кћи краља Драгутина)

Стефан II., бан босански (1319.—1353.)		Владислав	Инослав
Јелисавета, жена краља Лауша од г. 1353.	Катарина, удата г. 1361. за Хермана I. грофа цељског	Твртко I.	
Херман II.		Твртко II. Твртковић.	

По тој слици била би Катарина сестра од стрица Твртку I., а син њезин Херман II. и Твртко II. били би један другом другобратучеди.

И ето зашто Твртко II. назива Хермана II. братом и крвним родом својим у запису од 2. септ. 1427.

Рачки и Клаић пишу, да је бан Стефан Котроманић умр'о 28. септ. 1353., да за собом није оставио мушкога порода, но да је бановина босанска запала синовца му Твртка, сина кнеза Владислава; даље пишу они, да је године 1356. угарски краљ Лауш присилио бана Твртка, те му се морао сасвим подложити и уступити му сву хумску земљу са градовима у њој, као баштину супруге Лаушеве а своје братучеде Јелисавете. Да ли је то било баш г. 1356. или друге које године, о том ћемо се разговарати други пут — али то стоји, да краљ Лауш послије поменутог уступа хумске земље није оставио на миру млађаног босанскога бана Твртка а свога клетвеника, већ да је и даље, а наиме од г. 1359.—1365. радио Лауш краљ угарски, да сасвим скучи а може бити и истисне бана Твртка из земље. Таке су прилике и такви су одношаји били између бана босанскога Твртка и врховнога му господара, краља угарскога Лауша, кад је овај за своју свастику Катарину, сироту сестру краљице своје Јелисавете и праву, — као што се на двору Лаушевом држало, — баштиницу босанскога русага, прилику тражио и нашао г. 1361. у лицу љубимца свога, и као што се у цељској кроници каже, јако побожнога грофа цељског Хермана.

Не могу сада покретати питање о том, колико се пута женио тај Стефан-бан, отац Јелисавете, угарске краљице и узети отац Катарине, грофице цељске. Сад и овдје ћу само нешто напоменути о том, а напоменом том можда подстаћи млађу и јачу снагу, да расправи и то питање.

Помиње се, да је млади Стефан Котроманић већ г. 1319. намеран био оженити се кћерју Мајнхарда I., грофа Ортенбуршкога у Корушкој, с којом је био у роду („in quarto gradu consanguinitatis.“) и да је папа Иван XXII. разријешио женидбену запријеку, те писмом, управљеним истом Стефану под 28. јула 1319. дозволио му, да се може рођаком оженити. Но Клаић, који то помиње на страни 92. и 93. мисли (в. стр. 109.), да се та г. 1319. снована женидба развргла, и да се Стефан-бан оженио г. 1323. неком пољском принцезом, а наиме, да је те године угарски краљ Карло-Анжујац дао Стјепану-бану за жену неку даљу рођакињу супруге своје, по имену Јелисавету, кћер кујавскога војводе Казимира.

Да је бан Стефан имао за жену једну пољску принцезу и сродницу супруге поменутога краља угарскога Карла, која је Карлу родила сина и наљедника му Лауша, то стоји и о том нема никакве сумње; но да се снована г. 1319. женидба са Мајнхардовом кћерју збиља развргла, и да се Стефан-бан оженио Пољкињом већ г. 1323., то се само каже али се ничим не доказује. Ја само знам, и то дознајем из поузданога извора, да се босански бан Стефан у мјесецу јуну 1329. г. женио, и да се тај исти босански бан г. 1335. у истом мјесецу јуну и опет женио, и да

су му Дубровчани и једну и другу женидбу честитали и посланством и презентом га почаствовали (в. Monumenta Ragusina II. 323., 360.). Може бити, — јер управ тврдити не смијем — можда се Стефан-бан оженио оном Пољкињом г. 1329. и да је она родила кћер Јелисавету, потоњу краљицу угарску, а Катарину — могла је родити и она друга, којом се оженио Стефан-бан г. 1335.

Год. 1333. дне 7. јануара помињу се жива три сина и наслједника бану Стефану (Mon. Ragusina II. 348.) и на истом мјесту и истој страни помиње се под 6. фебр. 1333. дојављена од стране босанскога бана вијест, да му се син (то би био четврти) родио (quod filius letitie natus sibi erat). Синове помињу Дубровчани у својим градским записницима — а о кћерма бановим нема у њима ни хабера.

У расправици „о Драги“, сестри угарске краљице Јелисавете, а кћери бана Стефана (в. овога Гласника за г. 1891., стр. 225.—229.) доказивао сам, да краљица Јелисавета није имала сестре, по имену Драге — и да те Драге, коју су многи помињали као сестру краљице Јелисавете, није никад ни било на овоме свијету.

У овој пак расправи казао сам — а то што сам казао мислим да сам и доказао — да Катарина из рода и од куће Котроманића, која се удала г. 1361. за Хермана, грофа цељског, није била кћи бана Тврткa I., као што се обично мислило и мисли, — и к томе сам још додао као своју мисао и своју комбинацију, — јер се нешто позитивно рећи морало или бар хтјело, — да је та Катарина, која ми толике муке зададе, била кћи, млађа кћи Стефана бана, стрица Тврткова.

Нека нико не помисли, да нијесам знао за ону кратку изреку у Орбиновој историји на стр. 265.: „Elisabeta figliuola unica di Stefano Bano.“ Знао сам и имао сам ја на уму изреку ту Орбинову, кад сам исказао и избацио, да је Катарина кћи Стефана-бана, сестра млађа краљице угарске Јелисавете, коју је Лауш, угарски краљ, њезин зет удао г. 1361. за Хермана, грофа цељског — и ја ипак написах, што написах.

Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića.

Priopćio **Franjo Fiala.**

U III. svesku godišta 1889. „Glasnika“ priopćio sam pod naslovom „Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine“ sliku rukotvora od afanatičkog škriljevca, koji je prijedmet nagjen na brijegu Naklu na mjestu Vojkovićima pri podnožju Igman-planine.

Od onda mi nekoliko puta donesoše arheoloških stvari s toga mjesta, isto tako pogje mi za rukom prigodom nekih ekskurzija

pribrati različitih stvari, tako da je prikupljeni do danas materijal dovoljan, da se ono mjesto u nekoliko može karakterisati.

Brijeg Naklo, na kome ima nekoliko kuća mjesta Vojkovići, uzdiže se na 50 *m* iznad doline Željeznice uz lijevu obalu rječice, ondje, gdje ova izlazi iz krupačkog klanca u polje; od obronaka istočnog Igmana rastavljen je taj brežuljak samo plitkom uvalom.

Na glavici ima malen zaravanak, na kome je kao i na sjevernom pristranku, najviše stvari nagjeno. Razvalinama ni gradinama nije se na tome mjestu našlo traga, ali se niz sjevernu stranu jasno razabiru tragovi puta, širokog 3 do $3^1/_2$ *m*, kome je makadam od ruševine 4 *dcm* pod mekotom zatrpan. Taj put vodi niz sjevernu stranu oko 400 *m* do mjesta Grlice, gdje mu nestaje traga u aluvijima polja. Od seljaka, koji taj put mjestimice otkopavaju zbog dobrog kamena, čuo sam, gdje taj put nazivaju „šetalištem".

Slika 1.

Slika 2.

Za sad hoću najprije da govorim o nagjenim stvarima. *Slika 1.* pokazuje ukusan strelićin vršak u naravnoj veličini, materijal je siv rožnjak. Taj dvokrili tip naliči na sjeverne nahogjaje iz Kjökkenmödingerna. Drugi strelični vršak, *slika 2.* naravna veličina, kome je jedan brid na žalost ozlijegjen, pokazuje oblik trokuta, materijal je

Slika 3.

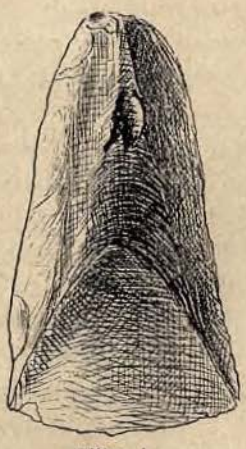

Slika 4.

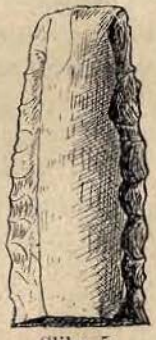

Slika 5.

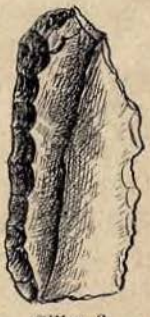

Slika 6.

jašmak (jaspis). Osim toga pokazuju *slike 3.* i *4.* još kamenitog orugja. Po obliku to su sa dvije strane lijepo izdjelani strugači, kaki su svuda poznati iz mlagjeg kamenitog doba. *Slika 3.* jest od lugastog rožnjaka, *slika 4.* od jašmaka udjelana. Dosta se je našlo iverja i većeg kamenitog grumenja, od koga su istesani noževi i strugači. Od kamenja zastupan je kremen, rožnjak, buližnjak (Kieselschiefer), jašmak i žuti opal. Seljaci iz obližih mjesta uzimali su za prijašnjih vremena što im je trebalo kremena kako za puške tako i za kresivo

i to u takom stanju, da se je odmah mogao upotrijebiti, a i danas još se vigja u tamošnjeg naroda do 10 *cm* dugih noževa od kremena, koji su, dakako, vrlo iskvareni.

Zanimljiv je komad prikazano u *slici 5.* u $^2/_3$ naravne veličine kamenito dlijeto. Materijal je neka vrsta kamena, slična litografičnom škriljevcu. Dlijeto ima s jedne strane nabrušenu oštricu i vidi mu se, da je mnogo upotrebljavano.

Od istog je materijala u *slici 6.* u $^2/_3$ veličine prikazano orugje, možda odlomak od kamenitog čekića, ili možda samo nabijač.

Slika 7. Prsten priprosto ljeven od bronca, štitak mu ima okrugao otvor za kamečak. Taj mi se predmet čini, kao da je nedovršen, jer je kolut nejednak i imaju po njemu nesastrugane grbe od bronca. Na štitu vidi se, da je popravljan turpijom.

Slika 7.

Slika 8. Željezni rimski ključ u naravnoj veličini.

U pogledu nagjenih do sada utaraka od posuda valja ovo napomenuti.

Materijal je dobro obragjena, finim bjelutkovim pijeskom promiješana ilovača bez grafita, a sve je gragjeno na točilo. Od ornamentalnog ukrasa vidi se na posudama često valovita kriva crta, više puta u više nizova, megju kojima se ravne kružnice usporedo viju oko posude; inače se još

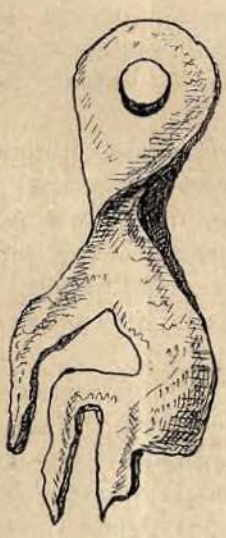

Slika 8.

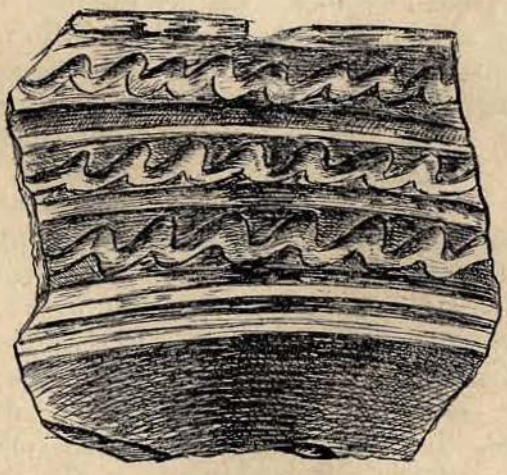

Slika 9.

vigja ornamenat od rupica, utisnutih noktom ili tupim drvetom. *Slika 9.* prikazuje u polovici naravne veličine ornamentiran komad, koji pripada posudi od $3^1/_2$ *dcm* po prilici u premjeru; debljina je bokova 1 *cm*. U *slici 10.* vidi se profilirano zjalo s karakterističkim utiscima uokolo poredanim, takogjer naslikano u polovici veličine.

Taj komad potječe od neke kotlu slične posude od 3 *dcm* u premjeru i $1^1/_4$ *cm* debelih bokova.

Da li su rečeni utarci rimskog ili drugog podrijetla, donekle je mučno odrediti; ja pače mislim da su mlagji i da potječu iz vremena seobe naroda ili prve slovjenske naseobe. Na to me mišljenje navode poznati prijedmeti, nagjeni u Českoj, Moravskoj, sjevernoj Ugarskoj i sjevernoj Njemačkoj, koji se donekle pouzdano pribrajaju slovjenskoj naseobi. Od drugih objekata spominjem još kruglju od biljura, sa $1^1/_2$ *cm* u premjeru, koja je na površini lijepo ulaštena.

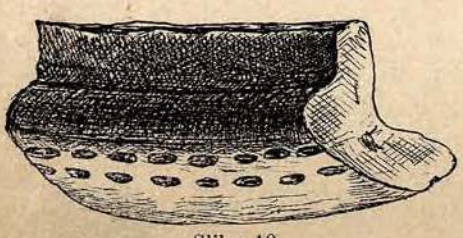

Slika 10.

Kako da sada shvatimo te posve različite predmete, nagjene na jednom te istom mjestu? Ima tu orugja iz mlagjeg kamenog doba, iz broncanog doba, iz rimske i slovjenske periode, sve jedno do drugog i u istom prijedjelu, a nema različitih kulturnih slojeva, po kojim bi ih mogao razdijeliti. Po mome sudu bila je na Naklu stražarnica i zatvarao je taj brijeg ulaz u polje iz klanca, kojim protječe Željeznica. Jedva 1000 koraka odonud uzdiže se na desnoj obali rijeke kotorački gradac, koji je još u srednjem vijeku bio utvrgjen, i nekim načinom popunjuje Naklo. Sasma lako može biti, da je kako u prehistoričko, tako i u rimsko i u slovjensko doba na tom mjestu bila omanja utvrda, koja je čuvala ulaz u polje. Da je vrelima bogato podnožje Igman-planine u rimsko doba bilo naseljeno, tome se nahode tragovi sve do sjeverozapadnog kraja kod Blažuja.

Istom tu skoro našao sam u mjestu Hrasnici komade od glavnih greda, rimskih nadgrobnih spomenika i glavicu jednog stupa. Nadgrobni kamen, na ispisanoj strani na žalost potpuno izglagjen, pošto je na nj prislonjena brv preko nekog potočića, leži ondje po kazivanju seljaka već otkako ga svijet pamti.

Možda će i onaj, pri uvodu napomenuti put, što vodi sa Nakla u Grlicu, biti rimski put.

Ako rimsku naseobinu „Ad Matricem“ na peutigerskoj tabli valja tražiti pri vrelu Bosne, onda se čini vjerojatno, da je u bogatom izvorima, plodnom kraju pri dnu Igmana bilo rimskih zaselaka, dvoraca i sl., pa da su taki, prirodno vrlo lijepi prijedjeli već i u prehistoričko doba bili naseljeni. To potvrgjuju i gromile u dolini Željeznice na bregovima krupačkim, koje će se po svoj prilici doskora pretražiti. Nepozvane ruke već su dvije takve gromile raskopale, te su pri tome nagjeni ostanci od kostura; nego se čini, da su kopači blaga priloge, ako je kakvih bilo, ili previdjeli ili premučali.

Стари херцеговачки натписи.

Приопћио др. Ћиро Трухелка.

Величани.

У Попову Пољу, које толико обилује средовјеким старинама, налази се с десне стране „Ријеке“ (Требињчице), напрам манастиру завалском, а код села Величана, повелика некропола. Сред сваковрсна мраморја, које је поредано око малешне црквице, надвисише два стећка својом величином све остале. Облик им је поуске тумбе. На једноме од та два стећка налази се врло важан, доселе чешће читан, а мало када прочитан натпис. Игуман завалског манастира о. Христифор Михајловић први је упозорио на тај натпис[1]), а и у „Вијеснику хрв. арх. друштва“ изашао је пријепис, дакако уз обичне нетачности[2]).

Поменути натпис иде у четири реда око све четири стране стећка, те је смјештен под олуке доста примитивно уклесаних аркада. Таких има с обје уже стране, то јест на прочељу и у дну по двије, а са побочних по шест.

Прилажем у *слици 1.* факсимиле тог натписа, начињен по копији од гипса, која се је за наш зем. музеј начинила. Пријепис је посве вјеран те може служити аутентичним помагалом.

Натпис се чита:

✚ Вь име оца и с(и)на и с(ја)т(а)го д(у)ха! Се лежи раба б(о)жиа Полихра(н)иа зовомь мирьскимь госпоја Радача же(на) Па.аненьца Чиходића кьчбница а невјеста жупана Вратька и слуге Дабижива и тепьчије Сти(п)ка а кьћи жупана Мильтјена Драживојевика а казньцу Снику сестра. А постави сь бјељегь не с(и)нь Дабиживь сь б(о)жиомь помоштју самь своими лудьми а вь дн(и) г(оспо)д(и)на крала Тврьтка.

Прије свега занимаће нас у том натпису име мужа покојнице **Па.аненьца Чиходића кьчбница.** Треће слово излизано је, те се виде само слаби трагови, па нам га ваља надомјестити. Ја бих ондје прочитао „**г**“ те би име било **Паганеьца Чиходића.** Тај попуњак тим је више оправдан, што знамо, да је Константин Порфирогенит добри дио данашње Херцеговине називао Паганијом а људе Пагани (Паганенци), тако да нам је по томе овај натпис из доба краља Тврткa сачувао око три сто година старију традицију.

---

[1]) У „Словинцу“ год. 1880.

[2]) „Вијесник“, год. 1886, стр. 14.

1. (Прочеље.)

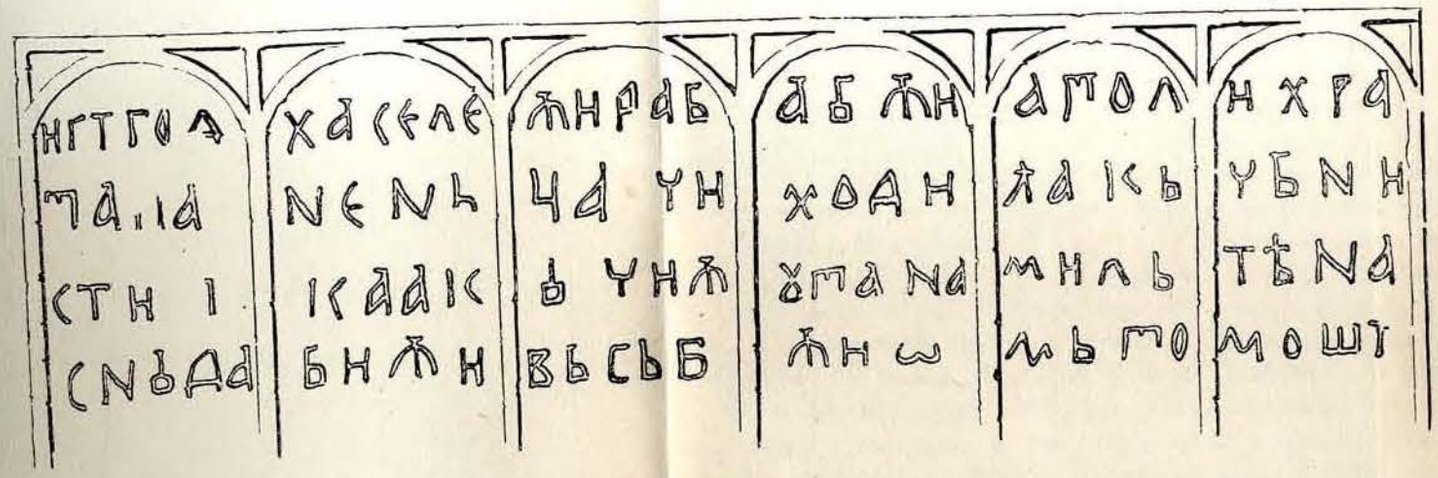

2. (Десна побочна страна.)

3. (Дно.)

4. (Лијева побочна страна.)

Слика 1. Факсимиле натписа на стећку код села Величани.

Оно **кьчбница** не држим именом, већ ознаком достојанства. Тој ће ријечи бити јамачно исти корњен као и ријечима кућа, кучевник (кучбеник, **кьчбєникь**), кучевница (кучбеница), те би према тому означивала исто што и „двораник“ (der Hofmann, Kämmerer). Да у нашем натпису гласи мјесто **кьчбник : кьчбница** није за чудо. Даље спомиње нам натпис још два дворска достојанственика међу родбином Полихранје. Једно је тепчија Стипко и казнац Сник.

Ријеч тепьчија означује достојанственика на двору босанских краљева, кому су функције до сада непознате. Латинска или боље полатињена ријеч бијаше за њу „terapcnius“ „tepsius“, а у хрватском језику налази се у формама „тепизо“, тепзо, тепизица и напокон још данас жива ријеч „тепац“ [1]). Можда та ријеч означује исто што и њемачка „Junker“ или „Knappe“.

„Казнац“ (**Казньц**) бијаше по Даничићу двораник као и на грчком двору εὐνοῦχος, по Du Cange-u је Camerarius Thesauri Regii Custos, дакле краљевски благајник.

Име том казнацу а брату покојничину нејасно је. У натписа виде се само слова **Сникѕ**, а читати би их могао „Снику“, „синку“ или можда и опет С(т)ипку.

Име жупана Вратка, могло би се читати и „Влатко“. Натпис писан је коректно ћирилицом, без кратица и титла. Слова су јасна, доста лијепо израђена а само за слово ћ употребљава се у натпису уз старије к ново ћ.

Облици слова сјећају на она у натпису на Видоштаку код Стôца, а особито реченица „зовомь мирьскимь“, што одго-

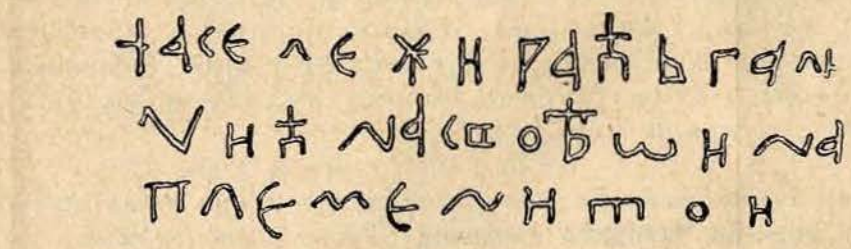

Слика 2.

вара новолатинској „alias“ [2]). Тако је сва прилика, да су оба натписа сублизу истог времена настала.

---

[1]) Св. Лилек: Из друштвеног и државног устројства Босне и Херцеговине у средњем вијеку: Извјешће гимназије у Сарајеву, год. 1889.

[2]) Зôв = говор, мiр = свијет (свемир), зовом мирским = „свјетским говором“.

У истој некрополи налази се мрамор *(слика 2.)* с овим натписом:

Читај: ✚ Асе лежи Рађь Гал(и)нић на својеои на племенитои.

Бољуни.

На једној плочи, опасаној лозом у већ повише споменутој некрополи код Бољуна има још овај натпис *(слика 3.)*:

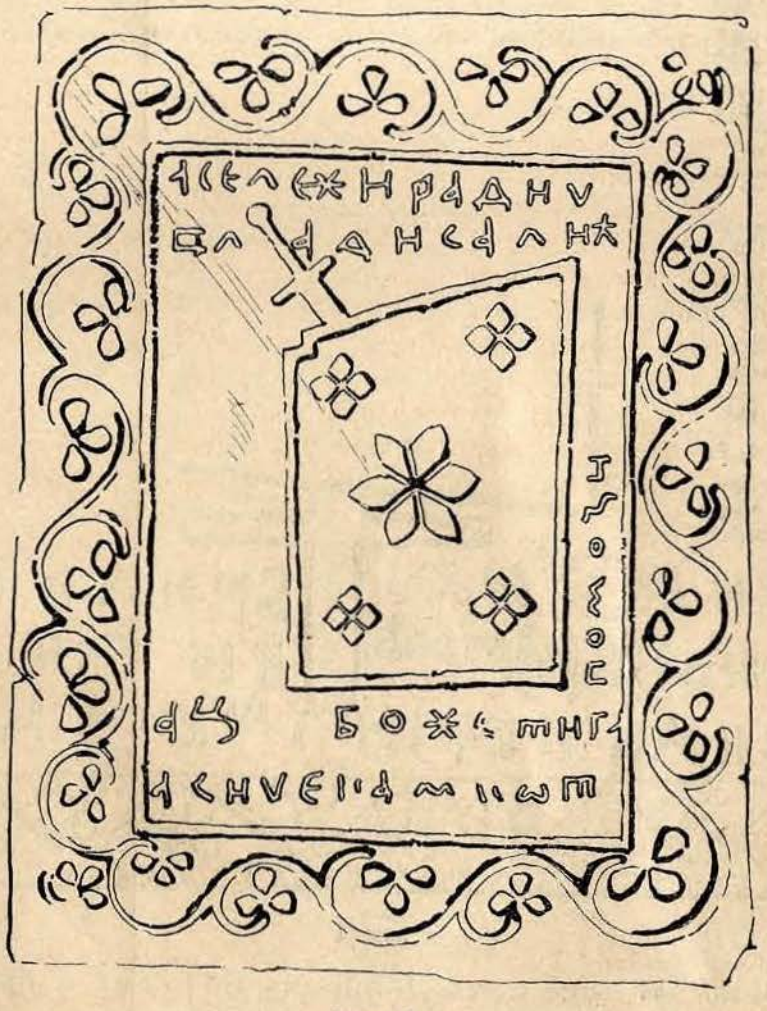

Слика 3.

Читати га ваља тако, да се читају најприје два реда више штита, за тим четврти ред под штитом, онда ред

над овим, и напокон оно неколико слова с десну страну штита, дакле:

Асе лежи Радич | Владисалић | а сиче ками от | ац. Боже ти га | помози.

Доселе читао се криво 4. ред „а сиче ка(ми) Миот(ош)“.

Жаково.

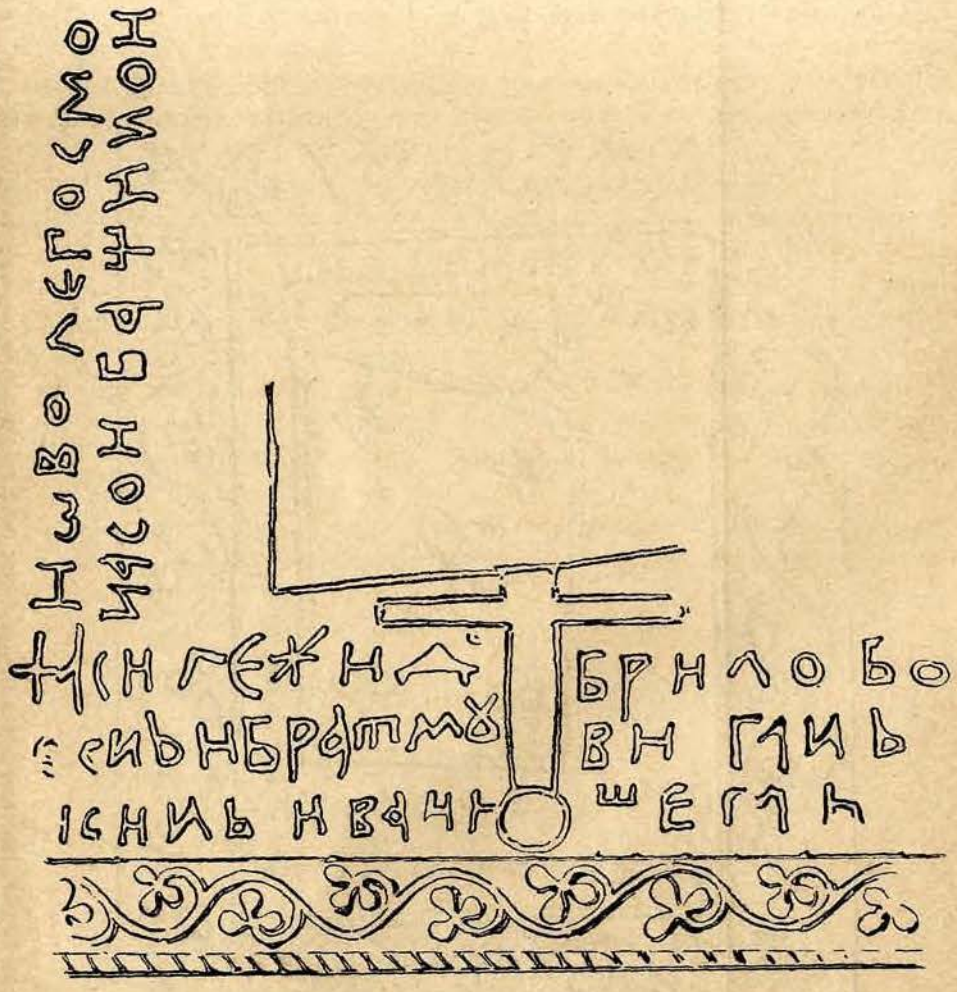

Слика 4.

Читај: ✚ Асие лежи Д(о)брило Бо | бань и брат му Вигань и синь Иванашемь.
И ово легосмо | на сој баштиној.

Необично име Бобан сачувало се данас у имену херцеговачког села „Бобани“.

Натпис је на плочи, опасаној лозом повиш штита *(слика 4.)*. Налази се у великој некрополи, коју сам већ прије споменуо[1]).

У истој некрополи налази се и натпис, што га видимо у *слици 5.*

Слика 5.

Читај: „Асе усиеће и писа Радое Ковач.“

Свитава.

Натпис *(слика 6.)* налази се на великом крсту, те је у почетку крњав: Ваљда је имало бити почетак „(се гробниц)а“ а за тим слиједи:

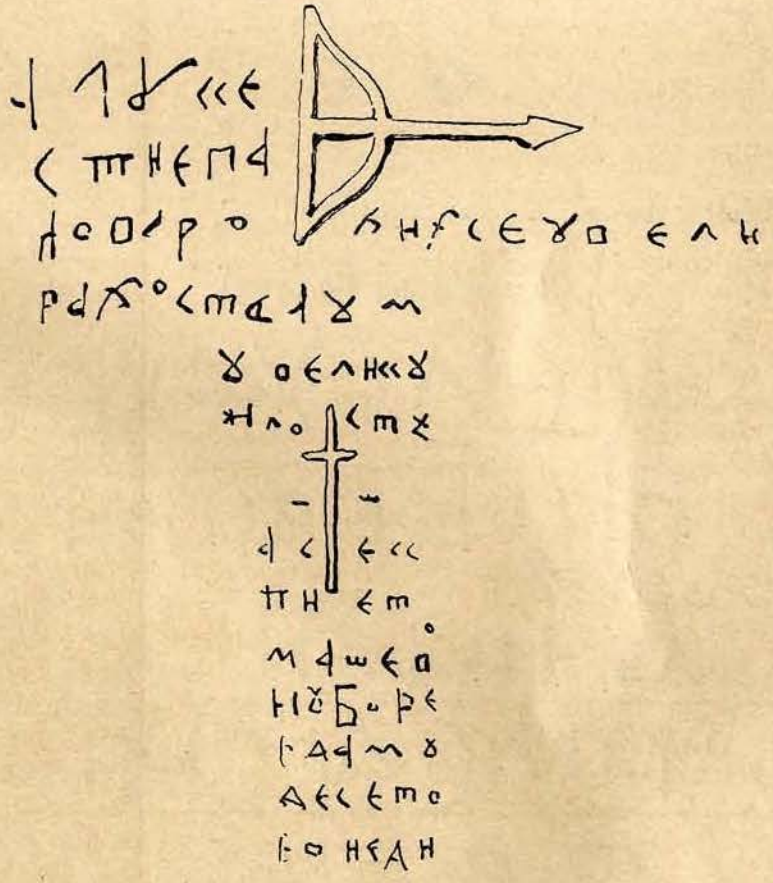

Слика 6.

. . . а Луке Стиепанова. Родих се увели(ку) радость а ум(риех) у велику жалость — —

---

[1]) Др. Ћиро Трухелка: Старобосански мрамори у „Гласнику“ год. 1891., књ. IV.

И даљи је текст замршен, па је дотични ковач много тога испустио. Можда нам ваља попуњати овако:

а се пи(ш)е Томашев . . . .

Рапти.

Овај нам натпис предочава *слика 7.*

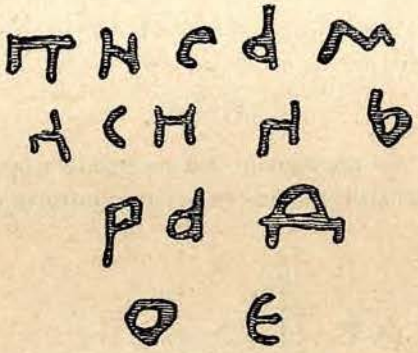

Слика 7.

Читај: „Писа ми синь Радое.“

Заушје (код Бољуна).

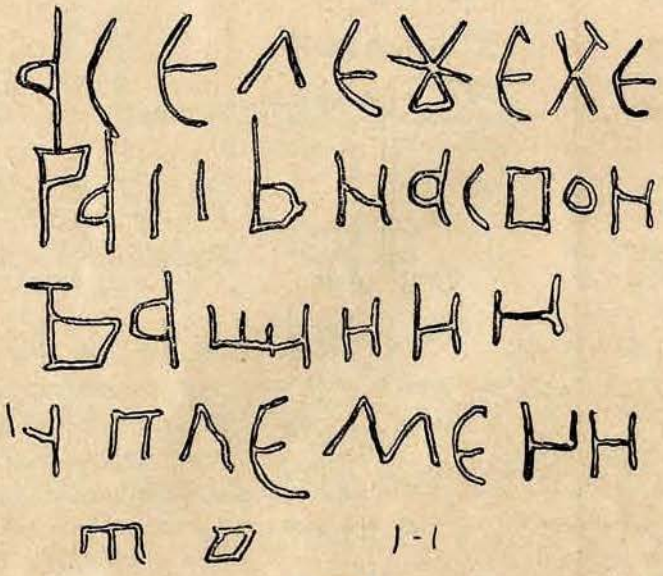

Слика 8.

Читај: „Асе лежи Херакь на свои баштини на племенито(и)“

Натпис *(слика 8.)* је на стећку.

Arheološke crtice.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

(Nastavak, vidi „Glasnik zemaljskog muzeja“, godina 1892., knjiga II., strane 117. do 127.)

7. Rimska naseobina i trnski castrum kod Banjeluke.

Dr. Oto Blau (Reisen in Bosnien und der Hercegovina[1]), Berlin, 1877., str. 130. i d.) piše o tome:

„Ja sam pohodio na desnoj obali Vrbasa mjesto, koje se zove Trn, i koje su mi označili kao razvalinu staroga grada; ovdje $1^1/_2$ sat od današnjeg mjesta vele, da je nekoć bila Banjaluka sa 1200 kuća, koje su megjutim opustjele radi kuge. Danas ondje stoji samo osamljena džamija sa dva turbeta. Zanimljivo je jedno mjesto $^1/_4$ sata niže džamije uz Vrbas, gdje uzvišena ovalna prostorija, kako se čini, negda ogragjena nasipom i jarkom, duga 72, a široka 36 koraka u sjevero-južnom pravcu sa dvije terase, koje se sa strane na nju prislanjaju, priliči starome castrumu; uz rečeni jarak sagradio je sada neki mlinar svoj mlin.“

Na temelju te vijesti tražio je Tomaschek (Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete[2]). Izvj. c. kr. geogr. društva 1880., str. 497.) u Trnu štaciju Ad Ladios u Antoninovom itineraru.

Prije svega trebalo bi ispraviti, da općina Trn, 7 do 8 *km* niz rijeku od Banjeluke, doduše obje obale zaprema, ali da su kako ostanci rimske naseobine, tako i oba turbeta, a isto tako i tako zvani castrum Blau-ov ležali uz lijevu obalu rijeke, dok ih je on premjestio na desnu obalu.

I ja sam najprije mnogo vremena izgubio tražeći džamiju na desnoj obali, otkud sam mislio naći castrum, koji sam po opisu držao prehistoričkim žrtvovalištem.

Istom poslije mnogog raspitivanja saznao sam, da uz desnu obalu uopće nema turbeta, a drvena džamija, koja je megjutim za vremena okupacije izgorjela, da je uz oba turbeta bila na lijevoj obali.

Ja se sada vratih na lijevu obalu te sam odmah uz oba prastara turbeta, od kojih je nad jednim svod od tesane sedre, a nad drugim od opeke, našao temelje izgorjele džamije.

U svoj okolini tih turbeta nalaze se po njivama daleke ravnice rasuti ostanci zgrada, kao i mnoštvo tipskog rimskog krovnog crijepa, te po tome ne može biti sumnje, da se je tuda nekoć prostirala rimska naseobina.

---

[1]) Putovanje po Bosni i Hercegovini.

[2]) Predslovjenska topografija Bosne, Hercegovine, Crne Gore i susjednih krajeva.

Tobožnji castrum Blau-ov, koji sam, pošto sam se jednom orientirao, lako našao, nije drugo nego od prirode onako upriličeno mjesto. Vrbas je naime pred mnogo vremena prorovao svoje obale poviš vodenice, što je Blau spominje, i koja još i sada postoji, pa je ogrankom, koji je sada već opet zamuljen, odvojio komad obale od ostalog zemljišta. Time je nastao posve nepravilan ovalan zaravanak, koji se prostire prama jugoistoku i u šilj završava. Najveća mu je širina oko 25 *m*, a najveća duljina oko 55 *m*. Taj zaravanak visinom je posve ravan obali unaokolo, te po tome nipošto nije uzvišen, kako Blau javlja. Nigdje se nadalje ne razabire ni najmanji trag, da su ljudske ruke sudjelovale pri postanju tog malog zaravanka, a još manje vigja se onuda tragova nekadašnjim zidinama ili makar samo komadića lijepa, opeke, ilovastog crepovlja i sl. Ne može dakle ni govora biti o tome, da je tu kada bio kakav rimski castrum.

8. Crkveni podor kod Pištaline blizu Cazina i rimska naseobina kod Ljusine blizu Otoke.

Vozeći se na kotarskoj cesti od Krupe prama Cazinu, zapazićeš kod sela Pištaline u daljini od 1 *km* po prilici sjeverno od ceste podor crkve sv. Petra, kojoj toranj prijatno oživljava jednolikost brežuljcima i dolinama okićenog onog kraja.

Taj crkveni podor stoji uz današnju malu i siromašku seosku crkvicu. On se sastoji od temelja nekadašnje crkve i spomenutog već četverastog zvonika, koji je na svojoj istočnoj i zapadnoj strani raspuknut i visok oko 14 *m*.

Crkva je bila pravokutno zdanje, pruženo od istoka prama zapadu od 14 *m* dužine i 6 *m* širine, pred kojim se uzdiže zvonik s duljinom stranice od $4^1/_2$ *m*.

Istočna strana, gdje je valjda stajao žrtvenik, pràvo je zagragjena, tako da ta crkva nije imala apside.

Veoma je zanimljiv gragjevni materijal zvonika, jer dok su zidovi od lomljenog kamena zidani lijepom, vidi se u tornja na prvi pogled, da je sazidan od gragje nekadašnje rimske zgrade. U zidu mu naime vidiš posve bez reda izmiješan tesani vapnenac, tesanu sedru, lomljeni kamen i rimsku opeku, koja je potonja često uzidana megju kamenitim materijalom i ima do 8 *cm* debljine.

Nijesam mogao saznati, da li u neposrednoj blizini Pištaline ima ostanaka od rimskih zgrada, naročito rasutih komada opeke, pa lasno može biti, da je materijal za taj zvonik dobavljen od razvalina rimske naseobine u Ljusini, općine otočke.

Na lijevoj obali potoka Ljusine vigjaju se naime u Ljusini, i to na zemljištu Gromili, nedaleko kuće Pere Mihića, često temelji rimskih zgrada, a njive i šikare uokolo u duljini od 300 *m* i širini

od 80 *m* po prilici sasvim su zasute komadima rimske opeke, naročito žmurnjaka. Tu mora dakle da je stajala čitava rimska naseobina, pa je učitelj Milan Obradović, koji je jednu od razvalina tamošnjih zdanja prekopao, ondje našao i našem zemaljskom muzeju poslao različitog gragjevnog materijala, megju ostalim i dva kratka stupa s glavicama.

9. Grad Bužanin kod Livna.

U šematizmu „almae missionariae provinciae Bosnae argentinae ordinis fratrorum minorum observantium pro 1877“, Mostar 1877., ima na strani 77. ova bilješka:

„Ad radicem montis Tušnica amplae cujusdam civitatis muris cinctae rudera, et lapides disjecti, quae in hanc diem portat nomen Grad Bužanin[1]).“

Ova vijest i dalji izvještaji inžinira Moiza, koji veli, da je uhodio trag rimskoj cesti od gorskog klanca Prologa preko Vidoša do mjesta Bužanin, bijahu Tomascheku[2]) povodom, te je u gradu Bužaninu tražio štaciju rimske ceste In monte Bulsinio peutingerove table ili Mons Vulsi zemljopisca ravenskog.

Blau[3]) nadalje bilježi u svome putokazu uz današnji jahaći put iz Livna preko Vidoša i Grgurića u Županjac podor gradine Bužanin, ali očevidno slijedeći gornjoj naznaci šematizma i samo po kazivanju, pošto sam nije bio u onom kraju.

Hoernes[4]) nasuprot sudi, da je rimska štacija „In monte Bulsinio“ bila nad klancem Raduše planine megju Gor. Vakufom i Prozorom a primjećuje u opasci, da je „Grad Bužanin“ samo razvalina neznatnog, sredovjekog gradića, kako su na stotine rasute u zemlji.

U šumskoj karti Bosne i Hercegovine napokon naznačen je uz rečeni jahaći put Livno-Županjac malen podor, koji megjutim od prilike $3^1/_2$ *km* dalje na istok leži nego što Blau bilježi grad Bužanin.

To u ostalom s obzirom na prijašnju nedostatnu kartografiju ne bi ni čudo bilo; ali se taj podor uopće zove Višegrad, a ne Bužanin.

Višegrad leži, kako sam u Županjcu s pouzdane strane doznao, na sjeverozapadnom kraju Vučijeg polja na gorskoj glavici, do koje vodi zarašten put, koji se megjutim još dobro razabire, a sastoji od eliptičke hrpe kamenja od 10 *m* i 6 *m* po

---

[1]) „Pri dnu gore Tušnice razvaline bedema od prostranog nekog grada i razbacano kamenje, koje danas nosi ime Grad Bužanin.“

[2]) Izvještaji c. kr. geogr. društva u Beču 1880. W. Tomaschek: Predslovjenska topografija Bosne, Hercegovine, Crne Gore i susjednih zemalja. Str. 518. i d.

[3]) Putovanje po Bosni i Hercegovini. Od dra Otona Blaua. Berlin 1877.

[4]) Sjednički izvještaji c. kr. akademije nauka u Beču 1881. Dr. M. Hoernes: Starine Hercegovine i južnih krajeva Bosne. Str. 937.

prilici u premjeru, gdje se na površini ne vide komadi opeke, ali se vide komadi lijepa i tragovi požara. Doba te male utvrde moglo bi se dakle eventualno utvrditi samo otkopavanjem zidina.

Nego ima zemljište Bužanin na šumskoj karti Bosne i Hercegovine mnogo dalje na zapad i to na protivnom, dakle jugo-zapadnom kraju podnožja Tušnice planine kod sela Miši, ali na karti nit ima znaka za kaku razvalinu, koja bi tamo bila, niti je zapisana riječ „grad".

Pošto sam u ljetu 1891. imao da putujem iz Županjca u Livno, odlučih radi toga, da stvar razjasnim, ne ići cestom, nego odabrah jahaći put od Županjca preko klanca kod Prevale u Buško blato, a otale preko Miša, Podhuma i Vidoša u Livno.

Već u selima Grahovici, Prisoju, i Golinjevu, kojih sam se dotakao, potanko sam raspitivao o tome, gdje je taj grad Bužanin, ali mi svuda jednako rekoše, da kod Miša ima gorska kosa, koja se zove Bužanin, ali da nema grada Bužanina. Glavar iz Miša, koga sam, prispjevši onamo, dozvao, uvjeravaše me nadalje, da goru Bužanin poznaje u svakom njenom zakutku, pošto je dječakom onuda pasao stoku; ama da u svoj gori nigdje nema podora nikake zgrade, rasijanih komada cigle, ni sl., a ni čuo nije u svom vijeku za grad Bužanin. Reče i to, da nema u svoj dalekoj okolici drugog brda, koje bi se zvalo Bužanin.

Na temelju toga kazivanja potpuno se uvjerih, da grada ni podora Bužanina u svem okolišu livanjskom uopće nema. Kada čovjek u ostalom špecijalnu kartu pobliže razmotri, onda se već po gotovo ni zamisliti ne može, da bi praktični Rimljani, kada su htjeli iz Vidoša da dogju bilo u Eminovo selo, bilo u Županjac, iz Vidoša put za onoliko na jug pomakli prama Bužaninu, u neprohodnu goru, gdje im je na ruci bio puno bliži i zgodniji put preko Grgurića i Vučijeg polja. Mišljenje Tomaschekovo, da je Bužanin bio rimska štacija, i isto tako Hoernesovo, da je Bužanin podor malog gradića, nema dakle osnova.

Nego neposredno iznad sela Miša na jednom ogranku gore Bužanina ima lijepo očuvana prehistorička gradina, o kojoj na drugom mjestu mislim progovoriti. Takve se prehistoričke nasute gradine u franjevačkim šematizmima često označuju kao podori starih gradova; makar u njih, kao n. pr. i u one kod Miša ni traga ne bilo zidnome lijepu.

Biće dakle da je izvjestitelj šematizma bosanskog za 1877. poznavao gradinu kod Miša, pa je držao za podor nekoć bedemom opasana grada, i dao joj ime blize gore Bužanina, koje mu se je valjda bolje svidjelo.

10. Prehistorička naseobina kod Blažuja.

U ljetu 1891. donesoše mi različite utarke od ilovastih posuda, gragjenih rukom i očevidno prehistoričkih, koji su nagjeni u nekoj šumi kod Blažuja, te ja u društvu gospodina gragjevnog savjetnika Kellnera jednu nedjelju upotrijebih na to, da razmotrimo dotično mjesto, pri čemu ovo utvrdismo.

Zapadno od štacije Blažuja željezničke pruge Sarajevo-Mostar uzdiže se zaravanak od 60 *m* po prilici relativne visine, nazvan Rogoš, kome pri dnu ima danas posve zapuštena kuća. Kako strana spram željeznice, tako i zaravanak i gora, koja se iza njega uzdiže, obrasli su gustom šikarom, kroz koju se je mjestimice mučno proverati, i zbog koje je teško pregledati cijeli okoliš.

Obronci zaravanka spuštaju se u sjevernom i istočnom pravcu vrlo strmo na ravnicu. Na jugu presijeca ih vododerina više metara široka, a samo na zapadu sastavlja ih uska prevlaka s gorom, koja se najprije lagano a onda strmo prama zapadu uzdiže.

Zaravanak ima u svom istočnom dijelu sjeverno-južnu širinu od 40 *m* po prilici, ali se prama zapadu sužava do na 25 *m* po prilici, te mu istočno-zapadna dužina iznosi oko 90 *m*. Na zapadnoj strani, gdje naseobina nije imala prirodnog zaklona, prostire se poprijeko preko rečene prevlake nasip, s polja (sa zapada) ponešto izbočen, s jarkom ispred njega, u dužini od 25 *m* po prilici, od kojih se prvi iznad jarka uzdiže na 3 *m* po prilici od dna računajući.

Na različitim mjestima zaravanka, koji se lagano spušta prama istoku, mogu se vidjeti plitke udubine u zemlji od nekoliko metara u premjeru, koje valjda označuju mjesta nekadašnjih, u tim izdubinama sagragjenih stanova prehistoričkih žitelja.

Cijela istočna strana brežuljka, na koji se uspesmo sa željeznice, bila je zasuta utarcima od ilovastih posuda, koje se megjutim na zaravanku, obraštenu travom na prvi mah ne mogoše razabrati.

Odlučismo dakle, da jednu od rečenih udubina, koja je imala 3 *m* od prilike u premjeru, te je od ostalog zemljišta bila dublja za 20 do 30 *cm*, pokušamo prekopavati. Taj je posao megjutim vrlo sporo napredovao, jer je u jednu ruku zemlja mnoštvom žilja od drveća i grmlja bila posve isprepletena, a u drugu ruku imasmo za prekopavanje samo jednog radnika. Tako u vremenu od 6—7 sati tek iskopasmo jamu od 2 *m* površine po prilici, duboku 40—50 *cm* i to do živca kamena.

Crnica je imala debljinu od 20 *cm* i u njoj nagjosmo komad željezne troske, za koju je megjutim, pošto je ležala iznad starog kulturnog tla, sumnjivo, da li je bila u kakoj svezi s nekadašnjom naseobinom, ili je kasnije, možda slučajno, onamo dospjela.

Pod crnicom bio je sve do vapnenastog hrida tavan crnkaste, vapnencem ispremiješane zemlje, u kojoj je bilo mnoštvo utaraka od ilovastih posuda, lijepa od pečene ilovače, ožarenih komada

vapnenca, komada drvenog uglja, kosti i zubi od različitih životinja, ali i ponešto od ljudi. Megju životinjskim zubima mogu se razabrati takvi od svinje, srne, jelena i koze.

Ilovasti utarci svi potječu od posuda, gragjenih prostom rukom, izragjeni su priprosto, s obje su strane hrapavi, izuzevši nekoliko komada, kojima je površina bila ponešto uglagjena. Ilovasti je materijal zrnjem od vapnenca više manje gusto promiješan. Posude su većinom tmaste, ali ima i dosta utaraka, koji su s polja crveni, a iznutra crni ili obratno.

Ima posuda različite veličine, te se megju utarcima osobito često mogu razlikovati zdjelice i lonci. Okrajak ili je uspravan, ili je slabo spram nutarnje strane, rjegje spram spoljašnje uvijen, a nije se našao nijedan spram spoljašnje strane široko izvijen okrajak.

Dna od posuda, u koliko ih se je moglo naći tim pokušanim prekopavanjem, ravna su i više manje oštro odijeljena od bokova posude.

Ručke kanda su sve vertikalno bile udešene, a kod nekih su se zdjelice uzdizale visoko iznad okrajka posude. Sve su ovalne ili plosnaste i široke i neukrašene. Samo ručka neke veće, zagasite zdjelice proširena je na gornjem kraju pravokutnim nastavcima s obje strane, a pri vrhu su po cijeloj širini pojačane konkavno-gukastim naglavkom. Druga je ručka u sredini naprosto probušena. Ulomak neke malene zdjelice nasuprot uriješen je nizom sitnih rupica, koje se na dônjoj strani trbušaste izbočine uokolo redaju.

Posude nijesu često ukrašene, a ukrasi su posve jednostavni. Oni se sastoje ili od podebljeg svitka, koji posudu paše te ili po sebi ima okrugle utiske, ili je plosnat i gladak.

Osim toga vidi se na izbočini jedne posude niz utisaka od nokata, koji posudu paše uokolo, a uspravno zjalo jedne posude uriješeno je gustim redom urezaka.

Prema tomu što rekosmo, nema sumnje, da je na Rogošu kod Blažuja bila prehistorička naseobina, sa zapadne strane utvrgjena nasipom i jarkom, kojoj se megjutim doba za sada pobliže ne može ustanoviti.

11. Razvaline na brdu Kamešnici kod Livna.

Kod mjestâ Čuklića i Lipe pri jugo-zapadnom kraju Livanjskog polja spominje Hoernes[1]): „Auf dem Gipfel des Berges Kamešnica liegen die Ruinen eines alten Schlösschens in schütterem Tannenwalde, etwas abwärts davon am Abhange die Reste einer später gebauten Burg“[2]).

---

[1]) Sjednički izvještaji c. kr. akademije nauka u Beču 1881. Dr. M. Hoernes: Die Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens; str. 912. (Starine u Hercegovini i južnim dijelovima Bosne.)

[2]) „Na glavici brda Kamešnice leže razvaline starog gradića u rijetkoj jelovoj šumi, a nešto niže pri obronku ostanci kasnije sagragjenog grada.“

Kad sam u ljetu 1891. iz Livna pohodio predio kod Lipe, mislio sam i ja, da već iz daljine vidim podor grada navrh Kamešnice. Ali kad sam u selu o tome dalje raspitivao, rekoše mi stanovnici iz Lipe, koji pasući stoku često dogju na Kamešnicu i svako mjesto u njoj dobro poznadu, da u cijeloj gori nigdje nema podora, pa baš ni traga ikakim zidinama.

Tobožnji podor nije po tim pouzdanim vijesnicima ništa drugo, nego gomila razvaljenih klisura i krša, što, kada se ozdô gleda, vrlo nalikuje na zidine. A ni onih „ostanaka“ kasnije sagragjenog grada nema nigdje.

Nasuprot vigjaju se na brežnatoj kosi, koja se prostire ispred Kamešnice, pri sjeveroistočnom podnožju sela Lipe u razmaku od 800 *m* po prilici dvije prehistoričke nasute gradine, obje nazvane „gradinama“, koje na drugom mjestu mislim potanje opisati.

U pogledu gornjeg podora biće dakle da je Hoernesa prevarila rečena hrpa krša, a sjevernijû od obje gradine kod Lipe valjda su mu označili kao nižu razvalinu sredovjekog grada.

12. Gradina pri Malom Mošunju kod Travnika u Bosni.

Selo Mošunj mali uz desnu obalu Lašve i zapadno od ceste Busovača-Travnik već je iz starijeg vremena poznato kao mjesto nekadašnje rimske naseobine i kao nahodište rimskih ispisanih spomenika i mnogog rimskog novca[1]).

Kod nadbiskupske gimnazije u Travniku čuva se 5 ulomaka rimskih ispisanih kamenitih spomenika iz Mošunja, te vele, da je na žalost polupana jedna u tom selu nagjena štatua u veličini djeteta.

Iznad sela uzdiže se strm kuk Gradina, koji me je zanimao sa čudnog svog oblika, te odlučih, da se prilikom jednog svog puta uspnem na nj.

Gradina je u dolinu izbočen ogranak višeg od nje brda Huma, na tri se strane strmo spušta, a samo na jugo-zapadnoj svojoj strani sastavljena je uskim grebenom s planinom iza nje. Ali taj je greben presječen širokim i dubokim jarkom, koji utvrdu čuva s te strane, otkud bi joj se inače lako moglo pristupiti, te je ljudskom rukom i ako ne načinjen, a ono svakako proširen i izdubljen.

Zaravanak je Gradine od jugo-zapada prama sjevero-istoku 120 *m* dug i ima najveću širinu od 20 *m* u svom jugo-zapadnom dijelu, otkud se pomalo sužava a dok se na sjevero-istoku ne završi

---

[1]) Jukić (Slavoljub Bošnjak): Zemljopis i povjestnica Bosne. Zagreb 1851., str. 23.
Idem. „Kolo“ Zagreb. 1847., str. 5. — Otto Blau: Reisen in Bosnien und der Hercegovina (Putovanje po Bosni i Hercegovini) Berlin 1871., str. 104. — Dr. M. Hoernes: Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich (Arheološko-epigrafski izvještaji iz Austrije) 1880., str. 201. — Dr. Ćiro Truhelka: Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1890., str. 188.

krševitim zubom, koji utvrdu na toj strani zatvara poput stražarnice i prekrasan pogled u dolinu Lašve pruža. Prednji dio zaravanka

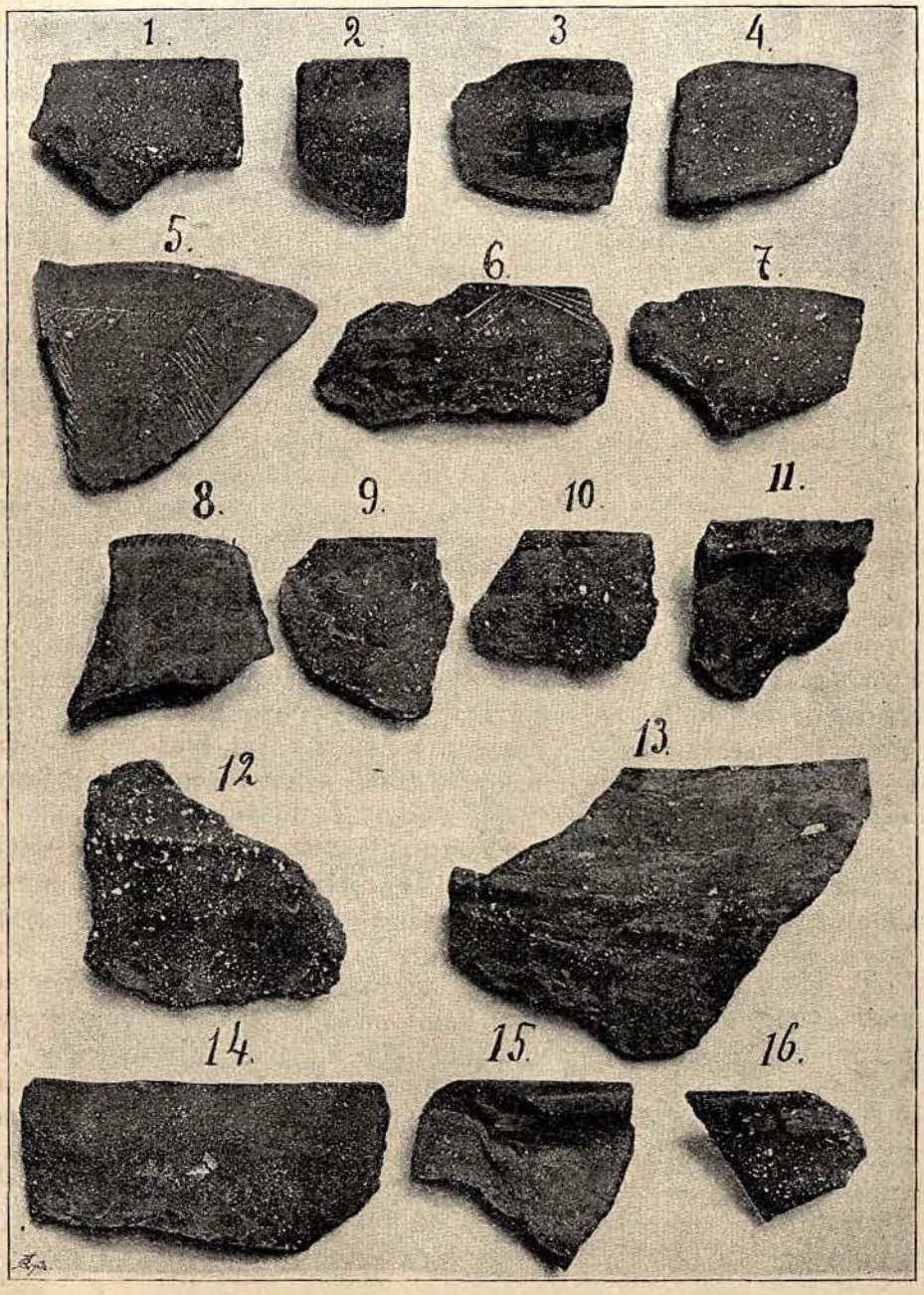

Slika 1.

u svojoj je sredini spram oba kraja nešto udubljen, a površina mu je pokrivena tratinom, iz koje tamo amo proviruje goli vapnenac.

Nasipima se na cijelom brdu ne vidi traga, ali na jugo-zapadnoj je strani na zaravanku i to tik rečenog prokopa, vagjenjem kamena odgrnut temelj debele zidine, kojom je valjda opasana cijela utvrda. Zidina je od lomljenog kamena s uzidanom rimskom opekom, a zidana je vrlo čvrstim lijepom, promiješanim sitnim komadićima opeke.

Gdje je ono udubljen zaravanak, dakle od prilike u sredini dužine te utvrde, vidi se nasipu slična, četverasta uzvisina, kojoj je stranica duga 10 *m* a visina 30 *cm*; pod tratinom, kojom je zarasla, bez sumnje leže temelji neke zgrade. Na zubu pri sjeveroistočnom kraju nijesam nasuprot vidio ni traga zidinama. U ravnici ispod Gradine našao sam rasute ulomke rimske opeke i žmurnjaka.

Strane Gradine zasute su nasuprot mnoštvom utaraka od prehističkih ilovastih posuda, od kojih sam prikupio oveću množinu i koje pridana ovdje *slika 1.* prikazuje od prilike u polovici naravne veličine.

Utarci potječu od različitih velikih posuda, sličnih koje loncima, koje zdjelicama; sve su posude gragjene rukom, kao što obično sve prehističke ilovaste posude, slabo su pečene i crveno, sivo, smegje ili crno omaštene, pri čemu nutarnja i spoljašnja strana često pokazuje različitu boju. Općenito je primješano sitno vapnenasto zrnje, a rijetko su kada bokovi uglagjeni.

Pri zjalu strane su koje uspravljene, kao pri utarcima 1., 4., 7., 9. i 10., koje slabo ugnute, kao pri utarcima od zdjelica 3., 6., 13. i 14., stranom su više manje na široko izvijene prama spoljašnjoj strani, kao pri utarcima 8., 11., 12., 15. i 16. Dna tih posuda većinom su veoma debela i posve ravna, jedina ručka, koju sam našao — utarak 2. — široka je, plosnata i glatka.

Ornamentiranje slabo se vigja, a sastoji jedino u zarescima po periferiji oko zjala, kao pri utarku 8., ili u tome, što je ta periferija izrovašena, kao pri utarku 11. Gûka i svitaka, koji posudu pašu, kako se to inače vrlo često nalazi, nijesam vidio po utarcima kod Mošunja. Strane sam našao uriješene jedino na utarcima 5. i 6., ali i tu je taj ures sastojao jedino od primitivno urezanih crtica.

Nešto poviše ima, kako po stranama tako i po zaravanku, u cijeloj utvrdi rasutih komada rimskog žmurnjaka i opeke, lijepa, izmiješana komadićima opeke, obragjene sedre, gragjevnog kamenja s kornižima i sl. Komad rimskog žmurnjaka sa Gradine kod Mošunja, koji je ukrašen širokim valovitim linijama, pokazuje pridana ovdje *slika 2.*

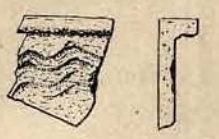

1/10.

Slika 2.

Na Gradini bila je po tome prehistorička naseobina, kojoj je glavica brda služila kao utvrda. Jer i ako se danas na gornjem zaravanku ni traga ne vidi nasipima, to ipak lasno može biti, da su Rimljani uklonili nasip,

koji je uokolo opasao utvrdu, pošto su oni zauzeli to mjesto i utvrdili ga bedemom.

Konačno još spominjem, da na ravnici lijeve obale Lašve nedaleko Han-Bile ima šest gromila, pod kojima valjda počivaju stanovnici nekadašnje prehistoričke naseobine na Gradini.

Старобосанска панађија на отоку Корчули (у Далмацији).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

С противне стране:	Чита се:
Сиѧ панаћи . .	Сија панађи(ја)
Рає Ковачє	Раје Ковачевића
вића	

Овај је натпис (види *слику 1.*) на сребреној панађији (кутијица за држање моћи од помоћи). Панађија се је нашла у Блату Корчуланскому (Далмација), а сада је код златара Ива Фаенаца у граду Корчули. Наведени заклопац тежи $12\,^1/_2$ *gr.* Висина 0·4 *m*; ширина 0·3 *m*; дебљина (по прилици) 5 *mm.* На горњој је страни ушка за вјешање, а са стране су ушке за запучање. Изнутра је позлаћена, те је урезано на оскок

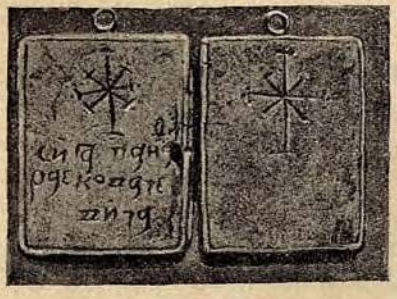

Слика 1.

Слика 2.

Успеније Богородичино (види *слику 2.*). У дну је мјестанце (као рупа) за мошти. Ова је кутијица готово четвераста облика; горње су стране повише. На сриједи је Госпа, положена на одар, те је држи један као за главу, а други за ноге. Осим споменуте двојице, с једне је и с друге стране по седам особа, по сриједи Исус у слави, а страга му као сјеница, те је у врху на оштрику.

Други заклопац тежи 14·50 *cgr*, те му је здвора крст. Изнутра је и овај дио кутијице, као и први, позлаћен на ватри. Унутри је крштење Христово, т. ј. Христос у води, а над њим лоза (?) Јован је на узвишеној хридини напола гô, а и у Христа су голе ноге. Иза Христа су три анђела у молитви један поврх другога. Анђели су обучени, а горњи је раширио крила. Христу је око главе златна сјеница (nimb), а Ивану торац (aureola). Над Јовановом је главом оскочена рупа (јамица) у врху за мошти, па је на заклопцу и ушица за вјешање, а са стране запонац за запучање.

Ова је кутијица дјело од свршетка XV. вијека[1]). Име је Рата познато, јер овако пише Ђ. Даничић у „Рјечнику из књижевних старина српских“ III., стр. 45.:

„Рата, име мушко: између људи, које цар Стефан писа цркви арханђеловој у Призрену, четворици бјеше име Рата; један од њих бјеше презименом Коиђьнићь, један Ковачевићь· Г. XV. 289. 294.“

Majdanska gradina, novo nahodište la-tenskih broncova u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

I izvan naše zemlje pobudilo je pažnju[2]), što su se u mjestu Zagradini kotara ljubuškog na Rakitnom polju u Hercegovini našli broncovi iz tako zvanog la-tenskog doba[3]), koje je doba prijelaza iz halštatske u rimsku kulturnu perijodu, pak sam sada u ugodnoj prilici, da mogu izvijestiti o drugom nahodištu broncova iz toga prehistoričkog doba u Bosni.

U selu Majdanu zapadno od ceste Jajce-Varcar-Vakuf uzdiže se na više od 100 *m* iznad polja čunjolik, sa svih strana izolovan brijeg Gradina, kome su strane djelomice obrasle šikarom, a djelomice se oru, i kome vršak čini veoma strm vapnenast hrid.

Taj hrid, sa koga je divan pogled na cijelu okolicu, pružen je od istoka prama zapadu i sastoji od dva okruglasta zaravanka, koji imaju 3—4 *m* u premjeru, te su slabo obrasli mašinom i ledinom.

Niže istočnog zaravanka vidi se u vapnenastom hridu okruglasta jama s premjerom od 3 *m* po prilici i isto toliko duboka, koja je

---

[1]) Види „Вијесник хрв. археол. друштва“, год. XI. (1889.), стр. 11., и год. XI. (1889.), страна 93.

[2]) Pradrevna povijest čovjeka (Die Urgeschichte des Menschen). Dr. M. Hoernes. Beč 1892., str. 645.

[3]) Prehistorička nalazišta. V. Radimsky. Sarajevo, 1891., str. 71. — Id. Glasn. zem. muzeja 1891., str. 413. i d.

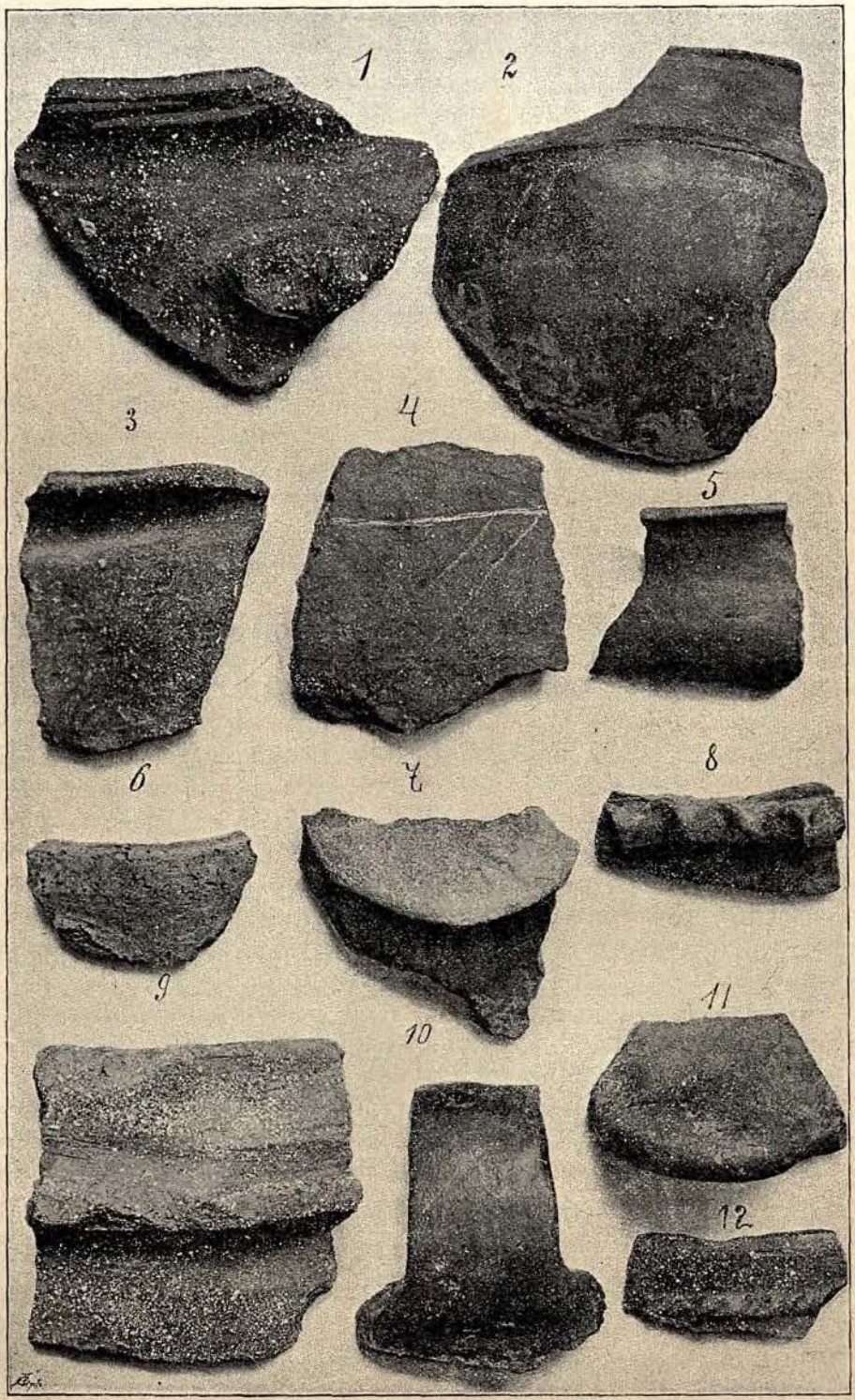

Slika 1.

po dnu zasuta ruševinom. Čini se, da nije naravnog postanja, te je stanovnici onog okoliša zovu „Tamnica“. Ne može se pravo znati, za kaku je svrhu služila, pošto nije prilike, da je ikada služila tamnicom, a po tome kako je izdubljena u samoj klisuri, nije se mogla upotrebljavati ni kao čatrnja.

Na cijelom brijegu ne mogoh traga naći prehističkim nasipima, a isto se ni na vrhu vapnenastog hrida ne vide nikaki ostanci zidina.

Ali se niže hrida jasno razabiru ostanci temelja od kamenitog, lijepom uzidanog bedema, koji je brijeg uokolo opasao, te mu pravac mjestimice možeš odrediti jedino po lijepu na rasutom onuda kamenju i po otrgnutim komadima lijepa. Samo na zapadnoj strani odgrnut je taj temelj po nekom, koji je onuda kopao blago, pa se na tome mjestu vide i mnogi ulomci rimske opeke, tesane sedre i željezne troske. Lijep u zidu pokazuje karakterističnu primjesu stucane opeke, pa po tome nema sumnje, da su taj zid podigli Rimljani. Još ću uz put napomenuti, da sam pri podnožju Gradine blizu mostića novog puta do bakrenih majdana u Sinjakovu našao ulomak rimskog žmurnjaka.

Ograda još je u šipragu; niže nje, dakle izvan nekadašnje utvrde prostiru se niz istočnu i južnu stranu brijega njive, koje su gotovo zasute utarcima prehističkih ilovastih posuda. Nekoji karakteristični komadi tih ilovastih utaraka naslikani su u pridanoj ovdje *slici 1.* od prilike u polovici naravne veličine.

Utarci potječu većinom od posuda sličnih loncima, rjegje od onakih, koje su slične zdjelicama. Sve su slabo pečene, ilovasti im je materijal obično promiješan sitnim vapnenastim zrncima, te je površina samo u gdjekojih uglagjena. Omaštene su djelomice s obje strane crveno ili crno ili smegje, djelomice s jedne strane crveno, a s druge smegje ili crno.

Zjalo je uspravno, kao pri utarcima 6., 9. i 12. ili slabo izvinuto, kao pri utarcima 1., 2., 3. i 5., a samo u jednog se komada vidi na široko previjen okrajak.

Dna su u posuda uvijek sasma plosnata i samo na periferiji imaju većinom izvrnut okrajak, kao utarak 7.

Od ručica nagjene su samo glatke i plosnate (utarak 10.).

Ornamentiranje posuda oskudno je i samo jedan jedincati od pribranih komada (utarak 4.) jednostavno je uriješen urezanim crticama. Osim toga uriješeni su bokovi posuda gukama (utarak 11.) i svicima, koji posudu uokolo pašu. Ti su svici ili glatki, (utarak 9.) ili koso izrebrani (utarak 12.), ili su naizmjence uokolo nanizani okrugli utisci (utarak 8.).

Megju utarcima posuda nagjeni su kao ostanci prehističkih stanova mnogi komadi lijepa sa zidova od crveno pečene gline, debeli do 5 *cm*, koji su na jednoj strani glatki, a na drugoj hrapavi, a sva im je masa puna otisaka od očinaka i od peteljki raznih biljaka.

Još bi valjalo spomenuti, da sam megju rečenim utarcima od ilovastih posuda našao i komad otesanog rožnjaka.

Na tim je njivama prije 20 godina nagjeno poviše komada broncanih rukotvorina, koji su na žalost svi propali, jer se je mislilo, da ništa ne vrijede, pa tako dopadoše djeci u ruke kao igračke.

Godine 1891. nagjena je nešto južnije na istim njivama lijepo patinirana broncana fibula, koju je nadrudar gospodin Franjo Syrovátka namakao prigodom pregledanja blizog svog rudnika Sinjakova, te meni kasnije ustupio za zbirku našeg zemaljskog muzeja, za što mu se ovdje najusrdnije zahvaljujem.

U pridanoj ovdje *slici 2.* prikazana je ta fibula, te njezin oblik vrlo živo sjeća na tipove la-tenskih fibula iz glasovitog velikog nahogjaja kod Duhova (Dux) u Českoj[1]).

Fibula je ljevena od lijepog bronca, u svemu duga 54 *mm*, a u zadnjem dijelu stremenke, za tim pri žljebiću za jezičac i na gornjoj površini jabučice na nožici ponešto uriješena sa nekoliko poprečnih crta. Stremenka je debela, proširena poput lista, te zamašni kraj nožice ne prislanja sasvim uz stremenku. Od špirale održao se je samo desni dio sa četiri savijutka, jezička nasuprot nema nikako. Taj je komad za to za nas dvojinom zanimljiv, jer je to tip iz rane la-tenske perijode, dok fibule iz Zagradine kod Rakitna padaju u srednje i kasnije doba la-tensko, tako da su sada svi dijelovi ove zadnje prehistoričke perijode zastupani u Bosni i Hercegovini nagjenim broncanim stvarima.

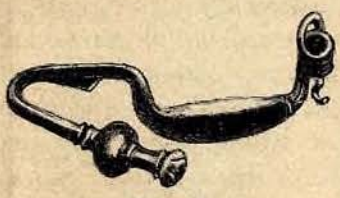

Slika 2.

Možemo se u ostalom nadati, da će se na tome mjestu na majdanskoj Gradini, pošto je sada pažnja na nj navraćena, u skoroj budućnosti naći još više prijedmeta za naš muzej.

Po tome, što rekosmo, mora da je na Gradini kod Majdana bila prehistorička naseobina, kojoj su se žitelji valjda zanimali primitivnom željeznom industrijom. Jer već ime Majdan današnjeg sela pokazuje, da se je i u novije vrijeme iz mrke željezne rude i iz ociljevca što ga onuda ima, vadilo željezo. Po željeznoj troski, što se često onuda nalazi megju ilovastim utarcima i komadima lijepa, dakle u obimu nekadašnje prehistoričke naseobine, može se suditi, da željezna industrija majdanska dopire do u prehistoričko doba.

I po tome, što nema nasipa, vidi se mirna radinost ondašnjih prehistoričkih žitelja, kojim je vrhunac hrida s dalekim svojim pogledom valjda služio kao žrtvište. Što u zadnjem pogledu danas ne nalazimo nikakih ostanaka, tome se s obzirom na to, da je na vrhu golo kamenito tle, ne treba čuditi.

---

[1]) Prehistorička nalazišta. V. Radimsky. Str. 67 i d. Sl. 240.—245.

Kasnije su valjda Rimljani nastavili vagjenje željeza u Majdanu, te su kod današnje talionice u Sinjakovu, do koje od majdanske Gradine nema ni pô sata, podigli oveću naseobinu, o kojoj ću skorim objelodaniti poseban izvještaj.

Radi zaštite svojih rudnika i talionica u Majdanu, kao i radi zaštite svoje naseobine kod bakrene talionice, koja je bez sumnje bila uz cestu, utvrdili su Rimljani Gradinu zidanom ogradom, a hrid im je valjda služio kao neke ruke stražarnica.

Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena.

Priopćuje uredništvo.

Početkom ovogodišnjeg ljeta nađe neki ratar na svojoj njivi niže podora „Stražice“ u klancu između Podgrađa i Polјica zapadno od Gornjeg Vakufa mali medaljon od gorskog zlata, na kojem se vidi lijepo izvajana muška glava.

Podor Stražica sjedi na strmom ispretrganom vapnenastom hridu uz lijevu obalu potoka Polјice u kuti, koji postaje sutokom potoka Polјice i Hubanice. Na ono malo ostanaka od zidina toga podora vide se u lijepu karakteristička obilježja rimskih građevina, a i oko podora rasuto je mnoštvo ulomaka od rimske opeke. Po malom prostoru, što ga podor zaprema, možemo suditi, da su to ostanci drevne rimske stražarnice, koja je u jednu ruku zatvarala dolinu potoka Polјice a u drugu je ruku štitila blizo mjesto, gdje su Rimljani ispirali zlato i nasеobine, kojim se ostanci znadu na tri mjesta u najbližoj okolini Gornjeg Vakufa.

Tradicija, kako se je do današnjeg dana održala u narodu, dovodi podor Stražicu u svezu s nekadašnjim ispiranjem zlata; prića se naime, da se kod Bistrice jasno može vidjeti ono mjesto, gdje se je najviše zlata nalazilo, kada se gleda kroz jednu raspuklinu u hridu, na kome je podor. Kroz tu se raspuklinu vidi zemljište Zlatan kod Bistrice. Nađenu plojku iz pečatnog prstena prikazujemo ovdje po fotografskom snimku *(slika 1.)* u naravnoj veličini, i onda u vjerno presličanom voštanom otisku tri puta povećanu *(slika 2.)*. Po tome, što je ta plojka načinjena od gorskog, a ne od pranog ili rafiniranog zlata, mogli bismo suditi, da su Rimljani u okolini Gornjeg Vakufa kopali zlato. Ako je to zbilja tako, opet se ne bismo usudili tvrditi, da je ta plojka vajana na onom mjestu, gdje je zlato producirano. Puno je vjerojatnije, da je ta plojka donesena iz daljine. Taj za zbirke zemaljskog muzeja nabavljeni

Slika 1.

лијепи предмет послан је директору умјетничко-хисторичких збирака Превишње царске куће, господину владином савјетнику

Слика 2.

др Фридерику Кенеру на оглед, па је тај искусни учењак с највећом приправношћу о том изрекао своје мнијење, које ниже прионећујемо, и за које нека му је овдје изречена најусрдниja захвалност. Господин владин савјетник др. Кенер пише:

„Малешна овална плојка из печатног прстена од горског злата, која је нађена код Горњег Вакуфа, древна је. О удубљено изваjаном портрету младеначке главе не може се ништа поуздано рећи, пошто уз њу нит има каки натпис нити какав знак јавног којег достојанства. Него се може утврдити, да показује карактеристичне црте породице Клаудија: велике очи с узвијеним обрвама, дуга коса до затиљка, дуги врат и понешто савијен нос.

Један од знаменитијих заступника те породице био је Германик, син Друза и Антоније, а унук Ливије, која се је у другом браку удала за цара Аугуста. Друзо потјече из њеног првог брака с Тиберијем Клаудијем Нером, те је и његов син Германик по њеном другом браку дошао у најближи додир с Аугустом.

Овај му у тешком четиригодишњем рату против Панонаца (6. до 9. послије. Ис.) предаде заповједништво у Далмацији. — Онда, у његовој 21. до 24. години, одликовао се је Германик толико, да му је године 10. припозната тако звана овација, т. ј. одликовање малог триумфа.

Црте на плојци портретиране главе, подударање животног доба, мјесто гдје је нађена и које је у близини подручју заповједништва Германиковог — све то чини, те је ако и не тврдо и стално, а оно свакојако врло вјероjатно, да је ту његов лик приказан и да је прстеном, у коме је била плојка, печатио званична писма као уредовним печатом.

Свакојако нађени предмет припада времену на почетку прве кршћанске ере, што свједочи голобрадо лице, начин како је ушчешљана коса и чиста, укусна резбарија.“

Pretraživanje pećina u Bosni.

Priopćio **Franjo Fiala.**

I.

U namjeri, da obradim područje, kojim se dojako nije zanimalo prehistoričko izučavanje Bosne i Hercegovine, uzeo sam prigodom mojih botaničkih ekskurzija motriti mnogobrojne pećine, što ih ima u triaskoj formaciji sarajevskog okružja.

Držeći na umu, da su po iskustvu, stečenu u Evropi, u pećinama sačuvani najstariji kulturni ostanci, stadoh prekopavati jednu od njih, Marinovu pećinu kod Rogoušića, seoca uz novu cestu u Mokro, u daljini od 19 *km* po prilici od Sarajeva. Uspjeh je tome prekopavanju s obzirom na množinu nagjenih prijedmeta bio neznatan, ali je ipak pružio dovoljan materijal, po kome se možemo uvjeriti, da je u neolitičkoj kulturnoj perijodi u Bosni živio prehistorički čovjek, koji je obitavao u pećinama.

Pećina leži od prilike $^1/_2$ *km* sjeverno od Rogoušića u strmom hridu, kome pri dnu izvire vrelo. O imenu pećine čuo sam u selu ovu priču:

„Kad je višegradska ćuprija uza svu vještinu neimarevu bila na tome, da se sruši, prije nego što će je dovršiti, odrediše vjerenike Marijana i Maru da ih uzidaju u jedan stup te ćuprije, kako će da izmire neprijateljske vile.

Vjerenici megjutim pobjegoše, te se zakloniše u gorama oko Sarajeva. Vele, da su oboje dugo živjeli u pećini kod Rogoušića, pa joj je za to ostalo ime Marinova pećina".

Kažu, da su u njoj nekoliko puta našli goleme kosti, od kojih sam ja na žalost, vidio samo jednu jedincatu, koja je sada pohranjena u zemaljskom muzeju, a to je pleće od rinocera pećinara *(Rhinoceros sp?)*

Rečeni prijedmet, nagjen god. 1888. po šumaru Přibiku u toj pećini, naročito me je potakao, te sam 6. i 7. aprila 1892. pokušao tu pećinu prekopavati, u nadi, da ću tu naći daljih diluvijalnih ostanaka.

Pećina se prostire u duljini od 10 *m* u pravcu od jugo-istoka prama sjevero-zapadu *(slika 1.)*. Ulaz se je porušio, te mu je visina od nekadanjih 10 *m* spala na današnja 4 *m*.

Ulaz je zatvoren golemim šuljevima. Pećina je na početku široka 6·4 *m*, na najširem mjestu 7·3 *m*. Temelj joj se dosta strmo uspinje, i to oko $1^1/_2$ *m* na 10 *m* duljine. Svjetlost može da bez zapreke dopre upravo do na dno pećine.

U ono doba, kada sam je ja obišao, bila je pećina sasvim suha, te sam ja toga mnijenja, da je tvorba sige ondje već sasvim prestala.

Pod joj čini žuta, kruta glina, koju sam na više mjesta prokopao do sloja ruševine, $1^1/_2 m$ duboko; kulturnih slojeva, diluvijalnih uložaka ni sigaste prevlake nije se nikako našlo, makar da se je na dva mjesta kopalo tamam do živca kamena. Nego ipak može biti, da bi se našlo kosti od diluvijalnih životinja, kada bi se sva pećina prerovala.

Samo sasvim u kraju pećine u nekoj odajici sličnoj izdubini, širokoj 1 *m*, a dugačkoj dva metra, pošlo je za rukom konštatovati kulturni sloj.

Zemlja je na tome mjestu bila rigjasta, izmiješana komadićima kosti, a sasvim je zaudarala po gnjiležu. Ta rigjasta zemlja, u kojoj su nagjeni prijedmeti, o kojima će dolje da bude riječ, bila je ovdje duboka 75 *cm*; pod njom je bio 25 *cm* debeo tavan žute gline, ispod koje je slijedilo klisurasto tlo.

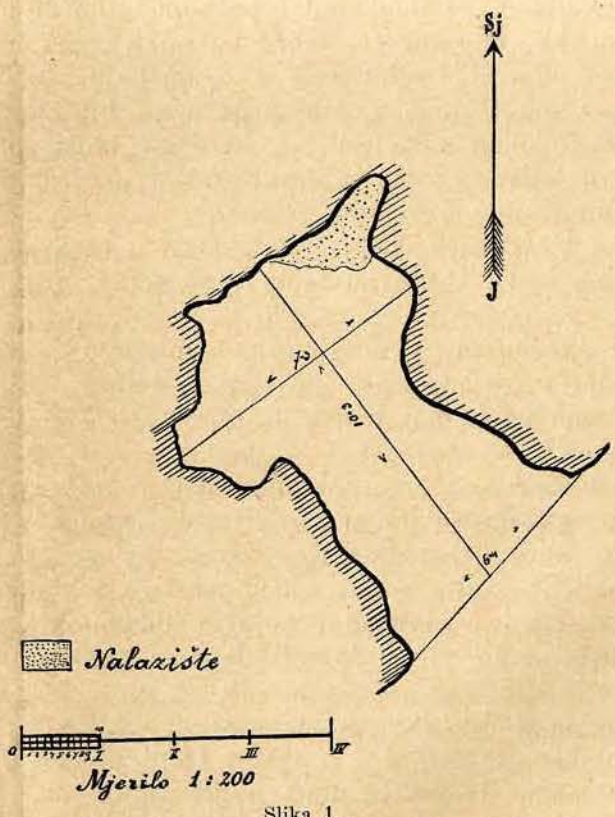

Slika 1.

Od nagjenih ovdje rukotvora valja mi najprije napomenuti ilovaste utarke. Oni potječu od posuda, sličnih loncima, a gragjenih prostom rukom, nemaju ukrasa, slabo su pečeni i prikazuju tipe iz mlagjeg kamenog doba. Od kamenitog orugja nagjeno je ovo: dva rožnjaka (Hornstein) i tri ivera od jašme (Jaspis), slična noževima, na kojim se jasno razabire, kako su im izoštrivani bridovi; 16 iverova od istog materijala, koji su otpali prigodom izragjivanja kamenitog orugja; tri oveća grumečka od jašme, rožnjaka i bjelokama (Felsit). Koštanog orugja, bronca ili željeznih stvari nije se ništa našlo. Od životinja, koje su se mogle raspoznati, i koje mi dobrostivo odrediše gospoda prof. Dr. Woldřich i kustos Szombathy, bili su u sloju crvene zemlje:

Ursus arctos L. Mrki megjed. Ulomak od kutnjaka.
Lupus ili *canis*. Vuk ili pas. Dva istrgnuta siječnjaka.
Vulpes vulgaris Gray. Lisica. Komad dônje čeljusti i dvije kosti od udova.

Foetorius putorius K. i Bl. Tvorić. Dônja čeljust.
Myoxus glis L. Puh. Dvije dônje čeljusti i zdjelica.
Lepus timidus L. Poljski zec. Dvije dônje čeljusti i razbijene kosti od udova.
Arctomys marmotta L. Svizac. Dvije dônje čeljusti i tri glodaća zuba.
Spalax Pallassii Nordm. Slijepi stahor (parcov) pećinar, (Blindmoll). Dvije dônje čeljusti i razbijene kosti od udova.
Capra hircus L. Koza. Gornja čeljust i zubi.
Cervus elaphus L. Jelen. Komad roga.
Sus scrofa palustris Rütim.? Tresetno svinjče. Komad dônje čeljusti.
Tetrao tetrix L. Mala tetrijepka. *Tarsometatarsus* i komad cjevanice.
Corvus sp.? Vrsta male vrane. Komadi nožne kosti.
Komad pregiba neke oveće ptice.

Osim pomenutih životinjskih ostanaka, koji se mogu odrediti, našlo se je u kulturnom sloju mnoštvo iverja od cjevanica različitih sisavaca, koje je očevidno postalo od ljudske ruke pri tome, kad se je iz kosti vadila moždina za jelo.

Jedno, što bi valjalo razjasniti, bilo bi, za što se je kulturni sloj održao jedino u krajnjem i najvišem kutu pećine, jer nema razloga, za što bi neolitički čovjek baš taj prostor od 2 m^2 površine i 1 m visine odabrao za stanovanje.

Po mome bi se to sudu dalo ovako rastumačiti. Pećina je u historičko doba nekoliko puta bila naseljena; po kazivanju seljaka tražila je sirotinja ondje još do nedavna zaklonište. Ja sam pod u pećini na više mjesta našao utaban, u jednu ruku da se namjeste ognjišta, u drugo za ležaj. Rigjastu su zemlju pri tome valjda za to izbacili iz pećine, jer je vlažna, i što je zbog diluvijalnih uložaka teško utabati je i poravniti, da se tako žutom glinom dobije bolje tle. Pred pećinom nagomilane hrpe ruševine kriju valjda još po gdjekoji zanimljivi prijedmet.

Od rečenih vrsta životinja izumrle su ove u Bosni: svizac *(arctomys marmotta)*, tresetno svinjče *(sus scrofa palustris)* i jelen — ovaj tek u najnovije doba.

Tetrijepka *(tetrao tetrix)* i stahor pećinar *(spalax pallassii* Nordm., Blindmoll) stegnuti su na nekoliko malih areala u Bosni i Hercegovini, u okolici Mokrog i u svem sarajevskom okružju nema ih više. Po tome, što se je ondje našao puh, moglo bi se naslutiti, da se je podnebje od ono doba, kad je u pećini bio nastanjen neolitički čovjek, do danas promijenilo. On danas živi samo u Alpama, Karpatama i Pirenejima, i to samo u alpinskom prijedjelu.

Visokoalpinskih areala pak nema ni u bližoj ni u daljoj okolici pećine, jer se polja Romanije i Jahorine planine slabo gdje uzdižu nad subalpinski predio, te po tome mora da su u ono vrijeme, kad je ta vrsta životinje živjela, ovuda bile posve druge klimatičke prilike, po kojim su na manjim visinama iznad morske površine

za njih bile slične životne prilike, kao što ih danas pružaju visokoalpinski predjeli Alpi, Pireneja i Karpata.

Što se tiče postanja pećine, nije ona drugo, nego raspuklina, proširena erozijom meteoričkih voda. Iznad stijene ima visoravan s nekoliko ponikava, kojima se po dnu vigjaju šupljine i raspukline, koje su u svezi s pećinom. Od tih je ponikava polazila erozija i poslije popunjavanje raspuklina.

Uspjeh prekopavanja dao bi se u kratko ovako izreći:

1. Marinova je pećina po nagjenim ilovastim utarcima i kamenitom orugju, bila naseljena ljudima neolitičkog kulturnog stepena;

2. suvremena fauna bila je gotovo jednaka s današnjom, a po tome, što se je onda tu nalazio *arctomys marmotta*, može se suditi, da je tadašnje podnebje bilo različito od današnjeg.

II.

Dva sata jahanja od željezničke štacije Ivana, željeznice iz Sarajeva u Mostar, ima u šumi Bjelašnica-Korča, u visini od 1400 *m* po prilici nad morem pećina, koju narod zove Megara, Mijatova pećina, a i Kuhinja. Ona je lovcima onog kraja odavna bila dobro poznata, pošto su nekoliko puta megjedi ondje imali svoje leglo. Danas su rastjerani i poubijani.

Put do pećine vodi preko tunela na Ivanu ispod Rudnog brda kraj zapuštenih kamenoloma, preko usedline Prenlje na šumskoj livadi Laništu; od ove se strmim uspinjanjem od pola sata može doći do pećine. Ulaz je megjutim tako sakriven u šumi, da ga bez kalauza, onom kraju vješta, ne možeš naći.

Otvor je nalik na portal, oko 4 *m* visok, te danju svjetlost do na 17 *m* pušta unutra.

Oko 65 *m* daleko dolazi se kroz sveden trijem u golem hram s lijepim stalagmitskim tvorbama, dug od prilike 60, a širok 25 *m*. Iza toga valja se za petnaest metara uspinjati, te se kroz trijem, visok 1 *m* i dug 6 *m*, dogje u dvoranu, 18 *m* dugu i 6 *m* visoku, u kojoj ima krasnih stalaktita i stalagmita, sličnih smrznutu vodopadu.

Iz te dvorane vodi 4 *m* dug i 2 *m* visok tjesnac u hram upravo gorostasnih dimenzija. Visok je, malo da reknemo, 30 *m*, dug 37, a širok 25 *m*. Tri metra visoka, ali vrlo uska vrata vode u odaju, dugu 6 *m*, punu milovidnih stalaktitnih podoba, koja se svršava osovnim dimnjakom. Sudeći po uspravnim dimnjacima, kojih ima gotovo u svim prostorijama, čini se, da ima još i neki gornji sprat, koji megjutim, ne imavši što treba za to, kao ljestava i konopa, nijesam mogao pretražiti.

Glavni pravac pećinske osi ide od sjeveroistoka prama jugozapadu.

Sige postaju u Megari još danas. Svuda probija i prokapava voda, te na dnu pećine tvori plitke lokvice, koje se pri svjetlosti svijeće čine bistre poput kristala.

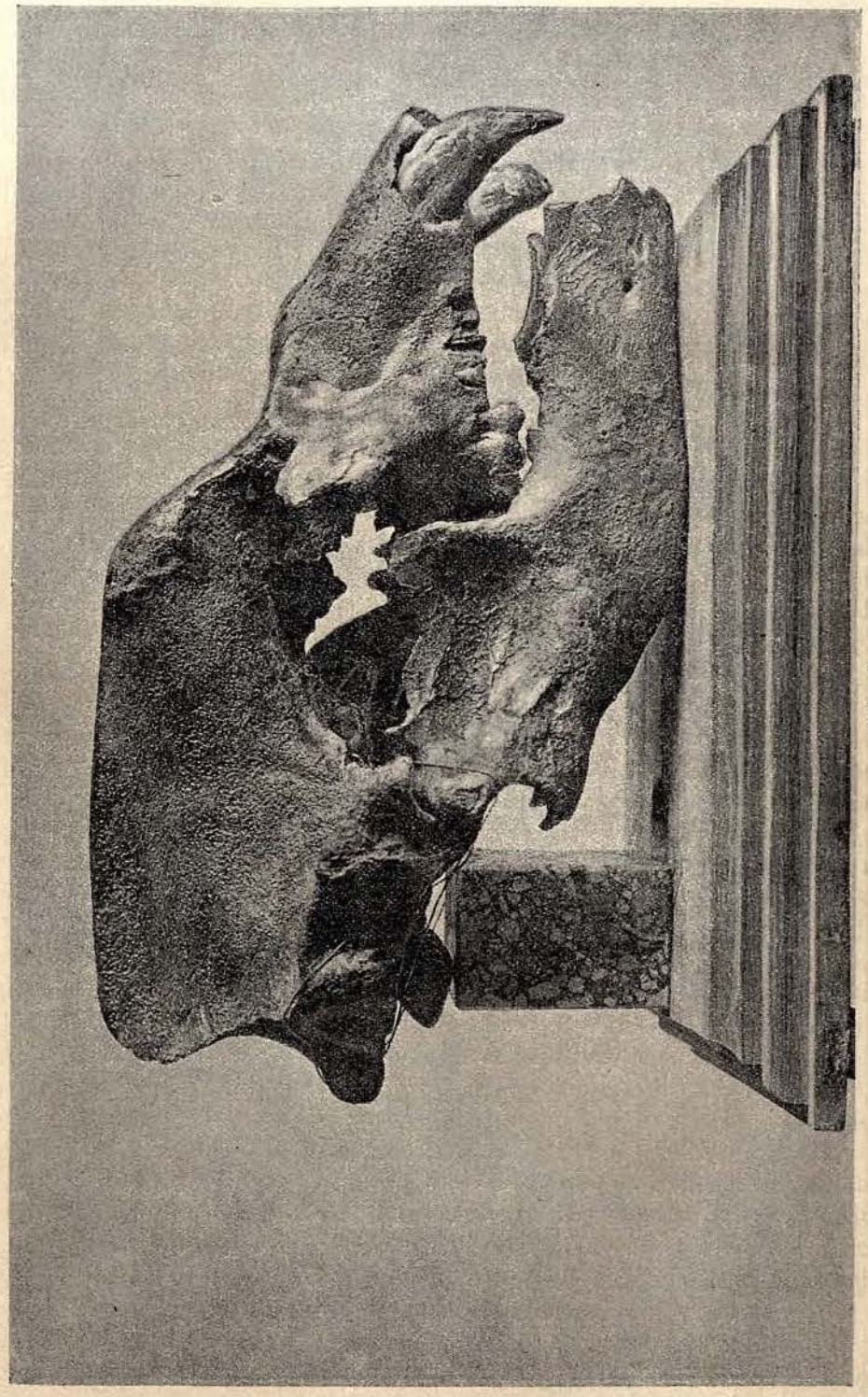

Slika 2.

Pod je gotovo svuda horizontalan, mjestimice sastoji se od žute gline, a inače od sige.

Ne spominjući turističkih divota, ima ta pećina osobito za to veliku vrijednost, što je puna kosti izumrle jedne životinje, medjeda pećinara, *ursus spelaeus*.

Kosti, koje djelomice potječu od sadašnjeg medjeda, *ursus arctos* L., nagjene su nekoliko puta onuda rasute. Kažu i to, da je neki lovac prije više godina ondje našao gorostasnu dônju čeljust, valjda od medjeda pećinara.

U najnovije doba donio je pristav Apfelbeck nekoliko kosti u muzej, za koje mi se nije činilo, da bi po svojim dimenzijama pristajala *ursus arctos*-u. Nadajući se, da ću pribrati materijala, po kome ću moći da pouzdano odredim vrstu, stanem za pokus prekopavati pećinu.

Od prilike 46 *m* od ulaza, na jednom mjestu, gdje su porazbacane ležale kosti od medjeda pećinara, iskopah od prilike 2 m^3 onog sloja, u kom je bilo kosti. Nagjosmo lubanju ogromnih dimenzija, kosti od udova, pršljenova, rebara, donjih čeljusti i poispadalih zubi od pećinskog medjeda, u svemu od 5 glava. 45 *cm* duga i 25 *cm* visoka lubanja prikazana je ovdje po fotografiji (vidi *sliku 2.*)

Kad bi se nastavilo kopanje, našle bi se valjda i kosti od drugih stanovnika pećine, suvremenika *ursa spelaeusa* i materijala, kojim bi se mogli sastaviti kosturi rečenih vrsta.

Medjed pećinar je prosječno pet puta veći, nego današnji. Stopa mu je šira, a kosti u lubanje mnogo su mu jače.

Po lubanjama ustanovili su posebne podrazrede. U jednih je uspravno čelo s jakim izbočinama, uskom nebnicom i bez šupljih zuba. Ovog medjeda, kao najrazličitijeg od današnjih pasmina, zovu naročito *ursus spelaeus*.

Drugi, plosnatijeg čela, široke nebnice i šupljih zuba mnogo je sličniji današnjem surom medjedu, pa ga za to zovu *ursus acrtoideus*, to jest sličan *arctosu*. Obje je vrste istakao Blumenbach.

Treći, *ursus priscus* Goldf. razlikuje se time, što mu je u lubanje plosnato čelo i ima tri šuplja zuba.

Ostanke od medjeda pećinara našli su dosad u engleskim, belgijskim, francuskim, njemačkim, austrijskim i talijanskim pećinama; od austrijskih zemalja naročito su ih našli u Českoj, Štajerskoj, Istri, a pojedine i u ostalim zemljama.

Na balkanskom poluostrvu nagjeni su takvi ostanci, koliko ja znam, najprije u Megari, te je time prošireno područje te vrste.

Što se tiče doba, kada je živio *ursus spelaeus*, nalazimo ga već u diluviju, kao suvremenika mamutovog.

Kao suvremenika čovjekovog i zvijer, na koju je čovjek lov lovio, nalazimo ga još u paleolitičkoj epohi, ali da li ga je bivalo još u historičko doba, to se još nije moglo pouzdano utvrditi.

Da li u pećini Megari ima i ljudskih ostanaka, o tome se još ne mogu izjaviti, jer svijetla i golema prednja prostorija, osim što je u njoj mjestimice za pokus kopano, još nije pretražena.

Pećina je po nalogu zemaljske vlade za sada zatvorena, te će se naučno već buduće godine ispitati.

Хамбарине код Детлака.

Приопћује уредништво.

У мјесту Детлаку, које је 14 *km* југо-западно од Дервенте уз стару цесту што води у Прњавор, има на горској коси, званој Дôњи Детлак, која се простире између Љупланшце и ријеке Укрине, хрпа јама у земљи, које је народ назвао „Хамбарине“. Једнако зове се и повор горске косе. На главици тога повора (197 *m*) има православно гробље, коме већ има око 200 година, и које се још и данас употребљује.

Господин геометар за евиденцију, Р. Миачински био је тако пријазан, те је лањске године свратио пажњу дирекције земаљског музеја на те необичне јаме. Укратко за тим отишао је уредник „Гласника“ с господином рударским сатником В. Радимским у Дервенту, откуд су се у друштву господина котарског управитеља, владиног тајника витеза Стефановског и реченог господина геометра упутили к Хамбаринама на Детлак, да их виде и испитају.

Те су јаме — има их 23 — једва 120 корака југо-западно од црквице у гробљу на некој положитој чистини између шикарја, како нам то предочава *слика 1.* на приданој табли II.

Како стоје једна спрам друге и онда пресјеци претражених јама приказује придана овдје *слика 2.* (Табла III.) Усјечене су у посве сухом и меком морском терцијарном пјешчењаку, у коме се често виђају окамине од разних врста пекта (љуштура) и *echinus* (риба). При горњем улазу виде се у појединих јама усјечени жлијебови, који су очевидно служили за то, да се у њих уметне плоча, којом се је затварала јама.

Нутарња је површина у свих јама лијепо углађена, а кад се помно проматра, јасно се разабирају трагови длијета. Све хамбарине лијепо су израђене на облик жàре. Дубљина им, измјерена од површине земље до дна, варира између 1·50 и 2·80 *m*, премјер на најширем, избоченом мјесту износи 1·00 до 1·80 *m*. Зјала, која имају облик грлића, имају премјер од 45 до 60 *cm*, те по томе није мучно салазити у те јаме. У неким од тих јама виђају се онђе, гдје је избочина најпространија, мале округле

јамице од 2 *ст* у премјеру а 3—6 *ст* дубљине, које су нанизане уоколо јаме.

Више јама биле су готово сасвим празне, остале су готово до зјала биле затрпане. Ове раскопасмо, те у њима не нађосмо ништа, осим земље и још кости од угинулих животиња, већином глодаваца, и то од врста, које и сада живе. Ма да смо у свему претражили 15 хамбарина и поврх тога још најближу им околину, не нађосмо ништа, по чему бисмо могли просудити доба њихова постања.

Становници Детлака и других села у близини умију само рећи, да хамбарине потјечу из давног времена, а нико се не спомиње, да су у новије доба служиле за каку сврху, ма да их од старине знају. Сељаци тврде надаље, да дојако нико те хамбарине није претражио, али то није вјеројатно, пошто је вишe њих готово до дна очишћено. Можда ће се даљим испитивањем, а нарочито прегледањем нераскопаних још осам јама наћи што год, чиме ће се моћи разјаснити постање тих хамбарина у Детлаку.

Обичај, да се близу кућа копају јаме за похрањивање живежа досиже из најстаријих времена до у наше доба. У Угарској, Славонији, Дољој Аустрији, Моравској, Чешкој и т. д. познате су јаме већином звонолика облика, али и с другојачијим различитим профилима, већ из времена неолитичке периоде. Гдјекоје од тих јама широке су 3—4 *т*, а на дну посуте којекаким останцима (кости, утарци и сл.). То су, како је наука утврдила, без сумње подземни станови (земунице). Друге мање, од 1—2 *т* у премјеру, биће да су спремишта за живеж. Пошто су већином засуте земљом, обично се на њих наилази само пригодом прекопавања. Већином су усјечене у лесу или у другом меком камену, а изнутра нечим неизграђене.

У Ленђелу код Печуха налазе се таке јаме, оплетене изнутра шибљем.

Стари писци доста често спомињу подземне станове и спремишта, тако н. пр:

Витрув II., 1., 5. о Фрижанима;

Ксенофон Анабаза IV., 5., 24. о Јерменима;

Страбо о Скитима;

Тацит (герм. 16.) и Плиније (хист. нат. XIX., 1., 2.) о Германима.

Тацит их нарочито означује као receptaculum frugibus.

Хамбарине у Детлаку по њиховим размјерима можемо свакојако само прибројити спремиштима за живеж, на што и име им упућује, које им се у народа сачувало из древног доба.

Табла II. Слика 1. уз чланак „Хамбарине код Детлака“, страна 243.

Табла III. Слика 2. уз чланак „Хамбарине код Детлака", страна 243.

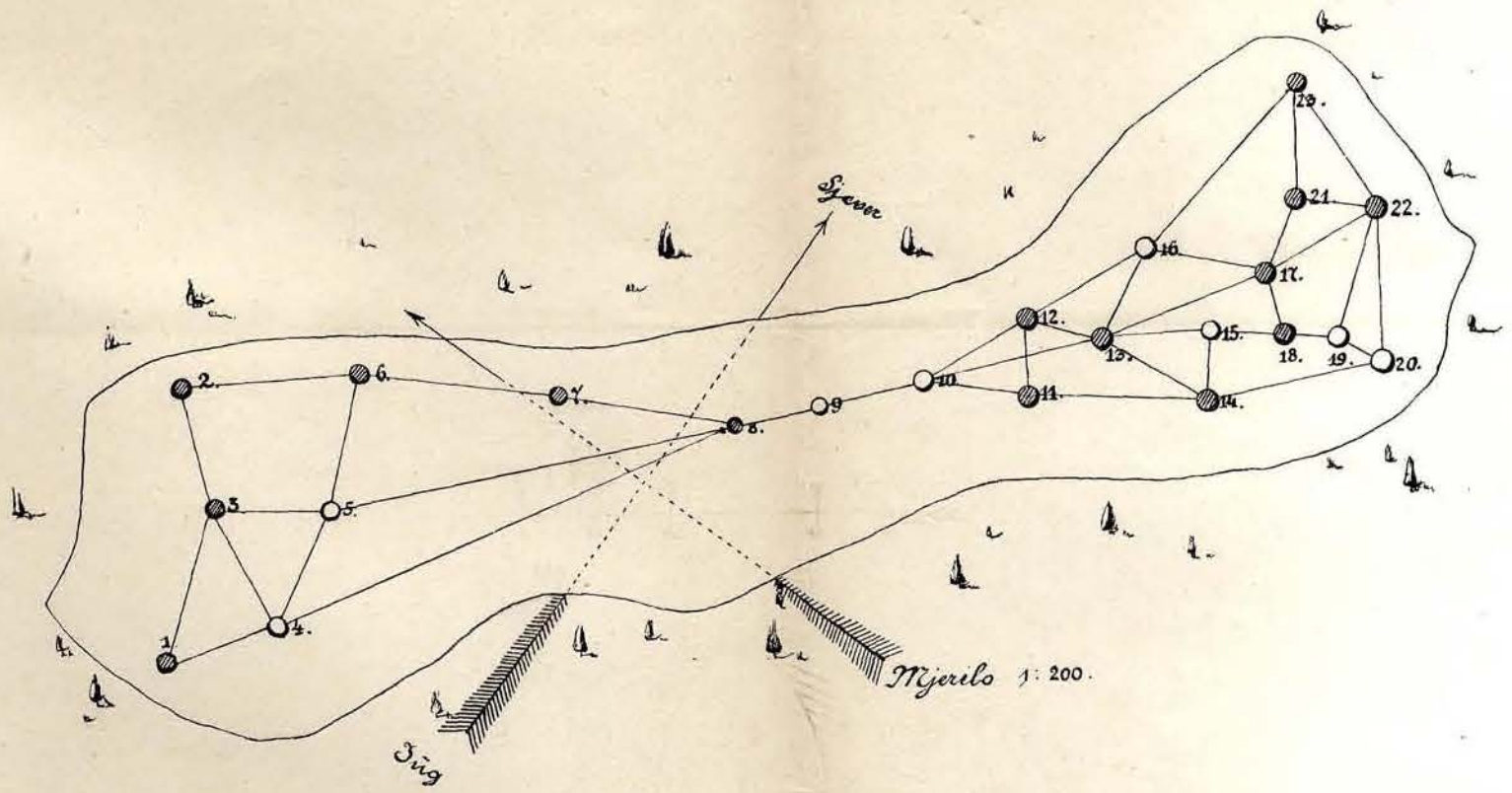

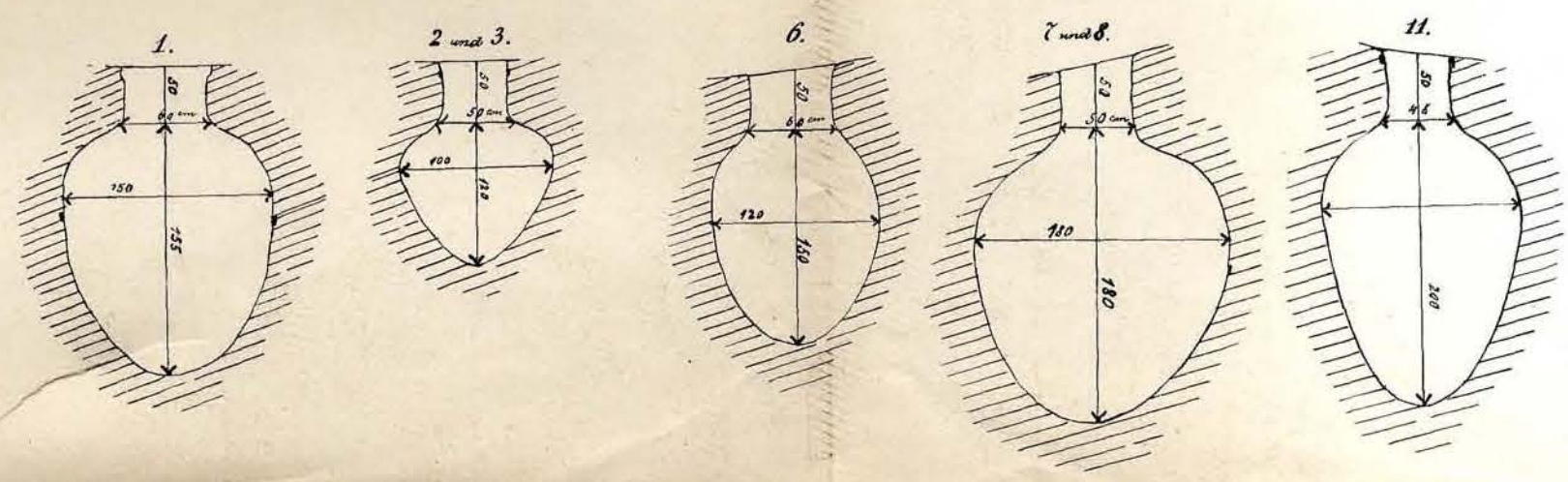

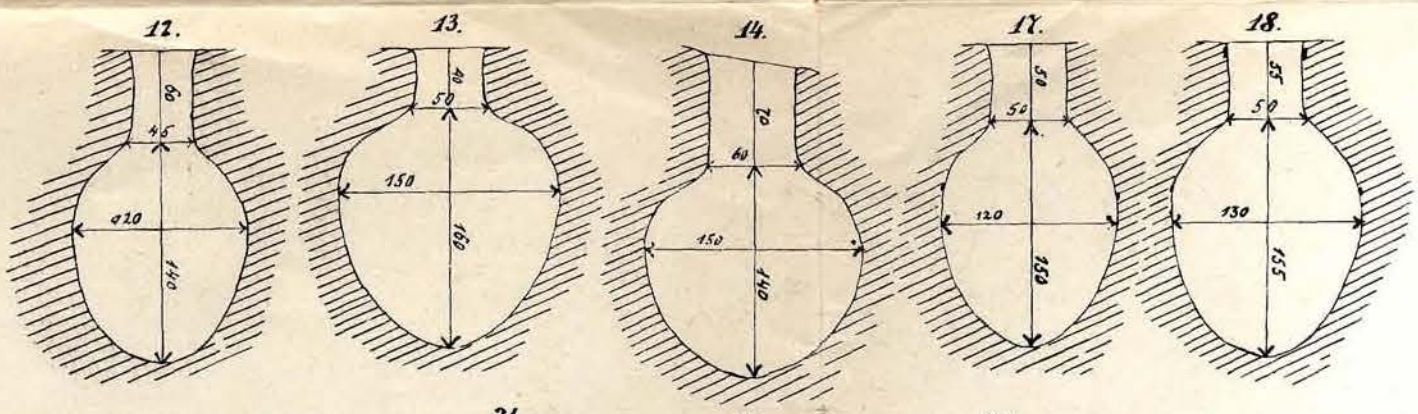

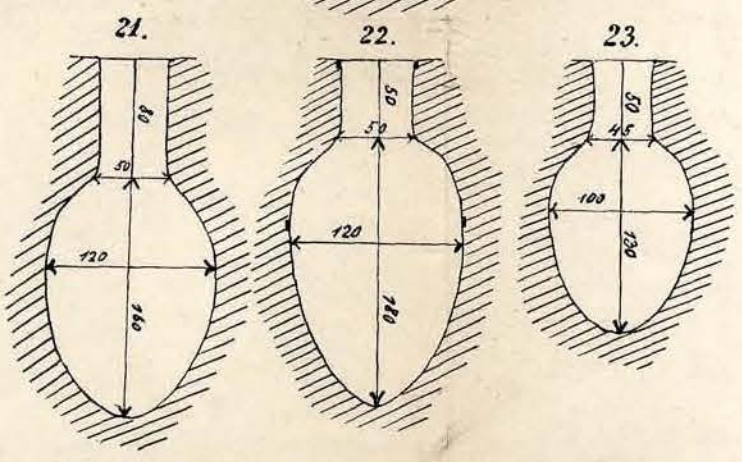

Mjerilo 1:200

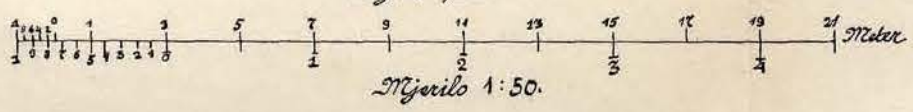

Mjerilo 1:50.

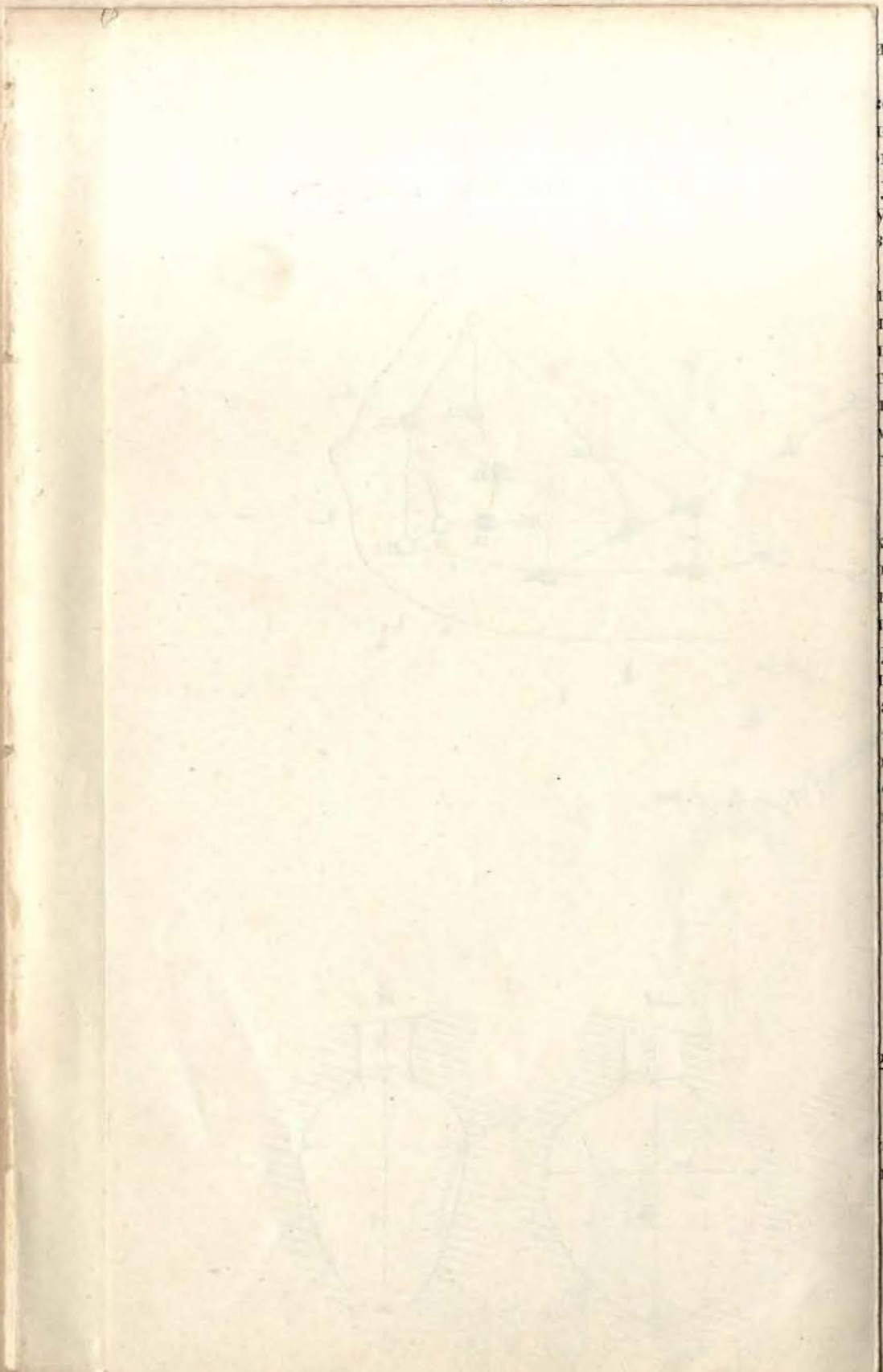

Botanički pohod Klek-planine.

Priopćio **Franjo Fiala.**

Klek-planina sa svoje dvije, plitkom usjelinom rastavljene glavice, Klekom, 1744 *m* i Borovcem, 1746 *m*, uzdiže se jugoistočno od Gole Jahorine, prostirući se na 5 *km* od sjeveroistoka prama jugozapadu. Sjeverni i istočni obronci planine sastoje se od verfenskog škriljevca, Klekovu glavicu sačinjava triasko vapno, a Borovac konglomerat. Sjeverna glavica, Klek, na zapadnoj se i južnoj strani u dô spušta vrletnim okomitim stijenama; istočni i sjeverni pristranci strmi su doduše, nego za vješta turistu nema osobite muke uzverati se po njima.

Najlakše se je ovako onamo uspinjati. Od „Hana pod Grabom" ide se iz Sarajeva u Praču niz potok Praču do ušća potoka Kamenice, odavle se ide uz taj potok do mjesta Gornje Kamenice, gdje otpočinje uzlaz na planinu.

Putem od Hana pod Grabom do Gornje Kamenice ne pruža flora ništa osobito. Kod Hana pod Grabom na daleko se širi *Carpinus betulus* L., u dolini Prače čini *Quercus cerris* i *Quercus pedunculata* obilatu šumu, što mi je uz obične livadne biljke slabo povoda dalo, da obogatim svoju biljevnu mapu. Podnožje Kleka pri Gornjoj Kamenici obrastao je gotovo sam *Pyrus communis*, a po pašnjacima, koji se ondje hvataju planine, bilo je *Linum capitatum* W. K. sa svojim sjajnim narančastim grozdolikim cvijetom jedina biljka, koju vidjeh u cvatu.

Orijetki, mnogim livadama isprekidani šumski pojas sačinjava poglavito *Fagus sylvatica; Acer pseudoplatanus, Prunus avium i Picea excelsa* tek tamo amo pojedince proviruju. Grmlje čine *Coryllus avellana, Lonicera alpigena* i *nigra, Rosa alpina* i *Rhamnus fallax.*

U višim područjima gubi se bukva, a omorika, u koju se je mjestimice zamiješao *Pinus sylvestris* nastupa vladu. U alpinskim regijama, od prilike počevši od 1650 *m* zastupaju drvlje jedino *Juniperus sibirica, Salix nigricans* Smith., *Arctostaphylos uva ursi* Spr. i *Vaccinium vitis idaea* L.

Za alpinsko je područje osobito karakteristično, što onuda ima *Dryas octopetala* L. i *Saxifraga coriophylla* Griseb., kojih nema na susjednoj Jahorini, višoj za 200 *m*. Od bosanskih endemičkih biljaka našao sam na livadama subalpinskog područja, koje na istočnom obronku natapaju mnoga vrela, *Orchis bosniaca* G. Beck, *Crepis dinarica* G. Beck, i *Lilium bosniacum* G. Beck, kojih ondje ima množina. Ispod Klekovih stijena nabrao sam *Onosma stellulatum* W. K., *Hipocrepis comosa* i *Rumex arifoliusal* Alioni u bujnom cvatu. Zanimljivo je, što onuda ima *Iris germanica* L. pri dnu planine uz put u Han-Orahovicu.

Ovdje ću da nabrojim nabrane onuda zanimljivije biljke:

Scolopendrium vulgare Sm.
Aspidium lonchitis Swartz.
Aspidium lobatum Swartz.
Juniperus sibirica Burgsd.
Pinus sylvestris L.
Carex laevis Kitaib. Na grebenu Kleka.
Carex ornithopoides.
Phleum alpinum L.
Sesleria tenuifolia Schrader.
Poa alpina L. Na grebenu Kleka.
Luzula maxima D. C.
Lilium bosniacum G. Beck.
Veratrum album L. var. *bosniacum* G. Beck.
Iris Germanica L.
Orchis globosa L.
Orchis speciosa Hort.
Orchis bosniaca G. Beck. Tipičan.
Orchis saccifera Brogn.
Gymnadenia conopsea R. Brown.
Neottia latifolia Rich.
Neottia Nidus aris Rich.
Salix nigricans Smith.
Rumex alpinus L.
Rumex arifolius Alioni.
Moehringia muscosa L.
Cerastium moesiacum Friwaldsky.
Silene Sendtneri Boiss.
Viscaria Vulgaris Röhl.
Ranunculus aconitifolius L.
Thalictrum aquilegifolium L.
Arabis alpina L.
Dentaria enneaphylla L.
Malcolmia maritima R. Br.
Erysimum pannonicum Crantz. var. *dentatum* Koch.
Alyssum montanum L.
Helianthemum alpestre Dunal.
Hypericum Richeri Villars.
Geranium sylvaticum L.
Linum capitatum Kit.
Rhamnus fallax Boiss.
Euphorbia polychroma A. Kerner.
Euphorbia carniolica Jacq.
Anthriscus alpestris Wimm. et Grab.
Sedum atratum L.

Saxifraga Blavii Engler.
Saxifraga coriophylla Griseb.
Pirus Mougeoti Soy Will. et Godr.
Dryas octopetala L.
Anthyllis Jacquini A. Kerner.
Trifolium pannonicum Jacq.
Hippocrepis comosa L.
Vaccinium myrtillus L.
Vaccinium vitis idaea.
Arctostaphylos uva ursi Sprengel.
Gentiana verna L.
Gentiana utriculosa L.
Onosma stellulatum Waldst. et Kit.
Myosotis alpestris Schmidt.
Scrophularia laciniata Waldst. et Kit.
Pedicularis leucodon Gries. var. *bosniaca* Beck.
Pedicularis Hacquetii Graf.
Calamintha alpina Benth.
Orobanche Pančićii G. Beck.
Globularia cordifolia L.
Wahlenbergia kitaibelii A. D. C.
Wahlenbergia serpyllifolia Vis.
Asperula odorata L.
Lonicera nigra L.
Lonicera alpigena L.
Valeriana tripteris L.
Valeriana montana L.
Adenostyles albida Cass.
Achillea clavenae L.
Achillea lingulata Waldst. et Kit.
Centaurea Kotschyana Heuff.
Scorzonera rosea Waldst. et Kit.
Achyrophorus maculatus Scop.
Crepis dinarica G. Beck.
Crepis montana Tausch.

Flora Klek-planine priliči sve u svem flori Gole Jahorine. Samo na Kleku nema klekovine i nekih alpinskih biljaka, kojim je drago škriljevito zemljište, kao n. pr. *Ajuga pyramidalis*, dok opet u alpinskom području rastu dvije tipične biljke vapnenastog zemljišta, kao *Dryas octopetala i Saxifraga coriophylla*, kojih nema na Jahorini.

Старобосански натпис из Власенице (Бирча).

Приопћили **Томо Драгичевић** и **Вид Вулетић-Вукасовић.**

У власеничком котару имаде много старобосанских надгробних споменика, који су често украшени разнијем знаковима, али их има врло мало са натписима.

У селу Мршићима, два сата сјеверно од Власенице, налази се на једном брежуљку покрај куће Даута Дураковића старобосанска некропола са 9 надгробника. Од ових је седам стећака на шљеме и двије плоче.

На једном од овијех стећака налази се натпис, чију слику, израђену по снимку у вјерном факсимилу овђе донашамо

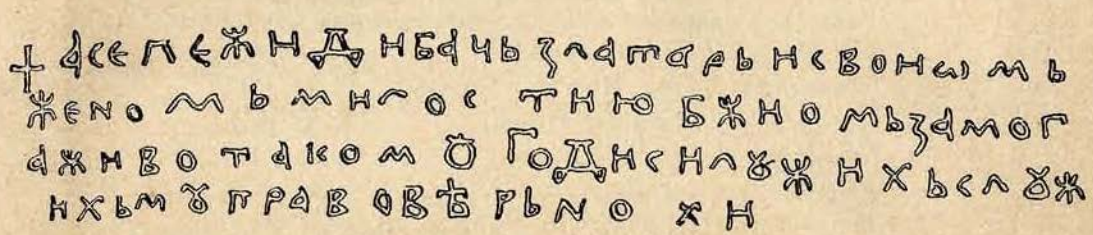

Слика 1.

(слика 1.). На прочељу и отрага усјечен је по један лијер *(слика 2.)*.

Натпис чита се:

1. Асе лежи Диваць Златарь и своиомь
2. женомь милостију Б(о)жиомь. За мог-
3. а живота кому годи с(н?)лужихь, служ-
4. ихь му право вјерно хи

За старобосанску епиграфику занимљив је овај натпис због тога, јер се спомиње златарь. Врло су ријетки случајеви, да се у нашим средовјеким натписима наваћа занимање покојниково, као н. пр. ковачь.

Име је **Дивьць** или **Диваць** познато; Ђуро Даничић у „Рјечнику из књижевних старина српских“ у I. дијелу на страни 268. овако наводи ово име: „1419. човјек војводе Сандаља **Крьстьянинь Диваць**. Р. 147.“ —

Златарь је aurifex а каткада и новчар, јер Даничић (Рјечник I., страна 379.) напомиње:

„**Ако наге златарь оу градѣ кове динаре безь коліе цареве, да се златарь иждеже а градь да платн глокоу, что рече царь. З. 49.**“ —

Уз овај надгробни споменик налази се са сјеверне стране једва 60 *ст* далеко један мањи стећак истог облика, који је на

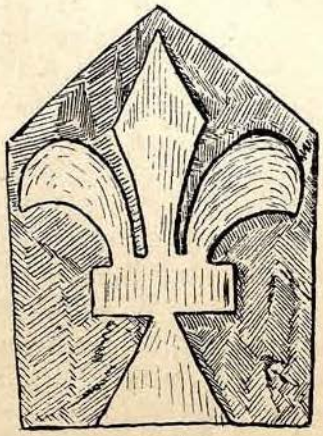

Слика 2.

Слика 3.

западној својој страни украшен лијером *(слика 3.)*. Ми бисмо рекли, да је тај стећак споменик жене **Дивача Златара**.

Jedna važna naredba.

Priopćuje uredništvo.

Nedavno je objavljena jedna važna odredba zemaljske vlade, koju ne možemo mukom mimoići, jer se dotiče one struke, kojoj je ovaj list namijenjen.

To je naredba o čuvanju historičkih spomenika, o postupku sa starinama i s drugim prijedmetima, koji su znameniti po historiju u opće, ili po kulturnu historiju na po se.

Za nama je čislo godina, kako se ozbiljno pristupilo historičkom i kulturno-historičkom proučavanju Bosne i Hercegovine, pa je u to ime i pokrenut naš „Glasnik“, da bude vjesnik toga rada, da bude usporedo sa zemaljskim muzejom u Sarajevu stožer naučnog prokučivanja Bosne i Hercegovine u gore istaknutom pravcu.

Sa zadovoljstvom možemo da se osvrnemo na tolike oglede marljivog i sistematičnog rada na tome polju u našem „Glasniku“, jer ovi radovi razbugjuju sve veći interes za prošlost ovijeh zemalja ne samo ovdje megju nama, već i u širokom naučnom svijetu. „Glasnik“ je danas organ, koji se pažljivo i sa živim interesom prati daleko izvan granica Bosne i Hercegovine, organ, kojemu znanstveni krugovi u našoj monarhiji i po inozemstvu pripisuju onu vrijednost, koja se podudara sa vrijednošću same struke, kojoj je namijenjen.

Sistematično prodiranje u neobjašnjenu prošlost Bosne i Hercegovine izazvalo je najposlije i potrebu gore označene naredbe, kojoj je namjera čisto znanstvena. Šta se hoće njom? Hoće se u prvom redu to, da se oni prijedmeti, koji imaju naučnu vrijednost za povijest uopće, a za povijest Bosne i Hercegovine na po se, dalje svi oni prijedmeti, koji nešto vrijede s obzirom na umjetnost ili s obzirom na kulturnu historiju, — da se svi ti prijedmeti održe u samoj zemlji radi toga, da se s naučnog i umjetničkog gledišta izučavaju i ispitivaju i da se očuvaju od kvarenja, razbijanja i raznašanja kojekuda, gdje im mjesta nije.

Bosna i Hercegovina obiluje mnogim lijepim, poučnim starinama, za koje se znade i koje još čame bilo po privatnim zakucima, bilo po onijem stranama, kuda još nije dospjela stručna snaga da ih otkrije. Te znane i neznane starine izvrgnute su toj opasnosti, da ih s jedne strane diletanti i špekulanti ne raznesu izvan zemlje, s druge opet da ih neznanje, spojeno ponekad sa sujevjerjem, ne pokvari ili ne razruši na veliku štetu same nauke. Za to je ova naredba došla u dobri čas, da za zemlju i nauku spase i osjegura dragocjeno gradivo, koje je skriveno u tim starinama.

Dakle svi oni prijedmeti, koji imaju kakvu historičku, kulturno-historičku ili umjetničku vrijednost, oni će odjako stojati pod nadzorom zemaljske vlade, makar se oni nalazili i u privatnim rukama, naravno pod nadzorom, u koliko to ova naredba izrijekom ustanovljuje. Takve prijedmete valja razdvojiti na pokretne i nepokretne.

U pokretne broje se: prijedmeti drveni, kameniti, koštani, željezni, broncani, zlatni, srebreni, laneni, svileni i t. d.

U nepokretne računamo: crkve, džamije, gradove i njihove razvaline, bunare, ćuprije, sarkofage (grobnice od kamena), nadgrobne i druge kamenite spomenike, ispisane i neispisane, stubove i t. d.

Naredba naročito propisuje, da nepokretni prijedmeti rečene vrste, dalje nadgrobno kamenje i kamenje s natpisima, bunarske ograde (česme), stubovi, slikarije od svake ruke, zidovi, temeljni kamenovi, grobovi i t. d., stoje pod neposrednim nadzorom naših političkih vlasti u zemlji. Nipošto nije slobodno starine ovih vrsta odnašati, razvaljivati ili preinačavati, niti je slobodno prenositi ih na drugo mjesto.

Niko dakle ne smije, da jedan primjer navedemo, stari kakav stećak oboriti ili ga razbiti, pa od njega načiniti ovu ili onu stvar, niti je dozvoljeno da zidine kakove stare gradine raskopaš, pa da kamenje razneseš i upotrijebiš za gragjenje kuće ili druge kakove zgrade.

Samo kada to zatraže neki naročiti obziri, onda to politička oblast (kotarski ured) može izuzetno dopustiti; ali ko samovoljno raspoloži rečenim prijedmetima, ne pitavši vlasti za to, taj će biti kažnjen, ako se je njegovom krivnjom nanijela šteta ovakovoj

starini. Za naučno izučavanje i ispitivanje zdanja i drugih nepokretnih starina, grobova, gromila, pećina i t. d., isto tako za prekopavanje na svrhe starinarske, može u smislu ove naredbe samo zemaljska vlada da dade svoju naročitu dozvolu.

Pa kada se dade dozvola za takvo ispitivanje i prekopavanje, onda se vlasnik (sahibija) toga starinskog prijedmeta ne smije opirati takijem radnjama. Megjutim se ničija šteta ne želi, pa upravo zbog toga naregjuje ova naredba, da onda, ako od rečenih radnja nastane kakova šteta po vlasnika, ovaj može tražiti, da mu se šteta nadoknadi.

Naredba propisuje dalje, da se pokretne starine svake vrste ne smiju izvoziti iz Bosne i Hercegovine. Preprodavanje u zemlji dopušta se pak samo pod tim uslovom, da zemaljska vlada u svakoj ovakoj prigodi ima prvijenstvo u toj kupovini, koje je u naredbi pobliže obilježeno.

U naročitim prilikama može zemaljska vlada izuzetno dopustiti, da se takovi prijedmeti izvoze iz zemlje, a za to će ona izdavati posebne propusnice (certifikate) za izvoz.

U koga se nagje kakova starina od rečene vrste ili ko takav prijedmet slučajno nagje, on to mora prijaviti političkoj vlasti (kotarskom uredu ili ispostavi) i na njezino zahtijevanje dotičnu starinu kod nje i položiti.

U takovom slučaju politička vlast dužna je da o tome izvijesti zemaljsku vladu u Sarajevu, koja će glede kupovanja starine za muzej odrediti što treba.

Ako neko hoće da proda takove prijedmete, on i to mora da prijavi svom kotarskom uredu (ili ispostavi) i da kaže cijenu koju traži. Zemaljska vlada, koja — kako je prvo rečeno, — imade prvijenstvo pri takim prodajama, odlučuje na to, hoće li zatraženu cijenu da plati ili ne.

Nije upravo propisano, da vlasnik dotičnu svoju starinu mora prodati baš zemaljskoj vladi. Može i to da bude, da se vlasnik i zemaljska vlada ne pogode o nekoj prodaji i kupovini i onda je vlasniku slobodno, da svoj prijedmet proda nekome drugom, ali samo u području Bosne i Hercegovine.

Megjutim zemaljskoj vladi ostaje u svako doba to pravo pridržano, da taj prijedmet kupi za onu cijenu, za koju se dokaže, da bi je drugi kupac bio voljan da plati.

Ovi propisi naredbe i ako su u nekoliko strogi, oni su ipak s toga nužni, da se za samu zemlju osjegura pravo na pribiranje takvih podataka za historiju i prosvjetu, a to je za cijelo njezino sveto i neosporno pravo. Otkako se u obrazovanom svijetu radi na proučavanju starinskih spomenika i podataka, zna se i za mnogo primjera, kako su nemilosrdno opljačkane i pustošene poneke zemlje, koje na žalost nijesu imale zakona, da ih od toga čuva i brani. Mi imamo za takova štetna haranja starina dosta primjera i u našoj domovini iz nedavne njezine prošlosti.

Da bi se u ostalom otvarala volja i nagragjivala svaka suradnja oko pribiranja starina i njihovog čuvanja, zemaljska vlada dava nagrade u novcu svakom, koji nagje osobito znamenite i zanimljive starine bilo koje vrste, no ovom se nagradom megju tijem ne mijenja pravo vlasništva na dotični prijedmet. U svakoj pojedinoj prilici odlučuje zemaljska vlada samostalno o tome, hoće li da dade nagradu i kolika valja ova da bude. Ko prestupi sve ove ustanove u naredbi, naročito one, kojima se zabranjuje izvoz starina, taj će se kazniti globom. O prestupcima raspravljaju i sude političke vlasti prve molbe, dakle kotarski uredi, a protiv presude može osugjena osoba da za 14 dana uloži utok na okružnu oblast i da se protiv rješidbe te vlasti prituži na zemaljsku vladu.

Političke vlasti dužne su, da najbrižnije pripaze na traženje, održavanje i čuvanje spomenutijeh starina; ako što krupno opaze, moraju da to odmah prijave zemaljskoj vladi, što osobito treba da učine, ako se nagju dojako sa svijem nepoznati takovi prijedmeti. Te su vlasti nadalje dužne, da starine, koje im se na ogled predadu i koje se lako otpremaju, zemaljskoj vladi pošalju na prijegled i da u poslovanju o tome sa vlasnicima i s onijem osobama, koje takove starine nagju, upotrijebe sve i sva, da ovi zbog toga ne izgube vremena niti inače kakve štete da pretrpe. Ovakim će se postupanjem unaprijediti pouzdanje u vlast i probuditi volja u svakoga, da starine, koje već ima ili koje nagje, ponudi na kupovanje zemaljskoj vladi.

Eto to je sadržina ove znamenite naredbe i mi možemo samo da se radujemo, što je na korist nauke i napretka naše domovine u život stupila.

Kad naš narod ovu naredbu tačno provede, vidjeće veliku korist za svoju postojbinu, jer će joj sačuvati starine iz davnijeh vijekova, da se njima koristi nauka i da budu na diku sadanjoj generaciji pa i budućim pokoljenjima.

Град у Клисури.

Приопћио игуман **Христифор Михајловић.**

Овако се зове једна стара тврђава у селу Завали у Попову у Херцеговини. Хоћу да о њој нешто, колико по њезином садашњем положају, толико и из прошлости, по народном предању на јавност изнесем.

У југоисточну страну села, кад се пође из Завале, а то је сада покрај финанцијалне касарне, одмах се ваља пењати узбрдо, — и то свечано само „per pedes apostolorum“, јер се друкчије

баш никако не да — и тако идући некад малко и поравно, или већином уз велику узбрдицу, ко добро иде и то у опанцима лијепо по херцеговачки, дође за један добар сахат на речену кулу или тврђаву. А то је баш близу саме међе села Беленића, које лежи на југо-источној страни села Завале. Кула може се виђети на којих 500 *m* прије него се к њој дође. Ова тврђава стоји на једној самој стијени, те је скоро са сваке стране не приступним висовима опкољена, као орао на клисури, па би човјек рекао, да је сама природа ову стијену нарочито за оваку кулу створила, за онога ко се у невољи чува да му се лакше буде сачувати. Истина сада се са сјеверо-источне стране може с мање муке доћи на кулу, нешто јер су рушевине од куле и авлије са ове стране испуниле, те је приступ лакши, а нешто јер је са ове стране и сама стијена по најнижа, откуд се је негда и у саму кулу улазило, како трагови показују.

Од сјеверо-западне и југо-источне стране приступ овој кули немогућ је, док од југо-западне — ако и са муком — човјек би се могао успети до куле.

Грађа и утврде ове куле, особито положај, све то показује неку њезину загонетну осебност. Зидови су необично тврдо грађени, и врло лијепо тесаним каменом, клаком и пржином из поља, како сама кула тако и авлија била је озидана. Све ово кад човјек види, чуди се и мора запитати сам себе: у овакој пустињи, великом кршу, гдје нити има села ни од њега трага, ко је ово, кад ли, за шта ли градио? па сва размишљања и нагађања најпослије без икаква позитивна резултата остају.

Кроз дуги течај времена кула се је сама од зуба времена на сваку страну рушила, па се сада не може одредити, је ли и колико је била виша у висину, него што сада трагови показују; судећи пак по гомили, која се на сваку страну около куле низа стијене сасула, ипак би се могло држати, да је била још доста виша. Унутрашњи простор куле врло је малешан, т. ј. дугачак је само 6 *m* и 40 *cm*, а широк само 2 *m* 60 *cm*. Бедреница на југо-источној страни над тавницом висока је још и сада 7 *m*, док она од сјеверо-западне једва гдјегод два метра ако је висока, што није срушено. У југо-источној бедреници лијепо се виде рупе у дувару од греда, гдје се још налази окамењеног дрвета од краја од греда. У бедреницама дебео (широк) је дувар по 2 *m* 50 *cm*. Ластовица од куле од југо-западне стране висока је још 6 *m*, а дувар је у њој дебео (широк) 2 *m* 60 *cm*, она пак од сјеверо-источне висока је једва 2 *m*, те је засута гомилом. У овој је дувар дебео 2 *m* 50 *cm*, а свакако у овој ластовици имаду бити врата из авлије у кулу, премда се то сад, неочистивши, не може виђети, али бар се види, да са све три друге стране врата у кулу није било, а и морала су бити из авлије, а не с друге стране. Авлија пред кулом није

поравњена, него јој се тле састоји од самог наравног живца, засутог гомилом с куле. Дуварови од авлије тесаним су каменом и клаком тврдо озидани. Висина овог зида већ данас не зна се, једва да има гдјегод за 1 *m* висине, али са јужне стране знаде се добро темељ, те је овај дувар широк 1·50 *m*. Авлијски дувар мјери у дужини на јужној страни 10, на сјеверној 14 *m*; на сјеверном ћошку бијаху врата у авлију, то се види по томе, што испред овог правца имаду утесана у самом живцу 3 басамака обичне величине један повише другог.

Симетрија авлије како се види није у реду, но то је за то, што је сами положај стијене тако захтијевао, јер како авлија тако и кула, сграђена је тако, да је вазда зид имао почело саме стијене, па извана уз дувар нигдје не би могао човјек стати осим ондје, гдје су басамаци, па и то је стрмо уз литицу погнуто. Управо за то и осим зида од куле и авлије приступ на ову стијену готово је немогућ, особито за нападача, који би се морао скривати.

Под самом бедреницом од југо-источне стране има грдна јаметина, у коју се силесија камења са куле и авлије срушило, те се у њу најприје низ стијене за 10 *m*, а по том низ гомилу за којих 30 *m* низбрдице веома пажљиво саћи може. Ова јама има особита два имена, т. ј. становници села Беленића зову је „Змајевица“, а становници села Завале „Тавница“. И једно и друго име има неки особити значај, било, да је негда из ње излазио по нар. вјеровању змај, било да је негда служила као тавница за невољне сужње. У јами пак, коју сам ја добро прегледао, има пећина, доста лијепа и пространа; по дну јој зими лежи вода. Пећина је под самом кулом али у дубини за којих 50 *m* под кулом.

Предање у народу постоји једино и једнако о овој тврђави само ово: Кад је херцег Шћепан из Благаја испред свога сина потурчењака бјежао и са собом грдно благо понио, овај град тада је он начинио и у њему тајно неко вријеме сакривен од сина са силним благом становао. Но пошто му син дозна, да се он у пустињи негдје сакрива, прокаже неко херцегу, да га син тражи, те да ће га и наћи. Он онда не смијући ни овдје да остане, дигне се и побјегне у Дубровник, а Дубровчани знајући, да га син тражи, не хтједну херцега примити, док се не потпише „херцег прошо и благо пронио“, и тако они приме херцега и његово благо. Но послије краћег времена херцег затражи своје благо, а Дубровчани му поднесу његов потпис. Кад он види, да је преварен, на мах свисне.

Ово је народно предање, а да ли ту има истине, ко би знао?

Samobor kod Drine.

Priopćio učitelj **Stevan Delić.**

„Or'o gn'jezdo vrh timora vije,
Jer slobode u ravnici nije!"
(I. M.)

Sjeverno od Čajniča lijepom cestom, koja vodi ubavom i romantičnom dolinom rijeke Janjine, obasutom plodnim njivama i gustim voćnjacima, načičkanom veselim i radinim selima, te obdarenom studenim i živim vodama — dospjećeš nakon četiri sata prijatna hoda u „Megjuriječje" kod džamije batovske, a odavde nakon još jednog sata teškog i mučnog puta uz strmi i šumoviti, no gdjegdje i plodnom oranicom ispresijecani kršni obronak visokog Gostilja — u drevne razvaline negda slavnog i tvrdog grada nad gradovima — Samobora.

Samobor se diže na lijevoj obali rijeke Janjine, gdje je ona prodrla zadnji, 778 *m* visoki ogranak, te uz desnu stranu plodovite i njivama obasute kose Viogore (1735 *m*) i gordog, 1209 *m* visokog Gostilja mirno teče tihom i župnom ravnicom seockom pô sata sjeveroistočno od Samobora, gdje se spušta u naručja hladne i dobre majke Drine, te joj tihim šumom pripovijeda negdašnju slavu i veličinu gospodara „Drinske kneževine" — Sandalja i vojvode Stjepana. — Od toga starog i junačkog grada, čije ruševine i danas strše vrh stijena i klisura, prkoseći neumitnom rušiocu majke prirode — vremenu, još su samo uzgor: tri kule, tamnica, džamija, bedemi i visoka kamena trostrana prizma, a ostalo je sve crna zemlja pokrila . . . .

Pristup Samoboru samo je jedini sa jugo-zapadne strane uz obronak Gostilja, dok je od jugo-istoka, istoka i sjevero-istoka Bog sazdao ogromnu klisuru — sa vrha do na dno bradvom otesanu, koju na sjevero-zapadnoj strani dijele neprohodni klanci i vrleti od glavnog trupla Gostilja, tako da je Samobor osamljena hrid, na kojoj orli svoja gnijezda viju, a ljudskoj je nozi teško pristupačna. Te isprekidane klance i vrleti još zatvaraju preko metar debeli bedemi, te tako čine tvrdi grad Samobor, koji se dijeli na prednji i unutrašnji ili pravi grad.

Ulaz u prednji grad sa jugo-zapadne je strane na jedna jedina vrata, 2 *m* visoka i 1·40 *m* široka, a do njih vodi veoma strma, uska i opasna stazica, da je samo mogućan pristup lakom pješaku.

Vrata su na svod, a zaštićena su od jugo-zapada masivnom trostranom prizmom. Svaka stranica prizme široka je po 9 *m*, a sama joj visina sada u ruševini preko 7 *m* iznaša. Jedan brid

prizme okrenut je prama putu u Samobor; drugi se od jugo-istoka nadnio nad provaliju i vrleti, te tim sprečava ulaz u grad, a treći brid u grad gleda[1]).

Svod vrata upire se desnim krajem o stranicu prizme — po srijedi, da mu i s jedne i s druge strane po 4 *m* od stranice prizme pretječe, a lijevim se hvata zida, koji veže prizmu sa vrletnim klisurama i s njima zatvara prednji grad Samobora.

U ovome prednjem gradu nema nikakovih ostanaka, kojih nije vrijeme uništilo, do li tvrdih i jakih greda hrastovih, koje se i danas dobro čuvaju u gornjem pragu od vrata, dok su u ogromnoj kamenitoj prizmi istrule, te nam izgledaju dugačke šupljine, kao kakve okrugle mazgale. Kroz ovaj se grad ide uskom i strmom stazicom, 400 *m* dugačkom izmegju krušaka, jabuka, jasenova i t. d., dok te ne dovede do ulaza u nutarnji ili pravi grad.

Vrata i na ovome gradu jedna su jedina, pa opet sa jugozapadne strane, a štite ih dvije kule tančice, o čije se bokove naslanja svod vrata, koja su 1·70 *m* visoka i 1·20 *m* široka. — Od kulâ pruža se jedan zid strmo unaokolo do jugo-istočnog kraja, gdje svršava teškom tamnicom — kućom neobičnom, — a drugi se penje prama sjevero-zapadu, gdje se uzdiže na klisuri kula stražara, kojom se veže i zatvara pravi grad Samobor[2]).

U ovome gradu priličan je broj ostanaka, koji su se oteli zubu vremena, no najznamenitija je kula stražara. Ona je podignuta na sjevero-zapadnoj tački unutrašnjeg grada na osamljenoj klisuri više najvećih provalija samoborskih, a u njoj stajaše straža, kako narod pripovijeda, pa se po tome i prozvala — stražara.

Stražara je majstorska kula. Osnovica joj je elipsi podobna, te se tako do vrha diže. Njezini bokovi, t. j. uže ovale okrenute su: jedna prama sjeveru — Drini, a druga uz Janjinu prama ždrijelu čajničkom. Na široj ovali — trbušini od grada — stoje vrata, a legjima se oslanja na ogromnu klisuru, koja je do 15 *m* u visinu obuhvata, pa tim joj osim temelja nadomješćuje i zid, te kuli veliku i glavnu snagu daje, da se na onoj božijoj visini do danas održala. Osim vrata još su na kuli unaokolo prozori jedni više drugih, a zidana je od samih kalupa sedre, koja je s ruke na ruku dodavana iz Čajniča do na Samobor. Toliko je — pripovijedaju — ljudi bilo, kada se ona gradila; kreč je mlijekom zakuhavan, a krov joj bijaše žutim tenećetom pokriven, da se kula izdaleka kao sunce sjajila.

Ulaz u kulu vogjaše preko ćuprije na vrata više od 1 *m* visoka i do 80 *cm* široka, a bijahu zaštićena sa dva krila u luku zidana

---

[1]) Narod prispodablja ovu prizmu zrnu „heljdinu“; te pričaju, kad bi gjule od topa u nju pogodilo, da bi se niza nju otkliznulo.

[2]) Narod pripovijeda, da je u prednji grad u mirno doba smio svako ulaziti, a u unutrašnji grad bijaše strogo svakome zabranjeno, te je u nj puštao herceg Stjepan samo svoju rodbinu i najveće svoje prijatelje.

od kamena vapnenca. Krila se dizahu poviš vrata, te je i danas lijevo čitavo, dok se desno davno survalo niz provalije, kao i sama ćuprija, te je danas ulaz u kulu sasvim nemogućan i opasan; jer su vrata do 5 *m* odskočila. No ipak prije nekolike godine — govore, da su se neki Batovljani uz merdevine popeli u kulu, te s nje dizali sedru, kada su džamiju samoborsku popravljali, a tom prilikom da su nalazili prohe, te sude neki, da je ova kula kao vjetrenjača (mlin) služila hercegu Stjepanu. Drugo ništa nijesu nalazili, jer je sve davno odnešeno, no jedino još stoje direci neistruli u vratima i prozorima, te od potamnjele kule do 18 *m* visine.

Od kule se strmo k jugo-istoku niže čitav niz zidina, od kojih vele, da su jedne od podruma, gdje su hercegovi konji stajali, druge od dvorova i t. d., a megju njima se dižu dvije kule tančice na ulazu u grad, koje se i danas do 8 *m* uzgor drže. — Ove su kule četverouglaste, te se od dônje pruža dugačak tvrd bedem niza stranu, gdje završuje tamnicom.

Tamnica je najniži kraj grada, diže se na stijenama i klisurama više provalija u obliku četvorine, a zid joj je debeo i jak bez ikakva prozora, do li jednih jedinih malih vrata od sjevera, kroz koja se nije mogla nikada ni žarka zraka sunčana smilovati na bijednog mučenika, koji se u teškim lancima sa izmučenom patničkom dušom boraše. Zidovi su joj i sada čitavi, a krov odnesen, te još na nekoliko godina prije okupacije služaše kao „kazniona“ Bosne i Hercegovine; a i u historiji bosanskoj ostaće zabilježena crnim slovima.

Za bosanskog valije Morali-Namük-Ali-paše (1828.), komu je sultan Mahmud II. naredio, da obuče „tijesne haljine“ i uvede „nizam“ u Bosni — podiže se radi toga poznata buna megju Turcima, koji izaberu sebi za bosanskog vezira iz Gradačca Husein-kapetana i povedu rat protiv Ali-paše, carskog namjesnika, te ga protjeraju i on pobježe u Carigrad. U toj buni istakne se tešanjski muftija, te stane živo preporučivati novotarije Ali-pašine, a dokazivati Bošnjacima, pa i samom Husein-kapetanu, da uske haljine nijesu protivne dinu. Husein-kapetan odvraćaše ga isprva od toga, a kad uvidje tvrdokornost muftijinu, spremi ga iz Tešnja u samoborsku tamnicu na robiju. No ne progje mnogo dana, a naredba dogje, da se udavi muftija u tamnici. Taj Bogu mrski čin izvršiše kotlari, nataknuvši tenef jadnom muftiji na vrat, te pošto otrag biljom zavrnuše — ispusti muftija svoju patničku dušu na klisurama Samobora, gdje mu i sada mirno kosti počivaju.

Tako se sjeća imam samoborski Husein-kapetanova vakta! . .

Sjevero-istočnim krajem od kule stražare, a peliješem Samobora, nižu se takogjer zidine i razvaline, no sasvim opale i u gomilu složene, a megju njima se nalazi bunar napola zasut krečem i kamenjem.

Bunar je iskopan u zemlji pokraj stijene nedaleko od stražare na južnu stranu do 20 *m*, te je suhim zidom iznutra unaokolo ozidan,

gdje se u vrhu ćemerom svršava. Vrata su mu okrenuta k jugu, a polumjer opsega iznaša 80 *cm*, dočim mu je dubina neizvjesna, no od nasipa do ćemera iznaša sada visina 2·40 *m*.

Bunar bijaše u kuli, koja je porušena, no zidovi joj se i danas dobro poznaju. Voda je u bunaru živa, te je vazda ima, ali je zapuštena i nečista, no kada se bunar očisti, onda je dobra, dok se opet rušenjem zidina ne naspe i voda pokvari.

Bunar je prilično očuvan, a pristup je k njemu vrlo težak i opasan, kao i kuli stražari, jer vodi strmom ruševinom od samoga kreča i pijeska, koji se ispod nogu osipa, te je najzgodnije, kada se čovjek izuje, pa nogama i rukama puže; jer što sam ja podnio i pretrpio — nikada zaboraviti ne ću, no ću se sjećati samoborskog krša . . . .

Od zgrada još je džamija, a nalazi se odmah na istoku od ulaza u grad i to do 20 *m* u strani od vrata, a na jugu do 30 *m* niže bunara.

Džamija je priprosta; munara drvena, kojoj visina do 5 *m* dosiže, te se na nju uspinje uz male drvene merdevine, koje se na tavanu džamije drže, a po potrebi se skidaju i penju se po njima na tavan-munaru. Džamija je od kamena i sedre, te joj se visina kako gdje do 3 *m* — sa zapada preko 8 *m* uzdiže; dužina joj je 7 *m* (s trijemom 10 *m*), širina 5 *m*, te je pokrivena daskom, a iz dvora lijepo okrečena i obijeljena, da se već iz daleka bijeli. Vrata su joj sa sjeverne strane, a visina im je 1·40 *m*, širina 74 *cm*, te ih zatvaraju kanata od dvije daske orahove. I iznutra je džamija čista i uregjena: prostrta ćilimima, zidovi urešeni tablama, ispisanim surama iz korana, a pred mihrabom stoje nekoliko čiraka.

Na džamiji nema nikakva natpisa, no ipak narod kaže, a imam samoborski — Mula-Osman-Imamović, ihtijar preko 82 god., tvrdi, da je ovo džamija sultana Bajazita II. (1481.—1512.), a crkva negda silnog i junačkog hercega Stjepana. Tu svoju tvrdnju osniva na 16 carskih „imamskih berata“, koje su njegovi šukundjedi, djedi, otac, a i on sam od sultanâ dobivali, koje on kao oči svoje kod sebe čuva; megju njima je najstariji „berat“ sultana Bajazita II.

Sultan Bajazit II., osvojivši Samobor i našavši u njemu crkvu, pretvori je u džamiju.

Džamiju uredi i prilično joj osigura dohotke osvojenim zemljama, a imamstvo džamije podijeli šukundjedu sadašnjeg imama, koji je tada prešao na islam, te ga osim uživanja s dobarah džamijskih nagradi još i svojim „carskim imamskim beratom“ [1]).

---

[1]) Jako mi je žao, da nijesam mogao doznati za staro plemensko ime prvoga imama, a to krivnjom jednog handžije, gdje je Mula-Osman noćivao i meni o Samoboru pripovijedao. Taj handžija, kad je došao govor: jesu li stari njegovi s Bajazitom II. iz Azije došli i kako je u njihovu porodicu došlo imamstvo, i on odgovori (imam): „Jok effendum! Mi smo bili u Samoboru; a ondje je bio i herceg Stjepan, pa naš šukundjed bivši“ . . . namigne i imam prekine govor.

To se pravo u njihovoj porodici do danas sačuvalo, prelazeći imamstvo s oca na sina, te su oni od feta uvijek imami na Samoboru, a s novim imamom ponavljao se i novi „imamski berat“ sa potpisima sultana, te ih je danas 16 na broju.

No dohotke, zajamčene im sultanom Bajazitom II. uskratiše im bosanski valije, a mjesto toga u novije doba sveza im carigradska vlada u beratima po 355 groša na godinu, koje su do prije 7 godina uvijek u Sarajevu primali. Od onda je zemaljska vakufska komisija i tu stvar uredila. Njihova je porodica ostala vjerna amanetu sultana Bajazita II., te redovito svakoga petka izlazi na samoborske stijene sadanji mladi imam Mula-Abaz, sin Mula-Osmanov i klanja džumu u osamljenoj džamiji.

Kako imama, tako je i „mujezina“ sultan Bajazit II. osigurao svojoj džamiji, poklonivši šukundjedu sadanjeg dizdara samoborskog dobra na Samoboru, a da redovito na njegovoj zadužbini „ezan“ uči.

I on je sačuvao u svojoj porodici do danas mujezinstvo, koja je vjerna ostala darovatelju svom, premda se paša Sijerčić otimaše za dobra samoborska, gdje mu pogje za rukom, da ih prisvoji i nekoliko godina njima upravlja, dok ih opet otac današnjeg starog dizdara ne povrati i djeci ostavi.

Mujezin je isprva stajao na Samoboru, a sada mu je kuća jedno pô sata na domak Samoboru, a oranice i sjenokoše u gradu samoborskom — dizdareva su svojina.

Tako mi priča Mula-Osman i kaže, da je prije džamija mnogo veća bila — koliko i nekadanja crkva, no se rušila dva puta. Razvaline prve džamije i sada se dobro poznaju u gomili kamenja, krečem i pijeskom zasutoj, a jedan dio luka od oltara i sada se poznaje blizu stijene sa istočne strane uz džamiju. Duljinu nekadanje crkve nije moguće odrediti, jer na zapadnoj strmini ispod džamije, gdje su vrata crkvena bila — sve je razrušeno. Ta strmina i glavni je uzrok, da se džamija do sada dva puta obarala, i da joj je duljina (sadašnje džamije) okrenuta po širini negdašnje crkve, te tim je protivu rušenja osigurana.

Prvo popravljanje džamije pada za Mandovan-paše, ili kako ga historija bilježi Malovan Ali-paše 1763.[1]).

Džamija bijaše sasvim porušena, a novaca ne bijaše, niti darežljive ruke, koja bi je iz ruševina podigla. S toga čuvši imam samoborski — Mula-Mustafa, da dolazi novi vezir u Bosnu, načini molbenicu, te megju ostalijem narodom izigje više Čajniča na put pljevaljski, kuda će proći paša i preda mu molbenicu, u

---

[1]) U narodu se zapamtilo ime ovoga valije bosanskoga — „Mandovan-paša“, što znači, kad se s turskoga jezika prevede — „bivô-paša“; a iz „Salname“ za godinu 1295. (1878.), gdje je spisak svih valija bosanskih — zabilježeno je u „Glas. zemalj. muzeja“ g. 1889. knj. II. str. 63. „Malovan“, što bi se tumačilo, kao da je iz Malovana u Bosni. O. Antun Knežević u svojoj knjizi „Carsko-turski namjesnici“ — na str. 73. zabilježio je „Molevan-Ali-paša“ 1177. (1763.) gotovo, kao i „Glasnik“; no opet mi se čini, da je pravije „Mandovan“.

kojoj ga je molio, da bi se porušena džamija samoborska popravila. Vezir primi molbenicu i odnese je sa sobom u Travnik, te ne prođe dugo vremena, a eto ti novaca i naredbe preko Ali-paše Čelja, da se džamija na Samoboru popravi. No gdje je sreće, tu je i nesreće! Ali-paša Čeljo budući iz Megjuriječja, gdje mu je i danas porodica Čelja — sazida na lijepoj ledini između sutoka rijeke Janjine i pritoka joj Batovke sebi zadužbinu — drugu džamiju, izgovarajući se narodu, da je u Megjuriječju bolje podignuti džamiju u blizini selâ, a mjestu zgodnijem, no na onim klisurama gledati, kada će ko vrat slomiti. — To njegovo lukavstvo i prijevara vezira ne dopane se Mula-Mustafi, no ga tuži veziru u Travniku za njegovu nevjeru i zamoli ga, da bi popravio zadužbinu sultana Bajazita II., koja u razvalinama već dugo leži. Čuvši vezir za prijevaru Čeljovu, ljuto se razgnjevi, te ne samo, da ga kazni i džamiju mu oduzme, no mu i nekolike čifluke proda, te tim novcem podiže sadanju džamiju samoborsku na razvalinama stare crkve hercegove — okrenuvši je poprijeko, kako i danas stoji.

Drugo popravljanje džamije spada nazad 5—6 god. za kotarskog predstojnika gosp. Brankovića, koga je strašno — kako narod govori — zanimao porušeni Samobor, da ga je više puta pohodio i na njemu teferiče činio, a i testu do u Megjuriječje on je sagradio, kojom su mogla kola ići do ćuprije batovske, s koje se Samobor vidi, no sada je opala . . . . . .

Džamija bijaše strašno opala i brojaše pošljednje dane svoga opstanka, dok sadašnji imam Mula-Osman ne saopći gosp. Brankoviću, u kome se stanju džamija nalazi i zamoli ga, da bi on izradio kod vakufskog povjerenstva u Sarajevu dovoljnu svotu novaca, kojom bi se džamija opravila. Branković piše u Sarajevo i dogje 200 for., da se džamija popravi. No i sada se nesreća okrene, te se novac u Megjuriječju potroši oko popravke iste džamije, koju je Ali-paša Čeljo prijevarom sazidao. — S toga opet imam zamoli Brankovića, te on opet izradi u Sarajevu 150 for. i tim se opravi džamija samoborska, pa se sada u dobrom stanju nalazi; a darežljive je ruke prostriješe, te je prilično odjevena — odjevenija, no Ali-pašina u Megjuriječju.

Ovim bismo svršili o staroj crkvi hercegovoj, a kasnije džamiji Bajazitovoj, te gotovo o svim razvalinama samoborskim. No vrijedno je još spomenuti, da se na jugo-istoku do 10 koraka od džamije nalazi u stijeni havan iskopan do 60 *cm* dubok i 30 *cm* u polumjeru, u komu je — kako govore — barut tučen i pravljen, te njim topovi nabijani, kojih sila bijaše na Samoboru. Žlijebovi, gdje su topovi stajali — dobro se u stijenama poznaju, a ima ih preko 2 *m* dugačkih. Osim svega toga, na Samoboru nema nijedne klisure, nijedne stijene, nijednog kamička da je ostao kako ga je Bog sazdao, a da ga nije majstorska ruka ugladila i od njega različite oblike u podobi sandukâ, kolâ, lukovâ, stolicâ, ognjišta i t. d. načinila.

Prema tomu Samobor bijaše tvrdi i junački grad vještog neimara, koji ga je znao u onim klisurama učvrstiti i svaki njegov kamen dlijetom i čekićem ugladiti, a ogromnu kulu stražaru navrh ždrijela uz pustu i visoku klisuru nebu pod oblake dići.

Ja mu se čudim i divim! . . .

* * *

Na istočnoj strani klisura samoborskih, a niz strmine Gostilja prama Drini spuštaju se „Vina".

„Vina" su dobila svoje ime od loze, koja se tuda u staro doba mnogo sadila, a i danas se gdje-gdje nalazi. Grozdovi su joj rijetki; bobe duguljaste i ružičaste boje, te slabo slatke i ukusne, no ipak ondašnji žitelji, željni grožgja — u slast ga jedu i muhteber im je.

Na zapadnoj strani Samobora, jedno 300 *m* prije no se dogje u prednji grad — na putu je s desne strane česma.

Voda izvire iz zemlje do deset koraka više česme, te je provedena niz žlijeb na dva kraka, koji se naslanjaju na zid, te čine česmu „dvojku".

Voda je bistra, hladna i zdrava, te uvijek bez prestanka teče, a govore, da je u savezu sa onim bunarom na Samoboru i da je jedna voda.

Niže česme opet do 600 *m* nalazi se silno groblje. Ono je zaraslo sve u šumu; a vele, da su ovdje pokopani oni borci, koji su pali pri zauzeću Samobora.

Megju grobovima osobito se jedan mezar sa dva četverouglasta nišana ističe na lijevoj strani puta. Nišani su preko 1·60 *m* visoki, te je jedan sa sjevera, a drugi s juga; a na južnom isječena sablja dimiskija i više nje dvije jabuke.

Narod pripovijeda, da je ondje zakopana nekakva djevojka iz Šama, koja je u vojsci turskoj bila i pri zauzeću Samobora poginula, a one dvije jabuke označavaju ponos djevojački — dvije dojke (? Ur.)

Oko groblja na sve se strane pružaju ruševine i zidine, što nam jasno svjedoče, da je ovdje nekada bila varoš — predgragje, a narod govori, da je ondje i testa vodila do na Samobor, što se i danas po poderinama dobro poznaje.

Odmah od groblja na jugo-istočnu stranu prostire se velika ravnica — njiva oranica, koja se zove „Umicala".

Sa Umicala je divan pogled na Samobor, koji se prama njima uzdiže; po njima se sije različito žito, koje rodi obilno, a sa sviju strana zatvorena su Umicala šumom i plotom ogragjena. Na njima su se — govori narod — vojske pobile pri zauzeću Samobora, no hercegova vojska da je uzmakla, i od to doba njiva se prozvala — „Umicala".

Od Umicala — do 800 *m* strmo na sjevero-istočnu stranu na podnožju samoborskih klisura od jugo-istoka — pukla je pod

Samoborom ogromna pećina „Mjeljenica“ zvana u podobi peći, gdje se hljeb peče.

Ulaz u pećinu od jugo-istoka je, gdje joj se vrata od prizemne širine od 3·50 *m* sve više šire, dok ne postignu visinu od 20 *m*, te se nagnutim svodom od sjevera prama jugu ne završe u širini preko 10 *m*. Unutrašnji prostor pećine dug je 46 *m*, širok 14—21 *m*, a visina mu gdje-gdje do 30 *m* iznaša.

Pećina je vrlo vlažna i zagušljiva. Po njoj je razbacano stijenje, koje se od svoda otiskivalo, a najviše ga je u sjeverozapadnom kraju, gdje je pećina najviše uzdignuta i najniža, a sve ga je manje k vratima — kako se pećina strmo obara, dok ga sasvim nestane na 15 *m* prije izlaza. Po čemu se ona prozvala „Mjeljenica“, to nijesam mogao doznati, no narod pripovijeda, da je ovdje kraljica Jelena, žena hercega Stjepana držala svoj mrs, t. j. sir, maslo, kajmak i t. d., te joj bijaše ova pećina kao hambar.

Jelena imadijaše mnogu stoku, a bijaše joj na Viogoru prama Samoboru, te joj silno mlijeko tecijaše s Viogora po žlijebovima i čunjcima do u pećinu, gdje su joj sluškinje sir sirile, kajmak skidale i maslo méle. Njezine su ovce obilno mlijeko davale, a to za to, jer Jelena poznavaše sve trave na svijetu, pa je najbolje izabrala i njima Samobor i Viogor zasadila, gdje su joj ovce pasle i dobro obilno mlijeko davale. S toga se obično u narodu čuje, da na Samoboru ima travâ, koje — kad bi čovjek našao, — ne bi jednu mogao zlatom platiti. No osim toga još narod pripovijeda, da od ove pećine nekoliko frengjija daleko leži silno blago u kazanima zakopano, a uši od kazana da vire iz zemlje toliko, da se može koza rogom o njih otrijeti . . . .

Pri padu Samobora u Mjeljenici je bilo 300 konjanika turskih sakriveno, kao što ćemo kasnije čuti, te je Mjeljenica uzrok, da je Samobor prijevarom zauzet.

Sada u Mjeljenici planduju goveda ljeti, a sigurno i noćivaju, te se po njoj još i divlji golubovi legu, kojih čitava jata imaju.

Iznad Mjeljenice na zapadnu stranu, te gotovo ispod tamnice samoborske — u klisurama još je jedna pećina; ali se o njoj ništa ne zna, jer joj je pristup nemogućan, a narodno predanje o njoj šuti. —

Prolaz ispod Mjeljenice vrlo je strmenit i pjeskovit, te dosta i opasan, a vodi u lijepu ravnicu seocku, koja je pukla na sjeveroistočnom podnožju Samobora izmegju Drine i Janjine.

Ova dolina zove se „Seoca“, a po njoj se prostiru omanje gromile i staro groblje sa ogromnim stećcima, no bez ikakvih natpisa do li šara i krstova, kao i u Megjuriječju nedaleko od džamije batovske, a na lijevoj obali Janjine s obje strane puta, gdje ih ima različite veličine preko 50 komada na broju.

Groblje nije nikada prekopavano, kao ni gromile, pa se nije ništa ni našlo, a da li šta kriju pod sobom osim trulih kostiju ljudskih — to Bog zna! —

No kada je govor o Seocima i Megjuriječju a nalazim se ispod Samobora, da bar ovdje spomenem i gosp. V. Klaića, gdje na str. 122. „Opisa zemalja“ . . , svez, III., veli: „Zvečaj i Samobor, dva stara grada na Drini. Od Samobora, koji se uzdiže pol sata (!) ispod Goražde uz desnu obalu Drine, stoje i sad još dvije kule. U njem stolovaše nekoć ljeti vojvoda Sandalj Hranić i sinovac mu Stipan Vukčić; ispod grada bijaše tada podgradje (suburbium), zvano Megjuriječje, koje se spominje u jednom pismu od godine 1461.“

Ne samo da ispod Samobora ne bijaše „podgragje“ — suburbium, zvano „Megjuriječje“, no ni Samobor nije na Drini, kao ni Zvečaj, pa ni to, da se Samobor uzdiže „pol sata“ ispod „Goražde“. Samobor je od desne obale Drine pô sata udaljen prama jugu, a od Goražda do Samobora ima u pravoj liniji k istoku do 2 sata i pô, dočim Zvečaj leži gotovo (bliže Goraždu) u sredini izmegju Goražda i Samobora na lijevoj obali Drine i to do 40 minuta udaljen prama sjeveru od nje više sela Mašića, a na obronku planine Grada.

Gdje je bilo „podgragje“ ili bolje reći „predgragje“ — spomenuo sam gore, kao i „Megjuriječje“, gdje je Ali-paša Čeljo 1763. godine džamiju sazidao — valjda baš na onom mjestu, gdje je negda silni herceg Stjepan u 1461. godini pismo potpisao i uglavio nekakav ugovor.

Kao gosp. Klaić tako isto i „Шематизам срп.-прав. митр. херц.-зах.“ god. 1890., na strani 135. griješi, gdje svršava riječima: „а зна се, да се и херцег Стјепан у томе крају бавио, што свједочи његова једна повеља, издана у Међуријечју у долини ријеке Јањине, на подножју града Самобора.“ (!) —

Ja sam sjedio u Megjuriječju, promišljajući o hercegu Stjepanu i njegovoj povelji — sjedio i razmišljao: o čemu bi ta povelja govorila, koju je moćni vojvoda svojom junačkom desnicom potpisao, dok me iz tih sanjarija ne trgnu žena sa čanjkom mlijeka u rukama, a moj drug Savo Kalacanović riječima: „Ded i ti potpiši svome trbuhu povelju, da ti toliko ne huči!“ . . . Tako se ja progjem povelje i prihvatim kašike, da utolim glad.

Dakle pogrješno je, ako se misli, da je „Megjuriječje“ ispod Samobora, jer je ono od Samobora čitav sat udaljeno prama jugozapadu, a tvori ga rijeka Janjina i pritok joj — potočić Batovka, koja teče od juga kroz Batovo, ili kako ga još narod Batolo i Batol [1]) zove, i u Janjinu se ispod džamije saljeva, gdje s Janjinom zatvara lijepu i prostranu dolinu — Megjuriječje. U njemu sam ja bio i znam gdje je — ja sam se potrudio i dva puta ga obišao, a

---

[1]) Ovo nas selo i džemat Batovo sjeća na ono u „Glasnïku zemaljskog muzeja“ g. 1890., knj. IV., str. 393., „I tome je imenu korijen stari ilirski „bato,“ što znači knez; Batovo bilo bi dakle kneževski grad“ i t. d.

kome je teško putovati, neka zaviri u „Special-Karte von Bosnien u. Hercegovina“ — Goražde u. Čajniče — pa će na 36° 45′ istočne dužine od Fera i 43° 39′ 30″ sjeverne širine naći zabilježeno „Medjurieči“. —

Samobor je visoka hridina, koja se od sjevero-istoka prama jugo-zapadu strmo ruši, na kojoj je pukla samoborska strma râvan, opervažena strmim i nepristupnim klisurama, izmegju kojih je najviša jugo-istočna, koja se okomito sa podnožja Samobora do vrha diže, gdje orlovi svoja gnijezda viju. Ovuda su se — kako pripovijedaju — u staro doba na konopce spuštali ljudi, te svojim agama i begovima tiće orlušiće (sokoliće) hvatali, koji su ih za lova učili i upotrebljavali. I sada se ovdje vigjaju orlovi, te po svoj prilici i danas u samoborskim stijenama viju gnijezda, no niko ih više ne uznemiruje kao prije.

Ravnica se samoborska ore i žitom sije, a nešto je i u sjenokošu pušteno, no prilično je po njoj razasutih: krušaka, jabuka, šljiva, jasenova, a sa istočne strane uz džamiju i jedna trešnja, pod kojom se ljeti teferiči kupe, a u luku uza stijenu, gdje je negda oltar crkveni bio — lože vatru i peku kavu. —

Teferiči se najviše kupe od Blagovijesti do Gjurgjeva dana, jer je divan pogled sa Samobora na sve strane, a osobito sa sjevero-istočnog ruba preko Drine, gdje se dižu valoviti brežuljci, ispresijecani rodnim poljima, a načičkani veselim selima, dok ti se pogled ne izgubi u daljini tamnih i gustih šuma, a prsa ti se napoje divnog miomirisa samoborskih trava, koje su tada u najvećem cvijetu i mirisu. Tada narod govori, da je najbolje izići na Samobor, a osobito onima, koji pate od prsiju, jer će tude naći lijeka, kao nigdje u svijetu — jer što je god Bog dao najljekovitijih trava, te je kraljica Jelena probrala i njima Samobor zasadila.

S toga onoliki miris na Samoboru i oni teferiči, gdje staro i mlado, slabo i nejako iz okolnih sela vrvi, te u pjesni i kolu po čitav dan provedu, naslagjujući se pogledom divne prirode, a okrepljujući prsi miomirom ljekovitih trava — slave kraljicu Jelenu i njenu dobrotu u zvijezde okivaju, a gorko oplakuju nesretnu sudbinu njenu . . . . .

*
* *

Od starina samoborskih nije se mnogo sačuvalo. Jedino su hrastove grede u prozorima i vratima, a jedna iz zida, što vele da je od podruma hercegova — do 3 *m* duljine strši još neistrula. U kapijama ćeš naći gvozdenih baglama, a na munari samoborskoj privezano je uz bakreni alem koplje gvozdeno, do 50 *cm* dugo, koje se je u Samoboru našlo. Osim toga nema više ništa, a govore, da je najviše topova bilo. Topovi su svi odneseni na splavovima u Višegrad, a najevći — „Šiba“ zvani, — i sada je u Lijevnu.

Jedan je — kako narod pripovijeda najmanji — ostao na Samoboru, a to, jer nije ništa valjao. No i njega prije 20 god. — upregnuvši Čajničani do 10 jarama volova — prevukoše na silu Batovljana u Čajniče, gdje je dizdar samoborski išao u Sarajevo, te se rahmet-ile Ded-Agi Čengiću tužio na Čajničane, da su mu na silu oteli top sa Samobora; ali ništa ne učini, no top osta u Čajniču, gdje i sada jedna polovina topa — uži kraj stoji, a širi je u zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Top je gvozden, a širi je kraj sastavljen od samih dûga, na koje su opet gvozdeni obručevi nabijeni, da poput uske, a duge bačve — stapa — izgleda, koji je u drugi ljeveni kraj utaknut, na kome se opet od 12·5 *cm* nataknut gvozdeni pâs nalazi, a iza ovoga šuplje gvozdene dvoje uši od 7 *cm* visine.

Širi kraj topa dug je 77 *cm*, na kome je nabijeno 8 obručeva u duljini 46·5 *cm*, a ostalo 31 *cm* uvučeno je bilo u uži ljeveni kraj. Obručevi su različite širine 5—7 *cm*, i debljine 6—7 *mm*, a debljina dûga iznaša 6 *mm*. Premjer zjala iznaša 29 *cm*, a otvora 23 *cm*, te se prama unutrašnjosti sve sužava do 16 *cm*.

Uži kraj topa dug je 85 *cm*, kod koga je premjer kod usta 18 *cm*, otvora (šupljine) 6·5 *cm*, te se u dnu svršava debljinom u premjeru od 16 *cm*. Od usta za 22·5 *cm* prama kraju topa nabijen je gvozdeni pâs: širok 12·5 *cm* i 2 *cm* debeo; a iza njega za 16·5 *cm* opet je obruč od 8 *cm* širine, na kome se sa dvije strane uši uzdižu od 7 *cm* visine sa šupljinom od 3 *cm* u premjeru, a iza njih je još 25·5 *cm* topa i tu se svršava.

Top je bio zaglavljen na falji čavlom čeličnim, a zaglavili su ga — vele — kad je Samobor zauzet. Novu falju provrtio je neki tufekčija (puškar) Topal zvani, pošto su ga u Čajniče dovukli, te su muhamedanci pri raznim zgodama iz njega pucali, a najviše o ramazanu i bajramima, kao i sada. Poslije okupacije počeli su i pravoslavni o nekim svojim praznicima iz njega pucati, te bi ga tom prilikom prevlačili s „Musale“ k crkvi, gdje bi u avliji crkvenoj stajao, dok ne bi muhamedancima trebao, a oni bi ga opet — svezavši ga konopcima za uši — prevlačili na Musalu, te je tako top kao klada prevlačen: sad tamo, sad amo! . . .

Top je prije 5—6 god. bio čitav, no pravoslavni, pošto im ne stane baruta — napune ga dinamitom o Božiću i pripale, a top pukne i rastavi se na dva komada i mnoštvo treskotina. Srećom nikoga ne râni, premda je svijeta prilično bilo, jer komadi k zemlji odoše. Iza toga se pucalo iz tanjeg kraja a deblji je ležao u crkvenoj avliji, dok ga ja predlanjske godine (1890.) ne poslah u sarajevski muzej.

Top nije nikada bio na kolima, a kada se iz njega puca — pod otvor mu se metne kamen, a uži kraj malo se zakopa u zemlju i kamenom podupre, da manje zemlju rije, te tako jedan ga puni, a drugi falju dobro prstom pritisne, jer — vele — ako oduši,

odmah će puknuti. S toga se mnogo puta dogagjalo, a da je pri punjenju puknuo, te mnogoga već nasakatio, da ga se sada i najserbezniji plaši puniti. Tako je o Božiću 1890. godine pri nabijanju pukao, da je Simeona Višnjića do 3 *m* od sebe preko zida svalio, a držalo, kojim ga je nabijao, odbacio do na testu (80 *m*), koje je Simeonu dva prsta (mali i do njega prstenjak) u lijeve ruke odbilo i grdno ga barut po tijelu ranio, da je nekoliko mjeseci u bolnici ležao, a drugoga, koji je falju držao — na zemlju svalio i ruku mu izderao. S toga naredi kotarski ured, da se top okreće u brdo Cicelj, kada se puca, jer bi mogao koga na testi nagrditi; pa se sad rijetko puca. . . .

Ta opasnost, meni se čini, da je od hrapavosti topa, gdje zaostane vatre od čagji i krpetina, koja pri nabijanju prah zapali.

* * *

Samobor je stari grad, a kada je sazidan i ko ga je sazidao ništa se ne zna. Samo narod pamti, gdje su stari pripovijedali, da je ime dobio od bora, jer na onim klisurama, gdje je Samobor, bijaše sâmo jedan jedini bor. Po tome jednom „samo boru“, prozove se čitavo mjesto i grad „Samobor“.

Samobor bijaše u starom „Podrinju“ ili „Drinskoj knežini“, koja oko godine 1376. za Stjepana Tvrtka I. otpade od srpske države i pridruži se bosanskoj, kojom u ime bosanskih kraljeva upravljahu velike vojvode humske od porodice Hranića[1]). Za velikog vojvodu Sandalja Hranića (—1435.) i sinovca mu Stjepana Vukčića (1435.—1466.) zna se, da su na Samoboru često ljeto ljetovali[2]), a god. 1461., da je u Megjuriječju, jedan sat na jugo-zapadu od Samobora — u dolini rijeke Janjine izdao Herceg Stjepan jednu povelju[3]).

Kada je Samobor pao — ne zna se tačno godina[4]), no jedino se zna, da je bio tvrd grad i da je dugo turskoj sili odolijevao, no najposlije za Bajazita II. (1481.—1512.) prijevarom u njegove ruke pao i to u početku njegove vladavine, kao što su i svi gradovi Bosne ponosne i kršne Hercegovine zauzeti — izdajom i predajom!

O padu Samobora evo što nam narod pamti:

Herceg Stjepan imadijaše sina, pa kad odraste i bude za ženidbu, isprosi mu stari babo djevojku — lijepu Bosanku, i sakupi kitu i svatove, te on sâm na čelu svatova podiže se, da dovede

---

[1]) Klaić: „Poviest Bosne“, str. 25.
[2]) Klaić: „Poviest Bosne“, str. 276.
[3]) Klaić: „Opis zemalja“ . . ., str. 122.
[4]) Može biti da bi se iz prvoga „berata“ Bajazitovoga znalo, ali za fajdu, kad ga ne će da donese imam u Čajniče, a on sâm reče, kada sam ga pitao za tariju: „Ja svoj berat gledam, a za druge me nije briga!“ te mi se čini, da će njegov biti od sultana Selima (?).

svome sinu vjernu drugu, a Jeleni — svojoj ženi mladu snahu i u kutnjem poslu valjanu zamjenicu. Svati odoše Bosni ponosnoj, gdje ih stari tâst — knez bosanski, lijepo dočeka, a još ljepše darovima dariva i isprati . . . . . No gdje je sreće, tu je i nesreće. U putu puhne jaki vjetar i digne duvak sa djevojke, a ispod duvaka sine lice, kao žarko sunce, a dva oka, kao dva fildžana, koja starome junačini hercegu Stjepanu živo srce pokosiše i ne može ranjenom srcu svom odoljeti, a da joj mladoj svekar — babo ne obljubi bijelo lice — baš u putu na prvome konaku[1]) . . . . . Kad je bilo jutru na uranku, svi svatovi čili i veseli, a stari herceg nešto je tûžan, zanesen; pa i ne sluteći svatovi, kakvu je prijevaru svome sinu učinio i pred Bogom strašno sagriješio, a pred svijetom obraz ocrnio — krenu poljem pucajući i veselo popijevajući . . . . . Kad su bili blizu Samobora, ugleda ih Jelena, te sa sinom istrči snasi na susret i uvede je u bijele dvore, a ne sluteći jadna, koje se crne misli vrzu njenom mužu — hercegu po glavi i koja će ih crna kob brzo zadesiti: vesela je i uz svatove popijeva tanko glasovito. No ne progje dugo vremena iza svadbe, a u hercegov dvor, kao da puče grom . . . . .

Stari herceg, kad ne može dalje da trpi unutrašnju borbu srca svoga, koju mu snaha svakim danom većma raspaljivaše, dozva sina i potajno mu otkrije neočinsko srce svoje moleći sina, da mu ustupi ženu — snahu svoju: „jer bez nje — veli — nije mi smrti, ni života; a tebe će babo boljom i ljepšom oženiti: biraj, sine, širok ti je svijet!“ . . . .

Ove riječi sina poraziše; ubiše ga i u grob svališe, pa kroz plač promuca: „O, babo, dobri babo! Kakve su to crne misli; kakav li je to kobni razgovor! Zar sinu . . . . . svome sinu ženu uzeti?! O, babo, bojiš li se Boga!? . . . . . Ne! nikada to ja ne mogu dopustiti; ja je ne dam; ja ću je braniti, dok mi je ruse na ramenu glave; meni druga ne treba, ja sam nju izabrao — ona je mome srcu omiljela! No te kunem Bogom višnjijem i sinovske ti ljubavi: progji se tih crnih misli; progji se tog nesretnog govora! O, ne misli više o tome i ne govori tako ti sreće i desnice junačke!“ . . . . . No slabe su ove riječi bile, a da slijepog i ogrezlog u ljubavi hercega — baba svoga odvrati sin od divlje i životinjske nakane njegove; jer prije bi ga smrti privolio, no što bi se okanio ljepote Bosanke . . . . na silu ote ženu sinu svome . . . .

Gorko ucvijeljen sin i pred svijetom osramoćen roditeljem svojim, skoči na noge lagane i pošljednje riječi izustivši: „Ni svojoj

---

[1]) Ugledni gragjanin i trgovac, gospodin Petar Jovović u Trebinju, a rodom iz Popova, otkuda je i moj otac bio — on mi kaže, da su svatovi zanoćili i herceg obljubio svoju snahu, gdje je današnji „Ljubuški“, i da se po tome prozvala varoš „Ljubuški.“ Djevojku su vodili iz Bosne — od Lijevna u Blagaj (tako se u Hercegovini pripovijeda), te bi ona Orbinijeva: „Vulatko figliuolo d' Ivan Catunar di Ciavaglina (questa terra è in Popovo)“ otpala, jer Popovci o tome ništa ne znaju. Vidi „Чунић Год.“, knjiga X., strana 149.

glavi ne ćeš biti gospodar, a kamo li tvrdom Samoboru gradu!“ ode turskom caru: poturći se i uzme silnu vojsku, te udari na očevinu svoju.

Dugo je vojska ležala u Megjuriječju, vraćajući se od Samobora, gdje ih junački vojvoda hrabro odbijaše, i teško da bi ga ikada predobili, a da se lukavi sin hercegov ne domisli varci, te potkova 300 konja pločama naopako, i dognavši jedne noći vojsku do grada, odvoji konjanike i sakri ih u Mjeljenicu ispod Samobora. Kad jutro osvanu i opaze straže hercegove, da vojske nigdje nema, a po tragu konjskom mišljahu, da je pobjegla — pogju u potjeru, a ostave gotovo prazan grad. U to najure konjanici iz Mjeljenice u otvoreni grad i zauzmu ga, pa kad se hercegova vojska vrati gonjena od pješadije turske i htjedne se u grad zatvoriti — dočekaju ih konjanici teški, te grdni pokolj bude na njivi „Umicalima“, gdje hercegova vojska uzmakne, a Samobor u turske ruke pane.

U gradu se zadesi hercegova ljuba, pa da ne dopadne krvnicima u ruke, skoči ispred kule stražare niz stijene samoborske, gdje joj do zemlje ni komad komada ne dostiže. Jedino su joj zlatna puceta iz kosa — kako je letjela — zapela za granje na klisurama, koja su do neke godine visila o gajtanima, a vješte nišandžije često se puta nadmetahu, koji će ih svaliti; no nijedan ne bi dobre sreće, da ih svali, dok gajtani ne istrunuše, i puceta zapadoše megju klisure, pa im danas traga nema.

Tako narod pripovijeda o padu Samobora i „nevjeri hercega Stjepana“, koje se i historija sjeća, pa dobro veli Rus Majkov u svojoj „Историји српскога народа“ na str. 179. po Lukariju („Annali di Rausa“, p. 97) ovo: „Стефан, пошто му тјелесна жеља надвлада сваки стид, учини што бјеше учинио Јован Палеолог, цар византијски, с кћерју цара трапезунтског, а женом свога сина Манујла, и Владиславу на силу оте лијепу жену, која бијаше кћи Марина Мартијана, русанског кнеза.“ — No osim Majkova — Lukarija, još o tome govori i Tuberon, a na osamdeset i dvije godine poslije samog dogagjaja zabilježio je carski poslanik Scheper, putujući po Hercegovini, narodno predanje o Stjepanovoj otmici, kako to gosp. Lj. Jovanović u „Чупићевој Годишњици“— knj. IX. u raspravi „Ратовање херцега Стјепана с Дубровником“ (1451.—1454.), koja zauzima od 87.—198. str. — navodi na str. 147.—151.; a na str. 148.—149. veli ovo: „Владисав је већ био момак за женидбу и Стјепан му је био испросио дјевојку, али, кад је доведоше, њена љепота занесе Стјепана и он је оте од Владисава. Природно је било очекивати, да Владисав не ће то отрпјети, а тако ни Јелена.“

No kako on tu raspravlja i navagja uzrok ratu izmegju Stjepana i Dubrovnika, to on gornja pričanja i navagjanja dovodi u sumnju, a na kraju, gdje počinju „Додаци напоменама“ od str. 191. do kraja, veleći na str. 196., „Из листина дубровачко-мљетачког

и ватиканског архива види се, да су се Дубровчани и завадили и заратили са Стјепаном много прије мего им је Владисав приступио.“ —

Слично горњем причању наћи ћемо и у „Glasniku zemalj. muzeja“ год 1891. књ. II. на str. 222. ово: „On (t. j. herceg Stjepan) je imao tri sina, od kojih se najstariji zvao Ladislav, koji je za suprugu imao Anu Kantakuzen (!!), ženu roda plemenita i osobito kreposnu. Kad je vojvoda bio već u godinama, ne obaziruć se baš osobito na sina, a jošte manje na nevjestu, uzme za priležnicu bludnicu jednu i dovede je u dvor. Doznavši to sin i nevjesta potuže se na to ocu, ali se on, koji je bio obikao raditi sve po svojoj glavi, ne obazre na njihove riječi, nego je radio sve to gore. Ogorčen s toga Ladislav, dogovori se s nekojim gragjanima i protjeraju vojvodu, koji od osvete pošalje poslanika k Muhamedu, pozivajući ga u pomoć.“ —

Како је „Ana Kantakuzen“ zapletena u gornji citat, najbolje nam каже Мајков у својој „Ист. срп. нар.“ на str. 178.—180.; а да је Vladislav bio s ocem u zavadi, to nam potvrgjuje onu narodnu o nevjeri hercegovoj, pa možda i uzrok ratu izmegju Stjepana i Dubrovnika; no ne pád Samobora u tom ratu (1451.—1454.), пошто повеља мегjуријечка (1461.) тврди, да је још дуго био у власти hercegovoj, а сигурно и његових синова, те је по смрти султана Muhameda (1481.) у првим годинама владавине његова наслjедника Bajazita II. pao u turske ruke.

Različito. — Различито.

Јунакиње.

Приопћио **Иван Зовко.**

Стари свијет познаваше некоја јуначка женска бића под именом Амазонака. Ко су биле те чудноватe јунакиње, што се све о њима приповиједало, каква су киклопска дјела извађале и како им се домовином означивале непрегледне степе древне Сармације — о свему томе ми не ћемо овдје говорити. Но ми ћемо истек овдје говорити изнимно о томе, како и наш народ приповиједа о некаквијем јунакињама и њиховим херојскијем дјелима и о надчовјечној им јакости.

Ове јунакиње народ напросто зове „Гркињама“, те им приписује, како су оне и колосалне оне громадне стењке попут перца у својијем прегачама пјевајући и предући кудељу под великијем бременом дрва, која би некако

пртиле у другу прегачу отрага — својијем кућама снашале, или гдје би већ хтјеле и нанијетиле.

Покрај овакве скаске о иначе туђијем јунакињама, знаде народ приповиједати чисто и о својијем, којих је највише било у оно вријеме, кад бијаше доба силног ратовања и другијех јуначких дјела.

Најпрвље су му и најзнаменитије некакове „Скочи-дјевојке“. Њихову снагу и јунаштво не надмашише ни највећи јунаци свијета. Није га мајка родила нит ће га икада родити, ко би их могао у чему од јунаштва наткрилити. Особито се истицаху у скоку и бацању камена с рамена (уметање). Оне прескачу, као преко какве сламке дуги бјелосапац нож, који је узет између најбољег и најљепшег пусата (оружја). Окрену га (нож) шоцом (оштрацем) уз брдо (усправ, горе) и забију у земљу, па отуришу (сједну) и подвију ноге и ухвате се рукама за ножне палце и онако сједећке прекрштених (подвијених) погу, ђипе (скоче) и сурну (исто скоче) преко ножа ништа ти лакше, кô бијесне. Па како су јунакиње, није им махане ни попити. Кишу божију могу у се салити (попити), а не ће се натиквићати (опити) нити ће се ишта на њима познати. А од свијех игара најмилија им је и најдража била игра „пилав“. Велики касапски (месарски) нож (то је та игра пилав) колико им се затукао и забио у земљу све до врха камза (онај дио ножа, што се држи у руци), оне га ипак клечке држећи руке на леђима најлакше зубима изваде, па се макар и други натезали (нагонили, мучили), да видиш, помучно га и рукама истегну из земље.

Друга врста народнијех јунакиња, јесу „Мушкобараче“. Све им је ервахи (исто), кô у мушка. Цркоше, да чине све, кô што мушкадија чини. Јазук (штета) што их је Бог женскима створио. Оне се и облаче по мушку и говоре по мушку и све им је по мушку. Прије, кад су биле силне војске и ратовања, душа им била ићи у војску и војевати. О многима (мушкобарачама) се казује, како би се заћосале (заљубиле) у друге дјевојке (праве), те би их често пута и преварiле, њима се и оженiле, али би им биле горопадне (свирјепе), — кô кад их није Бог за то створио. На све, што је женског еспапа (накита) мрзиле су, кô ђаво на крштену душу. А кô њихова посла и ничијег.

Četvrtak kao narodni opći praznik u okolici jajačkoj.

Priopćio **Sadik Ugljen.**

U jajačkom kotaru, u općini Sipovac, selu Vražiću, postoji jedan narodni običaj, koji se drži za veliku svetinju. Taj se običaj sastoji u ovom:

Stanovnici sela Vražića, bez razlike vjeroispovijesti, — muslomani i kršćani — drže četvrtak kao najveći praznik. Oni, kako nastupi proljeće, pa sve dok se žito ne požnje, ne će da rade četvrtkom nikakvih poljskih poslova, a taj običaj zovu „uvjet“. Kada i kojim je povodom narodni praznik postao, nijesam mogao

doći u kraj, samo znam to, kako su mi Jajčani pričali, da narod misli, kad bi u taj dan radio na polju, onda neka se ne nada da će išta s njive u kuću unijeti; dakle to oni čine u ime spasa zemaljskih proizvoda. Ta svetkovina traje od proljeća do žetve, a čim se žito požnje, prestaje i „uvjet“, pa onda narod radi kao i obično.

Nije mi za čudo, što se kršćani drže tog običaja, jer u njih ima i drugih svetkovina, da im je zabranjeno raditi ma kakav posao, ali jest za muslomane, kojima je slobodno raditi na sami Bajram, najveću njihovu svetkovinu, svakovrsne poslove.

Kažu, da je bilo hodžâ, koji su nastojali iskorijeniti taj običaj. Ali sve zaludu jer: „Utamani prije selo, pa onda običaje“.

Jedan hodža, koji je prilično bio upoznat s vjerom, znajući da se to nikako ne slaže sa šerijatom, upotrijebi sva sredstva, da to jednoć ukine, ali umalo ne nastrada, jer se na nj diže kuka i motika, pače bilo ih je i takih, koji odoše u Travnik tražiti fetvu od muftije, da im se taj običaj ne ukida. Pa zbilja i isposlovaše Vražićani takovu fetvu, po kojoj smiju i nadalje obdržavati taj svoj običaj. Od tada imaju seljaci sela Vražića mir i svetkuju svoj četvrtak.

Градина Крушевац.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

Јужно од Фојничког котара један сахат од међе у котару коњичком, находе се на једној оштрљатој главици рушевине средовјеког градића, који народ зове „Крушевац“.

Са три стране града стрме су литице, које су обрасле разном шумом, а са четврте (сјеверне) стране находе се три опкопа: први је и најдубљи опкоп одмах до зидина града, други је опкоп од првога одмакнут за једно 15—20 *m*, а трећи од другог за 10 *m*.

Сјеверно и сјевероисточно од града находи се невелико пољице, на коме су данас сјенокоси становника из џемата Дусине котара Фојничког и становника из Неретве котара коњичког. Около ових сјенокоса находи се више рушевина од кућа и стаја и многа старинска гувна. Према томе бих могао рећи, да је ово сад пусто мјесто некада било насељено.

Изнад ових сјенокоса сјевероисточно од града за једно 3 километара пута имаде једно врело, на коме је са свијем просто ограђена чесма. Ово врело зове народ Кнежевац.

О овом граду прича народ:

При заузимању Босне становао је у овом граду некакав кнез, који је из града пријечио пролаз из Дусине у Прозор. Овај се град није могао за дуго заузети ради његове тврдоће. Кад виде Турци да му јуришем не могу ништа, опсједну град, те запријече сваки улаз. Успркос томе грађани су се

дуље времена у граду одржали. Једнога дана ухвате Турци једну бабу, те јој запријете, да ће је убити, ако не каже, оклен у граду вода. Баба им на то одговори: „Ја богме не знам, него затворите коња пастуха од четири године, те му за четири дана не дајте воде; онда га поведите по овом пољу, па гдје закопа ногом, ондје копајте, па ћете наћи воду!“ Турци тако учинише, и нађу водовод, који је са Кнежевца воду у град водио, пресијеку воду и тако им се град преда.

Народ још прича, да под зидинама овога града има топ, па увијек из земље риче, кад ће бити какве војне.

Обје ове приче причао ми је хоџа Салчинић из Дусине.

Сјеверно од града један сахат далеко под Тискавицама находи се неколико рушевина. Народ прича, да је ту била некаква веома стара варош. Ове су рушевине обрасле врло великом шумом. Ја сам их видио врло мало. Хоџа Салчинић причао ми је, да је он пред 20 година доходио и да је виђао једну широку калдрмисану улицу и са обје стране по десетак овећих рушевина од зграда. Овом приликом, кад је са мном путовао, није се могао намјерити на те рушевине. Варош се је находила на потоку под Благојевим долом. Овај поток и још један близу њега, што је пресушио, обзидани су зидом. Камење је доста крупно и тесано. Управ на овом потоку састајала су се четири пута. Сада су веома обрасла шумом, али се ипак ширина добро може распознати. Један пут водио је са планине Битовње, други са Погорјелице, трећи на Краљево гувно, а четврти према граду Крушевцу. Пут са Битовње до вароши па отален до града широк је 3—4 *m*, а онај од Погорјелице до Краљева гувна 2—3 *m*. Лако се може распознати, да су путеви били калдрмисани, премда су веома зарасли шумом, те се на сред пута може наћи тако великих букава, да их не би два човјека обухватила.

Odakle je došlo ime „Šokac„?

Narodna pripovijetka.

Priopćio **Sadik Ugljen.**

Gotovo po cijeloj Bosni čućemo, da muslomani i hrišćani nazivlju katolike „šokcima“, pa i sami katolici po gdje-gdje nazivlju se tim imenom i svoju katoličku vjeru — šokačkom vjerom. Već su mnogi pokušali protumačiti odakle i kako je to ime došlo. Evo kako o tome muslomani pričaju.

Kad je Osmanlija započeo osvajati Bosnu, onda su bosanski katolici počeli bježati preko Save u Hrvatsku i Slavoniju. Kako je Osmanlija napredovao u svom osvajanju Bosne, tako je napredovala seoba bosanskih katolika preko Save. Ovi bosanski iseljenici, koji su se bili razjahali u Hrvatskoj i Slavoniji, ne smjedoše tu ostati, bojeći se, da i ovamo Osmanlija ne dogje, pak počeše prelaziti

u Magjarsku. Magjari, kad vidješe, gdje dolazi hrpa po hrpa bosanskih iseljenika zavikaše: „šok šok“ — puno puno[1]), dakle puno iseljenika. Ti bosanski iseljenici ostaše neko vrijeme u Magjarskoj pod imenom „Šokci“, a malo iza toga kad se vratiše u Bosnu, donesoše na sebi to ime, te se i dan danas njime nazivlju.

Ovako mi pripovijedahu Ibrahim-beg Kulenović i Mujaga Spahić u Jajcu.

О старим гробовима у околини Грахова.

Приопћио учитељ **Сава М. Бабић.**

Мало је у Босни мјеста, а да се у њима налази толико старих гробља, као што у Грахову. На све стране, куд се год кренеш, наићи ћеш на старо гробље, које нас сјећа житеља ових крајева из древног доба, који су своје кости овдје оставили.

Гробља има много, но ја ћу да о овим проговорим.

Одмах Грахову на југо-истоку налази се највеће такозвано Мраморско гробље, које састоји по прилици од хиљаду гробова. Ово гробље, које има облик елипсе, стере се на обје стране џаде (цесте), која води из Грахова у Ливно. Надгробно камење разноврсне је величине и облика. Понајвише има то камење облик пачетворине, но има га и у облику квадрата. На једној плочи, дугачкој 1·5 *m* а високој 40 *cm*, види се у једном ћошку усјечен урес у подоби дна од чаше. Натписа нема, као што у опће на ниједном надгробном камену нијесам нашао трагова од натписа. Много камење из овог гробља развукоше течајем времена да га употребе у разне грађевине. Други споменик показује пет удубина, усјечених у облику дна од чаше а поређаних тако, да творе крст. На трећој надгробној плочи примјетио сам врло истрошени лик цвијета.

Сељаци приповједају, да је на једној плочи био овај знак: озго мјесец, а оздо испод њега сунце. Овај се је камен још године 1879.—1880. употребио негдје у градњи. Многе су гробове у овом гробљу отварали и у њима налазили по више човјечијих костура. Тако је овдашњи управитељ испоставе г. Дујо Ковачевић у 1887. години један гроб отварао и у њему нашао девет костура. Костури су били положени један по другом. Главе су им биле више према западу окренуте. Костури су послије у исту гробницу — онако како су и били — покопани. — Године 1880., кад је овдје као управитељ испоставе био политички пристав Ј. Билбија, отворао је такођер један гроб у овом гробљу, и нашао је, како под сигурно приповиједају, у том гробу једну свилену кошуљу, која је још сасвим чврста била (? Ур.)

У „Мраморском гробљу“ и у близини његовој налазили су такођер и старих новаца, између којих је један још од Тита (79. п. И.), гдје се натпис

---

[1]) U turskom jeziku znači „čok — čok“ mnogo mnogo.

сасвим тачно читати могао. Овај новац, као и један од Цезара Октавијана Аугуста, који се такођер овдје нашао, послао је овдашњи управитељ испоставе Д. Ковачевић земаљском музеју у Сарајеву. Народно предање не говори ништа стално о овом гробљу.

У најновије вријеме „Мраморско гробље“ измијешано је с новим православним гробљем, те се је кроз то много надгробно камење искварило, а много се је и за грађевину употријебило.

* * *

На сјеверо-источну страну Грахова, управо под једном старом „Градином“ у близини православне цркве, налазе се тако звана „Три гроба из старог доба.“

Три гроба из старог доба велике су три плоче у облику пачетворине, а једна је од друге по $^1/_2$ *m* размакнута. Између тих плоча прва је дугачка 1 *m*, широка 80 *cm*, а дебела 30 *cm*; друге су двије мало помање. На овим плочама не може се никакав натпис опазити, а нема ни других знакова, јер су плоче доста искварене, а доста и окрњене. Године 1887. отворио је управитељ овдашње испоставе један између поменута „три гроба из старог доба“, гдје сам и ја присутан био. У том отвореном гробу нађосмо три човјечија костура. Два су била врло велика и то по прилици мушка а један трећи најмањи, и то је по прилици женски. Двије су лубање невјероватно велике, једна помања, а руке су биле необично дугачке. Гробница је била врло дубоко ископана, испод плоче скоро за један метар и по, костури су овако у гробу лежали: два су лежала на дну гроба један до другога, а трећи је по њима положен био. Сва три костура т. ј. главе њихове биле су управо напрама западу окренуте, те је лежала глава на глави. —

У средини гробнице нађосмо двије врло малене паре, на којима се је — премда су биле сасвим зарђале и изједене — ипак могао опазити натпис. Ова два очито римска новца предана су земаљском музеју заједно са осталим старим новцима из околине граховске.

Ископане костуре — поставивши их, како су и били — закопасмо опет у исту гробницу, и тако се и данас у њој налазе, а плочу употребише сељаци у неку грађевину.

Народ ово приповиједа о овом гробљу:

„У давна и давна времена, кад је овдје неки другојачији народ живио, него што је данас — има томе на хиљаде година — тако старци наши приповиједају — био је обичај, кад се сватови с двије противне стране сретну да се одмах побију. Тако је било и овдје. Једни су — кажу они — са сјеверо-источне, а други са југо-источне стране дошли, ту се потукли, гдје је од једне странке погинуо младожења, млада и ђевер. Од друге странке погинула су двојица, ваљда два стара свата, те су напосе и укопани.“ —

* * *

Два сата пјешке из Грахова — односно Арежиног брijега, на југозападну страну — лежи село Пећи у врло бујно-романтичном предјелу, под гором Унилицом, од које се један огранак именом „Замрштен“ одваја и изнад Пећи простире, те је тако то сеоце са три стране затворено. Име своје „Пећи“ добило је село отуд, што ондје има много пећина.

На југо-западну страну под Унилицом-планином — на једном брежуљку — лежи једно старо гробље, у коме има око 80 гробова. Усред гробља има један усправан мрамор, око 1·5 *m* висок. Из планине, која се изнад гробља стере, долази вода, која је у неколико и гробље орушила. У орушеним гробовима налазили су многе кости.

* * *

На источну страну Грахова — односно Арежиног брijега, 4 сата пјешице у селу Грковцима, на лијевој страни главне џаде (цесте) налази се такођер једно старо гробље, које састоји од једно 90 гробова. Гробови су у облику квадрата, а леже у једном љескару. На гробовима се не може никакав натпис опазити. Близу овог гробља налазили су такођер старих новаца — а у сусједном селу Доњим и Горњим Неуљима још се највише нађе старих новаца. Али на жалост све ове новце, што се нађу у овом селу, неразумни сељаци до сад би носили у Книн и ондје продавали, но већ је наређено, што треба, да се овакi налази у будуће набаве за наш земаљски музеј.

Posušje.

Priopćio učitelj **Nikola Barišić.**

O Posušje gn'jezdo sokolova,
Od starine junački mejdane!
U tebi su sileni junaci,
Behijani mladi vitezovi!

(Nar. pjesma.)

Posušje za rimskoga gospodstva bijaše utvrgjena tačka drugoga reda, kao što svjedoče mnoge razvaline, koje se i danas nalaze okolo mjesta.

U njemu je sjedište kotarske ispostave.

Mjesto ovo pouzdano može očekivati bolju budućnost. Jamac nam je tome velika radišnost onog trudoljubivog naroda.

U istom mjestu ima crkva rimokatoličkog obreda.

Podneblje je veoma zdravo i prijatno, a poljice baš divno sa zelenijem livadama, plodnim i prostranim oranicama, osutim i kićenim brežuljcima.

Posušje po svoj je prilici dobilo ime od toga, što je pred nekoliko stotina godina bilo vrlo podvodno. Priča se, da je kralj Tvrtko podijelio ovom mjestu 15.000 dukata, da se iskopa prokop, kuda bi voda otekla. Taj isti prokop koritom je današnje rijeke Topale, pak otuda ovdašnje stanovništvo mnije, da je mjesto dobilo ime Posušje.

Četiri kilometra južno od Posušja vide se ostanci tvrgjave Gradačke, čiji su zidovi sagragjeni po pradavnom gragjevnom običaju. Tvrgjava i danas se proteže u površini do 400 četvornijeh metara. Svud uokolo opasana je debelim zidom, koji je imao samo jedan otvor, kuda se je ulazilo u kulu. U toj tvrgjavi, kao i ispod nje nad zemljom bilo je mnoštvo ukusno tesanog kamena, kojim kamenjem sagragjen je rimo-katolički župski stan u Gracu. Stanovnici spomenutog sela poodnašali su mnoštvo kamenja za gradnju svojih stanova. Prenašajuć spomenuto kamenje, našao je sadašnji gospodin župnik Fr. Dominik Šarac božicu Veneru i mnoštvo starijeh kovina, koje se i danas mogu vidjeti u samostanu časnijeh franjevaca na Humcu; a ovdašnji župski kapelan gospodin Fr. Ladislav Biško, pred četiri godine našao je u istoj tvrgjavi jedan zemljani lonac. U tome je loncu bila jedna povelika staklenka, u kojoj je bilo sedam manjih, napunjenih nekim crnim praškom. I danas onuda težaci nalaze starijeh novaca, komada opeka, zemljanijeh rimskijeh posuda s bapkama i natpisima. Narod priča, da je rečenu tvrgjavu sagradio Gračanin Pandža.

Na granici katastralne općine Graca i Grude, krajem brdskoga puta, vidi se velik grob sa velikijem kamenitim krstom a zove se „Biskupov grob".

O ovome grobu priča se, da je nekakav biskup, putujući na Posušje, ondje od razbojnika dočekan, ubijen i zakopan. Bosansko-hercegovačko kat. sveštenstvo ne zna da je ikakav biskup ondje poginuo. Moguće da je poginuo u ono davno doba, kad nijesu u Bosni i Hercegovini biskupi stanovali, nego od vremena do vremena iz Rima ovamo šiljani. Moj štovani prijatelj župnik u Gorici, gospodin Fr. Petar Kordić, pred četerdeset godina raskopavao je ovaj grob, ne bi li u njemu našao kakav biskupski znak, ali na žalost ne nagje ništa osim kosti.

Jugo-zapadno selu Grudam a jedan kilometar daleko leži seoce od kojijeh 300 kuća, zvano Gorica. O tome priča se, da je tu bio grad (šeher) Imota, te da je sav bio pokriven daskom, pak da je u davno doba vas izgorio. Kad je izgorio, narod se raselio, a mjesto Imote prozvala se Gorica od gorijevine.

Kad se je katolička crkva u Gorici gradila, mnogi se je kamen upotrijebio za gradnju iste, dok je ostalijeh zidina nestalo sa površine krčenjem vinograda i bašča i gradnjom raznih seoskih kuća. Gorica leži ispod dosta velikog brda, zvanog „Pit brdo" a ispod nje proteže se prostano polje sve do Runovića sela u Dalmaciji. Na jednoj glavici, $^1/_4$ sahata iznad sela Gorice, imade mjesto nazvano „Tamnice". Priča se, da su tu bile tamnice grada Imote. Iznad površine zemlje nalazi se razbacanog tesanog kamena, a ispod zemlje još imadu temelji zidova, gragjenijeh klakom. Neki seljani kopali su još davno, ne bi li tu našli blaga, i nagjoše mnoštvo podzemnijeh hodnika; za to se sumnja, da su ondje bile po prilici tamnice.

Izmegju sela Gorice i Grude prostire se gradina klakom gragjena u površini do 1000 četvornijeh metara. O njoj tamošnje stanovništvo priča, da je

u njoj živio Vručković kapetan, pad da otud dônja okolica nosi ime „Vrućice". Neki pričaju, da je nekada s gornje strane gradine voda izvirala. Okolo gradine ima više stećaka, ali na njima ne može se primjetiti nikaki natpis, osim što se na jednome sa sjeverne strane vidi urezan polumjesec, sunce i zvijezda. Ispod ove gradine jugo-zapadno, priča se, da je bio velik nasip preko cijeloga Grudskoga polja a na sredini da je bio drven most, preko koga se je moglo ljeti i zimi preko polja preći. Priča se, da se je ispod „Vrućice" protezao starinski put sjevero-zapadno prema Gorici (staroj Imoti).

I sadašnja nova cesta drži se od prilike istoga pravca. Tamošnje stanovništvo krčeći bašče nailazi na staru cestu na više mjesta, a sva je prilika, da je tuda prolazio rimski put.

Tri kilometra desno od rijeke Topale, izmegju Vinjana i Trebistova (selâ Posušja) sjevernim pravcem, vide se ostanci starinske tvrgjave, zvane „Kulinovci". Zidovi su klakom gragjeni. Oko njih može se i danas vidjeti komada opeke. Neki kopajući nailazili su na komade raznijeh kovina. Pred deset godina ovdašnji žitelj Josip Biško u istim ruševinama namjerio se na kamenit umivaonik, koji da mu se pred dvije godine zabacio. O ovoj tvrgjavi ovdašnje stanovništvo vrlo malo umije da priča. Megjutim hoće neki, da je to bio ljetnikovac „Kulina bana" i otud da se rečena tvrgjava prozvala „Kulinovci".

Dva kilometra sjevero-istočno Posušju uzdiže se na jednom brdu tvrgjava „Radovan," od koje se danas jedva mogu ostanci raspoznati. Po kazivanju ovdašnjeg pučanstva ona je bila sagragjena na obranu neprijateljskijeh navala. Južno dva kilometra (Posušju) na brdu zvanom „Grabovica" sagragjena je po sličnom obliku druga tvrgjava u istu svrhu. Te su tvrgje obuhvatale površinu od 300 četvornijeh metara, a bijahu zidane klakom. Oko njih ne vidi se nigdje traga opeci.

U sredini mjesta Posušja vidi se grobište, zvano „Ričinsko grobište". Ono zaslužuje osobite pažnje zbog više stećaka, što se nahode oko tog grobišta sa zapadne strane.

Ovdašnje stanovništvo pripovjeda, da je pred stotinu godina bilo mnoštvo tijeh stećaka; no ja ih sad nagjoh samo pet. Po mojem mnijenju ti stećci potječu od prvijeh vremena hrišćanstva. Na nekijem od njih vidi se urezan polumjesec, na nekijem zvijezda, a na jednom sablja.

Ti su znakovi dosta nevješto, da ne kažem nespretno usječeni. Priča se, da se je jedan stećak pred 60 godina sa svoga mjesta oborio i odmah da je udario veliki vjetar, koji je dotle duhao, dokle god spomenuti stećak nijesu stavili opet na prijašnje mjesto.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.

Sarajevo, oktobar—decembar. 1892 Сарајево, октобар—децембар.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga IV. Godina IV.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига IV. Година IV.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Властела хумска на натпису у Величанима.

Приопћио **Конст. Јиречек,** универзитетски професор у Прагу.

У Гласнику земаљског музеја у Босни и Херцеговини 1892., књ. III., стр. 215., издао је госп. др. Ћиро Трухелка снимак и опис натписа, који се чита на стећку код села Величанâ у Попову пољу, близу манастира Завале. За ову смо старину до сада знали само из мало разговијетнога приписа у дубровачком „Словинцу“ 1880., стр. 397. Поуздано издање овога врло знаменитога споменика поздравио сам с немалом радошћу. Није на њему важно само то, што је јасно датиран „вь дни господина краља Тврьтка“, т. ј. год. 1377.—1391., између јесени године 1377., гдје је босански бан Твртко примио наслов краљевски (види писмо у Споменику српске краљ. акад. XI., 37.) и мјесеца марта године 1391., гдје је исти краљ умро. Није у њему такођер никаквих грчких ријечи, као што је некада мислио „Словинац“. Не можемо напокон на њему наћи никаквог трага неких успомена о старој Паганији и о Паганима цара Константина Порфирогенита, као госп. др. Трухелка. Наша радост има други узрок. Од осам лица, што се на натпису осим краља Твртка поимснце спомињу, седам су нама добро позната, као чланови одличних кућа ондашње властеле у земљи Хумској и Требињској, будући да се о њима у год. 1332.—1399. често пише у књигама архивâ дубровачких. Од ове осморице петорица су Чихорићи, или како су се још звали Другговићи, тројица су из куће Милтјена Драживојевића, чији се је род касније звао Санковићи. Оно, што нијесмо знали, и што се научавамо сад из овога натписа, је генеалошка свеза ових људи.

Писар предлога, по којему је каменар утесао овај натпис, мијешао је **ч** и **ћ**, како су чинили и други писари херцеговачких

листина онога времена. Он пише **Чихорића** и крај тога **кꙋчьница, кьчи** (тако на снимку), па ставља и **к** у **Драживоевика**. Тако је истога Дабижива Чихорића, који је поставио овај надгробни споменик својој мајци, писар у једном писму, изданом у Споменику XI., 39., написао свуда **ч** мјесто **ћ**: **ѡпьчини, Чихоричь, плачати**. За облик **зовомь** упор.: **азь рабь божи Костандинь чьтьць а зовомь Боисиль граматикь**, и надаље **презвитерю Геѡргию а зовомь попоу Радославоу** у једном запису од године 1279. (Гласник срп. учен. друштва 20., 245.). Гдје је госп. Трухелка прочитао **жена Паганеньца**, по снимку нема сумње да треба читати **ж(оу)пана Неньца**. У **Чихорића** (госп. Трухелка је читао **Чиходића**) **р** биће на камену наклоњено као у ријечи **мирьскимь**. **Кꙋчьница** (мјесто **кꙋћьница**) — uxor — је ријеч позната из рјечника Даничићева и из писма, писанога год. 1440. на Требињу и изданога у Споменику XI., 82.; **ꙋ** биће истрто, али **ь** на снимку је јасно. **Невѣста** је овдје uxor fratris, као код Пуцића II., 119.: **реченꙋ Анꙋхлꙋ мою невѣстꙋ а кꙋћницꙋ мога брата** (1462.). Облик **Сьнкꙋ** је познат из листина, али на камену биће или имало је бити **Снькꙋ** (г. Трухелка има **Сникꙋ**), као што се исто лице у запису од године 1364. збиља пише **жꙋпань Снько** (Споменик XI., 33.). Цијели натпис читамо ми овако:

✝ Вь име ѡца и сина и светаго дꙋха. Се лежи раба божиа Полихраниа, зовомь мирьскимь госпоꙗ Радача, жоупана Неньца Чихорића кꙋчьница и невѣста жꙋпана Братька и слꙋге Дабижива и тепьчиіе Стипка, а кьчи жꙋпана Мильтѣна Драживоевика, а казньцꙋ Снькꙋ сестра. А постави сь бѣлѣгь не синь Дабиживь сь божиѡмь помощию самь своими лꙋдьми, а вь дни господина крала Тврьтка.

Чихорићи су били у XIV. стољећу једна од знаменитијих породица у предјелима између Неретве и залива Которскога. Будући да се иста четири брата, којима се имена читају на овоме стећку, Ненац, Вратко, Дабижив и Стјепко, у сувременим записима зову и Чихорићи и Друговићи (illi de Drugouich), не можемо сумњати да је Друговићи било друго, како се види старије име једне те исте куће. Неки старији члан ове куће се звао Друг, име, које у XIII. и XIV. стољећу није било ријетко у Приморју: Drugus у Дубровнику, од тога Drugoe, Drusinna, Druginna (Дружина), Drusco (Друшко); напротив у унутарњим предјелима неће бити било много у обичају, јер га нема у рјечнику Даничића (само у додатку налази се Друговић, Дружетић), па га нема ни у поменицима, које су издали Новаковић (Гласник, свеска 42.) и Љ. Стојановић (Споменик III.). Послије године 1356. имену Друговића нема више трага и надаље чита се само о Чихорићима. Да ли Радоје Друговић, властелин босанскога бана Матеја Нинослава и свједок у договору с Дубровчанима године 1249. (Mon. serb. 33.), спада истој кући, није сигурно. Почетком XIV. вијека јавља се један Хлап Друговић

на Невесињу: 10. септембра 1305. тужио се пред судијама дубровачким Clap Drugouich de Neuesingna (sic) на Дубровчанина Наљешка Сорента (Div. Canc. 1305.). Касније се спомиње један Градоје Чихорић (Gradoe Gichurich) са својим људима г. 1335. у Котезима на Попову (Div. Canc. 1334.). Послије налазимо већ оне, што су именовани на натпису у Величанима.

Жупан Ненац (упор. имена Ненко, Неноје, Неniша) спомиње се год. 1336.—1375. као сусјед Дубровника у Попову. Године 1336. Дубровчани су имали неприлика с људима Другoвића (homines de Drugouich) код ријеке у Попову (apud flumen in Papoa) и код Оногошта (Никшића), и тим су људима били господари „Stepco Drugouich et Neneç eius frater“ (Div. Canc. 1334.). Године 1356. имали су Дубровчани састанак са Neneç Cicurich (Monumenta Ragusina II., 165.). Даље: год. 1362. Ненац је смио износити вино из Стона у вријеме рата; 1363. се чита о неком убиjству, „homicidium, quod fecerunt homines Neneç“; 1364. писали су Дубровчани жупану Санку, о којем ћемо ниже расправити, тужећи се „supra Neneç“ ради штета, учињених у Затону (Malfo); 1366. и 1370. спомињу се опет неки „homo Neneç de Papoa“ и „homo Neneç Çycurich.“ Напокон је године 1375., 18. августа Neneç Çicurich у Дубровнику од властелина Јакова Менчетића примио натраг свој депосит, т. ј. златне округле обоце (минђуше) „по начину словенском“ (било је и обоцâ по начину латинском), са сафирима, рубинима и бисерима, „unum par cercellorum auri rotundorum sclauicorum cum lapidibus preciosis, videlicet zaffiris et balassis interpositis et margaritis grossis interpositis in circuytu ipsorum“ (Div. Canc. 1376.). А ко је носио други те обоце, о којима се случајно ова вијест сачувала, него кућница жупана Ненца, сахрањена под стећком у Величанима.

Ова се госпођа Радача (женско име од мушкога Радац) другдје не спомиње. Полихранија је калуђерско име; има неколико светаца тога имена (Πολυχρόνιος 23., 24. фебруара, 30. јула, 7. октобра).

Жупан Вратко је споменут само један пут: Vracticus Drugouich et homines sui отели су на Требињу год. 1335. козе и вола једног властелина дубровачког из куће Соркочевића (Div. Canc. 1334.). На једној надгробној плочи у манастиру св. Николе у Топлици (Куршумлији) спомиње се „Никола а зовомь Вратко, син Чихорика Вратка“, који је умро год. 1349., али не знам у колико је пријепис овог натписа у Гласнику срп. учен. друштва 56., стр. 359. поуздан.

Слуга Дабижив, о којему имамо вијести из г. 1334.—1349. је исти слѹга Дабиживь, чиновник краља српскога на Требињу, о којем се чита у повељи Стефана Душана, изданој у октобру године 1345. под Сером (Mon. serb. 117.), и исти, који се спомиње у дубровачком Liber reformationum 1363., гдје је записано, како

је године 1343. кнез Марко Мавроцено с малим вијећем и са многим старцима дошао у жупу Жрновницу (Brenno), да с њим заједно на граници види међе земље Дубровчанина Сорента, „ad uidendum confines Rusci de Sorento cum Dabiseo sluga". Први спомен о њему је тај, да је год. 1334. Dabiseus Drugouich у Брскову узео Дубровчанину Милошу Хлаповићу коња у цијени 30 перпера (Div. Canc. 1334.). У L. Ref. 1343.—1345. често се говори о штетама, што су његови Требињани чинили Дубровчанима у жупи Жрновници; један пут се године 1344. зове Dabiseo Drugouich (Mon. Rag. I., 162., станак), други пут године 1345. Dabiseo Cicurich (ib. I., 176.).

Тепчија Стипко спомиње се године 1334.—1369. око 20 пута. Stepecus Drugouich дошао је год. 1334. као посланик Стефана Душана, онда још краља, у Дубровник, и предао кнезу лист с потврдом, да је Думоња Менчетић с браћом краљевске царине држао и све платио (Пуцић II., стр. 13., бр. 14., али види поправке у Споменику XI., 100.). Људи Stepechi Drugouich спомињу се год. 1335. на Требињу, год. 1336. његови и брата му Ненца на Оногошту. Године 1356. зове се и Stiepchus Drugouich (Div. 1349.) и Stepcus Çicurich (Mon. Rag. II., 152.). Године 1360.—1362. је стојао у „mercatum Narenti", у Дријевима на ушћу Неретве. Године 1361. помагао је Дубровчанима у рату са кнезом Војславом, па су га Дубровчани не само пустили у град, опростивши њему и његовим људима све, што год им је требало простити, него су га препоручили и бану далматинскому, с којим он биће имао на Неретви неке неприлике (Gelcich и Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae p. 26.). Године 1365., 17. марта били су Stiepcho Cigurich и син му Вукац (Volcheç) у Дубровнику свједоци, кад су Дубровчани платили 500 дуката за жито изасланицима арбанашког властелина Власија Матаранга (одломци књиге Div. Canc. 1364.—1365., зашивени у Div. Canc. 1435.). А пошљедњи пут се читају имена Стјепка и његових синова Вукца и Цвјетка (Çuetcus) 8. фебруара 1369. (Liber deb. 1365.—1369.).

Син Ненца и Радаче, жупан Дабижив или Дабижив Ненчић (Dabissiuus Cichorich, Cicorich, Zicorich или Dabissiuus Nençich) спомиње се у год. 1383.—1399. као сусјед Дубровника опет у Попову и као господар људи, који су каткад волјели пљачкати оно, што им се допадало код сусједа или код путујућих трговаца. Године 1383. у децембру јесу му Дубровчани дали вјеру, да може доћи у град за изравнање ових рачуна и то су опетовали у марту и јуну 1384. год., док се је у фебруару год. 1385. напокон учинило „concordium" (L. Ref.). До ових ствари се односи писмо без дате Дабижива Чихорића, које смо издали у Споменику XI., 39. и у којему се он Дубровчанима смирено клања као „срчани слуга" и тужно се испричава, да „лоша

ни(је) у мене и у мојих људи“ и да не може платити, молећи: „Немојте ме од себе одгонити.“ Пошљедњи пут спомиње се жупанъ Дабиживъ Чихорикъ године 1399. као свједок у повељи којом је војвода Радич Санковић одступио Дубровчанима село Лисац (Mon. serb. 243.).

Осим тога спомињу се у пословима, који се тичу продаје коња, један Мирослав Чихорић године 1356. у сусједству Шумета и један Доброслав Братославић, нећак Чихорића (nepos Cichorich) год. 1347. Даље смо у XV. вијеку нашли у судским књигама неке мале људе, који једва ће бити потомци ове куће, макар да се зову Друговићи и Чихорићи. Год. 1424. „Radouaç Drugouich de Dabar de villa vocata Dobrouoieua“ је имао посла, како да докаже, да његов коњ је због његов. Катунари браћа Бјелоје, Никола и Покрајац Chichurich негдје у сусједству села Тополе у Приморју имали су године 1406. посла ради неког убијства, Вук Вучихнић Чихорић год. 1411. ради неког лупештва, а Балдовин Чихорић опљачкао је год. 1423. једног Дубровчанина на Попову испод Чваљине. Занимљиво је, да у збиркама грбова старе властеле југославенске нијесу заборављени и Чихорићи (Новаковић у Годишњици VI., 93.).

Друга кућа, из које је била госпођа Радача, је свакако познатија у историји ових предјела.

Жупан Милтјен Драживојевић први се пут спомиње године 1332. у договору босанскога бана Стјепана са Дубровчанима (Mon. serb. 102.). Онда, нема сумње, био је са Бошњанима. Али године 1334. био је са краљем српским и спомиње се као сусјед Дубровника (Mon. Rag. II., 366., 369.). Године 1335. Милтјен и син му Санко узели су у Оногошту неке животиње и другу трговину једнога Менчетића (Div. Canc. 1334.). Год. 1336. мјесеца јула су Ружијер (Rugerius) и Милтјен, „homines nunc domini regis“, пролазили с неколико својих коњаника око манастира св. Јакова на Вишњици пред самим Дубровником, па се је пријор Никола послије пред судом у граду тужио, да су њему ти људи ограбили воћњак и виноград манастирски. Из овога времена је и писмо „жупана Милтена и Ружира“ Дубровчанима код Пуцића II., 15., о станку на Ободу у Конавлима. Исте су се године тужили неки Дубровчани, што су тјерали стоку од ушћа Неретве у град, да је њих опљачкао Milten Drasoeuich (sic) у Жапској (Sapsca), која је по томе била Милтјенова (Div. иста књига). Пошљедњи пут се говори о станку са Milten Drasiuoeuich у новембру 1343. године ради сребра у цијени 72 перпера, које је био кнез Живан Фоскарини (год. 1341.—1342.) дао људима Милтјеновим отети у Дубровнику (Div. Canc. 1342.—1345.).

Добро је познат син Милтјенов Санко, у временима царева Стефана Душана и Уроша, који су још држали Требиње,

сусјед Дубровника од босанске стране, у Сланском Приморју и у Попову, јер су ти предјели онда већ били бана босанскога. Име његово се пише различито, као што је забиљежио и Даничић у својем рјечнику: Сѣнко, Снько, Снко, Санько, латински Senco, Semcho, потомци Саньковићи (Mon. serb. 217.), али такођер и Semchouichi. Нема сумње, да се је у овим крајевима изговарало онда мјесто ь и ѥ, па се полагано надомјестило са млађим а (упор. на пр. сва лична и мјесна имена на —ьць, у латинским писмима на —ец). Први пут се спомиње Санко године 1335. заједно с оцем. Послије је живио у Сланом, у Попову и у Дабру, који се године 1368. спомиње као његов; да је било и Невесиње његово (Јаков Лукарић, Annali di Ragusa 1605., p. 61., 77. зове Санка и сина му Радича „conte de Neuesigna"), је могуће, али у сачуваним споменицима нема јасноga доказа. Године 1348. Санко је постао почасни грађанин дубровачки (Mon. Rag. II., 48.). У новембру године 1367. одметнуо се од бана Твртка и придружио жупану Николи Алтомановићу, али Дубровчани још почетком године 1368. опет и опет су њему савјетовали, да се тога друштва окани (види нашу расправу о цару Урошу и краљу Вукашину у Часопису чешког музеја од год. 1886., стр. 256.). Још 13. маја год. 1367. (Div. Canc. 1362.) спомиње се као жупан (çuppanus), али већ 6. јула исте године (Div. Canc. 1366.) зове се казнац (casneç), што је било свакако више. Којим су начином били поређени ови српски и босански титули, мало је нама познато, али важно је мјесто Дечанске хрисовуље од године 1330., гдје се послије епископâ и игуменâ овако набрајају чланови „збора српске земље": „и казньце и тепьчиіе и воіеводы и слоугы и ставильце" (Mon. serb. 99.; Дечанске хрисовуље, Гласник II. одјељења, књ. 12., стр. 65.). У дубровачком земљишту је казнац (у XIII. вијеку као да је значио оно, што је латински camerarius) већ у XIV. вијеку био само главар од селâ, која су била сједињена у „казначине"; да се значај службених титула и имена новаца течајем времена намањује, то је опће позната појава. Казнац Санко је био жив још у јулу год. 1370.; мртав се спомиње први пут у новембру год. 1372. Жена му се звала Радосава (Mon. serb. 220.) а дјеца су му били познати из босанске историје конца XIV. стољећа Санковићи, браћа жупан Бијељак и војвода Радич, који се кадкада зове и Радиша или Радослав (жена му је била Гојслава), па и сестра ове браће Драга, о којој пише Иларион Руварац у Гласнику овом од год. 1891., стр. 225.

Санко је имао брата, који се је звао жупан Градоје. Године 1362. био је заробљен од бана далматинскога и искупљен од сужањства помоћу Дубровчана. У год. 1371.—1373. спомиње се као господар на Невесињу и на Трусини. Жена му се звала Кујача. Пошљедњи пут је именован као стриц Бијељака и

Радича у повељи од године 1391. (Mon. serb. 219.). Одмах иза њега су тамо уписани Будеља (год. 1396. Budeya Semchouich је добио од Дубровчана дар) и Санчин као „братьк“ Бијељака и Радича; види се, да су то били синови жупана Градоја.

Ево генеалошка таблица властеле, којој се имена читају на натпису у Величанима:

I. Чихорићи (Друговићи).

II.

Ненац жупан 1336.—1375.	Вратко жупан 1335.	Дабижив слуга 1335.—1349.	Стјепко тепчија 1334.—1369.
жена Радача			
Дабижив жупан 1383.—1399.		Вукац 1365.—1369.	Цвијетко 1369.

II. Санковићи.

Милтјен Драживојевић, жупан 1332.—1343.

Санко жупан, кашње казнац 1335.—1370.	Градоје жупан 1362.—1391.	Радача муж њезин Ненац жупан (види I.)
жена Радосава	жена Кујача	
	Будеља 1391.—1396.	Санчин 1391.
Бијељак жупан 1371.—1392.	Радич војвода жена Гојслава 1379.—1404.	Драга 1391.

На пошљетку треба да кажемо нешто и о мјесту, гдје овај стећак стоји. Име Величанâ у споменицима средњега вијека не нађосмо; за то смо читали, да је било у Попову село Велика вас (Vellicha uas 1388.) или Вељa вас (год. 1466.), које се име у статистици садашњих села не налази. А да је било близу до Завале, која се спомиње већ године 1372. (лупежи из Рароа de Çaualla, Lamentationes de foris 1370.), види се из једнога записа од год. 1436.: „homines comitis Gregoreuich (Николић) de villa de Sauala et Velichi Uast (sic)“ украдоше краву у селу Мравињцу на дубровачком земљишту (Lam. de foris 1436.). О манастиру Завали у књигама архива дубровачких из овијех времена нема спомена.

Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica.

Priopćio **dr. Justin Karlinski.**

Po nekoj priči, poznatoj megju pravoslavnim žiteljima u Konjicu u Hercegovini, pretvorio je sv. Sava onaj kraj, gdje je sada jezero kod Boraka, u jezero, da tako kazni tamošnje žitelje, jer su ga rgjavo primili. Po toj priči tako je duboko jezero, da mu se ne može naći dno, po kome, vele, da se prostiru ostanci veselog nekoć mjesta, te narod do danas pojedine dràge jezera naziva „kuće“, a u deblima od drveća, koja se vide u dubljini, nazire ostanke od kuća[1]).

Makar da su novija istraživanja oprovrgla „nedosežnost“ dubljina u gorskih jezera, potaklo me je ipak to, što je mjerenje, pokušano sedamdesetih godina po tadašnjem engleskom konzulu u Sarajevu ostalo bezuspješno, te u ljetu godine 1892. uz pripomoć bos.-herc. zemaljskog muzeja stadoh na različitim mjestima mjeriti jezero, u jednu ruku da mu nagjem dubljinu, a u drugu da tom prilikom prikupim materijala za izučavanje faune jezerskog dna i jezerske vode. Uspjeh prvoga ispitivanja priopćujem u ovoj publikaciji.

Jezero kod Boraka, koje narod naziva „Boračkim jezerom“ ili ukratko „Jezero“ ili „Borke jezero“ leži, kako sam u proljeću god. 1892. barometrom izmjerio, 405 *m* nad Jadranskim morem u velikom koritu, što ga tvore i okružuju s jedne strane Crna gora, a

---

[1]) Megju muhamedancima konjičkim opet se ovo priča o postanju Boračkog jezera:

U prastaro doba, kada su još običavali sveci hodati po zemlji, bila je ondje, gdje je sada Boračko jezero, lijepa varošica, kojoj, na žalost, do danas niko nije imena upamtio. Stanovnici te varošice bili su u svačemu bogati, ali su bili pokvarena srca i tako tvrdi, da se u njih više nije znalo ni za gostoljublje ni za ljubav bližnjega. Radi teških grijehova tih ljudi stiže ih najposlije propast. Po božijoj mudroj naredbi dogje jednoć sveti čovjek u tu varošicu i zamoli konak i prehranu. Ali pokvareni bogataši podrugivahu mu se i otjeraše ga; niko nije htio da mu usliša molbu. Kad je uzalud obišao sva vrata, dogje najposlije izvan varoši u kućicu jedine sirote u toj bogatoj općini. Bila je to sirota udovica, koja uz tu svoju kolibicu, baščicu, kravu i konja ništa nije imala osim jedinca sina, kršna mladića u najljepšim godinama. I mati i sin znali su za Boga, bili su pobožni i milostivi nevoljnicima. Oni stranca prijazno primiše na konak, pa s njime podijeliše zalogaj hljeba, što su ga imali.

Kad je drugi dan u jutru sveti čovjek krenuo na put, reče materi i sinu: „S božijom ću pomoću ovu varoš pokarati radi grijeha njenih stanovnika. Uzmite ovo svoje sirotinje, pa ostavite ovo mjesto, kome je sugjena propast. Pogjite na sjeverozapad, pa na onome mjestu, gdje vam konjic prednjom desnom nogom tri puta zagrebe po zemlji, ondje se naselite. Božiji će vas blagoslov ondje naplatiti.“ — Mati i sin odmah poslušaše savjet, i za kratko vrijeme već su bili daleko od one svoje kolibice i od putnika, koji je kraj nje ostao. Kada su se zadnji put ogledali na ostavljeni svoj zavičaj, obuze ih groza: vidješe, kako upravo varošica uz jauk i lelek svojih žitelja propada u zemlju, i kako se od množine vrela, koja izbiše iz zemlje, načini jezero i doskora ispuni svu onu uvalu, koja je progutala varošicu. Svetoga čovjeka nestade ispred njihovih očiju.

Majka i sin pogjoše dalje niz rijeku (Neretvu), koju im je sveti čovjek naznačio. Pošto su više sati putovali, najednoć im se ustavi konjic, a mati mu dovikivaše: „Hajde, hajde, moj konjicu!“ Ali se konj ne htjede maknuti s mjesta, već tri puta zagrebe zemlju. Sad upoznaše mati i sin, da su prispjeli na ono mjesto, koje im je označio sveti čovjek. Ondje sagradiše kolibu, pa doskora mati oženi sina. Ta naseoba napredovaše iz dana u dan, blagoslov božiji spustio se je na tu porodicu. S njima se još udruži i rodbina nevjestina, te u skoro nastade lijepo mjesto, koje za uspomenu na konjica, što je grebući zemlju pokazao, gdje da bude naseobina, dobi ime Konjic. Uredn.

s druge obronci do 1055 *m* visokog grebena Tranjine (nazvan i Dolovska strana) i najposlije obronci do 860 *m* visoke visoravni, po kojoj se prostire mjesto Borke, a udaljeno je od varoši Konjica u jugoistočnom pravcu 20 *km*.

Ostavivši na dosta dobrom jahaćem putu Konjic i prošavši kroz dolinu Bijelu, okruženu većinom osniježenim glavicama Borašnicom, Poslušnikom, Motikom, Ortišem, Kapom i t. d., valja ti se uspinjati ponešto strmim, ali ni za konjanika ni za pješaka tegotnim putem na prijevor preko Vrapca, otkuda turskim vojničkim putem, koji je iz Sarajeva vodio preko Lipete-Karaule u Mostar i Nevesinje, stižeš na onu visoravan, po kojoj se prostire selo Borke. Ovdje ti obzor zaokružuju ogoljeni pristranci Borašnice, gdje je sedamdesetih godina neka englesko-francuska kumpanija sjekla šumu, ne baš u korist onoga kraja, za tim glavice Osopca (2026 *m*), koji se u daljini vidi, Poslušnika (1744 *m*), Živnja i Črvnja, a još za jedan sat eto te na pustome kraju visoravni, otkuda se Borački potok, prikupivši u sebi vode sa Borašnice, tijesnim prodorima i u skokovima ruši u bezdanu — još nekoliko koraka, pa ti se pred očima stvori nov kraj, koji smo pokušali da prikažemo na pridanoj ovdje *(tabli I.)*

U dubljini, okružen bujnim zelenilom grmlja po Dolovskoj strani i tmastom crnogoricom po Crnoj gori, sine ti pred očima zeleno jezero kao ogledalo, pravo morsko oko, sasvim različito po masti od ostalih hercegovačkih jezera, kao Place, Bak i Derjansko jezero. Idući strmim serpentinama stigosmo za $^1/_2$ sata od prilike (4 sata hoda od Konjica) do jezerske obale i time do svrhe našega putovanja, da nas ovdje za mali napor naplati hladovina gustog javora, tišina, koju jedva pokadšto prekine kreštanje kreštelice — i pogled na ubavu, jedva ponešto uzbibanu površinu jezera.

Sadanje jezero sačinjava samo manji i dônji dio velike gudure, što je zatvara Crna gora (Jelovina), Tranine, Oštra i Košutica, te je spram Neretve strmo osječena. Po cijeloj konfiguraciji mora se misliti, da je u prvo vrijeme cijelu guduru ispunjavalo jezero, kome je voda pridolazila od mnogih vrela, što ih onuda ima, i od otopljenoga snijega po okolnim planinama, te da je tek malo po malo potokom Šisticom, koji se utisnuo megju Košuticu i Jelik, prorovilo put do Neretve. Tečajem vremena zasula je gornji dio jezera ruševina i naplavljena zemlja, pak će ta sudba stići i sadašnje jezero.

Ovdje u nacrtu *(tabla II.)* prikazujemo situaciju sadašnjeg jezera u mjerilu 1:6250, pri čemu su naznačeni i putevi oko njega. Po najnovijem mjerenju obuhvata jezero 260 dunuma i 40 m^2 = 42 *ha*; najveća mu je dužina 786 *m*, najveća širina 402 *m*, a kako se vidi iz nacrta, ima jezero oblik elipse. Obale su mu djelomice močvaraste i rogozom obrasle, a na lijevoj se obali vidi šest gotovo posve okruglih draga, koje su skoro bez izuzetka samo razmjerno tijesnim klancima spojene s jezerom, a narod ih naziva kućama. Voda pritječe jezeru većinom

tako zvanim Boračkim potokom, koji podrovljeno kamenje blizu gore stovariva na kamenitom tlu, otječe pak voda iz jezera, kako je rečeno, potokom Šisticom; koji se, tekući jedva 2 *km* daleko, ruši u Neretvu.

Pripomoć zemaljskog muzeja učinila je, te su priprave za mjerenje jezera u brzo dovršene, ja upotrijebih lijepe dane početkom juna 1892., da to mjerenje izvršim, te pošto moj laki čamac šest kršnih boračkih momaka iz Konjica prenesoše do jezera, pa ga ondje još jednom nakatraniše i klupe u njemu smjestiše, otpočeh mjerenje.

Ovdje neka mi bude slobodno prozboriti nekoliko riječi o nastrojima i priboru, kojim sam se tom prilikom služio. Kad bismo, kako je to prije i prečesto bivalo, dubljinu jezera htjeli mjeriti utegom, pričvršćenim za nit, učinili bismo tu pogrješku, da bi nas nit, padajući, svojom vlastitom težinom, dovela do posve krivih rezultata. Toj ćemo se pogrješki ukloniti time, ako utegom nategnutu nit namotamo na motovilo, koje je u svezi s ocijelnom vagom. Kada sad stanemo odmotavati nit, kazivaće nam kazalo na vagi dotle težinu utega, kojim je nategnuta uzica, dok uteg ne padne na dno. U taj tren, kako uteg padne na dno, prestane kazalo na vagi kazivati mu težinu, i sad je vrijeme gledati po mjeri, pričvršćenoj na uzici, kolika je dubljina, a ne ćemo počiniti pogrješku, da amo računamo i duljinu uzice, u koliko se ona još svojom težinom odmotava.

Razdio uzice, koja je upotrijebljena za spuštanje utega, treba da se jasno vidi, pa za to se preporučuje, da se za takve nastroje pričvrste bijele krpice, na kojim je neizbrisivom bojom zabilježen broj mjere 1, 2, 3 *m*.

Prije su se pri mjerenju jezerskih dubljina vazda služili utegom, teškim 5—10 *kg*, koji je bio obavit lojem ili voskom, te bi se uz tu prevlaku uhvatile čestice dna jezerskog. Hoteći, da ispitam faunu jezerskog dna, upotrijebio sam nastroj, koji sve u svem naliči na stupicu za zvjerad, te je bio pritegnut sa 10 *kg*.

Kak bi nastroj pao na dno, sklopile bi mu se klopke, pa pošto su ove bile obavite jakim bezom, mogao sam lako prikupiti i iznijeti onu partiju dna, koje se je taknuo nastroj, pak mi na taj način dogjoše ruku ne samo dijelovi tla, već pokadšto i ribice, raci i zareznici, u koliko bi dospjeli u područje nastroja.

Pošto mi je mnogo bilo do toga, da ispitam temperaturu jezerske vode, pokušao sam, da izmjerim temperaturu u raznim dubinama jezerskim, pa sam se u tu svrhu poslužio pomno ispitanim termometrima, u kojim je stupić žive mehanički vrlo na nisko bio stisnut, i kojim je jabučica tanko bila obavijena voskom. Tako preparirani termometri pokazuju temperaturu medija oko njih, kako sam se za kontrolu uvjerio pokusima maksimum- i minimum-termometrom, istom za 10 do 15 minuta, a visina žive mijenja se, kada se premjesti u drugi medij, istom za 8 do 10 minuta, ako je pošljednji medij imao višu temperaturu nego pregjašnji.

Pošto je meni bilo do toga, da mi rukû dogju probe od vode iz različitih dubljina jezerskih radi kemičko-bakteriološkog proučavanja, poslužio sam se osim gornjeg aparata i nekim nastrojima, priregjenim po modelu od Lepsija[1]), kojima se može voda dobaviti iz različitih dubljina bez ikakih primjesa, a želeći pribrati materijala u pogledu zareznika, ljuskara, spužava i t. d., što ih možda ima na plitkim mjestima, poslužio sam se običnim mrežama, razapetim na jakom obruču od žice (kako se inače upotrebljuju za lovljenje zareznika i lepirova), koje sam koje za dugačke pruteve pričvršćene, a koje uzicom povlačio po jezerskom dnu.

Da dubljinu na pojedinim mjestima jezera uzmognem izmjeriti, sve sam na pridanoj ovdje *slici 1.* (strana 290.) zabilježene tačke *a, a, b, c, d, e, f,..... v*, fiksirao, zakucavši kóce, koje sam spojio napetom uzicom; u tačkama, označenim sa 1—74 svaki put bi se izmjerila dubljina, izvukle bi se probe dna, a u većini tačaka zajedno bi se izvukle probe od vode za kemičko-bakteriološko ispitivanje.

Po mome mjerenju iznosi:

Dužina u	a	—	b	= 786 *m*
Širina u	c	—	d	= 382
„	e	—	f	= 368
„	g	—	h	= 378
„	i	—	k	= 375
„	l	—	m	= 402
„	n	—	o	= 334
„	p	—	r	= 304
„	s	—	t	= 296
„	u	—	v	= 258

Dubljina u tački:		Dubljina u tački:	
1 =	7 *m*	14 =	8·45 *m*
2 =	7·35	15 =	11·25
3 =	7·30	16 =	12
4 =	7·50	17 =	12·40
5 =	7·50	18 =	12·40
6 =	5	19 =	12·50
7 =	7·25	20 =	12·50
8 =	7·25	21 =	12·65
9 =	8	22 =	12
10 =	8	23 =	7·50
11 =	8·30	24 =	9·60
12 =	8·30	25 =	13·50
13 =	8·30	26 =	13

[1]) B. Lepsius: Über das Wasser in seiner Bedeutung für die Versorgung der Städte etc. Frankfurt a. M. 1886. (O vodi s obzirom na njeno znamenovanje u pogledu opskrbljivanja varoša i t. d. Frankfurt n. M. 1886.) Gärthner-Timan: Die chemische und mikroskopische bacteriologische Untersuchung des Wassers. (Kemičko-bakteriološko ispitivanje vode 1889., str. 33.)

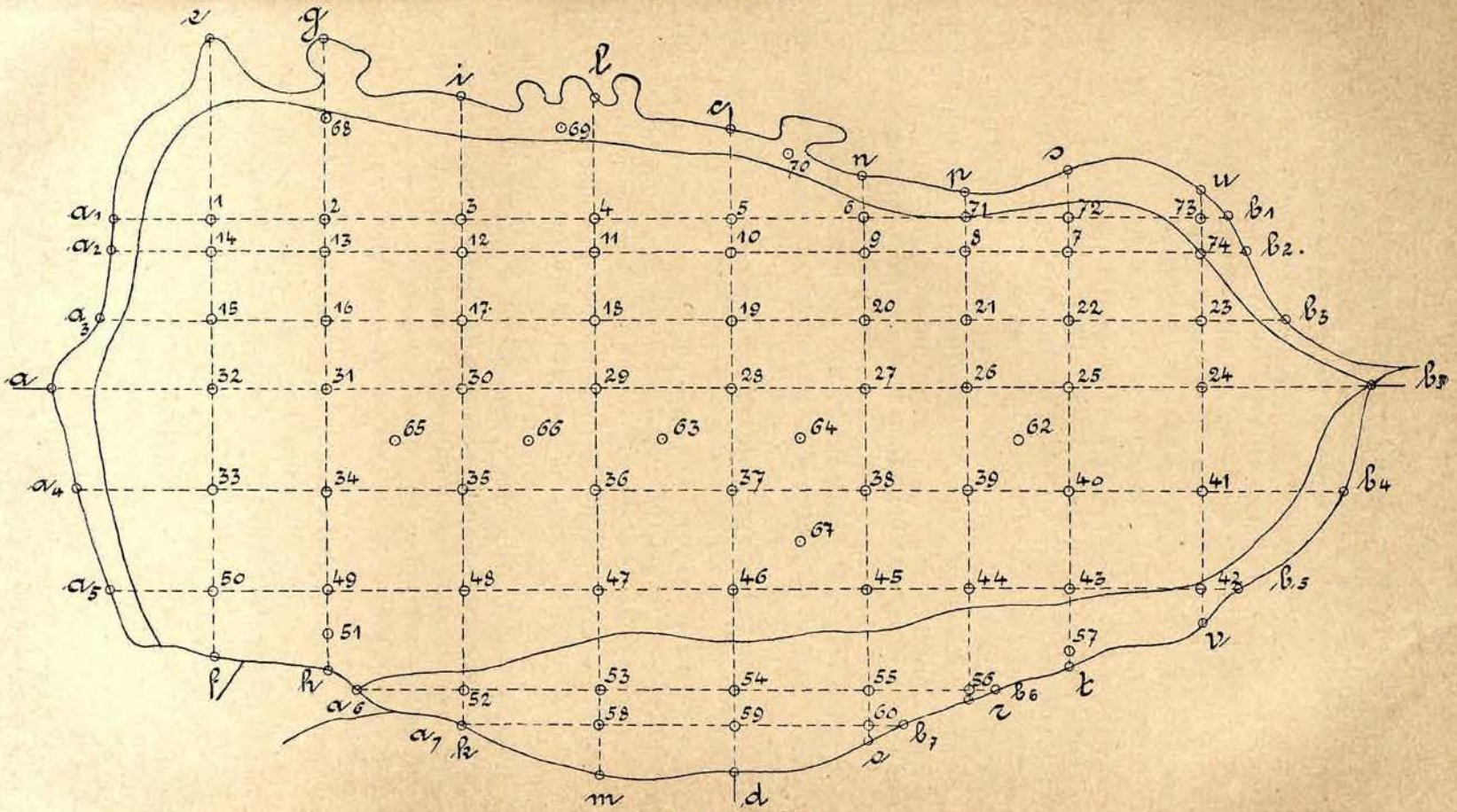

Slika 1. (1 : 4000).

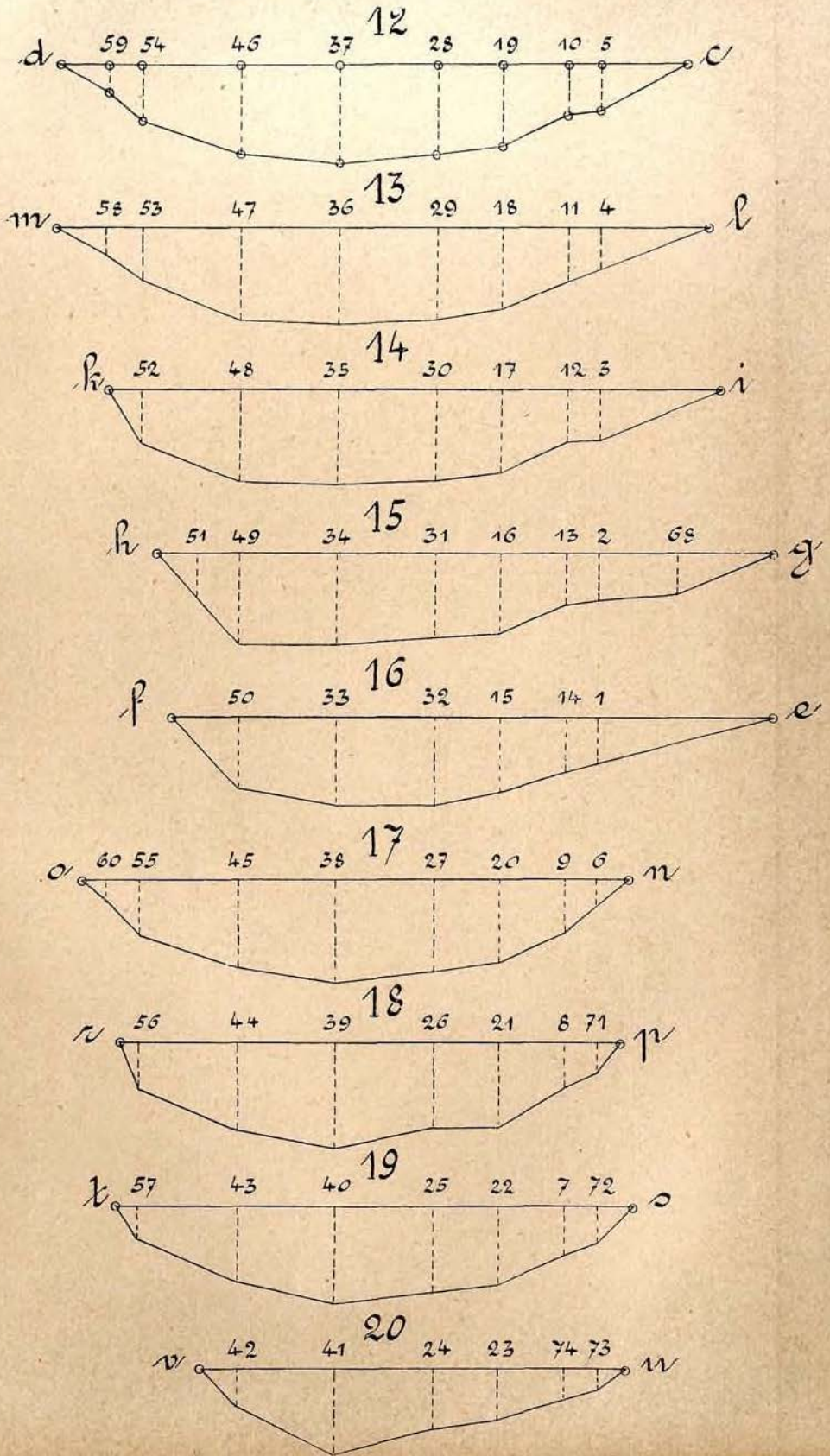
12
d
59 54 46 37 28 19 10 5
c
13
m
58 53 47 36 29 18 11 4
l
14
k
52 48 35 30 17 12 3
i
15
h
51 49 34 31 16 13 2 68
g
16
f
50 33 32 15 14 1
e
17
o
60 55 45 38 27 20 9 6
n
18
r
56 44 39 26 21 8 71
p
19
x
57 43 40 25 22 7 72
o
20
v
42 41 24 23 74 73
u

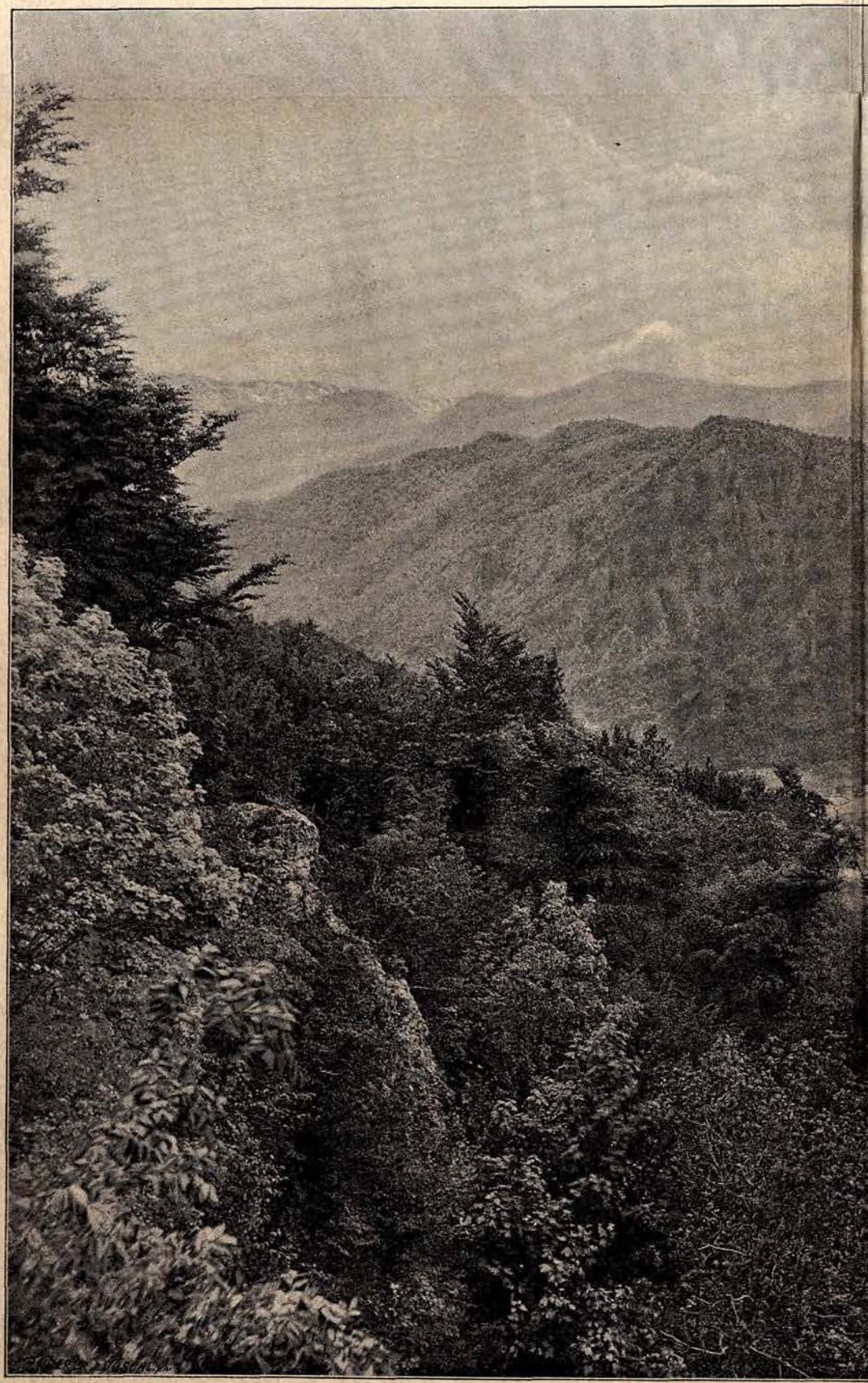

Uz članak „Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica“, strana 287.

Tabla II.

Uz članak „Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica“, strana 287.

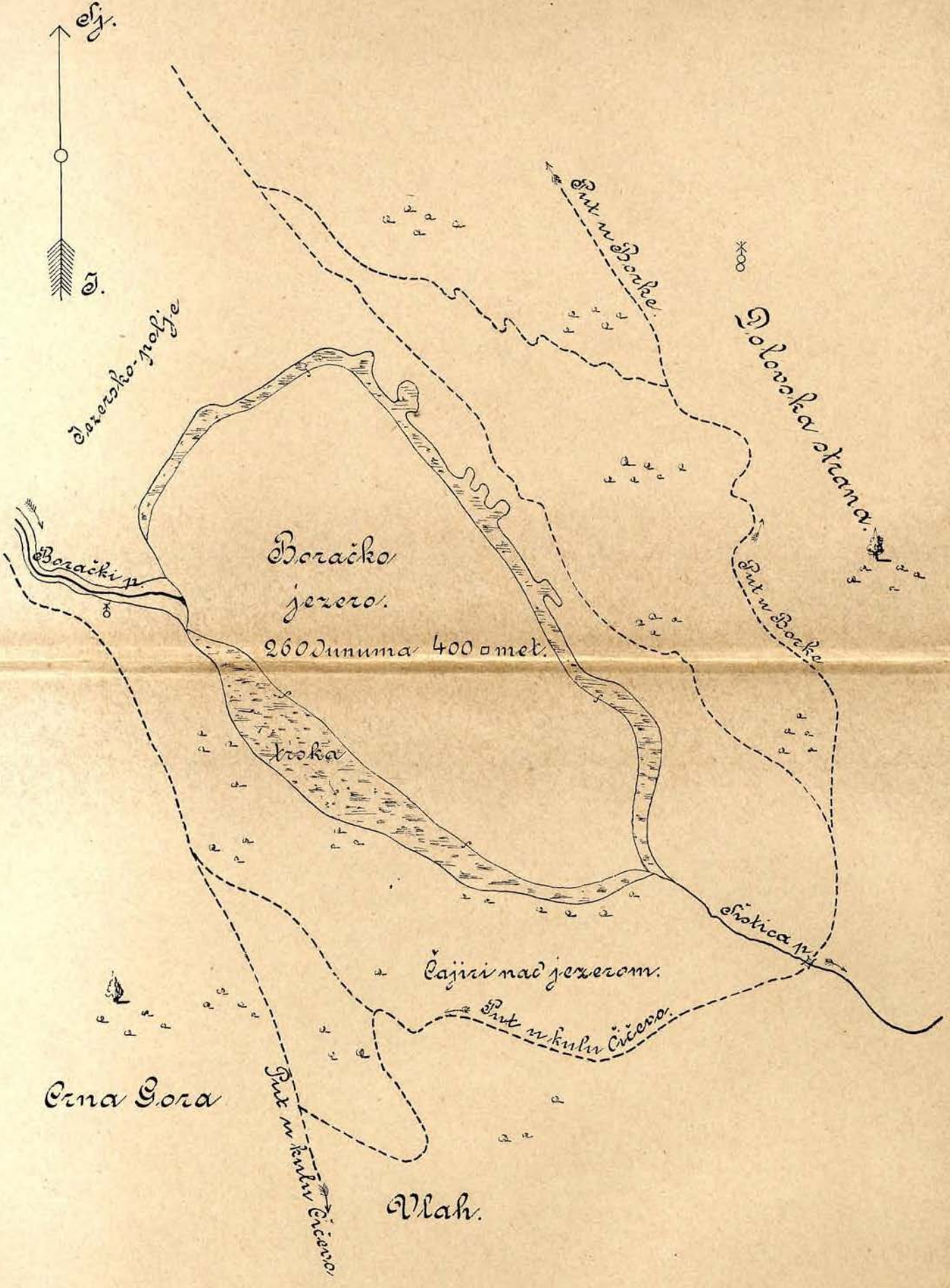

Tabla III.

Ovisni prosjeci sa površine vode na dužinu.

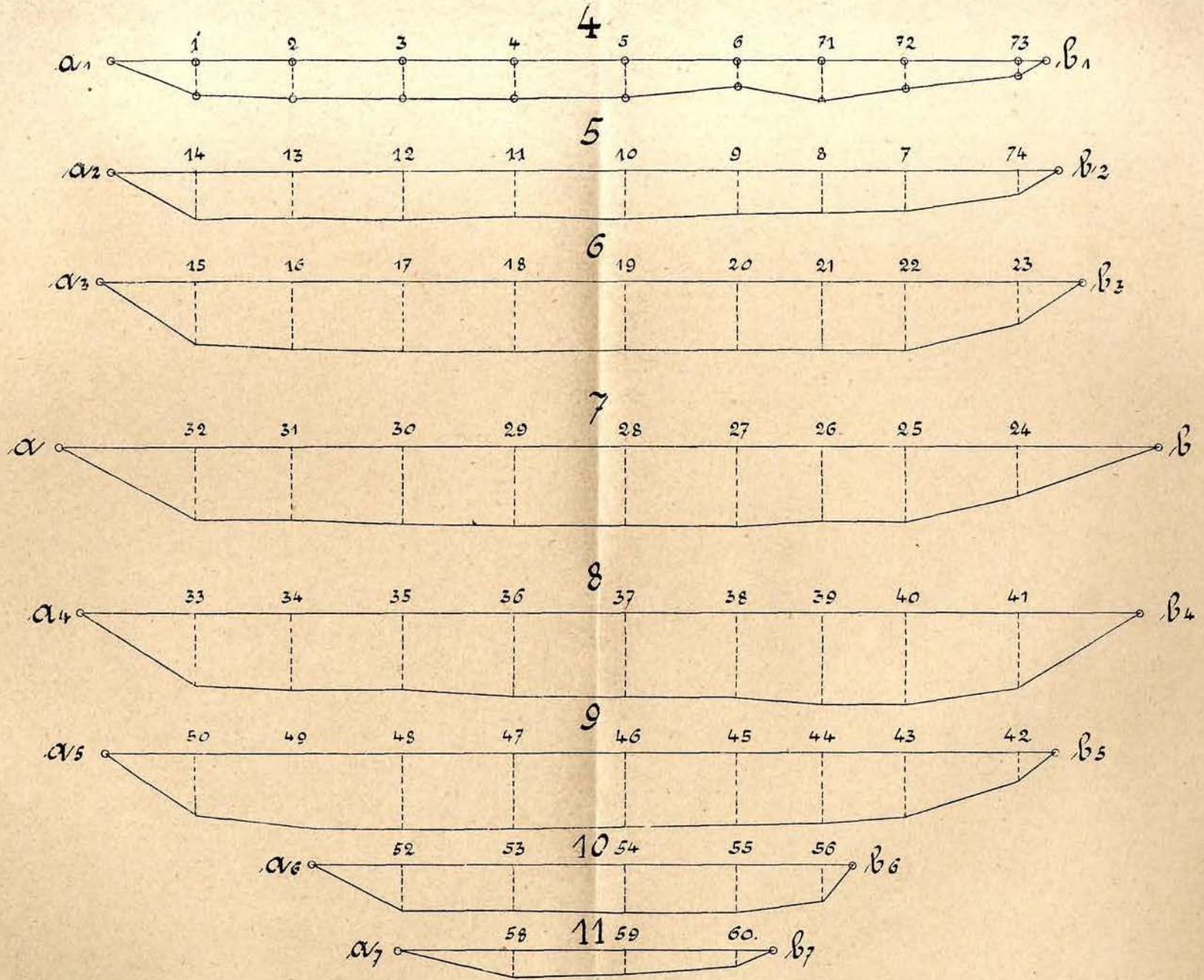

Slika 4—11.

Mjerilo dužine 1:4000.
„ dubljine 1:1000.

odrediti već samim posmatranjem jezerske površine; tako da sam dosta puta, makar da sam isti termometar jednako dugo držao u vodi, mogao ustanoviti temperaturu od 11·6° *C* i 12·8° *C*.

Mimoilazeći ona mjesta, gdje su na dnu izvori jezerski, mogao sam, izmjerivši temperaturu na 60 mjesta, pronaći ove brojeve prosječne temperature:

Prosječna temperatura jezerske površine 13·6° *C*
„ „ u dubljini od 5 *m* 13·4° *C*
„ „ u dubljini od 10 „ 13·1° *C*
„ jezerskog dna . . 13·0° *C*

Voda je bila bistra, bez mirisa, neslasna okusa, a blizu rogozja, koje je mjestimice izraslo do 6 *m* visine, bilo je mnoštvo ljuskara, kao: *Scapholebenis mucronata, Cyclops serrulatus, Syda cristalina, Notodromas monacha, Aeroperus angustatus.*

Kemičkim ispitivanjem ponesene vode našao sam u 1 litru

ukupnog taloga	30·20
salitrove kiseline .	0·65
klora	3·17
sumporne kiseline	4·75
ugljične kiseline .	7·01
vapna i magnezije	13·69

organičkih sastojaka 3·82 miligrama, pri čemu moram primijetiti, da su pojedine probe vode, prema tomu, kako su potjecale iz blizine obale ili iz sredine, u pogledu organičkih substancija znatno varirale.

Bakteriološkim ispitivanjem na samu mjestu uvjerio sam se, da u jezeru Borkama u svemu ima osam vrsta bakterija, od kojih 4 dolaze na bacille a 4 na cocce; dvije vrste odlikovale su se time, da su samo onda dobro rasle, kada kisik nije mogao do njih, a i mogao sam ih naći samo u dubokim slojevima vode ili u mulju na dnu. Prosječni broj, što sam ga dobio iz različitih proba sa jezerske površine, pokazuje, da bakterija na površini jezerskoj nema svuda pojednako. Dok sam u daljini od 200 *m* od obale, 4000 za razvitak sposobnih klica našao u 1 cm^3 vode, bilo je u vodi blizu rogožja često do 16.000 kolonija, a u vodi, izvagjenoj iz sredine jezera, gotovo vazda ispod 3000 na 1 cm^3. Još za-

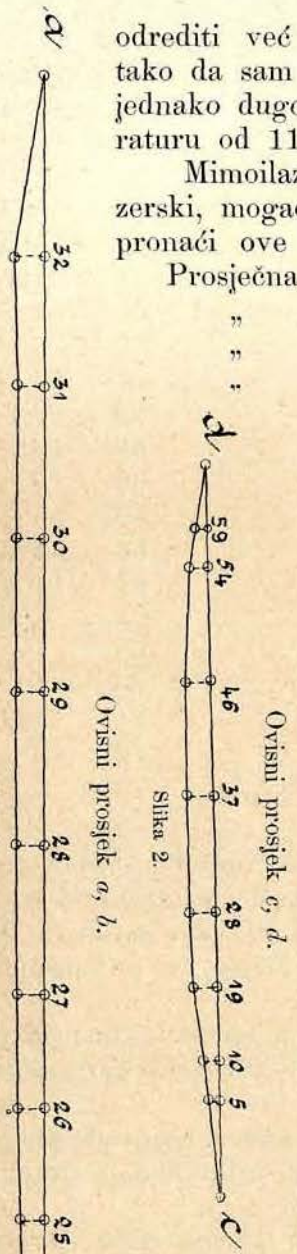

Slika 2.

Slika 3.

Mjerilo za slike 2. i 3. — 1:4000.

nimljivija prikazala se je sadržina u pogledu bakterija u vodi, uzetoj iz različitih dubljina. Dok se je na površini nalazilo po 4000 kolonija, bilo ih je u dubljini od 5 *m*, ako je jezero na onom mjestu bilo znatno dublje, jedva 1000 kolonija u 1 cm^3. U dubljini od 10 *m* rijetko se je kad našlo više nego 600 klica u 1 cm^3. Kad bi se s neopreznosti nastroj pustio do dna, što se je već moglo poznati po zamućenoj vodi, onda bi se odmah pokazao puno veći sadržaj bakterija, tako da bi se ne rijetko po 6000 klica našlo u zamućenoj takim načinom vodi po 1 cm^3.

Ti su rezultati u 60 izvagjenih proba vazda bili stalni, tako da moram pomišljati na svezu izmegju dubljine jezerske i množine bakterija, te bi vrlo zanimljivo bilo, kad bi ponovni pokušaji, n. pr. u švajcarskim jezerima, potvrdili tu činjenicu, konstatovanu u jednom hercegovačkom jezeru.

О натписима у Озренској цркви и о живописцу попу Страхињи.

Приопћио архимандрит **Иларион Руварац.**

Нићифор Дучић, душки постријжник (данас архимандрит и чувени књижевник, који сам издаје своје књижевне радове), описујући године 1860. манастир Житомишљић у Херцеговини (види „Магазин српско-далматински“ за годину 1861.) приопћио је у том опису на страни 73. неки запис од год. 1775., по ком су неки требињски калуђери обновили те исте године манастир Озрен, храм св. Николаја, и приопћивши запис тај, признао је у загради, да „он за тај манастир никад прије није чуо, нити зна гдје је“. Дучић дакле године 1860. није знао за „Озрен цркву на сред Босне славне“ — а данас и од год. 1880. овамо ко не зна за Озрен цркву, и ко све није већ писао и описивао ту цркву и помињао и исправљао натписе у тој цркви?

Натписи ти помињу се у „Јавору“ за годину 1880., бр. 7. и у „Јавору“ за год. 1883., бр. 40.; у „Сарајевском Листу“ од године 1884., бр. 114. и даље (госп. Сава Косановић); у овом „Гласнику“ за годину 1889., књига I., стр. 34.—38. (игуман Тимотије Витановић); у „Босанско-херцеговачком Источнику“ за годину 1890., стр. 73.—76. (Ђорђе Петровић); и опет у овом

„Гласнику“ за ову 1892. годину, књига I., стр. 68. и 69. (Ђорђе Стратимировић). Може бити да су још гдјегод поменути ти натписи, но ја за те помене не знам, те се не могу ни осврнути на њих. И то ми није баш толико ни жао, колико ми је жао, што год. 1877., кад сам састављао помене о српским манастирима у Босни, па међу њима и о Озрену (види Годишњицу Чупићеву, књига II., стр. 257.) нијесам знао за те натписе у озренској цркви, те сад под старост своју морам да се обазрем на те натписе, а обзором тим да се може бити замјерим и старим и новим Бошњацима. Зна се, та и у пјесми се већ каже, да су Бошњаци добри момци; па већ и славни Мушицки знао је, да је Босанац добар, и само то није знао, те је питао: „Босанац добри знал' за Сремца?“

Сријемац сам и родио сам се у Сријему — и мене не мучи толико оно питање, које је Мушицког мучило, колико ме мучи бојазан, да не награшим с тим старим и младим Бошњацима. Из властитог искуства не знам, али чујем од других, да ти Бошњаци, колико су добри, кад се оставе на миру и пусте да пишу по својој вољи и по својој глави, толико да су љути и ужасни, кад се раздраже противусловљем, кад им се не дâ за право у каквом спорном питању, као н. пр. у питању о „босанској цркви“, а нарочито, ако онај, који им противуслови, није никад ни био у Босни, ни видио „Озрен цркву на сред Босне славне“, ни читао оне натписе у тој цркви својим очима, као н. пр. ја што нијесам ни био тамо, ни видио цркве, ни читао натписа, о којима хоћу да говорим.

Госп. Сава Косановић био је тамо и видио и читао те натписе; за пријашњег игумана озренскога госп. Т. Витановића не треба то ни помињати, јер се по себи разумије, да их је сам читао и сам преписивао; и госп. Ђ. Петровић, уредник „Б.-х. Источника“ каже да је био на лицу мјеста и све видио и све прочитао и протумачио; и најновији и најмлађи посјетилац манастира Озрена, госп. Ђорђе Стратимировић, видио је натписе својим очима а није насумце о њима писао.

Косановић, Витановић, Петровић и Стратимировић — дакле четири видока, који својим очима читаху и прочитаваху те натписе! Но та четири видока не слажу се међу собом и нијесу прочитали и нашли исту годину, а тим потврдили истинитост оне пословице и изреке народне: „Око је вода.“

Госп. Сава Косановић пише: „О основатељу цркве више врата на каменом прагу у главној цркви стоји овај старославенски натпис **добро сачуван: Си свети и божаставни храмь** и т. д. **вь лѣто ЅЄЄ** (6205). Зидан је дакле (тај храм) године 1191.“

Госп. Ђорђе Петровић вели: „Више врата у камену у другој препрати — главној цркви — стоји овај натпис: **си — храмь попат . . . вь лѣто ЅСЄ** (6025.). Из овога натписа разабира се, да је овај манастир зидао неки поп Јаков од рода и племена Немањића, и да је стара ова црква 697. година, а подигнута је у години 1192.“

Госп. Витановић приопћио је снимак или слику тога натписа и каже, да се из те слике види, да тај натпис правилно овако гласи:

„**Си с(ѧ)ть и б(о)жеставни храмь попато . а поп Іаковь родом от племене Марић — вь лѣто ЗѲЄ** (1567).“

Госп. Стратимировић тврди, да је натпис на надвратнику у правој цркви, релативно најмлађи, т. ј. из године 1697. (**ЗСЄ**). Натпис гласи: „**Си свети и божеставни храм попатоса поп Іаков род от племене Марић в спомение себе и родител вь лето ЗСЄ.**“

Сава Косановић и Ђорђе Петровић нашли су дакле, да је црква озренска основана илити зидана г. 1191. односно 1192. — а Ђорђе Стратимировић нашао је у истом том натпису, да је црква попатосана 1697. године, а то је размак од 506, односно 507 година.

Но ако су Косановић и Петровић добро прочитали натпис тај, и ако у натпису збиља стоји година **ЅСЄ** (6205.), онда би то била година 597. од рођења Христова а не 1191. или 1192., и онда би се тим натписом много што-шта могло доказати, а наиме би се њиме доказало то, да је Србаља већ године 597. било у Босни. А како су они (Косановић и Петровић) из год. 6205. од створења свијета истесали год. 1191. или 1192. од рођења Христова, и које су се ере у рачунању том држали они, Бог би их знао?

Година **ЅСЄ** (6205.) — то је дакле немогућа година, и свакако у натпису стоји у љетоброју на првом мјесту **З**, а то је 7000, а та једна цифра већ те баца на крај XV. вијека. И у 7. броју „Јавора“ за годину 1880., гдје је први пут поменут тај натпис озренске цркве, стоји **ЗСЄ**, а то је или 1587. или 1697. година од р. Х.

Ђорђе Стратимировић је узео, да је црква попатосана ҂ЗЄЄ и да је оно средње слово Є знак за број 200, но ја му у том с погледом на снимак тога натписа у опису Витановићеву („Гласник“ за годину 1889., књига II.), гдје испод Є има неки крстић, морам протусловити и тврдити, да је средње слово знак за 90 (Ҁ) и да по томе у натпису стоји г. ҂ЗҀЄ (7095. = 1587.).

Тим отпада и Витановићева година ҂ЗОЄ (7075. = 1567.).

Ја мислим дакле, да се у поменутом натпису каже, да је свети и божеставни храм попатосао поп Јаков Марић за спомен себи и родитељем год. 7095. = 1587.

У поменутој горе расправи о српским манастирима у Босни („Годишњица“, књига II., страна 257.) поменуо сам, да је у манастиру Озрену, храму св. оца Николе, писао године 1589. и 1592. монах, односно јерођакон Тимотије „глухи“ при игумну Јаћиму (Јоакиму) панеђирике, од којих се један, и то онај године 1589. писани, налази у манастиру Опову, а други у манастиру Раковцу у Фрушкој гори.

Оба та панеђирика, писана у Озрену, помиње и повјеренство (које је год. 1772. било изаслано да опише и попише манастире сријемске) у свом извјештају, који је приопћен у „Starine“, књ. VIII., на стр. 8. и 17. На првом мјесту каже се: „Panegyiricus conscriptus 1509. in monasterio Orzen dicto, manu hieromonachi Timothei.“ И покојни П. Ј. Шафарик помиње у „Geschichte der serb. Literatur, Abth. I., S. 228.“ под бр. 173. тај панеђирик илити: „Leben und Elogien auserwählter Heiligen, geschrieben im Kloster Ozrjen (unweit Gračanica in Bosnien, jetzt in Ruinen), im J. 1509. auf Papier in Folio, im Kloster Opovo.“

Званично мјешовито повјеренство и претежнији у тим стварима од мјешовитога повјеренства П. Ј. Шафарик сложно тврде, да је поменути озренски панеђирик писан год. 1509. — а ја опет велим да је он писан 1589. Ко има право?

У запису Тимотијевом записана је година овако ҂ЗҀЗ. Они који су имали у рукама и разгледали тај кодекс, мислили су и домишљали су се, као што се то види из биљежака на листу, на ком је тај запис, да ће то бити година 7017. = 1509. Но то никако не може бити, јер година 7017. писала би се овако ҂ЗЗІ, а не ҂ЗҀЗ. Оно друго слово или знак за цифру није ништа друго већ оно кобно Ҁ (90) и тако ҂ЗҀЗ значи и мора значити 7097. = 1589.

Не могу овом приликом не примјетити, да је то слово или тај знак за цифру 90 (Ҁ, Ҁ, Ҁ) било за многе љубитеље и рачитеље старина, прави камен претиканија, и многи су се досле о тај камен спотакли и погрјешили, као н. пр. Раић, Аврамовић, оба Шафарика, па Јагић, Срећковић, Дучић, Косановић; — ђакона Филипа Радичевића и безброј других и да не спомињем, који описујући и приопћавајући старе поменике, натписе, записе, показују више воље и неупућене ревности, него ли разумијевања и спреме за таква описивања и приопћавања.

О тој појави написао сам већ прије осам година читаву расправу и из те расправе приопћићу овдје само још један примјер, који се Сарајева и по томе вас Бошњака тиче.

Сава Косановић помиње у „Јавору“ за г. 1880., стр. 210. „трокубетни сребрни ћивотић у сарајевској цркви, који је по натпису на њему био кивот храма светога Благовештенија, великога манастира, званог Папраће, а створен је настојањем игумна ћир-Захарије, јеромонаха и братства г. ЗҐД (7204. = 1696.).

Ја мислим — а ето вас живих тамо, па се можете увјерити очевидом, да ли имам право, што тако мислим — да тамо не стоји ЗСД већ ЗҐД, и да је по томе тај кивот грађен године 7094. (1586.) а не 7204. (1696.). А тако мислим с тога, што држим, да је тај игуман Захарија папраћки, који је године 1586. градио тај ћивотић, онај исти игуман Захарија, који се у „Годишњици“, књ. II., стр. 256. око године 1586. спомиње. А какве су биле прилике по манастире босанске године 1696., можеш разабрати из записа старога онога Стефана Раваничанина од те исте године у опису манастира Ораховице од Владимира Красића на страни 20.

Позор дакле одјако ви млади Бошњаци и Херцеговци и пазите добро на знак Ҁ или Ҁ (90), да не прођете и да се не спотакнете, као што су се досле спотакли многи, који су боље обувени и боље наоружани, него ли што сте ви! —

У надвратнику, у припрати испод образа св. Богородице има натпис, у ком се каже, кад је покрита и пописана црква озренска, чијим трудом и настојањем — и сва четворица сагласно кажу, да у том натпису стоји година ЗРЗІ, и прва тројица кажу даље, да је то 7117. година од створења свијета илити 1609. година од рођења Христова, а посљедњи, најмлађи тврди, да то није 7117. већ 7170. односно 1662. година. Е ту је

млади господин тај, који то написа, много изгубио; и боље би било, да није ни помињао озренске натписе, него што је то написао и тим потврдио и посвједочио, да се не разумјева у знацима бројева, којима су се служили стари наши. Та из свакога старијега буквара могао је дознати, да ЗІ значи седамнајест а не седамдесет, за које је знак О.

Према натпису том је дакле црква озренска пописана године 1609., трудом и настојањем оца игумена ћир-Јаћима (као што су Косановић и Петровић прочитали, дочим Витановић није могао прочитати, а Стратимировић каже, да је нечитко име игумново) и братије: духовника Христофора и јеромонаха: Јосифа, Силвестра, Исаије, Игњата, Дамаскина, Руфима и јеромонаха Тимотија.

Од тих озренских калуђера тичу се овдје мене само двојица и то игуман Јаћим и јеромонах Тимотије.

Већ сам поменуо горе, да је монах Тимотије глуви писао године 1589. у манастиру Озрену за игумана Јаћима панеђирик, који је данас у Опову, а године 7100. = 1592. писао је он други панеђирик при том истом игумну Јаћиму. Запис на крају овога панеђирика илити метафраста гласи овако:

Вь лѣто 7100. = 1592. сьписа се сы медофрасть вь храмѣ светаго чюдотвориваго отца Николи, вь монастыри зовомем Озрѣнь при всечьстнѣйшомꙋ игꙋменꙋ кѵр Іоакѵмꙋ іер'монахꙋ с братіами, іеклисіархꙋ кѵр ї̈саїи в лѣта всеосвештенаго мїтрополита босанскаго кѵр Аѯентіа. Тогда прѣстол србьскы одрьжаше Патріархь кѵр Филиппь. Вь дни прѣвысокаго цара измаилтенскаго Амоурать амири великомоу господароу. — — — Писа сие многогрѣшниїи и окааннїи ї̈еродіакон Тімоѳей, бывы инокь того вишереченаго монастыра.

Послије моли он оце и братију да му опросте, ако је што погријешио руком или језиком, и то тим прије, што има већ дванаест година, како он ништа нечује, а пуцали громови или звекетала разна оружја „все вьсꙋе!“ и бѣ оумиліено видѣти глаголюща ме роукою мааніем и главою кѵманіемь и оуснама тьптаніем. Все вѣди видить!

И кад је исти Тимотије прије тога, а наиме године 1589. писао онај други панеђирик, записао је он, да је исти писан руком многогрјешнога „и мьншаго мниха Тімоѳеа глꙋхаго.“

Тај дакле Тимотије, који се године 1589. пише мних (монах) а године 1592. јерођакон, може бити да је онај исти Тимотије

јеромонах, који се у натпису од године 1609. посљедњи међу јеромонасима спомиње; а и игуман Јаћим, при ком је Тимотије глуви писао године 1589. и 1592. оне панеђирике, може бити да је исти онај Јаћим, који се по свједоџби Косановићевој и Петровићевој помиње у натпису у припрати Озренске цркве од год. 1609.

Ђорђе Стратимировић помиње још „врло лијепе натписе код самих светитељских образа у цркви и у олтару,“ и мисли да су ти „натписи зацијело из времена, кад је црква подигнута — по свој прилици XIII. или XIV. вијека“ и даље мисли исти господин, да се и име живописца цркве и олтара дознати може, и дознаје из она три ретка у натпису код пошљедње иконе у олтару, гдје пише: „помени господи презвитера Страхињу.“ И госп. Стратимировић се радује „што у та три ретка сазнајемо једно име наших средновјеких трудбеника на пољу умјетности.“

О том презвитеру или попу Страхињи да кажем двије-три ријечи. И ја мислим, да се тако звао онај, који је писао (живописао) цркву озренску. У том се дакле слажем са Стратимировићем, и врх тога мислим, да се може знати, кад и у ком је вијеку живио и живописао тај поп Страхиња, те да се не мора нагађати, ком вијеку припадају они живописи и натписи у озренској главној цркви и у олтару, које помиње Стратимировић.

О живопису самом и о храму у архитектонском погледу и стилу, у ком је грађен тај храм, ја не могу ни бијеле рећи, јер као што рекох већ, ја нијесам био у Озрену; али све да сам и био тамо, и разгледао храм и живопис својим очима, не би ми то ништа помогло, јер се ја у том неразумјевам и неумијем судити о стилу, у ком је грађена озренска црква, и по градњи и живопису и натписима код живописаних светитељских образа судити о старини те цркве.

Ја ћу се држати само попа Страхиње, и што ћу овдје о њему изнијети, не ћу се сада мучити, већ ћу исписати дотично мјесто из горе поменуте моје прије осам година написане, но неиздане хронолошке расправе.

Хилфердинг је у свом путопису по Босни и Херцеговини приопћио на страни 333. натпис, који је он у пустом манастиру св. Аранђела на Тари у Херцеговини над вратима храма прочитао и преписао овако:

„Изволеніемь оца и т. д. повелієнїем ерьмонаха и игꙋмена Ѳеодора и господина воеводе Миліе трꙋдих се о сем писанїи попь Страхиня

ис места бꙋдимліє. Сьврьши се сіи светы храмь Архістратіга Михаила оть бытіа вь лето ҂ЗСѲА, а рождьства Христова АФ҂А, крꙋг слнцꙋ ЄІ, а лꙋни ВІ, индиктиона ДІ, темелион ЄІ месеца Авгꙋста 22. днь.“

Покојни Даничић пише у рјечнику из књижевних старина српских под Теодор „игуман манастира Довоље[1]) 1591.“ (ако је добро преписана година, јер се не слаже с годином од створења свијета, у којој је опет погрјешка); а под Страхиња (тајном буквицом) „у манастиру Довољи 1591. Гильф. бос. 333. биће погрјешка у години сѣ. Теодор“.

Погрјешка у години није, јер је године 1591. доиста био круг сунцу 15 а луни 12, темелион 15, и Хилфердинг је само погрјешно прочитао годину од створења свијета и индикат.

Год. 1591. од рођења Христова одговара год. 7099. (҂З҂Ѳ) од створења свијета и у натпису стоји зацијело ҂З҂Ѳ а не ҂ЗСѲА — три а не четири слова за бројеве. И Хилфердинг није дакле знао оно проклето слово или знак за 90 с репићем или крстићем доље. Индикат године 1591. био је IV. а не XIV.

Теодор, игуман св. аранђелског манастира на ријеци Тари, помиње се с кнезом Милијом (који се год. 1591. назива војвода) и у Богородичнику, писаном године 7105. (1597.) при храму Архистратига Михаила на ријеци Тари **оусрьдіемь игꙋмена Теодора — и приложига кнѣзь Миліа.** (Богородичник је тај данас у Русији).

Но ко ти пита данас за игумна Тодора и за кнеза Милију, ктиторина и приложника манастира св. Аранђела на Тари?

Нас се сад највише тиче онај, који се године 1591. трудио о **писанїи** (о живопису) цркве св. Аранђела у Колашину, а то је по натпису био поп Страхиња из Будимље.

Исти зограф (живописац, сликар) Страхиња помиње се и у крушевском Поменику у запису на мјесту 33.: **место Бодимла** (мјесто Будимља) **вь лето** 7114. = 1606. **приде изьграфь Стахина** (? Страхиња) **вь монастирь**“ (види Гласник, књ. 42., стр. 17.),

Презвитер Страхиња живописао је и озренску цркву „насред Босне славне“ (види отисак „Старине босанске из Сарајевског Листа 1884.“ од С. Косановића). —

То сам био написао те исте 1884. године, — и томе немам ни данас нити што додати нити исправити што.

---

[1]) Није Довоље већ манастира св. Аранђела близу Довоље.

Из натписа у цркви озренској дознајемо дакле, да је црква та попатосана год. 1587. а живописана 1609. трудом игумна Јаћима и братије, а руком попа Страхиње из мјеста Будимље.

А када је и у ком је вијеку сграђена Озрен-црква и ко је основао манастир Озрен у Босни, ја то не знам, јер нијесам нашао до данас никаквог писменога помена или записа о том; а на тако звано предање народно, које управ и није предање, већ досјетка којекаквих незналица и надри-књига, не полажем баш ништа.

И сад би лијепо могао завршити овај приложак и опростити се са старим и младим Бошњацима. Но не могу га завршити а да не управим на љубитеље старина скромну једну молбу, која је поникла из жеље, која ме мори да сазнам што о оном антиминсу, који се — као што кажу — чува у манастиру Озрену, и који је антиминс, као што даље кажу, стар 360 година, јер га је, као што пише на њему, осветио год. 1532. херцеговачки митрополит Ћир-Марко (в. „Бос.-херц. Источник“ за г. 1890., стр. 74.). Добро би било, кад би се натпис на том антиминсу тачно снимио и приопћио у овом „Гласнику“. Друге жеље за сад немам — па ко може, нека је испуни.

Prethodni izvještaj o prekopavanju u nekropoli pri Jezerinama kod Bišća.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Istočno-pravoslavni sveštenik Kosta Kovačević iz Pritoke, i školski upravitelj Petar Mirković iz Bišća pretražili su godine 1890. osam grobova sa spaljenim lešinama i jedan skeletni grob nekropole pri Jezerinama u Pritoci kod Bišća, pa su o tome objelodanili izvještaj[1]), a sve ondje nagjene zanimljive prijedmete poslali su zemaljskom muzeju na dar.

Taj uspjeh pokusnog pretraživanja, po kome se je mnogo moglo očekivati, potakao je zemaljsku vladu, te je odredila sustavno pretraživanje grobne humke pri Jezerinama, te meni bude povjereno, da udesim to pretraživanje, koje je onda imao da izvrši upravitelj Petar Mirković.

---

[1]) Glasnik 1890., str. 330. i d.

Pošto sam prispio u Bihać, otpoče se posao sa 8 ljudi 16. jula 1892., te ga po mome odlasku Mirković samostalno nastavi i 26. augusta dovrši. Ja se nalazim ugodno obvezan, da rečenome gospodinu za prilježnost i brižljivost, kojom je prekopavanje rukovodio, nagjene prijedmete opremio, dnevnik o prekopavanju vodio i situaciju pojedinih grobova nacrtao, na ovome mjestu izrečem potpuno priznanje.

Uspjeh prekopavanja u Jezerinama bio je mimo svako očekivanje povoljan, te ja ovdje hoću da pokušam, da prikažem općenitu sliku ove znamenite nekropole, u koliko se nagjeni prijedmeti dosele mogu pregledati.

Nekropola u Jezerinama leži usred unske doline na brežuljku, koji se na jugo-istočnoj strani posve neznatno uzdiže, a na sjeverozapadu opet se izjednači s ravnicom oko njega, te ima duljinu od 60 *m* pri najvećoj širini od 34 *m*. U svemu je otvoreno preko 530 grobova, od kojih od prilike $^3/_5$ dolaze na takve, u kojima su sahranjene spaljene lešine, a $^2/_5$ na skeletne grobove.

Osim toga nagjeno je na nekoliko mjesta prijedmeta bez spaljenih lešina ili kosturova, a na pet mjesta nagjena su u nekropoli garišta, na kojima su spaljivani mrtvaci.

Grobovi su bez ikaka reda bili rasuti po polju, a isto su tako bili izmiješani grobovi sa spaljenim lešinama i s kosturima. Na dalje nalazili su se kosturi kako ispod grobova sa spaljenim lešinama tako i iznad njih. Dubljina pojedinih grobova iznosila je pod površinom 30 do 150 *cm*.

U grobovima s paljevinom bio je pepeo obično prikupljen u ilovastoj žàri. Nego je bilo i takih grobova, gdje je paljevina bila na golom tlu i uz to natkrivena kamenitom pločom.

Žàre su većinom stajale na golom tlu, a samo iznimice na kamenitoj ploči ili na ilovastoj zdjeli. S gora ili su bile samo zemljom zasute ili kamenitom pločom natkrivene. Te su kamenite ploče koje bez oblika, koje okrugle ili i četverouglaste, te imaju različite dimenzije. Često su na dônjoj strani na tri ugla tesane, tako da imaju oblik izvrnutih, veoma niskih pokrovaca od sarkofaga. Na tri takve kamenite ploče ima rimski natpis. Kadšto su žàre bile pokrivene i ilovastom zdjelom, a u dvije prigode bile su žàre preklopljene ilovastim poklopcem, sličnim košnici, koji je bio nastavljen na dônjoj ploči. U nekim grobovima spaljevinom, valjda najmlagjim, imaju kamenite žàre s kamenitim poklopcem, u kojima je nagjeno paljevine od lešina.

U kamenitu žàru stavljali bi pokadšto ilovastu žàru, napunjenu paljevinom od lešina.

Paljevina od lešina obično je bila pomno razlučena od čestica ugljа, tako da je sastojala jedino od sprženih kosti i pepela.

Na paljevini od lešina bili su položeni metalni ili ini prilozi, a često i prazna mala ilovasta posudica, ili mala žàra ili zdjelica. Samo pri kamenitim žarama vidjeli su se prilozi i na kamenitom poklopcu.

U dvije prigode nagjena je u žàri na paljevini od lešine po jedna cijela, nespaljena lubanja, te je time za Jezerine bez sumnje utvrgjeno djelomično spaljivanje pojedinih lešina.

Kosturi su se mahom polagali na golo tle, te bi im se samo kadšto davao kamen za uglavje. Obični je položaj nalegjice s glavom prema sjeveru. Dešava se doduše i to, da je glava okrenuta k jugu, istoku ili zapadu, nego su to iznimke od pravila. U nekim rijetkim prigodama nagjeni su i kosturi potrbuške položeni. U svih su kostura obje ruke bile pružene uz tijelo.

Iznad glave ponajviše je nagjena mala, prazna posudica od ilovače, ili u pojedinim prilikama malen ljeven lončić od bronca. Grivne i spiralne narukvice bile su nataknute na pregib ruke, prsteni na prstima, a isto su tako na gležnjima od nogu bile nataknute grivnje. Ovratnice, broncani lančići, zrna od jantara i stakla nagjena su vazda o vratu i uz njih neobični broncani nakit, koji prikazuje gusjenici sličnu fibulinu strmenku, na jednoj strani ima žljebić, na drugoj zatvorenu petlju, ali ni špirale ni jezičca. Ostali prilozi, kao n. pr. fibule, broncane halke, broncani kolutići, i sl. nagjeni su blizu glave, sad s desne, sad s lijeve strane.

Kao materijal za te priloge upotrebljavalo se je željezo, bronc, srebro, onda neka bijela kovina, valjda kositer, nadalje jantar, staklo, kamen, kost i ilovača.

Osim žàra i ilovastih priloga nagjeno je u 384 groba, dakle od prilike u 72% ukupnog njihovog broja, pomanje prijedmeta.

Željeznih prijedmeta bivalo je porijetko, i to samo u 61 grobu, dakle po prilici u 11% od sviju, te su, kako se samo razumije većinom samo u fragmentima očuvani. Oni sastoje od oružja, kojekakog pribora i nakita.

Od oružja bilo je samo 6 željeznih mačeva i nekoliko noževa, sličnih bodežima. Mačevi su svi jednorezi i vrlo slični onim krivudastim mačevima iz Halštata u Gornjoj Austriji i iz Sv. Mihajla u Kranjskoj, što ih je dr. M. Hoernes opisao i naslikao[1]). Vrijedno je zabilježiti, da nije nagjeno nijedno koplje.

Od željeznog pribora nagjeno je noževa različite veličine, ostruga i dva kosnata čelika za kresivo, i najposlije od željeznog nakita pojedine fibule, grivne i prstenje.

U najvećoj su množini i najznamenitiji prijedmeti od bronca, koji sastoje od nekoliko sprava, nekoliko malih posudića i vrlo mnogo nakita.

Od pribora valja naspomenuti 8 šivaćih igala i 21 kliještice. Potonje su većinom veoma dobro očuvane, imaju najrazličitiju veličinu, a vrlo se dobro zaklapaju, a u nekojih su još zaporke očuvane. Jedna od tih kliještica ima oblik lopatice.

---

[1]) Mittb. d. anthrop. Ges. in Wien 1888., XXIII. sv., str. 230. i 231., onda 51. slika u tekstu i tab. IV., sl. 4.

Od broncanog nakita najzanimljivije su za nas fibule, jer se po njihovim tipskim oblicima najbolje može prosuditi doba naše nekropole. Izmegju 148 nagjenih fibula ima tipova halštatskog, la-tenskog, a i rimskog doba.

Halštatske fibule, u svemu 34., pripadaju pretežito novijem halštatskom vremenu, pošto je megju njima samo certoških fibula nagjeno 20 komada. Megju starijim oblicima osobito vrijedi jedna vrlo velika i teška fibula. Stremenka ima na sredini veliko, plosnato jantarovo zrno, te se na jednoj strani svršava jarčevom glavom od ljevena bronca, a na drugoj isto takvom glavom od bika. Druge su uriješene broncanim špiralama, broncanim paftama ili jantarevim zrnima, a dvije ovećim buli sličnim privjescima.

Certoške su fibule vrlo različite veličine. Jedna je skoro tolika i ima posve isti oblik i ornamentaciju kao iz Sv. Mihajla u Kranjskoj, što ju je opisao i u slici prikazao dr. M. Hoernes[1]).

Nego glavni dio broncanih fibula u broju od 94 komada pripada la-tenskoj perijodi, te su megju ovima zastupani tipi najstarijeg, srednjeg i kasnijeg la-tenskog doba. Na više od tih fibula imadu plojke, na kojim je bijela pasta još posve dobro očuvana.

Na stremenci vrlo lijepe fibule iz starijeg la-tenskog doba vide se još tragovi emalja, crvenog kao krv. Na drugim su komadima privješeni veći i manji broncani kolutići. Vrijedno je megju njima spomenuti i 28 fibula sa dvije špirale, kojim je na stremenci nataknuto po jedno do osam, ponegdje vrlo velikih jantarevih zrna, a na jednoj ima i zrna od emaljiranog stakla, i koje čine baroknu formu fibula iz la-tenskog doba. Na nekojim privješeni su veliki i lijepi lančići. O jednom otkinutom privjesku od žice visilo je nadalje 6 ljudskih glava. Malena, takogjer barokna fibula iz la-tenskog doba ima ljevenu stremenku, dok su ostali dijelovi prikovani.

19 rimskih fibula većinom su provincijalne fibule iz starijeg rimskog doba, koje su oblikom slične noričkim provincijalnim fibulama, ali su većinom manje i ukusnije. U jedne rimske fibule ima na glavici stremenka, o kojoj visi oveći broncani kolutić i u njemu dvije broncane spirale. Druga, posve malešna fibula ima na stremenci perast ornamenat od kositrenog ili srebrenog tenećeta, te je zatvorena valjkastim koricama. Fragmenat jedne fibule najposlije, kome se doba ne može odrediti, pokazuje široku, plosnastu stremenku, koja se na onoj strani, gdje je glavica, svršava konjskom glavicom.

Uz fibule reda se neobičan broncani nakit, koji bih nazvao fibulama sličnim nakitom. Taj nakit doduše posve ima oblik gusjeničave halštatske fibule te na jednoj strani ima žljebić. Na drugoj strani, gdje je u fibula glavica, svršava petljom, dobro pričvršćenom uz stremenku, koja je postavljena u osi stremenke, tako da u toga nakita nema špiralnih zavojaka ni jezičca kao u fibula.

---

[1]) Mitth. d. anthrop. Ges. in Wien 1888. Sv. XVIII., str. 236., sl. 53.

U svemu nagjena su 53 takva komada jednakog oblika, ali vrlo različite veličine, a bili su za čudo svi osim jednog jedincatog komada uz kosture, gdje su vazda ležali blizu vratnih pršljenova, te su često bili jedinim prilogom uz njih.

Sudeći po tome, što su u nekojih komada stremenke blizu petlje po strani bile istrošene, mislio sam isprva, da su to prave fibule, kojim je u petlji bio zataknut poseban jezičac. Ali pošto u jednu ruku uz taj nakit ni jednoć nije ni traga nagjeno jezičcu, dok su uz fibule često nagjeni prekinuti jezičci od njih, i pošto su u drugu ruku gdjekoje petlje bile gotovo posve napunjene privješenim broncanim kolutićima i špiralima, te bi vrlo mučno bilo utaknuti u njih glavicu od jezičca, valjalo mi je razmišljati o drugoj kakvoj svrsi tog nakita.

Kako već rekoh, ležao je taj fibulama slični nakit vazda blizu vrata i bio je to često jedini prilog uz kosture. U 7 prigoda pak nagjeni su kao dalji prilog ostanci lančića od broncane žice, a u 10 prigoda poviše jantarevih i staklenih zrna, pri čemu su broncani lančići i zrna vazda ležala na vratu ili tik do njega. Ja bih po tome rekao, da su tim fibulama sličnim nakitom sapinjali nakit oko vrata, te bi u jednu ruku petlja čvrsto bila svezana s broncanim lančićem ili gjerdanom, a drugi bi se kraj lančića ili gjerdana zatakao u žljebić onog fibuli sličnog nakita, te bi se to tako pričvrstilo o vratu. Ondje, gdje je taj nakit nagjen kao jedini prilog, držao je on valjda samo ovratnike od kože, lika ili platna. Veoma je za čudo, što Ljubić ne napominje ni jedan takav komad u svome „Popisu arheol. odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu I". iz Prozora.

S pogledom na doba toga nakita, koji je svakako izveden od halštatske gusjeničave oblučaste fibule, valjalo bi napomenuti, da je taj nakit u dvije prigode nagjen zajedno s certoškim fibulama, a u jednoj s broncanom fibulom iz najnovije halštatske perijode, te ja za to mislim, da ga treba staviti u pošljednje vrijeme halštatske perijode.

Bočki svega je nagjeno 17 komada, najdulja je dosegla 26 *cm*, te je kao i više od njih, neobično pregibljena.

Većina bočki ima glavicu spram gornje strane sve to deblju i upoprijeku rebričavu. U dviju je glavica unatrag smotana, a u jedne samo unatrag savijena. U jednoj grobnici s paljevinom nagjena je i jedna dvostruka bočka, kakvu već poznajemo kao halštatsku formu sa Glasinca u Bosni i iz Rakitna u Hercegovini[1]).

Od špiralnih toka nagjena je jedna poveća i dvije posve male, naočarima slične dvotoke. Nadalje su nagjene, ali samo u grobovima s paljevinom 3 veće špiralne dvotoke, koje su svaka bile spojene žicom, savijenom u vidu brojke 8. i podložene broncanim

[1]) Radimský: Prehistorička nalazišta. Sarajevo 1891. str. 57. sl. 205/b i str. 62. sl. 224.

tenećetom. To je isti oblik, što ga je Ljubić iz Prozora u Hrvatskoj opisao i u slici prikazao[1]).

Ogrlica (torques) od bronca nagjena je samo jedna u jednom grobu s paljevinom. Usukana je, a na oba je kraja, kao obično, unatrag uvijena.

Od broncanih lanaca za vrat valja prije svega napomenuti vrlo težak lanac, koji je nagjen o vratu jednog kostura. On sastoji od 10 masivno eliptičkih karika, koje su bile sastavljene tanahnim, kratkim karičicama.

Osim toga nagjeni su u mnogim grobovima s paljevinom i s kosturima sitni broncani lančići, koji su kosturima vazda bili o vratu, te ih s toga valja smatrati ostancima ovratnih lančića.

Broncani naušnjaci nagjeni su gotovo samo kod kostura i vazda u dvoje. Imaju premjer od $3^1/_2$ do 7 *cm*, na jednom su kraju šiljasti, na drugom unatrag uvijeni, često se zatvaraju ispruženom, pomicavom špiralnom cijevčicom i mnogo su puta ukrašeni jantarevim zrnima.

Brocane grivne nagjene su često, kako u grobovima s paljevinom, tako i u grobovima s kosturima, ali redovno samo po jedan komad. One ili sastoje od broncanog tenećeta ili od broncane žice, usukane poput uzice, ili od ljevenog bronca. U potonjoj je prigodi presjek s nutarnje strane prav, a sa spoljašne sveden, a u jedne je bio rombičan. Grivne ili su otvorene, ili više manje zahvataju jednim krajem preko drugog, te su onda na krajevima stanjene, u nekih su krajevi unatrag uvijeni.

Ako ima zaponac, onda ovaj ili sastoji od pomicave špiralne cijevčice, ili pak od sitne karičice, u koju zahvata kukica s drugog kraja. U dva kostura nagjena su u svakog po jedan par kalemom na odskok ispisanih grivni.

I špiralnih grivni nagjeno je kako u grobovima s paljevinom tako i u grobovima s kosturima, i to osim jednog slučaja, gdje su dva komada zajedno nagjena, uvijek samo pojedince. Načinjene su ili od broncanog tenećeta razne debljine, ili od žice, a u zadnjoj su prigodi poput uzice usukane.

Oba kraja ili su samo zaokružena ili unatrag zavijena ili pak smotana, a u jednog su velikog komada najbliži uvojci pričvršćeni sitnim karičicama.

Uvojaka ima od 3 do 20., a oblik je u tih grivni obično cilindričan a kadšto i čunjast.

Prstenja nagjeno je kako u grobovima s paljevinom tako i u grobovima s kosturima, ali relativno vrlo rijetko i uvjek pojedince. Ono sastoji od broncanog tenećeta te je ili zatvoreno ili je na oblik špirale s tri zavojka najviše. Dva prstena, koji megjutim već

[1]) Popis arheolog. odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu I. 1889. str. 114. tab. XVIII. sl. 44. a/b.

pripadaju rimskoj kulturi, ljeveni su i svaki na svojoj plojci ima ovalnu gemu od oniksa, koji prikazuje profil ženske glave, okićene diademom, dok u drugog komada plojka samo ima pravokutnu udubinu, u koju je valjda takogjer bila zasagjena gema.

Nožne grivne nagjene su po dvije i samo u tri skeletna groba. One sastoje od masivno ljevenog bronca, otvorene su i imaju eliptički oblik.

Drugih broncanih kolutića nagjena je pri prekopavanju velika množina različite veličine, i to kako u grobovima s paljevinom, tako i u skeletnim grobovima. Nagjeni su većinom pojedince, ali i po 5 i 6, pa i po 9 u jednom grobu. Redovno imaju oblik kružnice, u pojedinim slučajima imaju i oblik elipse. Presjek im je okrugao, eliptičan, rombičan, ili s jedne strane prav, a s druge sveden, ili pak s obje strane ispupćen s oštrim periferijama. Većinom su glatki, ali kadšto su ukrašeni urezanim crticama ili ljevenim zrnima, uljevenim na spoljašnjoj parteriji.

Broncanih halkastih plojki nagjeno je u obje vrste grobova. Imaju glatku, lijepo nasavaćenu površinu, ili pak na spoljašnjoj i nutarnjoj površini ukovanu guku, a u jednom slučaju na spoljašnjoj periferiji četiri krugljasta nastavka.

Broncanih zaponaca, tenećeta od zaponaca i okovića nagjeno je takogjer u obje vrste grobova.

Zaponci, istina većinom od pojasova, sastoje od stremenke, za koju je s obje strane pričvršćeno pravokutno teneće. Oba su tenećeta zakovicama zglavljena, a o stremenci obješena je po jedna ili po dvije karičice, u koje bi zahvatala kuka iz sličnog nastroja na drugom kraju.

Tenećeta od zaponaca pravokutnog, kadšto na jednoj strani zaobljenog oblika glatka su ili jednostavno ornamentirana, ili pak i različito probijena. Takvo jedno probijeno teneće iz zaponca prikazuje oblik vojnika sa šljemom.

Zakovica nagjeno je u jednom grobu 35, te ili su pravokutne ili imaju rupice, da se mogu prikovati za pojas ili za druge kajiše. Jedan dio pravokutnih komada probijen je, a okrugli su djelomice ukrašeni koncetričkim kružnicama ili su sitno narovašeni na periferiji.

Pokadšto lijepo ornamentirane broncane toke valjaće, u koliko su u sredini probušene, takogjer pribrojiti okovicama.

Broncanih dugmeta nagjeno je takogjer, kako u grobovima s paljevinom, tako i u skeletnim grobovima. Okrugla dugmeta razne veličine, stranom ravna, stranom ispupčena, rjegja su, te ih ni u kojem grobu još nije nagjeno više od 4. Mnogo su češće nagjena i to do 15 njih na okupu, dugmeta na oblik krsta, kako su posve istog oblika poznata iz Prozora[1]).

[1]) Ljubić: Popis arheol. odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu 1889. tab. XXII. sl. 142.

U jednoj grobnici s paljevinom nagjena su uz 7 jednostavnih još 3 dugmeta na oblik dvostrukog krsta, ali drugačije sastavljena, nego što ih je dr. Truhelka u slici prikazao sa Glasinca[1]).

Broncanih privjesaka nagjeno je poglavito u skeletnim grobovima, do 21 komad na okupu. Većina ih bila je šuplja i buli slična ali biva i drugih oblika, n. pr. čunjeva, kotarica i sl.

Od ostalog broncanog nakita valjalo bi još spomenuti različite špiralne cijevčice i nekoliko zrna.

Spomenuti već, ljeveni i dvoruki broncani lončići napokon moraju se smatrati posudama, stavljanim uz mrtvace.

Srebrenih prijedmeta relativno je malo nagjeno, te ih je bilo samo u 8 grobova, većinom u grobovima s paljevinom. Ima megju njima 5 malih la-tenskih fibula, narukvica od žice, više sićušnih lančića, nekolika zrna, jedno dugme i više na odskok šuplje iskucanih privjesaka, od kojih se na jednom komadu još vide tragovi nekadašnje pozlate, a dva su komada ukrašena ljudskim glavama.

Od kositera nagjen je samo jedan privjesak na oblik ljudske noge.

Rasutih jantarevih zrna, koja većinom pripadahu gjerdanima, nagjeno je kako u grobovima s paljevinom, tako i u skeletnim grobovima, i to do 102 komada u jednom grobu.

Veličina im je vrlo različita, a oblik valjkast, sjekirast, ili okrugloj plojci sličan. Naročito veliki komadi nijesu uvijek pažljivo rezani, a površina im je, — osim nekoliko rebričavih ili inače ornamentiranih zrna, glatka. Naročito pak valja istaknuti megju jantarevim prijedmetima tri ukusno ornamentirane plojke.

Od staklenih prijedmeta valja osobito napomenuti staklena zrna, kojih je nagjeno veliko mnoštvo, u jednom grobu s paljevinom čak preko 1000.

Veličina im je vrlo različita, a boja većinom modra, ali su dosta često nagjena bijela i žuta, rjegje zelena zrna. Emaljirana zrna redovno su modra s bijelim ili žutim emaljem. Po obliku su okrugla, valjkasta, sjekirasta ili čizmi slična a nekoja od njih su rebričava ili sićušnim bobicama ukrašena. Jedan dio bijelih zrna iznutra je posrebren ili i pozlaćen.

Osim zrna bilo je i utaraka od posuda, ali uvijek samo pojedinih komada, bijele, zelene i ljubičaste boje.

Od koštanih rukotvorina nagjen je šupalj valjak, nekoliko zrna, fragmenata od balčaka i noževih korica, velike korice od jelenovog roga i šest probušenih životinjskih zuba, uz koje su bila i tri neprobušena jelenova zuba.

Od kamenitih rukotvorina nagjena je samo jedna crtama ukrašena i probušena plojka od nekog lapora i valjkast fragmenat od sivog kremena.

---

[1]) Glasnik zem. muzeja 1889. III., sv. str. 31., sl. 14.

Još je vrijedno spomenuti i nekoja stranom okrugla, stranom valjkasta zrna, koja su sastojala od neke crvene mase, bilo da je pasta ili krvav emalj.

Keramičkog materijala ima u nekropoli u Jezerinama velika množina. Čitavih moglo se je doduše izvaditi samo nekoliko žara i više malih ilovastih posuda, ali utaraka od najraznolikijih posuda prispjelo je u Sarajevo 250 ovećih paketa.

Trebaće dosta vremena, dok se ti utarci operu, a još mnogo više vremena valjaće potrošiti za rekonštrukciju žara i drugih posuda. Ipak je već preko 60 posuda različite veličine rekonštruirano, te će se u svemu možda oko 120 posuda sasvim sastaviti.

U koliko se dosele može pregledati ilovasti materijal u Jezerinama, valja nam megju posudama razlikovati dvije vrste. Manji dio posuda zidan je naime na brzokreto točilo te svakako pripada rimskim posudama, dok je veći dio posuda gragjen prostom rukom, te pripada starijem vremenu.

Rimske posude sastoje od žućkaste ilovače te ili su oveće, trbušaste žare do 65 *cm* visine, ili mali ukusni peharčići. Megju pošljednjima očuvan je jedan posve, ima lijepo raščlanjenu nogu te je s gornje i donje strane trbuha optočen sa po dvije paralelne crte, megju kojima je sva posuda gusto narebrena uspravnim rebarcima. Neposredno ispod zjala dvije su daleko ispružene, horizontalno namještene ručke okruglog presjeka. Pehar je na dônjem dijelu noge, onda s polja i s nutra posve crno oličen, a ispod ručki optočen je crvenim trakom, grlo mu je pak megju ručkama našarano vertikalnim bijelim crtama.

Prostom rukom gragjene posude posve su različitog oblika i veličine. Ima megju njima slabije izbočenih žara, žara loncu sličnih, velikih zdjela, malih žara, vrčeva, zdjelica i sl. Velike žare visoke su do 55 *cm*, a imaju premjer do 50 *cm*, dok je nasuprot malen jedan lončić s jednom ručicom bio samo $3^1/_2$ *cm* visok pri jednakom premjeru.

Dno je obično maleno i ravno te je trbuh oštrim bridom odmah iznad njega izbočen. Nego kadšto je dno manjih posuda u sredini udubljeno.

Trbuh od grlića ili je slabo ili nikako odvojen, ako prvi na gornjoj strani nema jače izbočenu guku, što se nije često opazilo.

Obod zjala obično je slabo izvinut ili usko uvijen. Nego ima i uspravnih i široko izvinutih oboda.

Posude su bez ručki, ili pak imaju jednu ili dvije ručke. Ručke, obično okruglastog presjeka, većinom su smještene na dônjem dijelu grla, rjegje na trbušnoj izbočini i obično su uspravno načinjene. Nego i vodoravne ručke nijesu rijetke.

Mjesto ručki često su široki nastavci ili guke.

Ne dešava se često, da je koja posuda išarana, a šara sastoji od jedne ili dviju guka, koje uokolo teku, te sastoje stranom od glatkih,

stranom od rebričavih guka, onda od različito savijenih rebara, špirala i sl.

Ukras od crta većinom sastoji samo od priprosto urezanih trokuta, kojim je površina takogjer posuta urezanim paralelnim crticama.

Ako sad pregledamo rezultate prekopavanja u Jezerinama, to ćemo vidjeti, da je ta zanimljiva nekropola, koja je postala pri kraju halštatske perijode, dakle 500 godina prije današnjeg kršćanskog računa, preživljela la-tensku perijodu, i da je napuštena tek u vrijeme rimskog gospodarstva, da su ondje sahranjivane lešine miroljubiva naroda, što se može suditi po tome, jer nikako nema oružja u ime priloga, i da je taj narod, — sudeći po čestom staklenom i broncanom nakitu, — kako s južnim, tako i sa sjevernim narodima vodio živu trgovinu.

Kada se u svoje vrijeme budu pobliže opisivali nagjeni prijedmeti i drugi odnošaji, onda u ostalom mislim da opišem i mnogobrojne ostanke prehistoričkih naseobina i nasutih gradina iz okoline Jezerina, te su nekadašnji žitelji po svoj prilici u nekropoli, o kojoj je gore bila riječ, našli dug počinak.

Галебови наше земље.

Приопћио **Отмар Рајзер.**

Једва да још има која врста птица у нашим ширинама, којој припадници један крај тако могу да оживе и оките, као лакокрила дружба галебова.

Макар да они у првом реду чине типичну штафажу морске обале и приморских крајева, то ипак није ни у нас сасвим необична појава, да изнад наших слатких вода прелијетају јата црвеноногих, паче и сивих галебова.

До сада су ове врсте те миљушне птице опажане на земљишту Босне и Херцеговине:

1. *Larus argentatus* var. *michahellesi* Bruch, сребрнасти галеб *(галеб кланкавац)*, die südliche Silbermöve.
2. *Larus canus* L., сиви галеб *(галеб бурни)*, die Sturmmöve.
3. *Larus marinus* L., бијели галеб *(галеб велики)*, die Mantelmöve.
4. *Chema melanocephalum* Natt., црноглави галеб *(галеб јадрански)*, die schwarzköpfige Möve.
5. *Chema minutum* Pall., мали галеб *(галеб малени)*, die Zwergmöve.
6. *Chema ridibundum* L., црвеноноги галеб *(галеб обични)*, die Lachmöve.
7. *Lestris parasitica* L., грабљиви галеб *(Поморник краткорепи)*, die Schmarotzer-Raubmöve.

1. Јужни сребрнасти галеб.

То је прави морски галеб, па и ако се тамо амо који покаже на већим ријекама, то је онда само ријетка изнимка. Тако је н. пр. један, који је сада у земаљском музеју, 22. јуна 1875. убијен код бос. Свињара по господину Ходеку ст., а био је то, како је то већином у таких птица на копну, још млад. Уз Неретву долијета сребрнасти галеб редовно до Мостара, порјеђе још и даље. И ту се старије птице само ријетко кад виђају.

Дивна је то и ријетка орнитолошка слика, када различити Мостарци, који воле животињу, са чувеног старог моста хране велике те галебове.

С највећом вјештином умију галебови да ујагме бачене им залогаје, па ти је то непрестана такма и свађа, док доље у дубљини шумећи јури дивља ријека стиснута међу клисуре.

Ни овоме ни другоме коме галебу не ћеш у Босни и Херцеговини наћи легло, али близу лу́ке неумске на појединим овећим клисурама има његових гнијезда у великом броју, као и на многим другим мјестима у дивном Јадранском мору. Од онуда добивам ја од прилике 1. маја сваке године за музеј малу пошиљку с јајима. Јаја су исто тако различита шара и пјегава као и сјеверни сребрнасти галеб. По њима се за то и не могу разликовати обје те климатичке варијације, те је срећа, што сви сребрнасти галебови Средоземног и Црног мора имају жуте ноге, па се по томе могу распознати.

На гнијезду лако је убити галеба, па ако је један пао, лако ће вјешт стријелац још неколико њих саставити, јер без престанка тугују око онога који је страдао. На другим мјестима и у друго вријеме боје се пушке као грома, па ти се ваља невиђену привући до њих.

Вриједно је напокон споменути, да сребрнасти галеб нарочито у прољеће и у јесен у већем броју долази на Утово, Бушко и Ливањско блато, али вазда од времена до времена, пролазећи стално становитим горским кланцима, одлијета на море.

2. Сиви галеб.

Прошла је нова година, а бура свири по кршу херцеговачком. У томе ето ти гдје се непоуздана лијета близу развалина габелских са Неретве уздиже дуго јато лакокрилих галебова. Час тумарају поврх бара и празних кукурузних њива, побирајући понегдје коју гујавицу, кога пужа. Није тешко коју из пушке убити, јер се у гдјекојем дубоко изровљеном јарку лијепо можеш заклонити. Ето нам плијена у рукама, мањи је него сребрнасти, а већи него црвеноноги галеб, — то је сиви галеб. И он нерадо оставља море, а то свједоче они егземплари, што се чувају у музеју: сви су поубијани недалеко од морске обале: Мостар,

Љубушки, Утово блато и Габела. Само један је забасао до Санског моста, ваљда занесен олујом и вјетровима (29. XII. 1889.).

Нијесам их још у нашим земљама видио сасвим израслих, а за топлог годишњег доба никад се сиви галеб још није виђао по копненим странама наше земље.

Често се сиви голуб придружи јатима црвеноногих галебова, када путују.

3. Бијели галеб.

Овај се ријетко кад виђа у Босни и Херцеговини, те је уједно најновија аквизиција земаљског музеја. 31. наиме октобра године 1892. убио га је у Сарајевском пољу J. Гргић, исти онај сретни ловац, који је ове године у мају убио плоснокљуног родохоћу.

Већ 28. октобра угледао сам на своју радост тога галеба баш на истом оном мјесту, гдје га је Гргић касније убио. Ја сам наиме баш тога дана при ушћу Жељезнице опрезно размакао густу врбу, да видим није ли ондје пала каква птица. Кад тамо, а оно видим галеба, како се величајно, попут орла винуо у висине те полетио уз Босну.

Сила чавки и врана нагомилало се око страног госта, што овоме канда није баш драго било.

31. октобра призваше више сељака, што су у пољу радили, Гргића, рекавши му, да је нека велика бијела птица пала на Жељезницу.

Мјесто је због стрмих обала за нишан било доста згодно. Када се Гргић тихано примаче, види гдје галеб по плитској води бада, те на 60 корака по прилици опали на њ. Макар да му је шприха бр. 4. исјецала врат, опет је мучно било свладати ту јаку птицу; кроз јаке чакшире уједе она човјека у колено.

Колико се може знати из књижевности, има у свим музејима аустро-угарске монархије један јединцати бијели галеб, и то у дворском музеју у Бечу (Coll. Finger), који је 10. јуна 1857. иза бијесне олује убијен на Морави.

Бијели галеб само ријетко када оставља морску пучину, појављује се нередовно на сјевероњемачкој обали, а само кадшто забаса тако далеко на југ. У Јадранском мору рећ би да га још нијесу угледали.

4. Црноглави галеб.

Ријетко се кад виђа у нашим странама. У музеју имаду два комада, који оба потјечу из године 1888.

Један је посве млад, а убијен је код Зенице 4. августа 1888. и по господину грађевном савјетнику Келнеру предан земаљском музеју.

Други је егземплар 15. октобра уз више црвеноногих галебова убио господин Шедл (чиновник ц. и кр. бос. жељезнице) близу Сарајева у тамошњим барама. То је стара птица с потпуним зимским перјем, али прво летно перо, које црном својом горњом страном карактерише ову врсту, још није право било изникло из бадрљице, па су му тако крила изашла посве бијела.

Црноглави галеб често се виђа уз обале Црнога мора, доста ријетко на Јадранском мору, али се у задње вријеме у Угарској више није виђао, тако да га је Отун пл. Фридвалски избрисао из броја угарских птица.

5. Мали галеб.

Само једном пошло ми је за руком у Босни видјети, па и убити једног малог галеба.

То је било 7. децембра 1889. Испрва ми је то био несретан дан, јер макар да је баш онда у Сарајевском пољу све врвјело од поводних птица, ипак сам већ готово сву своју захиру био потрошио, не задјевши ни перца у торбу.

Још ми у пушки двије задње патроне, кад добар четврт сада изнад рељевске ћуприје угледам два црвеногрла мала потурка, гдје весело роне по води. Кад оба дођоше у један правац, усплашим их, а они дакако оба ишчезнуше, да се за сада више не врате. Зловољан стадох тумарати низ воду — ал у томе лијеним лијетом селице, када храну тражи, полети дуж влажне, стрме глинасте обале љепушни мали галеб у најљепшем зимском руху. Задњи метак, што га сада испалих, накнадио сву недаћу оног дана, јер жељковани галеб, рањен у крило паде на воду, па јуначки повесла спрам друге обале, да ондје чучне на пруд, али ето ти сада и једног од она два потурка, гдје кружи низ воду, гоњен валовима. За неколико часака стигох га нешто низ ријеку у рогозју, а по сата касније био ми је и галеб у рукама.

Од оног дана нико више таког галеба није видио у земљи, али мислим, да сам још прије у прољеће исте године на реченим већ барама код Сарајева једноћ видио два така галеба, који су се били придружили јату црвеноногих галебова.

6. Црвеноноги галеб.

Тога најобичнијег од свих галебова бивало је овуда и млађег и старијег, само још не у ријоглавом сватовском одјелу.

Како сам већ горе на једном мјесту споменуо, није до селе још ниједно галебије гнијездо нађено у земљи, па се у истини стално може рећи, да у свој Босни и Херцеговини ниједан галеб не сједи на јајима, баш као ни дивља гуска или лабуд.

Најчешће долазе млади галебови од једне године, али кадшто и сасвим стари.

Боја и дебљина кљуна врло му је различита. Добављено је црвеноногих галебова из околице сарајевске, вишеградске, зеничке, жепачке, санске, требињске, лисичићке (уз Неретву) и т. д., и сви су убијени зими и у касној јесени. Само једноћ, у јулу 1891. дође ми на Уни код Бишћа руку млада птица, којој је тек било неколико мјесеци. Намучивши се прије до воље, убио ју је помоћни препаратор Сантаријус. Кад за рана прољећа ненадно падне снијег, онда уз многе друге госте дође и црвеноноги галеб, често у великој множини, те или се спусти на угаре или хитро плови по барама и локвама, или пак великом брзином лети уз обале ријека.

О којој економичкој користи од тога или ма кога другог галеба у овим земљама никако не може бити говора, само им се може истакнути естетична вриједност.

7. Наметнички грабљиви галеб.

Из фамилије грабљивих галебова има те врсте највише по средњој и јужној Европи.

Почетком мјесеца септембра 1890. напрасно је застудњело готово по свој Европи. Висови су већином били оснијежени, магла и киша напунила је долове. У то вријеме полети големо јато наметничких и широкорепих грабљивих галебова са високог сјевера на далеки југ.

Један од оних грабљивих галебова, који су најдаље летјели, био је ваљда онај, кога је, како се то чешће догађа, код Кадине воде (котар бањалучки) један сељак уловио псима и донио господину надрудару Седлачеку. То је било 6. септембра 1889.

Као што то чине сви заробљени грабљиви галебови, није ни овај хтио никаку храну да прима, те је доскора угинуо.

Особитој доброти реченог господина ваља захвалити, што музеј има тај ријетки егземплар, који се је тешком муком некако још могао препарирати, јер је због велике даљине приспио у Сарајево, кад је већ почео трунути.

На крају примјећујем још, да се у књижевности још двије врсте галеба наводе за Босну и Херцеговину, наиме Larus ichtyaetus, галеб-рибар по Домбровском за Крајину, и Larus fuscus, галеб харингаш за Утово блато по пл. Кадићу.

Навађање оног првог оснива се без сумње на замјени с другом вршћу, јер галеб-рибар станује у подручју Каспијског језера, и никада га се није виђало у Њемачкој ни у аустро-угарској монархији.

Галеб харингаш ласно може бити да је виђен, макар да је у Јадранском мору риједак, али утврђено још није никако, да у нашу земљу долази.

Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline.

Priopćio **dr. Ćiro Truhelka.**

Udovoljavajući nalogu zemaljske vlade, da u jajačkoj tvrgjavi tražim arhitekturne fragmente sredovjekog grada, stao sam prije svega u zidu akropole uzidane gragjevne fragmente skidati i za tim na nekim mjestima prekopavati.

Arhitekturni ostanci, dobiveni tom prilikom, bili su većinom gotskog sloga, mahom vrlo ukusni, a nekoji od njih izragjeni baš od vještačke ruke, tako da je po svoj prilici na akropoli stajala monumentalna gragjevina, koja je za turske provale razorena, i kojoj su ostanci valjda uzidani u kasnije zidane ili obnovljene utvrde.

Slika 1. Gotski kapitel uglovnjaka iz Jajca.

Temeljima te gragjevine danas nema ni traga, ali tradicija kaže, da je taj grad stajao na istočnoj strani, dakle od prilike kod sadašnje, takogjer već razvaljene turske sahat-kule.

Od nagjenih gragjevnih ostanaka ima ih većina sva karakteristična obilježja mletačke gotike. Naročito sjeća fragmenat nekadašnje arkade živo na slične motive u Ca Doro, dok dva odlomka kamenitog ćerčiva pokazuju za Mletke karakteristični motiv usukana traka.

Već to oprovrgava onu, megju fratrima rasprostrtu tradiciju, da je Jajce po uzoru grada Castell' Uovo kod Napulja sagragjeno po nekom graditelju iz Lukula, te će cijelo to pričanje valjati svesti na samu sličnost imena (Uovo = Jajce).

Nekadašnji gospodar, a valjda i sagraditelj akropole jajačke, vojvoda Hrvoje, bio je u živu saobraćaju s Mlecima. Taj saobraćaj pokazao se je u njegovom glavnom gradu Spljetu, gdje je jedna palača uz drugu sagragjena po uzoru mletačkih patricijskih kuća. Po tome se bez sumnje smije misliti, da je Hrvoja taj dražesni gragjevni slog zaveo i u Jajcu.

Za muzej su dobavljeni ovi gragjevni komadi:

dvije lijepo uriješene, akantom i ružicama iskićene glavice od stupova, koje su u visini od 12 *m* po prilici bile uzidane u južnom zidu *(slike 1. i 2.)*;

dva velika fragmenta kamenitog ćerčiva s usukanim trakolikim ornamentom, od istog zida;

fragmenat nekadašnje arkade, probijenom ružicom, koji je bio uzidan u tako zvanoj barutani.

lijepa, lišćem iskićena glavica od stupa iz gradskog dvorišta *(slika 3).*, najposlije stup s glavicom, kome se motiv podudara s pregjašnjima; 1·50 *m* jaki stup s mnogim isbočinama. Akantus u oba komada pokazuje još tragove romaniziranja. Stup je iskopan u ruševini gradskog dvorišta.

Osim ovih, umjetno uriješenih komada nagjene su još dvije, jednostavno lišćem ukrašene glavice od konzola, koje nijesu tako

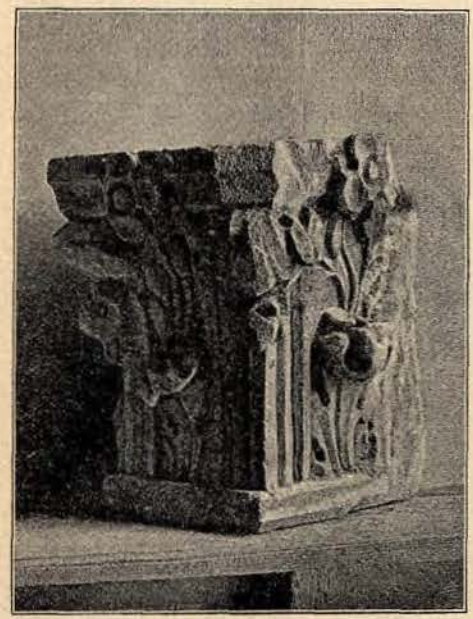

Slika 2. Gotski kapitel uglovnjaka iz Jajca.

Slika 3. Kapitel gotskog stupa iz Jajca

umjetno izragjene, te su po svoj prilici nekoliko decenija starije od prije navedenih predmeta.

Dovršivši taj posao, stao sam mjeriti po tako zvanoj Medved-Kuli, i pretraživati zazidana vrata s poznatim grbom na strani prama Plivi.

Vrata su zazidana u kratko za tim, pošto su austro-ugarske čete zauzele Jajce.

Pošto je uklonjen zid i ruševina iza njega, pokaza se otraga 2·87 *m* široka, 4·35 *m* duboka, u dnu zaokružena panjega sa starinskom klupom. Iznad te klupe bio je zid na oblik krsta probijen. Krsta, koji tu nekoć stajao, nije više bilo *(slika 4.)*.

Potvrgjuje se dakle mnijenje Ažbotovo, da je tu bila kapela.

Pomnijim pretraživanjem zidine utvrgjeno je megjutim, da ta panjega isprva nije bila udešena sa crkvene svrhe.

Dok se naime debeli zid na čelu panjege sastojao od lijepog tesanog kamena, stražnji je dio priprosto sazidan od naljevenog lijepa, pomiješanog kamenom, te svakako potječe iz novijeg doba.

Potanjim pretraživanjem zida nagjeno je, da je zid isprva imao samo debljinu od 2·40 *m*, i da je tek kasnije pojačan time, što je u razmaku od 3 *m* podignut drugi zid, a prostor izmegju

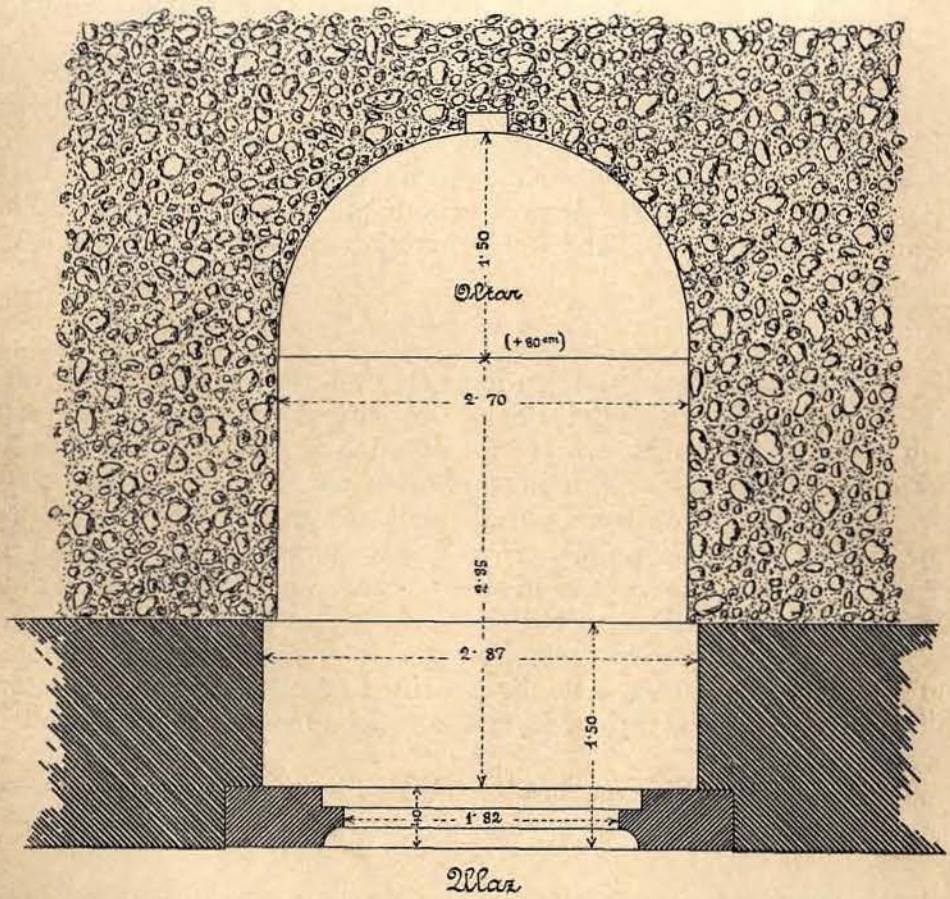

Slika 4. „Plivska vrata" u Jajcu.

oba zida nasut vapnom i ruševinom. Time su prvobitna kastelska vrata s grbom zazidana, i načinjena su poslije sadašnja vrata tik do njih.

Nego da se mogne upotrijebiti panjega od vrata, proširiše je pod bedemom, te je pretvoriše u kapelu.

O tome, kada je ta dogradnja izvedena, ne da se ništa izvjesno reći.

Grad je sazidan u ono vrijeme, kada se u Bosni još nije znalo za topove, pa je onda zid, debeo 2 *m*, bio dovoljnom zaštitom od dušmanina, koji bi navaljivao.

Ali kada se je od godine 1460. na Jajce toliko puta udaralo iz topova i mužara, onda se dojakašnji zid bez sumnje pokazao preslab, te je po gdjekoji put provaljen.

Tečajem neprestanih nemira, koji su slijedili poslije prvog opsijedanja po Turcima, valjda su ugarski zapovjednici naredili pojačanje bedema od 2·40 na 6 *m*.

Onda je nastala i kapela za nuždu pod nekadašnjim gradskim vratima, koja je za opsade imala praktičnu vrijednost, jer opsjednuti nijesu mogli salaziti u crkvu sv. Luke niže akropole.

Rečena dogradnja biće po tome da je izvršena oko god. 1464. Kapela pod gradskim vratima s grbom upotrebljavala se, dakako, samo do godine 1528., kad je Gazi-Husrev-beg Jajce stalno osvojio.

* * *

Za svoga boravka u Jajcu imao sam takogjer prilike, poiskivati rimske spomenike u dolini Plive. Bez sumnje najzanimljivija je u tom pogledu tačka Šipovo (12 *km* iznad Jezera) i naprama njemu Sarići. Već Blau otkrio je u imenu Sarići star korijen — Saritte, — a ja taj nazor nagjoh sasvim potvrgjen, kad sam čuo, kako narod to ime izgovara. Onuda naime „*i*“ naglašavaju vrlo oštro i kratko, a „*é*“ zujî gotovo kao „*t*“, te bi skoro rekao, da je ime zadržalo svoj drevni zvuk „Saritti“.

Ovo bi već samo po sebi bilo dovoljno, da se ustanovi mjesto, gdje je bila nekadašnja kolonija „Saritte“ na cesti Salona-Servitium, ali i po nagjenim stvarima iz rimskog doba može se mjesto kolonije potanje odrediti.

Niže mjesta Šipova, baš na obali Plive, našao sam ostanke zida od dugoljastog tesanog kamena, a u prostoru, koji je njime bio zagragjen, mnoge tragove zidova, sa svim karakterističnim obilježjima rimske naseobine. To mjesto, samo nekoliko metara uzvišeno nad površinom Plive, a sa svih strana zatvoreno vodom ili tresetom, bilo je bez sumnje „castrum“, a po svoj prilici stare „Saritte“.

Narod ovuda osim opeke i željeznog iverja često nailazi na rimske novce. Vele i to, da je na onom mjestu prije nekoliko godina nagjen zlatan prsten i da ga je nabavio neki geometar. To mjesto u ostalom nijesam mogao potanje ispitati, pošto je posve obragjeno.

Od prilike 1 *km* uz rijeku na istoj (lijevoj) obali ima malen brijeg, nazvan „Crkvina“. Kako mnogo puta, tako sam se i sada uvjerio, da narod tim imenom gotovo jedino rimske razvaline označuje, kao što se pod imenom „gradine“ gotovo bez izuzetka označuju prehistorički nasipi.

Slika 5. Nadgrobni spomenik iz Šipova.

Brijeg „Crkvina“ gusto je obasut ostancima od zidova, opekom, komadima lijepa. Sudeći po komadu lijepo profiliranog korniža (atule), što sam ga ovdje našao, stajala je ovdje velika kamenita zgrada.

Od prilike 1 *km* uz vodu, tik do mosta, koji preko Plive vodi u Sariće, nagjeni su pojedini gragjevni ostanci sa škulpturama, koje sam već drugom prilikom vidio. Stadoh na tom mjestu kopati, te poslije trodnevnog rada izigje na dvor pravilnim slogom gragjen nadgrobni spomenik *(slika 5.)*.

Po obliku svome pripada III.—IV. vijeku poslije Isusa, te je dosele najljepša rimska rukotvorina, nagjena u Bosni. Imao je oblik hramovog pročelja sa stupovima, kornižima, vijencem i timpanom. Od lijepo ižlijebljenih stupova, koji, kako se čini, nijesu imali glavica, nagjeno je mnogo fragmenata, megju ovima dva od 1 *m* duljine.

Na stupovima položeni kameniti direk, koji je prednjim okrajkom tvorio vijenac, bio je s čela ukrašen nizom ovalnih štitova, od kojih su naizmjence po dva bili prazni a po jedan uriješen izrezanom dječijom glavicom. Na žalost nagjen je od tog lijepog direka samo jedan veći i jedan manji fragmenat. Ostatak valjda je raznesen ili negdje uzidan.

Na tome direku bio je položen drugi, koji je s čela imao ovaj, lozom opasan natpis:

FFL' APOLLINARI ET HONORIO FILIIS CARISSI*(mis)*
ET FRONTINO FRATRI ET MAXIME MATRI.

Sudeći po tome, što natpis ne počinje običajnom na nadgrobnim spomenicima formulom D*(is)* M*(anibus)*, bio je to kršćanski grob, a imena Apollinaris, Honorius, Frontinus, upućuju na IV. vijek.

Iznad ispisanog direka bio je znatno izbočen žljebovit korniž (sima), ukrašen ehinusom i akantovim granama; nego se čini, da su i otuda komadi razneseni. Sjećam se, da sam lanjske godine sličan, akantom iskićen kamen vidio u gerzovačkoj crkvi (10 *km* na zapad), koji valjda potječe s istog mjesta. Time bi se dalo razjasniti, za što taj spomenik nije očuvan u cijelosti. Što je ležalo na površini, to je razneseno, te je samo ono ostalo, što je zemlja pokrivala.

Osim gragjevnih fragmenata nagjene su i druge škulpture, tako anatomički pravilno izragjena Meduzina glava nadčovječne veličine; mala ženska glava s frizurom à la Faustina i nekoliko dječačkih poprsja, izvedenih u reljefu. Svi nagjeni fragmenti otpremljeni su u Sarajevo, a gornji dio spomenika reštauriran je i nastavljen u zemaljskom muzeju, kako ga prikazuje pridana ovdje fotografija.

S one strane Plive nagjena je u sadanjem groblju sela Sarića na jednom grobu ispisana ploča, a slova joj okrenuta dole. Ploča je s lijeve strane okrhana te je natpis samo na pola uščuvan.

Natpis je bio čisto izragjen, a vide se od njega sada još ova pismena:

LLV
matri ca RI
ssi MAE ET
pie - NISSIMÆ
....IVAE
pos VERVNT
l. D D D

Znamenit je pošljednji red: L*(ocus)* d*(atum)* d*(ecurionum)* d*(ecreto)*, po čemu se može zaključiti na municipij.

Otuda sam pohodio razvaljenu gradinu Sokolac, koju su dugo vremena držali za Saritte. Tu sam našao sasvim razorene zidine

Slika 6. Žrtvenik iz Brda (kod Jajca).

sredovjeke gradine, tu i tamo koji komad opeke, ali još uvijek ne toliko, da bi čovjek mogao zaključiti na rimsku koloniju.

Pri kraju još ću da spomenem Jupitrov žrtvenik, nagjen kod Jajca, u općini Brdu, na njivi Alage Čelagića. Natpis tako je istrošen, da ga dosele ne mogoh odgonetnuti. Samo prvi red (I. O. M.) i zadnji red LIBENS *(p)* mogu se pročitati, kako se vidi iz pridanog ovdje nacrta *(slika 6.)*.

Извјештај о ентомолошкој експедицији, изведеној у Бугарску и Источну Румелију г. 1892.

Приопћио **Виктор Апфелбек.**

Задаћом учињена ми штудија фауне зарезника, који припадају балканским земљама, побудила је у мени жељу, да осим Босне и Херцеговине, — које земље већ од пет година испитујем, — један пут зађем и на исток реченог подручја, па да ондје проборавим неколико мјесеци, да тако могнем проучавати слабо још познату фауну зарезника Бугарске и Источне Румелије. Моја је основа ишла за тим, да мјесец мај проведем уз Црно море код Бургаса и Варне, који су крајеви ентомолошки готово посве непознати, у јуну да сабирам по средогорју, а у јулу да походим планине бугарске, нарочито да обиђем Коџа-Балкан, сјеверно и западно подручје Родопа и Рило-Даг. Изведба те основе буде на жалост већ у првом почетку врло пометена тиме, што се је путовање у Бугарску, које је имало отпочети крајем априла, због дипломатичког преговарања, које је у то име нужно било, затегло чак до почетка јуна, а то је по сврху тога путовања било врло штетно. Морадох то на почетку свога извјештаја припоменути, пошто је на југу најзгодније вријеме за сабирање зарезника, — мај — тиме изгубљен, те успјех путовања по томе ни из далека није могао бити онакав, какав би био, да је путовање отпочело 5—6 недјеља прије. Како је познато, не само што су зарезници у јужним приједјелима у пролећу најобилатији, него се они у то вријеме већином концентрирају на цвјетном дрвећу и грмљу, особито на воћу и глогу, па их онда без велике муке и не дангубећи можеш стресати и скупљати. И по ливадама и шумама цватња је у мају најбујнија и најиздашнија.

Томе још придолази, да се почетком сушег и топлијег годишњег доба решетом, на које се прорешета лишће, маховина и сл. што је једна од најиздашнијих метода за сабирање зарезника — само још по мочварама и врло влажним приједјелима што год може присабрати.

Овдје ћу да наведем пријеглед оних мјеста, која сам походио, не мислећи у главном поближе говорити о самоме успјеху сабирања, те себи придржајем, онда, када све систематски уредим, да о томе потанки научни извјештај приопћим. Овдје нека је само споменуто, да је успјех, постигнут у сабирању зарезника, особито колеоптера, ако у рачун узмеш, колико сам закаснио, квалитативно и квантитативно у истину веома повољан. Вријеме, док смо боравили уз Црно море (од средине јуна до средине јула) било је врло сухо. Насупрот имадосмо готово сву другу

половицу јула, особито када приспјесмо у планину Калофер, непрестану кишу, која је била врло незгодна за путовање по Коџа-Балкану. Вријеме се је понешто поправило, када смо почетком августа пошли у западну Родопе-планину код Белове-Самокова. На жалост разболи се већ на путу у Самоков добровољац Ђурчић од маларије, које се сви достадосмо четвероседмичним боравком у врућим, веома нездравим мочварама уз Црно море. Неколико дана иза Ђурчића стиже и мене у Родопе-планини на Демир-Капији један сат од македонске међе у висини од 2300 *м* једнака коб, те ја и Ђурчић јадни и невољни да не може горе, једва се држећи у седлу, морадосмо кренути натраг у Самоков, а срце нас болело, видећи на дохват планинске горостасе са занимљивим својим а још слабо познатим бубама, којима сам се толико радовао, и с којима сам се мислио позабавити неколико недјеља. Приспјевши опет у Самоков, проведосмо ондје више дана у грозници готово без икаке дворбе, те онда, видећи да ту никад не оздрависмо, а још мање да може бити разговора о путовању по планинама, кренусмо натраг у Сарајево.

Прије него што станем цртати поједине наше путове, још ћу да у главном нешто проговорим о начину мога путовања по Бугарској. Путовао сам, имајући уза се отворену наредбу високог бугарског министарства унутрашњих послова на све политичке власти, по којој су све власти имале да ми при вршењу мога задатка буду на руци, и да ми за моје путовање придруже оружничку пратњу. Осим те наредбе добио сам добротом преузвишеног господина министра просвјете Живкова отворено препоручно писмо на све управитеље бугарских државних наставних завода. Ц. и кр. аустро-угарски конзулати били су о моме доласку унапријед обавијештени, те су ми због и твором олакшавали мој задатак. Исто тако учинише и политичке власти све, што се је могло, да ми се олакша и унаприједи посао. Јавна сигурност по себи у земљи је свуда одлична, на чему ваља захвалити обзирности и строгости политичких власти и изврсној дисциплини и устрајности бугарских оружника.

Да сада пријећем на поједине моје путове. 7. јуна пођох у пратњи јадне моје покојне жене и музејског добровољца, Вејсила Ђурчића из Сарајева право у Софију. Ондје прије свега посјетих одјелног предстојника Шишманова, који ме је најљубезније дочекао. Његову утјецају и његовој брижљивости ваља ми захвалити за много којешта, што ми је олакшало и унаприједило радњу. Јавивши се у аудијенцију код преузвишеног господина министра Живкова, који ми је, гдје је само могао, настојао прибавити погодности, добио сам званично препоручно писмо на све директоре бугарских државних школа.

Први ми је пут из Софије био на ријеку Искер, до које се на колима дође за сат. Фауна колеоптера уз обале те ријеке доста је обилата, али се ондје већином налазе средњоевропске врсте, обичне Bembidiini горских вода, Staphylini и т. д. Omophron limbatum опћенит је и у пијеску Искеровом, али овуда већином му се горња страна блиста бакреним руменилом. Стресањем ниског врбовог грмља добио сам од занимљивих врста само Chlorophanus fallax у већој множини. На повратку сабрали смо по јáрцима дуж цесте, који су услијед вишедневне кише били пуни воде, велико мноштво Helephorini и то више врста, а на чешљугама близу ријеке више врста Lixus и Cleonus и неколико Sitaris. Најближа околина Софије уопће ентомологу не даје много насладе. Најближа је шума у Старој планини, читав дан пута од Софије, а најближа шикара код Бали-ефендије, 2 сата од Софије, на пристранку 2330 *м* високе Витош-планине.

До половице маја може бити да је добро овдје сабирати. 14. јуна пођох у Витош-планину, да тамо 2 дана сабирам. Та планина ни из далека тако не удара у очи, како би се очекивало по њеној правој висини, јер страна те, два сата удаљене планине по мало прелази у софијско поље. Зарезничка фауна те сијенитске планине, која је пољима самоковским и дубничким додуше разлучена од Рило-Дага, али га се ипак хвата по источном дијелу Вериле-планине, није никако алпинска, као што би се морало мислити по њеној висини и по свези с Рило-Дагом. Ма да на Витош-планини по неким странама у јуну и јулу још има снијега, ипак у њој налазимо грмља и дрвља, као Populus tremula, различите врсте Salix-a, нарочито S. caprea, на влажном тлу у густом, бујном грмљу, мјестимице готово до повора планинског у великој висини.

На њима живе зарезници, који махом припадају равници, као: врста Chaetocnema, Phyllodecta, Phytodecta, Melasoma и Lochmaea. На оморици, које такођер на Витош-планини има у великој висини, нађе се почесто врста Otiorrhynchus-a из групе dolomitae Kies., друга врста и Sciaphilus са живим бакрастим кововим сјајем на букви. Otiorrhynchus bisulcatus није риједак по грмљу у нижим странама. Софија биће да је најисточнији крај, гдје се тај зарезник налази; ја у Бугарској нигдје више нијесам на њ наишао. Земљиште је за колеоптеролога на Витошу врло неповољно. Док по вапненастим горама — и у босанским и херцеговачким — нарочито изнад оне међе, до које досиже дрвеће у једнакој и релативно мањој висини, под камењем налазиш највеће обиље врста и индивидуа правих планинских животињица, не можеш под камењем на Витошу готово ништа наћи.

Под камењем већином је шупље, а испод нагомиланог камења и распрштаних хридова шуме сад на више сад на ниже подземне воде. Простране пољане од саме рушевине отешчавају успињање

до врха, и често можеш да се напријед помичеш само скачући с једне клисуре на другу. Кроз тај каос руши се голем горски поток, час бучећи испод литица, час преко њих се пјенећи. На свем горњем Витошу има невјероватна множина воде све горе до врха. Или вода тече над земљом или под земљом, — као што је мало прије речено — низбрдице, или се, гдје је земља не пропушта, прокапљујући и из тромих водених жила прикупља у тресетастим, леденим локвама. Цват је на тим влажним мјестима милотан и разнолик, а особито је драг модри споменак уз жарке цвијетове Geum coccineum. Али зарезника на томе тлу има сасвим мало.

Витош отпрема обилату своју воду у већим и мањим потоцима страном по Истеру у подручје Црног мора, а страном по Струми у подручје Егејског мора. Земљиште је дакле на Витошу за ентомолога у двије руке незгодно: овамо гдје готово не можеш да нађеш камена, који би лежао на сухом тлу, а онамо опет што се и на оним мјестима, гдје камење не лежи шупље, због мочварастог тла не могу развијати зарезници, изузевши поводњаке.

Омањи Dytiscidae и Hydrophilidae били су и овдје заступани у многим врстама. При саласку према Владају нађена је међу осталим на цвијету геранија јасно зелена врста Gynandrophthalmus у великој множини, исто тако више омањих врста из фамилије Curculionidae, особито Ceutorrhynchus и врста Mylacus-a. На ниже по цвијећу мноштво јужне Phyllopertha lineolata. На висини Витоша нађен је међу осталим један Pterostichus ignitus, на Salix caprea неколико Elater tristis, а на биљу 2 Oreina variabilis, од ових једна var. balcanica. Унаточ ревну тражењу више не могосмо ниједне наћи. Oreina, које су у западним вапненастим алпама заступане у многим врстама и у великој множини, губе се према југоистоку све више и више, те се чини, да су у планинама Бугарске и Источне Румелије само још заступане балканским обликом Oreina variabilis, и да су врло ријетке. Оних врста, што по високим алпама живе под камењем, нема већ ни у босанско-херцеговачким планинама, те су овдје Oreina заступане само по формама cacaliae, — intricata (Anderschi), speciosissima и нарочито по variabilis, — али само у субалпинским подручјима, већином већ при дну планинских шума, никада изнад међе дрвећа.

Из Софије отпутовасмо, пошто смо понешто још прикупили у околици варошкој, — од чега је вриједан да се спомене Athous proximus, — право у Бургас на Црноме мору. Тај теготни пут ни у чем није замаман, изузмеш ли пријеђеле око Бања и Белове, гдје ти се отвара диван поглед на недалеке, оснијежене планинске горостасе западне и сјеверне Родопе-планине. У Бургас приспјесмо 17. јуна. Новосаграђени хотел „Commercial“

доста је добар и чист, него ти боравак за дуље вријеме буде неугодан због турских захода, због несташице најнужнијег покућства, н. пр. ормара за одијело, ваљаних столова и т. д., онда због грчке хране, и неугодног заударања цируса и друге осушене рибе. Дању ти је много патити од велике жеге, коју тек пред вечер ублажи ћух од мора; ноћу те опет муче комарци, јер ти се тијело чисто оспе од њихових убодаца, који дуго времена жегу. Море близу Бургаса има плитке обале, чини слано језеро код Атанаскиоја те се мијеша са слатком водом језера Акријана и Ваjакиоја, којим се обале већином губе у слане мочваре, те околицу око Бургаса чине једном од најнездравијих у Европи. Језеро Атанас пресахне за врућег љета сасвим. Обале тога језера веома оживљавају Coleoptere и много их се ондје може прикупити, између осталих двије врсте Cicindela. C. dilacerata и C. lunulata var. nemoralis Ol., врста Cleonus-a (ваљда Emgei), више занимљивих врста фамилије Heterocerus, Dyschirius и Bledius. Ударио ми је овдје у очи начин живота Dyschirius-a и Bledius-a. По тлу од ситног пијеска и глине, гдје те животиње иначе обичавају живјети, нашао сам додуше много ровина, али под њима само личинке од тих зарезника. Ове саме могао сам само на једном маленом влажном, понешто рогозом обраслом мјесту, у врло мокром до метра дубоком глибу у овећој множини истјерати, и то газећи подуже по глибу, при чему бих више пута дубоко пропао.

Исто тако живи овуда велика врста врло јасног Chelidura. Уз обале језера Атанаса живи и ријетки, слабо познати Ophonus oblongus Schm., од кога сам у глибу нашао само мртав, али неоштећен егземплар. Треба га свакако раније у прољећу тражити, као и великог, досад само у ријетким егземплариma познатог херкуличког Tribax torosus Friw., кога, ма да смо уложили много времена и труда, само још неколико комада могосмо наћи. Под њилим останцима биљевним уз обалу језерску нађосмо особито: Tachys scutellaris Germ., Bembidion ephippium Mrsh., Bembidion minimum v. rivulare Dej. и B. varium Oliv. мноштво, рјеђе Pogonus littoralis Duft. и другу мени непознату врсту Pogonus-a.

На језеру Ваjакиоју, коме су обале за колеоптере много неповољније, налази се осим Cicindela v. nemoralis, која живи на језеру Атанасу, још и Cicindela hybrida. То, да те врсте има на сланом тлу, чини ми се нешто ново. На језеру Ваjакиоју, коме су обале такођер слане, нијесам нашао C. dilacerata. Уз језера Ваjакиој и Акриану прикупио сам између осталог и Chlaenius aeneocephalus Rossi и Acinopus megacephalus; на пруду — по дану сједећи на трави, у вечер лијетајући, мноштво Anoxia sicula, рјеђе Anoxia orientalis и Anomala solida Er. На обалама језера Акриану нема такођер ни из далека онолико зарезника, као уз језеро Атанас. Обале оног првог већином су рогозом

обрасле и слабо гдје приступачне. На горњем Акриану, гдје је вода слатка, има ријетких брестових шума. Ту се је слабо могло опазити зарезника, те се је стресањем дрвећа и грмља ради касног годишњег доба поглавито само могло добити Buprestidae и то већином Capnodis cariosa и tenebricosa, Aurigena lugubris и врста Chalcophora. На обалама језера Вајакиој и Атанаскиој живе у великој множини големе прождрљиве врсте цврчака, Dinarchus dasypus Illg. и Calimenus Pančići Br. Чини се, да су те животиње искључиво carnivori; јер по њиховој множини и прождрљивости морали би им се на вегетацији видјети трагови, што никако није било; за мој назор свједочи и ово што ћу овдје навести. Господин кустос Рајзер, који је лањске године путовао Бугарском, метнуо је једног живог dasypa, не имајући бочице за зарезнике, у једну кесу, гдје је била мала убијена птица. За кратко вријеме изјео ју је dasypus готово сасвим.

Из фамилије Meloidae има код Бургаса врло много врста, између осталих: Lydus 3-maculatus F., Lydus algiricus (?), Zonitis bifasciata и одлика praeusta F. Oenas crassicornis F., Alosimus luteus и chalybaeus, први ријетко, други општенито на Chrysanthemum. Надаље: Stenodera caucasica, Cerocoma Schreiberi и Mühlfeldi var. Kunzei; Zonabris 10-punctata, floralis Pall., 4-punctata var. Husseini Redt., zebraea Marsh (?) и Fuesslini; Epicauta erythrocephala (множина у трави на обали језера Акриану). За врсте рода Meloë L. било је дакако већ сасвим прекасно. Од врста рода Carabus-a налази се код Бургаса осим torosus-a Friw.: Carabus Wiedemanni и шкултурна одлика од ове, C. convexus var., Procrustes v. caraboïdes Waltl и C. morio у шикари и C. scabriusculus по виноградима. Све те врсте уловисмо у настављеним ступкама, у којима је месо било као мáма, али чешће само convexus. На морској обали код Бургаса живе у наплављеној халуги нарочито: Scarites planus, Pleurophorus caesus Panz., некојих Anthicidae множина; тамо амо по која, како се чини нова врста Phaleria. И 1 егземплар Phyllognathus Silenus нашао сам овдје под алгама у пијеску. Од лепидоптера, прикупљених код Бургаса само ћу споменути: Polyommatus Ochimus Kad. (по Хериху-Шеферу св. VI., стр. 31. домовина му је Мала Азија) и Satyrus Proserpina.

30. јуна путовали смо Лојдовим паробродом из Бургаса у Варну. Овдје на неколико екскурзија прама Сандрову на мору, онда у Гиндиз-Чесму и према Хаџи-Оглу-Базарџику наловисмо особито колеоптера, међу осталим: Pimelia subglobosa v. subcostata Friw. Особито је чепљуга била пуна мноштва Cetonia viridis и var., Larinus latus, облици Purpuricenus budensis, Agapanthia, врсте Trichodes, од ових и 4-gutattus Ad., различите Meloïdae, као Stenodera caucasica Pall., Zonitis bifasciata (ова врло ријетко), Lydus

3-maculatus F. и т. д. На крисантему: Anthaxia nitidula var. signaticollis, Cerocoma и врсте Zonabris. И Cerambyx dux Fald. овуда се налази по цвијету чешљуге. 5. јуна подузео сам на два дана прорачунану екскурзију на дôњи Камчик-Дере (Бичевна ријека). Та ријека поплављује у пролеће у дôњем свом току онај крај на далеко. Дубраве, које већином састоје од бријеста, пуне су наплављеног дрвља. Земља је била суха и врло оскудне вегетације, од зарезника осим Auchomenus angusticollis, кога врло често има под трулом кором, и некојих Halticidae слабо се шта нађе. На глинастој обали ријеке, која овуда тромо тече, нађене су обичне Bembidion, некоји Philonthus, Tachyusa и мала врста Heterocerus-a.

Други дан пођосмо у храстову шуму, која се нешто на више простире, да ондје покушамо ловити решетом. Земља је свуда, и ондје гдје је била гушће покривена листом, била посве исушена. Ипак је пошло за руком, макар и великом муком накупити неколико егземплара ријетког Chaetonyx robustus, али већина већ бијаше мртва, надаље малешну врсту Laena, један Melanotus и Helops subrugosus. Под маховином старих дубова нашла се је у мравијим насеобинама множина Myrmedonia ruficollis, па и — али рјеђе — друга, мања врста Myrmedonie. Храстова је шума небројеним мноштвом Bombyx dispar била веома оштећена, а око нас је лијетало мноштво малаксалих већ мужјака тога за шуме врло шкодљивог лепира. Дан прије били смо у једној храстовој шуми близу Камчик-Дере поставили ступице с мáмом за карабе, али смо други дан нашли само неколико Silphidae, Histeridae и Ontophagus furcatus. Свакако је већ било и прекасно доба године за ту иначе у погледу карабида врло успјешну методу сабирања. Вративши се у Варну, поновно сам походио обале језера Девна, али сам у њему нашао врло мало водених живиница. Мрежа би већином само изнијела мноштво шијавица. И по обалама има слабо зарезника. Само на глибовитим, рогозом обраслим, тешко приступачним мјестима пошло ми је за руком уловити повише колеоптера, које живе дубоко у глибу, међу њима и занимљиву једну, мени непознату врсту Staphylinidae у великој множини. 10. јула путовали смо у Правадију, штацију уз жељезничку пругу Варна-Рушчук.

У Правадији узео сам кола, која су нас имала превести преко планине у Ајтос. Први дан дођосмо преко Правадије-Балкана до Јеникије уз Аколи-Камчик-Дере. Уз ту ријеку прикуписмо још неколико поријечких животиња (Heterocerus, Bembidion, Dyschirius, Bledius и т. д.) а по вртовима на умбелиферама и артемисијама велику множину Callimus femoratus, који је, како се чини, по Бугарској и Источној Румелији врло распрострањен, те га мјестимице има множина. И једна врста Trichodes, која је T. apiarius-у најсличнија, често се находи у вртовима код Јеникија.

Правадија-Балкан[1]) има карактер средогорја, те је на повору обрастао слабом, већином од стоке обрстеном, па за то понајвише кржљавом и шикарастом храстовом шумицом, по осојним и влажним пристранцима има додуше и другог дрвећа, које из даљине нијесам могао распознати осим сиве липе, која се бијелим својим листом већ на далеко истиче између осталог дрвећа.

Овдје је Bombyx dispar врло оштетио храстове; чини се, да тога лептира у Бугарској пуно више има, и да храстове шуме пуно више квари него по осталој Европи. Ваљда му боље прија топлије поднебље. Покушаји решетом остали су због сухог тла без успјеха. Други дан идосмо већином уз ријеку Дели-Камчик преко Текенлика у Ресилер, два сиромашка сеоца, гдје нити смо што добили за јело нити могосмо наћи иколико пристојна конака. Пут је до зла бога рђав, без престанка час се стрмо вере уз брдо, час се исто тако стрмо спушта низ дô, и то доста пута врло опасно преко врло уских мјеста уз дубоке поноре. Два сата од Ресилера у горском неком понору уз Лахна-Дере сломи нам се баш у вечерњи сутон осовина, па је требало око три сата, док је за нужду оправише. Док се је још могло видјети, употријебио сам тај нежељени одмор да претражим камење уз мали горски поточић. Од колеоптера не могох готово ништа наћи, али на своје велико чудо под овећим камењем уз поток нађох два комада великог, сасвим жутог рака. На путу из Текенлика у Ресилер прикуписмо на згодним мјестима многе лепидоптере и ортоптере.

Од првих особито ми у очи удари један Satyrus, по боји најсличнији S. Briseis L., али пуно већи с много јаснијим пругама, које су му и на дôњим криоцима веома широке. Трећи дан дођосмо из Ресилера преко Ајтос-Балкана у Ајтос и отале у Бургас. На Ајтос-Балкану нађосмо исто тако мало колеоптера као и на Правадији-Балкану. Опет исте жалосне, сухе храстове шуме. У прво пролеће, особито под крај априла биће да је добро овуда сабирати; али за врућег љета у велико се овдје ентомолог разочарава. Морадосмо се поглавито стегнути на прикупљање ортоптера, којих по сухој тратини доста бијаше. И између Ајтоса и Бургаса полетјеше поплашени колима што се котрљаху путем уз њиве, милијуни скакаваца, већином црвених и ружичастих дôњих крила, од којих смо неколико нахватали.

Приспјевши опет у Бургас, учиних (од 13. до 15. јула) опет неколике екскурзије до језера и дуж морске обале према Сузополу. Фауна колеоптера била је од мога поласка у Варну 30. јуна, дакле за 14 дана врло пошла у назадак; многих врста, које сам нашао крајем јуна, било је сасвим нестало, а друге су их сасвим слабо замијениле. Само глибастих животиња

[1]) Под „Балканом“ разумијева Бугари уопће планину.

могао сам још доста наћи по мјестима рогозом обраслим, исто тако ситних водених буба по сланим локвама уз језеро Атанас, за тим ортоптера, нарочито на пјесковитом жалу између језера Атанас и мора.

Настојао сам сада, да што прије дођем у планину, те се за то жељезницом одвезосмо у Пловдив, да одонуд зађем у Коџа-Балкан код Калофера. 19. јула одвезосмо се из Пловдива у Калофер. Одавле пођосмо други дан на колима до православног манастира Св. Богородице, који дивно лежи у малом продолу уз Ак-Дере, са свих страна затворен гором. У њему станују два грчка калуђера, који нас врло пријазно примише. Ту је имао да буде мој главни стан за опходње по Коџа-Балкану, али на жалост већ други дан отпоче велика киша, те није могло бити ни говора о подаљем ходању по планини. Моје екскурзије првих неколико дана узеше правац — већином по киши — уз Ак-Дере (бијелу ријеку) и низ ријеку. Та ријека извире близу Мара-Гедика, протјече у горњем свом току густом шумом зараслим дубоким продолом, те се онда кроз тијесне хридовите кланце протискује доље до манастира, откуд јој ток бива мирнији. Даље ниже манастира обрасле су обале потоку мјестимице врбом и јохом, по којој сам неколико пута тражио зарезника, али узалуд. Под камењем на обалама нијесам готово ништа нашао; исто тако нијесам у потоку могао наћи елмида. На једном мјесту потока, у густом хладу дрвећа нагањаху се по површини воде множина Gyrinus-a, којих само од један пут мрежом уловисмо више од стотине. Ја гирина до сада у тако студеној, брзој води нијесам виђао. Пошто никако није било прилике, да ће се вријеме окренути, одлучих петог дана, да се вратим у Пловдив. Биволима потпрегнута кола довезоше нас натраг у Калофер, гдје сам по околним висовима између осталих нашао множину Anthaxia diadema, врсту доселе познату само из јужне Русије, и то на високој врсти артемисије, која је била у цвату, у друштву са Callymus femoratus. Приспјевши опет у Пловдив (25. јула), подузех одонуд више екскурзија до неке мочваре код Папаслија, гдје сам наловио много врста водених кукаца и водених коњица (Libelle). Ужасна љетна жега, па онда особито пред вечер миазмама препун, смрдљиви мочварасти зрак учинише боравак у тим барама сасвим несносним и управо опасним. Вишедневна екскурзија преко Новог Села у Бијелу Цркву (мален источно-православни манастир) у сјеверне огранке Родопе-планине прибавила нам је више карактеристичних балканских животиња, тако међу осталим ријетки Tapinopterus balcanicus. Од врста Carabus-a нашао се овдје Procerus scabrosus, Carabus hortensis (!) и одлика violaceus-a (припада пасмини azurescens), али врло ријетко. На боровима сјеђаху у хиљаде Anomala aenea у свим бојама. У Пловдиву нађох на хридовима изнад града

у вечер више Phyllognathus Silenus гдје пузају по путу. 28. јула отпутовао сам у Софију, да ондје све уредим, што је требало за намјеравани четвороседмични боравак у западној Родопепланини и у Рило-Дагу.

Овдје се је са мном опростила моја покојна супруга, моја вјерна супутница, која је у пожртвовној љубави и оданости сама себе заборављала. Она је, — одолијевајући свакој незгоди и све умијући на шалу да изврне — свуда са мном ходила и свуда ми весела и на све готова вазда била на руци. Пошто је са свих страна било одговарања, јер би боравак од више седмица у пустој планини за њу ипак био одвише смион потхват, растасмо се тешка срца у Софији, и она оде, на око са свим здрава, право у Будимпешту у родитељску кућу. Овдје је неколико дана пошто је приспјела, — док сам ја, ништа зла не слутећи, боравио у Самакову, ухвати худа нека грозница (маларија у највишем степену), којој је клицу, као што и Ћурчић и ја, из мочвара код Бургаса већ одуље у себи носила, те она тој подмуклој болести унаточ јаком свог тјелесног склопа и унаточ пријежног љечничког пригледања, подлеже већ пети дан.

Из Софије одвезох се с добровољцем Ћурчићем у Самаков, да ондје понајприје у западноме дијелу Родопе-планине доспијемо у Демир-капију на македонској међи. Макар да је и Ћурчића и мене већ на путу у Самаков попала маларија, ипак се други дан (1. августа) одвезосмо у Бијели Искер, мало село уз ријеку истог имена. Пошто овдје не могосмо наћи конака, разапесмо на покошеној једној ливади близу села шатор. Други дан кренусмо с упрћеном сејсаном и праћени оружником на коњу у Демир-капију. Испрва добар јахаћи пут води готово свеудиљ уз горски поточић, испрва лагано узлазећи. Скоро изван мјеста сужава се долина, мале борове шумице и бујно грмље обрасли су обронке; шипраг од јохе и врбе зарубио је бучни поток.

Што смо се на више успињали, тим је бујнија бивала вегетација. Висока чешљуга и друге цвијетне биљке, облетаване силесијом зарезника, маме испитача и позивају га да застане. Поједини Pinus cembra (лимба, врста бора, узрастом слична оморици) дају ономе крају особито миловидно лице; дивна врела шуме преко пута у брзи поточић, што испод нас бучи. Око подне наиђосмо први пут на клековину. Она овдје допире размјерно доста ниско те као гост међу густом јохом, ивом, брезом и другим дрвећем, које припада равници, — својој околини даје необичан чар. У дбњој долини под камењем је бујан живот; нарочито нека врста Chrysomela из рода Megerlei и Chrysomela Findeli; онда једна врста Zabrus, врло сличан var. convexus graecus, Calathus metallicus, различите врсте Harpalus, Amara и Pterostichus, али већином средњоевропске форме, особито често Harpalus aeneus. По цвијетним биљкама: Chrysochus

pretiosus у великој множини, некоје обичне врсте Leptura, нарочито L. armata. Повише на брези необично велика, јасно зелена врста Phyllobius, под камењем често једна врста Otiorrhynchus из скупине denigrator-a, на грмљу Otiorrhynchus scopularis, а на чешљуги и другим биљкама врста Otiorrchynchus-a из скупине dives као и мала врста Agapanthia. Од лепидоптера лијета овуда између осталих Vanessa cardui, Colias edusa, Parnassius Apollo, као и некоје врсте Lycaena и Argynnis. На жалост слабо се могосмо позабавити ловљењем тих лепирова желећи — с обзиром на болно стање Ђурчићево — да што прије стигнемо кули на Демир-капији. Два сата испод куле тако је позлило Ђурчићу, да се није више могао држати у седлу и ми се морадосмо зауставити. Пошто Ђурчића окрјеписмо брже приређеним чајем и коњаком, и пошто се је одморио, настависмо успињање и приспјесмо у вечер у кулу. Та кула, примитивна каменита зграда, гдје за топлијег годишњег доба 7 бугарских жандара страже међу, стоји накрај шуме на малом зараванку, откуда је диван поглед на гребене и главице уоколо.

На неким мјестима, од прилике један сат изнад куле, било је у неким увалама, куда сунце слабо допире, још снијега. Испод куле шуми Бијели Искер, који нешто на више извире и доста простора има. Оружници, горде, опаљене, дивске подобе, примише нас пријазно и почастише нас пастрвом и дивокозјим печењем. Демир-капија лежи 2789 *м* изнад површине Егејског мора, а кула од прилике за један сат ниже. Под камењем нађе се овуда мало, већином споменутих већ Otiorrhynchus из скупине денигратора, врста Alophus, једне врсте Trechus, али врло ријетко и некоје омање Curculionidae и Staphylinidae. На некој врло длакавој врсти дивизме (Verbascum) нађох често малу врсту Cionus. Уз поток нађох са много муке неколико Bembidia и малу неку форму Nebria Gyllenhali, те ми је било тим више за чудо, што је нађох тако далеко на југоистоку, пошто те западне врсте, која припада кречним алпама, већ у босанским планинама нигдје нема.

Некоје Nebria западних кречних алпи чини се у осталом, да су наскочке доспјеле и далеко на југоисток, док их по планинама између тих страна нема. Еклатантним примјером служи нам Nebria Germari. Док те врсте по хрватским планинама (Велебиту) и по западним и сјеверним босанским алпама никако нема, нађемо наједнош на њу у најјужнијем крају Босне на Волујку уз црногорску међу у друштву Nebria Apfelbecki при крају снијежњака у великој множини. Nebria rhilensis, за коју веле, да живи уз поточиће у Рило-Дагу, нијесам нашао на Демир-капији, чини се, да је, као гдјекоја друга Nebria, н. пр. Nebria bosnica и N. Speiseri ограничена само на некоје горске склопове. — Вегетација, која је на неким

мјестима потока врло жива, сасма је овдје опуштена од зарезника. Нарочито ми је у очи ударила несташица Oreina, за које су овдје сви услови. У ороиковој шуми при крају подручја дрвећа сасвим је узалудно тражити зарезнике, јер је земљиште, слично као на Витошу, већином мочварасто, те се не могу развијати зарезници, осим мањих водених кукаца, који у великој множини оживљавају многе мале слане локве и рјечице. Стресањем оморике прикупљено је само неколико Anthophagus и Coccinella. На брезама нашао сам у великом броју малену лијепу цикаду.

Тиме, што сам на Демир-капији 4. августа оболио од маларије (исти се је дан разболјела и моја покојна супруга у Будимпешти од маларије), и повратком мојим у Самаков, завршило се је моје путовање по Бугарској.

Ја се овдје при крају још једноћ спомињем свих оних, који су ми збором и твором олакшавали извршивање мог научног задатка, те им овдје још једноћ изричем моју најтоплију и најискренију благодарност.

Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Kada sam pisao moju arheološku studiju o Bišću polju kod Mostara (vidi Glasnik 1891., str. 159. i d.), mislio sam, da sam to relativno ne baš veliko polje u toliko pretražio, da se na njemu ne će naći nikakvih novih starina bitne kakve vrijednosti.

Ali ukratko za tim priopći mi gospodin inžinir Hugo Jedlička, da su kod Bačevića nagjena dva rimska sarkofaga, i da se onuda nalaze i ostanci rimske naseobine.

To je najbolji dokaz, da se pretraživanje jednoga kraja, a tim više jedne zemlje pravo rekavši nikad ne smije smatrati dovršenim, jer slučaj u svako doba može da iznese novih prijedmeta.

Na gornju vijest odoh sa rečenim gospodinom iz Mostara u Bačeviće, te se uvjerih ne samo da je istina, što mi je javljeno, nego nagjoh takogjer, da kod Bačevića ima još drugih novih starinskih objekata, koje ću ovdje pokušati da opišem.

Bačevići je maleno mjesto uz desnu obalu Neretve od prilike 9 *km* južno od Mostara i ujedno pri zapadnom kraju Bišća polja, a ima ondje veoma star, zidan most, koji pri širini za vožnju od 2·05 *m* sa dva okna, široka svako po 4·4 *m*, vodi preko potoka Jasenice. Kada je od prilike postao taj most, ne da se pobliže odrediti.

Iznad toga mosta uzdiže se uz desnu obalu potoka Jasenice sa svih strana osamljena, strma glavica, Gradina kod Bačevića, kojoj je eliptički zaravanak 15 *m* dug i 10 *m* širok. Na tome zaravanku vide se temelji zidina, zidanih lijepom, u kome ima primiješane

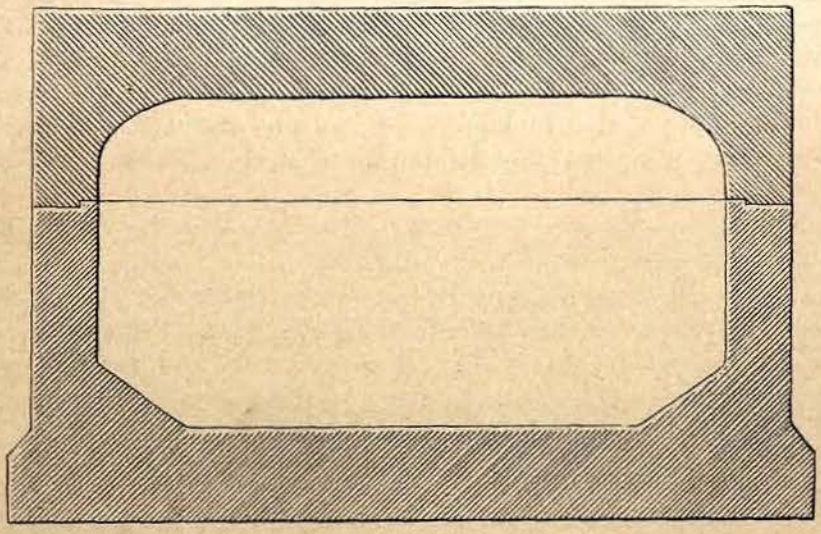

Slika 1.

stucane opeke, i na mnogo mjesta rasutih onuda fragmenata od rimskih žmurnjaka. Pristranci rečene glavice posuti su krupnom ruševinom, te se od zaravanka prama jednoj ravnoj terasi na sjevernom obronku, po prilici 10 *m* nižoj, prostire veoma deformiran kamenit nasip. I uz krajeve terase raspoznaju se još mjestimice tragovi kamenita nasipa.

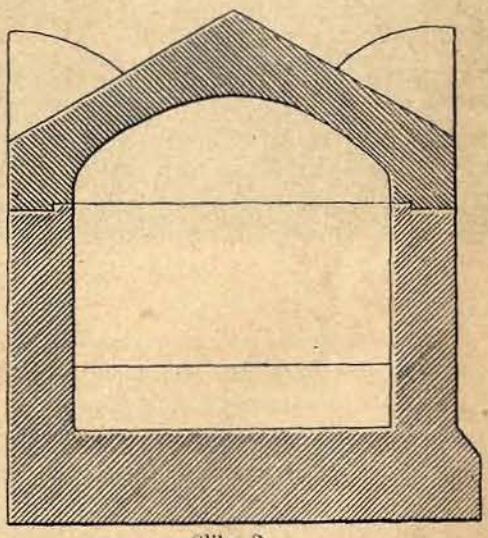

Slika 2.

Izmegju ruševine po pristrancima nalazi se mnoštvo utaraka od rimskog žmurnjaka i ćeremita, onda od ilovastog rimskog sugja, naročito od amfora, ali isto tako često i utarci od prehistoričkog sugja, gragjenog prostom rukom, a sličnog oblikom i šarom onome, što smo ga upoznali na gradini Kićinu (Glasnik 1891., str. 178.).

Gradina bačevička bila je po tome prehistorička nasuta gradina, koju su kasnije zapremili Rimljani, da im služi za obranu prostrane naseobine ispod nje.

Ostanci te rimske naseobine leže u ravnici uz lijevu obalu potoka Jasenice izmegju ovog i željeznice, te zapremaju duljinu od 1100 *m* i širinu do 200 *m*. Na cijeloj toj površini nailazi se pri oranju na mnoge zidne temelje, uz to leži tamo amo razbacano arhitekturno kamenje, komadi stupova i sl. a pod je svuda posut crijepom, opekom i utarcima od rimskog ilovastog sugja. Po kazivanju mještana sva su zdanja u Bačevićima gragjena od materijala iz tih razvalina.

Spomenuta već dva sarkofaga, koji su po mojoj naredbi otkopani i koji su sada u našem zemaljskom muzeju, bila su uz lijevu obalu

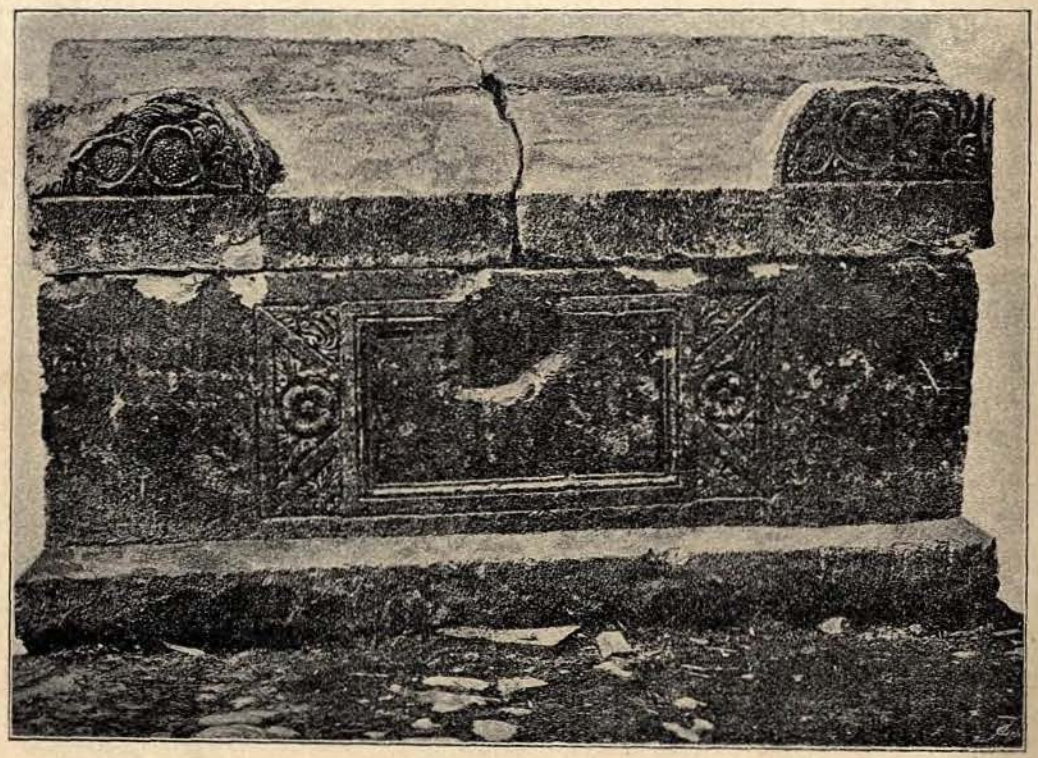

Slika 3.

Jasenice od prilike 40 *m* jedan od drugog, po duljini položeni od jugoistoka prama sjeverozapadu, te je u prvoga šljeme od poklopca bilo po prilici 50 *cm* duboko ispod današnje zemaljske površine. Kada sam ja prispio u Bačeviće, bio je poklopac već iskopan, što su, kako se veli, god. 1889. učinili kopači blaga, koji su teški poklopac, da ga lakše mognu maknuti, razlomili na dvoje.

Taj sarkofag, kome presjek po duljini prikazuje *slika 1.*, a upoprijeko *slika 2.*, ima ove dimenzije:

Spoljašna dužina bez temelja	. . .	200 *cm*
„ širina „ „	. . .	118

Spoljašna visina sarkofaga	85 *cm*
„ „ poklopca	52
Ukupna visina	137
Unutrašnja dužina sarkofaga . . .	166
„ širina „	84
„ dubljina „	60

Samo je jugozapadna strana ukrašena, dok su ostale strane ostavljene čiste. Ornamentacija te duge strane sastoji, kako *slika 3.* pokazuje, od profiliranog okvira u sredini, 69 *cm* dugačkog i 38 *cm* širokog, ali u polju nema natpisa. S obje strane okvirene ploče ima po jedan ornamentiran trak, 17 *cm* širok i 48 *cm* visok, koji u sredini ima četverolistu rozetu a po uglovima palmete. Ugaona čela na poklopcu s te su strane ukrašena lozom i grožgjem.

U tu dugu stranu usječena je valjda po varvarima, koji su ovamo navalili iza Rimljana po njihovu odlasku 14 *cm* široka jama, da se sarkofag mogne porobiti, ne odigavši teški poklopac. Razumije

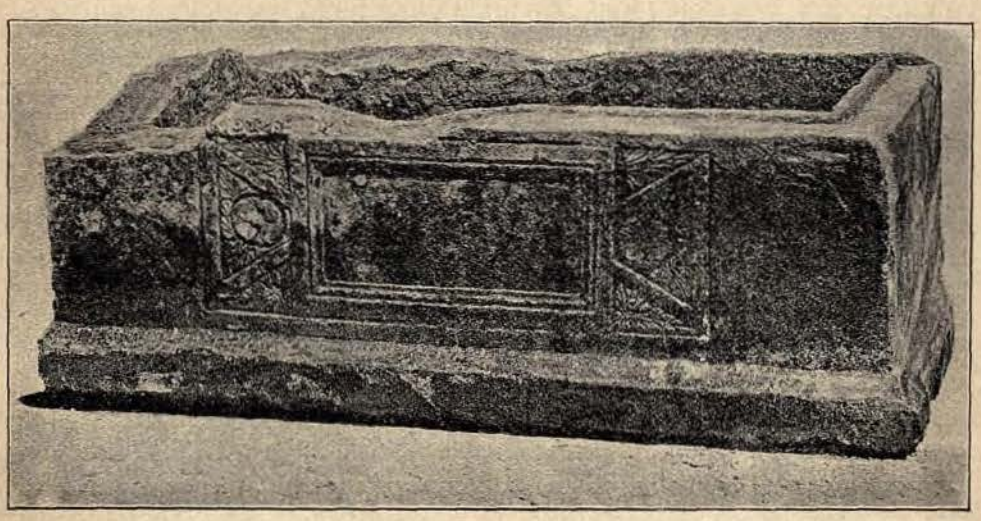

Slika 4.

se, da se poslije tolikog, ponovnog posizanja za sadržinom sarkofaga, pri čemu je i većina kosti izbačena, ništa nije unutri moglo naći, te sam tako i ja samo našao oštricu željeznog noža od $8^1/_2$ *cm* duljine i $2^1/_2$ *cm* širine u zemlji, što je bila u sarkofagu.

Drugi je sarkofag oblikom i ukrasom prvome sasvim sličan, ali nije više imao poklopca, pa ja mislim, da sam jedan ulomak od ovoga vidio kao poklopac nad dimnjakom jedne kuće u Bačevićima.

Ovaj drugi sarkofag pokazuje *slika 4.*, a ima ove dimenzije:

Spoljašnja dužina bez temelja . . .	190 *cm*
„ širina „ „ . . .	120
Ukupna visina	72

Unutrašnja dužina	. . . . .	158 *cm*
„ širina	. . . . .	84
„ visina	. . . . .	52

U tom drugom sarkofagu ne nagjoh baš ništa.

Vrijedno je najposlije da se još spomenu 4 gromile, koje se uzdižu sjeverozapadno od Bačevića na brdu Humcu.

Цртице са Гласинца.

Priopćio **Frano Fiala**, muzejski pristav.

а) Djevojčin grob.

Između sela Rusanovića i Golubovića, koja leže od prilike 10 kilometara od kotarske varošice Rogatice, otkrio sam pri dnu neког brežuljka, kome je visina na karti generalnog štopa zabilježena sa 873 *m*, gromilu, koja mi je udarila u oči s neobičnog svog oblika. Ta je gromila bila duga jedanaest, široka četiri metra, a visoka jedan metar, a to su dimenzije, kakih u prehističkih gromila nikad nema.

Još zanimljivije postade mi to mjesto time, što je s njim u savezu priča. Čuo sam je iz ustiju rusanovićkog žitelja Uzeira Arnautovića, kako slijedi: „Na stijeni Baњi, što se uzdiže kod sela Jazovića, i na kojoj se još vide zidine, što su preostale od golеme stare gradine, živio je moguћan ban. Kraљ Kraљevog polja na Glasinцu zaprosio je za svoga sina lijepu kћer banovu; ali ova nije marila za kraљevog sina. Iz osvete nareди kraљ, da se zazida vrelo na Hrabru, iz kога potok, što teče kroz rusanovićki kraj, dobiva vodu. Onaj se kraj onda osuši, i nastade velika nestašica vode. Onda banova kћi proda svoj dragoцjeni nakit i sav svoj miraz, te novcem, što ga je time dobila, najmi vješte majsторe, koji su iskopali tri bunara, i to „Vrbovik“ kod ћamije, što je danas u polju, „Lesковik“ i „Seferovaц“ kod mjesta Dobrače. Ona umre, raњena strijelom. Još se danas na koriту kraj bunara kod ћamije vidi њezino znamenje, i to vretено i strijela, usjećena u kamen“. Tolико mi umjeđe da priča moj čovjek. Ja sam ona sva tri bunara ogledao, te vrijeme postanja њihova po uzidanim pločama iz grobova mogu odredити samo u turskoj eri. Na koriту, istesanom od sarkofaga, raspoznaje se još, makar vrlo istrošeno vretено i buzdovan.

Prekopavanje gromile, označene mi kao grob banove kћeri, pokazalo je ovaj uspjeh. Pod nasutom zemљom i šљunkom naђene su prema sredini gromile po dvije u samom tlu oko 75 dubokо iskopane, grobnicama slične rake, neozidane po stranama. U svakoj bio je u tvrdoj ilovači i šљunku po jedan kostur.

Лешина, јужно сахрањена, била је положена од југа прама сјеверу, глава јој је била нагнута на лијеву страну а руке јој бијаху скрштене на прсима. Костур, сахрањен на сјеверној страни громиле, био је истим правцем положен као први, али се је већ сасвим био распао, тако да се више није могао размотрити положај главе и руку. Прилога у те двије раке није нађено никаквих; али је за то у материјалу, од кога је била насута громила, било неколико утарака од посуда, грађених на точило, и гвозден нож. Ти предмети потјечу из средњег вијека.

Пастири из оне околице приповједаху ми, да цигани, који онуда пролазе, „Дјевојчином гробу“ исказују особито поштовање

Слика 1.

и да увијек онуда разапињу своје шаторе. Можда је то гроб каког циганског главара, јер начин, како су лешине сахрањене, нити је према католичком, нити према православном, нити према мухамеданском обреду. Може бити да ће краниолошко испитивање једне оне очуване лубање дати каких поближих разјашњаја.

Причи о зазиданју врела чини се да је дао повода природни догађај, који у предјелима краса није риједак, биће наиме да је врело пресушило тиме, што се је под њим провалио камен, те му се отворио подземни пут.

Дно долине око Русановића и Добраче мјестимице је мочварасто, а осим тога има неколико овећих понора, који се проширују у разграђене на далеко пећине.

Сељаци приповиједају и то, да је дно долине некоћ било корито Ракитнице, која данас од прилике десет километара далеко оданле протјече. То међутим с разлога геотектоничких и стратиграфичких никако не може бити. Тек би могло бити, да је онај један водени ресервоар провалом испод њега добио други оток, те је тако пресушило једно, а отворило се друго врело.

б) Средовјеки мраморови.

У вапненастој котлини, која се источно од Рогатице простире од Влаћевине до Добраче, има на више мјеста средовјеких гробаља, између којих је најгласовитије оно код Влаћевине. Два сата источно од тог мјеста, близу џамије што је ондје у долини, има на обронку неког брежуљка повише средовјеких мраморова, које на облик громиле а које у виду саркофага, између којих само на једноме имаду шкулптуре. Мотив је тако необичан, да му се у Босни и Херцеговини још не зна аналогије. На челу камена *(слика 1.)*, има у профилу приказана, усправљена мушка подоба, одјевена дугом војничком хаљином; десном се је руком подбочила, лијеву је у полак испружила, држећи у руци нејасно маркиран балчак од мача; изнад балчака, од прилике за дуљину једног мача, лебди турбаном покривена глава, у које је нарочито обиљежје оштро профилирана, шиљата брада. Иза речене мушке подобе види се нешта као стô, а пред њим палица с дршком као у штаке.

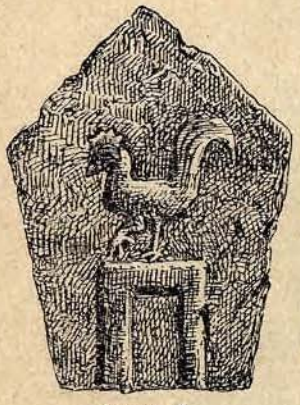

Слика 2.

На противној страни мрамора на исто таком, столу сличном предмету види се ороз, како кукуриче *(слика 2.)*.

Димензије саркофага, који је заједно с надгробном плочом из једнога камена сјечен, ове су: Дуљина надгробне плоче 2·67 *м*, ширина 1 *м*, висина 30 *цм*; дуљина саркофага 2·2 *м*, висина 1·1 *м* а ширина 0·8 *м*.

Материјал је сив тријаски вапненац.

На гробници под каменом познавали су се трагови насилног отварања по копачима блага, те је нијесам марио даље ни претраживати.

На путу из Смртића у Вјетреник, мјеста у сјеверном дијелу рогатичког котара, има на зараванку брда, које се зове „Биљег“, у густој лијески до пола у земљу пропао камен, плоча на темељу, што га житељи онога краја зову „добри биљег“ и

држе га међашем. На камену се види посве припросто штилизована мушка подоба у дугој војничкој хаљини; ноге су у профилу а глава и тијело са стране приказани. На једној страни подобе има крст с ушицом (свастика), на другој полумјесец у релијефу *(слика 3.)*. Темељ је висок 0·35 *м*, плоча 1 *м*.

Материјал је сив триаски вапненац.

в) Прича о Хрељин-граду.

Међу многим прехисторичким насутим градинама гласиначким једини је Хрељин-град, о коме у народу има прича. Тај је град на неком огранку брда Плијеша, који са стране затвара улаз у долину Парижевића и Сенковића. На јужној је страни градина уседлином „Превијом“ спојена с Храстовачким брдом. Заједно са Хрељин-градом затвара долину насута градина Млађ спрам њега на гребену истога имена. На Превији има 50 средовјеких мраморова у три обична типа: громиле, саркофага и плоче. На једном јединцатом камену био је уклесан крст, окружен вијенцем. Један од мојих радника сељака из Гласинца причао ми је ову причу[1]):

Слика 3.

„На граду живио је јунак Хреља од Пазара. Он би свако јутро на коњицу из града скакао на Гласинац, и то на неки камен код Хан-језера (од града до камена има 5 километара). Једнога дана Хреља није скочио на камен, већ је одјахао по своју вјереницу.

Када је младу довео у град па јој помагао да разјаше, случајно јој се раскрије нога, те је угледа Хреља. Друго јутро опет он хтједе да по обичају на коњу скаче на камен, али му коњ не скочи до мете, него се већ недалеко од града спусти

---

[1]) Сравни ову причу у чланку г. Ђ. Стратимировића: „Опис поља Гласинца“, Гласник 1891., IV. књига, страна 327.

на земљу. Бијесна мука обузе јунака, те одлучи, да ће се радије одрећи љубави него јунаштва, остави град и оде у Пазар."

Још у једном народном називу појављује се име Хреља и то на Љубурића пољу, које се простире у сјевероисточном куту Гласинца; зову га наиме и Хрељино поље и Краљево поље.

Потоњи је назив у свези с причом о „Дјевојчином гробу", што смо је на почетку изнијели.

Ја овдје не марим додавати никакав коментар уз причу о Хрељи, само ћу припоменути, да је баш близу Хрељин-града раскопана громила, која по обилатим својим прилозима излази, да је гроб какога кнеза.

Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine.

Priopćio **dr. Ćiro Truhelka.**

I. Rimska zgrada u Zenici.

Mimo svaku sumnju najznamenitijim obretima pošljednjih godina u području rimske arheologije u Bosni valja pribrojiti podor rimske kuće na mekotama kaznioničkim u Zenici. Tome obretu bili su prvim povodom nekoliko ulomaka ispisana kamena, nagjenih u

Slika 1. Rimske razvaline u Zenici.

kasnoj jeseni god. 1891. prigodom poljskih radnja tamo, gdje je ta kuća stajala, uz desnu obalu Bosne, od prilike 1 *km* od mosta.

Gospodin oficijal Czerny učinio je o tome prijavu, te odmah bude naregjeno otkopavanje podora, pa hvala prilježnome pomaganju rečenog gospodina dovršeno je još te zime. Obim otkopavanja predočen je u *slici 1.*

Otkopani tlocrt prikazuje dvostruku baziliku neobična oblika s predvorjem (*slika 2.*). Ulaz u zdanje činila su dva izbočena zida *(A)*, kuda se je preko stepenica dolazilo u predvorje *(B)*, dugo 16·2 *m*, a široko 4·10 *m*. Otuda vodila su dvoja, simetrički smještena vrata u same bazilike *C* i *C'*, odijeljene jedna od druge pregradom. Svaka od tih bazilika imala je u dnu dosta prostranu apsidu *D* i *D'*, a ove obje bile su još spojene s trećom *E*. Te apside upravljene su ravno prama istoku.

Obje bazilike, od kojih je jedna *C'* zbog nagnutog ponešto zemljišta za 0·5 *m* dublje ležala, kao i gornji dio predvorja *(B)*, imale su

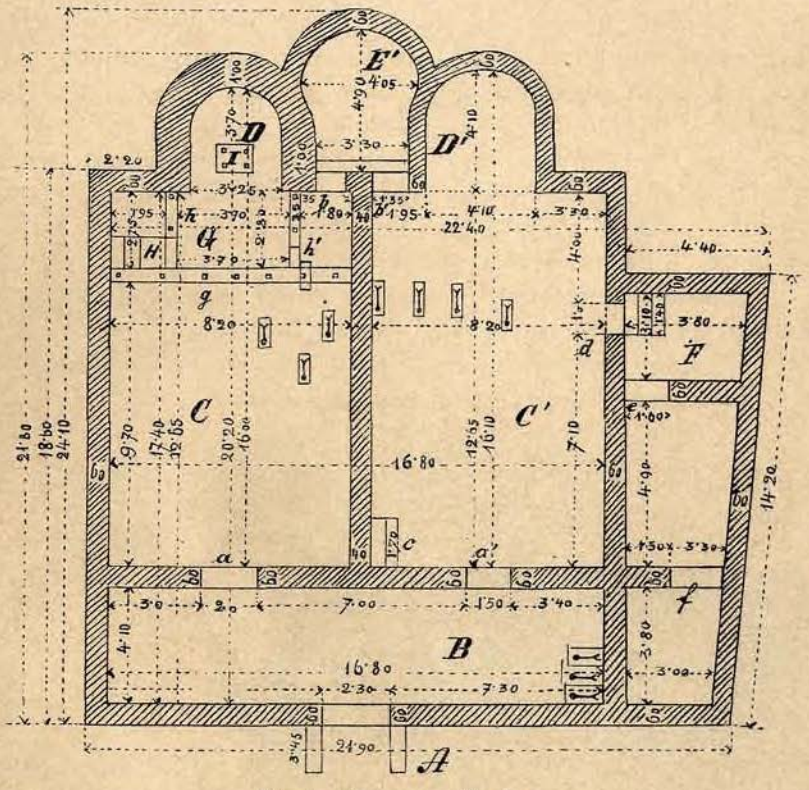

Slika 2. Osnova rimske građe u Zenici.

jak, dvostruko naljeven pod, a donji dio predvorja bio je pokriven pločama od škriljevca.

Kroz vrata *d* dolazilo se je preko tri stepenice u neki nepravilni, po svoj prilici kasnije i samo za nuždu prigragjeni dio zdanja, koji je poprečnim zidovima bio pregragjen u tri odajice.

Ukupna osnova, nagjene opeke i znatna serija natpisa ne dadu o tome sumnjati, da su to zdanje podigli Rimljani. Ali je nadjeno i takih stvari. po kojima nema sumnje, da je to zdanje i u neka doba srednjeg vijeka djelomice preudešeno služilo za crkvu.

Jednu naime od obje velike dvije prostorije *C* preudesiše u baziliku ranog kršćanskog doba. Priudešavanje za tu svrhu sastojalo je u tome, da donji dio odijelili redom stupova, pa time dobili svetište.

Duž svu širinu te prostorije položen je kamenit direk *g*, na kome se još vigjaju jame, u koje su bili zasagjeni stupovi.

U apsidi nagjena je kvadratična ploča *I*, koja je služila kao temelj primitivnom oltaru, a ambona *H*, načinjena od omašnog šulja sa dvije stepenice, zauzimala je lijevu stranu svetišta.

Sva ta uredba tako čisto pokazuje najstariju kršćansku tradiciju, da bismo već s toga razloga morali suditi, da je preudešavanje rimske zgrade u crkvu vrlo rano izvedeno.

Čini se megjutim, da bazilika *C* nije dugo ondje stajala. Može biti, da se je ta prostorija pokazala ruševnom, te crkvu premjestiše u dvoranu *B*. Barem su svi stupovi, koji su isprva dijelili svetište, nagjeni u predvorju, gdje je njima ukrašena improvizovana kapela. Kad je zdanje po drugi put preudešeno, upotrijebljene su obje dvorane, od kojih je, dakako samo još ostala ograda, kao groblje, a pod podom nagjeno je sedam lešina.

Zdanje, koje je nekoliko stoljeća upotrebljavano, propalo je najposlije požarom, koji je na žalost oštetio i rimske spomenike s natpisima i lijepo ukrašene dekorativne dijelove. Ovi su svi priregjeni od miljevine (Mergel), koja se lako teše, ali u žegi brzo puca. Svakako mogao se je znatan dio gragjevnih fragmenata reštaurirati, pak te radnje još nijesu ni dovršene.

Ovdje samo napominjemo, da u mnogome podsjećavaju na kninske spomenike iz prvog slovenskog doba.

* * *

Ovdje slijedi tekst svih rimskih natpisa, koji su nagjeni megju zidovima toga zdanja.

1.

Natpis je na steli 97 *cm* dugoj a 60 *cm* širokoj, optočenoj lozom. Ova, kao i timpanon, samo su djelomice očuvani. Pismo visoko 65 *mm*, razmak slova 10 *mm*.

2.

I · O · M
FVLMINA
FL SENE
CA V · E
L P

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). Fulmina(tori) Fl(avius) Seneca v(ir) e(gregius) l(ibens) p(osuit).

Natpis na jednostavnoj ari od 65 *cm* visine. Pismo 65 *mm*, razmak pismena 10 *mm*.

3.

D	D(is) [M(anibus)]
A/ R E · D	Aure(li . . .) D[. . . . .
A/R E L I C	Aurelio [. . . . .
C O N I V	Conju/gi . . . . .
D E F V	Defu/ncto . . . . .
B E NE ME	Beneme/renti]
E S B I ·	Et sibi [v(iva) p(osuit)].

Natpis je valjalo reštaurirati od mnogih malih ulomaka, ali je već kao fragmenat zasut. Desne polovice nema fragmenat; nadopunjen širok je 36, visok 60 *cm*. Visina pisma 40 *mm*, razmak redova 10 *mm*.

4.

Gornje i lijeve strane lijepo izragjenog natpisa nema. Fragmenat je dugačak 67 *cm*, 39 *cm* širok. Visina pisma 55 *mm*, razmak pismena 17 *mm*.

5.

D M
AVREL PROCV
LE VIX AN III
AVRELI NEPOS
ET PROCIL LA
FILI AE
P S

D(is) M(anibus). Aurel(ia) Procule-[madia] vix(it) an(nos) III Aureli(us) Nepos et Procilla filiae p(o)s(uerant).

Iznad ispisanog polja, optočenog lozom ima na čelu, ogragjenom sa dva stupca, a timpanom okrunjenom, lijepo izvajan reljef djeteta, koje u jednoj ruci drži loptu, a u drugoj pticu — nekoć njegove igračke. Stela je 160 *cm* visoka, 75 *cm* široka, ispisano polje ima 47 × 50 *cm*. Visina pisma 44 *mm*, razmak redova 5 *mm*

6.

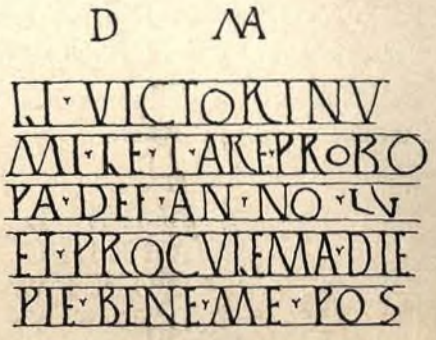

D*(is)* Ma*(nibus)*. Li*(cinius)* Victorinu*(s)* mi*(les)* le*(gionis)* I Are-Probo pa*(renti)* def*(uncto)* anno*(rum)* LV et Proculemadie pie beneme*(rentibus)* pos*(uit)*.

Iznad natpisa ima obilata, ali vrlo surova figuralna škulptura. Po pismenima sudeći, ovaj je kamen najmanje 150 godina mlagji nego oni, što smo ih do sada priopćili. Kamen je 176 *cm* visok, 65 *cm* širok, ispisano polje 47 × 45 *cm*. Visina pismena 67 *mm*, razmak redova 30 *mm*.

7.

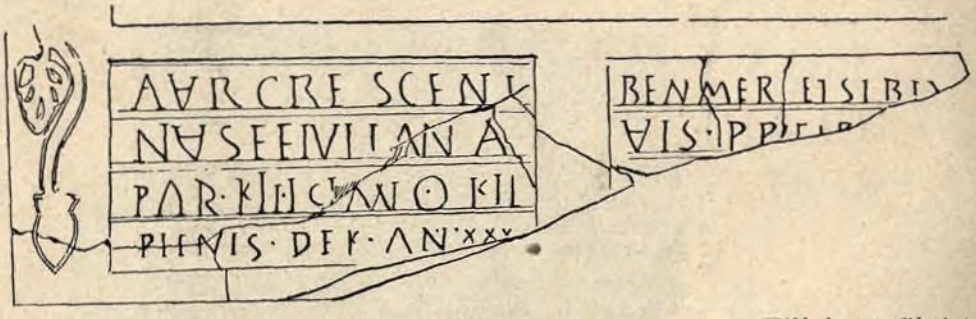

Aur*(elius)* Crescen*(t)*inus et Juliana par*(entes)* Filiciano fil*(io)* pientis*(simo)* def*(uncto)* an*(norum)* XXX ben*(e)*mer*(enti)* et sibi v*[i]*vis p*(osuerunt)*.

Pismo je vrlo surovo i slabo zaparano, svršetak je oštećen. Iznad pisma izvajana je podoba čovjeka, koji osedlanoga svoga konja vodi na uzdi. Desno ima ženska osoba s kotaricom u ruci. Radnja je vrlo nespretna, slike nerazmjerne i anatomički nepravilno izragjene prije nalikuju na karikature. Za to su pojedinosti odijela i nakita tim naturalističnije shvaćene, tako ovratnik ženske, fibula na ramenu muškarca, ili u konjskog pusata svaki pojedini kajiš. Takvo detaljiranje sporednih stvari pri potpunoj nestašici anatomičkog shvaćanja upućuje na doba propadanja umjetnosti, dakle od prilike na *IV.* vijek.

Kamen je 95 *cm* dug i 58 *m* širok.

8. Dva fragmenta:

1. ı		
2. ᑕ		
3. II V	⊔	Leg: 3. „duumvir“
4. SACERD	T I	4. i 5. „sacerdoti dei Martis
5. D E I M	I S T	6. Vir perfectissimus, praeses
6. V ᴅ ᴐ ᴐ	V G	provinciae .... (?)

Taj natpis, koji je na žalost očuvan samo u dva razmjerno malena fragmenta (4 komada), bio je bez sumnje najljepši od sviju. Optočen je štilistički ukusnim kymom i vrlo delikatno izvedenim biljevnim ornamentom.

Umjetnička izrada tako mu je savršena, da ga možemo staviti u najbolje doba rimske umjetnosti, od prilike u drugu polovicu I. vijeka.

9. Fragmenat male 78 *cm* visoke are, visina pismena 50 *mm*, razmak redova 12 *mm*.

U drugom redu možda se spominje isti [FL SEN]ECA kao i u 2. natpisu, u trećem redu moglo bi se čitati možda [MVN BI] SV[A].

10. Mali ulomak sa nekoliko slova, gdje u prvom redu možda valja čitati *[Genio l]oci*.

Fragmenat pripada, sudeći po obliku pismena i po veličini, osmome natpisu, ali pošto nema sastavnih komada, nigdje nije mogao da pristane.

*
* *

Osim natpisa nagjeno je više figuralnih relijefnih fragmenata, od kojih veći dio bez sumnje potječe od nadgrobnih spomenika.

Najznamenitiji je komad ploha, 1·20 *m* visoka i 1·40 *m* široka, koja se gore (oštećena) završuje u timpanon, nastavljen na dva stupa, a ukrašen uglovnim akroterijama.

Pod ovim izvajane su četiri ljudske podobe, dvije ženske i dvije muške, tijesno zagrljene. Sve su podobe u togama, kojim obilate nabore na desnom ramenu fibula spaja.

Ukočenost podoba, stroga simetrija u naborima, tupi izraz u licima, sve to pokazuje, da je taj relijef postao u doba prijelaza iz doba klasičke u doba bizantinske umjetnosti.

Nego nam je ta ploča s relijefom osobito za to zanimljiva, jer tri od tih podoba imaju svastiku (crux ansata = krst s uškom).

Fragmenat jedne stele pokazuje poprsja jednog muža i jedne žene. Ženine glave i polak muškog trupa nema.

I ovdje su s osobitom pažnjom izragjeni pojedini detalji odijela. Pojas u ženske podobe širok je i ukrašen dvjema tokama s privjescima, koje su položene preko ramena. Na rukama ima ta podoba masivne, kamenjem ukrašene grivne, a na prstima tri prstena.

* * *

Od natpisa, koji potječu iz ženičkog podora, bez sumnje je najznamenitiji onaj, što je priopćen pod br. 1., na kome se spominje DEC MVN BIS.

Nameće nam se pitanje, s kojim bi mjestom od onih, što se spominju u poznatim kartama, taj municipium BIS mogao biti identičan.

Na peutingerskoj tabli nalazimo samo dvije štacije, kojim se početna pismena podudaraju s gornjim. To su štacije u pravcu Salona-Argentaria: Bistue vetus i Bistue nova.

Ali mnijenju, da bi se natpis mogao ticati jedne od ovih dviju, protivi se to, što bi kratica tog imena morala glasiti BIST. i što bi se negdje moralo razabrati, da li se misli staro ili novo Bistue.

Ravenski kozmograf zabilježio je drugo jedno mjesno ime dva puta, koje se ovdje bolje podudara. To je BISVA ili kako u nekim izdanjima glasi IBISVA.

Ravenjanin obratnim redom nabraja štacije na tabuli izmegju Salone i Servicija, kako slijedi:

po Tab. Peut.:	po Itin. Anton.	Geogr. Ravennas.
SERVITIVM	SERVIT·	*Serbitium*
AD FINES	. . . . .	*Fines*
. . . . .	AD LADIOS	. . . .
CASTRA	. . . . .	. . . .
LAMATIS	AEMATE	*Lamatis*
LEVSABA	LEVSABA	*Lausaba*
BALOIE	BALOIE	*Baloia*

Ovdje on ostavlja taj pravac, pa navodi ova mjesta.

Apeva.
Sapua.
Bersellum.
Bisua.

Ispitivanjem Otona Blaua i Tomašeka od prilike je dosta tačno odregjen pravac ceste Salona-Servitium. Ako se Servitium, danas Gradiška, uzme kao početak, tekla je ta cesta paralelno s Vrbasom do gornje Plive, a otuda južnim pravcem prama Saloni.

Mi ćemo da ovdje samo položaj Baloie, gdje Ravenjanin taj pravac napušta, nešto pobliže odredimo. Obično bi je stavljali tamo gdje je Varcar-Vakuf, nego biće prije, da to mjesto valja tražiti nekoliko kilometara sjevero-istočno, kod Bilajca. Na to nas navodi i čudna sličnost imena Bilajce (mali Bilaj) sa Baloie (Beloie), i što se onuda na daleko prostiru rimske razvaline, gdje megju ostalih imade i dva lijepo gragjena rimska mausoleja i gdje je nagjen natpis, koji danas služi kao temeljni kamen u jedne seljačke kuće.

Na liniji izmegju Bilajca i Zenice tri su polja s rimskim razvalinama, koje je već dr. Hoernes opisao; jedno je kod Podlipaca nedaleko od Jajca, drugo s onu stranu Karaule-gore izmegju Putičeva i Runića, a treće u dolini Lašve kod Malog Mošunja, te bi to mogle biti one štacije, što ih Ravenjanin napominje izmegju Baloie i Bisue.

Vjerojatnost, da je ta linija ovim mjestima prolazila slijedi još i iz znamenitog megjaškog natpisa kod Vagnja u dolini Jajca, što su ga vladin savjetnik Hörmann, i kasnije dr. Patsch i Fr. Bulić objelodanili u Glasniku zem. muzeja. Po tome je natpisu Manlius Coelius odaslan po Kaju Germaniku, „ut inter Sapuates et Aematinos fines erigeret, et terminos poneret“.

Identičnost imena Aemate sa Lamatis na tabuli (koje valja tražiti oko Han-Pavića) dovoljno je utvrgjena, a ako se uzme da je Sapua kod Runića, onda bi Vaganj u istinu označivao ishodište prirodne megje, koju su tvorile doline Janja i Vrbasa izmegju područja Sapuata i Aematina. Iz megjaškog natpisa slijedi, da Sapue pripadaju prvim rimskim naseobinama, kojim je utemeljenje u svezi s batonianskim ratom (6—10 p. Is.), a megju zeničkim škulpturama imamo nekoje, koje pouzdano možemo staviti u prvi vijek po našem računu.

Nedaleko od gore opisane zgrade, od prilike 250 *m* jugozapadno odonud nagjeno je rimsko groblje, u kome je bilo sedam posve na isti način konštruiranih grobova. Ovi su bili sagragjeni od velikih škriljastih ploča, od kojih su po dvije bile duge 190 *cm*, a široke od prilike 1 *m*, koje su poput šatora bile naslonjene jedna

na drugu i tako činile krov *(slika 3.* i *4.)*. Oba čela bila su zatvorena trouglastim škriljastim pločama.

Pod tim kamenitim šatorima ležao je po jedan kostur, bez svakog priloga, a ono malo ostanaka od posuda, željezni ključ

Slika 3. Dva rimska groba, iskopana u Zenici.

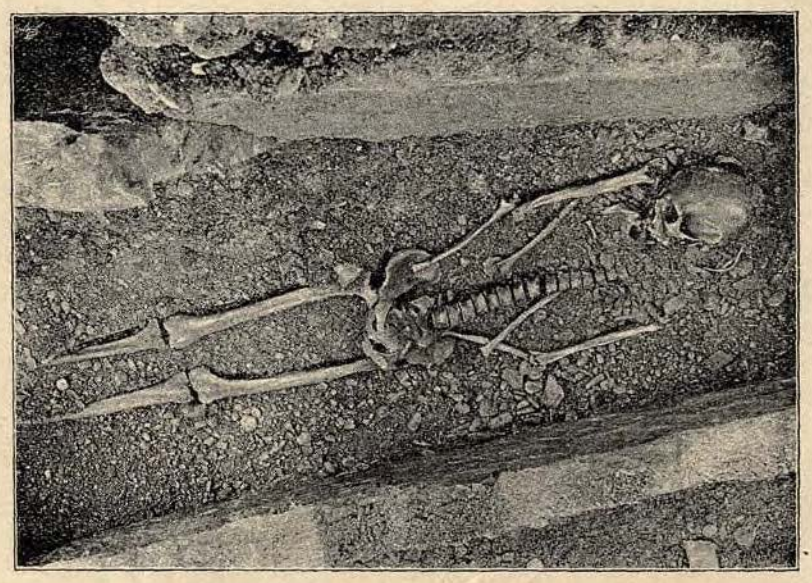

Slika 4. Rimski kostur u Zenici.

neobična oblika, deformiran nož i kolutić od bronca, čini se, da su prigodom sahranjivanja slučajno pali u grob. Iz ovih grobova uzete su radi kraniometričkog ispitanja lubanje.

Iz sredovjekih grobova, koji su bili u zgradi, izragjene su tri čitave lubanje i nekoliko komada priloga. Izmegju ostalog jedne gvozdene ostve, duge 12 *cm*, i dvoje naušnjaci s glavicama, koji, kako se čini, imaju da postanu karakteristikon za predmete u Bosni iz prvog slovjenskog doba, kao što su to šljepoočni kolutići za predmete kod sjevernih Slovjena. Dosad je takvih naušnjaka nagjeno kod Doboja (Makljenovac) 4 para, kod Srebrenice i Glamoča.

Tom prigodom mislim, da mi valja spomenuti jedan nalaz, nagjen god. 1887. kod Janjića.

Prilikom radnja na željezničkoj pruzi nagjeno je 6 rimskih grobova, kojim položaj predočuje pridani ovdje nacrt *(sl. 5.)*. Grobovi su bili ogragjeni kamenjem, poredanim jedan uz drugi i prekriveni

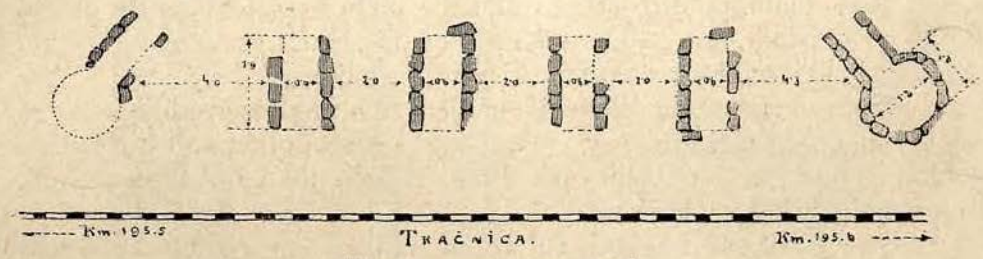

Slika 5. Grobovi kod Janjića.

pločama. Iz ovih grobova poslala je direkcija c. i kr. bosanske željeznice zemaljskom muzeju ove prijedmete *(sr. Tabla I)*:

a) 3 komada željeznih sulica široke plojke (51 *cm* duge 6·5 *cm* široke), od kojih je jedna prelomljena, druga vrlo deformirana, a samo jedna dobro očuvana;

b) dva željezna noža običnog oblika, jedan dug 21 *cm*, širok 3 *cm*, a drugi 17 *cm* dug, a 4 *cm* širok;

c) fragmenti od 4 ilovaste posude, koje reštaurirane prikazujemo u istoj tabli I. pod brojkama 6. do 9.

Nahodište leži tik do željezničke pruge izmegju *km* 195·5 i 195·6 u neposrednoj blizini sela Trijuše megju Zenicom i Janjićima.

U Janjićima znam još za jedan ispisani kamen, koji je na žalost po onome, koji ga našao, oštećen, te se samo još na njemu raspoznaju ova slova.

D
PLATC
N I S A
E T P

Jedan prijepis, koji mi je nekoć barun Kleinmeier stavio na raspolaganje, pokazuje natpis potpunije:

D M
PLATO BATO
NIS ANN IVV
ET P

II. Rimske razvaline kod Stôca i u okolici.

Ispod stare turske gradine stolačke ima u dolini prostrano polje s rimskim razvalinama. Ono se prostire duž podnožja brijega na kome je grad, počevši od katoličke crkve pa do Bregave u dužini od jednog kilometra a u širini od 0·5 *km*. Pošto je sva gragja, koja je valjala, iz tih razvalina upotrijebljena za zidanje grada, te je uopće ovo postalo najzgodnije mjesto, otkuda uzimaju kamen kad grade kuće u Stôcu, ne mogu se razvaline na tom, duhanom i raži zasagjenom polju na prvi mah ni razabrati. Najviše ako ti udari u oči, što su ondje ograde nasute od sitnog kamena, dok inače u stolačkom polju, bar u sloju crnice, slabo ima kamena.

Istom kada pobliže staneš motriti, onda nagješ, da je tle onoga kraja vrlo izmiješano opekom i krečem, a veoma često nagju se po zemlji rimski bakreni novci iz III. i IV. vijeka.

Kratko vrijeme iza okupacije nagjeni su prigodom gradnje kasarne zidani temelji, a kasnije je blizu tog mjesta otkopano prostrano zdanje. Ovi zidani temelji opet budu zasuti, tako da nauka otuda nije imala nikakve koristi.

Tom prilikom nagjeni su i oni natpisi što su objelodanjeni 1880. u „Slovincu“ str. 14. i 416., i u arh. ep. vijestima iz Austrije (Arch.-Ep. Mittheilungen aus Oesterreich, VIII. sv.) bez naznake, otkuda potječu. Oba su natpisa od onda opet nestala, pa ja unatoč mnogome raspitivanju nijesam mogao saznati, kuda su dospjeli.

Natpisi glase ovako:

1.
```
|||||||||||||||||||
SEXTVS CAESEn
NIVS ROMANVS
BF COS LEGXIIII G
VLSM
```

Čitaj: ..... Sextus Caesen-*[n]*ius Romanus b*(ene)*-f*(iciarius)* cons*(ularis)* leg*(ionis)* XIIII g*(emminae)* V*(otum)* l*(ibens)* s*(olvit)* m*(erito)*.

2.
```
MARTI · AVG
T · AEL · FIRMI
n VS BF COS
l EG XIIII G
```

Čitaj: Marti Aug*(usto)* T*(itus)* Ael*(ius)* Firmi*[n]us* b*(ene)*f*(iciarius)* Cons-*(ularis)* *[l]*eg. XIIII G*(emminae)*.

Ja sudim, da je prvi ispisani kamen (temelj od vapnenca, po A.-Ep. Mittheilungen) srednji dio nekog spomen-stupa, kome je lijepo profiliran temelj i atula sada nastavljena blizu oficirske kasine uz obalu Bregave.

Od onda je župnik don Lazar Lazarević, koji je zemaljskom muzeju poslao novaca i komada mozaika, što ih je našao na svome polju, javio za one razvaline, pa pošto je moguće bilo, ovdje oveću

Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, strana 349.

Tabla I.

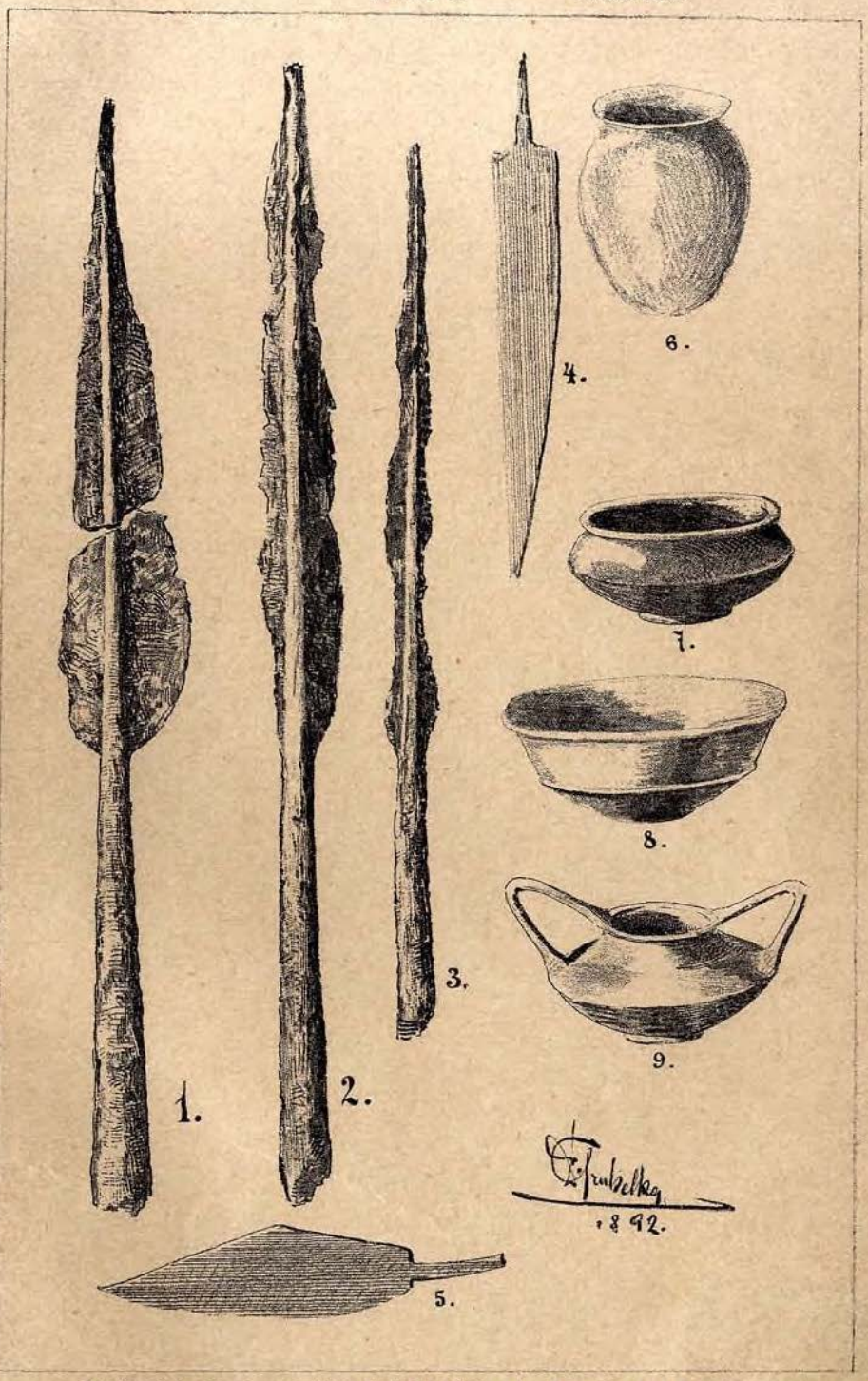

Predmeti iz rimskog grobišta kod Janjića: 1—3 koplja, 4 i 5 noževi, 6—9 posude od ilovače.

rimsku naseobinu barem u glavnim crtama otkopati, otpočelo se je u proljeće i u jesen 1892. otkopavanjem i ujedno se je cijela okolica stala ispitivati.

Do sada otkopane su ove gragjevine:

1. Jedan mauzolej: -
2. Kupalište s pobočnim zdanjima.
3. Malena kućica na blizu.
4. Kuća s bujnim mozaičkim pločama.
5. Fragmenat drugog kupališta.
6. Malen hram kod Vidoštaka.
7. Grad na hridu kod Todorovića i
8. Kuća na obali Radimnje kod D. Podmilja.

Po razmjerno mnogim onuda nagjenim predmetima za čudo je, gdje nema kamenja s natpisima, te se to može samo tako raztuмačiti, da je to kamenje kao osobito grdno uzidano u gradske zidine, i da su turski graditelji natpise namjerice uništili.

Ovdje hoćemo kratko da u glavnom opišemo osnovu pojedinih gragjevina.

1. Mauzolej.

Ostanci mauzoleja ležali su pod velikom od sitnog kamenja nasutom gromilom uz megju zemljišta Alije Festića, Huse Turkovića i Šimuna Bojičića.

Od nekadašnje zgrade ništa se više nije našlo, osim masivnih, 1 *m* debelih temeljnih zidova, koji su obuhvatali prostor od 3·90 i 2·60 *m*. Spoljašne su mjere 5·90 × 4·60 *m*.

U tome su prostoru bila tri groba.

Prvi je bio ogragjen sa četiri lijepom oblijepljena zida, pod je bio nasut sitnim pijeskom, a natkriven je bio pločom od miljevine. U grobu su bila tri kostura i ovi prilozi:

1. velik, jajolik pehar, ukrašen sa dva reda jajolikih, brušenih ploščica i lijepim udubljenim linearnim ornamentom;
2. velika, kvržicama ukrašena grivna od srebrene žice;
3. tri male, jednostavne narukvice.

Drugi je grob bio ogragjen sa četiri uglagjene laporaste ploče, a pod i pokrov bijahu izragjeni od istog materijala.

I u tom su grobu bila tri kostura, a uz njih ovi prilozi:

1. lijepo izragjena vinska boca (oinohöe) od stakla, visoka 22 *cm;*
2. 12 *cm* visok, amfori sličan lekythos od stakla, koji je nekoć imao dvije ručke;
3. 12 *cm* visoka čaša s proširenim otvorom;
4. mala plojka od škriljevca sa zaobljenim bridovima;
5. stylus od bronca.

Treći je grob bio različito od prva dva konštruiran, i to tako, da je imao oblik kamenom uzidane tijesne jame, koja je krovnim

crijepom bila prekrivena poput šljemena, pri čemu su grobovi bili prekriveni žmurnjakom.

Taj je krov mjestimice bio razdrobljen, pa je tako zemlja naplavljena unutra, te su se tako predmeti mučnije očuvali.

U tomu su grobu uz dva skeleta bile ove stvari:

1. lijepa staklena zdjelica, od 12 *cm* u presjeku, u koje je proces oksidiranja već vrlo napredovao, te je za to lijepo irizirala;
2. lijepo ukrašena broncana brnjica sa kajiša;
3. broncana okovica sa kajiša;
4. broncana spona;
5. dvostruko čunjasto, veliko zeleno stakleno zrno;
6. plosnato zrno od paste;
7. lijepa fibula s broncanim lukovicama;
8. pet komada ocijelnih dlijeta različitog oblika.

Pretraživanjem zemljišta izvan mauzoleja našao se je još četvrti grob, koji je od prvašnjih bio od prilike 2 *m* daleko.

Bio je ogragjen laporastim pločama, nasut sitnim pjeskom i natkriven pločama od škriljevca.

U njemu samo je nagjen jedan kostur i uza nj ove stvari:

1. dragocjena srebrena fibula s lukavicama;
2. srebrena brnjica s kajiša;
3. mala posudica za mirisavu mast od broncanog tenećeta;
4. okovica od bronca.

Pri otkopavanju kamenite gromile, koja je pokrivala mauzolej, nagjen je na dnu debeo sloj ogarine, a u njemu oštrica od noža i tri velika čavla.

Osim rečenih priloga, mogao se je za zemaljski muzej još naći i opremiti jedan kostur i sedam lubanja. *Table II.* i *III.* predočavaju nam nagjene posude od stakla.

2. *Terme.*

Tik do župne škole, gdje se jahači put odvaja u Dônje Hrasno, nagjeni su i otkopani temelji rimskih toplica.

Ovi su većinom dobro očuvani, te samo ondje, gdje cesta preko njih vodi, poremećen im je pravac, ali se on lasno može ispraviti.

Prekopavanje, koje je ovdje ovršeno, za to je vrlo poučno, jer se je osnova kako zdanja, tako i temelja mogla sasma jasno ustanoviti, pa su to dakle prve toplice u Bosni i Hercegovini, koje su temeljito pretražene. *(Slika 6.)*

Kroz portal *A*, širok 7 *m*, koji je valjda bio ukrašen stupovima, dolazilo se je u predvorje *B* (Vestibulum), koje biće da je služilo za iskupljanje. Prostorije, koje je ova dvorana opasala, služile su kao odajice s kupalištima različitih stepena.

Dvorana *D* (hypocanstum) služila je za kupanje u vrućem zraku a pod njom bila su tri grijališta (suspensurae). Ova je dvorana bila razdijeljena na tri dijela. Jedan bio je za grijače i za drva, drugi bio je

pravi hypocaustum, a gust, od četverouglaste opeke sagragjen red stupova nosio je debeli pod sobe. Otuda dolazili su ražareni plinovi kroz malu komoricu pod drugu dvoranu *C* (Tepidarium), od koje se dônji dio razgrijevao, a onda su se izlaznim prohodnjakom izvodili ražareni plinovi na dvor.

Samo djelomice razgrijana dvorana *C* bila je odregjena za pranje mlakom vodom pred malim legjenom, iz koga je suvišna voda otjecala kanalom *c*.

Tijesna komorica *F* bila je odregjena za kupanje u studenoj vodi, u dônjem je dijelu bila obložena pločama od kararskog mramora,

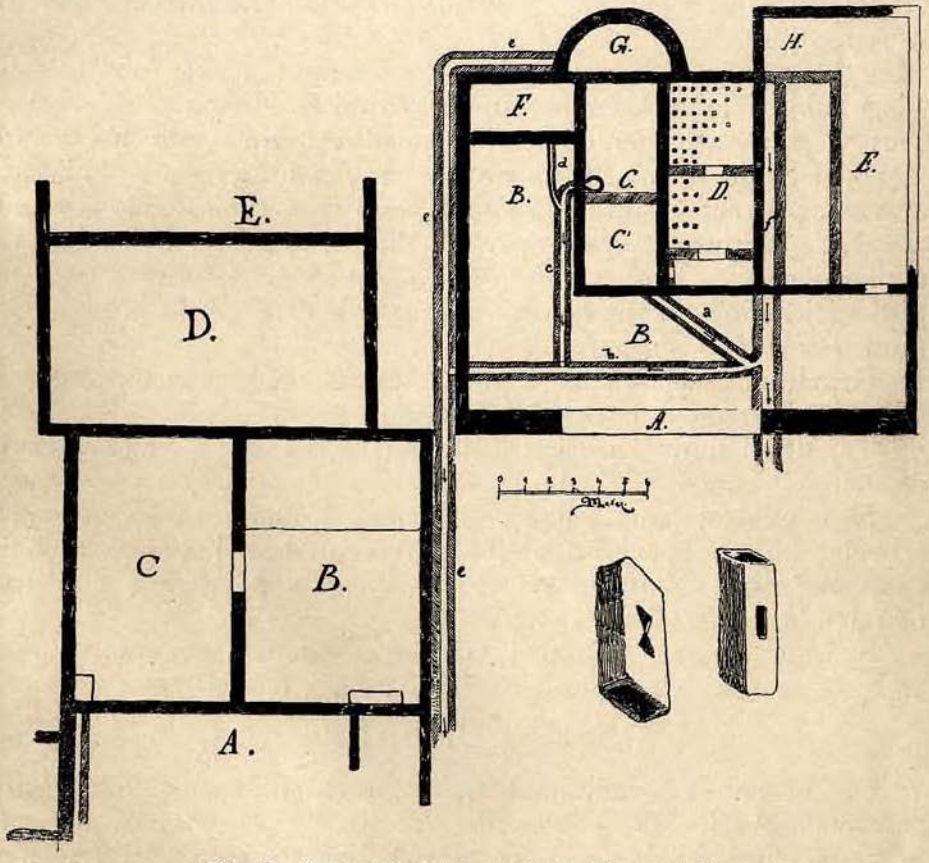

Slika 6. Osnova rimske terme i pobočnih prostorija.

usagjenim u debelom sloju lijepa, koji ne propušta vodu, te je to po tome bila kada za kupanje.

Potrošena voda otjecala je u kanal *e* kroz olovnu cijev, uloženu u zid ili kroz žlijeb *d* u kanal *c*.

Osnovni oblici desnog dijela zgrade zatrti su gradnjom ceste, ali se dvorana *E* može od prilike shvatiti kao apodyterium (soba za svlačenje u kupalištu).

Ležala je 60 *cm* iznad poda dvorane *D*, te je djelomice imala podzemni boj *E*, koji je takogjer trebalo razgrijevati.

Kod *H* čini se da je bila druga, velikim miljevim pločama obložena kada, iz koje se je voda vodila u kanal *f*, koji je bio smješten 1 *m* dublje.

Apsida u dnu *G* služila je kao rezervoar za vodu.

Te su toplice za jednu naseobinu dosta raskošno bile uregjene. Spomenuli smo kararskim mramorom obloženu kadu; pod u predvorju *B* bio je popločen mozaikom, kome crno-bijeli urnek prikazuje jednostavan, ali ukusan linearni motiv. Isto je tako dvorana *C'* bila obložena nešto obilatijim mozaikom.

U dvorani *D* bio je meanderski motiv, nego je ovaj, pošto je bio na više nego ostali, plugom do sitnih fragmenata sasvim razoren.

Otkopavanjem dvorana nije se u samim sobama osim zdrobljenog stakla i komada željeza ništa znatnije našlo, pa je za to takve stvari valjalo tražiti po odvodnim kanalima. Nada, da bi se pogdjekoji izgubljeni komad mogao naći u kanalima, nije se pokazala varavom. Najznamenitiji od predmeta, koji su se tu našli, bio je jajolik pramenit smaragd s premjerima od 19. i 15 *mm*, na kome se vidi duboko izvajano, posve golo obličje Apolovo. Uspravna podoba upire se jednom rukom o jedan stup, dok druga ruka drži lovorgranu *(tabla IV., slika 14.)*.

Graviranje je izvrsno, te je taj kamen najdragocjeniji komad, što je dosele nagjen u Bosni i Hercegovini.

Taj dragi kamen nagjen je u kanalu *c*, kuda je valjda dospio iz kade *F*.

Nedaleko od onud nagjena je druga, jednako velika gema od karneola, koja pokazuje tronogu, posvećenu božici Cereri. S obje strane te tronoge izvajani su psi u skoku, a povrh nje 2 ražena klasa i dva zeca *(tabla IV., slika 15.)*.

S istog mjesta potječu i tri novca. Jedan, srebreni novac Filipa II. pokazuje na pismu četiri signa i natpis

FIDES EX[ERCIT]VS.

Oba druga, deformirana bakrena novca ne mogu se odrediti, ali pripadaju III.—IV. vijeku.

Osim toga nagjeno je ovdje nekoliko (8 kom.) štilu sličnih nastroja od kosti *(tabla IV., slika 4.—10.)*, koji su pri kupanju valjda služili za čišćenje ušiju i nokata, za tim fragmenat ilovaste svjetiljke i više komada stakla.

Mnogo je stvari nagjeno u kanalu *f*. Nagjen je ovdje zaponac s kajiša, 25 broncanih medalja i 58 komada bakrenih novaca. Za sve je ove komade na žalost uslijed požara prionula mjehurasta patina, te im natpise samo rijetko kada možeš pročitati.

Od medalja mogle su se ove odrediti:

1. Gordianus III., 3 komada.
2. Trebonianus Gallus, 1 komad.

3. Aleksandar Sever 2 komada.
4. Filip II., 1 komad.
5. Kolonijalni novac od Viminacija 1 komad.

Svi ostali pripadaju istoj epohi.

Megju bakrenim novcem nalazimo zastupanog od ovih careva: Konstantin I., Konstancije mlagji, Gracijan, Valentinijan.

U spoljašnom kanalu toplica nagjene su najposlije dvije ukusne broncane strugalice, kojima su se gosti poslije kupanja služili za protiranje i struganje tijela *(tabla IV., slike 2. i 3.)*.

Kraj toplica nagjeno je više jednostavnih zidova bez lijepa, kojima su bile ogragjene sporedne prostorije. Ove su valjda služile za iskupljanje i zabavu na dvoru. Mnoštvo ovuda nagjenih ljuštura od kamenice i kućica od spuževa koji se jedu, razjašnjuju nam, za što je služilo to zdanje.

Rasporegjeno je bilo ovako:

Kroz otvoreno, prostrano predvorje, koje je valjda s glavne strane imalo red drvenih stupova te je natkriveno bilo, dolazilo se je u dvije otvorene dvorane *B* i *C*, od kojih je prva u gornjem dijelu imala naljeven pod i bila natkrivena. Ove se hvata treća dvorana *D*, koja je takogjer imala predvorje. Osim ljuštura, utaraka od posuda i komada željeza nije se ovdje ništa našlo.

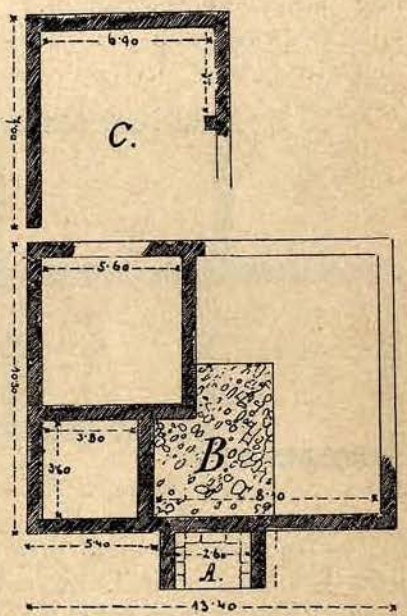

Slika 7. Osnova male rimske kućice.

3. Mala kućica.

Od prilike 50 *m* u jugo-zapadnom pravcu od toplica otkopani su temelji male kuće, kojoj tlocrt prikazuje *slika 7.*

Kroz uzak trijem s kapijom dolazilo se je u maleno dvorište *B*, koje je na dvije strane imalo naljeven pod, te je ovdje na način peristila bilo natkriveno, dok je dônji ugao samo bio potaracan, te nam prikazuje impluvium (otvoren prostor). Na lijevoj su strani dvije sobe. Od zada hvata se dvorišta obzidan prostor, valjda takogjer dvorište, ili vrt.

Osim jednog crijepa s utisnutim pismom PANS(IANA) *(tabla VII.)* i nekoliko novaca, nagjena je ovdje još dvokraka željezna vaga i olovni uteg. Ovaj teži 275·80 *gr.* Ako se uzme, da je taj olovni uteg i željezna žica na njemu, koja je služila kao uška, oksidacijom kroz 1500 godina dobio od prilike 3 *gr* težine, onda je to bio dekstans (10 unci) te je s prvine težio 272·88 *gr (tabla VI., slike 1. i 2.)*.

4. Kuća s mozajikom.

Na jugo-istočnoj strani nijesu se temeljni zidovi, koji se ondje hvataju toplica, za to mogli otkopati, jer je ondje sagragjena nekadašnja katolička škola, te se je otkopavanje moralo nastaviti 20 *m* dalje jugo-istočno na njivi župnika don Lazarevića, koji je to svoje zemlje najvećom pripravnošću ustupio na raspoloženje.

Ovdje su na žalost prigodom gradnje škole povagjeni svi temelji, pri čemu su za čudo netaknute ostale ploče od mozaika, a gdje su bile polupane, dogodilo se je to pri oranju.

Otkopano zdanje *(slika 8.)* imalo je tri sobe u jednom redu s ulazima iz jedne u drugu, a u dno četvrtu. Sve su vrlo obilato bile popločene mozaikom.

U prvoj sobi, koja ima površinu od 4·40 × 4·90 *m*, bio je mozaik gotovo sasvim nepovrijegjen, čemu je razlogom to, što je preko 80 *cm* bio pod mrtvicom *(slika 9., br. 1.)*.

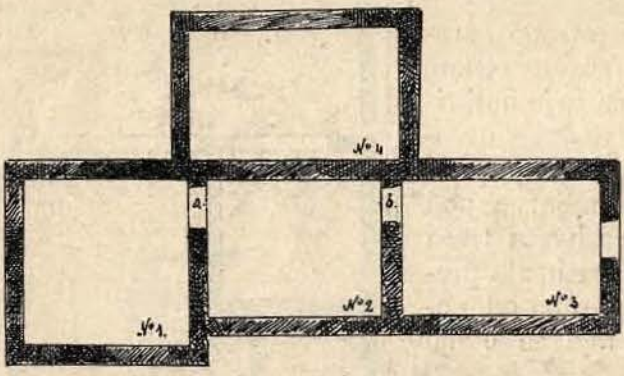

Slika 8. Osnova kuće s mozajicima.

Ornamentalni motiv, sastavljen od crnih i bijelih vapnenastih klinova, sastoji u središtu od bijelih, crnim poljima odvojenih krstova, a okviren je širokom bijelom bordirom s kvadriranim linearnim ornamentima.

Prag na gornjem kraju sobe, preko koga se je prelazilo u drugu sobu, bio je obložen bijelim pločama.

Mozaik druge sobe *(br. 2.)* bio je očuvan samo u dônjem uglu, te pokazuje ortu s gusto poredanim crnim i bijelim trokutima i bordiru s kvadratičkim linearnim ornamentom.

Prag na ulazu u treću sobu pokazuje crno-bijel geometrički plosnati ornamenat *(br. 4.)* dok se u mozaiku, očuvanom na gornjem kraju sobe vidi krivuljicama ukrašena osredna orta [srdašce] *(br. 3.)*.

Osobito bujan i razmjerno dobro očuvan je mozaik u četvrtoj sobi, koji nam pokazuje veoma kompliciran ornamentalni motiv. U sredini ima osmouglast medaljon s cvijećem, izvedenim u živim bojama, ali na žalost gotovo sasvim razorenim. Oko ovog su poredana po četiri četverouglasta, četiri šesterouglasta i četiri trouglasta polja, a u svakom ima po jedna životinja.

U malim poljima bila je po jedna ptica; u duguljastima po jedna životinja u skoku, i to: konj, lav, megjed i panter; u trokutima pojedina životinja, gdje čuči, izmegju ostalih vepar i vuk.

Sve je to bilo okvireno bordirom, naizmjence desiniranom, sastavljenom od bujno ukrašenih, ispreplitanih vrpca.

Životinjske slike dosta su pravilno izragjene, a boja, u koliko to dopušta mozajička tehnika, bila je živa.

Ali na žalost bio je baš figuralni dio mozaika prilično razoren, tako da će se pomučno moći sastaviti.

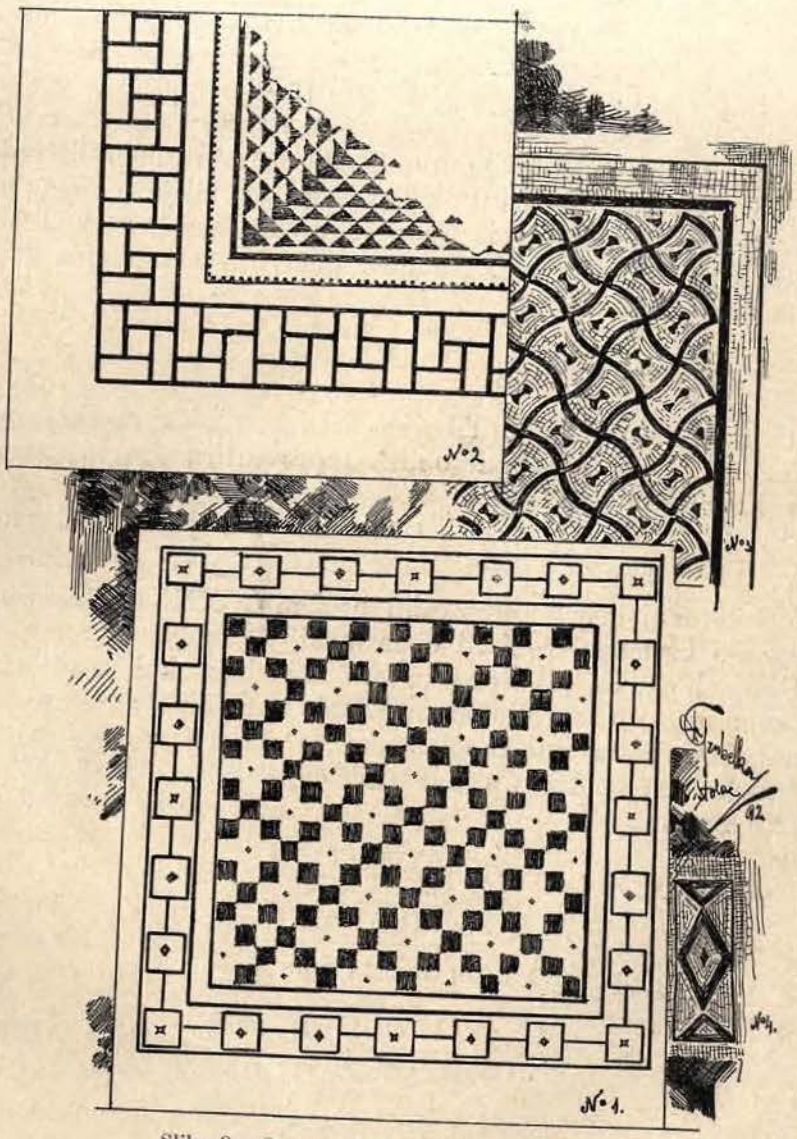

Slika 9. Ornamenti sa mozajika iz Stôca.

Nagjena je otkopavanjem množina željeznih čavlova, ključ, dvije broncane brnjice s kajiša i više opeka s pečatima, koji su za to znameniti, jer za ove zemlje pružaju nove oblike *(sr. Tabla VII.)*.

Sastoje od ovih tipa:

I. SOLONAS ili SOLONATE, oblik pečata, kakav se često nalazi uz dalmatinsku obalu i na ostrvima, a rjegje na Istri i uz sjeverozapadnu Rivu. Zastupan je u ovim fragmentima:

1. SOLO
2. OLONAS
3. OLONA
4. SOLONA
5. OLON
6. † SC

II. Q CLOb AMBRO (Quintus Clodius Ambrosius). Taj se pečat po C. I. L. III. često nalazi u okolici Trsta, Akvileje, a rjegje u Dalmaciji. Otuda su poznati iz Vida (Narone), Vranjice kod Solina, iz Zadra, Spljeta i Korčule. Na nagjenom fragmentu vide se samo tri pismena:

Q C L

III. T̄ B · VET T̄ · A/ T̄ (Tiberius Vetti Aviti). Taj rijetki, po Momsenu iz Akvileje navedeni oblik reprezentira fragmenat A/ T̄. *(Tabla V., sl. 16.)*

IV. ?R · CAS (Ex praediis Casianis?) u jednom eksemplaru.

V. ARH Leg?

VI. Krovni crijep s urezanim brojem CCXXXI, valjda bilješka ciglareva o izručenoj robi ili o zaslužbi.

Ovdje hoću da još neke pečate navedem, koje sam u kotaru stolačkom našao u razvalinama negdanje naseobine kod Graca (blizu Neuma), koja je sa stolačkom svakako bila u živu saobraćaju.

Ima ovuda opeka iz pansianskih ciglana, te su do sada poznata dva eksemplara:

1. PANSIANA
2. TIPANSIAN

Na trećoj opeci iz istog mjesta ima pečat:

C · TI T̄ HER MER
(Cajus Titi Hermeri).

5. Druge terme.

Pretražujući zemljište blizu toplica, nagjeni su ostanci drugih toplica, od prilike 250 *m* zapadno na njivi Mehmedbašića. Bile su zatrpane pod ogradom nasutom od sitnog kamenja, te su za to oni dijelovi, koji su bili pod tom ogradom, vrlo dobro očuvani, dok je ostalo sve razoreno.

Očuvan je bio samo hipokaustum i jedan dio jedne kupališne sobe, a naročito je u prvome konštrukcija suspenzure sasma nepovrijegjena *(slika 10).*

Strop hipokaustuma, velikog 3·95 × 2·20 *m*, koji u jednom kutu ima apsidu, položen je na 32, 60 *cm* visoka stupa, poredana u četiri reda, a sazidana od osam okruglih opeka, nanizanih jedna do druge. U apsidi bilo je u jednaku svrhu položenih šest takvih stupova. Svaki je stup imao na sebi glavicu od opeke, koja je obuhvatala 35 cm^2. Povrh toga na gusto je poredan velik krovni crijep, a nad ovim je u debljini od 25 *cm* naljeven naboj. Ovaj je sastojao od jednog naljevenog sloja, od srednjeg sloja šljunka i od gornjeg naljevenog nepromočnog sloja, u koji je bio položen mozaik. Od ovog nagjeni su samo još sitni fragmenti iz bordire. *(Tabla VI., slika 12.)*

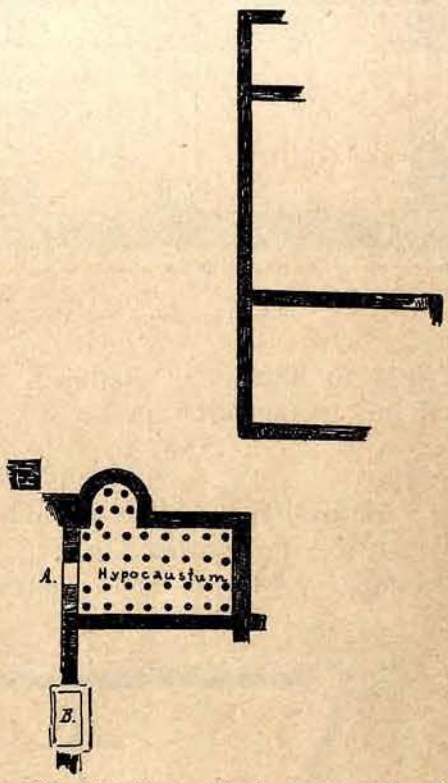

Slika 10. Osnova hipokaustuma u drugoj termi.

To se je grijalište ložilo kroz vrata, koja su bila na užoj strani.

Odaja, koja se je hvatala hipokaustuma, bila je odregjena za mlake kupelji, te su još nagjeni ostanci kade *B*, načinjene od naljevene mase, kao i tri olovne cijevi za otjecanje vode.

Od ostalih stvari nagjeno je ovdje još ovo:

lijepo patinirana broncana medalja:

Ar. IMP CAES M · AVRELIVS ANTONINVS AVG PM
Rev. SALVTI AGVSTOR TR. P XVII COS IIII S · C.

i jedan bakreni novac Maximianov, kovan u Sisciji.

Kako kod prvih toplica tako su i ovdje bile sporedne prostorije, ali su osnovne linije bile zatrte.

6. Hram kod Vidoštaka.

Od prilike četiri *km* od Stóca ispod ceste, koja vodi u Mostar, nagjeni su kod vrela Vidoštaka tragovi rimske zgrade *(slika 11.)*. Iskopavanjem, pokušanim na onome mjestu, najprije su nagjene goleme glavice dviju grobnih stela i četiri glatka debla od stupova od vapnenca s premjerom od 44 *cm* i 1—1·15 *m* visoka.

Nastavljenim iskopavanjem otkopani su zidani temelji malog 7·60 *m* dugog, 3·80 *m* širokog hrama, a u podu cele, koja je bila u dnu, nagjena je u pod uložena ploča, koja je valjda služila kao podnožje are. Od arhitekture nije osim stupova ovdje ništa nagjeno, a to se time može rastumačiti, što je ovdje na razvalinama nastalo groblje, te su gragjevni materijal, što ga je ovuda bilo, raznijeli za gradnju seljačkih kuća u okolici.

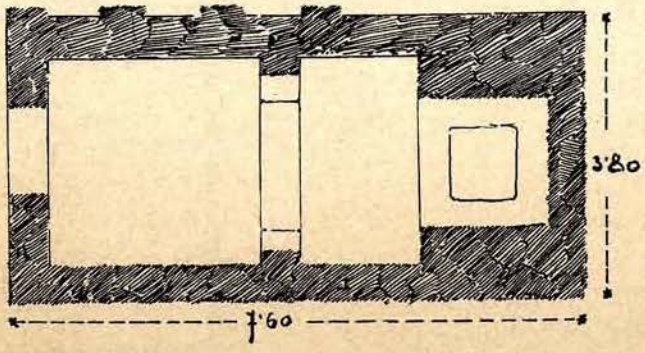

Slika 11. Hram kod Vidoštaka.

Jedan fragmenat bizantinskog reljefa bogorodičnog svjedoči, da je to zdanje u srednjem vijeku služilo za crkvu. Njive u okolini te razvaline posute su mnoštvom ostanaka od zidova.

7. Gradina na hridu kod Todorovića.

Zašavši u nekoliko po okolici stolačkoj, našao sam na obronku Erguda, iznad hrida Orlovca, u visini od 250 *m* nad površinom Bregave rasutih komada opeke, naročito žmurnjaka. Pošto nikako nijesam vigjao zidina, naredim prekopavanje, te tako naigjosmo na temelje rimske gradine *(slika 12.)*.

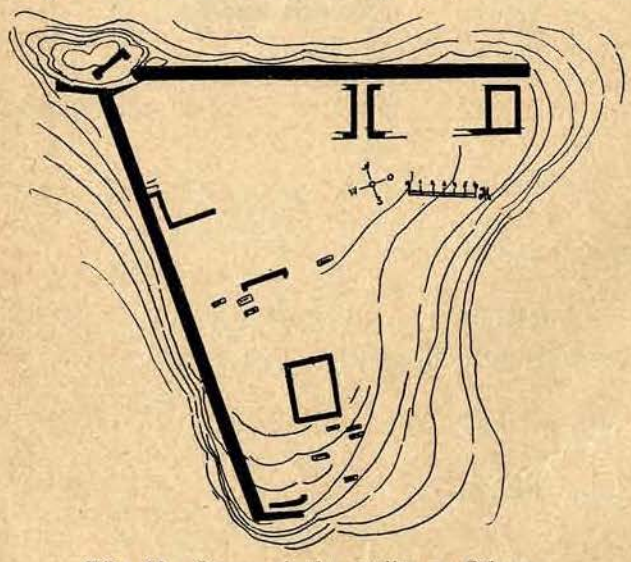

Slika 12. Osnova rimske gradine na Orlovcu.

Gradina je bila sazidana na strmom, gotovo nepristupnom grebenu, koji se je odvojio od ostalog hridastog trupa Ergudovog. Glavno mjesto sačinjavaše strm, sada već vrlo istrošen kuk, od koga u šiljatom kutu izlaze dva zida, debela 1·30 *m*, a duga 35, odnosno 41 *m*, te se prostiru s obje strane duž grebena. Dolini obrnuta strana bijaše otvorena.

U dvorištu otkopani su koje očuvani, a koje vodom otplavljeni temelji malih zdanja, a sudeći po preostalim ogarinama, uništena je ta gradina požarom.

Svekoliko pak dvorište bilo je pokriveno mnoštvom grobova, iz kojih je dosele izvagjeno 10 lubanja da se pobliže odrede.

Grobovi na prvi pogled svi pokazaše ovalnu kamenitu gradnju, a više glave neotesan bašluk, koji je iz zemlje provirivao.

Od istoka prama zapadu položena lešina bila je ogragjena sa dva reda ponekle tesana kamenja, i pločama natkrivena, nad kojim je porasla ledina. Priloga nije nagjeno nikakvih, a samo na ploči, kojom je jedan grob bio natkriven, nagjen je pod ledinom jedan bakren novac Maksimijanov.

Da je gradina bila rimska, to zasvjedočuje mnoštvo žmurnjaka, ovelik šiljak ostve i komadi utaraka od lonaca; nego da li i grobovi potječu iz istog doba s gradinom, to bi se tek moglo utvrditi pomnim ispitivanjem lubanja. Da su i grobovi rimski, moglo bi se osim zbog rečenog novca i po tome suditi, što su svi u Bosni i Hercegovini dosele nagjeni, kamenicama (Steinsetzung) ogragjeni grobovi bili rimski (kao n. pr. gore spomenuti kod Janjića), a mišljenju, da je to sredovjeko groblje, protivilo bi se to, što nigdje u blizini nema ostanaka naseobine ili sela, niti te grobove s polja išta označuje kao sredovjeke.

Ja tu rimsku gradinu s tog razloga smatram vrlo znamenitom, jer je kroz nju jedini put vodio, kojim se je moglo s te strane uspinjati na visoravan Ergudovu[1]).

Prama Ergudu obrnuta gradina imala je dakle svrhu, da taj put brani i da štiti naseobinu, koja je bila u dolini Bregave, od dušmanskih napadaja. Takog napadaja mogla su se pak bojati samo od ratobornog ilirskog plemena, koje je sjedilo na Ergudu.

Rekao bih da to treba držati u vidu pri pretraživanju Erguda po mnogim prehističkim spomenicima, što ih onuda ima.

8. Pretraživanje u okolici stolačkoj.

Dok se je onuda prekopavalo, nastojao sam, da i cijelu okolicu stolačku pretražim, nebi li se onuda našlo rimskih ostanaka. Gotovo svaka ekskurzija dovela me je do jednih ili drugih razvalina, koje su označivale mjesto ili kakve rimske kuće, ili cijele naseobine. Svuda su mu rimsko podrijeklo zasvjedočavali ili karakteristični crijepovi, ili rimski novci.

Razvalina ima toliko, koliko ih dosada još ni u kojem kotaru nije nagjeno, te se po njima vidi, da je taj predio od Rimljana bio gusto naseljen.

U dràgi stolačkoj valja na prvom mjestu spomenuti Crkvinu, koja je u sadašnjem vojničkom groblju, od prilike 1·5 *km* od razvalina. To je velik, od prilike 4 *m* visok brežuljak, koji ima 30 *m* u premjeru. Mnijenje, da bi tu mogli biti zatrpani ostanci oveće zgrade, pokazalo

[1]) Sada je taj put propao, nikako se njime ne može prolaziti, pa su ga preložili.

se je uslijed prekopavanja krivim. Na humci, umjetno sačinjenoj od velikog kamenja, a 1 *m* debelim slojem ilovače prekrivenoj, nagjeni su samo ostanci malene zgrade, koja je mjerila 6 × 6 *m*, te je valjda bila stražarnica.

Rimski sarkofag, — već ispražnjen — nagjen je na nekoj njivi uz obronak spram crkve niže Dônjeg Poplata, a kod Predolja oko 2 *km* na istočno odonud zasuto je polje ciglom.

Obilati ostanci od kamenica (oštriga) i spuževih ljuštura, koji su nagjeni u stolačkim razvalinama, svjedoče, da je bio živ promet izmegju naseobine i morske obale, a put kojim se je taj promet vodio, pokazuju ostanci rimskih kuća u Burmazima, ostanci ovećeg mjesta kod Gràca i kod Vranjevog sela nedaleko od morske obale i kamenicama bogatog poluostrva Kleka.

Vranjevo selo poznato je već kao mjesto, gdje je nagjen natpis, objelodanjen u *C. I. L. III.*

D · M
M. VLPVS
SEVERVS
SE VIVO SI
BI ET SVIS
FE

Original ovog lijepog natpisa otpremio sam u sarajevski muzej.

Središte prostranog polja, po kome se prostiru najgušće razvaline kod Graca, označuje katolička crkva, sagragjena na ostancima rimskih zidina. To je mjesto veoma zanimljivo, jer tu uz crkvu ima grobova na spratove, kako sam ih imao prilike vidjeti i u Stócu prigodom gradnje neke kuće uz Bregavu. Ti su grobovi vrlo tijesni, od škriljastih ploča sastavljeni kameniti sanduci, te su u više redova gusto poredani i jedni nad drugima i jedni uz druge, gotovo poput polica, nego u njima nije bilo nikakva priloga.

Na tom grobištu po spratovima kod Graca nastalo je kasnije u srednjem vijeku groblje, koje se odlikuje monolitima, i iz koga je uzeta grbom ukrašena ploča, koja je sada uzidana u crkvi. Osim mnogog novca iz III. i IV. vijeka nagjeni su ovdje gore već navedeni pečati na opekama iz pansianskih tvornica i iz one od Hermerija.

Po rečenim razvalinama ne može biti sumnje, da je Neum bio svezan sa stolačkom naseobinom, i da je ta sveza išla pravcem današnjeg jahaćeg puta preko Dônjeg Hrasna, ali nijesam nigdje mogao naći traga cesti.

Mnogo je znamenitija bila sveza s nekadašnjom metropolom Naronom (Vid). Jedina sveza, koja je mogla biti, i koja je već i u peutingerskoj tabli zabilježena, bila je klancem Bregave, kojoj sam tragove mjestimice još mogao uhoditi.

Od razvalina stolačkih vodila je cesta pravo na Crkvinu do ostanaka drevnog mosta, kojoj veliku starost već i samo ime — Mostine — kazuje. Od toga mosta samo je još ostala lijepa glavina i zidani temelji triju stupova od tesana kamena, koji su most nosili. Desnu polovicu već je bujica odnijela. Ovi ostanci, koji se samo vide za plitke vode, pokazuju ovu mjeru:

širina	mosta	3 *m*
„	stupova	0·96 *m*
razmak	stupova	4·00 *m*.

Ovdje je cesta prelazila na desnu obalu Bregave, te je prešav potok Radimnju vodila do izlaza iz klanca Bregave.

Tik do desne obale potoka Radimnje kod Pod-Kupice našao sam cestu, sasma lijepo očuvanu. Pomno je bila potaracana sitnim plosnatim kamenicama i s krajeva zagragjena velikim kamenjem. Profil je bio slabo sveden i širok 3·80 *m*. Otuda je vodila uz desnu obalu Bregave do ulaza u klanac, gdje sam duž istočnog pristranka našao oveću hrpu rimskih razvalina, te sam od prilike 500 *m* otuda na sjever otkopao i jednu kućicu na obali Radimnje. (moden bacle, i. b. 641)

U klancu mogao sam uz mjestimično prekidanje ići tragom ceste oko 2 *km*, te sam došao do ostanaka druge zgrade, gdje sam naboj jedne zgrade našao otkriven.

Pri neprohodnim krševitim izvorima „Jame“, koju su nadvisili strmi hridovi, biće da je cesta prelazila na lijevu obalu, gdje sam je kod Zlih Luka opet našao dobro očuvanu. Ovdje, nedaleko od prevoznika, imala je širinu od 4·50 *m*.

Kako me uvjeravahu don Lazarević i don Putica, stajao je ovdje uz obalu miljokaz, koga je megjutim voda otplavila. Od Zlih Luka išla je cesta niz lijevu obalu, te je kod Klepča salazila u dolinu Neretve. Miljokaz s natpisom, što ga je gragjevni savjetnik Ballif ovdje našao uzidan u most, označuje najbolje taj pravac, a ja sam fragmenat takog miljokaza našao Tasovčiću na pogledu uz jahaći put, koji vodi odanle u klanac Radimnje. Mjesto Tasovčići sagragjeno je na rimskim temeljima, te je prije 20 godina pri gradnji neke kuće otkopano oveće zdanje.

Temelj jednog stupa iz toga zdanja našao sam uz lijevu obalu Neretve pri prijevozu.

Ta cesta, koju je već Evans[1]) naslutio, biće da je identična s onom, koja je naznačena u tabli peut., nije dakle išla, kako Tomašek misli, duž morske obale u Crnu goru, već preko Stóca. Po podacima u rečenim kartama možemo da odredimo i ime nekadašnje rimske naseobine stolačke.

Po tabli peut. vodila je cesta iz Narone u Ad Turres 12 *M P*, i u Dilunto 23 *M P*.

---

[1]) Evans: Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster 1885.

Itinerar ispušta štaciju Ad Turres te daljinu izmegju Neretve i Dilunta označuje sa 25 *M P*, dakle tu ima razlika od 10 *M P*, a to se lako razjasni time, da je koji prepisač peutingerove table kod pravca Ad Turres — Dilunto jedno X stavio previše, i tako mjesto XIII. zabilježio XXIII.

Daljina od stolačkih razvalina do Vida (Narone), idući niz Bregavu i Neretvu, iznosi u pravoj liniji oko 32 *km* ili 21·6 rimskih milja. Na mnoge zavoje i okuke, što ih Bregava tekuć klancem čini i na zapreke, koje je cesta morala obilaziti, možemo slobodno priračunati 3·4 rimskih milja, tako da je cesta iz Narone u Stolac okruglim brojem imala duljinu od 25 *M P*, te položaj Stóca odgovara položaju Dilunta[1]).

Iz Dilunta vodila je cesta po tab. peut. preko Pardue, Assana u Ad Zizio, ukupno 58 *M P*, dok je po itineraru kraća, 40 *M P* duga cesta Dilunto spajala sa Zizijem. O pravcu obiju ovih cesta može se sada samo nagagjati.

Drugoj jednoj rimskoj cesti našao sam trag sjeverno od Stóca kod Rotimlje, i to u duljini od 3 *km*, mjestimice sasvim dobro očuvanu, sad otkrivenu, gdje ju počesto križa kasnija turska kaldrma, sad opet zaraslu ledinom. Osobito je dobro očuvana ta 3·80 *m* široka, u konštrukciji cesti kod Pod-Kupice slična cesta kod Pašinih voda, gdje su preko nje sagragjene dvije nove ceste i to na više mjesta jedna preko druge.

Mnoge razvaline kod Rotimlje, i polje posuto žmurnjakom, što sam ga našao tik uz cestu kod Han-Behrama, svjedoče za rimsko podrijetlo te stare ceste.

Iz Orašja kod Rotimlje potječe kamen megjaš, pohranjen u muzeju s pismenima L. B. i ovaj, nedavno pri oranju iskopan natpis.

I O M
PÆL SE
RVS L
P

I*(ovi)* O*(ptimo)* M*(aximo)* P*(ublius)* Ael*(ius)* Se*(ve)*rus l*(ibens)* p*(osuit)*.

Osim toga se ovuda veoma često nahode novci.

Cesta je imala pravac ravno od sjevera k jugu. Prama sjeveru vodila je preko mjesta Hodbine i Bune, koja su od prije poznata radi rimskih nahogjaja, do Neretve, južnim pravcem do Hodova, gdje se je razdvajala. Jedan put valjda je vodio kraj razvaljenog hrama kod Vidoštaka u Stolac, drugi sjevero-istočnim pravcem u Brštanik, a otale valjda u Nevesinjsko polje.

Kod Brštanika, kraj Četkove vode, bio je sada u muzeju pohranjeni miljokaz s natpisom.

---

[1]) Evans meće Assano u Stolac.

DNN IMP
FLAVIOVALRI
O CONSTANTIO
IV PTAV
VBAEA ETFLAV VAL
MOCAES RIOSEVERO
NC

Lijeva je strana sastrugana i nadomještena natpisom na desnoj strani.

Leg: D*(ominibus)* n*(ostris)* Imp*(eratori)* Flavio Val*(e)*rio Constantio P*(io)* Felici Au*(gusto)* et Flav*(io)* Val*(e)*rio Severo N*(obilissimo)* C*(aesari)*.

Taj natpis dakle potječe iz godina 305.—307. Ali pošto je to ovdje palimpsest[1]), mora da je cesta mnogo starija.

Otalen pošao sam istočno pravcem prama Dabar-polju i našao sam rimske razvaline u ovim mjestima: u selu Ljubinići mnoštvo žmurnjaka po mekotama, i ½ sata sjeverno kod Kletišta u pravcu prema Dabrici prostrano polje, posuto opekom na glinastom brijegu.

Po opeki, što je ovuda ima mnoštvo rasute po šumi, većinom obircima, možemo suditi, da je ovuda bila ciglana, a to bih ja s toga razloga naglasio, jer bi se po pečatima dosad poznatim moglo zaključiti, da je sva opeka, upotrijebljena u okolici stolačkoj, importirana iz Italije. To biće da je općenito bivalo samo na početku kolonizacije, dok su u kasnija vremena samo finiju robu uvozili, a drugi prostiji materijal u zemlji priregjivali. Veliki ilovasti brijeg i gusta šuma, koja još i danas stoji kod Kletišta, bili su dosta povoljni uslovi za ciglarsku radnju.

U Dabar-polju našao sam kod Labišića „Crkvinu“, koja se je takogjer pokazala rimskom razvalinom, te su blizu nje često nagjeni broncani predmeti, a kod potoka Kupavice[2]) našao sam drugu ciglanu.

U jugo-istočnom pravcu od Stóca našao sam kod Žegulje-karaule mnogo žmurnjaka, koji svjedoče za rimsku kuću, a 20 *km* od Stóca u Ljubinju oveću naseobinu, koja je nekoć bila blizu istočno-pravoslavne crkve. Ovdje je u ljetu otvoren zidan grob od 2 *m* duljine i 1 *m* šir., u kome je nagjeno više stvari, te ih je tamošnji paroh spremio muzeju na dar. Izmegju ovih spominjem lijepo izragjen broncani zaponac, malen željezni kolutić, kojim je nekoć bio okviren dragi kamen, 2 mala broncana kolutića i veliku ilovastu bobicu. Pojedini komadi željeza nagjeni su vrlo oštećeni.

---

[1]) Sastrugane, pa opet iznova napisane riječi.
[2]) Ime to postalo je od kupe = cigla.

Tabla II. Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, strana 352.

1. Čaša iz grobnice III. 2. Čaša iz grobnice I.

Tabla IV.

Iskopine iz Stôca.

1. Stylus od bronca iz II. grobnice.
2. i 3. Strugala od bronca iz ruševina vel. terme.
4. do 10. Razno orugje od kosti iz ruševina velike terme.
11. Brnica od srebra iz IV. grobnice.
12. Glavica sa frigijskom kapom od olova, nagjena na njivama stolačkim.
13. Dugme od bronca iz velikih terma.
14. Gemma od smaragda iz velike terme ($1^1/_2$ n. vel.).
15. Gemma od karneola iz vel. terme ($1^1/_2$ n. vel.).
16. Bombak od crnog stakla iz grobnice III.
17. Mali okov od bronca iz kuće s mozajicima.

Tabla IV.

Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, strane 352—354.

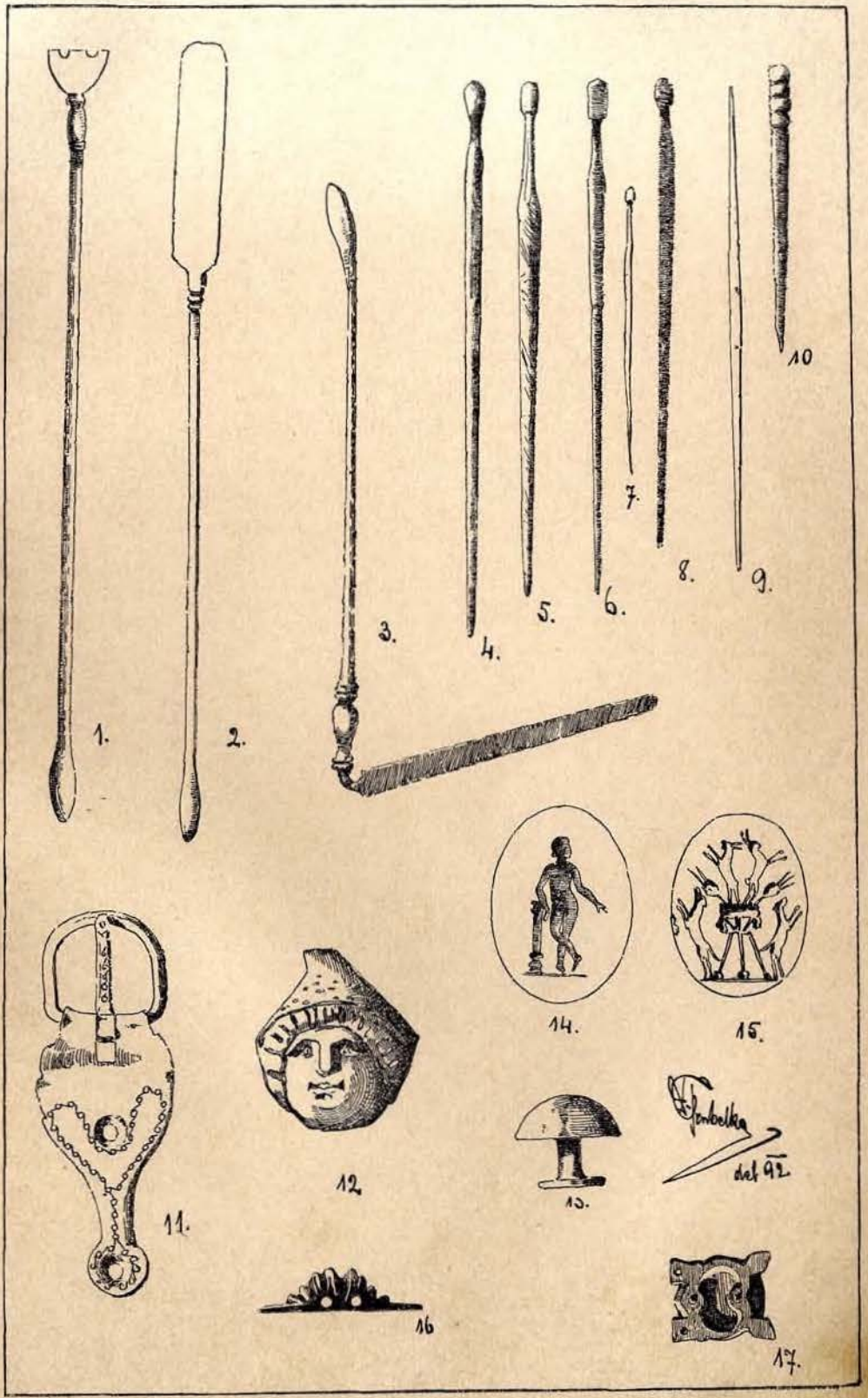

Tabla V.

Iskopine iz Stôca.

1. Fibula iz kuće s mozajicima (bronc).
2. Fibula iz III. grobnice (bronc).
3. Fibula iz III. grobnice (bronc).
4. Fibula iz kuće s mozajicima.
5. Predmet od bronca, nagjen na površini stolačkih njiva.
6. Lûk od fibule, nagjen na površini stolačkih njiva.
7. Fibula od srebra iz IV. grobnice (Mauzolej).
8. Fibula od bronca iz III. grobnice (Mauzolej).
9. Fibula iz terme I.
10. Posudica iz IV. grobnice (Mauzolej).
11. Mala narukvica iz I. grobnice.
12. Kolutić iz I. grobnice.
13. Narukvica iz grobnice.
14. Bombak iz III. grobnice (zeleno staklo).
15. Okov sa kajiša iz III. grobnice (bronc).
16. Pečat na crijepu iz kuće sa mozajicima.

Tabla V.

Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", strane 351. i t. d. 356. i t. d.

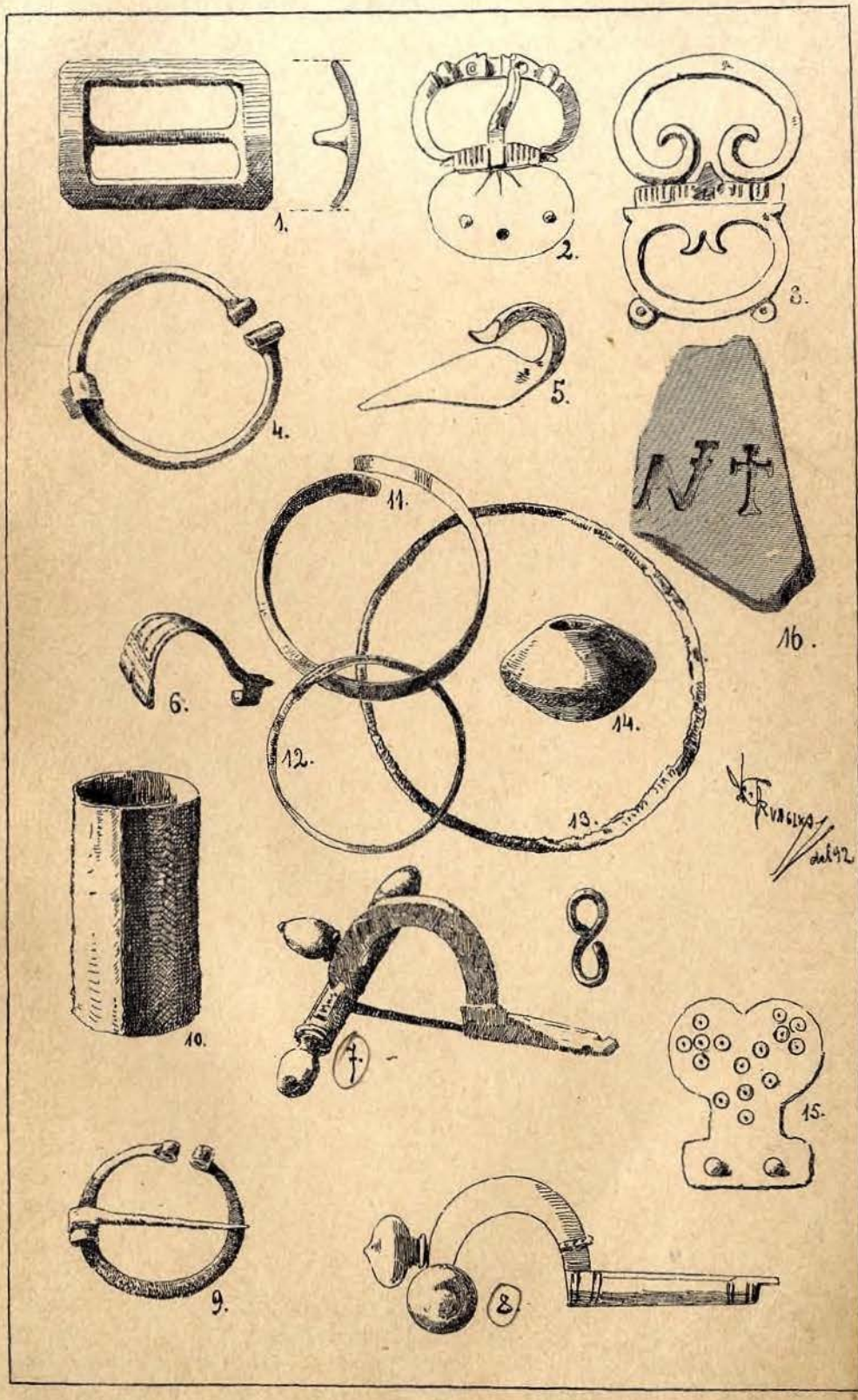

Tabla VI.

Iskopine iz Stôca.

1. Željezna vaga (terezija) iz kućice, br. 2. (1/2 n. vel.).
2. Utega od olova iz kućice, br. 2. (1/2 n. vel.).
3. Gvozdeni okov iz kuće s mozajicima (br. 3.) (1/2 n. vel.).
4. Dlijeto od čelika (1/2 n. vel.) iz III. grobnice.
5. Šiljak od strijele (1/2 n. vel.), nagjen u ruševinama.
6. Gvozdena halatka (1/2 n. vel.), nagjena u ruševinama.
7. Bodež iz kuće na Radimnji (1/2 n. vel.).
8. Ključ iz kuće s mozajicima (1/2 n. vel.).
9. Nož iz kuće s mozajicima (1/2 n. vel.).
10. Strugalo od gvožgja iz terma (1/2 n. vel.).
11. Konstrukcija III. grobnice.
12. Ulomak mozajika nad hipokaustom II. terme.

Tabla VI.

Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, strane 355., 356. i 359.

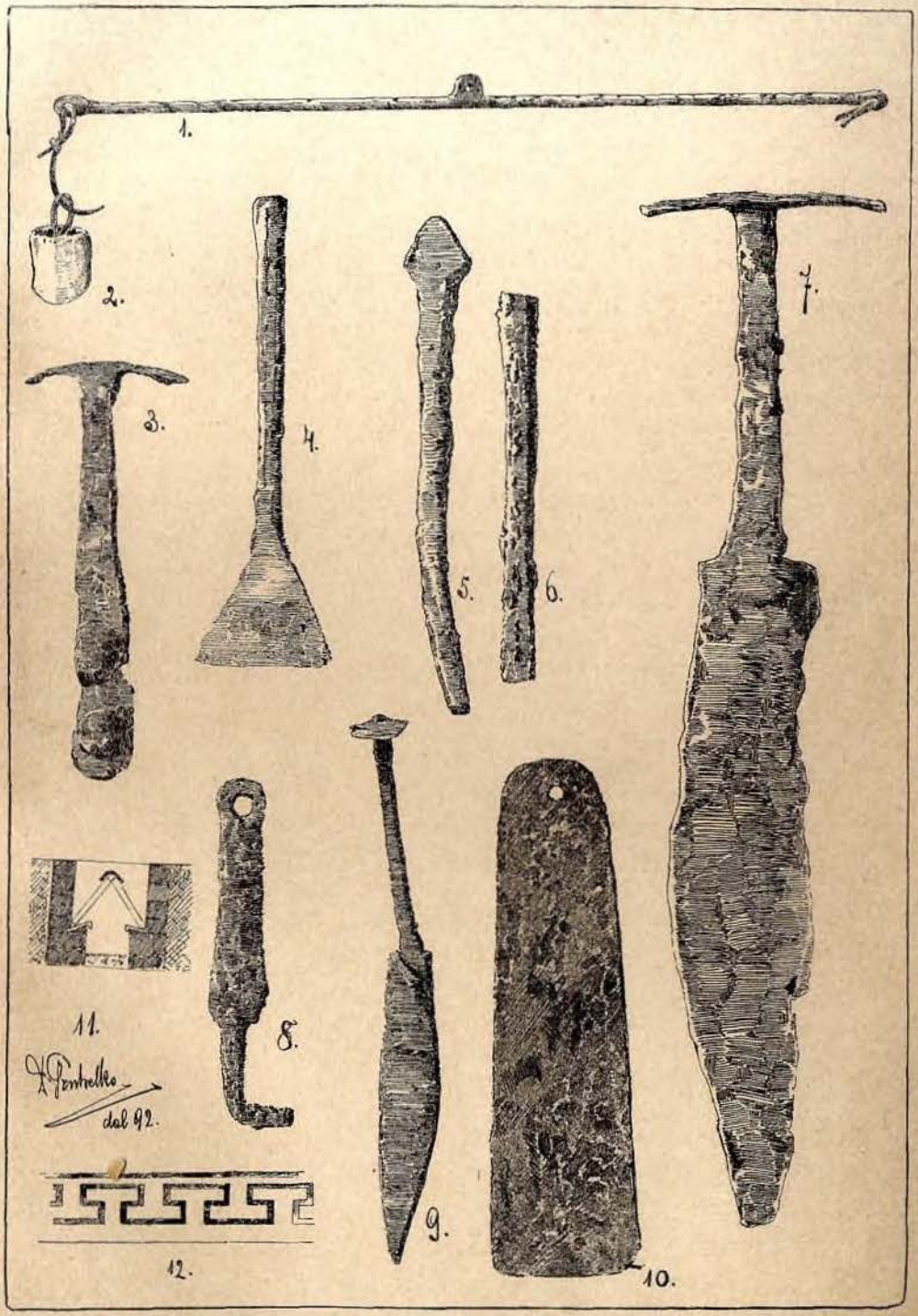

Tabla VII.

Pečati rimskih opeka iz Stôca i okolice.

a) iz kuće sa mozajicima:

SOLO
OLONAS
SOLONA
♧SC
} = SOLONAS

QCL = Q · CLODIVS AMBROSIVS
PR · CAS = ex PRädiis CASianis
CCXXXI

b) iz male kućice br. 2.):

PANS = PANSIANA

c) iz Graca kod Neuma:

TI PANSIAN
PANSIANA
ЄTTI · HERMER = ЄTITI · HERMERI

Tabla VII.

Uz članak „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, strane 357. i 358.

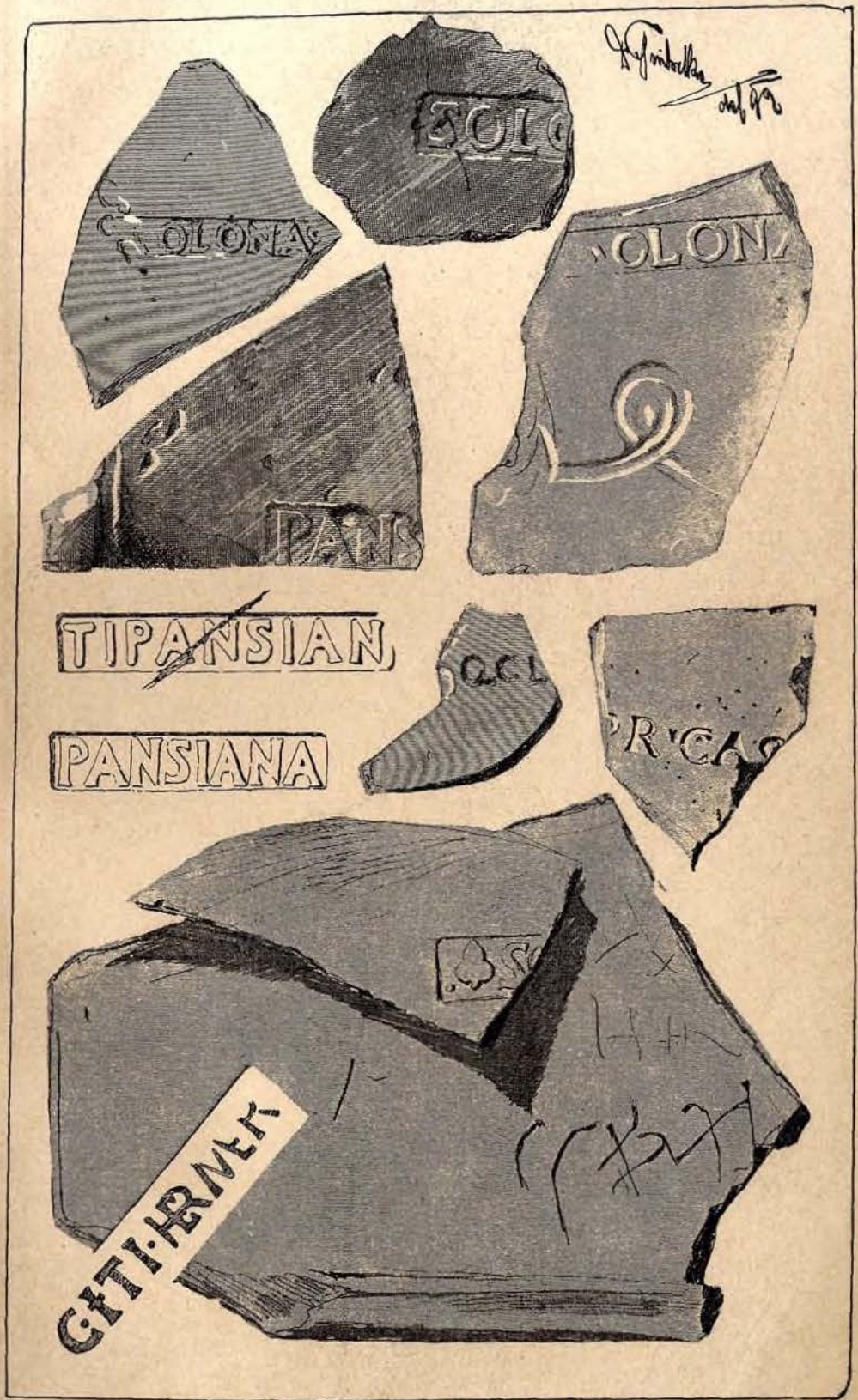

Осјеченица и Клековача планина код Петровца.

Приопћио **Фрањо Фиала,** музејски приправ.

Ова је штудија пошљедак ботаничког испитивања обију горе именованих планина у јулу 1891. О тамошњој флори могу само за то да прикажем прилично потпуну слику, јер ми је господин др. Гинтер пл. Бек у јуну 1892. на тим планинама сабране биљке најљубазнијим начином ставио на располагање; материјал реченог господина садржавао је готово сву пролетну флору. Клековача, којој повор, пружен од сјеверо-запада према југо-истоку, надвисују обје главице, Велика Клековача 1961 *м* и Мала Клековача 1761 *м*, лежи југо-источно од котарске варошице Петровца, те у главном састоји од крединог вапна.

Подно планине простиру се огромне густе јелове шуме, а у њиховој хладовини заклања се у мекој простирци од бујне маховине и папрати погдјекоја ријетка биљка; тако је за ове приједјеле веома карактеристично, што овуда успијева daphne laureola, cardamine trifolia, godijera repens, carallarrhiza innata и neothia nidus avis.

Од 1200 *м* висине почиње оморика замјењивати јелу, док и омаровој шуми у висини од 1600 *м* по прилици не буде крај, те клековина мјесто ње запрема земљиште. У тој регији чини ситногорицу грмље aria chamaemespilus у толикој множини, да би се готово могло говорити о брекињиној шуми. У висини од 1740 *м* почиње већ грмље pinus pumilo, којим су стијене обрасле све до висине од 1900 *м*, тако да су само сасвим стрми кукови и гребени остали огољени.

Од дрвенастог биља заступани су међу клековином обилато salix silesiaca, salix relusa, rosa alpina, lonicera alpigena, vaccinium vitis idaea и arctostaphylos uva ursi.

Гребени Мале Клековаче обрасли су шумом клековини сличне geniste radiate; а по острминама може се тамо амо наћи по који berberis vulgaris. Из флоре алпинске регије карактеристичне су ове врсте, што расту по стијенама: asplenium fissum, cystopteris alpina, aspidium rigidum, carex ornithopoda, poa alpina, rhodiola rosea, gnaphalium leontopodium, bartsia alpina, achillea clavenae, bellidiastrum Michelii, callianthemum rutaefolium, pedicularis verticillata, arabis scopoliana, arabis bosniaca, anemone baldensis и heliosperma quadrifidum. Алпинске тратине нема на Клековачи; али при крају клекове шуме, а и у самој клековини има ливадастих мјеста, по којима расту биљке, којима је драга црница, као: orchis sambucina, orchis Spitzelii, pedicularis hacquetii и leucodon, tozzia alpina, scorzonera rosea, ranunculus platanifolius, crepis viscidula и succisaefolia, valeriana tripteris и друге.

Као велику ријеткост нашао је др. Г. пл. Бек на врху Клековаче неколико егземплара antrosace lactea.

Осјеченица планина, коју од Клековаче дијели Црвљивица планина, а простире се југо-западно од Петровца, досиже на највишем мјесту до 1795 *м.*

Западни и сјеверни обронци прилично су огољени. У предалпинској шуми има по вишим мјестима помијешане букве, која онда прелази у формацију букве као грма. Од ситногорице ваља навести ове врсте: lonicera coerulea и xylosteum, daphne mezereum, rhamnus fallax, ilex aquifolium и sorbus aucuparia.

Клековина, која отпочиње у истој висини као и на Клековачи, расте по највишим гребенима и главицама, тако да за алпинску формацију само остаје мјеста на некојим стијенама и хридовима.

У клековини налази се појединце salix latifolia, sorbus aucuparia, aria chamaemespilus, aria nivea и полутанче од sorbus aucuparia i aria nivea.

Између алпинских житеља ваља споменути festuca pungens, carex atrata и laevis, globularia bellidifolia, scabiosa silenifolia, campanulla, waldsteiniana, coronilla vaginalis, anthyllis Jacquini, alchemilla alpina, helianthemum alpestre, vesicaria graeca и genista radiata; пошљедња врста овдје као и на Клековачи чини мала, клековини слична острва.

Из флоре алпинске тратине ваља ове врсте истакнути као карактеристичне типе: iris graminea, linum capitatum, vicia oroboides, orobus luteus, pedicularis fallax и Hacqueti, gentiana symphyandra и biscutella laevigata.

Особито је занимљиво, што на обје речене планине нема ни једне од познатих доселе ендемичких врста, каких има у јужној Босни; оне прије припадају подручју флоре сусједних хрватских планина. У списку, што овдје слиједи, забиљежио сам оне врсте, које је само др. пл. Бек нашао, именом сабирачевим, доданим у загради, а уз оне врсте, којих има на оба мјеста, забиљежена је само регија флоре.

Enumeratio.

A. Kryptogamae.

Uromyces cacaliae Ung. на *Adenostyles albifrons*, у алпинској регији (Beck).

Cetraria islandica Achar, у алпинској регији.

Cetraria juniperina Achar, подручје клековине.

Icmadophila aeruginosa Trev. Предалпинска шума Клековаче (Beck).

Polypodium vulgare L. Предалпинске шуме Осјеченице.

Asplenium viride Huds. Предалпинска и алпинска регија.

Asplenium fissum Kitaib. Стијене алпинске регије на Клековачи.
Aspidium lonchitis Sw. Предалпинска и алпинска регија.
Aspidium spinulosum Sw. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Aspidium lobatum Sw. Предалпинска и алпинска регија.
Aspidium rigidum Sw. Распуклине у стијенама алпинске регије.
Cystopteris alpina Desv. Алпинска регија Клековаче.
Botrychium lunaria Sw. Влажне ледине у алпинској регији Клековаче.
Lycopodium annotinum L. Предалпинске шуме Клековаче.
Lycopodium Selago L. Предалпинске шуме Клековаче.

B. Phanerogamae.

Taxus baccata L. Предалпинске шуме Клековаче.
Juniperus sibirica Burgsd. Ситна клековина.
Pinus sylvestris L. У предалпинској шуми Клековаче поврх Дринића.
Pinus pumilio Haenke. Регија клековине.
Picea vulgaris L. K. Предалпинске шуме.
Abies alba Mill. Предалпинске шуме.
Festuca pungens Kit. Алпинска регија Осјеченице (Beck).
Poa alpina L. Алпинска регија.
Sesleria tenuifolia Schr. У клековини и алпинској регији.
Melica nutans L. Предалпинске шуме Осјеченице.
Carex atrata L. У алпинској регији Осјеченице (Beck).
Carex laevis Kit. У клековини и алпинској регији (Beck).
Carex digitata L. Предалпинске шуме Осјеченице.
Carex ornithopoda W. На гребену Клековаче.
Luzula maxima D. l. Досиже до клековине.
Lilium carniolicum Bernh. Регија клековине.
Allium ursinum L. Влажне предалпинске шуме Осјеченице.
Allium Victorialis L. Предалпинска регија и појас клековине на Осјеченици.
Muscari botryoides Mill. По снијежним пољанама Клековаче.
Veratrum album L. Предалпински појас и појас клековине.
Veratrum Lobelianum Bernh. Предалпинске шуме.
Majanthemum convallaria Wig. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Convallaria majalis L. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Polygonatum verticillatum Allion. Предалпинске шуме.
Streptopus distortus Mich. Предалпинске шуме.
Paris quadrifolia L. У влажним предалпинским шумама.
Galanthus nivalis L. Више предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Crocus Heuffelianus Herb. По снијежним пољанама Клековаче.
Iris graminea L. У предалпинском појасу и у појасу клековине.
Platanthera bifolia L. Предалпинске шуме.
Orchis sambucina L. Алпински појас (Beck).
Orchis Spitzelii Saut. У алпинском појасу Клековаче (Beck).

Orchis maculata L. Предалпинске шуме.
Goodyera repens R. Br. Предалпинске шуме.
Salix silesiaca Willd. У клековини.
Salix retusa L. У клековини.
Salix grandifolia Sez. У клековини на Осјеченици (Beck).
Rumex arifolius All. По врлетним мјестима у алпинском појасу Клековаче.
Rumex scutatus L. У алпинском појасу Осјеченице.
Polygonum bistorta L. Алпински појас Клековаче.
Poligonum viviparum L. Алпински појас.
Stellaria nemorum L. Предалпинске шуме (Beck).
Dianthus strictus Sm. Појас клековине на Клековачи.
Dianthus petraeus W. et K. Предалпински појас Осјеченице.
Heliosperma quadrifidum Reichenb. Стијене алпинског појаса.
Berberis vulgaris L. У појасу клековине.
Thalictrum aquilegifolium L. У предалпинским шумама.
Anemone baldensis L. Уз крајеве по снијежним пољанама Клековаче.
Anemone nemorosa L. Предалпински појас Осјеченице (Beck).
Ranunculus scutatus W. K. У клековини.
Ranunculus platanifolius L. Предалпинске шуме.
Ranunculus montanus W. Појас клековине.
Ranunculus gracilis Schl. У појасу клековине и у алпинском појасу.
Callianthemum rutaefolium Schott. У рушевини на Клековачи веома често, на Осјеченици рјеђе.
Trollius europaeus L. Алпински појас Клековаче.
Actaea spicata L. Предалпинске шуме.
Corydalis tuberosa D. C. Распуклине по стијенама предалпинског појаса Осјеченице (Beck).
Arabis alpina L. Предалпински појас и појас клековине.
Arabis hirsuta Scop. У клековини Осјеченице (Beck).
Arabis bosniaca G. Beck. По долинама и уз крајеве снијежних пољана на Клековачи (Beck).
Arabis Scopoliana Boiss. Појас клековине и алпински појас (Beck).
Cardamine trifolia L. У предалпинским шумама.
Dentaria enneaphylla L. У предалпинским шумама.
Dentaria trifolia W. K. У предалпинским шумама.
Dentaria bulbifera L. Предалпинске шуме.
Dentaria polyphylla Kit. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Erysimum helveticum D. C. По врлетима Осјеченице.
Lunaria rediviva L. Предалпинске шуме.
Kernera myagroides Med. По стијенама алпинског појаса Осјеченице.
Thlaspi alpinum Crtz. По снијежним пољанама Клековаче планине.
Biscutella laevigata L. Алпински појас обију планина.
Vesicaria graeca Reut. По присојним пристранцима алпинског појаса Осјеченице.
Viola biflora L. Осојне стијене алпинског и предалпинског појаса.

Viola declinata W. K. По тратини међу клековином на Клековачи.
Helianthemum glabrum Koch. Појас клековине.
Helianthemum alpestre Dunal. Гола мјеста у предалпинском појасу.
Geranium sylvaticum L. Појас клековине.
Linum capitatum Kit. Алпински појас.
Polygala calcarea Schltz. Појас клековине и алпински појас (Beck).
Ilex aquifolium L. У предалпинским шумама Осјеченице.
Rhamnus fallax Boiss. У предалпинским шумама.
Astrantia major L. Појас клековине.
Eryngium alpinum L. Међу клековином и по лединама предалпинског појаса Осјеченице.
Physospermum verticillatum Vis. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Pleurospermum austriacum. У појасу клековине.
Chaerophyllum hirsutum L. Предалпинске шуме.
Anthriscus alpestris Wimm. & Grab. Предалпински појас.
Rhodiola rosea L. Распростртa по клековини и у алпинском појасу.
Saxifraga aizoon L. Како у предалпинском појасу, тако и по врховима.
Saxifraga rotundifolia L. Појас клековине.
Ribes alpinum L. У клековини.
Daphne mezereum L. Предалпинске шуме.
Daphne Laureola L. Предалпинске шуме Клековаче.
Mercurialis perennis L. Предалпински појас Клековаче.
Pirus communis L. Предалпински појас Клековаче.
Pirus malus L. Предалпинске шуме.
Cotoneaster integerrimus Med. Алпински појас.
Sorbus aucuparia L. Ситна клековина.
Aria chamaemespilus Host. У појасу клековине, рјеђе по алпинским стијенама.
Aria nivea Host. У појасу клековине на Осјеченици.
Aria nivea Host. × *Sorbus aucuparia* L. У клековини на Осјеченици.
Rubus saxatilis L. Појас клековине на Осјеченици.
Rosa alpina L. Појас клековине.
Potentilla aurea L. Појас клековине на Клековачи.
Potentilla Clusiana Jocq. Алпински појас.
Potentilla montenegrina Pant. Појас клековине на Клековачи (Beck).
Dryas octopetala L. Алпински појас на Клековачи.
Aremonia agrimonoides Heck. Предалпинске шуме Осјеченице (Beck).
Alchemilla alpina L. Алпински појас.
Cytisus ciliatus Wahl. Алпински појас (Beck).
Genista pilosa L. Алпински појас Клековаче.
Genista sagittalis L. У предалпинским шумама (Beck).
Genista radiata L. На највишим мјестима алпинског појаса, особито на присојним странама.

Anthyllis alpestris Kit. Алпински појас Клековаче.
Anthyllis Jacquini A. Kern. Алпински појас.
Lotus corniculatus L. Алпински појас.
Hippocrepis comosa L. Алпински појас Клековаче.
Coronilla vaginalis Lam. Кукови на Осјечености (Beck).
Orobus vernus L. У појасу клековине.
Orobus luteus L. У предалпинском појасу и у појасу клековине.
Vicia oroboides Wlf. У појасу клековине на Осјечености.
Vaccinium Myrtillus L. Предалпинске шуме.
Vaccinium Vitis idaea L. У појасу клековине.
Arctostaphylos uva ursi Springel. У појасу клековине.
Pirola uniflora L. Предалпинске шуме Клековаче.
Primula Columnae Ten. Алпинске ливаде Осјечености (Beck).
Androsace lactea L. По хридовима алпинског појаса Клековаче (Beck).
Soldanella alpina L. По снијежним пољанама.
Gentiana symphyandra Murb. Појас клековине.
Gentiana asclepiadea L. Предалпински појас.
Gentiana verna L. Алпински појас Клековаче.
Symphytum tuberosum L. Ситна клековина.
Cerinthe alpina Kit. У појасу клековине на Клековачи.
Pulmonaria officinalis L. У предалпинским шумама (Beck).
Pulmonaria obscura Desm. Предалпинске шуме Осјечености (Beck).
Myosotis sylvatica Hffm. Ситна клековина на Осјечености.
Myosotis alpestris Schmidt. Појас клековине.
Myosotis suaveolens Kit. Алпински појас Осјечености.
Atropa belladonna L. Предалпинске шуме Клековаче.
Scrophularia laciniata W. et Kit. Кукови Осјечености.
Veronica latifolia L. Предалпинске шуме.
Veronica montana L. Предалпинске шуме Осјечености.
Pedicularis verticillatta L. Алпински појас.
Pedicularis brachyodonta Schloss. et Vuk. Алпински појас Осјечености.
Pedicularis leucodon Griseb. *form. fallax.* По распуклинама стијена у алпинском појасу.
Pedicularis Hacquetii Grf. Алпинске ледине на Осјечености.
Bartsia alpina L. Алпински појас Клековаче (Beck).
Tozzia alpina L. Алпински појас Клековаче.
Galeobdolon luteum L. Предалпинске шуме.
Melittis melissophyllum L. Предалпинске шуме и у клековини.
Lathraea squamaria L. Предалпински појас.
Globularia bellidifolia Ten. Појас клековине и алпински појас Осјечености (Beck).
Campanula Waldsteiniana R. S. Појас клековине на Осјечености (Beck).
Phyteuma spicatum L. Појас клековине.

Wahlenbergia kitaibelii A. D. C. Алпински појас Клековаче.
Adoxa moschatellina L. Предалпински појас Клековаче до саме клековине (Beck).
Lonicera alpigena L. Предалпинске шуме.
Lonicera xylosteum L. Предалпинске шуме.
Lonicera coerulea L. У појасу клековине на Осјеченици.
Valeriana montana L. Појас алпински и појас клековине.
Valeriana tripteris L. Појас клековине.
Scabiosa silenifolia W. K. Алпински појас и појас клековине.
Adenostyles albida Cass. Алпински појас и појас клековине.
Bellidiastrum Michelii Cass. По стијенама у алпинском појасу Клековаче.
Gnaphalium leontopodium L. У алпинском појасу.
Erigeron alpinus L. Алпински појас Клековаче.
Telekia speciosa Baumg. Предалпинске шуме Клековаче.
Achillea clavenae L. Алпински појас.
Achillea lingulata W. et K. Алпински појас.
Achillea abrotanoides Vis. Алпински појас.
Tanacetum macrophyllum Schultz. Предалпинске шуме.
Doronicum austriacum Jacq. Предалпинске шуме.
Senecio lanatus Scop. Алпинске ливаде (Beck).
Cirsium Erisithales Scop. Предалпински појас Клековаче.
Carduus personatus Jacq. Предалпински појас.
Scorzonera rosea W. K. Појас клековине и алпински појас.
Centaurea Kotschyana Heuff. Предалпински појас Клековаче.
Centaurea axillaris Willd. Алпински појас Клековаче.
Mulgedium Pančićii Vis. Предалпински појас и појас клековине.
Prenanthes purpurea L. Предалпински појас.
Crepis viscidula Fröhl. Алпински појас Клековаче.
Crepis succisaefolia Tausch. Појас клековине.
Hieracium villosum L. Алпински појас.

Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Kada je godine 1463. strašna oluja turske provale poharala Bosnu, a malo za tim i Hercegovinu, onda je većina kršćanskih crkava sravnjena s crnom zemljom, a što je od tog još preostalo, razoreno je za kasnijih meteža. Razvaline, koje su preostale, i koje nije sasvim zasula ruševina i zemlja, upotrijebljene su kao materijal za svjetovne gragjevine okolnih žitelja, ili su namjesto pregjašnjih crkava sagragjene džamije, tako da je prvim gotovo svuda nestalo traga.

Tako se je desilo, da prvi starinari, koji su iza okupacije pretraživali zemlju, ni na kake druge sredovjeke škulpture nijesu nailazili, osim vrlo masivnih doduše, ali većinom samo priprosto ornamentiranih i rijetko kad ispisanih starobosanskih stećaka, za koje se je prije običavalo kazivati, da potječu od bogumila.

Zbog primitivne forme škulptura na tim stećcima, kao i zbog prikazane sadržani same, koja se je prečesto odnosila na mejdane, lovove i kolo, rado se je u sredovjekoj Bosni nazirala osobita duševna skučenost i surovost, kao i nestašica svakog pojimanja za umjetnost [1]). Ali kad se je nedugo za tim saznalo za lijepi i bogato ornamentirani sredovjeki nadgrobni kamen i na isto tako lijepi ispisani stup kraj njega u Dônjoj Zgošći blizu željezničke štacije Kakanj-Doboj u kotaru visočkom [2]), onda se pokušalo stvar tako rastumačiti, da „te umjetničke škulpture bez sumnje potječu od nekog zapadnjačkog umjetnika, koji je po stanovitom tačnom nalogu umjetničkim djelom pokazao, što se oplemenjenjem može učiniti i od surovog štila".

Ja mislim, da tvrdnja, po kojoj bi umjetne radnje iz Dônje Zgošće potjecale od stranog umjetnika, ničim nije dokazana, pa bi se toj tvrdnji nasuprot moglo istaknuti, da je Dônja Zgošća usred Bosne, dakle puno dalje od dodirnih tačaka sa zapadom, nego Hercegovina, gdje se dojako tako lijepo škulpiran kamen još nije našao.

Meni se u ostalom prepirka o tome, da li kamen od Dônje Zgošće potječe od domaćeg ili od stranog umjetnika, čini isto tako besplodna kao što i suvišna. Glavno je, da se u Bosni u istinu nahodi umjetnina iz srednjeg vijeka, a to bez sumnje pokazuje razvijeno umjetničko shvaćanje, kada vidimo, da je jedan Bošnjak naregjivao, da se grade ovaka umjetnička djela, i da je troškove za podizanje takih spomenika žrtvovao uspomeni pokojnih rogjaka.

Ali je u novije vrijeme na više mjesta zemlje nagjeno crkvenih i drugih razvalina, u kojima je takogjer bilo sredovjekih, umjetnički izragjenih škulptura, pa se ja nadam, da će publikacija tih sredovjekih ostanaka u povoljnom pravcu modificirati gore spomenuti nemilostivi sud o posvemašnjoj nestašici umjetničkog shvaćanja starih Bošnjaka.

Možda će mi za rukom poći, da tome nešto i ja pripomognem ovim izvještajem o rezultatima prekopavanja u crkvenoj razvalini kod Dabravine.

Malo selo Dabravina, gdje ima gostionica prilično poznata pod imenom Popovog hana, leži uz cestu, što vodi iz Podlugova u Vareš, te je od željezničke štacije Podlugova od pri-

[1]) Dr. M. Hoernes. Mitth. der anthropologischen Gesellschaft in Wien. (Vijesti antropološkog društva u Beču) XIII. sv. 1883., str. 176. i d. — Id. Dinarische Wanderungen Wien. (Putovanje po dinarskim krajevima Beč) 1888., str. 333. i d.

[2]) Mitth. der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale (Izvještaji c. k. centralne komisije za ispitivanje i održavanje umjetničkih i historičkih spomenika). Beč N. F. sv. 9., str. 58., sl. 10. 11. i tabela. — Glasnik 1891., str. 122. i d.

like 11 *km* udaljena uz desnu obalu potoka Stavnje. Godine 1889. donese mi gospodin gragjevni savjetnik Hans Kellner ulomak debla od stupa, ukrašenog grožgjem i štilizovanim listom, koji očevidno potječe iz srednjeg vijeka, i koji je našao prigodom nekog službenog puta u Popovu hanu, pa ga od vlasnika dobio za zemaljski muzej. Ujedno je saznao, da u blizini ima razvaljena gradina, u kojoj je nagjeno već više na taj način obragjenih škulpiranih komada.

Uslijed te vijesti zaustavio sam se prigodom nekog svog puta u Vareš u Dabravini, te sam se s inžinirom gospodinom Karlom Fitzingerom, koji je u ono doba bio zabavljen pri gradnji tamošnjeg željeznog majdana, uspeo do rečenih razvalina. Te razvaline, koje ondje nazivaju Gradinom, leže na brdu, koji strmo opada prema Stavnji, uz lijevu obalu potoka jugoistočno od Popovog hana a na prediju planine Gvozda, kako to prikazuje pridani ovdje nacrt *(slika 1.)*.

Sa sjeverne strane ima pri dnu gradine, takogjer uz lijevu obalu Stavnje, hrpa od 18 starobosanskih stećaka, većinom sarkofaga, kojim je površina tako rastrošena, da se na njima ne može raspoznati ni da li je tu bila kakva škulptura, niti kakav natpis.

Slika 1.

Na ošumljenoj glavici Gradine ima na više mjesta ostanaka zidina, zidanih lijepom, ali se iz njih više ne bi mogla rekonštruirati nekadašnja osnova zgrade. Očevidno je tu stajao grad iz srednjeg vijeka, kome je crkvena razvalina, što ću je niže opisati, pripadala kao gradska crkva. Ta potonja razvalina stoji na malom zaravanku odmah niže gradskih razvalina, i to sjeverno od njih.

Pošto nam pogje za rukom, te u ruševini te nekadašnje crkve nagjosmo još nekoliko arhitektoničkih škulpiranih komada, izmolim u zemaljske vlade dozvolu i trošak za prekopavanje razvaline, koju je radnju gospodin Fitzinger preuzeo s najvećom pripravnošću, te je god. 1891. doskora vješto i revno i dovršio.

Tlocrt i presjek crkve, kako se sada pokazuje, vidi se iz pridane ovdje *slike 2.*

Zgrada je po tome bila crkva na tri lagje, nesumnjivo s uzvišenijom srednjom lagjom, kojoj je oltar bio okrenut na istok, ali ne baš potpuno.

Duljina crkve iznosi od zapada prema istoku 11·2 *m*, ali sjeverojužna širina 12·8 *m*, tako da cijelo zdanje gotovo čini kvadrat.

Na istočnoj strani ima ispod crkvenog poda 3 *m* dugačak, pravokutan prigradak *A*, kome su 1·5 *m* debeli zidovi ujedno nosili istočni glavni crkveni zid. Izmegju ta dva pobočna zida, koji su ne čelu spojeni zidom, bio je podignut svod od sedre, koji je megjutim većinom nagjen porušen. Očevidno je to prije već porobljena

grobnica, te je tu svrhu toga prigradka potvrdilo nekoliko ondje nagjenih ljudskih kosti.

Ulaz je u crkvu u zapadnom dijelu južnog glavnog zida, te se kroza nj najprije dolazi u usko predvorje, *nartex* *B*, koji duž zapadnog glavnog zida teče svom širinom zgrade. Pod toga predvorja leži 70 *cm* više, nego pod ostalih prostorija, a u njemu ima duž cijelog glavnog zida kamenita klupa *a*, visoka 50 *cm* i isto toliko široka. Ja cijenim, da su u tome predvorju za službe božije boravili vjernici, kojim su bile dosugjene crkvene kazne, te nijesu smjeli da stupe u samu crkvu.

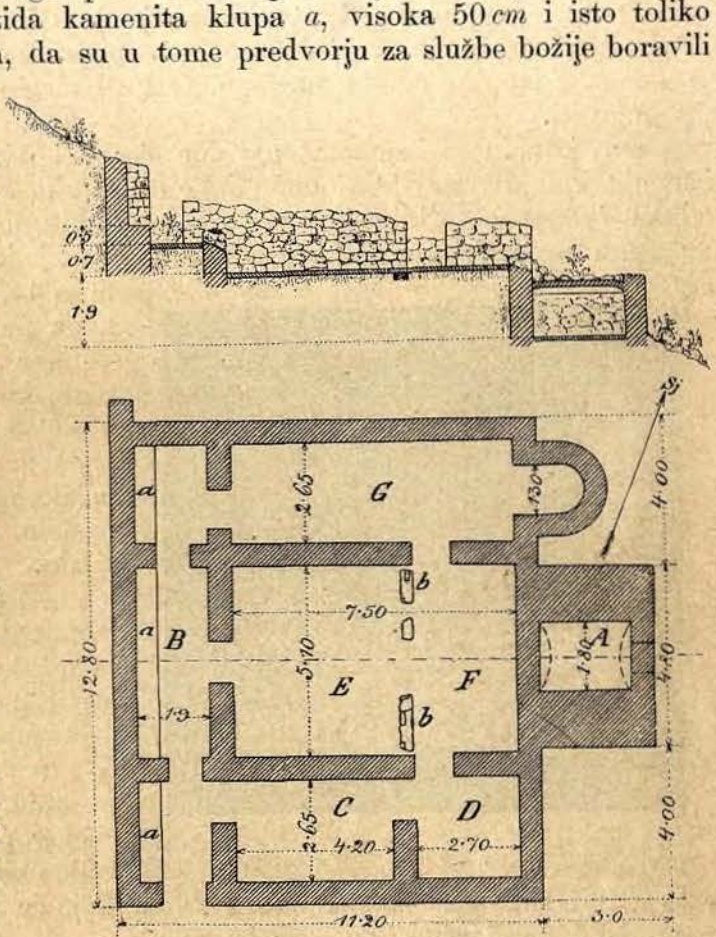

Slika 2.

Iz toga predvorja vode najprije jedna vrata u srednjem zidu istočno u prostorije *C* i *D* južne pobočne lagje, koje su valjda služile kao sakrištija i inače kao sporedna prostorija crkve.

Druga srednja vrata vode iz predvorja u pravu crkvu i to najprije u prostor *E* za vjernike i dalje u presbiterij *F*.

Kroz treća vrata predvorja najposlije dolazi se u prostor sjeverne pobočne lagje *G*, koji nije pregragjen, te se na svom istočnom kraju završuje apsidom. Taj je prostor valjda bio sporedna kapela, možda kapela za krštenje. Kako prostor *G*, tako i ovaj *D* spojeni su vratima s presbiterijem.

Sve su zidine gragjene od običnog lomljenog kamena s lijepom bez primiješane opeke, te se pod ruševinom nagje više komada sedre, tesane za svod, koji valjda potječu od svodova nad vratima i prozorima. Ti komadi sedre većinom su žareni, što svjedoči, da je crkva propala požarom, a to potvrgjuje i ugljevlje, što ga se nahodi po ruševini.

Pod svihkolikih prostorija sastoji od jednog sloja kao šaka velikih kamečaka, položenih u naljevenu lijepu, povrh kojih je opet za 8 *cm* naljeveno lijepa. Površina toga tla pokazala se je pomno uglagjena.

U tom naljevenom podu bilo je pred presbiterijem upoprijeko uzidano više obragjenog kamenja u dubljini od 5 *cm*, a to su valjda bili temelji pregrade od stupića, koja je dijelila presbiterij od ostale crkve, pošto je na jednome komadu nastavljen stupić i više je komada stupića onuda nagjeno. O tome ćemo kamenju kasnije još govoriti.

Od kovnih prijedmeta nagjeno je: tri skoba (Bankeisen), izmegju njih dva savijena, onda dvije dvostruke halke s premjerom od 6 i 7 *cm*, koje su bile spojene po jednim okruglim oblukom, kojim ne mogu da razaberem svrhe, jedan vršak od strjelice, ulomak jednog noža i drugi neki komad, koga ne mogoh odrediti, — sve od željeza. Inače samo još valja spomenuti u sjevernoj pobočnoj lagji nagjene utarke vatrom napolak rastaljene staklene posude, koja je vrlo irizirala.

Slika 3.

Ali je tim više nagjeno bogato škulpiranih arhitekturnih komada, koji su svi ležali u presbiteriju *F* i prikazuju ostanke umjetnim rezbarijama ukrašene pregrade, povučene preko cijelog presbiterija, što je valjda bio oltar nekadašnje crkve. Svi su, izuzevši nekoliko komada, koje ću na po se navesti, ragjeni od tercijarnog ilovastog lapora.

Ovdje ću da opišem ukratko sve arhitekturne komade.

Slika 3 prikazuje ižlijebljeno, špiralnim zavojcima i palmetama ukrašeno podnožje postamenta jednoga stupa, kakav ćemo upoznati iz niže dodane slike. Vertikalni žlijeb sasvim je udešen prema onome po strani postamenta. Taj je komad visok 17 *cm*, širok 28·5 *cm* a dugačak 29·5 *cm*.

Postamenat stupa, što pripada rečenome podnožju, ima pravokutan presjek, te je u *slici 4/a* prikazan s prijeda, a u *slici 4/b* sa strane.

U profiliranom okviru vidi se na prednjoj strani loza s grožgjem i štilizovanim lišćem, koje se dolje završuje palmetom.

Iznad okvira ima u poprečnom polju podoba ribe. Na postamentu ima cilindričan nastavak s okruglim svitkom, iz koga izlazi ulomak stupa, oštro kaneliranog na oblik vijka.

Na strani vidi se žlijeb, odregjen za ulaganje ploče (uklatke = Füllungsplatte). Taj postamenat od stupa dug je bez petice 90 *cm*, a širok je s prednje strane 23 *cm*, a sa izlijebljene strane 21 *cm*. Stup ima premjer od 20 *cm*.

Slika 5. prikazuje drugi, posve sličan postamenat od stupa, samo što u njega nema gore na prednjoj strani poprečno polje s ribom. Nadalje čini podnožje stupa ispod okruglog svitka čun, te su savijuci na oblik vijka kaneliranog ulomka od stabla sploštenо oblučasti. Cijela je duljina 91 *cm*, širina škulpirane prednje strane 24 *cm*, a širina izlijebljene strane 21·5 *cm*.

Slika 4/*a*.

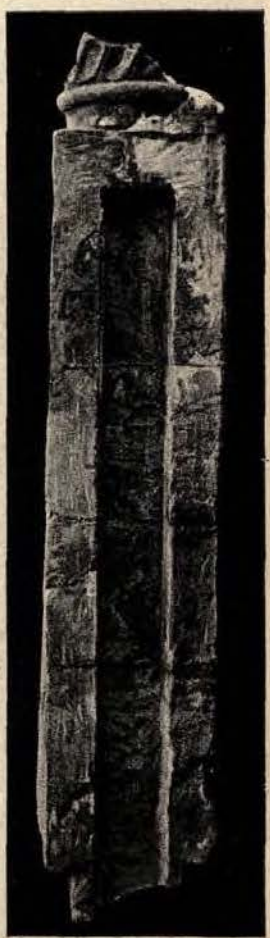

Slika 4/*b*.

U *slici 6.* prikazani su dalji ulomci od stabala takih vijasto kaneliranih stupova. Srednji komad od 20·8 *cm* premjera pokazuje oštre savijutke vijka, desni je komad takogjer oštro na oblik vijka kaneliran, ali su na bridovima savijutaka izdubljeni tijesni žljebići. Ulomak stupa na desno nasuprot kaneliran je na oblik sploštenog vijka, te profil savijutaka prikazuje svaki po jedan splošten luk, pri čemu su na bridovima takogjer izdubljeni tijesni žlijebovi.

Slika 7. a i *b* prikazuje ulomak stupa, kome je cijela površina bogato ukrašena vinovom lozom, grožgjem i lišćem, a spram podnožja palmetama i rozetama.

Pod stupom vidi se gornji komad postamenta, kakvih već poznajemo po *slici 4.* i *5.* Premjer stabla od stupa iznosi 22 *cm*.

Ulomak posve jednakog stabla od stupa, ali nešto povećan, prikazuje *slika 8.*

Dvije lijepe glavice, koje takogjer pripadaju gore opisanim kaneliranim stupovima, prikazuju ove dvije slike, što ovdje slijede.

Prva od njih, *slika 9. a* i *b*, prikazuje 4 ovnove glave, megju kojima su naizmjence smještena dva manja ljudska poprsja i dvije zečije glave. Iznad ovnovih glava ima lozastim špiralama ukrašen nastavak. Stablo stupa plosnato je na oblik vijka kanelirano, te je od glavice razlučeno glatkim svitkom. Glavica je od svitka do nastavka visoka 26 *cm*, nastavak je 15 *cm* visok. Glavica je po strani široka 21·5 *cm*, premjer stabla iznosi 18 *cm*.

Slika 5.

Druga glavica, *slika 10. a* i *b*, prikazuje u jednakom poredanju četiri bikove glave i nad svakom po jednu orlovu glavu. Izmegju bikovih glava ima po jedna mala ljudska glava, dvije pasje glave, koje su izvrnuto smještene jedna nad drugom i jedna jelenova glava. Podoba u četvrtom polju megju bikovim glavama odlomljena je. Na toj glavici ima jedna, s polja horizontalno narebrena ploha kao nastavak. Svitak izmegju glavice i stabla ovdje je narebren, te je stablo plosnasto na oblik vijka kanelirano, a na bridovima su izdubljeni žljebići. Glavica je od svitka nad stablom do nastavljene plohe visoka 33 *cm* a po strani je široka 21·5 *cm* i 23 *cm*. Nastavljena je ploha debela 5 *cm* i jedna njena strana, koja se može mjeriti, 18·5 *cm* široka. Premjer stabla od stupa iznosi 18 *cm*.

Osim glavica na stupovima imaju i dvije glavice od pilastera sličan oblik, od kojih je jedna prikazana u *slici 11.* Uglove na obje strane čine ptice, vjerojatno orlovi, koji raširenih krila stoje na konvolutima. Nastavkom opet služi horizontalna izbrazdana ploha. Dimenzije su glavici: visina 25·5 *cm*, širina 21 *cm* i debljina 11 *cm*. Nastavljena je ploha 4 *cm* visoka, 19·5 *cm* široka i 7 *cm* debela.

Već je spomenuto, da postamenti od stupova *slika 4. i 5.* imaju žlijebove za umetanje ploče (uklatke = Füllungsplatte). Takva uklatka, u koliko se je mogla sastaviti od ulomaka, prikazana je u *slici 12.*, pri čemu se naročito primjećuje, da pero, što je s desne

strane na oba naslikana ulomka, tačno pristaje u žlijebove postamenata od stupova.

Te ploče (uklatke) razdijeljene su u okvirena polja, od kojih su najmanje dva morala biti na svakoj plohi. Okviri polja sastoje se od koso izdjelanih priječaka, kojih se s unutrašnje strane hvataju po dvije stranom jednostavno, stranom dvostruko vezani nizovi bisera. Okvir je širok 6 *cm*, polje bez okvira široko je 38·5 *cm* a visina mu je bez okvira oko 56 *cm*. Na vrhu se ploha završuje samo ponešto izbočenim vijencem od 15 *cm* visine, kome je žlijeb ukrašen ornamentom od loze i lišća.

Na desnoj plohi vidimo krst, kome je stablo razvijeno u polukrug i kome se ručice na kraju svršavaju svaka u dva zaobljena

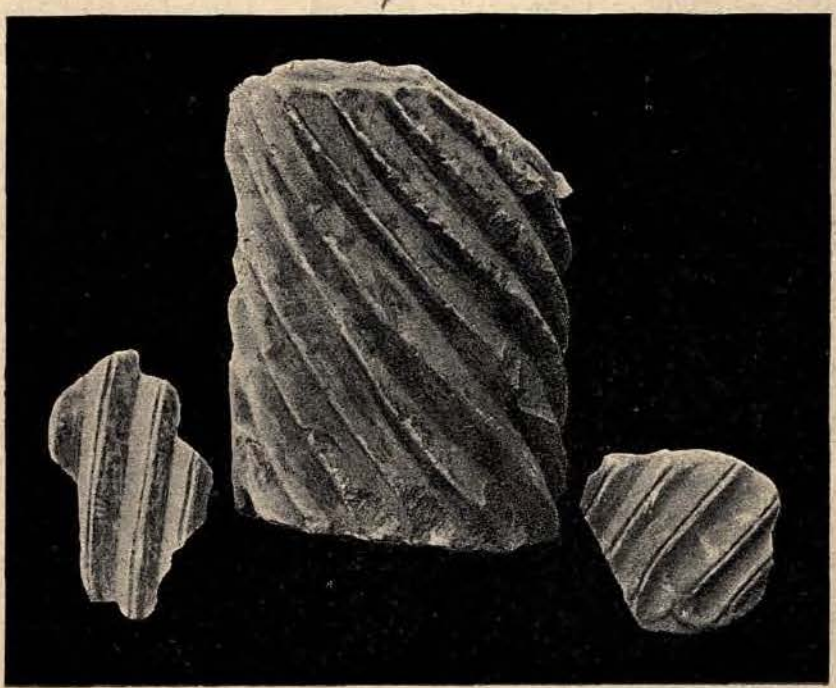

Slika 6.

trouglasta vrha. S obje strane krsta stoji dolje po jedna životinja s glavom uzdignutom gore prema krstu. Glave tih životinja okružene su svetačkom gloriolom, a noge, koje im se vide na dônjem ulomku, rascijepane su im kao u dvopapkara.

U poljima iznad krsta dva su jedan prama drugomu obrnuta 21 *cm* visoka orla s raširenim krilima. Inače se u tome polju samo u gornjem lijevom uglu vidi jedna palmeta, koja se sastoji od dva uska lista.

Od lijevog polja te plohe održao se je samo komad okvira i desni gornji ugao, koji ispunjuje palmeta, sastavljena od tri šira lista.

Drugu sasvim sličnu ploču (uklatku) prikazuje *slika 13.* U lijevom joj polju opet vidimo dônji dio jednoga krsta i uza nj rudastu životinju, bez sumnje janje. Nad legjima janjećim ima posuda s noškom, valjda nizak kalež. Desno polje prikazuje tik do okvira vertikalno kaneliran stup s raščlanjenim temeljem i uza nj vertikalan trak, ispunjen narečkanom linijom.

Slika 7/*a*.

Slika 7/*b*.

Nešto dalje prama sredini polja vidimo na očuvanom izbočenom vrhu komad nabrane haljine, koji valjda pripada kraj njega postavljenom, 24 *cm* visokom ulomku bradatog muža, koji je digao ruku na blagoslov. Glavu mu okružuje svetački sjaj, te će biti da ta podoba predstavlja ili Isusa ili jednog od njegovih apostola.

Na ulomku *slike 14.* održana, bosa ljudska noga s dônjim dijelom haljine pripada valjda takogjer gornjoj podobi, ali nije pošlo za rukom, pripojiti je uz ostale ulomke, jer bez sumnje nema još nekoliko drugih čestica, koje amo pripadaju.

Slika 8

Dalji ulomak gore opisanih ploča prikazuje *slika 15.* Na njoj se vidi s desna na lijevo najprije pero, koje pristaje na postamenat stupa, onda okvir, kraj njega vertikalno kaneliran stup, koga se hvata izreckanom linijom ispunjen trak, kao u desnom polju *slike 13.* Uz taj trak mogu se razabrati pera nekakog ptičijeg krila. Drugi, lijepo ornamentiran arhitekturni komad jest u *slici 16. a* i *b* prikazana gornja priječka nekog okvira, koji je valjda bio razdijeljen u tri polja i od koga se je očuvala samo lijeva polovica. Lijevo je polje samo s prednje strane škulpirano i ukrašeno ornamentom, koji se sastoji od šestopere zvjezdaste

Slika 9/*a*.

Slika 9/*b*.

Slika 10/*a*.

Slika 10/*b*.

Inv. br. 272

Slika 11.

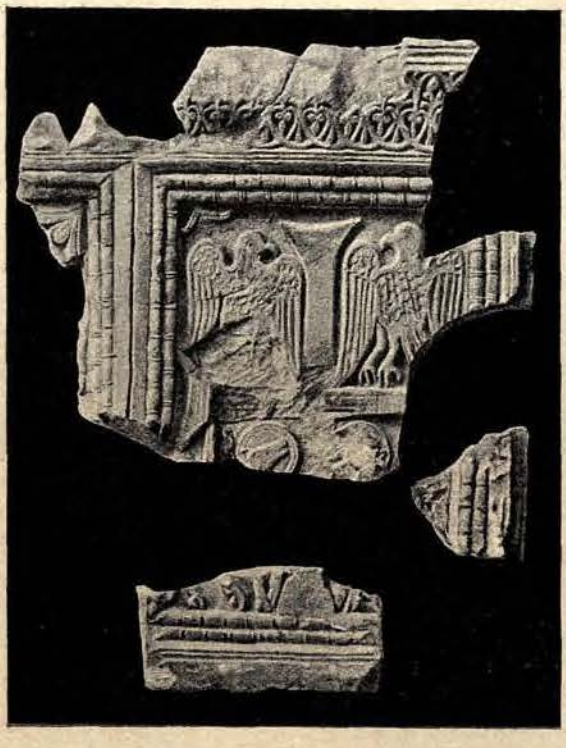

Slika 12.

Slika 14.

Slika 13.

Slika 15.

rozete, kojoj megju perima na gornjem i dônjem kraju ima po devet okruglih okana s centralnom tačkom. Srednje polje razlikuje se time, što je ponešto nastriješeno, a oštrokutni trokut, koji je time nastao, ispunjen je ribom. Osovina je označena konzolom oblika polukružnog. Prednja strana tog srednjeg polja, kao i konzola, ornamentirane su lozom i listom od djeteline.

Kako se može razabrati iz *slike 16. b*, koja peršpektivički prikazuje lijevu polovicu srednjeg polja, ukrašena je dônja površina polukružne konzole i onaj dio dônje strane gornje priječke okvira, koji je do nje, trakom od špiralne loze i palmeta, tako da je taj dio o sebi morao stajati, valjda nad prolazom kojih vrata.

Lijevo, rozetama okićeno polje dugo je 98 *cm*, visoko 24 *cm* i široko 20 *cm*. Održana polovica srednjeg polja duga je 86 *cm*, tako da je gornja strana okvira u prvo vrijeme po svoj prilici imala ukupnu dužinu od 368 *cm*. Nego nutarnja širina presbiterija iznosi 5·1 *m* te po tome ta gornja strana okvira nije mogla ići preko cijele širine toga dijela crkve.

Sličan, na prednjoj i dônjoj strani škulpiran komad od 66 *cm* dužine i 19·5 *cm* širine po strani prikazan je u *slici 17.* Na prednjoj strani vidimo gore ulomak sasvim slične ribe, kakav je bio u *slici 16.* Ispod njega teče trak sa špiralnom lozom i palmetama, dok je dônja strana takogjer ukrašena isto takvim trakom s biljevnim ornamentima.

Mali ulomak, *slika 18.*, pokazuje sličan, ali uži ornamenat od palmeta i loze.

U *slikama 19.* i *20.* prikazani su ulomci od korniža sa lisnatim ornamentima, u *slici 21.* komad vijenca s ornamentom od rozete, pod kojim teče glatak i koso narebren svitak, a u *slici 22. a* i *b* dva, lišćem ornamentirana komada korniža, koji valjda pripadahu jednoj uklatki (Füllungsplatte) (vidi *sliku 12.*).

Slika 16/*a*.

Slika 16/*b*.

Slika 17.

Slika 18.

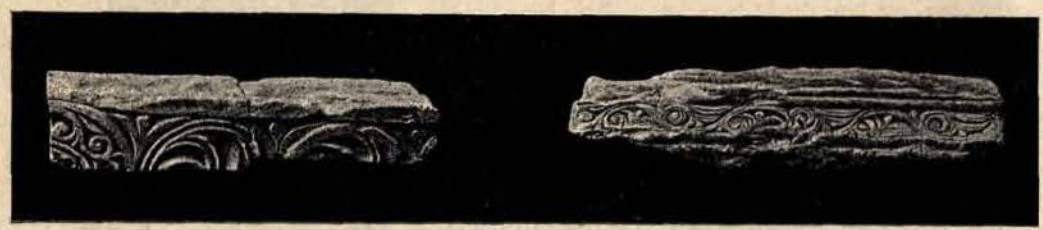

Slika 19.

Slika 20.

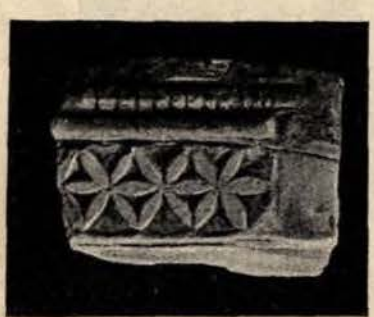

Slika 21.

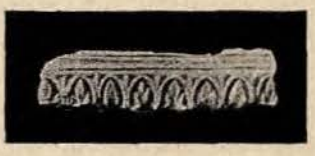

Slika 22/*a*.

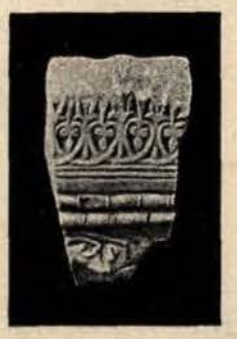

Slika 22/*b*.

Slika 23. prikazuje različite ulomke škulpiranih i profiliranih arhitekturnih komada, megju njima gubicu od ovna, gubicu i rog od bika, onda orlovu glavu, kao što su bili na glavicama od stupova — *slika 9.* do *11.* Ti pošljednji komadi dokazuju, da je bilo još više glavica, koje su valjda već prije raznesene.

Slika 24. a i *b* prikazuje nam nadalje sa dvije strane stupić iz male pregrade izmegju crkvenog prostora i presbiterija.

Na je noj strani *(slika 24. a)* može se lijepo razabrati temelj od 10 *cm* visine, polukruglo stablo pilastera od 47 *cm* visine, i 10·5 *cm* u premjeru i povrh njega glavica sa svitkom uokolo od 16·5 *cm* visine. Na drugoj strani *(slika 24. b)* vide se samo dva

Slika 23.

polukrugla stabla od pilastera jedno do drugoga, koso narebrena jedno prema drugome.

Svi do sada opisani arhitekturni komadi sastoje, kao što je već spomenuto, od vapnenastog lapora, ali je duž nekadašnje pregrade presbiterija nagjeno više stupića od bijelog, zrnastog vapnenca. (mramora). U *slici 25.* prikazane su s obje strane kamenite plohe takvi ulomci od stupića. Onaj ulomak s desne strane pokazuje pravokutni temel od 11·5 *cm* i 10·8 *cm* širine po strani i 10·6 *cm* premjera u stabluj.

Ne bi sada doduše ni malo za čudo bilo, da su se u pregradi izmegju stupića od lapora upotrijebili i takvi od zrnastog vapnenca.

Ali onaj komad bijele mramorne ploče od 38 *cm* visine, 24 *cm* širine i 7 *cm* debljine, što je ondje nagjen i u *slici 25.* prikazan, ima na rimski način profiliranu plohu, što mi je odmah udarilo u oči. Ali je u crkvenoj razvalini kod Dabravine još nagjeno tragova od kamenja, koje je bez sumnje rimskog podrijetla. Ja sam već o tome govorio, da je pod nekadašnjom malom pregradom megju crkvom i presbiterijem uzidano više kamenitih temelja.

Slika 24/*a*.

Slika 24/*b*.

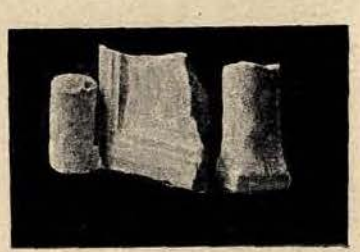

Slika 25.

Kad ih se je povadilo i pregledalo, opazila se na jednom u bas-reljefu izvedena ljudska podoba od 43 *cm* visine. Makar da je vrlo oštećena, opet se jasno može razabrati, da se s lijevog ramena te podobe spušta nabran plašt, da nadalje u uzdignutoj lijevoj ruci drži koplje, a u spuštenoj desnoj ruci neki duguljasti prijedmet, vjerojatno paomu.

Slika 26.

O rimskom podrijetlu te podobe apsolutno se ne može sumnjati.

Na drugom takom temeljnom kamenu vide se, kako *slika 27.* pokazuje, održana još latinska slova M i A V I. Oba su ova pošljednja kamena od vapnenastog lapora.

Slika 27.

Otkuda ti ulomci rimskog kamenja potječu, ne da se za sada ustanoviti. U bližoj okolini Dabravine nijesu dosada nagjeni ostanci rimske kakve gragjevine, a isto tako i prekopavanje u crkvenoj razvalini

nije iznijelo nikakvih daljih znakova, da je na mjestu kasnije sredovjeke crkve prije stajalo rimsko zdanje. Ja se dakle za sada moram time zadovoljiti, da konštatiram, da su pri gradnji crkve kod Dabravine upotrijebljeni i pojedini ulomci rimskog arhitekturnog kamenja.

* * *

Ako pregledamo u crkvi kod Dabravine nagjeni arhitektonički materijal, onda nam se odmah nameće primjedba, da je sve samo ragjeno u sploštenom reljefu, i to u takvom reljefu, pri kome su crteži urezani u plohu, tako da najviše tačke reljefa ne nadvisuju plohe.

Ja doduše niti sam arhitekt niti umjetnički historičar, pa ne mogu da se upustim u rekonštruiranje te zanimljive gragjevine, ali opet mislim, da se ne varam, ako nekadašnju crkvu na Gradini kod Dabravine, naročito s obzirom na gore istaknute prilike, označim gragjevinom iz ranijeg romanskog doba.

Na svaki je način crkva, o kojoj je ovdje riječ, starija, nego sredovjeko nadgrobno kamenje iz Dônje Zgošće, te po tome imamo na ta dva, po zračnoj liniji jedva 17 *km* jedno od drugog odaljena mjesta u nutarnjoj Bosni prave umjetničke tvorbe iz kiparstva, koje potječu iz različitih perijoda, i koje zaslužuju osobitu pažnju.

Диплома султана Гази-Ахмет-кана из г. 1127. по хеџри (1714. послије Хр.).

Приопћио уредник **Коста Херман.**

Посредовањем нашег вриједног сурадника г. Вида Вулетић-Вукасовића стекао је недавно босанско-херцеговачки зем. музеј султанску диплому из почетка XVIII. вијека, чији је садржај свакако важан за просуђивање тадашњих политичких односа републике дубровачке с прам отоманског царства и њезиних трговинских одношаја на истоку. Ову је диплому госп. Лука Миличевић набавио од једне старе дубровачке властелинске обитељи, те нам је преко госп. Вулетић-Вукасовића уступио.

Диплома је писана на ланеном папиру те мјери у висини $114^1/_2$ а у ширини 47 *цм.* Тугра (рукознак) султана Гази-Ахмет-кана (Ахмет III., владао од године 1705. до 1730.) лијепо је израђена у златној, црвеној и плаветној боји. У тексту изражене су поједине реченице, којима се хтјела дати особита важност црвеном или златном бојом, а и оне округле тачке, које су због украса размјештане између редака, израђене су златном бојом.

Да нашијем читатељима предочимо ову султанску диплому додајемо овдје њену слику, израђену по фотографији.

Вјерни пријевод тог берата гласи дословце:

„Лука Ђирико, заступник дубровачке властеле[1]) у мојој пријестôници, замолио је код мога пријестола ово: Ради виђања послова оних дубровачких трговаца, који пристају у скеле (луке) Кипар и Траболоси-Шам (Триполис у Сирији), именован је показатељ ове славне исправе, одличник месијиног народа, Ђовани Гармулизи од стране дубровачких бегова изнова конзулом, те овај моли, да му се у смислу моје царске дипломе[2]) (уговора) даде мој берат. Услиједтога дадох овај високи царски знак и заповједих: Речени Ђовани Гармулизи нека буде конзул у сиријском Триполису и на острву Кипру, и нека се у смислу моје царске дипломе (ахиднаме) стара о пословима онијех дубровачких трговаца (базарђана), који под дубровачком заставом долазе. Кад у пословима туђара (трговаца) буде потешкоћа, те се њему обрате и дођу дубровачки трговци у скелу острва Кипра и сиријског Триполиса, нека по старом обичају пријепис пописа своје робе и посланичке и конзуларске пристојбе, које су дубровачки бегови одмјерили, реченом конзулу дају. Њихове људе за туђе дугове и кривице нека нико не мучи и не злоставља, већ нека се услови царске дипломе врше. Дубровчани, који се налазе у Кипру и Триполису, нека се за дугове својих одсутних земљака, за које нијесу јамство преузели, на одговорност не узимљу. — А ако би ко Дубровчанима клевету учинио говорећи: „Нашим женама и нашим дјечацима учинили сте срамоту“, то ће се конзул постарати, да се овака клеветања забране.

Ако се Дубровчанима „испенце“ (ратни порез) наметне, или ако се који од њих стави у затвор, јер тај порез платио није, то ће се, чим конзул по шеријату докаже, да је тај човјек дубровачка раја (подајник), овај од наметнутог пореза опростити и из затвора отпустити, ма да тај човјек и не био мухамедовац.

Дубровачким трговцима и подајницима, који долазе са суха или с мора, нека нико не смета у свршавању њихових послова. Пошто они у смислу царске ахиднаме (дипломе, уговора) 2% царине (ђумрука) дали буду, нека ђумручки чиновници и други не траже царине веће, него што је у уговору.

Повјереници, скелански чувари и полицајни стражари нека од њихових бродова и робе под именом поклона (пешкеш) и дара (хедије) не узимају ни једне паре.

Кад реченог конзула јела, пића, одијела и простирке на скелу дођу, нека се ништа не иште у име царине (ђумрука), увознине (баџа), забране (јасак), ни одласка (рефт). Његова се кућа не смије под печате стављати. Ако један Дубровчанин тужи другога (Дубровчанина), то нека конзул ту парницу по

[1]) У оригиналу „бегова“.
[2]) У оригиналу „ahidnamei humajum“.

Уз чланак „Диплома султана Гази-Ахмет-кана из г. 1127. по хеџри (1714. послије Хр.)“, страна 387. и 388.

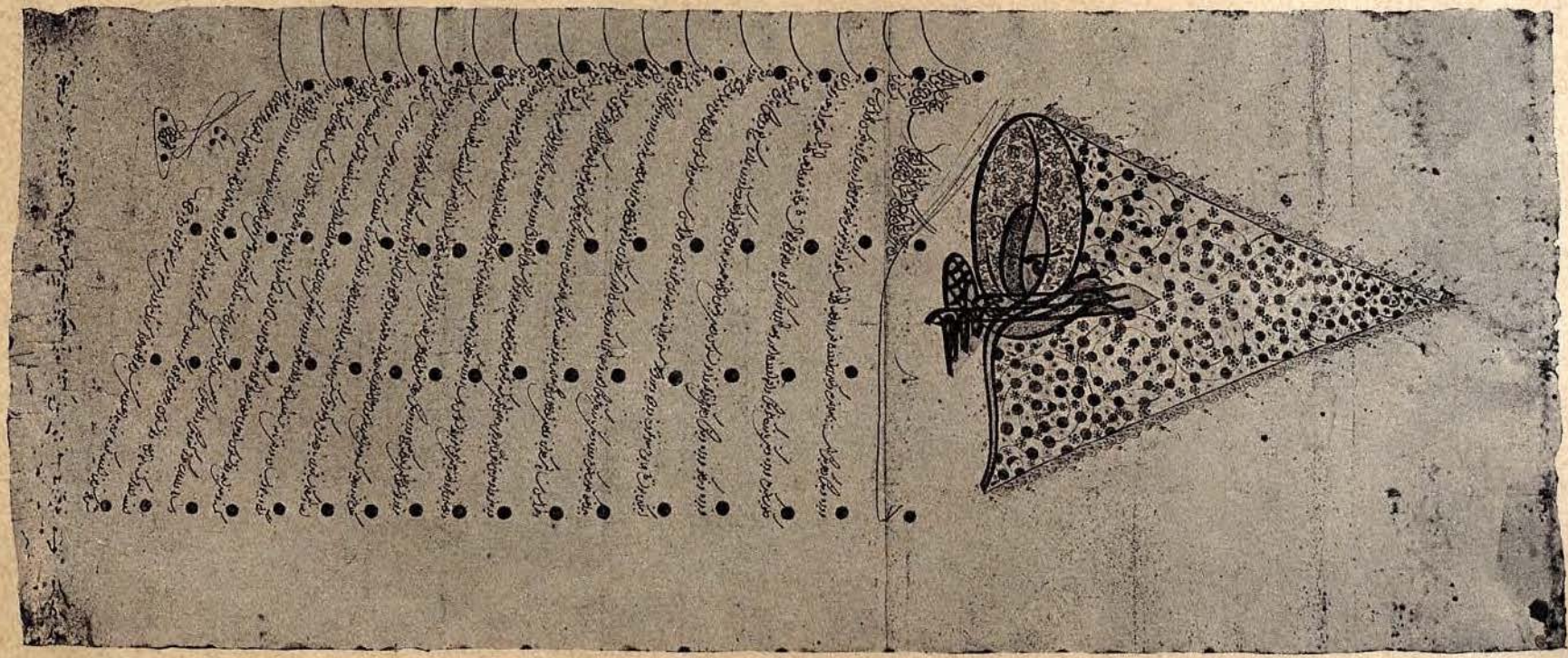

дубровачким прописима и обичајима гледа и расправља, а споља нека се нико у ту ствар не мијеша.

Ако би конзул своје људе поради својих послова куда спремио, то нека им на мору и на суху не буде сметње, нити њима ни њиховим људима, ни оружју њиховом, ни њиховој животињи; у куће, у којима станују, нека се не улази, они нека сигурно и мирно одлазе и долазе. Кад ови људи себи добављају вина или другог пића, довољна за живљење њихово и њихових млађих, то нека им не буде сметње ни противљења, и нека ови своје потребе за своје новце по дневном течају узимљу, а нико нека им то не забрањује. Кад се конзул ради каквог посла пред суд позове, то субаша (судбени послужитељ) у његову кућу нека на силу не улази, нити га на који год начин понизује. Његове правне послове има кадија, ни на што се не изговарајући, по шеријату свршавати. Тако нека свак знаде и мој високи рукознак поштује! Писано почетком мјесеца сафера године 1127.[1]) у Цариграду".

Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892.

Priopćio **Franjo Fiala**, pristav zemaljskog muzeja.

Pristup.

Za prekopavanje gromila na Glasincu 1892. bio je ovaj program ustanovljen.

U jednu ruku trebalo je one nekropole, u kojima je prekopavanje prijašnjih godina otpočeto, ali ne posve dovršeno, do kraja prekopati, u drugu pak ruku valjalo je nova područja eksploatirati, i to tako, da se tim prekopavanjem presiječe jedan dio Glasinca u pravcu od sjevera k jugu.

Tome je zadatku u toliko udovoljeno, da su nekropole Pod Pećinama, kod Bandinog Odžaka i Čavarina, koje su dosele samo djelomice bile ispitane, sada posve pretražene, i da su one kod Podvitnja, u Dubokom i Kovačevom dolu, na Hrastovači, Mlagju, kod Čitluka i Pariževića sasvim otkopane. Na taj način otvorena je posve eksploatirana staza u širini od 5 i u duljini od 8 *km*.

Da se dobiju podaci, po kojima bi se udesilo prekopavanje druge godine u novom području, to je u nekropolama Šenkovićima, Borovskom i Rusanovićima mjestimice preduzeto prekopavanje za pokus, a uspjeh je prikazan pri kraju ovog izvještaja o nahogjajima.

---

[1]) Године 1714. послије пор. Хр.

Gore navedenih sedam do kraja ispitanih nekropola grupiraju se oko gradina Bulukovine, Hreljin-grada, Vitnja, Mlagja i Komina, koji zatvaraju istočni kraj Glasinca, te čuvaju pariževićku dolinu, Djedovsko polje i Ivan-polje, gdje se hvataju Glasinačkog polja. Grobišta su tako smještena oko gradina, da se stalno mora uzeti, da ovima pripadaju.

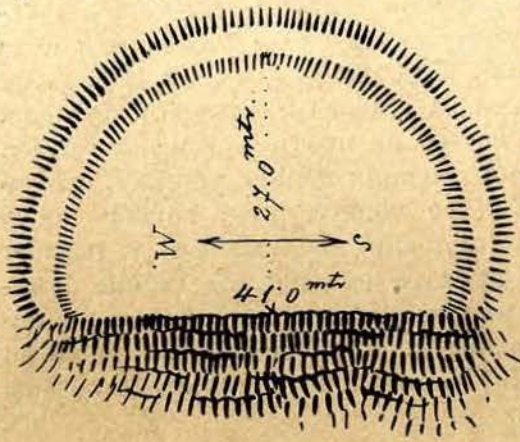

Slika 1.

Od nepoznatih do sada nekropola nagjene su prigodom daljeg ispitivanja toga područja još tri. To su gromile kod Vražića, Pediše, Bijele vode i Varage, koje su gotovo već u šumskom području Romanije planine. Kod Pediše i Bijele vode nagjene su i dvije nasute gromile.

Gradić kod Bijele vode, od prilike šest kilometara sjevero-zapadno od Pod-Romanije, straži nad jednom dumačom, u kojoj ima divno vrelo. Utvrda, *slika 1,* sagragjena je na vrlo strmom pristranku na oblik polukruga. Zidine su na suho uzidane i ne vidi im se ulaz. U šumi i u dolini ima oko 30 omanjih gromila.

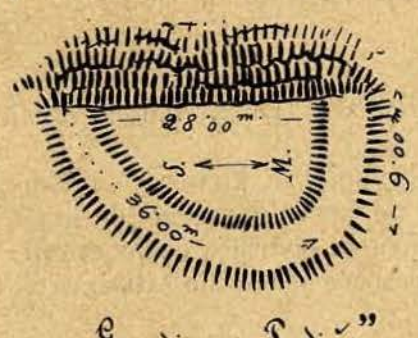

Slika 2.

I gradina kod Pediše zidana je na suho, na oblik trokuta i to na obronku, koji prama istočnoj strani strmo opada, *slika 2.*; on zatvara put iz Sokóca u Pediše.

Gromile su djelomice u rečenom mjestu, djelomice su rasute oko gradine, te većinom imaju omanje dimenzije, dosižući jedva 6 *m* u premjeru.

Nekropola kod Vražića, 3 *km* zapadno od Sokóca, pripada području gradine Puhovca, koju je već dr. Truhelka potanje opisao. Mnogim livadama isprekidani dio šume Varage leži od prilike 8 *km* jugozapadno od Pod-Romanije. Na jednoj od najvećih čistina vide se tragovi na suho gragjenih zidina, koje megjutim, kako se čini, ne pripadaju kakoj utvrdi, nego prije podovima od kuća.

U bližnjoj prašumi mogu se mjestimice vidjeti tragovi stare kaldrme. Oko rečenih zidina prostire se mala nekropola.

U izvještaju o nahogjajima, što ovdje slijedi, upotrijebljavana je poglavito ona terminologija za rukotvorine, kojima se je služio dr. Hoernes i dr. Truhelka u raspravama „Grabhügelfunde von

Glasinac in Bosnien" (Nahogjaji u gromilama glasinačkim, Beč, 1889. Naklada antropološkog društva), i „Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien" (Nekropole na Glasincu u Bosni, Beč, 1889. Naklada antropološkog društva). To se osobito tiče klasifikacije fibula po fibulama na obluk s jednom petljom, kvrgastim fibulama, fibulama s dugmetima i čunolikim fibulama, prema tipima koje prikazuju *slike 177., 179., 180.* i *181.* u Hoernesovoj raspravi.

Za izraz „Brillenfibel" upotrijebljen je u ovom izvještaju izraz „špiralna fibula", a tipična glasinačka fibula označivana je došljedno kao fibula na obluk sa dvije petlje, s naročitom specifikacijom nožice.

Pri označivanju dimenzija gromilama uzimana je, kad se temelj nije odviše odmicao od oblika kolobara, osrednja mjera; pri izrazitim elipsama naznačena je duljina od obje osi.

Visinom gromila označivan je vazda razmak najviše tačke na vrhu od prirodnog tla.

U pogledu podataka, koji označuju položaj nespaljenih lešina, mora se primjetiti, da na prvom mjestu označena strana svijeta vazda znači onu stranu, gdje je glava. Kad u izvještaju nije naznačen položaj nespaljenih lešina, onda je govor samo o ulomcima kostura.

Ilovaste posude i utarci od ilovastog sugja, ako su sredovjeke ili novovjeke, vazda su pobliže označene, dok u pogledu prehistoričkih posuda nije pridana nikaka pobliža oznaka.

Izvještaj o nahogjajima.

Hreljin-grad, Hrastovača i Kovačev dô.

Obje se nekropole gomilaju oko Hreljin-grada, na obronku gore Pliješa kod Kule.

Gora Pliješ pružila se u pariževićko polje, te se usedlinom Previjom hvata boka gorske kose Hrastovače. Pri dnu Hreljin-grada u Kovačevom dolu prostire se jedna, a po obroncima Hrastovače druga nekropola. Sam grad opasao je svojim bedemom nekoliko humki, o kojima govorim pod imenom Hreljin-grada.

U utvrdi kao i po nasipima prekopavano je za pokus, te se pri tome ovo opazilo. Pri ulazu na sjeveroistočnoj strani nagjeni su tragovi zidovima lijepom primitivno uzidanim. Sama je ograda nasuta od lomljenog kamena, šljunka i zemlje, te je gore utabana. U nasipu nagjeno je mnoštvo utaraka od prehistoričkog ilovastog sugja, kosti od govečeta, divlje svinje, ovce, koze i psa, kao i drvenog ugljevlja i pečene zemlje.

Hreljin-grad.

Gromila I.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U njoj je nagjen kostur sa dvije jednostavne špirale od broncane žice,

jednim okruglim bjelutkovim grumečkom iz potoka i s jednim kalcitnim kristalom. U nasutom materijalu nekoliko utaraka od prehističkog ilovastog sugja.

Gromila II. i III.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog kamena. Do nekolicine utaraka od ilovastog sugja i govegjih kosti — prazna.

Kovačev dô.

Gromila I.

Premjer 9·6 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena nasuta.

U gromili blizu tla jedan sloj tucanog kamena.

U južnoj polovici gromile nagjena su dva od zapada prama istoku položena kostura s ovim prilozima:

Kod I. kostura:

2 narukvice, ljevene od bronca, savaćene, zmijolike.

Broncana, savaćena zaponka s krstolikom, rozeti sličnom, na obodu perastom paftom u sredini.

Krstoliko, broncano dugme.

Ulomci dvostruke špirale i ukosnica od broncane žice.

Privjesak od karičica, sastavljenih u lančić, za tim ovčija čeljust i utarci od sugja.

Kod II. kostura:

3 željezne špiralne fibule.

3 ulomka od željeznih noževa, uvijenih na jednu stranu.

1 željezno koplje i ulomak od koplja.

Brus od pješčenjaka, probušen.

Komad rožnjaka, otesanog na oblik strugača.

Uz I. valjalo bi još primjetiti, da su narukvice još bile nataknute na podlakticama.

Gromila II.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena.

U gromili govegje kosti i utarci od sugja.

Gromila III.

Premjer 5·6 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog kamena i zemlje.

U južnom dijelu kostur, položen od zapada prama istoku s ovim rukotvorinama:

Željezno koplje na oblik rogoza.

2 broncane narukvice, na podlakticama nataknute, zmijolike.

4 željezne dvostruke špirale.

Ulomci broncane dvostruke špirale.

Ilovasta plojka probušena i broncano zrno.
Brus od pješčenjaka.
Ulomak od željezne fibule na obluk.

Gromila IV.

Obje osi imale su duljinu 7·2 *m* i 5·7 *m*, visina 0·6 *m;* materijal lomljeni i prikupljeni kamen.

Nespaljen kostur od zapada prama istoku položen sa željeznim kopljem na oblik rogoza, sa željeznom dvostrukom špiralom, broncanim ispupčenim dugmetom sa zaponke, 26 sitnih jantarevih zrna, broncano zrno, ulomak od broncane špiralne fibule, brus od čelika, i utarci od dvije posude slične zdjelicama i jedne slične žàri.

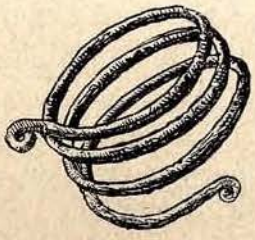

Slika 3.

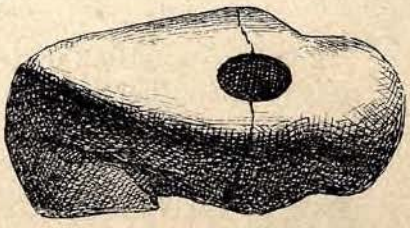

Slika 4.

Gromila V.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, od zemlje i prikupljenog kamena.

Tri od zapada prama istoku položena kostura i utarci od prehističkog sugja.

Gromila VI.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, od zemlje i prikupljenog kamena; u sjevernom kraju gromile ognjište, kome trag pokazuje grumenje pečene gline; u južnom dijelu tri kostura sa zagorjelim kostima.

Pri jednom ukosnica od željeza s okruglom glavicom, dvije halke od broncane žice, koje su se zaticale u uho ili u kosu, te su visile niz slijepo oko, *slika 3.* (biva naušnjaci i — mogla bi se za drugi slučaj reći — šljepoočnjaci = Schläfenringe), dva broncana privjeska na oblik rešetasto probijenih dugmeta i komad tankog bronca s usavaćenim linearnim ornamentom (skutonoša); uz drugi ležaše blizu glave nadžak od kamena, s otupljenom oštricom, *slika 4.* (1/4), bodež od bronca, *slika 5. a* (1/2), dvije željezne brnjice i ulomak željezne fibule na obluk. Uz treći skelet nije bilo priloga.

U nasutom materijalu nagjeno je više utaraka od sugja, ukrašenih valovitim ornamentom.

Gromila je bila obrasla ledinom.

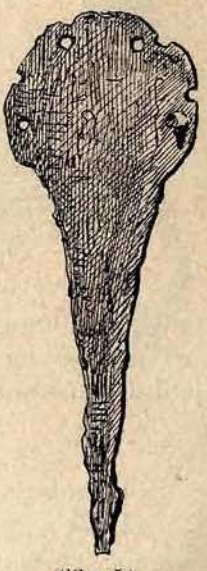

Slika 5/*a*.

Gromila VII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·75 *m*, pretežito od zemlje.

U južnom dijelu kostur, položen od zapada prama istoku, na kome se vigjahu tragovi vatre; uz glavu ležaše prelomljena oštrica od bodeža. *Slika 5. b.*

Gromila VIII.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m*, od kamena i zemlje.

Nekoliko ilovastih utaraka i ništa više.

Gromila IX.

Premjer 5 *m*, visina 0·75 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena.

Megju najvišim slojevima nagjene su veoma izbijeljene kosti od lubanje, koje valjda potječu od kasnijeg ukopa.

Na samom stancu mrtvačka paljevina, tanahan komad broncane žice i utarci.

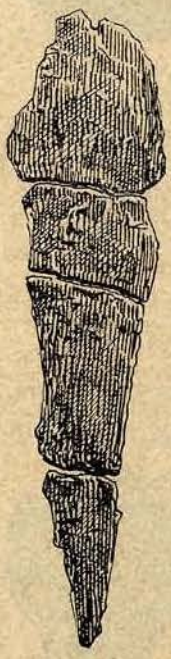

Slika 5/*b*.

Gromila X.

Premjer pri temelju 10 *m*, visina 1 *m*. Zemljana humka.

U jugozapadnom kvadrantu tri od zapada prama istoku položena kostura, pri jednom ukosnica od željezne žice i broncano zrno, uz drugi samo utarci od debelog sugja s gukama.

Gromila XI.

Premjer 4·8 *m*, visina $^3/_4$ *m*. Na pola od zemlje, na pola od prikupljenog kamena.

U jugoistočnom kvadrantu kostur, položen od zapada prema istoku sa željeznom, dvorezom oštricom od bodeža, 13 jantarevih zrna i jedan komad broncanih koričica od broncane špiralne žice.

Gromila XII.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena.

U sjeverozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa 4 zrna od emalja, s ulomcima željezne fibule na obluk sa dvije petlje, s broncanim privjeskom na lančićima, jednim na kraju u vidu pismena S savijenim naušnjakom i jednim špiralnim kolutićem od broncane žice.

Gromila XIII.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog kamena.

U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina s grumenom rastaljenog zelenog stakla, koštanim drškom od noža, raspuklim, probušenim brusom i dva komada rastaljenog bronca.

Gromila XIV.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila.

U sjeverozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa 2 broncana zrna i 2 komada špiralnih koričica od bronca.

Gromila XV.

Premjer 8 *m*, visina 1·2 *m*. Od prikupljenog i lomljenog kamena.

U južnom dijelu ostanci nespaljenog kostura, položaj se nije mogao ustanoviti. Od rukotvorina nagjeno je 5 ljevenih broncanih dugmeta, ulomaka od broncanih špiralnih koričica i zelen, probušen kamečak.

Gromila XVI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·4 *m*, od zemlje i prikupljenog kamena.

U južnom dijelu gromile sahranjena lešina, okrenuta od zapada k istoku; osim utaraka od ilovastog sugja nikakih priloga.

Gromila XVII.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m*, od zemlje i nešto kamena.

Dva kostura položena od zapada prama istoku, s nekoliko utaraka od sugja pri južnom kraju gromile.

Hrastovača.

Gromila I.

Premjer 7·8 *m*, visina 0·75 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; na dnu tvrdo utaban sloj šljunka.

U jugozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina i uz nju na jednome mjestu ovi prilozi: šest malih broncanih kvrgastih fibula, 2 broncane špiralne fibule, 1 broncana fibula na šarnijer s oblukom na tri dijela razdijeljenim *(slika 6.)*, 9 broncanih kolutića od fibula, 2 broncana zrna, 5 jantarevih zrna, 1 probušen brus, 1 broncani lančić i jedan jezičac od broncane špiralne fibule.

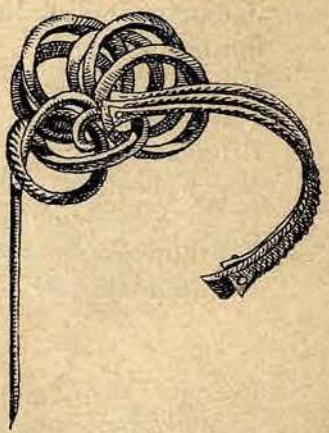

Slika 6.

Gromila II.

Premjer 12·5 *m*, visina 1·2 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena i jednog sloja šljunka. Na vrhu gromile tri udubine nalik na bunare. U spoljašnoj površini gromile kasniji ukop. U jugozapadnom kvadrantu tri od zapada k istoku okrenuta kostura, koji su bili položeni kao na nekom kamenitom odru i pokriveni slojem šljunka. Od rukotvorina nagjeno je u tomu grobu ovo:

Dvije ljevene broncane zmijolike narukvice.

Jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje i s četverouglastom, na dva mjesta probušenom nožicom.

Tri ulomka od broncanih fibula na obluk.

Tri broncane špiralne fibule.

Špiralna halka, koja je iz kose visila uz slijepo oko (šljepoočnjak).

Četiri broncana zrna.

Jedno bikonično broncano zrno.

Šest broncanih ljevenih dugmeta s ušicama.

Četiri ukosnice od broncane žice.

Broncana šivaća igla.

Pet ulomaka od željeznih noževa.

Broncana okovica za držak od noža.

Privjesak od kamena.

Petnaest zrna od stakla i od emalja.

Nekoliko komada broncane usukane žice od koričica.

Ilovasta zdjelica, *tabla II., slika 1.*

Gromila III.

Eliptičke osi pri temelju 14 *m* i 9 *m*, visina 0·5 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena, iznutra sloj šljunka.

U jugozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina, a blizu nje ove rukotvorine:

Željezno koplje, na oblik rogoza.

Ulomak koplja.

Željezna sulica, s plojkom pri dnu srcolikom.

Nož sa dva zglavka na dršku.

Tri ulomka od velikih željeznih noževa.

Pet broncanih zrna.

Dva ilovasta vretena.

Jedan probušen brus.

Jantarevo zrno.

Broncana fibula na obluk sa stremenkom na oblik čuna.

Fibula na obluk sa dvije petlje.

Broncano dugme.

Malen brus od čelika.

Dvije broncane špiralne fibule.

Pet komada broncane usukane žice od špiralnih koričica.

Pet ulomaka od privjesaka na oblik šljivi sličnih dugmeta.

Gromila IV.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog kamena i šljunka.

U jugozapadnom kvadrantu dva od zapada prama istoku položena kostura s ovim prilozima: dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i sa četverouglastim, isperenim nožicama; 2 broncane, jednostrano ljevene fibule na obluk s jednom petljom s isperenom

stremenkom, podsjećavajući na la-tenske oblike; dva željezna vrška od koplja; probušen brus; dva velika broncana zrna; probušena kost iz trupa nekog preživača; ilovasto vreteno i jedno zrno od dvrste (lisnatog kalcita).

Gromila V.

Premjer 7·3 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena sa nešto zemlje. U sjeverozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina s jednom zdjelicom sa dvije horizontalne ručice, na točilo zidana, oblik grčkog skifosa (*tabla II., slika 5.*), oštrica od željeznog noža sa koštanim drškom, ulomak od noževe oštrice, tri mala željezna strjeličina rta i nekoliko utaraka od sugja, gragjenog na točilo.

Gromila VI.

Premjer 8·6 *m*, visina 0·75 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U južnom dijelu mrtvačka paljevina s broncanim zrnom na oblik bureta, tri okrugla broncana zrna, 5 jantarevih zrna i nekoliko komada broncane usukane žice iz špiralnih koričica.

Gromila VII.

Eliptičke osi pri temelju 12·8 *m* i 9·2 *m*, visina 0·5 *m*.

U jugozapadnom kvadrantu tragovi nespaljene lešine; pri tome broncano dugme, dva broncana zrna i komad jantara.

Gromila VIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·75 *m*, od prikupljenog kamena. U južnome dijelu dva od zapada prama istoku položena kostura bez priloga.

Gromila IX.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamena. Prazna.

Gromila X.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U južnom dijelu dva kostura; položaj im se nije mogao ustanoviti. Prilozi: dva željezna koplja, probušen brus, željezni nož, broncana fibula na obluk s jednom petljom, broncana fibula na obluk sa dvije petlje, broncana krnjasta fibula i ilovasto vreteno.

Gromila XI.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena.

Na jednome mjestu u južnom dijelu nespaljene ljudske kosti; u blizini 26 broncanih dugmeta, 1 okruglo broncano zrno i dva broncana privjeska na oblik šljive.

Gromila XII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamena. U sjeverozapadnom kvadrantu nespaljena lešina, još na jednome mjestu mrtvačka paljevina. Uz paljevinu željezni vršak od sulice, željezna oštrica od noža i veliko jantarevo zrno.

Gromila XIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamena. U sjeveroistočnom kvadrantu tragovi nespaljene, ondje sahranjene lešine, u drugom dijelu na četiri mjesta mrtvačka paljevina. Uz nespaljenu lešinu 14 broncanih dugmeta, 6 okruglih broncanih zrna i 3 komada usukane žice od špiralnih koričica. Uz spaljene kosti nagjene su dvije oštrice od noža, željezni vršak od sulice, broncana zaponka na oblik dugmeta, 9 privjesaka od bronca na oblik šljive, jedna dvostruka špirala od broncane žice i rimski novac. (Constantinus Chlorus? IV. vijek.)

Gromila XIV.

Premjer 5 *m*, visina 0·4 *m*. Prazna.

Gromila XV.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·75 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U sjevernom dijelu dva nespaljena kostura, položena od zapada prama istoku. Osim jednog probušenog brusa, nekoliko utaraka od sugja i komadića željeza nije ovdje ništa nagjeno.

Gromila XVI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog kamena.

U južnom dijelu mrtvačka paljevina sa željeznim vrškom od sulice, krstolika pafta od bronce i komad brusa.

Gromila XVII.

Premjer 8·6 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U južnom dijelu na 4 mjesta mrtvačka paljevina s ovim objektima: broncana kvrgasta fibula, dva ulomka od broncanih fibula na obluk, 3 broncana zrna, 6 jantarevih zrna, nekakav nakit od bronca, ilovasto vreteno, 9 dugmeta od bronca i različito ornamentirani utarci od sugja.

Gromila XVIII.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena, gusto obrasla borovicom.

U gromili bilo je, kako je ustanovljeno, 5 nespaljenih lešina sahranjeno; od rukotvorina našlo se je ovo: željezna ukosnica, željezna dvostruka špirala, željezni nož, 3 jantareva i jedno broncano

zrno, broncana šipka, broncani privjesak, broncana usukana žica od špiralnih koričica i mnoštvo utaraka od sugja.

Gromila XIX.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·6 *m*, od kamena. Na tri mjesta tragovi od nespaljenih lešina.

Osim nekoliko željeznih i broncanih ulomaka nije ništa nagjeno.

Gromila XX.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·7 *m*.

U sjeveroistočnom kvadrantu 3 nespaljene lešine, položene od zapada prama istoku; uz lešine nagjoše se: dva velika željezna koplja, probušen brus, dvije ukosnice od broncane žice, broncano zrno i isto takvo od dvrste (lisnatog kalcita).

Gromila XXI.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila.

Na dva mjesta tragovi od nespaljenih lešina s broncanom fibulom na obluk sa dvije petlje, 3 kolutića od fibule, jednom ukosnicom od broncane žice, broncana špiralna usukana žica, zrno od emalja i broncano dugme.

Čitluci.

Mala tamošnja nekropola, koja sastoji samo od grobova, leži južno od kuća sela Čitluka u oboru seljaka Marinka Kosurića. Gromile I. do VI. nalaze se na niskom brežuljku, koji se spušta prama jugozapadu, oko 400 koraka po zračnoj crti udaljena od Hreljin-grada. Grobovi su tako blizu jedan do drugog, da razmak izmegju pojedinih više ne iznosi od 3 do 5 metara. Gromila VII. i VIII. leži 300 koraka zapadno od hrpe, spomenute na prvom mjestu.

Tečajem vremena splavila je kiša i snijeg s obronaka Mlagja, kome se s juga pri dnu prostiru kuće čitlučke, toliko zemlje, da su grobovi time posve zasuti i ledinom obrasli, te ih samo veoma oštro oko može raspoznati.

Istom pošto je maknut sloj zemlje i ledina, kojom su grobovi bili prekriveni i spojeni, mogli su se oblici gromila pouzdano ustanoviti.

Sa Hreljin-grada otvoren je izravan pogled na tu nekropolu, kao što se opet od ove može vidjeti rečena gradina.

Gromila I. *Slika 7.*

Eliptičke osi pri temelju 13 i 10 *m*, visina 1·2 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla; velika os elipse pružena od sjeveroistoka prama jugozapadu.

U južnom dijelu gromile, oko $2^1/_2$ *m* od kraja, dva nespaljena, od istoka prama zapadu položena kostura i uz njih na dva mjesta

mrtvačka paljevina. Uz kostur br. 2., na kome se takogjer vide tragovi lomače, nagjena je lučasta fibula s dugmetima, a uz paljevinu 172 ljevena broncana dugmeta s ušicama, deset broncanih dugmeta na oblik dvostrukog krsta i mnoštvo sitnog probušenog jantarevog zrnja; uz kostur br. 1. nije bilo nikakih priloga.

U sjeveroistočnom kvadrantu od sjeveroistoka prama jugozapadu položena nespaljena lešina br. 4. Cjevanice kosturove bile su odjevene goljenicama od broncanog tenećeta na odskok ispisanog, grčke radnje *(slika 8.,* $^1/_4$ naravne veličine); oblici u koje su pristajale mišice, precizno su izragjeni, na otražnjem okrajku imadu ušice, kroz koje se je provlačio kajiš; u jednoj goljenici još su nagjeni sprhnuti ostanci od kože, tragovi nekadašnje postave.

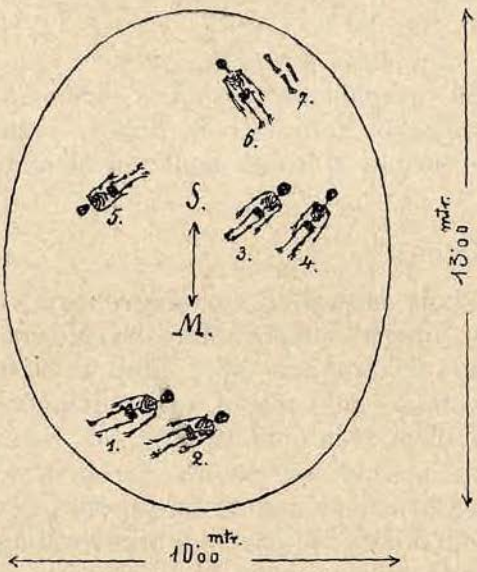

Slika 7.

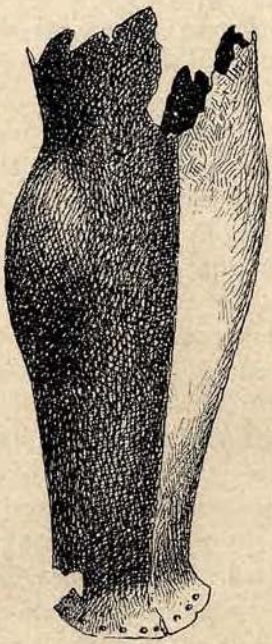
Slika 8.

Ispod koljena lešine nagjeni su ovi prijedmeti:

Okovica od pojasa ili štit za prsa, izragjena od broncanog tenećeta, kalemom na odskok ispisana *(slika 9.,* $^1/_4$ naravne veličine).

Pupak od štita od broncanog tenećeta, na odskok ispisanog, s četverobridim uloženim šiljkom i četiri rupice za zaglavljivanje *(slika 10.,* $^1/_4$ naravne veličine).

Dvoreza željezna bojna sjekira *(slika 11.,* $^1/_4$ naravne veličine).

Dva ulomka isto takve, ali manje bojne sjekire *(slika 12. i 13.,* $^1/_4$ naravne veličine).

Željezni dvorezi kratki mač s povorom po srijedi *(slika 14.,* $^1/_4$ naravne veličine).

Oštrica od željeznog bodeža.

Dva vrlo iskvarena koplja na oblik rogoza.

Ulomak željeznih žvala.

Pri prsima kosturovim nagjene su broncane kliještice, tri broncane špiralne fibule, dva nakita na oblik polumjeseca od lijevenog bronca, pet velikih okruglih broncanih zrna i tri broncana dugmeta s rešetastim nastavkom.

Oko ramena i pri vratu bila su rasuta 44 zrna od jantara i emalja. Od lubanje mogao se je konservirati samo gornji dio za-

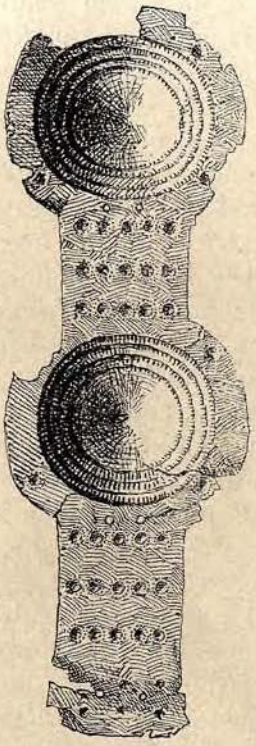

Slika 9.

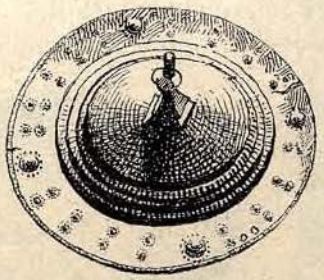

Slika 10.

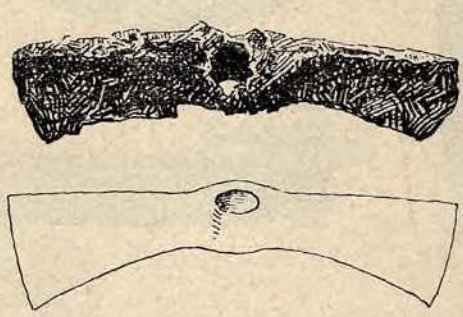

Slika 11.

tiljnjače; ostali dijelovi bijahu posve razmrvljeni. Rečeni očuvani dio lubanje bio je u broncanom šljemu neobičnog oblika, kako ga prikazuju *slike 15. i 16.* sa dvije strane u $^1/_4$ naravne veličine.

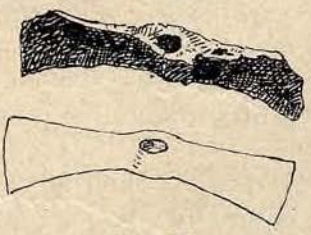

Slika 12.

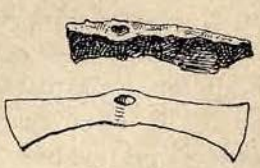

Slika 13.

Taj je komad od broncanog tenećeta, na odskok ispisan i pokazuje mjestimice tragove pozlate. Premjer poklopca iznosi 10 *cm*, otvora 19 *cm*, a visina je 7·5 *cm*. Taj prijedmet sjeća na zdjelice, kakve su nagjene u Grčkoj, naročito pak u Etruriji od ilovače i bronca.

U oči udara pri našem komadu to, što okrajak na jednom mjestu ima dvije probušene jame, razmaknute jedna od druge, i što je nekoć bio pozlaćen.

I ako je to po svojoj prvašnjoj odredbi možda bila zdjelica, to ipak ne mijenja činjenicu, da je ta stvar kasnije služila kao kruna ili kao šljem za pokrivanje glave.

Da bi taj objekat možda kao pogrebna posuda ležao pri glavi kosturovoj, te pomicanjem u gromili bio potisnut uz zatiljnjaču, to se nikako ne može uzeti, pošto je izvjestilac s najvećom pomnjom i svojom rukom iskopao lešinu i ništa nije iz vida pustio, što bi moglo modificirati prilike, u kojima je stvar nagjena. Nedaleko od glave kosturove ležahu na desnoj strani četiri velike masivne narukvice na oblik zmije od ljevenog bronca i gladak prsten od srebra.

Slika 14.

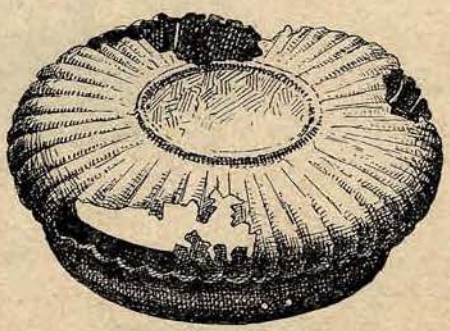

Slika 15.

Slika 16.

Oko kostura nagjeno je rasutih 57 komada malih broncanih ispupčenih dugmeta s velikom ušicom, ispupčena i isperena pafta sa zaponke, četiri šuplja broncana krsta i dva takva s nastavljenom plojkom na oblik polumjeseca[1]).

Pri kosturu br. 3., koji je bio položen od istoka prama zapadu, te je bio oko 1·5 *m* udaljen od lešine br. 4., nagjen je malen rimski bakreni novac iz IV. vijeka po Is. Kostur br. 5. bio je položen od zapada prama istoku, blizu njega četiri željezna široka koplja i grivna od srebrene žice *(slika 17.)*. Uz kostur br. 6., koji je bio položen od sjeverozapada prama jugoistoku, nagjena su dva pomicava naušnjaka ili šljepoočnjaka (La Tène) — *slika 18.* — i broncana rimska fibula sa šarnijerima, *slika 19.*

Uz br. 7. nagjeno je porazbacanih, nespaljenih ljudskih kosti od 2 lešine po prilici, s nešto utaraka od sugja.

U nasutom materijalu gromile bilo je mnoštvo utaraka od sugja, konjskih i pasjih kosti.

Taj nam grob prikazuje pokojište nekog glavara, u koje su, sudeći po različitosti sahranjivanja i nagjenih prijedmeta, u razno vrijeme kasnije sahranjivane lešine.

[1]) Truhelka „Nekropole na Glasincu", sl. 39.

Možda je to bio gospodar na Hreljin-gradu, što se s obzirom na rečenu gradinu može suditi po neobičnom načinu, kako je lešina sahranjena.

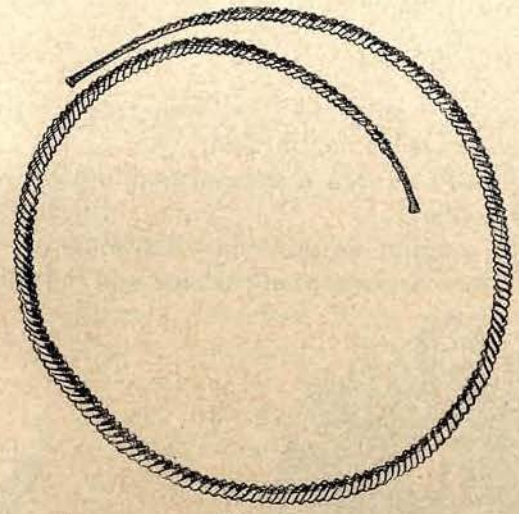

Slika 17.

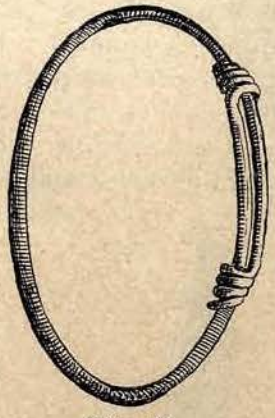

Slika 18.

Na pridanoj ovdje *tabli III.* prikazani su u jednoj grupi zanimljivi nagjeni objekti, kao goljenice 4 i 5, pafta sa pojasa 3, ispupčeni dio štita 1. i pokrov s glave 2.

Gromila II.

Osi elipse pri temelju 12·4 i 7 *m*, visina 1·3 *m*, od zemlje i nešto lomljenog kamena; ledinom obrasla.

Slika 20. prikazuje poredanje kostura. Uz br. 1. ležahu dva kostura jedan nad drugim, uz najdônji željezna, savijena oštrica od noža i utarci od sugja. Pod br. 2. bila su takogjer dva kostura, položena jedan nad drugim; dônji je imao pri glavi ilovasti pehar, *tabla I., slika 2.*, $^2/_3$ prirodne veličine, uz bok velik željezni nož *slika 21.*, $^1/_4$ naravne veličine, željezni džilit i probušen brus.

Slika 19.

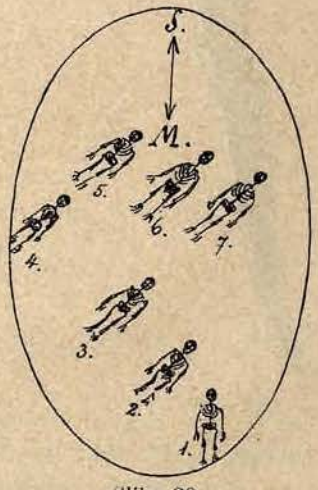

Slika 20.

Pri kosturu br. 3. nagjena je loncu slična posuda, dekorirana valovitim ornamentom, *tabla II., slika 1.*, $^2/_5$ naravne veličine, pod br. 4. dva vrčića s jednom ručicom uz glavu, pod br. 5. ulomci velike, loncu slične, valovitim ornamentom dekorirane posude, uz

kostur br. 6. dvije broncane narukvice na oblik zmije, broncana ukosnica, broncana zaponka, *slika 22.*, srebrna ukosnica *slika 23.* i najposlije kod br. 7. dvije broncane narukvice, ukosnica i srebrna žica i nekoliko komadića srebrne žice.

Gromila III.

Eliptičke osi 11·2 *m*, i 9·5 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla.

U sjeverozapadnom kvadrantu na dva mjesta nespaljene lešine, inače na pet mjesta mrtvačka paljevina.

Uz I. kostur, od djeteta, nagjen je lančić s karičicama od broncane žice i malena, zmijolika narebrena narukvica od ljevenog

Slika 21.

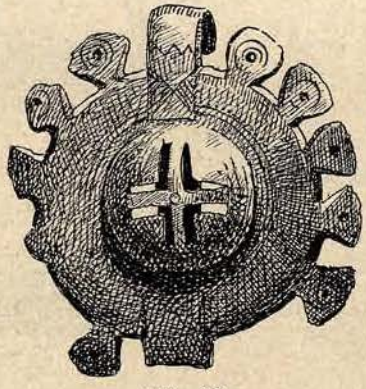

Slika 22.

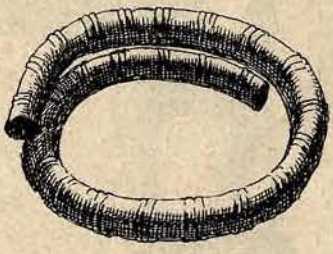

Slika 24.

Slika 23.

bronca *slika 24.*, uz II. kostur tik do njega dvije masivne, zmijolike narukvice, željezno koplje i ulomak željeznog noža.

Uz mrtvačku paljevinu nagjeni su ovi prilozi:

3 broncane špiralne fibule.

2 broncane fibule na oblik čuna sa stremenkom, četverouglasto probijenom.

1 velika broncana kvrgasta fibula.

1 željezna špiralna fibula.

1 željezni nakit na oblik polumjeseca.

1 željezna ispupčena plojka.

1 broncana, pri obodu isperena zaponka s dekoriranom rozetom.
1 broncana ukosnica.
1 brus, malen željezni diskus.
2 megjegja zuba i jedan vučiji zub.

Gromila IV.

Eliptične osi, pri temelju 12·8 *m*, i 9·5 *m*, visina 1 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Na sedam mjesta u gromili razasuta mrtvačka paljevina s ovim prilozima:

2 ukosnice od broncane žice.
1 kliještice od broncanog tankog traka, jednostavno savijenog.
1 ulomak broncane fibule na oblik prsobrana.
2 ulomka narukvice od srebrne žice.
1 mala kuka od srebrne žice.
2 ulomka ukosnice od srebrne žice.
1 srebrna zaponka.
1 narukvica od broncanog tenećeta.
2 vretena od vapnenca.
1 gjerdan od jantarevih i emaljnih zrna.
3 probušena brusa.
1 narebrena plojka od koplja na oblik lovorovog lista.
1 okovica od kopljišta.
1 željezni vršak od strijele.
1 željezni lančić.
2 grumena zelenog rastaljenog stakla.
1 ljuštura od kauri-pužića.
1 strugač od željeza.
1 kučica od željeza.
3 dugmeta od broncanog tenećeta, na odskok ispisana.
Različiti utarci od ilovastog sugja.

Gromila V.

Eliptičke osi pri temelju 10 *m* i 9·2 *m*, visina 0·75 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U istočnom dijelu na pet mjesta mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama:

1 srebrna narukvica, nasavaćena, *slika 26.*
1 gladak prsten od srebra, *slika 25.*
2 ukosnice od broncane žice.
1 nasavaćen prsten od bronca.
4 probušena brusa.
20 zrna od emalja.
1 veliko narebreno zrno od zelenog stakla, 58 *cm* dugo željezno koplje s narebrenom, $3^1/_2$ *cm* širokom plojkom (na oblik rogoza).
1 željezno koplje na oblik lovorovog lista.

8 ulomaka od željeznih kopalja.

1 broncani kolutić od fibule.

1 broncana stremenka od fibule.

1 broncani pehar, na odskok ispisan, dekoriran slabo ispupčenim prugama, ručica na gornjem okrajku pričvršćena sa dva komada srebrne žice, slog grčki, *tabla I., slika 1.*

1 ulomak ($^2/_3$) isto takvog pehara.

Broncano rešeto s drškom, *tabla II., slika 5.*

Bilo je prislonjeno uz zjalo dobro očuvanog pehara.

1 posuda sa dvije ručke, gragjena na točilo, na oblik skifosa, s tragovima slikarije, koja je prikazivala paomice i nejasnu sliku sove, *tabla II., slika 2.*

Ulomak takve posude.

Ulomak posude, gragjene na točilo, na oblik vrča; grčki slog.

Nekoliko komada rastaljenog bronca.

Gromila VI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·75 *m*.

U južnom dijelu mrtvačka paljevina, uz nju ulomci od željeznih noževa i kopalja, probušen brus, kutnjak od megjeda, broncana špiralna fibula i rastaljen grumečak modrog i bijelog stakla, koji potječe od velikog zrna.

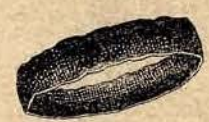

Slika 25.

Gromila VII.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m*, pola od zemlje, pola od kamena. U njoj su samo nagjene konjske kosti i nekoliko ilovastih utaraka.

Gromila VIII.

Premjer 7 *m*, visina 0·9 *m*, pola od zemlje, pola od kamena.

U južnom dijelu ostanci dvaju od juga prama sjeveru položenih nespaljenih kostura, uz njih fibula na obluk sa dvije petlje i tanka broncana grivna uz nešto utaraka od sugja.

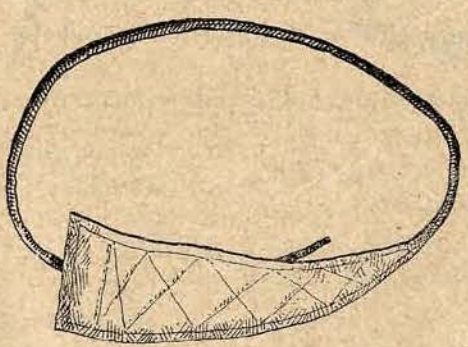

Slika 26.

Duboki dô.

Izmegju Vitnja, visokog 1067 *m*, Megarskog brda, na kome sjedi gradina Bulukovina, prostire se duboka, mnogim ponikvama isprekidana gudura, koju Dubokim dolom nazivaju. Kroz ovu ide put od mjesta Selišta u Djedovačko polje, na kome ima nekoliko nekropola s omanjim gromilama. Grobište u Dubokom dolu pripada području gradine Bulukovine, a grobovi su porazmještani kako po

bokovima gudure tako i blizu gradine. Zemljište je krševita paša, ponegdje je porasao zakržljali žbun borovice. U tome kraju ima slabo vode, samo oko gradine ima loših bunara, koji ljeti presuše.

Položaj utvrde s toga je razloga dobro odabran, jer put, koji od kule vodi preko Djedovačkog polja, Jakšinog dola i Vijenca u Praču, na najužem mjestu posve zatvara.

Oblik i zidine te gradine opisani su već po dr. Truhelki u Glasniku zem. muzeja 1891.

Gromila I.

Premjer 8·4 *m*, visina 0·45 *m*, lomljeni i prikupljeni kamen. U sjeverozapadnom i jugoistočnom kvadrantu i u sredini po jedan od zapada prama istoku položeni kostur.

Od priloga nagjeni su komadići željeznog koplja, broncano zrno, kolutić od fibule i dva probušena komadića jantara.

Gromila II.

Premjer 5 *m*, visina 0·75 *m*, lomljeni i prikupljeni kamen. U sjeveroistočnom i jugozapadnom kraju po jedna partija mrtvačke paljevine, u sredini tragovi ognjišta, koje je ondje bilo, naime mnoštvo drvenog ugljevlja, pečena glina i paljeni kreč. Od rukotvorina nagjen je samo brus od kloritnog škriljevca.

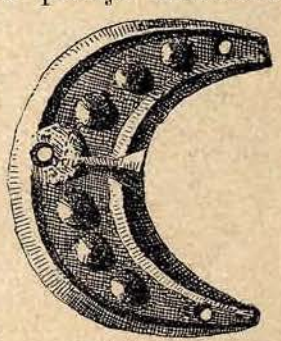

Slika 27.

Po ognjištu, što je bilo na sredini, moglo bi se suditi, da su se lešine palile na istom mjestu, gdje je bila gromila.

Gromila III.

Premjer od sjevera prama jugu 11·5 *m*, od istoka prama zapadu 14·2 *m*, visina 0·9 *m*, lomljeni i prikupljeni kamen, na dnu sloj tucanog kamena. U sjeveroistočnom i jugoistočnom kvadrantu kao i u sredini mrtvačka paljevina. Po gromili našli su se razasuti ovi prijedmeti:

Nekaki nakit od ljevenog bronca na oblik polumjeseca, *slika 27.*

3 male broncane fibule s dugmetima i dugom nožicom.

2 fibule na obluk sa dvije petlje i sa četverouglastom, na dva mjesta probušenom nožicom (bronc).

Ulomci dvostruke špirale od bronca.

Ukosnica jednostavno ljevena od bronca[1]).

6 broncanih kolutića sa fibule.

Usukana broncana žica od špiralnih koričica.

Prsten od broncanog tenećeta na oblik korica.

Kliještice od broncanog tenećeta.

[1]) Hoernes, „Grabhügelfunde von Glasinac“ (Nahogjaji u gromilama glasinačkim), slika 184.

Grivna od broncanog tenećeta, trakolika, s ispisanim na odskok rombičkim ornamentom od crtica i tačaka.

Broncana i

jantareva zrna.

Gromila IV.

Premjer $4^1/_2$ *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U jugoistočnom kvadrantu ugalj i utarak od neke posude.

Gromila V.

Osovina od sjevera prama jugu 8·5 *m*, od istoka prama zapadu 9·5 *m*, visina 0·5 *m*, na vrhu ljevkasta udubina.

U sjeveroistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina, inače na tri mjesta nespaljene ljudske kosti, kojim se nije mogao ustanoviti položaj.

Nagjeno: dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i s četverouglastom probušenom nožicom, dva ilovasta zrna, ulomak broncane fibule na obluk, ulomci od željeznih kopalja i noževa i malen brus.

Gromila VI.

Premjer 11·4 *m*, visina $1^1/_2$ *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; obrasla borovicom. U južnom dijelu na tri mjesta mrtvačka paljevima s ovim prilozima: 1 špiralna fibula od bronca, 1 broncana fibula s dugmetima, 1 ilovasto vreteno, 1 ulomak broncanih kliještica, 2 broncana kolutića od fibula, 3 ulomka od broncanih privjesaka i ulomci od željeznih kopalja i noževa.

Gromila VII.

Premjer 8·4 *m*, visina 50 *cm*, uravnjena; od prikupljenog i lomljenog kamena. U jugozapadnom kvadrantu tragovi od tri nespaljene lešine. Nagjeno: željezno koplje na oblik rogoza, rt od željezne sulice, probušen brus od pješčenjaka, mala broncana fibula s dugmetima, 3 broncana kolutića od fibula, dvije nakitne šipke od bronca, probušen ljudski zub, broncana ukosnica od žice.

Gromila VIII.

Premjer 7·4 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamena. U sjeveroistočnom kvadrantu na jednom mjestu mrtvačka paljevina s broncanom ispupčenom paftom na zaponci, ulomak željeznog noža i držak od noža, okovan broncanim tenećetom.

Gromila IX.

Premjer 5·8 *m*, visina 0·5 *m*, prikupljeni kamen. Prazna.

Gromila X.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U jugozapadnom i sjeveroistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina.

Prilozi: 18 probušenih komada jantara, 4 broncana zrna, 3 ljevena broncana dugmeta s ušicom, dvije ukosnice od broncane žice, fragmenti dvostruke špirale od broncane žice, broncano zrno na oblik bačvice, 8 broncanih kolutića od fibule, privjesak na oblik ptice, jedan na oblik čekića, a jedan na oblik istostranog trokuta, sva tri od bronca, 4 kitice — berloque — na oblik šljive i jedan na oblik šipke, kao i više komada usukane žice od špiralnih koričica.

Gromila XI.

Premjer 7 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila. U zapadnom dijelu mrtvačka paljevina i nekoliko komadića bronca.

Gromila XII.

Premjer 6·5 *m*, visina 1·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U jugozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina, uz nju broncana pafta, *slika 28.*; u jugoistočnom kvadrantu nespaljen kostur sa željeznom dvostrukom špiralom.

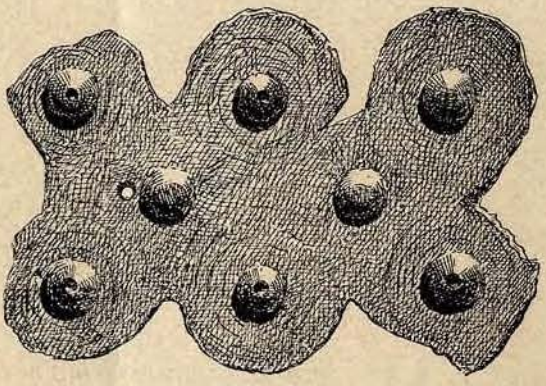

Slika 28.

Gromila XIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 1·2 *m*, uravnjena, od lomljenog i prikupljenog kamena nasuta gromila, na vrhu dva ubla. U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina od 4 lešine po prilici.

Od rukotvorina nagjeno je u gromili ovo:

Željezno koplje na oblik rogoza.

Željezno koplje na oblik lovorovog lista.

Dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i sa četverouglastim probušenim nožicama i kvrgasta fibula od bronca s dugom nožicom i glavicom nakraj nožice.

Ulomci broncane špiralne fibule sa željeznim jezičcem.

Tri broncana kolutića od fibule.

Vršak od željezne strijele.

Brus, ovalan, probušen.

Dvije grivne od broncanog tenećeta, trakolike, s ispisanim na odskok ornamentom od poredanih tačaka i crtica.

Ulomak ilovaste zdjelice, našarane urnekom od pràvih crtica.

Gromila XIV.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamena. Na tri mjesta u zapadnom dijelu mrtvačka paljevina i nekoliko utaraka od prehistoričkog sugja.

Gromila XV.

Premjer 5 *m*, visina 0·4 *m*, od prikupljenog kamena. Pri južnom kraju ulomak željeznog noža, inače prazna.

Gromila XVI.

Premjer 9·2 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila. U sredini mrtvačka paljevina; od priloga: privjesak na oblik rozete (bronc), ulomak broncane fibule na obluk, pet broncanih kolutića od fibule, 1 jantarevo zrno i utarci od prehističkog sugja.

Gromila XVII.

Premjer 9·2 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena, uravnjena.

U sredini mrtvačka paljevina s privjeskom od bronca na oblik trokuta *slika 29.*, s broncanom dvostrukom špiralom i ulomcima od željeznih noževa.

Gromila XVIII.

Premjer 6·2 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila. U sjevernom dijelu gromile nespaljena lešina bez priloga; položaj kostura nije se mogao ustanoviti.

Gromila XIX.

Premjer 6·2 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila. U sjeverozapadnom kvadrantu dva od zapada prama istoku položena kostura, uz jedan željezno koplje na oblik rogoza i ulomak od koplja, uz drugi broncano zrno, ulomci dvostruke špirale od broncane žice i pet broncanih kolutića od fibula.

Slika 29.

Gromila XX.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila XXI.

Premjer 9·4 *m*, visina 1 *m*, na pola od zemlje, na pola od kamena; 500 koraka od kuća Pod Halugom.

U sjeveroistočnom i jugoistočnom kvadrantu po jedna nespaljena lešina. U jugozapadnom kvadrantu blizu kraja mrtvačka paljevina s broncanom fibulom na obluk sa dvije petlje, s broncanom halkom, ulomcima od željeznih noževa i utarcima od ilovastog sugja.

Gromila XXII.

Premjer 10 *m*, visina 1·25 *m*, $^1/_3$ od zemlje, a $^2/_3$ od kamena.

U južnom dijelu pet nespaljenih lešina, položenih od zapada prama istoku, u jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina; pri njoj

rastaljen broncani grumen, komad bronca i broncani kolutić. U nasutom materijalu mnoštvo utaraka od prehističkog sugja.

Čavarine.

To mjesto leži na sjeveroistočnim ograncima brda Mlagja; polja, livade i borovi gajevi, koji pripadaju tamošnjim žiteljima, prostiru se zapadno do Bandinog Odžaka, sjeverno do Kusača, a istočno do Ljubovine.

Izvor-vode nema nikako, u selu ima zidana čatrnja, u koju je uzidano mnogo sredovjekog nadgrobnog kamenja.

Prekopavanjem gromila na tome se je mjestu samo pabirčilo, pošto je većina grobova već prijašnjih godina raskopana.

Ti grobovi ovdje ne čine odijeljenu nekropolu, nego se nalaze pojedince po livadama, u gaju i u polju razasuti.

Gromile I. i II. uzdižu se usred sela, III. do XIII. u borovu gaju sjeverno od sela.

Prama Ljubovini na sjevernom obronku Mlagja ima odijeljena nekropola sa 40 gromila po prilici, koje još nijesu raskopane; većina ih ima jedva 6 *m* u premjeru, nasute su od lomljenog i od prikupljenog kamenja i samo su tankom ledinom pokrivene.

Predio oko Čavarina jedan je od najplodnijih na Glasincu, kako u pogledu livada, tako i u pogledu njiva.

Gromila I.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·9 *m*, od kamena i zemlje, šikarom gusto obrasla.

Na južnoj strani sahranjena je nespaljena lešina sa dvije broncane bobičave glavice, fragmentom trakaste narukvice od plosnatog bronca, a u materijalu, od kog je nasuta gromila, mnoštvo tesanih komada i krugalja od granita i diabasa, ovčijih i govegjih kosti i utaraka od prehističkog ilovastog sugja.

Gromila II.

Premjer 10 *m*, visina 1 *m*, od kamenitih šuljeva i zemlje, obrasla šikarom.

U južnom dijelu na 4 mjesta paljevina od lešine s ovim prilozima:

3 trakaste narukvice od tankog bronca, dekorirane rombičkim ornamentom od poredanih tačaka, ispisanim kalemom na odskok.

1 jednake narukvice za dječiju ruku, *slika 30.*

4 probušena komada jantara.

1 broncano zrno.

3 zrna od modrog stakla i 2 od paste.

2 ulomka od željeznih noževa.

1 puce od roga sa željeznom ušicom, *slika 31.*

1 vučiji zub.

1 bočka od broncane žice.
1 privjesak od bronca na oblik vazete.
1 šljivi sličan privjesak od bronca.
1 ispupčena zaponka od bronca.
1 ulomak sulice od željeza.
2 okrugla potočna bjelutka.
2 broncane fibule na oblik prsobrana (srednje la-tensko doba), *slika 32.*
1 broncana špirala na oblik naočara.

Gromila III.

Osovina od sjevera prama jugu 10 *m*, od istoka prama zapadu 7 *m*, visina 0·8 *m*. Na obodu veliki šuljevi, inače od prikupljenog kamenja.

U sjeverozapadnom i sjeveroistočnom kvadrantu sahranjene lešine bez konštatiranog položaja.

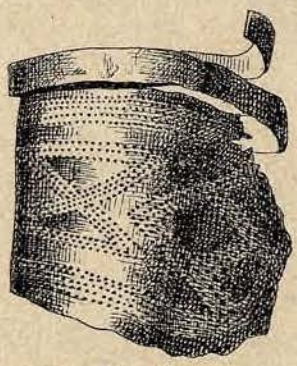

Slika 30.

Slika 31.

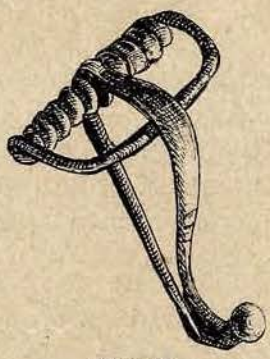

Slika 32.

Izmegju obje sahranjene lešine na jednom mjestu paljevina od lešina sa četiri velike kvrgaste fibule od bronca, 2 ulomka od željeznog koplja i koplje srednje veličine s povorom.

Na ulomku od koplja i na čitavom koplju poznali su se tragovi, da su bili ražareni.

U sjevernom dijelu utarci od oveće, žari slične posude.

Gromila IV.

Premjer 17·8 *m*, visina 0·6 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena, uravnjena.

Po svoj gromili razasuta paljevina od lešine.

Od rukotvorina nagjeno je:

2 bikonveksna zrna od srebrnog tenećeta, savaćena, *slika 33.*

1 srebrna ukosnica, *slika 34.*, koji se tip i u broncu vrlo često ponavlja.

2 fragmenta od broncanih fibula na oblik prsobrana (srednje doba la-tensko).

2 ukosnice od broncane žice.

1 željezna fibula na obluk s jednom petljom, sa četverouglastom nožicom.

1 broncana fibula na obluk s jednom petljom i četverouglastom isperenom nožicom.

1 kolutu sličan nakit od bronca, *slika 35.*

1 pečatni prsten od bronca sa savaćenom plojkom.

10 kalemom na odskok ispisanih, polukrugljastih nakitnih putaca od bronca.

20 emaljiranih zrna.

Slika 33.

2 željezna gvozdaca od koplja s uskom, narebrenom plojkom.

4 željezna, vrlo oksidirana koplja sa širokom, narebrenom plojkom.

3 rta od željeznih sulica.

4 ulomka od željeznih noževih oštrica.

Fragmenti od prehističkog ilovastog sugja i rimske vazete.

Slika 34.

Gromila V.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*, obrasla borovima, od lomljenog i prikupljenog kamena.

Ilovasti utarci, drveni ugalj i nešto istrošenog iverja od kosti.

Gromila VI.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog kamena.

U zapadnom dijelu ljudske kosti i utarci od posuda. Položaj lešina nije se mogao utvrditi.

Gromila VII.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena.

Nekoliko komada kosti, inače prazna nagjena.

Gromila VIII.

Premjer 10 *m*, visina 1·3 *m*. Od velikih kamenitih šuljeva.

Bilo je u njoj samo govegjih kosti i nekoliko utaraka od debelog ilovastog sugja.

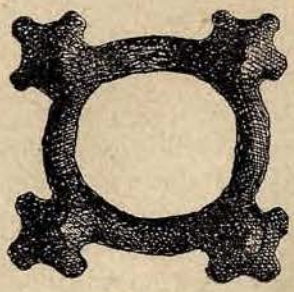

Slika 35.

Gromila IX.

Premjer 10 *m*, visina 0·9 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena.

Prekopavanjem nagjeno je samo govegjih kosti, utaraka od ilovastog sugja i nekoliko čestica paljevine od lešine.

Gromila X.

Premjer 10 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog kamena.

Nagjeno je govegjih kosti, utaraka od prehistoričkog ilovastog sugja, nekoliko komada s ručicama i fragmenat žrvnja.

Gromila XI.

Premjer 5 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog kamena. Prazna.

Gromila XII.

Premjer 5·4 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog kamena. Prazna.

Gromila XIII.

Premjer 3·8 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog kamena. Prazna.

Pariževići.

Na jugoistočnom ogranku gore Mlagja, što se je pružio prama Šenkovićkom polju, tik do zadnjih kuća pariževićkih, nalaze se na zaravanku Komini ostanci nasute gradine.

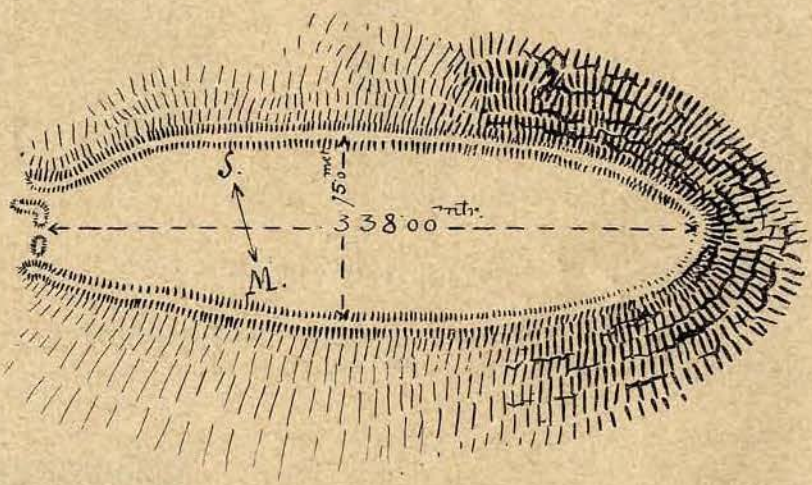

Slika 36.

Oblik joj elipsa, *slika 36.*, kojoj je velika os orijentirana od sjeverozapada prama jugoistoku.

Bedem, koji se je megjutim održao samo u zapadnoj polovici gragjevine, na suho je ozidan, ima širinu od 4·5 *m*, visinu od 0·6—1 *m*, a na vrhu širinu od 2 *m*. Ulaz na sjeverozapadnoj strani sastoji od trojih odijeljenih *3 m* širokih vrata, od kojih su najsjevernija zaklonjena malim, na suho uzidanim predzidom, *slika 37.* Na ogragjenom zemljištu, a i pred ulazom prostire se mala nekropola, koja je posve raskopana. Zapadno od te gradine vide se u hras-

tovom gajiću na nekim mjestima na suho uzidane zidine, koje su valjda gradini Komini služile kao prednja utvrda.

Mjesto cijele fortifikacije vrlo je lijepo odabrano, pošto se odavle divno može pregledati Šenkovićko polje i dolina, koja u nj izlazi; u blizini, u mjestu Pariževićima probija iz hrida obilat izvor, što takogjer valja uzeti u račun.

Gromila I.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*, uravnjena, ledinom obrasla, od kamenja i zemlje nasuta. U sjeverozapadnom kvadrantu paljevina od lešine, po ostalim mjestima nespaljene ljudske kosti razasute.

Od rukotvorina nagjen je uz paljevinu urezanim crticama ukrašen prsten od bronca i komadić broncane žice, po gromili razasuti utarci od debelih lonaca s ručicama i konjske kosti.

Gromila II.

Premjer 8·5 *m*, visina 1 *m*, na oblik kubeta, ledinom obrasla; nasuta od kamenja i zemlje. U sjeverozapadnom kvadrantu nagjen je od istoka prama zapadu orijentiran kostur sa dvije broncane špiralne halke od 4 zavojka blizu glave; utaraka od ilovastih posuda množina.

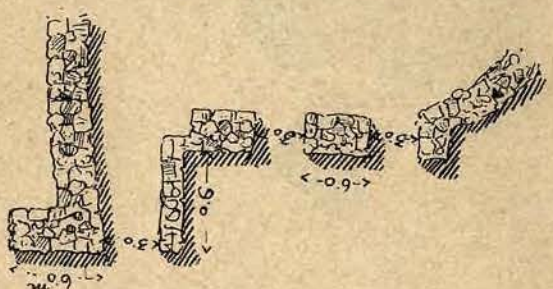

Slika 37.

Gromila III.

Premjer 8·2 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, gola. U sredini nagjene su nespaljene ljudske kosti, kojim se nije više moglo ustanoviti orijentiranje, u sjeverozapadnom kvadrantu fragmenti žàri slične posude.

Gromila IV.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m*, od kamena nasuta, uravnjena. Sahranjene dvije lešine, orijentiranje se nije moglo raspoznati; blizu kosti prsten, načinjen od broncane špirale, kojoj se oba kraja svršavaju u putašca *(slika 38.)*, utarci od ilovastih posuda po gromili razasuti.

Gromila V.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m*, od kamenja nasuta gromila, ima oblik uravnjenog odsječenog čunja; obrasla borovicom. U sredini nespaljene kosti i utarci od ilovastih posuda.

Gromila VI.

Premjer 5 *m*, visina 0·8 *m*, kamenita gromila; uravnjena, gola. Nahogjaji kao pod V.

Gromila VII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·6 *m*. Nahogjaji kao pod V.

Gromila VIII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, obrasla glogom.

U njoj je bilo nešto ostanaka od ljudskih kosti i nešto utaraka od ilovastih posuda.

Gromila IX.

Premjer 8 *m*, od juga prama sjeveru, od istoka prama zapadu 4·7 *m*, visina 0·7 *m*, nasuta od kamenja i nešto zemlje, ledinom obrasla.

U zapadnom dijelu nagjene su dvije od zapada prama istoku položene lešine; uz jedan kostur ležale su dvije broncane špiralne korice od žice blizu glave.

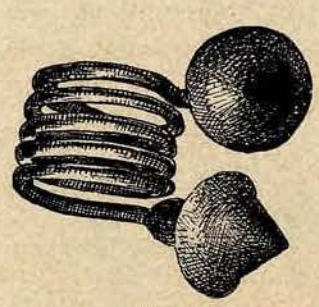

Slika 38.

Gromila X.

Premjer 4·7 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila; gola.

U sredini ljudske kosti i utarci od 3 posude po prilici.

Gromila XI.

Premjer 6 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila; gola. U njoj je bilo nešto utaraka od sugja.

Gromila XII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila; gola. Bila je posve prazna.

Gromila XIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila; gola. U sredini utarci od sugja.

Gromila XIV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila; gola. Prazna.

Gromila XV.

Premjer 7·5 *m*, visina 2 *m*, od prikupljenog kamenja, obrasla lijeskom. Utarci od prehistoričkog ilovastog sugja i govegje kosti, inače prazna.

Gromila XVI.

Premjer 10 *m*, visina 2 *m*, od prikupljenog kamenja, lijeskom obrasla. Prazna.

Mlagj.

Nekropola se prostire po hrptu gore Mlagja, koji se pruža jugoistočnim pravcem od Amorića do Pariževića. Po obroncima, obraslim sitnogoricom i nekolikim hrastovim gajićima, prostiru se mjesta Amorići, Čitluci i Pariževići. Na jugozapadnom kraju gorskog hrpta ima nasuta gradina, Grad na Mlagju, tamam prema Hreljin-gradu na obronku Plješa, tako da obje rečene utvrde čuvaju ulaz u dolinu pariževićku. Pri izlasku iz klanca, tamo, gdje se on proširuje u Šenkovićko polje, ima iznad sela Pariževića drugi okrugli, nego nasadima gotovo posve sakriveni nasip, tako da je i taj dio klanca flankiran.

Gromile su većinom u šumi, samo ih je malo podignuto na pašnjacima. Dvije humke podignute nad grobovima, a slične nasutim gradinama pod br. IV. i XIII. izvještaja o nahogjajima, tako su postavljene na mjestima, s kojih je najljepši pogled na Glasinac, da nekim načinom čine i središte dviju manjih nekropola. U njima je bilo obilje grobnih priloga, tako da ih valja smatrati glavarskim grobovima.

U onakim gromilama, koje su bile obrasle grmljem i drvećem, slabo je nagjeno priloga. Samo najveći broncani i željezni objekti bili su očuvani, a sitnije komadiće istog kova raspršalo je žilje u samo sićušno iverje. I orijentiranje bilo je u mnogim prigodama s rečenih razloga nemoguće ustanoviti.

Gromila I.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, nasuta od lomljenog i prikupljenog kamenja. U južnom dijelu mrtvačka paljevina i fragmenat žrvnja od kamena, slična amfibolitu.

Gromila II.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·5 *m*, nasuta od lomljenog i prikupljenog kamenja, obrasla lijeskom, na vrhu uravnjena.

U južnoj strani mrtvačka paljevina, pri tome komadići jantara, špiralna žica od bronca i broncano zrno. U istočnomu dijelu dvije od istoka prama zapadu položene, nespaljene lešine, pri jednoj dvije dvostruke špirale od broncane žice, pri drugoj mala broncana fibula s dugmetima, probušen megjegji zub, kao i ulomci od željeznih kopalja. U materijalu, od koga je gromila nasuta, dva žrvnja od ručnog mlina, premjer im je 40 *cm*.

Gromila III.

Premjer od zapada prama istoku 8·2 *m*, od sjevera prama jugu 9 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena i od prilike $^1/_3$ zemlje nasuta, na površini utabana, lijeskom obrasla.

U sjevernom dijelu od zapada prama istoku položen kostur sa pet, kalemom na odskok ispisanih broncanih dugmeta; u južnom dijelu lešina, položena od juga prama sjeveru, kojoj se na glavi poznaju tragovi od vatre. Pri ovoj nagjen je rimski, željezni ključ, dva komada usukane špiralne žice i fragmenti nekog nakita, sastavljenog od dvije broncane dvostruke špirale i od špiralnih kolutova. Osim toga nagjeno je u gromili razasutih utaraka od prehističkog sugja, a na jednom mjestu nespaljene kosti od udova. Na kosturu, položenu od juga prama sjeveru, nije se vidjelo znakova, po kojim bi se moglo suditi, da je kasnije sahranjen.

Gromila IV. *(Slika 39.)*

Ova je imala oblik male nasute gradine; osi elipse iznosile su 11·7 i 10·3 *m*. Visina nasipa ustanovljena je na 1·25 *m*, širina pri temelju 3 *m*, a pri vrhu 1·3 *m*. Gromila je nasuta na pola od lomljenog i prikupljenog kamena, a na pola od zemlje, i bila je obrasla mladom šumicom. U južnoj strani gromile pod nasipom, nagjeno je sedam od zapada prama istoku položenih kostura.

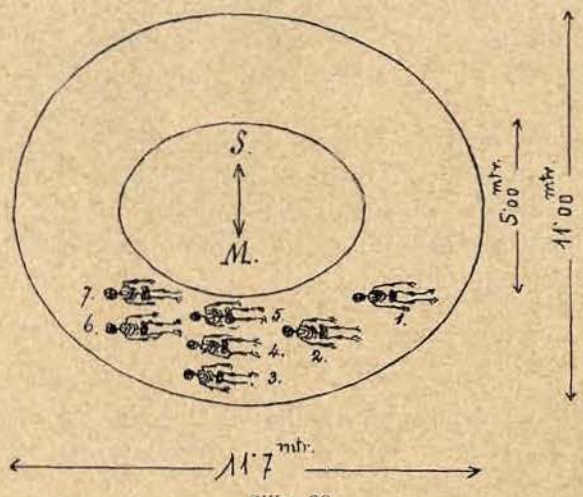

Slika 39.

Pri prvome kosturu nagjena su dva velika željezna koplja, oblika lovorovog lista i 1 lijepo očuvan sjekač (nož za sjecivo) sa dva trna na dršku, *slika 40.* ($^1/_4$); pri drugom željezno koplje i ulomak od noža; pri trećem dva koplja, brus, dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i ulomci od noževa; pri četvrtom oštrica od željeznog bodeža, džilit, i ulomci broncane plojke sa pojasa na oblik krsta; kod petog dva željezna koplja na oblik rogoza i brus; pri šestom 51 *cm* duga oštrica od mača, jednoreza, savijena, *slika 41.* ($^1/_4$) broncana pafta, *slika 42.*, 2 dugmeta na oblik krsta s ušicom (bronc), fragmenti broncane zaponke i broncano zrno; pri sedmom fragmenti od željeznih kopalja i noževa, 1 broncano zrno, 1 broncana zaponka na oblik dugmeta, uz lijevu šljepoočnicu kolut od broncane žice, ovijen špiralnom usukanom žicom, fragmenti broncane fibule na

obluk i pasji zub. *Slika 39.* prikazuje situaciju kosturova u gromili, svi leže na golom tlu, tako da ne može biti govora o kasnijem sahranjivanju u nasipu. Meni se u ostalom čini, da je cijeli taj nasip podignut u bogoštovne svrhe, pošto je u nutrinji jedva bilo mjesta za 10 ljudi, te niti je mogao služiti za obranu, niti za obitavanje.

Gromila V.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena nasuta, obrasla grabom i lijeskom.

U njoj ništa nije nagjeno.

Gromila VI.

Premjer 7 *m*, višina 1·2 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena, obrasla mladom šumicom.

U njoj ništa nije nagjeno.

Gromila VII.

Premjer 7 *m*, visina 1·5 *m*, od lomljenog kamena; obrasla.

U južnom dijelu gromile komadi kosti bez traga paljevini, u blizini privjesak od 2 kolutića i 1 špirala od broncanog tenećeta.

Gromila VIII.

Premjer 6 *m*, visina 1 *m*, na pola od zemlje, na pola od kamena nasuta. U gromili razasuti utarci prehistoričkog sugja i komadi ljudskih kosti, kojim se položaj nije mogao odrediti.

Gromila IX.

Premjer 3 $^1/_2$ *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; čunast oblik.

Slika 40.

Slika 41.

U sredini mrtvačka paljevina i špirala od pružive broncane žice.

Gromila X.

Premjer od istoka prama zapadu 10 *m*, od sjevera prama jugu 9 $^1/_2$ *m*, visina 1·3 *m*.

Materijal sastoji od zemlje sa nešto prikupljenog kamena; imala je oblik slabo svedenog kubeta.

Nagjene su lešine, kako ih prikazuje *slika 43.*

U istočnom dijelu gromile, oko 2 $^1/_2$ *m* od kraja, ležaše četiri od sjeverozapada prama jugoistoku položena kostura; u prijegledu

sa 1 do 4 označeni bili su bez ikakih priloga sahranjeni. Kod petog kostura nagjena su 24 ravna, na odskok kalemom ispisana broncana dugmeta s ušicama, ukosnica od bronca, 39 *cm* duga, glavica i gornji dio ornamentiran, na dônjem kraju navriježena špirala od broncane žice (*slika 44.*, $^1/_3$ naravne veličine), nadalje narukvice od bronca, nalik na korice, straga na široko otvorene, debelim obručevima ukrašene[1]) i privjesak od bronca, sastavljen od špirala na oblik naočara i od špiralnih kolutova[2]).

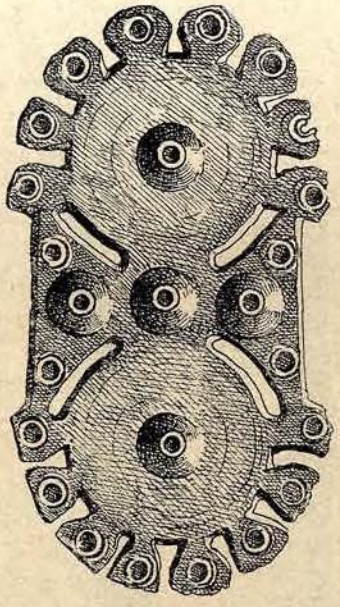

Slika 42.

Kosturi 6. i 7. bili su bez priloga, kod 8. nagjen je uz glavu lešine pehar od ilovače s jednom ručicom, načinjen prema tipu najobičnijem na Glasincu. Deveti kostur bio je položen od jugoistoka prama sjeverozapadu; pri glavi mu je nagjen obruč za kosu, kraj prsiju izdignuta broncana pafta i mnoštvo sitnih zrna od stakla i emalja.

Razmjerno bogato opremljene lešine 5 i 9 ležaše na nekoj vrsti kamenitog odra, ostale na golom tlu.

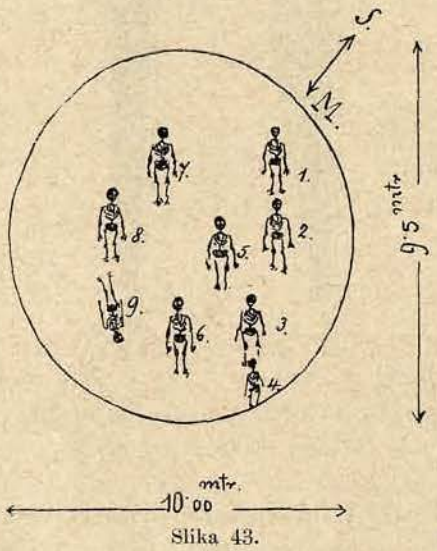

Slika 43.

Slika 44.

Gromila XI.

Premjer od sjevera prama jugu 7·6 *m*, od istoka prama zapadu 8 *m*, visina 1·3 *m*; zemljana humka.

Osim četiri, od sjeverozapada prama jugoistoku položena kostura, koji su oko 30 *cm* iznad tla bili položeni na kamenu, nije se u tome grobu ništa našlo.

Gromila XII.

Premjer 8 *m*, visina 0·4 *m*; uravnjena, od kamena nasuta gromila. U južnom dijelu, 4 *m* od kraja, nagjena je djelomice spaljena lešina; kosti od lubanje bile su bijelo kalcinirane, udovi nijesu bili spaljeni. Od priloga

[1]) Hoernes, „Grabhügelfunde von Glasinac“ (Prijedmeti nagjeni u gromilama glasinačkim), sl. 197., Beč 1889.

[2]) Hoernes, „Grabhügelfunde von Glasinac“ (Prijedmeti nagjeni u gromilama glasinačkim), sl. 202. i 203.

našla se je samo jednostavna broncana ukosnica (žica), broncano zrno i fragmenti od broncanih špiralnih koričica. U zapadnom dijelu nagjeni su zubi i kosti od udova govečeta.

Gromila XIII.

Premjer od sjevera prama jugu 13 *m*, od istoka prama zapadu 12 *m*. Kako je *slika 45.* prikazuje u tlocrtu i u presjeku, imala je oblik malog graca; gromila je bila posve obrasla mladom šumicom.

U sjevernom dijelu gromile, od prilike jedan metar od kraja, našla se mrtvačka paljevina, za tim jedan od sjeverozapada prama jugoistoku položen kostur, spram koga su ležala dva u obratnom dravcu položena kostura. U sjeveroistočnom dijelu kod kostura 4., 5., 6. i 7. isti red, a prema kraju nagjeni su ostanci dječije lešine. U južnom dijelu kod 9. mrtvačka paljevina. Kod kostura br. 2. nagjeni su ovi prijedmeti:

Pojas, sastavljen od broncanih šipki[1]).

Željezni nož, jednorez na vrhu ponešto savijen.

Dvije narukvice od debele broncane žice, uzvrnute, špirala sa 18 savijutaka.

Dvije broncane dvostruke špiralne fibule sa željeznim jezičcem.

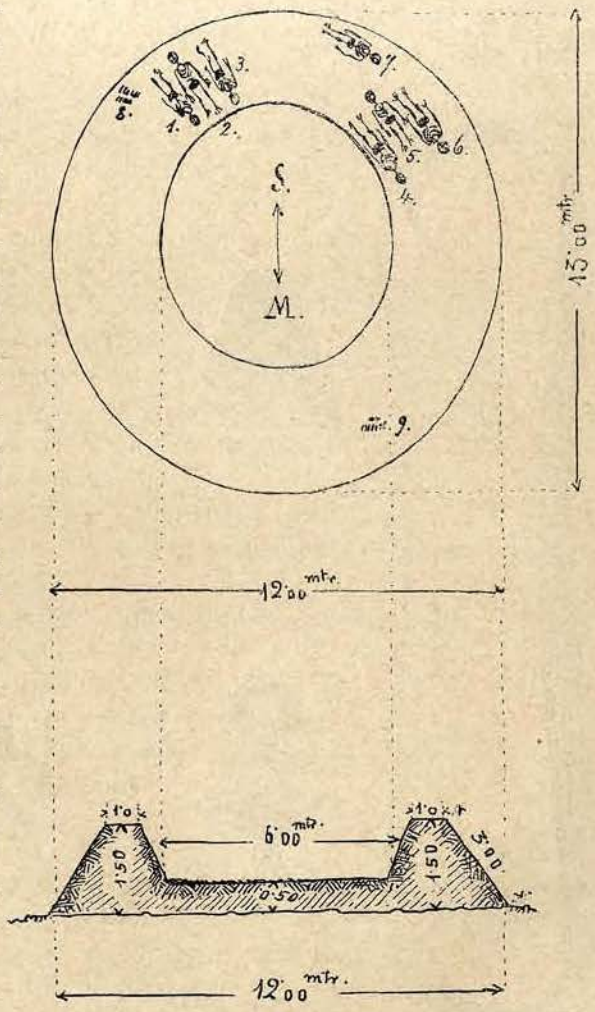

Slika 45.

Dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje, s četverouglastom, na dva mjesta probušenom nožicom.

9 broncanih zrna.

---

[1]) Ć. Truhelka, „Kopanje starina na Glasincu 1889." sl. 3. u „Glasniku zemaljskog muzeja", u Sarajevu 1890.

Ukosnica od bronca [1]).

Od prilike 3 *m* usukane špiralne žice od koričica.

Broncana zaponka, ispupčena, s perima uokolo [2]).

Broju 8 slično savijen i sa strane zakovicama sastavljen trak od tankog bronca, prosto nasavaćen. (*Slika 46.* $^1/_4$ naravne veličine.) Opseg 1·1 *m* (za držanje dugog skuta).

Deset komada broncanih privjesaka s ušicama, stranom na oblik šljive, stranom rasporena šuplja dugmeta i jedan privjesak, sličan *slici 48.*

Uz kostur, obilježen brojem 2. nagjeno je ovo:

Dvije broncane špiralne fibule.

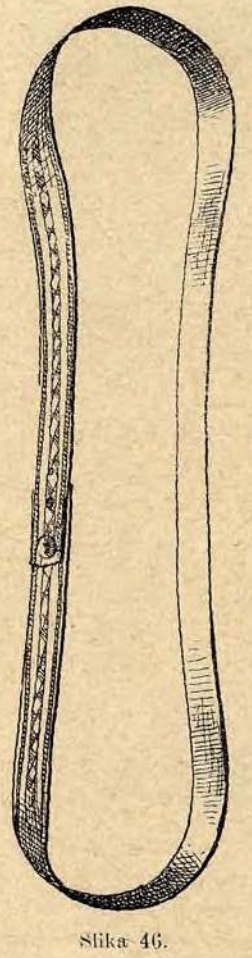

Slika 46.

Dijelovi ogrlice, koji sastojahu od 10 pri okrajku probušenih ljuštura (cardium), jednog u broncan kolutić okvirenog vučijeg zuba; od 1. broncanog privjeska na oblik posudice; od jedne pafte iz gjerdana od broncanog tenećeta, *slika 47.*; jednog trouglastog broncanog privjeska i deset različitih jantarevih zrna.

Slika 47.

Kod lešine br. 3. nagjene su samo dvije broncane špiralne fibule.

Kod kostura 4., 5. i 6. nagjene su 4 masivne ljevene broncane zmijolike narukvice, 4 djelomice oštećene broncane fibule na obluk sa dvije petlje, šest špiralnih fibula.

Kod dječije lešine br. 7. bile su dvije špiralne fibule od bronca, na mjestu br. 9., gdje je konštatovana mrtvačka paljevina, malen savijen nož od željeza i mala broncana fibula s dugmetima i dugom nožicom.

Slika 48.

Gromila XIV.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, sva od lomljenog i prikupljenog kamena; obrasla hrastićima i lijeskom.

U toj gromili bile su po nekim mjestima razasute nespaljene ljudske kosti, na jednom mjestu (jugoistok) mrtvačka paljevina. Od rukotvorina nagjeni su samo ulomci od željeznih kopalja i noževa, polovica broncane špiralne fibule, 1 broncani kolutić od fibule i nekoliko utaraka od prehistoričkih lonaca.

---

[1]) i [2]) Dr. Hoernes, „Grabhügelfunde von Glasinac“ (Prijedmeti nagjeni u gromilama glasinačkim). Beč 1889. Antropološko društvo. Slike 183. i 193.

Gromila XV.

Promjer 9 *m*, visina 1 *m*, od kamena i zemlje; šumicom obrasla. Osim množine utaraka od ilovastog sugja, dvije kruglje od nekog kamena slična gabru i nekoliko posve istrošenih ljudskih kosti, nije ništa nagjeno.

Gromila XVI.

Premjer 13 *m*, visina 60 *cm*, kamenita gromila, šumicom obrasla. Raskopavanjem nagjeno je nešto utaraka od sugja i nekoliko nespaljenih ljudskih kosti. Položaj lešine nije se mogao ustanoviti.

Gromila XVII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, šumicom obrasla. Prazna.

Gromila XVIII.

Premjer 3·5 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila, šumicom obrasla. Prazna.

Gromila XIX.

Premjer 3 *m*, visina 0·8 *m*, šumicom obrasla, kamenita gromila. Prazna.

Gromila XX.

Premjer 6·5 *m*, visina 1·1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena, na oblik presječenog čuna.

Od prilike u sredini nespaljene ljudske kosti i ulomci malene ilovaste zdjelice bez ručica.

Gromila XXI.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila, šumicom obrasla. Prazna.

Gromila XXII.

Premjer 5·3 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila, šumicom obrasla. Osim nekoliko utaraka od sugja i komadića uglja nije ništa nagjeno.

Gromila XXIII.

Premjer 5·7 *m*, visina 0·6 *m*, od kamena i zemlje.

Nagjeno je bez reda razasutih spaljenih i nespaljenih ljudskih kosti, željezno koplje, ulomak takoga i 4 emaljna zrna.

Gromila XXIV.

Premjer 3 *m*, visina 0·4 *m*. Raskopavanjem nagjen je u sredini prirodan hrid u visini gromile, te po tome gromilu valja smatrati samorodom, vremenom istrošenom hrpom ruševine.

Gromila XXV.

Premjer 6·2 *m*, visina 0·7 *m*, kamenita gromila, lijeskom obrasla. Bijaše u njoj samo nekoliko utaraka od ilovastog sugja.

Gromila XXVI.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·5 *m*, šumicom obrasla. Nema traga kostima, ali od prilike u sredini na golom tlu lijepo očuvan vrh od sulice, na kome su se vidjeli tragovi vatre. Čini se da je kosti, ako su kada kakve ovdje bile, voda i žilje od drveća sasvim istrošilo.

Gromila XXVII.

Premjer 3·2 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna.

Gromila XXVIII.

Premjer 4·8 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna.

Gromila XXIX.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, od zemlje i prikupljenog kamenja, obrasla lijeskom. U jugoistočnom dijelu konštatovan je kostur, položen od zapada prama istoku, kod koga su se mogli pribrati ovi prijedmeti:

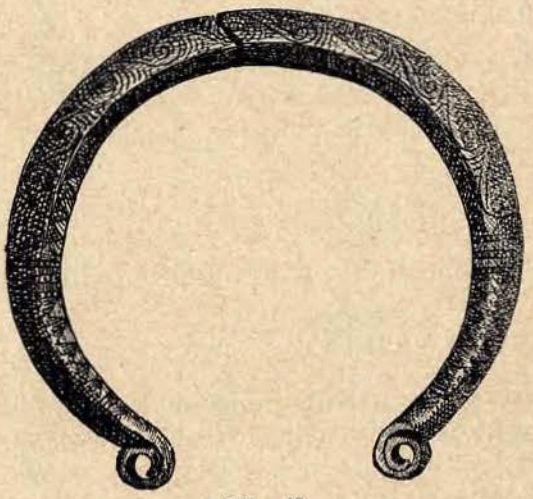

Slika 49.

Plosnat torquis od lijevenog bronca, nasavaćen, *slika 49.*

Pet komada na odskok ispisanih, ravnih broncanih dugmeta.

Ulomci nekog nakita, koji je sastojao od broncanih dvostrukih špirala i od špiralnih kolutića.

Gromila XXX.

Premjer 10·2 *m*, visina 1·2 *m*, nasuta od pojednakog po prilici dijela kamena i zemlje. U njoj se je moglo ustanoviti 6 sahranjenih lešina, položenih od sjevera prama jugu. Od priloga nagjena je polomljena željezna fibula na obluk sa dvije petlje; na oblik krsta načinjena, usavaćenim koncentričkim kolobarima ukrašena broncana plojka s tragovima željezne stremenke ili mjesta, gdje je bio pričvršćen jezičac; mnoštvo utaraka od sugja, kao i nekoliko komada od žrvnja.

Gromila XXXI.

Premjer 4·2 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila, obrasla; u nasutom materijalu konjska kost.

Gromila XXXII.

Premjer 8·2 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila, ošumljena. U sjevernom i južnom dijelu po jedna od zapada prama istoku položena lešina; od priloga ništa nije nagjeno osim utaraka od sugja.

Gromila XXXIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna.

Gromila XXXIV.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m*, kamenita gromila, lijeskom obrasla. U sjevernom dijelu nespaljene ljudske kosti.

Gromila XXXV.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna.

Gromila XXXVI.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna.

Gromila XXXVII.

Premjer 3·2 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Prazna, do jednog konjskog zuba i ručice od neke posude u nasutom materijalu.

Gromila XXXVIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila, ošumljena. Po gromili razasute ljudske kosti i utarci od sugja.

Bandin Odžak.

Gromile, koje su iza prekopavanja od prijašnjih godina još preostale da se pretraže, koncentriraju se oko prehistoričke „Gradine“ na brežuljku, što se južno od rečenog mjesta valovito uzdiže iz doline.

Gradina čini kolobar, kome premjer iznosi 67 *m*, sjeverna je strana terasirana, a na južnoj strani ima na suho uzidan bedem od 6 *m* širine. Nekoliko je gromila u utvrdi, druge su ispod nje u dolini i na pristranku spram nje blizu mjesta Bandinog Odžaka.

Naselište je vrlo staro; blizu sela ima sredovjekog nadgrobnog kamenja i podor nekakog kapeli sličnog zdanja.

Zapadno su odonud u kotlini razvaline Bandinog konaka, koje valjda potječu od kakog sredovjekog hana, a na Dautovom brdu nekoliko turskih nišana.

Na zemljištu ima poglavito dobrih pašnjaka, ali ima i dobrih livada i veoma dobrih njiva za pšenicu. Šume nema, samo u južnim stranama doline ima hrastov gajić.

Gromila I.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*, od zemlje i prikupljenog kamenja; ledinom obrasla.

U sredini gromile dva od zapada prama istoku položena kostura, bez priloga.

Gromila II.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·5 *m*, od zemlje i prikupljenog kamenja; ledinom obrasla.

U sjeveroistočnom kvadrantu kostur, položen od zapada prama istoku.

Gromila III.

Premjer 7·3 *m*, visina 1 *m*, od zemlje i nešto kamenja; ledinom obrasla. Od južnog kraja od prilike na $2^1/_2$ *m* ležahu dva, u pravcu od zapada prama istoku položena kostura; kod svakog od njih nagjene su dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje s četverouglastom i na dva mjesta probušenom nožicom, dvije broncane narukvice ljevene, zmijolike, broncana plojka na oblik krsta, ukrašena nasavaćenim koncentričkim kolobarima, valjda pripada kakoj vrsti halštatske fibule s plojkama. Osim toga bijahu još po grobu razasuti: ilovasto vreteno, usukana špiralna žica i nekoliko utaraka od sugja.

Gromila IV.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m*, od zemlje i nešto kamenja. U južnom dijelu gromile dva od zapada prama istoku položena kostura sa željeznom sulicom, fragmenti od željeznih kopalja i noževa, dva brusa od kamena pješčenjaka, dva zuba derača od megjeda i jedna broncana fibula na obluk s jednom petljom, sa stremenkom čunu sličnom. U nasutom materijalu utarci od sugja.

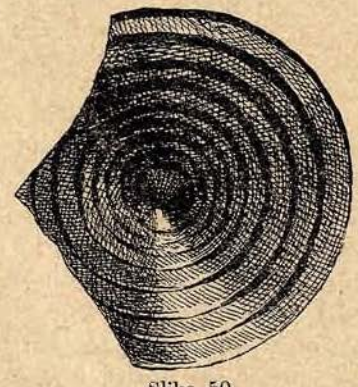

Slika 50.

Gromila V.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m*, od prikupljenog kamenja i nešto zemlje. U sjeveroistočnom kvadrantu kostur, položen od zapada prama istoku, pri glavi kosturovoj ležaše broncano dugme na obluk tutulusa (pupčasto) s ušicom *(slika 50.)* i špiralni kolut od broncane žice. U nasutom materijalu bilo je mnoštvo ilovastih utaraka, nekoliko brusova, kamenitog grumenja (za mrvljenje žita) i žrvanj eliptičkog oblika.

Gromila VI.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog kamenja, uravnjena. U jugoistočnom kvadrantu blizu kraja od zapada prama istoku položen kostur sa dva željezna koplja (oblik lovorovog lista), dvije fibule na obluk sa dvije petlje s četverouglastom nožicom, dvostruka špirala od broncane žice i brus; u sjeveroistočnom kvadrantu, oko $2^1/_2 m$ od prvog kostura, drugi sa dvije zmijolike narukvice i dvije dvostruke špirale od broncane žice.

Gromila VII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamenja. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 9 *m*, visina 1·75 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamenja. U gromili, stranom na golom tlu, stranom u nasutom kamenju, 10 od zapada prama istoku položenih kostura bez ikakog priloga (kasnije sahranjeni?). U sjeveroistočnom kvadrantu, dva metra od kraja, mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama:

2 kvrgaste fibule od bronca, svaka sa tri kolutića.

Ulomak čunaste fibule.

Biljur.

2 broncana zrna.

Rešetki slično, probijeno nakitno dugme od bronca.

4 kolutića sa fibule.

Brus.

Ravno broncano dugme.

Izrezuckana kost. *Slika 51.*

Po grobu razasuta množina utaraka od sugja.

Slika 51.

Slika 52.

Gromila IX.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamenja.

U južnom dijelu dva skeleta, položena od zapada prama istoku, uz njih okovica od kopljišta, *slika 52.* ($^1/_2$), zrno od vapnenca, ulomak ilovastog vretena i broncana špiralna fibula.

Gromila X.

Premjer 9 *m*, visina 1·2 *m*, od kamena i zemlje; uravnjena, ledinom obrasla.

U južnom dijelu gromile na dva mjesta ljudske kosti, pri tome ostanci od 5 po prilici plitici sličnih posuda, ilovasto vreteno i nekoliko komada broncane žice.

Gromila XI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·7 *m*, od zemlje i prikupljenog kamenja. U sredini ostanci od dvije lešine; nekaki sitni nakit od broncanog tenećeta s probijenim krstom u sredini, brus od kloritnog škriljevca i mnoštvo utaraka od sugja, bijahu jedini prijedmeti, što su ondje nagjeni.

Gromila XII.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; uravnjena. U sjeveroistočnom kvadrantu dva od zapada prama istoku položena kostura.

Nagjeno: dvije okrugle zaponke od ljevenog bronca, u sredini nožice probijen ornamenat na oblik krsta, kolut od tankog bronca, malen lončić i ulomci oveće posude s ručicom.

Gromila XIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, od kamena i zemlje; uravnjena, ledinom obrasla. U sredini ostanci kostura s ovim prilozima: 1 zaponka od ljevenog bronca sa središnjim poljem nalik na ružicu, 1 broncano zrno, kvrgasta broncana fibula, komadić ukosnice i komadić željeznog noža.

Gromila XIV.

Na oblik elipse, premjer pri temelju 9 *m* i 8 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena.

U istočnom dijelu dva, u zapadnom jedan, u pravcu od zapada prama istoku položen kostur.

Od rukotvorina nagjeno je samo mnoštvo utaraka od sugja i vreteno.

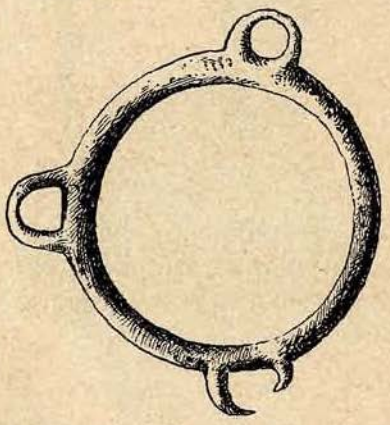

Slika 53.

Gromila XV.

Premjer 6·7 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; uravnjena. U sjeverozapadnom kvadrantu tri od sjeverozapada prama jugoistoku položena kostura. U jugozapadnom kvadrantu na dva mjesta mrtvačka paljevina.

Pri skeletima broncani kolut *(sl. 53.)* sa tri ušice po strani, toka na oblik krsta od bronca, špiralni kolutić od broncane žice i špiralna koričica od broncane žice; uz mrtvačku paljevinu samo utarci od sugja.

Gromila XVI.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila. Utarci od ilovastog sugja, inače prazna.

Gromila XVII.

Premjer 6 *m*, visina 0·9 *m*, kamen i zemlja; ledinom obrasla.

U zapadnom dijelu četiri od sjeverozapada prama jugoistoku položena kostura; jedan je kostur imao pod glavom broncane klještice i blizu prsa zaponak s rozetom u sredini. Uz tri ostala kostura samo utarci od ilovastog sugja.

Gromila XVIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·6 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U sjeverozapadnom i u jugozapadnom kvadrantu po jedan od zapada prama istoku položen kostur.

Uz prvi otvorena narukvica od ljevenog bronca, polukrugla i ulomci ilovaste zdjelice, ornamentirane linearnim motivima.

Gromila XIX.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila XX.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila XXI.

Premjer 6 *m*, visina 0·6 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U sjevernom dijelu, $1^1/_2$ *m* od kraja, dva kostura, kojim se položaj nije mogao odrediti. Komad na oblik špirale savijene broncane žice, brus, komad žrvnja od diorita, kao i veći broj utaraka od sugja, koji potječu od 5 oblika po prilici, sve to nagjeno je stranom u nasutom materijalu, stranom na golom tlu.

Gromila XXII.

Premjer 8 *m*, visina 0·8 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U sjevernom dijelu sahranjena dva kostura; uz istočni kostur nagjena je izdjelana cjevasta kost, *slika 54.*

U južnom dijelu mrtvačka paljevina; po svoj gromili razasuti utarci od sugja i to od žára s vrlo tankim vratom i od plitica.

Slika 54.

Gromila XXIII.

Premjer 7 *m*, visina 1·2 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Na tri mjesta kosturi u zapadnoj polovici gromile; od priloga nagjene su dvije špiralne koričice od broncane žice, željezna dvostruka špirala, špiralni kolutić od bronca, utarci od ilovastog sugja, komad žrvnja od granita i željezni nož po današnjem načinu.

Pod-Pećine.

Dolina Pod pećinama prostire se istočno od mjesta istog imena do ispod kusačkog graca. Zemljište sastoji od pašnjaka, isprekidanih mnogim ponorima, mjestimice obraslo rijetkom borovom šumicom. Gromile su svuda razasute, mjestimice gusto jedna do druge poredane, osobito pri dnu graca.

Pri ulazu u dolinu vide se tragovi neke primitivne utvrde, koju narod zove Bandin han; ona sastoji od zidova, dugih 28 *m*, koji u razmaku od 10 *m* usporedo teku. Ti su zidovi 0·5—0·9 *m* debeli, 0·4 *m* visoki i na suho zidani od prikupljenog i lomljenog kamena. U pravcu osovnom na ova dva zida, a u daljini od $7^1/_2$ *m*, prostiru se dva nasipa, svaki od prilike 24 *m* dug i 1 *m* širok. Valjda je ta utvrda bila neko predgragje kusačkom gracu, od koga je oko $1^1/_2$ *km* udaljena, i kome je služila za zatvaranje ulaza u dolinu.

Dalji tragovi primitivne utvrde vide se oko 200 koraka istočno od Bandinog hana, to su naime tri gromilasta nasipa, koji su jedan s drugim sastavljeni i o kojima ću govoriti pod II., III. i IV.

Ovdje je pretraživanjem gromila u neku ruku nastavljeno i dovršeno prekopavanje, otpočeto prijašnjih godina.

Gromila I.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·9 *m*. Od lomljenog kamena i zemlje.

U sredini gromile ima kostur, kome se nije pravo mogao razabrati položaj, s kolutićem od fibule, ulomkom od broncanog lančića; nadalje je bilo utaraka od ilovastog prehističkog sugja i govegjih kosti.

Gromila II.

Premjer 10·7 *m*, visina 1·2 *m*.

U toj je gromili valjalo razlikovati tri sloja i to jedan unutrašnji glavni od samih šuljeva, oko njega sloj od tucanog kamena, i najposlije spoljašnji plašt od prikupljenih krupnih kamenica. Pod glavnim slojem nagjeno je ljudskih kosti, kojim se nije mogao ustanoviti položaj, s broncanom špiralnom fibulom, broncana fibula na obluk sa dvije petlje, dvije zaponke od bronca s išaranom rozetom na oblik krsta u sredini, kolutić od tankog bronca, kolutić od željeznog tenećeta i ilovasto zrno.

U sloju od tucanog kamena nagjeni su komadi sakovanog željeza i željezne troske, komadi ocaklene ilovače, mnoštvo sredovjekog željeznog orugja, utarci od sugja zidanog na točilo, kosti od govečeta i divlje svinje i nekoliko komada stakla. U sjeveroistočnom kutu nagjena je u spoljašnjem sloju ljudska lubanja bez ikakih drugih kosti i priloga, pa se meni to učinilo, kao da su ovdje sahranili posječenu glavu.

Gromila III.

Premjer 9·7 *m*, visina 0·7 *m*, od lomljenog kamena i pruda. Na dva mjesta ostanci od kostura s utarcima od prehističkog sugja. U nasutom materijalu ostanci od sugja gragjenog na točilo, željezna troska, govegje kosti i željezna šivaća igla.

Gromila IV.

Premjer 9·3 *m*, visina 0·7 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U sjevernom dijelu na tri mjesta mrtvačka paljevina s ovim prilozima: 19 probušenih komada jantara, zrno od emalja, žica (Perlenschieber) od bronca, privjesak od bronca na oblik dvostruke bradve, ulomci željezne fibule na obluk, 19 broncanih kolutića od fibula i ornamentirani utarci od ilovastog sugja.

Gromila V.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·6 *m*. U zapadnom dijelu mrtvačka paljevina i nekoliko sprženih komada jantara.

Gromila VI.

Os od sjevera prama jugu 10 *m*, od istoka prama zapadu 11 *m*, visina 1 *m*; kamenita gromila,

U istočnom dijelu, 3 *m* od kraja, dva cijela od zapada prama istoku položena kostura.

Od priloga samo špiralna fibula i ulomak nožice od broncane fibule.

Gromila VII.

Premjer 6·2 *m*, visina 1 *m*. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina, u svem sjevernom dijelu četiri od zapada prama istoku položena kostura. Pri čitavim kosturima nagjeno je veliko broncano bikoničko zrno, plosnat broncani kolut, dva ilovasta vretena i željezni vršak od džilita; uz mrtvačku paljevinu bilo je utaraka od sugja, desiniranih jednostavnim linearnim ornamentima.

Gromila IX.

Premjer 9·8 *m*, visina 0·8 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U sredini kostur položen od zapada prama istoku, u sjeveroistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina.

Uz nespaljeni kostur iskopani su na jednoj hrpi, kao da su naskladani, ovi prijedmeti:

2 broncane fibule s plojkama, *slika 55.*

2 male trakolike narukvice od broncanog tenećeta, na odskok ispisane.

6 komada kvrgastih fibula sa nasavaćenim nožicama od bronca, ljevene na tri različita kalupa.

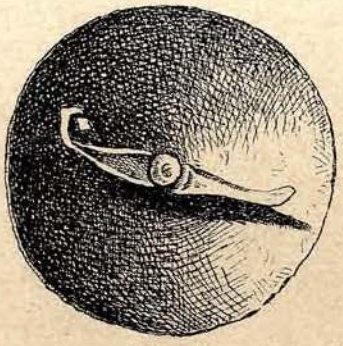

Slika 55.

1 broncana ukosnica s dugmetom, sličnom ljestvicama.

1 prsten od bronca, trakolik, na odskok ispisan.

3 broncana kolutića od fibula.

1 ulomak željeznog noža.

Gromila X.

Eliptične osi 9 *m* i 7·8 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; obrasla borovicom.

U sredini tri kostura, položena od zapada prama istoku, s ovim prilozima:

Jedno koplje na oblik rogozovog lista, s povorom po sredini.

Ulomak željeznih žvala, *slika 56.* (1/2).

Grbav jednorez gvozdeni nož.

Slika 56.

Uska narukvica od broncanog tenećeta.

Broncano zrno, nalik na bure, rasporeno.

Broncana sukana špiralna žica od koričica.

Privjesak od bronca na oblik šljive.

Ispupčena zaponka od bronca.

Više utaraka od sugja, ispisanih linearnim ornamentom.

Gromila XI.

Premjer 9·6 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; na vrhu veliki šuljevi.

U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina, u južnom čitave kosti. Osim komadića od noževa i utaraka od ilovastog sugja nijesu nagjeni nikakvi prilozi.

Gromila XII.

Premjer 12 *m*, visina 0·75 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. Pri kraju sjevernog dijela dva čitava kostura, položena od zapada prama istoku, u zapadnom dijelu mrtvačka paljevina. Uz kosture nije bilo priloga, a uz mrtvačku paljevinu nagjeni su ovi prijedmeti: 1 broncana ukosnica, ulomci narukvice, ulomci od željeznih noževa i kopalja, 1 izreckan kolutić od kosti, željezni okov od palice, 5 probušenih komada jantara i 20 zrna od staklenog slitka i emalja.

Gromila XIII.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena.

U sredini dva od zapada prama istoku položena kostura. Od rukotvorina nagjeno je ovo: Zaponka od bronca s ukrašenom rozetom, dva željezna ulomka od koplja, željezni držak od noža, ulomci krstolike broncane plojke, ilovasto vreteno, brus i različiti našarani utarci od sugja.

Gromila XIV.

Premjer 6·3 *m*, visina 0·7 *m*, od kamena i zemlje. U jugozapadnom i jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina. Nekoji u gromili nagjeni tragovi, spržena zemlja i spaljen kreč, uz koje je nekoliko izgorjelih komada lubanje prionulo, svjedoče, da su lešine na onom mjestu, gdje su spaljene, odmah i sahranjene.

Slika 57.

Od priloga nagjeni su ovi prijedmeti:

1 dugačko, željezno nastrijekano koplje na oblik rogoza.

3 ulomka željeznog koplja.

1 željezni vršak od strijele, *slika 57.*

1 željezne kliještice.

1 željezni vršak od džilita.

1 ilovasti pehar s jednom ručicom, *tabla I., slika 4.*

1 ilovasti pehar s dvije ručice, *tabla I., slika 3.*

Gromila XV.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·7 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; pri temelju sloj šljunka.

U sjevernom dijelu dva nespaljena kostura, kojim se više nije mogao ustanoviti položaj. Po južnome dijelu razasuta mrtvačka paljevina.

Uz mrtvačku paljevinu 20 ljevenih broncanih dugmeta; uz nespaljene kosture dva broncana zrna, ukosnica od ljevenog bronca i 3 jantareva zrna.

Gromila XVI.

Premjer 10 *m*, visina 1·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, s velikim šuljevima na vrhu.

U sredini tri nespaljena kostura sa usukanom špiralnom žicom, 2 ulomka od broncanih fibula na obluk, s jednim broncanim privjeskom na oblik prorešetanog dugmeta i s jednim privjeskom na oblik dugmeta, sličnog šljivi.

Gromila XVII.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena, na oblik uravnjenog odsječenog čuna; ponešto ledinom ob-

rasla. U istočnom dijelu na dva mjesta mrtvačka paljevina, i to, sudeći po mnoštvu ugljevlja i po grumenju jetkog vapna, sahranjena na onom mjestu, gdje je spaljena.

U gromili iskopani su ovi prijedmeti: Uz svaku paljevinu tri velika, široka, nastrijekana koplja od željeza i tri vrha od džilita, željezna oštrica od noža s nastavkom, koji se zatakne u držak i zglavcima od drška. Uz jednu spaljenu lešinu stopljeni ulomci broncanog pehara s ručkom, uz drugu željezne okovice sa balčaka. Inače razasuti ulomci od ilovastog sugja.

Gromila XVIII.

Premjer 5·7 *m*, visina 0·6 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena.

U sjeverozapadnom dijelu gromile razasuta mrtvačka paljevina s utarcima od sugja i željeznim kopljem.

Gromila XIX.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·65 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena.

U sjevernom dijelu tri nespaljena kostura, kojim se više pravo ne može razabrati položaj, u južnom dijelu mrtvačka paljevina s ulomkom od noža i nekoliko utaraka od sugja, megju ostalim i s ručicama.

Gromila XX.

Premjer 12½ *m*, visina 0·7 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, u nutrinji sloj pruda.

Na dva mjesta u južnom dijelu i na isto toliko mjesta u sjevernom mrtvačka paljevina.

Nagjeni su ovi prijedmeti:

1 željezno koplje s povorom, 7 *cm* široka plojka.
2 željezna koplja s povorom, 6 *cm* široka plojka.
3 velika željezna koplja s povorom, na oblik rogoza.
7 željeznih vršaka od sulice i 2 ulomka.
3 ulomka od željeznih kopalja.
1 oštrica od željeznog noža.
1 ukosnica od broncane žice.

U gromili utarci od ilovastog sugja, komadići uglja, grumenje od jetkog vapna i ocakleno grumenje zemlje.

Gromila XXI.

Premjer 8 *m*, visina 0·85 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U sredini dva od zapada prama istoku položena kostura; od rukotvorina samo nekoliko utaraka od ilovastog sugja.

Gromila XXII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamenja; pri vrhu šuljevi.

U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina s utarcima od sugja, i bikoničkim ilovastim zrnom.

U južnom dijelu nespaljen kostur, blizu njega gvozdena karika, i to kanda je iz negava.

Gromila XXIII.

Premjer 3 *m*, visina 0·5 *m*. Kamenita gromila na oblik kubeta, ledinom obrasla.

U zapadnom dijelu nespaljen kostur. Prazna.

Gromila XXIV.

Premjer 3 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila XXV.

Premjer 14 *m*, visina 1·2 *m*, na oblik graca, od prikupljenog i lomljenog kamena. U gromili razasuta mrtvačka paljevina, utarci od sugja i vreteno od vapnenca.

Vitanj.

Grobovi ove nekropole razasuti su po neplodnim pašnjacima ispod Vitanja grada, blizu kule.

Grad čuva klanac, kroz koji vodi cesta iz Pod-Romanije u Rogaticu, te je kako u prehistoričko, tako i u najnovije doba imao veliku ulogu kao najjača utvrda glasinačka. Lijepom uzidan zid od tesanog vapnenca, koji i danas još postoji, bez sumnje potječe iz srednjeg vijeka, a u tome nazoru utvrgjuju me i nekoji prijedmeti, koji su prekopavanjem nagjeni u razvalinama jednoga zdanja, koje je bilo u obzidanom prostoru.

Ovo je imalo oblik pravokuta s mjerama 6·6 i 10 *m*; zidom od tesana kamena bilo je pregragjeno u dvije prostorije, jedna je imala duljinu od 2 *m*, druga od 8 *m*. U dubljinu od 1 *m* otkopana je još tamnici slična jama. Zidovi su lijepom uzidani od tesanih šuljeva.

U ruševini nagjen je sredovjeki vrh od strijele, utarci od sugja gragjenog na točilo, komadići stakla, troske i nekoliko ljudskih kosti, djelomice zagorenih. Čini se, da je lijepom uzidani zid podignut na prehistoričkim nasipima, koji su postojali u prijašnje doba, kojima se pri dnu zida još vide tragovi.

Gromila I.

Premjer 8 *m*, visina 0·75 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U sjevernom dijelu na dva mjesta nespaljeni kosturi, kojima se pravo ne može razabrati položaj. Nagjeno: željezno koplje s plojkom 9 *cm* širokom i povorom po sredini, dva uska željezna koplja, 2 broncane fibule s dugmetima, 2 broncane fibule na oblik čuna, dva ulomka od koplja, ulomak od noža, dugmetu sličan brocani

privjesak, pafta iz gjerdana od broncanog tenećeta, probušen žrvanj i 10 broncanih kolutića od fibula.

Gromila II.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m*. od prikupljenog i lomljenog kamena; na vrhu udubljena.

U sjevernom dijelu tragovi nespaljene lešine sa željeznim plosnatim kolutićem.

Gromila III.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; na vrhu udubljena, na oblik kolobara.

U jugozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa 6 probušenih komada jantara, ispupčenom tokom i perima uokolo, dva broncana privjeska, *slika 58.*, i zdjelica s ručicom, *tabla II., slika 4.*

Slika 58.

Gromila IV.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena.

U južnom dijelu mrtvačka paljevina; uz to dva brusa, privjesak od bronca i utarci od različitog sugja.

Gromila V.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; vrh propao, oblik plosnata kolobara.

U sjevernom dijelu na tri mjesta tragovi sahranjenih nespaljenih lešina, na jednom mjestu mrtvačka paljevina s broncanom fibulom s dugmetima, broncanim kolutićem od fibule i nešto utaraka od sugja.

Gromila VI.

Premjer 7·3 *m*, visina 0·7 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U sjevernom dijelu na dva mjesta sahranjene nespaljene lešine, na jednom mjestu mrtvačka paljevina.

Uz jedan kostur nagjeno je veoma zargjano koplje srednje veličine, 2 broncane fibule na obluk sa dvije petlje, broncano zrno, komad jantara i ulomci od različitog ilovastog sugja.

Gromila VII.

Premjer 3·2 *m*, visina 0·5 *m*. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 10·2 *m*, visina 0·7 *m*, vrh propao, od prikupljenog i lomljenog kamena.

U gromili na više mjesta razasute nespaljene ljudske kosti; od rukotvorina samo jedno ilovasto zrno i nekoliko utaraka od sugja.

Gromila IX.

Premjer 3·5 *m*, visina 0·6 *m*, na oblik kubeta. Prazna.

Gromila X.

Premjer 4 *m*, visina 0·6 *m*, na oblik kubeta. Prazna.

Gromila XI.

Premjer 4 *m*, visina 0·6 *m*, na oblik kubeta. Prazna.

Gromila XII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U južnom dijelu tragovi ondje sahranjenih nespaljenih lešina, uz koje su nagjeni ovi prijedmeti: 1 željezno koplje, tri zajedno sastavljena kolutića od fibula, probušen brus i više utaraka od sugja.

Gromila XIII.

Premjer 12 *m*, visina 1 *m*, na oblik graca, nasuta od lomljenog i prikupljenog kamena. Na više mjesta nagjena je mrtvačka paljevina s mnoštvom utaraka od sugja i vreteno od vapnenca.

Gromila XIV.

Eliptičke osi pri temelju 9·5 *m* i 8 *m*, visina 0·7 *m*, od zemlje i kamena; ledinom obrasla.

U južnom dijelu tri kostura, položena od zapada prama istoku; uz jedan dvije broncane špiralne karičice i broncani prsten.

U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina.

Rusanovići.

Kotlasti dô, što se prostire megju Lagjevinom i Dobračom, zapadno od kotarske varošice Rogatice, kome se uz bokove na sjeveru penju mjesta Rusanovići, Maravići i Vragolovi, čini od glasinačke nekropole neodvisno, za se odlučeno područje. Gromila biće na oko 3000; obronci, po kojim je samo mršava paša, mjestimice su zasuti bijelim humkama. Kod sela Golubovića, na brežuljku, kome je na generalnoj karti visina obilježena sa 873 *m*, ima u šumi sakriven i gotovo sasvim obrastao gradac, kome je primitivnim načinom na suho uzidan bedem u krugu zagradio zaravanak. Premjer mu je 90 *m*. U zapadnom i istočnom kvadrantu vide se tragovi ulazima.

Gromile kod Maravića već su prije sustavno prekopane. Pošto su seljaci u Rusanovićima pri polaganju temelja za neku kuću, pred više godina otkopavajući gromilu, koja je pri tome smetala, na-

išli na hrpu bronca, to sam, pošto su dovršene radnje na Glasincu, otpočeo pretraživati rusanovićku nekropolu, te prve uspjehe priopćujem u izvještaju o nahogjajima. Gromile I—VI. sasvim su blizu sela.

Gromila I.

Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m*. od kamena i od zemlje. U južnom dijelu mrtvačka paljevina, pri njoj utarci od ilovastog sugja i komadić broncanog tenećeta.

Gromila II.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m*. od kamena i zemlje. U sjevernom kvadrantu sahranjena lešina, uz nju gvozden nož, broncana kvrgasta fibula, špirala od broncane žice, komadići željeznog koplja i nekoliko utaraka od sugja.

Gromila III.

Premjer 8·8 *m*, visina 0·75 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sjeverozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina.

Gromila IV.

Premjer 10 *m*, visina 0·75 *m*. od lomljenog i prikupljenog kamena; u zapadnom dijelu mrtvačka paljevina, pri njoj jantarevo zrno, broncani kolutić i utarci od različitog ilovastog sugja.

Gromila V.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena. U jugozapadnom kvadrantu od zapada prama istoku položena lešina sa zaponkom od bronca, gvozdenom dvostrukom špiralom, malom šipkom od bronca, komadom brusa, komadima od željeznih kopalja i noževa i nekoliko komada srebrne žice.

Gromila VI.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m*, od lomljenog kamena i zemlje; travom obrasla. Na pet mjesta nespaljene lešine s ulomcima od željeznih noževa, jantarevim zrnima i ulomcima broncane fibule na obluk.

Pokusno prekopavanje kod Borovskog.

Gromila I.

Eliptične osi pri temelju 18 *m* i 15 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, pri dnu sloj šljunka.

U južnome dijelu mrtvačka paljevina s vretenom i mnoštvom utaraka od ilovastog sugja; u sjeverozapadnom dijelu kasniji ukop u spoljašnjem sloju, s rimskom lučastom fibulom od bronca.

Gromila II.

Premjer 12 *m*, visina 1·3 *m*, od golemih kamenitih šuljeva i zemlje nasuta; obrasla mladom šumicom.

Devet nespaljenih, od zapada prama istoku orijentiranih lešina. Od rukotvorina: željezna okovica od kopljišta, broncana ukosnica, ulomci od željeznih noževa, jedno jantarevo i jedno stakleno zrno i broncana, špiralnom zavojkom obavijena bočka, *slika 59.*

Slika 59.

Gromila III.

Premjer 11½ *m*, visina 1·3 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, vrh uvaljen, oblik kolobara; šumom obrasla.

U sredini mrtvačka paljevina, a na jednom mjestu i nespaljene ljudske kosti. Uz paljevinu ove rukotvorine: 1 broncane kliještice, nasavaćene, *slika 60.*; zaponka od bronca, ispupčena i isperena; fibula na obluk s jednom petljom i s četverouglastom isperenom nožicom od bronca; na stremenki ispupčena pet dugmeta, *slika 61.*; jantarevo zrno; držak željeznog noža; ulomci od kopljanih plojki.

Gromila IV.

Premjer 10 *m*, visina 1·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena, na oblik kolobara; šumom obrasla.

U jugozapadnom kvadrantu lešina, položena od zapada prama istoku. U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina s ulomcima od željeznih noževa, željeznim drškom od noža, željeznom glavicom od bočke, megjegjim zubom i više našaranih utaraka od sugja.

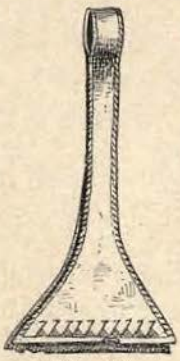

Slika 60.

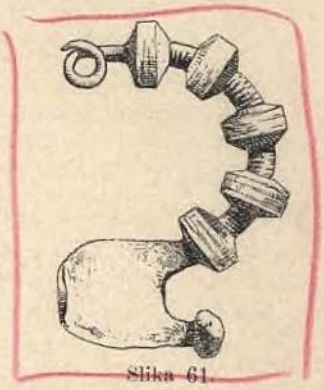

Slika 61.

Gromila V.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·7 *m*, na oblik kolobara; šumom obrasla. U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina s broncanim dugmetima, s usukanom broncanom žicom od špiralnih koričica i krstolikim broncanim dugmetom.

Gromila VI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·4 *m*, na oblik kolobara, od lomljenog i prikupljenog kamena.

Mrtvačka paljevina u sredini, s ulomcima broncane usukane žice od špiralnih koričica.

Pri kraju da ovdje još spomenem jedan prijedmet, što ga je borovski muktar našao prigodom otkopavanja jedne rake; a to je u *slici 62.* (2/3) naslikana ovnova glava od bronca. Čini se, da je to bio držak ili ručica oveće broncane posude; po slogu spada taj komad u kasnije rimsko doba, ako ne čak u vizantinsko. Pobliže ispitivanje na samu mjestu nije bilo moguće, pošto je ondje uregjeno tursko groblje.

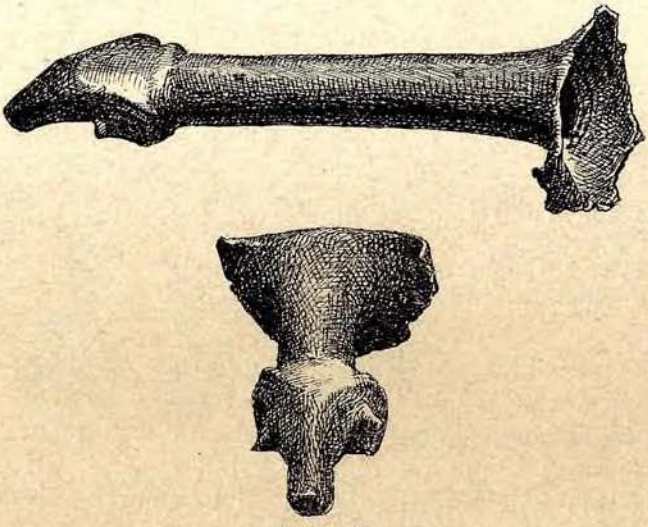

Slika 62.

Prekopavanje za pokus kod Šenkovića.

Gromila I.

Premjer 7·5 *m*, visina 1·1 *m*, od prikupljenog kamena.

U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina, ugljevlje i utarci od sugja.

Gromila II.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·8 *m*, od prikupljenog kamena. Prazna.

Gromila III.

Premjer 6·4 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. Tragovi od drvenog uglja, inače prazna.

Gromila IV.

Premjer 7 *m*, visina 0·8 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. Na jednome mjestu mrtvačka paljevina i utarci od sugja.

Gromila V.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·6 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U jugoistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina, inače prazna.

Gromila VI.

Premjer 8 *m*, visina 0·75 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena. U južnome dijelu mrtvačka paljevina, s ulomcima od željeznih noževa, probušenim brusom i ulomkom od broncanog tenećeta.

Gromila VII.

Premjer 4·4 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila IX.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*, kamenita gromila. Prazna.

Gromila X.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m*.

Otkopali su je seljaci, da ondje zasade krumpir, te pri tome nagjena dva naušnjaka (ili šljepoočne halke) od bronca meni predadoše, rekavši mi, da su na dva mjesta u gromili nagjeni kosturi.

Pregledno razmatranje.

Oblik i gradnja gromila.

Raskapavajući ove godine 223 gromile došao sam do slijedećih rezultata.

Najobičniji je gromilama oblik odsječenog čuna, kome je vršak više manje istrošen, i kome temelj čini ili razvučen kolobar ili elipsu. Ako su gromile po strmim obroncima, onda im se oblik otkotrljanjem i otpuzanjem materijala, od koga su nasute, raznoliko mijenja. Osobito je zanimljiv oblik gradića, što se mjestimice nahodi; to su grobovi, koji u malom našljeduju oblik gradaca, ali po svojim dimenzijama bez sumnje nikad nijesu mogli služiti za fortifikatorske svrhe, nego samo bijahu grobnice glavara, kako to svjedoče nagjeni u njima prijedmeti. Upućujemo u tom pogledu naročito na gromile IV. i XIII. u nekropoli kod Mlagja u nanizanom ovdje izvještaju o nahogjajima. Često se naigje na grobove, kojim je vrh na oblik kratera uvaljen; kadšto je ta pojava tako izrazita, da samo kolobar od kamenja označuje grobnicu. Razlog toj deformaciji nagjen je u tome, što su takve gromile uzdignute nad ponikvama, te bi djelovanjem vode od kiše i snijega, koja bi se kroz njih procijedila, glavica malo po malo propala i ostala bi jama poput bunara. Valja ovdje još posebnu vrstu gromila spomenuti. Prigodom prekopavanja razmetnute su naime ponovno takve gromile, u kojima nikakvog traga nije bilo kostima i rukotvorinama. Isprva se pomišljalo, da su se tu ostanci od kosti sasvim rastrošili i izgubili, ali pri potanjem razmatranju došlo se do toga, da su takve humke prirodnim putem postale, i to time, što su se rastrošile naravne glavice, kakih u kraškom području mnoštvo ima. Jezgra takih gromila bio je uvijek oveći samorodi hrid, koji je pokazivao ostanke te glavice, i od koga se je rastroškom odvojila ruševina, koja sada čini gromilu.

U pogledu gradnje gromila valja samo napomenuti, da ih je većina nasuta od lomljenog i prikupljenog kamena i da su samo rijetko kad vigjene takve, gdje je upotrijebljena i zemlja, ili koje su

sasvim od zemlje nasute. Isto tako rijetko se kad u nutrašnjosti grobova nagje sloj od tucanog kamena ili kamenit odar.

Način sahranjivanja.

U nekropolama, raskopanim godine 1892. nagjeno je lešina, koje su čitave sahranjene, i takih, koje su spaljene, i to tako, da bi u jednih prevlagjivao prvi, u drugih drugi način. Češće našle bi se u jednoj te istoj gromili oba načina sahranjivanja. Nespaljene lešine položene su većinom od zapada prama istoku, rjegje je koja sahranjena obratnim položajem, ili od sjevera prama jugu, ili od juga prama sjeveru. U pogledu spaljivanja može se samo to jedno primjetiti, da lešine obično nijesu spaljivane na onom mjestu, gdje su sahranjene; rijetko kada konštatovani su u gromili tragovi lomače, koji bi sastojali od mnoštva drvenog ugljevlja, pečenog grumenja gline i paljenog kreča.

Nepotpuno spaljene lešine mogle su se nekoliko puta opaziti; obično su se onda vidjele kalcinirane kosti od lubanje, nasuprot na udovima nije bilo tragova od vatre.

Što se tiče mjesta, gdje su sahranjeni kosturi i mrtvačka paljevina, mora se primjetiti, da su većinom nagjeni u južnom i jugozapadnom dijelu gromile. Tjelesni ostanci, bilo to sad čitave lešine ili mrtvačka paljevina, polagani su obično na prirodnom živcu, a onda bi se nad njima nasula gromila.

Ali kadšto nagjeno je i lešina sahranjenih u nasipu, za koje se nije moglo reći da su kasnije ondje položene, pošto se nije našlo drugih tragova sahranjivanju.

I pri najpomnijem promatranju ostaje neodlučeno pitanje, da li je u takim prigodama, gdje su čitave lešine i mrtvačka paljevina uporedo nagjeni, oboje zajedno, ili jedno od obojega kasnije sahranjeno, van da pitanje možda odluče priložene rukotvorine, ako bi takve pripadale različitim slogovima.

Ne može se uzeti, da mrtvačka paljevina vazda predstavlja ostanke uglednije lešine, a kosturi da potječu od robova, koji su zajedno s njima sahranjeni, jer se jedan put najljepši prilozi nagju uz mrtvačku paljevinu, a drugi put uz kosture.

Piscu ovih redaka jedno se samo čini vjerojatno, a to je, da je u gromilama s mješovitim sahranjivanjem u prehistoričko doba bilo kasnijeg sahranjivanja, i da su te grobove ilirski pražitelji različitih vremena upotrebljavali; to može da slijedi i iz toga, što gotovo nijedna gromila nije nagjena samo s jednom lešinom, i što su tolike lešine sahranjene pri kraju gromila.

Drugojačiji vid dobiva stvar ondje, gdje su uz lešine nagjene tipične rimske rukotvorine. Takih je slučajeva ovogodišnje prekopavanje više iznijelo.

Jednom je nagjen kostur u spoljašnjem sloju gromile s rimskom lučastom fibulom, više puta je nadalje nagjeno paljevine s rim-

skim fibulama, u jednoj prilici i takva s rimskim ključem i sa dva rimska novca iz 3. vijeka po Hr. Za takve lešine mora se stalno reći, da su kasnije ondje sahranjene, kada se uz njih još nagju rukotvorine starijeg sloga.

Relativno ne rijetko nagjeno je kasnije sahranjenih lešina iz srednjeg vijeka, koje se po različitom stepenu, kako su očuvane kosti, lasno mogu raspoznati. Nagju se katkad i take lešine, koje potječu iz novijeg i najnovijeg vremena, i to od pošljednjih ustaških bojeva.

Rukotvorine.

U izvještaju o nahogjajima prikazane su u slikama samo takve umotvorine, za koje se do sada na Glasincu nije znalo. Ne ću da ovdje na široko govorim o oblicima, koji po slogu pripadaju specifičnoj glasinačkoj kulturi; ali valja ipak spomenuti stanoviti broj takih prijedmeta, koji pripadaju stranom mlagjoj, stranom starijoj epohi, a stranom su iz tugjine doneseni. Na prvom mjestu valja ovdje spomenuti nekoje rukotvorine, koje pripadaju starijim perijodama. To je kamenita bradva i dva broncana bodeža iz nekropole u Kovačevu dolu, kao i jedan prsten iz Pariževića sa dvije glavice na krajevima, koji prijedmeti pripadaju starijem broncanom, odnosno kamenitom vremenu. La-tenska perijoda zastupana je sa više fibula na oblik prsobrana i sa žljebastim fibulama iz nekropola od Čavarina i Čitluka, onda srebrnom ukosnicom i sa dva mala srebrna pomicava kolutića.

Najzanimljiviji su importirani grčki objekti, kakvi su nagjeni u čitlučkoj nekropoli; dvije broncane goljenice, plitki šljem, dva broncana pehara, broncano rešeto i ilovaste posude na oblik skifosa reprezentiraju grčki slog i radnju. Nekoliko prijedmeta, nagjenih u gromilama, valja svesti na rimsku invaziju; druge, n. pr. kuke s krajevima, uvijenim na oblik pismena *S*, na kasnije epohe.

Što se tiče materijala iskopanih stvari, to je velika većina nakita od bronca; željezo i srebro slabo je zastupano. Od potonjeg kova nagjeno je 14 prijedmeta, i to poglavito uz takve nahogjaje, uz koje su bile i la-tenske fibule.

Oružje, i to: koplja, sulice, vršci od strijela, bodeži i noževi svi su od željeza, izuzevši dva broncana bodeža, nagjena u Kovačevom dolu.

Najposlije valja još spomenuti na način brojke 8 savijeni trak od broncanog tenećeta, prikazan u *slici 46.* izvještaja o nahogjajima, koji je do sada nagjen na dva mjesta, i to u Kovačevu dolu i u Mlagju. Taj, zakovicom zglavljeni trak čini se da predstavlja neku vrstu spone, koja se je nosila na lijevom ramenu, gdje je držala okrajke haljine.

Uz dva skeleta moglo se je još i to utvrditi, da su se te spone metale od prilike počevši od ramena, pa do kukova.

Zaglavne primjedbe.

Po prijedmetima, nagjenim pri ovogodišnjem prekopavanju, dopire postanje gromila, te po tome i naseoba Glasinca, od mlagjeg željeznog doba preko la-tenske perijode sve do vremena seobe naroda.

Ne ćemo li da abstrahiramo od ono malo nagjenih starijih hrpa, onda se prvo postanje gromila može staviti u mlagje broncano doba.

U područjima, ispitanim ove godine, svuda tako jasno izlazi ovisnost nekropola od gradina, da se ne može drugo uzeti, već da su se u tim nekropolama sahranjivali žitelji naseobina oko utvrda, i da su tu djelomice i grobovi onih, koji su pali u bojevima oko tih mjesta protiv tugjeg napadača.

Ako se uzme na oko, da se takve gradine većinom nalaze blizu mjesta, koja danas još postoje na Glasincu, može se slobodno zaključiti, da su na istim mjestima stojale i kolibe prastanovnika ovih krajeva, i da su utvrde samo bile pribježišta u opasnim vremenima.

Što na Glasincu ima veći broj takih gradina, lasno se može razumjeti, kada se uzme na um, da na glasinačkom polju ima krasnih pašnjaka, pa da je narod, koji se je poglavito hranio stokom, sve morao činiti, kako bi utvrdio i zatvorio svoje livade i pašnjake.

Гдје је Зажабље?

Одговор на питање високопреч. архимандрита Илариона Руварца.

Приопћио **Петар Бошњак,** из Метковића.

У 1. књизи „Гласника“ од год. 1890. приопћио је вис. преч. архимандрит Иларион Руварац чланак[1]) под насловом „Зажабље у Херцеговини, староме Хуму,“ гдје, расправљајући о томе, да хумска жупа, по попу Дукљанину названа „Yabsco“ има бити радије Зажабље, а не, противно дојакошњем мнијењу другијех, Гацко, ставља питање: куд ли се је простирала?

Сам вис. преч. зачетник тога питања покушао је, не би ли му одговора нашао, те сабравши све могуће разлоге у прилог своме становишту, изразио га је, да Зажабље по свој прилици ваља тражити онамо негдје иза Жабе планине.

Дотично своје умовање оснива он понајвише на томе, што се предио Зажабље па и Жаба помиње уз познате крајеве Попова и Храсна, закључивши отале, да је морало близу њих лежати, а свакако уз Жабу планину, од које је очито и име изводило.

---

[1]) Благохотно достављен ми ових дана у препису по велеможи. госп. уреднику.

Ред је признати, да се је слично умовање добро истини примакло.

Нијесам стручњак, да бих ишта могао тврдити о Зажабљу као Дукљанинову, а о томе се и не ради. Већ односно оног о чему је ријеч, могу потврдити мисао вис. преч. Руварца о положају повјесничког Зажабља, а то на темељу емпиричног познавања ствари.

Почевши од врха „Округлица“, планинска коса Жаба раставља се од херцеговачког, те главицама Осоје, Градина, Матица, Везирова главица, Сарук, Троврх и Марин вијенац заредава неретванским земљиштем[1]). Сад што је земљишта од шљемена цијеле те неретванске Жабе према западу до међаша Херцеговине и Сливна, зове се у народу под именом Зажабља[2]). Оно међаши с Храсном у Херцеговини, а ни Попово није одвећ далеко.

Имам препис исправе Петра Валиера, провидура млетачког за Далмацију, издане из Опузенског табора 4. децембра 1684., у којој су садржани увјети прелаза Николе Нонковића с народом од њег овисним под влашћу приведре, „да јој буду навјеке поданицим“. Тога народа било је у Зажабљу, које исправа помиње као покрајину, око тридесет по прилици села и седамстотина људи под оружјем.

Мора се признати, да неретванско Зажабље, ма да је најгушће напучено, не би могло дати број ратника саразмјерно горњему. Је ли дакле ондашње повјесничко Зажабље обухватало виши опсег?

Вис. преч. Руварац држи, да је Градац у Херцеговини био средиштем повјесничког Зажабља. Свакако се чини, да је Зажабљу припадало, што би се дало поткријепити тиме, да је поп Петар Драгобратовић, жупник градачки, који је посредовао ради предаје Зажабља међу Нонковићем и провидуром Петром Валиером, и сам пребјегао уз петеро своје браће и осталих жупљана на млетачку страну, а за све те пребјеге млетачки споменици кажу, да су из Зажабља. Нонковић бијаше уговорио, да ће настојати, не били и друге осим Зажабљана за собом превео, као н. пр. кршћане од Попова, који се свукуд у млетачким споменицима, па и овом пригодом растављено од Зажабљана спомињу. Мора се дакле закључити, да се Грачани међу Зажабљане убрајају не из какве пометње имена предјела, већ што су онамо баш припадали.

[1]) У карти аустриј. ђенер. штаба тај дио Жабе планине описан је под именом „Царски хај“, што мотритеља доводи у блудњу, као да је то различито горје. Знајући, да су она брда под шумском брањевином, која се свугдје у народу каже: „царски гај“, ласно је разумјети, како су се извргнула у „Царски хај“.

[2]) И Жажабља.

Tabla I.

Uz članak „Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892.“, str. 389. i dalje.

1

2

3

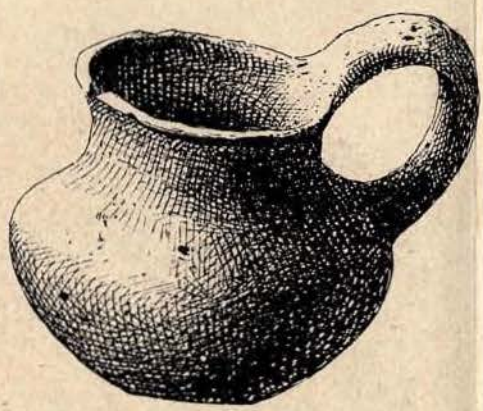

4

5

Tabla II.

Uz članak „Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892.“, str. 389. i dalje.

1

2

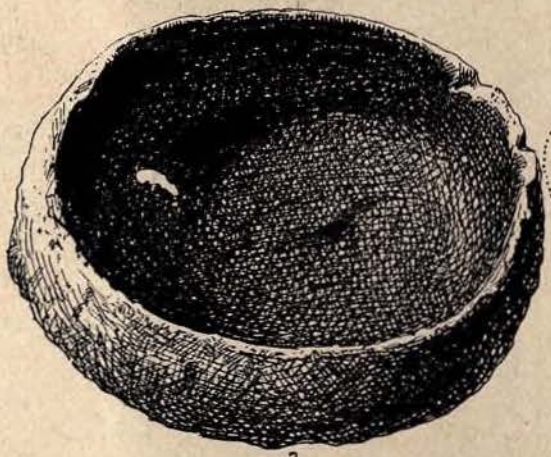

3

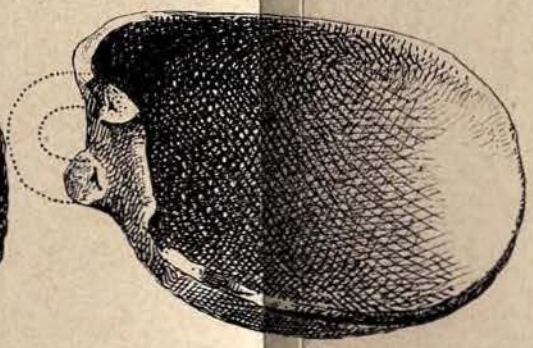

4

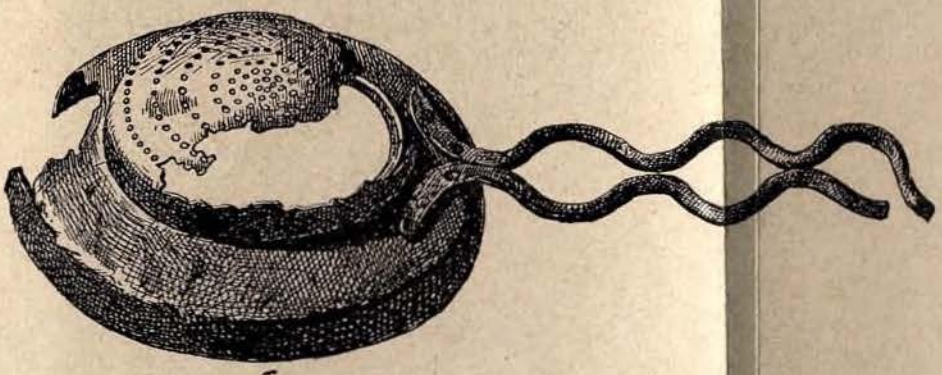

5

Tabla III.

Uz članak „Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892.“, str. 389. i dalje.

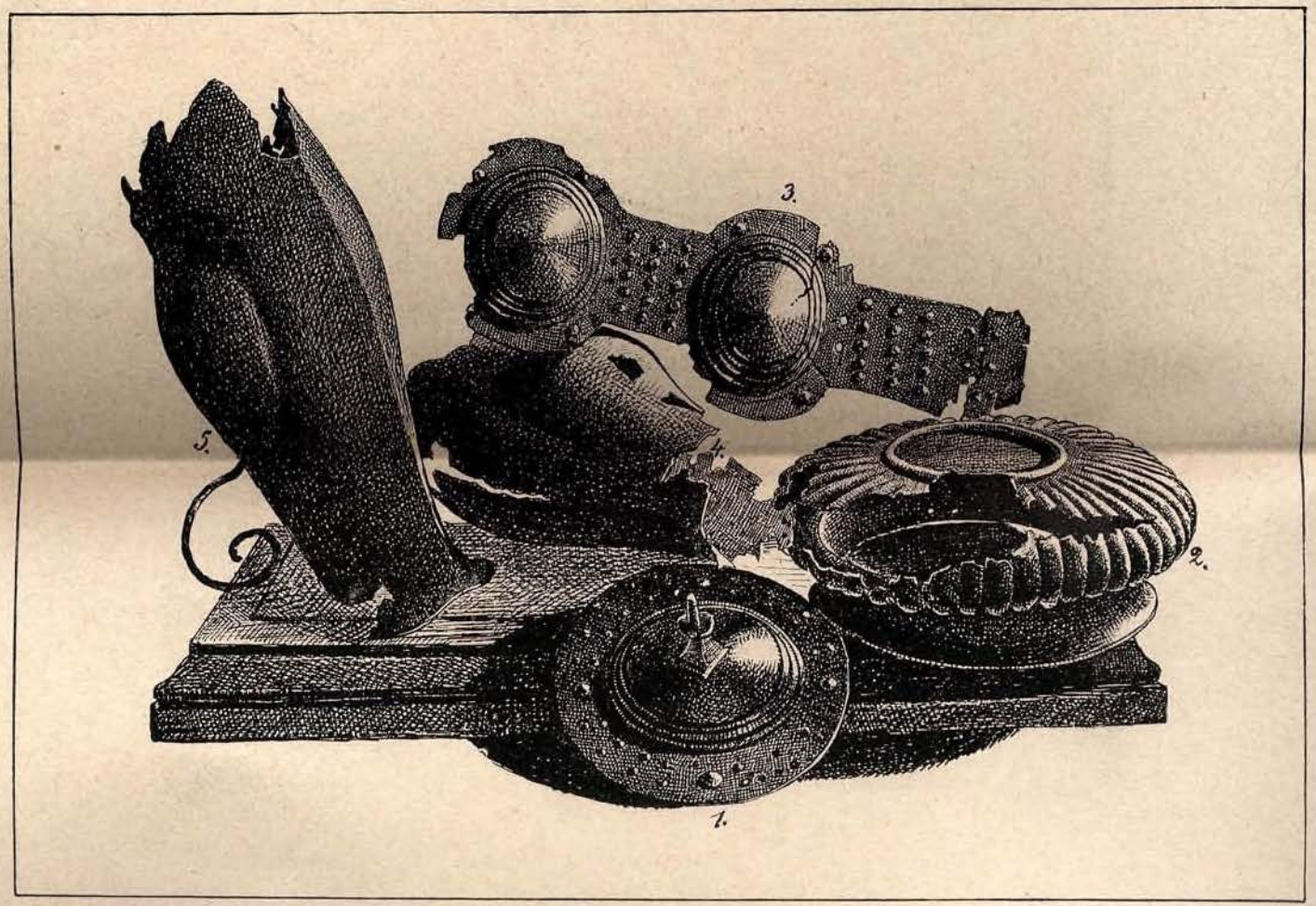

Даље од Граца село је Брођанци, гдје предаја биљежи, да су Нонковића двори. Горе споменуто писмо провидура Валиера каже за Нонковића, да је из Зажабља; ово се дакле и преко Граца протезало.

Је ли и Храсно припадало повјесничком Зажабљу? — Истина је ово, да и данас има у Храсном породица Жарковића, за коју по вис. преч. Руварцу помињани Чевапović каже, да је из Храсна од Зажабља.

По свему томе неретванско Зажабље није цијело повјесничко Зажабље, но свакако је дио од њега, а ево доказа.

У неретванском Зажабљу постоје међу осталим и села Хрељиновац, Кути и Видоње. Ово, јер матица, постало је синонимом цијеломе предјелу, које се измјенито и Зажабљем и Видоњем зове. У Хрељиновцу је становао чувени јунак Матијаш Сентић, а у једној народној пјесми има, гдје вила с Матице планине виче на равне Видоње истог Сентића Матијаша. С Нонковићем и Сентић је пребјегао, а и за њ млетачки споменици биљеже, да је из Зажабља. Долази дакле, да Хрељиновац и Видоње, као што данас, и онда су били у подручју Зажабља. — Кути пак нијесу очито ништа друго него скраћеница од имена Кутићи или Кутјевићи, мјеста, о коме већ напоменути Чевапović пише: „Villa Kultevich in Zaxabie“. Такове скраћенице нијесу у Зажабљу ријетке, па ћеш чути од Баришића Бариште, од Сентића Сенте, од Остојића Остоје и т. д.

У лијеви рукав ријеке Неретве ниже Опузена утјече испод тврђе Брштаника приток „Црна-ријека“, који на том мјесту прима и име „Пруњак“. Тај приток извире из језера „Кути“, што својим водама оплакује крајни западни поданак неретванског Зажабља. Нешто више његовог утока у ријеку Неретву, скреће се у тај исти приток „Црну-ријеку“ други приток „Мислина“, него пошто је текао уздуж цијелог подножја зажапског са сјевера и сјеверозапада. По томе очито је, да је тврђа „Брштаник“[1]), за коју по вис. преч. Руварцу, споминьани Лукарић вели, да ју је начинио босански краљ Твртко, међу осталим служила и за стражу Жабе, бива Зажабља; имала је понајпаче бранити флувиална врата к неретванском Зажабљу.

У неретванској долини уздуж десног краја ријеке Неретве према кули од Норина, на исходишту равнице, што припада зажапском подручју, до данас уздржало се повјесничко име поља „Превлаке“, којим је, како Лукарић казује, кренула босанска и дубровачка војска супрот Бранибоја и његових синова.

Од породицâ по вис. преч. Руварцу у његовом чланку набројених, не могох црпсти с лица мјеста никаких доказа, јер истоименим породицама нема у неретванском Зажабљу ни трага,

[1]) Данас звана и „Градина“, којим именом уписана је и у карти ђен. штаба.

а по ономе, што сам чуо, ни у пограничним херцеговачким предјелима. Прилика је, да су изумрле или се иселиле. Ено у „Корабљи“ (не знам јој издања, јер прве стране истиска што ми је пред очима, раздеране су). Качић на стр. 475. пише: „Novacovich od zaxabja, od ovoga plemena izlaze Maslardichi“. — Па добро, Новаковића, иначе речених Масларда̂ имаде и данас у Сутмартину на отоку Брачу. — Морнарића̂, ваљда од Мернарића, налази се у Метковском одломку.

Што већ споменути Чеваповић пише „Morgnitisca“, ја мислим да је од тог даље име Маргеритића, што га вис. преч. Руварац истоветује са оним, него име Мартиновића, која породица такођер живи у неретванском Зажабљу.

У погледу Црнојевића, имаде у неретванском Зажабљу Црнчевића, који би се могли узети за Црнојевиће, пошто Качић за њих вели, да су од Зажабља, но надодајући: „више рике Морачево, принципи од Зента и Црне горе“, те их по томе не ваља тражити у неретванском Зажабљу, нити у Црнчевићима, док нити ријеке Морачева у њему нема, па нити с истог разлога ни у херцеговачком, докле се може по прилици разабрати, да је допирало. Но ово небуди још коначни суд.

Какогођ, цијеним, да сам доказао, да је неретванско Зажабље чест повјесничког, да се та чест протеже још даље у унутрињу Херцеговине; тако сам му показао и траг, те сматрам да сам одговорио на упит, гдје је повјесничко Зажабље. — Сад стручњаци нека истражују и расправљају, које су му у разна доба биле међе и судбина, то је изван моје задаће и преко мојих сила. А не говорим, да не ћу с временом изнијети и ја који камичак; слободно мајсторима, да га употријебе, буде ли ваљао за ту градњу.

Spisak myriopoda (stonoga)

prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini.

Priopćio **dr. Justin Karlinski.**

Materijal za publikaciju što ovdje slijedi, prikupio sam godine 1887., 1889., 1890., 1891. i 1892. u južnoj Bosni i Hercegovini za tim čuvarski pristav V. Apfelbeck u južnoj Hercegovini. — Nagjene vrste odregjene su na temelju najbolje publikacije o miriopodima: Latzel: Die Myriopoden der österr.-ungar. Monarchie. Wien 1880. Gospodin gimnazijski direktor dr. Robert Latzel bio je tako dobar, pa je jedan dio materijala sam odredio, a ostali je najprijaznijim načinom kontrolisao.

A. Chilopoda Latreille.

I. Scutigera Lam.

1. *Scutigera coleoptrata* Linn. Mostar (A).[1])

II. Lithobius Leach.

2. *Lithobius grossipes* C. Koch var. *bosnensis* Latzel. Čelebić kod Foče, Foča, dolina Rijeke kod Čelebića, Konjic, Preslica (A), Igman (A).
3. *Lithobius validus* Mein. var. *punctulatus* C. Koch. Čelebić, Foča, Rajkovica, Trebinje (A).
4. *Lithobius leptopus* Latzel. Čelebić, Foča, Rajkovica, Mosko (A).
5. *Lithobius transilvanicus* Latzel. Vitine u sandžaku novopazarskom, Preslica.
6. *Lithobius spiniger* Latzel. Foča.
7. *Lithobius forficatus* Leach. Čelebić, Foča, dolina Rijeke, Jeleč, Rajkovica, Ulog, Stolac, Dabar, Konjic, Borke, Bjelemić, Preslica, Mostar (A), Bilek (A), Trebinje (A), Neum (A), Nevesinjsko polje.
8. *L. nigrifrons* Latzel et Haase. Jeleč, Preslica.
9. *L. dentatus* C. Koch. Čelebić.
10. *L. onodus* Latzel. Foča, Ulog.
11. *L. mutabilis* L. Koch. Čelebić, Foča, Jeleč, Radovina, Dabar.
12. *L. erythrocephalus* C. Koch. Čelebić, Foča, Jeleč, Rajkovica, Ulog, Konjic.
13. *L. microps* Meinert. Čelebić, Foča, dolina Rijeke, Ulog, dolina Bijele, Borke.
14. *Lithobius muticus* C. Koch. Foča, Čelebić, Jeleč, Konjic, Ivan.
15. *Lithobius peregrinus* Latzel. Konjic, Trebinje (A).

III. Scolopendra Newport.

16. *Scolopendra cingulata* Latreille. Stolac, Domanović, Mostar, Trebinje (A), Mosko (A).
17. *Scolopendra dalmatica* C. Koch. Trebinje (A), Neum (A).

IV. Opisthemega Wood.

18. *Opisthemega erythrocephalum* C. Koch. Konjic, Trebinje (A).

V. Cryptops Leach.

19. *Cryptops hortensis* Leach. Foča, Čelebić, Radovina, Hum, Stolac, Domanović, Hrasno, Neum (A).

[1]) (A) označuje mjesto, gdje je predmet nagjen po V. Apfelbecku.

20. *Cryptops punctatus* C. Koch. Dolina Bijele, Foča, Čelebić, Trebinje (A), Mosko (A), Konjic, Borke.

VI. **Mecistocephalus** Newport.

21. *Mecistocephalus carniolensis* C. Koch. Trebinje (A), Preslica, Konjic, dolina Bijele, Špiljani.

VII. **Geophilus** Leach.

22. *Geophilus flavidus* C. Koch. Foča, Čelebić, Vikoč, Ulog, Konjic, Ivan, Kiseljak, Rabreni, Trebinje (A).
23. *Geophilus flavidus* var. *carinthiacus* Latzel. Foča, Radovina.
24. *Geophilus strictus* Latzel. Konjic, Trebinje (A).

VIII. **Scolioplanes** Bergs. et Meinert.

25. *Scolioplanes acuminatus* Leach. Čelebić, Bradina.
26. *Scolioplanes crassipes* C. Koch. Foča, Konjic, Borke.

IX. **Schendyla** Bergs. et Meinert.

27. *Schendyla nemorensis* C. Koch. Radovina, Preslica.

X. **Scotophilus** Meinert.

28. *Scotophilus illyricus* Meinert. Foča, Čelebić, Ulog, Konjic, Domanović.

XI. **Dignathodon** Meinert.

29. *Dignathodon microcephalum* Lucas. Ždrijela, Gjurgjevica.

XII. **Himantarium** C. Koch.

30. *Himantarium Gabrielis* Linnè. Foča, Konjic, Borke, Preslica, Bradina, Ivan, Bijela, Bjelemić, Ulog, Trebinje (A).

B. Symphyla Ryder.

I. **Scolopendrella** Gervais.

31. *Scolopendrella immaculata* Newport. Radovina.

C. Diplopoda Blainville.

I. Gervaisia Waga.

32. *Gervaisia costata* Waga. Dolina Sutjeska kod Foče.

II. Glomeris Latreille.

33. *Glomeris hexasticha* Brand. Velenić, Hum, Preslica, Trebinje (A).
34. *Glomeris multistriata* C. Koch. Velenić, Hum na Tari, Trebinje (A).
35. *Glomeris conspersa* C. Koch. Preslica, Ivan, Konjic, Trebinje (A).
36. *Glomeris conspersa* var. *coccinea* Latzel. Radovina.
37. *Glomeris pulchra* C. Koch. Mosko (A).

III. Polydesmus Leach.

38. *Polydesmus complanatus* Latzel. Foča, Konjic, Čelebić, Preslica, Jeleč, Tjentište, Meštrovac, Suha, Visovina, Trebinje (A), Mosko (A).
39. *Polydesmus complanatus* Latzel var. *monticola* Latzel. Hum.
40. *Polydesmus collaris* C. Koch. Ljubična, Jeleč, Ulog, Bijela.

IV. Strongylosoma Brand.

41. *Strongylosoma pallipes* Oliv. Tjentište, Konjic.

V. Craspedosoma Leach.

42. *Craspedosoma mutabile* Latzel. Ulog.

VI. Lysiopetalum Wood.

43. *Lysiopetalum degenerans* Latzel. Suha, Trebinje (A).
44. *Lysiopetalum fasciatum* Latzel. Hum na Tari, Trovrh, Jeleč, Foča, Tjentište, Trebinje (A), Mosko (A), Bilek (A), Stolac.
45. *Lysiopetalum cognatum* Latzel. Čelebić, Trebinje (A).
46. *Lysiopetalum carinatum* Brand. Mosko (A).

VII. Julus Brand.

47. *Julus nanus* Latzel. Tjentište, dolina Ljutnice.
48. *Julus molybdinus* C. Koch. Ulog.
49. *Julus boleti* C. Koch. Suha, Sutjeska, Tjentište, Ulog, Konjic, Borke, Preslica, Trebinje (A).
50. *Julus luridus* C. Koch. Ulog.

51. *Julus austriacus* Latzel. Hum, Trovrh, Jeleč, Tjentište, Vikoč, Foča, Konjic, Rijeka, Preslica, Trebinje (A).
52. *Julus austriacus* var. *erythronotus* Latzel. Konjic.
53. *Julus austriacus* var. *nigrescens* Latzel. Konjic, Preslica, Ivan, Igman, Radovina.
54. *Julus podabrus* Latzel var. *bosnensis* Latzel. Hum na Tari, Vikoč, Tjentište, Konjic, Sutjeska.
55. *Julus trilineatus* C. Koch. Hum, Meštrovac, Suha, Radovina, Tjentište, Preslica, Mosko (A), Ljutnica.
56. *Julus fallax* Meinert. Trovrh, Foča, Radovina, Meštrovac, Tjentište, Stolac, Domanović, Neum (A).
57. *Julus fuscipes* C. Koch. Tjentište, Konjic, Preslica, Mosko (A).
58. *Julus fuscipes* var. *idriensis* Koch. Tjentište, Ulog.
59. *Julus vagabundus* Latzel. Konjic, Bijela.
60. *Julus hungaricus* Karsch. Foča, Jeleč, Čelebić, Meštrovac, Stolac, Konjic, Preslica, Trebinje (A), Mosko (A), Radovina, Ulog, Nevesinje.

Različito. — Различито.

Народна демонологија (духословје).

Приопћио **Иван Зовко.**

Ова врста народног причања, у колико је најбогатија и најразличитија својим обиљем и садржином, у толико је код нас најслабије обрађена и најмање испитана. Риједак је онај, који није чуо бар што год приповиједати, ако ни откле, а оно за стално из дјетинства о тијем створовима четврте димензије. Наш сељак, ако нам ни о чему не зна приповиједати, умије шта било да било приповиједати из „царства духова". Па и занимљива је у истину та демонологија. Стотине и стотине, хиљаде и хиљаде прича имаде о духовима, које колају народима свијета. И наш народ у томе веома обилује. Оне силне и безбројне приче о томе нам најбоље свједоче. Прости сељак о томе вам умије тако живо и сликовито приповиједати, да вас се његово причање веома доимље, а на њему саму о тобожњим страхотама, јер то он тврдо вјерује, управо се свака длака јежури, те му цијелим тијелом, како његовијем, тако и његовијех неуких и лаковјерних слушаоца језе (ерси) пролазе. Прекрасна би доиста и врло занимљива била лектира, кад би се све овакове народне приче сабрале, а уз то би и са етнографског гледишта биле од превелике важности ове приповиједетке, јер је ова врста творевина људскога ума мање више заједничка и општа свијем народима на свијету. Штета је велика, што се код нас не истакне и не нађе какав љубитељ народа, који би се својски заузео око сабирања ове врсте прекраснијех

умотвора цјелокупног нашега народа. Не би му било нужде, да путује по туђини и описује нам стране ствари, кад ево и код куће имаде да сабере, напише и обесмрти нам ове прекрасне и управо безбројне творевине народнога ума. Овакијем би се радом дично одужио дому и роду, а себи би постигао часну задужбину. Књиге би се и књиге могле сабрати и написати овијех лијепијех приповиједака. А колике би се још у њима налазиле знамените и корисне ствари за науку.

Спомену̂ћемо овдје само један мотив из народног приповиједања односно вјеровања о духовима.

Осим обичне раздиобе духова, који се у главном на двоје дијеле, на агаходемоне (добре духове) и какодемоне (зле духове), наш народ имаде и једну трећу врсту духова. Ови духови нити су добри нити зли, а јесу и добри и зли. То се има тако разумијевати, да њихово дјеловање зависи о одношају њихову према човјеку, о дотичном времену и мјесту, кад се и гдје се извађају. Ако се извађају у сретно вријеме и на добром мјесту, онда ови духови својим дјеловањем не само да нијесу опасни за човјека, него су му још и од велике користи. Обратно, ако се извађају у зло вријеме и на злу мјесту, онда су ти њихови чини грозни и погубни за човјека. По томе се јасно види, да у нашем народу постоји вјеровање, боље рећи superstitija (празновјерје) и у неку трећу врсту духова, који нијесу, као они први ни добри, ни зли, него некако, да речемо неутрални, јер њихови чини и дјеловање, како видјесмо, зависи једино о дотичном времену и мјесту, гдје их чине, те могу према томе бити или добри или зли.

Priče iz Foče.

Priopćio **Sadik eff. Ugljen.**

I.

Veliko muslomansko greblje prostire se upravo sredinom Foče. Zanimljivo je znati, kako narod pripovijeda o postanku ovoga greblja. Evo šta narod pripovijeda o njemu.

U Foči i u nekim fočanskim selima od vajkada je bio običaj, da se svetkuje dan sv. Prokopija. Pa ne samo, da taj dan slave kršćani, nego i muslomani taj dan štuju kao veliku svetkovinu. Makar da islam ne poznaje nikakvih svetkovina, u kojim se ne bi smjelo raditi, oni opet štuju dan sv. Prokopija baš onako, kako i drugi mileti (vjere). Pa nijesu ni muslomani to svetkovanje Prokopijeva dana uzeli s ravne podine, nego su po njihovu mnijenju usiljeni, da ga štuju kao i drugi mileti.

Bilo je muslomana, koji su htjeli ostaviti tu svetkovinu, pa raditi kao i obično, znajući da se to svetkovanje ne slaže nikako s islamom.

Tako se nagje jedan bogati musloman, čije je bilo zemljište, gdje je danas veliko greblje, koji odluči uzorati i posijati tu njivu baš na dan sv. Prokopija, pa što god Bog i sreća dade. Taj dan on dogje na svoju njivu s volovima i

težacima, te je započe orati i sijati. Ali u tome Bog dade, te se navuče strašan crn oblak, iz kojeg započeše munje sijevati i gromovi pucati s velikom kišom i krùpom (tučom). On (sahibija toga zemljišta) brže bolje pobježe otalen kući s ragjenicima i volovima, te se spase ispred tog strašnog alameta (oluje).

On reče: „Ovo je Bog dao ovaj alamet za to, da izlije na me svoju srdžbu, što sam radio na dan sv. Prokopija. Za to mi valja oprati ovaj grijeh sa sebe".

Započe misliti o hajratima (dobra djela, milostinje), dok mu dogje na pamet i reče: „Na ovoj sam njivi Bogu sagriješio, za to neka ona odsele bude vakuf i neka se u njoj kopaju muslomani".

Taj alamet, koji je natjerao toga muslomana, da učini rečeni hajr, a s razloga, što je radio na dan sv. Prokopija, pobudi i ostale muslomane, a osobito seljake, da ne rade nikakvih poslova na taj dan, jer su se bojali a i danas se seljaci boje, da ih ne stigne kakva božija nepogoda.

Od tada ostade utvrgjeno i kod muslomana i kod drugih mileta, da se ne smije ništa raditi na dan sv. Prokopija, što se je i učuvalo do dana današnjega kod nemuhamedanaca i kod seljaka muhamedanaca; no danas ne drže ništa za tu svetkovinu oni muhamedanci, koji u kasabi Foči stanuju.

II.

U onom vaktu, kad je pobjedonosni sultan Fatih-Mehmed (Muhamed II.) pošao, da osvaja istočne krajeve Bosne i Hercegovine, dogje u Ustikolinu sa svojom ogromnom vojskom. Tu razjaha on i pope čadore, te osta tu sedam do osam dana. Otale iz Ustikoline poče slati svoje čete na sve strane, da razgledaju šta ima. Tako je jednu četu opremio na onu stranu, gdje je danas kasaba Foča. Kad se ova četa vrati sa svog puta, da dojavi sultanu, šta su vidjeli, upita ih sultan na turskom jeziku, šta tamo ima. Na upit sultanov odgovoriše vojnici: „Fuči den ibaret"[1]).

Po ovom bi se moralo zaključiti, da je Foča nova varošica, kojoj je ime postalo od turske riječi „Fuči", tek iza osmanske okupacije.

Otalen iz Ustikoline sultan krene ovamo središnjoj Bosni, a tu u Ustikolini ostavi jedan dio svoje vojske, da čuva tu važnu tačku. Vojnici, koji ostaše, da čuvaju Ustikolinu i okolicu joj, prozvaše ono mjesto, gdje se danas nalazi današnja kasaba Foča — Fuči. Iza toga ono „u" u riječi „Fuči", pretvori se u „o", te osta Foči, a malo kasnije pretvori se iza „č" slovo „i" u „a", te se danas izgovara Foča.

Riječ „Fuči" danas znači na turskom jeziku drvenu posudu i ništa drugo. No narod pripovijeda, da je riječ „Fuči" u ono vrijeme na turskom jeziku označavalo mjesto, zemljište, koje je zasagjeno vinovom lozom te su to htjeli sultanovi izaslanici reći, kako je tamo sve loza.

[1]) Sve loza ili sve se sastoji od loze.

Грозно коло горичко на Стјепањ-дан.

Приопћио **Никола Баришић.**

Диздар, заповједник тврђаве горичке[1]), имађаше јединицу кћерку, Емину. Три низа жутијех дуката везаше јој врат, бјељи од лабудова перја; гривна крупнога бисера плела јој се око косе, жуте као дозрео житни клас; носила је свилене димије, плаве као небо, а прслук од црне кадифе, златом извезен, приљубио јој се као да је призастао око танка струка; капица, сва златом нашарана покривала је лијепу јој главу, а са каше златна кита до плећих јој сизала; ђемалије на малим ножицама вриједиле су пунијех сто дуката. Витка и висока стаса, сва горијаше од жеженог злата и прелијеваше се у дјевичанскоме наранчастом дуваку. Баш љепотица над љепотицама.

Ага имотски[2]) имао је сина Мују, на далеко чувена као по избор коњаника, храбра јунака и страшна међанџију. О њему се приповиједало као о Краљевићу Марку. Једни вељаху, да је кроз толике опасности сретно главу износио, други да је с вилама љубав проводио, трећи да је с хајдуцима бојак био и на међану главе им односно.

Назријевши он једном кћерку Диздара горичког, махнито се у њу заљуби а дјевојка му на љубав једнаком љубављу одврати. Плам потајни, неосјетљиви у трен ока обузе та два младеначка срца.

Али гле несреће! Млади син аге имотскога имађаше моћног супарника у особи сина бега Руновића[3]), којега дјевојчини родитељи веома заволише и одлучише, да њему даду лијепу Емину.

Свадба би установљена на Стјепањ-дан, идући кршћански светац. Лицем на Стјепањ-дан окупио се небројен народ испред цркве на равници да кола игра.

У колу бијаху син аге имотског и оног бега Руновића са Диздарем. На један пут зачуше се кубуре, — знак међана. Два јунака — Мујо имотски и Халил руновићки — на бритке се сабље по игришту потјераше, на очиглед малог и великог. Младожењи руновичком лоша срећа била, јер му онај имотски главу одруби. Пограбивши тада драгу своју и бацивши је на коња преда се, залети се низ горичко поље пјевајући и попијевајући: „О ружице свих друга царице! — Коло се је вило и довило! — Лез' у крило, моје лепо злато! — Полетимо пут равног Имотског, — Да ми сјајиш у бијелу двору, — Као сјајна на небу даница! — До вијека, мој драги анђеле“!

По народном казивању то се догодило године 1711. лицем на Стјепањ-дан. Тај дан и данашњи становници крајине горичке и имотске штују на

---

[1]) Горица, некад звана славна и стара Имота, село у Херцеговини, лежи у врло лијепом и романтичном крају са којијех 300 кућа римо-кат. Опширније види Гласник зем. муз. 1892., страна 276., књига III.

[2]) Имотски је варошица на далматинској међи од којијих 1000 кућа, а далеко је од Горице 7 километара.

[3]) Руновићи су једно убаво сеоце са 60 кућа римо-кат., далеко од Горице 9 километара на далматинској граници.

особити начин, купећи се у великом броју, тргујући, народно коло играјући и друге народне игре проводећи по старом народном обичају.

Тој народној свечаности и ја сам свједоком био и до срца се споменутијех игара науживао.

Kraljica Buga.

Po narodnom pričanju priopćio **I. Zovko.**

Grčki istoriograf, vizantijski car-pisac Konstantin Porfirogenet zabilježio nam je u svome znamenitom djelu: „De administrando imperio“ onu prekrasnu i zanimljivu priču, koja nam pripovijeda, kako je naš narod došao iz svoje prastare zakarpatske postojbine u današnju svoju domovinu, predvogjen peterikom one poznate braće i njihovijem sestrama: Tugom i Bugom. Da je ova priča neka vrsta narodne alegorije, koja nam pod imenom peterice braće i dviju sestara ništa drugo ne kazuje, do li sedmeroplemeni narod, o čemu je već učeni hrvatski povjesničar V. Klajić u jednome od pretprošlogodišnjijeh „Vijenaca“ veoma umno i lijepo tumačio na temelju same kritične istorije, uza što pristaje kako se čini i visoko učeni Rus Filippov — o tome svemu mi ne ćemo ovdje govoriti, jer se to našeg prijedmeta ne tiče. Samo ćemo to ovdje istaknuti i zabilježiti, kako i ovdašnji narod priča o jednome članu, kako bismo rekli, te sedmeroosobne obitelji, a to je o poznatoj nam sestri Bugi. O njoj su nam se najčistije priče sačuvale u mjestu „Buško Blato“ u Hercegovini. Kod tamošnjijeh stanovnika sačuvala se o njoj uspomena pod raznijem imenima, kao primjerice budi rečeno: Kraljica Buga, kraljica Bužanka, kraljica Bužana, te uz to još pripovijedaju i o njezinom stalnom obitalištu Bužan-gradu, označujući mu pri tome još i samo mjesto. Tamo imade i jedno mjesto, koje se zove „Kraljičina Prispa“. No najznamenitije je za nas, što još i sada tamo ima porodica Bužana, koja u svojoj tradicijonalnoj genealogiji izvodi genezu svoju još od kraljevskog roda. Što je važno, što se i sada sami zovu, a i drugi ih njihovi mješćani zovu nekako upravo pod žensku. N. pr. ako se govori o jednoj osobi tog plemena, uvijek će se kazati: Mato Bužana, Ivan Bužana, Grgo Bužana i t. d. Govorili se o više njih, uvijek će se kazati nikako drugčije nego Bužane, a ne kako bi pravilnije za jedninu bilo: Bužan ili Bužanin, ili što takog slična, a za množinu: Bužani ili kakim sličnim načinom.

Дарови земаљском музеју у години 1892. — Darovi zemaljskom muzeju u godini 1892.

A. За умјетничко-хисторичко и археолошко одјељење.

1. Господин Алфред Бергер, инжинир у Сарајеву, малог хрта од љевеног бронца из Клобука код Љубушког.

2. Господин Едуард Пор, директор у Добоју. Римски стилус, велик сребрен наушњак и уломке другог, исто таквог наушњака, онда 3 римска бакрена новца из Црквенице код Макљеновца.

3. Господин Хасан-бег Чекић из Санског Моста. Римски бакрени новац и различите фрагменте грађевног материјала из римског жељезног мајдана у Шеховцима.

4. Господин Стипо Иванчић-Перановић из Грабовице у котару Љубушком, средовјеку мамузу, нађену ондје на брду Наклу.

5. Господин Хуго Једличка, инжинир у Бишћу. Жељезни римски срп из Крехиног Граца и средовјеку људску лубању из Мамића код Мостара. Велику колекцију животињских кости, утарака од иловастог суђа, иловастих вретена, каменитих, коштаних, бронцаних и жељезних рукотворина из једне градине код Цазина.

6. Господин Радић-Будалић у Имоском. Римски бронцани кључ из Имоског у Далмацији.

7. Господин Фрањо Сироватка, надрудар у Коњицу. Лијепу бронцану фибулу из ране ла-тенске перијоде и бронцано дугме с дугим шиљком из градине у Мајдану код Варцар-Вакуфа.

8. Господин Андрија Торкар, талионичар у Синьакову. Малу римску бронцану фибулу из долине Пливе више Језера.

9. Господин Едуард Ворличек, рударски повјереник у Сарајеву. Ручни млински камен, нож и стреличине шиљке од бјелутка и иверак од опсидијана; римски новац и жељезни стреличин вршак из једне градине код Д. Тузле.

10. Господин Отокар Кодерле, асистент у Сарајеву. Наушњак и бронцану пафту из Чапљине.

11. Господин Гејза пл. Сирмај, котарски предстојник у Цазину, бронцани келт и бронцани срп из Шумеца код Цазина.

12. Господин Ханс Келнер, грађевни савјетник у Сарајеву, више комада римске опеке, нађених при копању темеља за неку зграду у Сарајеву.

13. Ерарска грађевна управа у Гацком, сребрен прстен с великом, сваћеном плоћом.

14. Господин Јулије Граунер, геометар за евиденцију у Бишћу, овећу збирку нахоћаја из сојенице у долини Уне.

15. Господин Винко Хавелка, надлугар у Билеку, збирку римског грађевног материјала и утарака од прехисторичког суђа из прилједјела око Билека.

16. Господин Дон Лазар Лазаревић, кат. жупник у Стóцу, 2 римске опеке с биљегом, велику морску шкољку.

17. Господин Сава Симић, ист.-прав. парох у Љубињу, 1 жељезни прстен, јантарево зрно, 1 зрно од модрог стакла, 1 римски новац, 1 брњицу од бронца, иловасто вретено, 1 бронцану халку, 1 жељезни нож — све из једног римског гроба.

18. Господин Филип Балиф, грађевни савјетник у Сарајеву, 28 римских објеката из Љубушког, 15 таких из Вида.

19. Господин Краловец, шумски управитељ у Мостару, 1 средовјеку гему из прилједорског котара.

20. Господин Драгичевић, котарски стражмештар у Власеници, бакрену сјекиру, жељезно копље, 1 бронцане клијештице, различите петрефакте и минералије.

21. Господин Једличка, инжинир у Бишћу, лубању из једног средовјеког гроба.

22. Господин Реди, инжинир у Бишћу, 1 бронцану римску кашику и 2 римска новца.

23. Госпођа Тикал, супруга геометра у Љубушком, 2 римска новца.

24. Господин Грум, официјал и управитељ испоставе у Купресу, 1 римски кључ.

25. Господин Ејуб ефендија Хафизовић, кадија у Рогатици, 1 средовјеки рог за прах.

26. Господин Крајчевић, капетан у Рогатици, 1 ловачки рог, дрвене резбарије.

27. Господин Превенер, инжинир у Бањој луци, бронцану медаљу од Филипа Арабика.

28. Господин Дон Стјепан Путица, жупник у Прењу, 1 средовјеки сребрни печатни прстен и мален сребрен крстић, уз то више комада римског новца.

29. Господин Дон Михо Путица, жупник у Грацу, једну римску опеку с биљегом и 5 комада римског новца.

B. Za prirodo-znanstveno odjeljenje.

a) Mineraloška zbirka.

1. Gospodin Matija Ribarić, okružni inžinir u Sarajevu, jednu zbirku cefalopoda i više komada sige od Han-Buloga.

2. Gospodin Josip Marterer, nadšumar u Sarajevu, više zanimljivih životinjskih okamina, megju njima komad oveće ribe iz sjeverne Bosne.

3. Gospodin Ivan Grimmer, upravitelj solane u Dônjoj Tuzli, okamenjenog šišmiša.

4. Gospodin Josip pl. Marković, kotarski predstojnik u Sanskom Mostu, dvije nove vrste amonita iz Glamoča.

5. Gospodin Emanuel Straka, inžinir u Nevesinju, amonit od liasa iz Trusine.

6. Gospodin Karlo Leo, rudarski pitomac u Dônjoj Tuzli, oveću zbirku ruda iz Galicije, onda različite sitne stvari od ozokerita i nekoliko petrefakata iz Dônje Tuzle.

7. Gospodin Luka Karaman, direktor tehničke srednje škole u Sarajevu, velik otisak ribe i okamenjenog raka.

8. Gospodin Oton Wagner, rudarski nadupravitelj iz Mirešova u Češkoj, veliku zbirku biljevnih petrefakata iz perijode kamenitog ugljа.

Osim toga je više gospode, koji su i dosada zoološke zbirke obogaćivali svojim darovima, i godine 1892. mnoštvo ptica od svoga lova darovalo zemaljskom muzeju.

Svoj toj gospodi darovateljima neka je na ovom mjestu izrečena najusrdnija blagodarnost s uljudnom molbom, da se i u buduće s nagjenim prijedmetima i s lovinom svojom sjete zemaljskog muzeja.

Pripomene.

Ovdje dodane dvije table idu uz članak gosp. Ivana Knoteka: „Scolytidae," koje su do sada poznate iz Bosne i Hercegovine. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina 1892. (IV.), knjiga I., strana 32—39.

* * *

U članku g. Franje Fiale: „Pretraživanje pećina u Bosni" (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina 1892., knjiga III., strana 242. neka se mjesto riječih „šupljih zuba" izvoli staviti zubâ ličnjaka, a mjesto „tri šuplja zuba" tri zuba ličnjaka.

ZEMALJSKI MUZEJ Sarajevo

Zemaljska štamparija u Sarajevu.